بۆکان لە مێژوودا

«کۆمەڵەی ٤٨١ وتار»

(بەرگی دووهەم)

بۆکان لە مێژوودا

«کۆمەڵەی ٤٨١ وتار»

ئەنوەر سوڵتانی

بنکەی ڕۆشنگەری

کتێب: بۆکان لە مێژوودا (کۆمەڵەی ٤٨١ وتار) بەرگی دووهەم
نووسەر: ئەنوەر سوڵتانی
دیزاین و ڕووبەرگ: چیمەن ئیلخانیزادە
چاپی یەکەم: ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات - بۆکان ٢٠١٨
چاپی دووهەم: بنکەی ڕۆشنگەری، ئاڵمانیا ٢٠٢١
نیگارەکانی ڕووبەرگ لە کاشییەکانی ئیزیرتوو وەرگیراون

مافی لەچاپدانەوەی بۆ نووسەر پارێزراوە

بۆکان لە کتێبی شێعر و مێژووی ئەدەبی کوردیدا

ئەلبوومی کەشکۆڵ

ئەلبوومی کەشکۆڵ ناوی کتێبێکی سەرچاوەیی گرنگە مامۆستای زەحمەتکێش محەممەدعەلی قەرەداغی بڵاوی کردۆتەوە. نێوەرۆکی کتێبەکە بریتییە لە ناساندنی ١٥٠ کەشکۆڵی گەورە و بچووک یا قوڵاغی کەشکۆڵ، کە جگە لە یەکدوو دانە، هەموویان شێعری شاعیرانی کوردیان گرتۆتەبەر.

مامۆستا محەممەدعەلی کە پێشتر کاری لەسەر دەسنووس و کەشکۆڵی نێو «دارالمخطوطات»ی بەغدا ـ ناسراو بە «دارالمخطوطات صدام» و گەلێک کەشکۆڵی کۆنی دیکە کردووە، وا هەیە یەک لە ساڵحترین کەسان بێ بۆ ناسین و ناساندن و ساغکردنەوە و شیکردنەوەی کەشکۆڵی کوردی. لەم کتێبەدا کە بەگوێرەی ڕاگەیاندنی لاپەڕە ٣، بەرگی یەکەمە و هیوادارم بەرگی دیکەشی بە شوێندا بێ، مامۆستا یەکدوو لاپەڕەی تەرخانی ناساندنی هەرکام لەو کەشکۆڵانە کردووە، ناوی پێکهێنەر، نووسەرەوە و ڕێکەوتی نووسینی هەرکامیانی لەگەڵ ناوی ئەو شاعیرانە ڕاگەیاندووە کە شێعریان لە کەشکۆڵەکاندا تۆمار کراون.

بۆ من کە ئەوینداری ئەم بەڵگەنامە بەنرخانەی مێژووی ئەدەبی گەلەکەمانم، ئەم کتێبە گەنجینەیەکە و بەوردی بە هەموو لاپەڕەکانیدا چوومەتەوە. دیارە زۆر شت هەیە سەبارەت بە کتێبەکە بنووسرێ، بەڵام بەهۆی ئەم ڕاستییەوە کە ئەم زنجیرەوتارە تەرخانی بۆکان کراوە، من لێرەدا ئەو کەشکۆڵانە دەناسێنم کە لە پەیوەندیی بۆکاندان یا ناوی شاعیرانی بۆکانییان تێدا هاتووە. هەندێکیش لە خەت لادەدەم و باسی ئەو دەسنووسانەش دەکەم کە لە ناوچەی موکریاندا بەگشتی

نووســراون یا موکریان دەگرنەوە. ســەرنجڕاکێش دەوری شار و ناوچەی بانەیە لە پێکهێنان و نووسینی بەشێکی بەرچاو لەو کەشکۆڵانەدا.

ژمارەی کەشکۆڵەکان:

٢: کەشـکۆڵی موکـری، ئەحمـەدی شـێخ ئەحمەدی کـۆر لە «شـنۆزەنگ»ی لاجان نووسراوەتەوە؛

١١: کەشکۆڵی مەلا بابەکر ئەدەب، میرزا فەتاحی قازی؛

١٢: کەشکۆڵی بنەماڵەی بەردەڕەشیی بانەیی وەفایی، بەردەڕەشی بانەیی؛

١٣: کەشکۆڵی بەردەڕەشی بانەیی، بابەتی مێژوویی بانە، وەفایی؛

١٤: کەشـکۆڵی حەمەبـۆر، مەلیکولکـەلام، مەجـدی، ئـەدەب، میـرزا فەتاحی قازی، ئەحمەدی کۆر؛

١٥: کەشکۆڵی محەممەد باسی بڵباس؛

٣٢: کەشکۆڵی حاجی مەولوود ئیبراهیم سابڵاغی، چەند کەسی سەقزی؛

٣٣: کەشکۆڵی عەبدولقادر مێژوویییە: پیرۆت‌ئاغای مامەش، قەرەنی‌ئاغا، بانە؛

٣٦: کەشکۆڵی مەعرووف لە سەقز نووسراوەتەوە؛

٣٨: کەشکۆڵی عەبدولفەتاح ئەحمەدی کۆر؛

٤٢: کەشکۆڵی سۆرانیی ئەحمەدی کۆر؛

٤٤: کەشکۆڵی عەبدوڕڕەحمان، ئەحمەدی کۆر؛

٤٥: کەشکۆڵی سێتا، ئەحمەدی کۆر، قادری سابڵاغی؛

٤٦: کەشکۆڵی محەممەدئەمینی خاکی بەننا، ئەحمەدی کۆر، ئۆشنەوی؛

٤٨: کەشکۆڵی مەلا ڕەسووڵی تۆربەیی، وەفایی؛

٥١: کەشکۆڵی محەممەدی کوڕی عەبدولقادر سیاگوێزی قزڵجی، بانەیی؛

٥٢: کەشکۆڵی سیاگوێزی (شێخ مەعرووف) بڵێی لە قزڵجییەکان بێ؟

٥٣: کەشکۆڵی بیلال هێرۆیی، وەفایی؛

٥٨: کەشکۆڵی قادری سەڵەسی، وەفایی، ئەحمەدی کۆر؛

٥٩: کەشکۆڵی ژمارە ٦ی هاشمی، ئەحمەدی کۆر؛

٦٣: کەشکۆڵی مەلا فەتاحی گاگردەڵی، وەفایی، سەلمانی ساوجی (؟)؛

٦٤: کەشکۆڵی گوڵزاری بەهار، ئەدەب؛

٦٥: کەشکۆڵی سیوچی، سەعید کوڕی عەبدوڵڵای موکری؛

٦٦: کەشکۆڵی شێخی حیسامەددین، محەممەدحەسەن کوڕی وەیسی عوسمانی؛

٦٧: کەشکۆڵی مەلا عەزیزی ڕێشاوی، ئەدەب، عەبدوڵڵابەگ، قازی فەتاح، قزڵجی، وەفایی؛

٧٠: کەشکۆڵی شێخ ڕەزا، بانەیی؛

٧١: کەشکۆڵی سەید محەممەد، وەفایی، ئەحمەدی کۆر؛

٧٣: کەشکۆڵی مەلا حەسەنی هیندی، قزڵجی؛

٧٥: مینای شکستە، بەرگی سێیەم، وەفایی، عیسامەددین (مەلا عصام‌الدین شفیعی)؟؛

٧٦: ئەوراقی پەرێشان، ئەحمەدی کۆر، وەفایی، ئەدەب، عەلی‌بەگی سالارسەعید؛

٨٠: کەشکۆڵی مەلا عەبدوڵڵای قزڵجی، مەلا مارفی کۆکە، ئەدەب؛

٨٣: کەشکۆڵی خالید پاشا، ئەحمەدی کۆر (؟)؛

٩١: کەشکۆڵی جەلی، وەفایی؛

٩٤: کەشکۆڵی محەممەدساڵحی نۆتشی، میرەدێیی؛

١٠٨: کەشکۆڵی نەقشی، بانەیی؛

١١٤: کەشکۆڵی کوردیی سۆرانیی ئەحمەدی کۆر، وەفایی، ئەدەب؛

١١٥: کەشکۆڵی خاکی، ئەحمەدی کۆر، وەفایی؛

١١٨: کەشکۆڵی تۆفیق وەهبی، وەفایی؛

١١٩: کەشکۆڵی سەعیدی بێورەیی، بێورەیی؛

١٢١: کەشکۆڵی تۆفیق، وەفایی؛

١٢٢: کەشکۆڵی نەناسراو، وەفایی؛

١٢٤: کەشکۆڵی ئازاد، میرزا فەتاحی سابڵاغی؛

١٢٨: کەشکۆڵی محەممەدساڵح (تیلەکۆیی)؛

١٣٢: کەشکۆڵی موستەزاد (بانەیی)؛

١٣٣: کەشکۆڵی کاکەحەمەی شێخ (مەلا محەممەدی ئیبنولحاجی بانەیی)؛

١٥١: کەشکۆڵی بانەیی (مامۆستا مەلا محەممەدی بانەیی)؛

١٥٢: کەشکۆڵی حاجی، مەلا فەتاحی قازی بۆ سەدریئەعزەم و وەڵامی ئەو؛

١٥٤: کەشکۆڵی وەفایی، وەفایی.[١]

١. محەممەدعەلی قەرەداغی، «ئەلبوومی کەشکۆڵ»، بەرگی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر ٢٠٠٨، ٣٥٢ لاپەڕە، کوردی.

بۆکان لە دەسنووسە کوردییەکانی بەرلین‌دا

شاری بەرلین لە ئاڵمانیا شوێنی پارێزرانی زیاترین دەسنووسی کوردییە لە دەرەوەی کوردستان کە ژمارەیان دەگاتە ١٠٤. زۆربەی ئەم دەسنووسانە هی ئۆسکارمان بوون کە لە سەفەری خۆی‌دا بۆ ڕۆژهەڵاتی کوردستان کڕیونی یا خود بە دیاری پێیانداوە و هێناونییەتەوە بۆ ئاڵمانیا.

دوکتۆر کەمال فوئاد لە ساڵی ١٩٧٠دا کەتەلۆگێکی لە دەسنووسەکان بە زمانی ئاڵمانی پێکهێنا و چاپی کرد. ئەم کەتەلۆگە زانیارییەکی باشی سەبارەت بەنێوەرۆک و بارودۆخی فیزیکیی دەسنووسەکان گرتۆتە خۆی، بەڵام کورد کە خاوەنی سەرەکی دەسنووسەکانە لە هەل‌ومەرجیان ئاگادار نییە و نازانێ ئەم دەسنووسانە چین و چۆنن و نێوەرۆکیان چییە؟

ڕێزدار ڕەحیم بەهرام‌زادە، کوردی دانیشتووی ئاڵمانیا، لە ماوەی ساڵی ٢٠٠٨ ـ ٢٠٠٩دا سەرجەمی ئەو کەتەلۆگەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لەگەڵ بنکەی ژین لە سلێمانی پەیوەندیی بەستووە بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی. کاک ڕەحیم ئاڵمانییەکی باش دەزانێ و کاری وەرگێڕانی جێگەی متمانەیە.

من بەختی ئەوەم هەبووە کە وەرگێڕاوی کوردیی کتێبەکە پێش چاپ بوونی ببینم و بۆ هەندێک لێکۆڵینەوەی خۆم سوودی لێ‌وەربگرم. دیارە بەشێک لەو زانیارییانەی وا نووسەر ئاڕاستەی کردوون، کۆن و هی ساڵانێکن کە چاپەمەنی کوردی ئەو گەشەیەی نەبوو کە ئێستا هەیەتی؛ بۆ نموونە لە باسی زۆرێک لە شاعیران‌دا دەنووسێ هێشتا دیوانەکەیان چاپ نەبووە، دیارە ئەوە لەگەڵ زانیاریی ئەمڕۆی ئێمەدا یەک ناگرێتەوە و پێویستە نووسەر و وەرگێڕ بە یارمەتیی یەکتر هەوڵی دابین کردنی پەڕاوێزی تایبەت بە تەرجەمەکە بدەن و تێیان‌دا ئەو تەنگژەیە چارەسەر کەن، یاخود چاپێکی نوێ لە کتێبە ئاڵمانییەکە بکەوێتە بازاڕەوە و وەرگێڕ بەگوێرەی ئەو، چاو بە تەرجەمەکەدا بخشێنێتەوە.

بەشـی بۆکان لە دەسنووسـەکاندا زۆر نییە، بەڵام لە چەند شـوێنێکدا باس لە چەند شاعیرێک کراوە کە بۆکان و ناوچەکەی دەگرنەوە:

یەکەم، ئەحمەدی کۆر

دەسنووسی ژمارە ٥١ و ٦٦

نووسـەر لەژێـر نـاوی «شـاعیرانی ڕۆژاوا»دا لە چوار شـاعیر دەدوێ کە ژمارە چواریـان «ئەحمـەدی کـۆر»ە. XXXIII (بەشـی یەکەمـی کتێـب) هەروەها لە بەشـی دەسنووسـی ژمـارە ٥١، لاپـەڕەی ٧٢دا ئەم زانیارییانە سـەبارەت بە ئەحمەدی کۆر ڕاگەیەندراوە:

III پـەڕی *8a 7b*: دوازدە چوارینـەی ئەحمـەدی کـۆر (بڕواننە ژمارەی ٥ ٦٦)، نێوەرۆکی لیریکی موکری.

سەردێڕ:

زمانی کرماجی

سەرەتا:

دل سـوتی شـبهە مومـه شـب و روژم حضرەتـی
عاشـق جـمال تومـه کشـتمی خالـی رومەتـی

کۆتایی:

احمـد کـور وس خیـال که یـک بخـوازە یـک طـلاق دە
دوسـت ای دنیـا بطـال که پـی کونـاوی دو دولتـی

IV پەڕی *9a 8a*: ١٢ چوارینەی هەمان شاعیری پێشوو. نێوەرۆکی لیریکی.

سەرەتا:

دل غـرق مـوج زوخـاوم لـت لتـه جـرک و هنـاوم
تـاب عشـق تـو سـوتاوم کفتمـه حالـی ایلتیـراب (اظطـراب)

کۆتایی:

بزلف و روی تابان هات کە کفر و دین یغما کرد

و نوشـــە و کل باغان بو لباغان شو چراخان بو

مکر داروی نســاغان بــو برودا زلــف تاتا کرد

هەروەها لە باسی سەبارەت بەو دەسنووسەدا:
66. Ms. or. oct. 1212. SB Marburg/Berlin

دەڵێ لـە دوو بەشـی کـوردی و فارسـی پێکهاتـووە، ئینجـا لـە خاڵـی پێنجەمدا (لاپەڕە ١٠٥) بەو شێوەیە لە ئەحمەدی کۆر دەدوێ:

«ئەحمەدی کۆر، شاعیری موکری. بەپێی ئاگادارییەک ئەمین ئەفەندی بەدەستییەوە دەدا، دەبێ نزیکەی ساڵی ١٨٥٦ مردبێ.»

لـە پەراوێـزی هەمـان لاپـەڕەشدا ئـەم قسـانە لـە قەولـی ئەمیـن ئەفەندییـەوە دەگێڕێتەوە:

بەشی *II*، پەڕی *40b*: «تخمینا پنجاه سال می‌شود کە در قریه مذکور (حمامیان) وفـات کـردە اسـت.» [گـۆڕی ئەحمـەدی کۆر لـە ئاوایی داشـبەندە. ئـەو دوو گوندە دراوسێی یەکن و کەوتوونەتە باکووری ڕۆژاوای بۆکان]. (٦٦)، لاپەڕە ٧٩ و ١٠٥ و (٧٩)، لاپەڕە ٣٥٠.

دووهەم، میسباحوددیوانی ئەدەب

لـە بەشـی یەکەمـی کتێبەکـە (دەقی ئاڵمانـی لاپـەڕەی XXXVII)دا باسـی چەند شاعیر کراوە کە ژمارەی ١٤یان «ئەدەب»ە و بەو شێوەیە ناسێنراوە:

«شـاعیری موکـری، سـاڵی ١٨٥٩ لەدایکبووە و سـاڵی ١٩١٦ لـە ئەرمەنیبڵاغی (گوندێک لە ٩٥ کیلۆمیتری باشووری ڕۆژهەڵاتی گۆلی ورمێ)، مردووە».

لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەشدا سەبارەت بە دیوانی شێعرەکانی ئەدەب دەنووسێ:

«یەکـەم جـار لەلایـەن حوسـێن حوزنـی موکریانییـەوە (ڕەوانـدز ١٩٣٦)، جاری دووهەم، بەشـیر موشـیر (بەغدا ١٩٣٩) و سـێهەم جار لەلایەن گیوی موکریانییەوە (هەولێر ١٩٦٩) [چاپ کراوە]». بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسـەر شـاعیر بڕوانە ل ٣، ٩١ ـ

٩٤، ٦٦٩، ٤٠٠ ـ ٤١٧.

لە ناساندنی دەسنووسی ژمارە ٦٦دا (لاپەڕەی ١٠٧ دەقی ئاڵمانی)، هەواڵی شێعرێکی دیکەی ئەحمەدی کۆرمان پێدەگا:

پەڕی *15a* ـ *16a* شێعری لیریکی ئەحمەدی کۆر.

سەردێڕ: احمد کور گفته است.

دلبرا دائم دەنالم دم بدم شامو سحر

جاری ناپرسی لەحالم چاوعقاب خوش خبر

١٨ فەرد.

لەگەڵ ٣٥ دوایین ڕستەی *III* لاپەڕە ٢٥٤ ـ ٢٦١دا بەراوردی بکە. هەروەها بڕواننە ژمارە *III/51* و *IV*.

سێهەم، مامۆستا هەژار

د. کەمال فوئاد لە پەڕاوێزێک بۆ دەسنووسی ژمارە ٤ی لاپەڕەی ٨، بەشی دووهەم (دەقی ئاڵمانی)دا، سەبارەت بە نوسخەیەکی مەم و زینی ئەحمەدی خانی (نوسخەی ژمارە ٥) دەنووسێ:

«عەبدوڕڕەحمانی هەژار کردوویە بە موکری (شێعر)، بەغدا ١٩٦٠.»

[ئێستا کە لە ساڵی ٢٠٢٠ بەو بابەتەدا دەچمەوە، هێشتا کتێبەکە چاپ نەکراوە. هۆکارەکەشی موافەقە نەکردنی دوکتۆر کەمال بوو بۆ چاپ کردنی. هیوادارم ئەو بەربەستە نەمێنێ.]

دەقی ئاڵمانیی کتێبەکە:

Kurdische Handschriften
Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland
Kemal Fuad
Franz Steiner Verlag GMBH. Wiesbaden 1970/ ISBN: 978 3 515 01171 6

وەرگێڕاوی کوردی:

دەسنووسی کوردی

لیستەی دەسنووسە ڕۆژهەڵاتییەکان لە ئاڵمان

کەمال فوئاد

دەزگای چاپەمەنی فرانتس شتاینەر ویسبادن ١٩٧٠
ISBN: 978-3-515-01171-6

وەرگێڕانی ڕەحیم بەهرامزادە

ئەنجومەنی ئەدیبان

بەرهەمی بەنرخی نەمر ئەمین فەیزی‌بەگ بەناوی «ئەنجومەنی ئەدیبان» کە بۆ جاری یەکەم لە ساڵی ١٩٢٠دا لە ئەستەمووڵ چاپ کرا، وا هەیە یەکەمین کەشکۆڵە شێعری چاپکراوی کوردی و هەروەها یەکەم هەنگاوی کورد بێ بۆ چاپی مێژووی ئەدەبی خۆی.

کتێبەکە نموونەی شێعری دەیان شاعیری زاراوە سەرەکییەکانی زمانی نەتەوایەتیمان، واتە کرمانجیی خواروو و هەورامیی گرتۆتەبەر، لە سالم و نالی و شێخ ڕەزاوە تا مەولەوی و حەسەن کەنۆش و شاعیرانی دیکەی وەک ئاهی و کوردی و...

ئەنجومەنی ئەدیبان بەشی بۆکانیشی پێوەیە، ئەویش بە پارچە شێعرێکی ئەحمەدی کۆر ـ کە دووهەمین پارچەی ناو ئەو کۆمەڵە شێعرەیە:

دڵبەرا، پەی ڕووی فیراقت دڵ دەناڵێ چون ڕوباب

بەو دوو ئەبرۆی میسلی تاقت بەندی جەرگم بوو کەباب...

ئەنجومەنی ئەدیبان بۆ جاری دووهەم لە ساڵی ١٩٨٣دا لەلایەن کۆڕی زانیاریی عێراق (دەستەی کورد)ەوە لە بەغدا بڵاوکراوەتەوە و سەرەتا و پەڕاوێزی زۆری بۆ نووسراوە، کە بەداخەوە هەندێک جار هەڵەبارن.

ئەوەی بۆکان بگرێتەوە، لاپەڕە ٢٣ ـ ٢٤ (ی چاپی کۆڕی زانیاری)ن کە تێیدا ئەم دێڕانە سەبارەت بە ئەحمەدی کۆر لە پەڕاوێزدا نووسراون:

٦. ئەحمەدی کۆر:

لە دێی «شێوەسماک» سەر بە سابڵاخ (مەهاباد) لەدایکبووە. بنەماڵەیان کورد و سوننی مەزهەب بوون. ئەم کوڕە نەخوێندەوار و چاوساغ بووە، پاشان بەهۆی چاوئێشەوە کوێر بووە. بە منداڵی دەنگی خۆش و زیرەک بووە، خەریکی گۆرانی‌وتن بووە، خۆی هەڵبەستەکانی خۆی پێکهێناوە. ئەم زیرەکییە زگماکییە کردوویە بە

«شـایەر». پـاش ژنخواسـتن کچێکـی جـوان بەناوی «لەیـلا» و دوو کـوڕی بووە بە ناوانـی «قـادر» و «محەممەد»، پـاش ماوەیێ لە گوندی «شیوەسـماک»ەوە بار ئەکاتە دێی «عەمبار». کوێخای دێ حەز لە «لەیلا»ی کچی دەکا و «ئەحمەد» نایداتێ و ئەیدا بـە «ڕەسـووڵ مووسـا»ناوێکی خزمی خـۆی. کوێخا زویـر ئەبێ و لێیـان دەکەوێتە بەهانە. قادری کوڕە گەورەی لە ترسی بەهانەی کوێخا هەڵدێ و ڕوو ئەکاتە شاری سلێمانی و لەوێ دەمێنێتەوە.

ئەحمـەدی کۆریـش بـەدوای کوڕەکەیا ڕوو ئەکاتە «سـلێمانی» و لەوێ ئەکەوێتە دوای شـێخێکی بەناوبانـگ [ڕەنگـە کاک ئەحمـەدی شـێخ یـا شـێخ عەبدولکەریمـی کەسـنەزانی یەکەم یا شـێخ حەسـەن قەرەچیوار بووبێ]، واز لە مقام و گۆرانیوتن دێنێ و ئەگەڕێتەوە بۆ سابلاخ و لەوێ ئەکەوێتە هۆنینەوەی هەڵبەستی ئایینی و بەو جۆرە بە (شێخ ئەحمەدی کۆر) و (مەلا ئەحمەدی کۆر) ناوبانگ پەیدا ئەکات و پاش ماوەیەک هەر لە دێی «عەمبار» کۆچیدوایی ئەکات.

ئـەم پیـاوە ناوی باوک و باپیرانی نەزانراوە و مێژووی ژیانیشـی نادیارە، تەنیا لە هەڵبەستێکی خۆیدا وتوویە:

گەر کەسـێ کا پرسـیارە بـا بـێ مەعلوم ئەو شـمارە
چو لە هیجرەت یەک هەزارە دوصـەد و شـەصت و بواج

وشەی «بواج» بە ژمارەی ئەلفوبێی ئەبجەد ئەکات (١٢). دیارە ئەم پارچە هەڵبەستەی ساڵی ١٢٧٢ وتووە و دەبێ بڵێین لە صەدەی سێزدەیەمی کۆچییا ژیاوە و جا لەبەر هەڵبەستەکانی دەبێ ناوبنرێ «هەستیاری شەیدای پێغەمبەر.» دیوانێکی پڕ لە هەڵەی «ئەحمەدی کۆر» کە تێکەڵە لە فارسی ـ عەرەبی ـ کوردی (ساڵی ١٣٤٤ فارسی ـ ١٩٦٥ زایینـی) لـە مەهابـاد [خۆی ئەڵێ پاکسـتان] لەلایـەن (محەممەدئەمین میسـری)یەوە چاپ کراوە و پێشـەکییەکی پڕ لە ئەفسـانە و قسـەی پڕوپووچی بۆ نووسـراوە، نە هەڵبەستەکان دەخوێندرێنەوە و نە پێشەکییەکەی.»[1]

---

١. ئەمیـن فەیزیبـەگ، ئەنجومەنـی ئەدیبـان، لـە چاپکراوەکانـی کـۆڕی زانیاریـی عێراق

ئەنجومەنی ئەدیبان

بسم الله الرحمن الرحيم

(صدق و سلامت)

علم يقين و حيات سرمد
خوف خدايەو حب محمد

امين فيضى

تۆژینەوەی لیژنەی وێژەو کەلەپووری کوردی
ئەندامانی لیژنە :

د. احسان فوآد ، محمد جميل الروژبيانى ،
د. كامل حسن البصير ، د. بدرخان السندى
جمال بابان ، شێخ حسين خانقاه
عبدالستار محمد محمود ، عبداللطيف عبدالمجيد گلى

٣٧

(دەستەی کورد)»، ١٩٨٣، بەغدا، ١٧٧ لاپەڕە، کوردی.

مێژووی ئەدەبی کوردی، مامۆستا عەلائەددین سەجادی

کتێبی بەنرخی مێژووی ئەدەبی کوردی، نووسینی مامۆستای نەمر عەلائەددین سەجادی وەک یەکەمین هەنگاوی جیددی لەپێناو نووسینی مێژووی ئەدەبی گەلەکەمان ناسیاوی هەموومانە و پێویست بە ناساندن ناکا. دیارە کاتێ دەڵێم یەکەم هەنگاو، ئەوەشم لەبەرچاوە کە «نامەی ئەنجومەنی ئەدیبان»ی نەمر ئەمین فەیزیبەگ ٣٣ ساڵ پێش کارەکەی سەجادی بڵاوببۆوە و من لە باسی پێشوودا دەقەکەیم خستە بەرباس.[١]

مێژووەکەی سەجادی هەنگاوێکی باش بوو بۆ دابڕان لە کاری تەزکەرەنووسینی کۆن و گەیشتن بە پلەی نوێتری مێژووی ئەدەبنووسین. بەو پێیە، چاوەڕوانیش دەکرێ کە نیشانەی هەردوو، واتە تەزکەرەی کۆن و مێژووی ئەدەبی نوێ بەسەر کارەکەوە بێ، بەڵام ئەوەی گرنگە ئەوەیە کاری سەجادی بنەمایەکی قایم بوو بۆ نووسرانی گەلێک مێژووی دیکەی ئەدەبی کوردی دیکە کە بەشوێن ئەودا هاتن، وەک کارەکانی ڕەفیق حیلمی و قەناتی کوردۆ و سدیق بۆرەکەیی، کە دواتر بە مێژووە بەنرخەکەی مامۆستای نەمر د. مارف خەزنەدار گەیشتە پلەیەکی بەرزتر، ئێستاش کە لە دوو زنجیرەکتێبی مامۆستا محەممەدعەلی قەرەداغیدا درێژەی هەیە. مێژووەکە ژیاننامە و نموونەی شێعری ٢٤ شاعیری کوردی تێدایە و جیا لەوان لە بەشی «باخچەی شاعیران»یشدا ئاماژە بە ناوی ٢١٢ شاعیری دیکە کراوە، بەڵام زۆر بەکورتی، کە هەندێکیان تەنیا ناوە و هەندێکی دیکە دێڕێک و دووانیشیان بۆ نووسراوە. ئەم وتارانە جێگەی باس و هەڵسەنگاندنی کارەکان نین و تەرخانی بۆکان کراون، هەر بۆیەش ڕاستەوخۆ دەچمە سەر باسی ئەو شاعیرانەی وا لە مێژووی ئەدەبی کوردی، عەلائەددین سەجادیدا هاتوون و پەیوەندییەکیان بە بۆکانەوە هەیە:

١. میسباحوددیوانی ئەدەب: ئەوەی بۆکان بگرێتەوە لە بەشی سەرەکی کتێبەکەدا

---

١. ئەنجومەنی ئەدیبان، ئەمین فەیزی، ساڵی ١٩٢٠، ئەستەمووڵ.

تەنیا «میسباحوددیوانی ئەدەب»ە کە لاپەڕە ٤٠٠ تا ٤١٧ی بۆ تەرخان کراوە و جگە لە ڕێکەوتی لەدایکبوون و مردن (١٨٥٩ ـ ١٩١٢)، ژیاننامەیەکیش بۆ شاعیر ڕێکخراوە و چەند نموونە لە شێعرەکانی بڵاوکراونەتەوە. ئەو زانیارییە وردانەی وا سەجادی سەبارەت بە ژیانی شەخسی و بنەماڵەیی میسباح دەیدا ئێستاش هەر تازەن و بۆ خوێندنەوە دەبن وەک ئەویندارییەتی، نەخۆشی، سەفەری بۆ مۆسکۆ، وەرشەو، تاران و تەورێز و زۆر شتی دیکە.

٢. بەڵام بەشی «باخچەی شاعیران»ی کتێبەکە ناوی زۆر شاعیری ناوچەی بۆکانی تێدایە و من لە خوارەوە هەموو ئەو زانیارییانە دەنووسم کە سەجادی سەبارەت بەوان ڕایگەیاندوون، ئاماژە بەو ژمارانەش دەکەم کە ئەو بە تەرتیب ڕایگەیاندوون. سەجادی هەندێک لەو شاعیرانەی بە خەڵکی موکریان ناوبردوون یان گوتوویەتی خەڵکی دەوروبەری سەقز بوون. من بۆ ئیحتیات هەر لێرەدا هێناومن:

٣. ئەحمەدی کوێری موکریانی، لە سەدەی هەژدەهەمی میلادیدا ژیاوە (٧٨)؛

٤. عەلی عاشق، شاعیرێکی کۆنی موکریان بووە، هێشتا بۆم ساغ نەبۆتەوە لە چ وەختێکا ژیاوە (٨١)؛

٥. حاجی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا سەعیدی تیکانتەپەی موکری، هاودەورەی شێخ ڕەزا [تاڵەبانی] بووە (١١٦)؛

٦. مەلا مەحموودی باکی، لە دەوروبەری سەقز بووە: ١٨٣٥ ـ ١٨٩٩ (١٦٠)؛

٧. شێخبابای غەوسابادی، ڕەئیسی تەریقەی قادری، لە ١٩١٦ تورکەکان خنکاندیان (١٨٦)؛

٨. مەلا مارفی کۆکی، ١٨٧٣ ـ ١٩٤٦ (١٩٦)؛

٩. سەید حوسێن حوزنی موکریانی، ١٨٨٦ ـ ١٩٤٧ (٢٠١)، [مامۆستا هەژار دەڵێ بە ئەسڵ خەڵکی گوندی ئینچکەی نێوان بۆکان و سەقز بووە.][1]

---

١. سەجادی، عەلائەددین، مێژووی ئەدەبی کوردی، مێژوو، ئەدەب، زانیاری، ناشر: نووسەر، بەغدا ١٩٥٢، ٦٣٢ لاپەڕە، کوردی.

ڕشتەی مرواری، مامۆستا عەلائەددین سەجادی

ئەدەبی کوردی بە حوکمی بارودۆخی ژیانی گەلەکەمان، ئەدەبێکی مرچومۆڕە و جگە لە هەندێک دەرفەت، لەو ڕەق‌وتەقییەدا ماوەتەوە. تەنز بە نیشانەیەک لە پێشکەوتی کۆمەڵگا دەزانرێ، بەڵام بەداخەوە نووسەر و هونەرمەندانی کورد زۆری لێ چێ نین. ئەوەش سەرەڕای ئەوم ڕاستییەی کە هەموو ناوچەیەکی کوردەواری خەڵکانی خۆش‌ڕاوێژ و دەم‌بەپێکەنین و «مەجلیس‌ئاڕا»یان هەیە و هەرکام لە ڕادەیەکدا و بەشێوەیەک لە گێڕانەوەی بەگۆڵمەزی ڕووداوەکانی دەوربەریاندا شارەزا و هەندێک جاریش مامۆستان.

لە ساڵانی ئەم دواییەدا یەکدوو کتێب و فیلم سەبارەت بە مامۆستا بەشیر موشیر بڵاوبۆتەوە کە جێگەی سەرنجن. دەرچوونی ڕۆژنامەیەک لە سلێمانی و یەکدووانێکیش لە باکووری وڵات و لە هەولێر، بەشی تایبەت بە تەنز لەسەر هەندێک ماڵپەری کوردی یان ڕۆژنامە و گۆڤار و هەندێک کاناڵی تەلەفیزیۆنی، هەروەها ڤیدیۆی کوردیی سەر یووتیووبیش نیشانەی ئەم ڕاستییەن کە بابەتەکە زیندووە و نەفەس دەکێشێ، بەڵام وەک هەندێک کۆمەڵگای دیکە گرنگایەتیی پێویستی پێنادرێ.

هەر چۆنێک بێ، هەشت بەرگ کتێبی بەنرخی ڕشتەی مرواری، کۆکردنەوە و ڕێکخستنی مامۆستای نەمر عەلائەددین سەجادی لووتکەی هەموو ئەو کارانەیە کە لەم بوارەدا تا ئێستا لە کۆمەڵگای ئێمەدا کرابێتن. یەکەم بەرگی کتێبەکە ساڵی ١٩٥٣ و بەرگی هەشتەمیشی ساڵی ١٩٨٢ بڵاوبوونەوە و خوێنەری کورد پێشوازیی شایانی لێکردن. وا هەبوو ئەگەر کەسایەتییەکی جێگەی ڕێزی وەک سەجادی نەبووایە کە نیشتمانپەروەری وخەمخۆریی گەلەکەی لەلایەک وقەڵەمی بەبڕشتی لەلایەکی دیکەوەو پێگە کۆمەڵایەتییەکەی وەک پێشنوێژی مزگەوتێک لە بەغدا یان کوردستان، کە کردبوویە ڕوخسارێکی خۆشەویستیی نێو کۆمەڵانی خەڵک، کەسێکی دیکە لە بارودۆخی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی ساڵی ١٩٥٣ی عێراق و کوردستاندا بۆی نەلوابا بەرهەمێکی وەک ڕشتەی مرواری بڵاوبکاتەوە و خەڵکیش پێشوازیی بەرچاوی

لێ بکەن.

ئێستا سەرجەمی هەشت بەرگەکە لە یەک بەرگی تاقانەدا بلاو بۆتەوە، ئەویش بە چاپێکی ڕێکوپێک و بێهەڵە، کە لە باشووری کوردستان‌دا دەبێ بە کارێکی دەگمەن دابندرێ لەبەرەوەی چاپەمەنی بێهەڵەی چاپ لە باشوور، بە قەولی شێخ ڕەزای نەمر، وەک «پڵاوی خانەقا» کەس چاوی پێی ناکەوێ!

کتێبەکە پڕە لە گێڕانەوە و هەواڵ و باس‌وخواسی خەڵکی جۆراوجۆر لە سەرتاسەری کوردستان، بەتایبەت لە دەوروبەری سلێمانی، بەڵام ڕۆژهەڵاتی کوردستان وەک سنە و موکریانیش وا نییە ئاوڕیان لێ‌نەدرابێتەوە. ڕەخنەیەک کە لە کتێبەکە گیراوە ئەوەیە کە دەڵێن بەشێکی بابەتەکانی لە فارسی و عەرەبییەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی، بەڵام بەناوی کورد و ناوچە کوردنشینەکانەوە بڵاوی کردوونەتەوە. بۆ نموونە خوێنەری کتێبەکە کە شارەزای زمانی فارسی بێ و تەمەنیشی ئیجازە بدا کتێبی «اسرار مگو»ی خوێندبێتەوە، لە خوێندنەوەی ڕشتەی مرواری‌دا زۆرجار تووشی بابەتی وا دەبێ کە پێشتر لەو کتێبە فارسییەدا خوێندوویەتییەوە.

سەجادی لە یەک لە بەرگەکانی کتێبەکەدا وەڵامی ئەم ڕەخنەیە دەداتەوە و دەڵێ هەر هەموو ئەمانە هی کورد و کۆمەڵگای کوردن، ئەوە فارس و عەرەبن کە لە ئێمەیان وەرگرتوون. نە سەلماندنی ئەو بۆچوونە هاسانە و نە ڕەد کردنەوەی. ئەو «اسرار مگو»ە دانەر و نووسەری ڕوون نییە کێیە و تەنانەت ئەگەر ئەم هەواڵە ڕاست بێ کە «مەهدی سوهەیلی» نووسیبێتی، لەکوێ بزانین ئەم بەشانەی لە کوردێکی دانیشووی تاران نەبیستووە؟

لەوانە بگەڕێین، کتێبەکە گەلێک بابەتی سەبارەت بە بۆکان و گوندی عەمبار وەک بابەتی سەبارەت بە حاجی برایم‌ئاغای عەمباری تێدایە و جگە لە بۆکان، بەگشتی ناوچەی موکریان و بلباسایەتی و هەروەها چارداوەڕوو و کوردی ناوچەی هەوشار و دێبوکری و بەگزادەی سەقز و بەو شێوەیە بڕۆ، هەر لە شنۆوە تا لاجان، مەهاباد، خانەقای بورهان، بانە، سنە، کرماشان، سونقوڕ و بیجاڕی لە خۆی گرتووە. لێرەدا دەرەتانی ڕاگواستنی هەموو ئەو قسە خۆشانەی سەبارەت بە خەڵکی ئەو

شوێنانە نییە، هەر بۆیەش من تەنیا دەسنیشانی ئەو لاپەڕانە دەکەم کە بە شێوەیەک پەیوەندییان بە بۆکان و بەگشتی موکریان و هەروەها سنە و کرماشانەوە هەیە.

بەشێک لەو قسە خۆشانەی ناوچەی ئێمە مامۆستا هەژار بۆ نووسەری گێڕاونەتەوە کە لە شوێنی خۆیدا باسی کردوون، بەڵام هەندێکی دیکەش هەن کە وێدەچێ قسەی ئەو بووبێتن، بەڵام سەجادی ڕاینەگەیاندووە، بۆ نموونە باسی مەلای مزگەوتێک لە گوندی شەرەفکەند یان ڕووداوێک لە خانەقای بورهان. چەند دانەیەکیشیان گێڕانەوەی مامۆستا هێمنن.

ئەوە نموونەیەک لە قسەی خۆشی ناو ڕشتەی مرواری:

«مەلا مارفی کۆکی و مەلا حەمەمینی وەڵاش لە دیوەخانی قەرەنیئاغای مامەش دانیشتبوون سەریان خستبووە بناگوێی یەک و لەبەرخۆیانەوە قسەیان دەکرد. قەرەنیئاغا گوتی: ها، مەلاینە ئەوە درۆودەلەسەی چی هەڵدەبەستن؟ مەلا مارف خێرایەک گوتی: قوربان ناوی جەنابت بە خێر و چاکە دێنین!» (بەرگی ٦، لاپەڕە ٦٤٦).

ئەوانەی خوارەوە ژمارەی لاپەڕەی پەیوەندیدار بە بۆکان و موکریان تا سنەن، بەپێی بەرگەکانی کتێبەکە. بەشی بەرچاویان بەناوی حاجی برایمئاغای عەمبارەوەن، بەڵام من لەبەر ڕەنگدانەوەی لە نێو کەسوکاریدا ڕایانناگوێزم، خوێنەر دەتوانێ ڕاستەوخۆ سەردانی لاپەڕە دیاریکراوەکان بکا:

بەرگی یەکەم؛

لاپەڕەکانی ٩، ٤٥، ٥٩، ٩١، ١٠٩، ١١٠، ١١٤، ١١٦ و ١٢٠.

بەرگی دووهەم؛

لاپەڕەکانی ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٤٩، ١٥٠، ١٧٣، ١٨٣ و ١٨٤، ١٩٠، ٢٢١، ٢٣٠ و ٢٣٧.

بەرگی سێهەم؛

لاپەڕەکانی ٢٦٢، ٢٧٢، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٢٧، ٣٣١ و ٣٣٩.

بەرگی چوارەم؛

لاپەڕەکانی ٣٦٠، ٣٧٢، ٣٨٢، ٤٠١، ٤٠٦، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٨، ٤٢٥، ٤٢٩، ٤٣٢، ٤٤٦ و ٤٥٩.

بەرگی پێنجەم؛

لاپەڕەکانی٤٧٣، ٤٨٧، ٤٩٠، ٤٩١، ٥٠٢، ٥٠٦، ٥١٢، ٥٢١، ٥٣٦، ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٢ تا ٥٤٥، ٥٥٢، ٥٦٣ و ٥٦٨ تا ٥٧٠.

بەرگی شەشەم؛

لاپەڕەکانی ٦٠٠، ٦٠٣، ٦٠٩، ٦٢٦، ٦٢٩، ٦٣١، ٦٤٦، ٦٥٥، ٦٦٦، ٦٦٧، ٦٧٢ و ٦٧٩.

بەرگی حەوتەم؛

لاپەڕەکانی٦٩٣، ٦٩٩، ٧١٠، ٧٢٢، ٧٢٥ و ٧٤٠.

بەرگی هەشتەم؛

لاپەڕەکانی٧٨٥، ٧٨٦، ٨٢٧، ٨٣٥، ٨٣٨، ٨٤٧ و ٨٤٨.

تێبینی: ڕێزدار تاهیر عەلیار لە وتارێکی سەر ماڵپەڕی «ڕۆژهەڵات/ بۆکان» دا،[1] ڕەخنەی لە قەڵەمی هێرشکەری مامۆستا عەلائەددین سەجادی گرتووە. بۆنەی بابەتەکە ناساندنی کتێبی «ڕشتەی مرواری»یە لەلایەن منەوە (وتارەکەی سەرەوە). بۆچوونی کاک تاهیر سەبارەت بە مامۆستا سەجادی پەیوەندی بە خۆیەوە هەیە و من بە مافی ئەوی دەزانم هەڵوێستی لە بەرانبەر بگرێ، باوەکوو من وا بیر ناکەمەوە و ڕێزی زۆرم بۆی هەیە.

لە عەینی کاتدا کاک تاهیر هەڵەیەکی منیشی ڕاست کردۆتەوە، کە بۆ ئەو کارەی سپاسی زۆری دەکەم. من هیچ بەوەم نەدەزانی کە حاجی برایمئاغای عەمباری ئاماژە پێکراو لە ڕشتەی مرواریدا، لە عەباسییەکانە و جیاوازە لە برایمئاغای عەلیار کە درەنگتر بووە خاوەنی هەمان گوندی عەمباری لای بۆکان. ئەم دێڕانەش بۆیە دەنووسم بڵێم کاک تاهیر سەداسەد ڕاستە و من سەداسەد هەڵە. دەستی خۆش بێ.[2]

١. خوێنەر دەتوانێ بابەتەکەی کاک تاهیر بەناوی «ڕووشاندنی ڕوخساری مرۆڤ لە کۆمەڵگای کوردەواریدا هیچی تێناچێ» لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان و فایلی تایبەت بەخۆی لە بەشی نووسەرانی ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکاندا بخوێنێتەوە.

٢. سەجادی، عەلائەددین، «ڕشتەی مرواری»، بەرگی ١ تا ٨ (بێ کەموکووڕی)، ناشر (؟)، شوێنی چاپ (؟)، زستانی ٢٠١٠، ٨٧٢ لاپەڕە، کوردی.

مێژووی ئەدەبی کوردی، دوکتۆر مارف خەزنەدار

مێژووی ئەدەبی کوردی دوایین کاری جیددییە کە تا ئەمڕۆ لەسەر مێژووی ئەدەبی گەلی کورد کرابێ و لە ڕاستیشدا کارێکی مەزنە. کتێبەکە، مێژوویەکی بە تەفسیلی ئەدەب (بەگشتی شیعر)ی کوردییە لە سەرەتاوە تا نیوەڕاستەکانی سەدەی بیستەم لە حەوت بەرگی پڕلاپەڕەدا.

پرسیاری سەرەکیی هەموو کەس لەم پەیوەندییەدا ئەوە دەبێ کە سەرەتای ئەدەبی کوردی لەکوێوەیە؟ نەمر دوکتۆر مارف، کە بە ماوەیەکی کەم دوای بڵاوبوونەوەی ئەم کارە پڕبەرەکەتەی کۆچیدوایی کرد، لە بەرگی یەکەم، لاپەڕە ١٧٧دا مەسەلەکەی ئاوا کاڵ کردووە:

«... لەبەروەی مەدەنییەتی ئیسلامی کاری لە ئەدەبی کوردی کردووە، ئێمە لەژێر ڕۆشنایی ئەم بیروباوەڕە مێژووی ئەدەبی کوردی دەنووسینەوە و هەوڵ دەدەین لەم کارەدا هەندێ لە مێژووی هەزار ساڵەی پڕ لە شانازیی... ئەدەبی کوردی بخەینە ڕوو.» (ب ١، ل ١٨١).

واتە نووسەر مێژووی سەربەخۆی ئەدەبی کوردی لەژێر ڕووناکایی مەدەنییەتی ئیسلامی و لە ماوەی هەزار ساڵی ڕابردوودا دەنووسێتەوە. دیارە ئەم بۆچوونە جێگەی پرسیارە. بۆ نموونە دەتوانین بپرسین ئەی سەدەکانی پێش سەرهەڵدانی ئیسلام و هێرشی عەرەب بۆ سەر ناوچەکە چی لێ‌دێ؟ تەنانەت مێژووی پێش هاتنی ئارییەکان چی؟ خۆ ئەم ناوچەیە پێش هاتنی ئارییەکانیش نیشتمانی خەڵک بووە و هەر ئەو مەلحەمانەی وەک گیلگامیش کە خۆی ئاماژەی پێکردوون لەو سەردەمانەدا خولْقاون. بەگوێرەی بۆچوونی دوکتۆر مارف ئێمە تەنیا دەتوانین بگەڕێینەوە بۆ سەردەمی ئارییەکان و زمانی هیندوئورووپی و بڵێین زمانە ئێرانییەکان هەمان هیندوئەورووپین هاوڕێ لەگەڵ شتێکی تر، کە پێکهاتەی ئەم دووانەیە و دەبێتە زمانە ئێرانییەکان؛ زمانی کوردیش هەمان زمانە ئێرانییەکانە و شتێکی تر، کە پێکهاتەی ئەو

دووانەیـە و دەکاتـە زمانی کوردی. دیارە ئـەوە بۆچوونێکی کۆنە کە ئورووپییەکان لە ماوەی سـاڵانێک پێش ئێسـتادا هێناویانەتە ناوچەکە و تێیدا شارسـتانییەتی کۆنی چیاکانـی زاگـرۆس وەک ماننایـی و ئوورارتوو و گۆتی و لووللووبی و سـوومێری دەخرێتە پشتگوێ.

کتێبـی تـازەی کاک سـۆران حەمـەڕەش بەرپەرچدانەوەیەکـی زانسـتییانەی ئەو بۆچوونـە چـەوت و ناڕاسـتەی ئورووپایی‌یەکانە کە شـوێنی زۆری داناوەتە سـەر پسپۆڕە خۆماڵییەکانیشمان.[1]

هەر چۆنێک بێ، دوکتۆر مارف سەرەتای سەرهەڵدانی ئەدەبی کوردی ناباتەوە یەک شوێنی تایبەت، بەڵکوو لای وایە ئەدەبی کوردی لە دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی و لە شـوێنی جیاوازەوە سـەری هەڵداوە، بەڵام ئەولەوییەت دەداتە زاراوەی گۆرانی و شـێعرە ئایینییەکانـی یارسـانەکان و باباتاهیـری هەمەدانـی (٩٣٧ ـ ١٠١٠) بە یەکەم شاعیری کورد دادەنێ (١، ٢٠٥).

بەداخەوە ئەم زنجیرەوتارە شـوێنی هەڵسەنگاندنی کتێبەکە بەگشتی نییە و تەنیا دەبێ باسـی سـەبارەت بە بۆکان بگرێتەوە. هەر بۆیەش لە زۆر قسـە و بۆچوون و ڕاگواسـتن چـاو دەپۆشـم و دەچمە سـەر باسـی سـەرەکی. ناوی بـۆکان لە بەرگی چوارەمەوە (نیوەی دووهەمی سـەدەی نۆزدەهەم و سـەرەتای سـەدەی بیسـتەمی زایینی) لە کتێبەکەدا دەردەکەوێ:

- بەرگـی یەکـەم (لە سـەرەتاوە تا سـەدەی چواردەمی زایینی): جگـە لە زانیارییە گشتییەکان، بابەتێکی تایبەت بە بۆکانی تێدا نییە.
- بەرگـی دووهـەم (سـەدەکانی چواردەم تا هەژدەم): بابەتێکـی تایبەت بە بۆکانی تێدا نییە.
- بەرگـی سـێیەم (نیـوەی یەکەمی سـەدەی نـۆزدەم، ١٨٠١ ـ ١٨٥٠): ڕێنێسانسـی ئەدەبی کوردی لە باشووری کوردستان‌دا. بابەتێکی تایبەت بە بۆکانی تێدا نییە.

---

١. بڕواننە: حەمەڕەش، سۆران، «کورد کێیە؟»، بڵاوکەرەوە: نووسەر، لەندەن ٢٠١٣.

- بەرگی چوارەم (نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، ١٨٥١ ١٩١٤): بڵاوبوونەوەی ڕێنێسانسی ئەدەبی کوردی لە هەموو ناوچەکان:

بەشی هەژدەم، عەبدوڵڵابەگی میسباح (ئەدەب)، ل ٤٨٣ ـ ٥٣٠

- بەرگی پێنجەم (نێوان هەر دوو جەنگی یەکەم و دووەمی سەدەی بیستەم، ١٩١٤ ـ ١٩٤٥):

بەشی چوارەم، حەسەن (سەیفولقوزاتی قازی)، ل٣٥٧ ـ ٣٧٨؛

بەشی بیستەم، حوزنی موکریانی، ل ٤٦١ ـ ٤٧٤.

- بەرگی شەشەم (١٩٤٥ ـ ١٩٧٥ ئەلف):

بەشی سیویەکەم، حەقیقی (ل ٥٥٧ ـ ٥٦٧)؛

بەشی سیوسێیەم، ئاوات (کامیل ئیمامی)، (ل ٥٨١ ـ ٦٠٤).

- بەرگی حەوتەم (١٩٤٥ ـ ١٩٧٥ ب):

بەشی نۆزدەهەم، حەسەن قزڵجی (١٩١٤ ـ ١٩٨٤)، (ل ٢٦٩ ـ ٢٧٤)؛

بەشی بیستوهەشتەم، هەژار (١٩٢٠ ـ ١٩٩١)، (ل ٤٠٧ ـ ٤١٦)؛

بەشی سیونۆیەم، هێدی (١٩٢٧ ـ ٠٠٠)، (ل ٥٨١ ـ ٥٩٢).

مێژووی وێژەی کوردی، مامۆستا سدیق بۆرەکەیی (صفی‌زادە)

گرنگایەتیی ئەم کتێبە لە مێژووی ئەدەبی بۆکان‌دا وا هەیە ئەوە بێ کە تێیدا بایەخی زۆر دراوە بە ئەدەب و شێعری یارسانی کە سنووری دەسەڵات و نفووزیان لەلای ڕۆژهەڵاتەوە تا بن‌گوێی بۆکان، واتە ناوچەی تیکانتەپەی هەوشار و ساین‌قەڵا هاتووە. لە ڕاستی‌دا کاری بەنرخی مامۆستا بۆرەکەییش پاراستن و ڕاگواستنی شێعری شاعیرانی گۆرانییە لە باڵووڵی ماهی (٢١٩ی کۆچی/ ٨٤٠ی زایینی)یەوە تا شاعیرانی سەدەی بیستەم.

کتێبەکە وەک ئینسیکلۆپیدیایەکە بۆ شاعیرانی یارسان، بەڵام لەگەڵ ئەوان‌دا نووسەر ئاوڕی لە شاعیرانی دیکەش داوەتەوە و هەر بۆیەش ناوی کتێبەکەی ناوە مێژووی وێژەی کوردی.

ئەو شاعیرانەی وا ناوچەی هەوشار دەگرنەوە بریتین لە:

بەرگی یەکەم:

١. سەی حەمەسادقی سەفاخانەیی خەڵکی گوندی سەفاخانەی هەوشار (١٢١٢ ـ ١٢٨٠)، (ل ٤٩٩ ـ ٥٠٣)؛

٢. مەلا ئەحمەدی عارف (١٢٠٦ ـ ١٢٦٣) خەڵکی یەک لە گوندەکانی تیکانتەپەی هەوشار (تیکاب) بووە، (ل ٥٠٣ ـ ٥٠٥)؛

٣. لە بەشی گوڵزاری هۆنەرانی کورد بەرگی یەکەمیش‌دا (ل ٥٥٣ تا ٥٦٠) ناو و ڕێکەوتەکانی ژیانی ژمارەیەکی زۆر لە هۆنەرانی کوردی نووسیون کە بەشێکیان ناوچەی ئێمەش دەگرنەوە. بەداخەوە حیسابی ساڵەکان هەندێک شێواون و نازاندرێ لەکوێ وەرگیراون و چۆن حیساب کراون. وێدەچێ نووسەر هەوڵی دابێ هەموو ساڵەکان بکا بە ساڵی کۆچی‌مانگی، دەنا ساڵانی ١٣٥٧ و ١٣٩٥ بۆ لەدایکبوون و کۆچی‌دوایی سوارەی ئێلخانی‌زادە چۆن داندراوە؟

ئەحمەدی کۆری موکریانی (١١٨٣ ـ ١٢٧٨)؛ سوارەی ئێلخانی‌زادە (١٣٥٧ ـ ١٣٩٥)؛

سەی ئەحمەدی خانەقا (١٢٩٠ ـ ١٣٧٢)؛ سەی محەممەدی خانەگایی (١٢٤٦ ـ ١٣٢٨)؛ شێخبابای غەوسابادی (١٢٦٨ ـ ١٣٣٦)؛ عەبدوڵڵابەگی ئەدەب (١٢٨٢ ـ ١٣٣٢)؛ مەلا حەسەنی ئیبنولقزڵجی (١٢٦٣ ـ ١٣٢٨)؛ مەلا عیسامی شەفیعی (١٣٠٠ ـ ١٣٧٤)؛ مەلا مارفی کۆکەیی (١٢٥٦ ـ ١٣٦٦)؛ میرزا حەسەنی سەیفولقوزات (١٢٩٧ ـ ١٣٦٤)؛ میرزا محەممەدی هەوشاری (١٢٤٦ ـ ١٣٠٤)؛ بەشیربەگی تورجانی؛ خڕناڵ؛ عەلیبەگی تورجانی؛ قاسمی هەوشاری و چەند کەسی دیکە کە ناسناوی بۆرەکەییان هەیە و دەبێ خەڵکی هەوشار بن. دیارە دەبێ ناوی نووسەری کتێبەکە، واتە خودی مامۆستا سدیقیش لەم لیستەیە زیاد بکرێ.

بەرگی دووهەم:

١. ئەحمەدی کۆری موکریانی (١١٩٣ ـ ١٢٧٨)، ل ٥٩ ـ ٦٩؛

٢. مەلا فەرەجی بۆرەکەیی (١٢٤٤ ـ ١٣٤٣)، ل ١٣٩ ـ ١٤٢؛

٣. میرزا محەممەدی هەوشاری (١٢٤٦ ـ ١٣٠٤)، ل ١٤٧ ـ ١٥٠؛

٤. بابەجانی بۆرەکەیی (١٢٥٦ ـ ١٣٣٧)، ل ١٦٦ ـ ١٧٢؛

٥. مەلا مارفی کۆکەیی (١٢٥٦ ـ ١٣٦٦)، ل ١٧٢ ـ ١٧٨؛

٦. عەبدوڵڵابەگی ئەدەب (١٢٨٢ ـ ١٣٣٢)، ل ٢٤٧ ـ ٢٥٤؛

٧. میرزا حەسەنی سەیفولقوزات (١٢٩٧ ـ ١٣٦٤)، ل ٢٨١ ـ ٢٩١؛

٨. فەقێ عەبدولی بۆرەکەیی (١٣٤٣ ـ ١٣٧١)، ل ٣٦٦ ـ ٣٧٠؛

٩. مەلا بۆرەکەیی (١٣٤٦ ـ ١٣٩٥)، ل ٣٧٠ ـ ٣٧٤؛

١٠. سوارەی ئێلخانیزادە (١٣٥٧ ـ ١٣٩٥)، ل ٣٨٠ ـ ٣٨٤.[١]

---

١. بۆرەکەیی، سدیق (صفیزادە)، «مێژووی وێژەی کوردی»، انتشارات ناجی، بانە، کردستان ١٣٧٠/ ١٩٩١، بەرگی یەکەم ٥٦٠ لاپەڕە، بەرگی دووهەم ٧٤١ لاپەڕە، کوردی.

تەڵای دەستەوشار

شـێعر بێگومـان گرنگترین هونـەری کوردە و هاوڕێ لەگەڵ مۆسـیقا و هەڵپەڕکێ، سێکوچکەی هونەری نەریتیی کورد پێکدەهێنێ. ئەم بۆچوونە گشتییە سەبارەت بە ناوچەی بۆکانیش ڕاستە. ئاوڕدانەوە لە مێژووی هونەری بۆکان، دەبێ بە یەک لەو سێیە و زۆر وا هەیە بە شـێعر دەسـت پێبکرێ کە کەرەسەی نووسراوی زیاتر لە دووانەکەی تری بۆ بەدەستەوەیە.

من لە چەند ئەڵقەی ئەم زنجیرەوتارەدا دەمەوێ ئاوڕێکی سـەرپێیی لە مێژووی شـێعری ناوچە و شـاری بـۆکان بدەمەوە. لێرەشدا، وەک پاشـماوەی کوردسـتان، کۆنتریـن جێپـێ لە شـاعیرانی یارسـان و هەروەهـا لەو کەسـانە هەڵدەگیرێ کە بە زاراوەی کەڵهـوڕی/ گۆرانـی شـێعریان گوتـووە و دانیشـتووی ناوچـەی هەوشـار بوون. هەوشـار لەباری جوغرافیاوە کەوتۆتە بەشـی تیکانتەپە (تکاب)، واتە سەقز و سـاینقەڵا و ڕۆژهەڵاتـی ڕووبـاری جەغەتـوو و تیکان تەپەی بـۆکان، کە ئەمیان لە بەشی ڕۆژاوای ڕووبارەکەیە.

بۆکان پەیوەندیی فە رمیی بە هەوشارەوە نییە، بەڵام لە ڕابردووش و ئێستاشدا دیواری کۆنکرێت لە نێوان دوو ناوچەکە نەکێشراوە و بۆ نموونە، هاتوچۆ لە نێوان سـەفاخانە و تیکانتەپەی هەوشار و گوندەکانی دەوروبەری سەقز و بۆکان کارێکی ڕۆژانـە بـووە و هـەر هەیـە. بەو پێیـە نابێ دابەشبوونـی جوغرافیایی ئوسـتان و شارسـتان لێکۆڵـەرەوەی مێـژووی هونـەری ناوچەکە لەو ڕاسـتییە زەقە چەواشـە بکەن کە زاراوەی قسـە کردنی هەر دوو بەری ڕووبارەکە، بەگشـتی هاوچەشـنە و ئەم یاسـایەی کە بەشـی ڕۆژهەڵاتی ناوچەکە دەگرێتەوە، بەسەر بەشی ڕۆژاواشدا زاڵـە. جـا ئەگـەر کاری توێژینـەوە لـە بەشـێکیان زیاتر لەویتـر کرابێ، نابێتە هۆی لەنێوچوونی ئەم یەکییەتییە و لێکدابڕانی خەڵکەکە و هونەرەکەیان.

کاری مامۆسـتا محەممەدسـدیق بۆرەکەیـی (صەفـیزادە) لـە بـواری ناسـاندنی شـاعیران و ناودارانـی یارسـان بەگشـتی و بوێژانـی هەوشـار، لـەم پەیوەندییـەدا

خاوەنی گرنگایەتیی تایبەتە. بۆرەکەیی لە کتێبی «تەلاّی دەستەوشار یا مێژووی بوێژانی هەوشار»دا، کورتەی ژیانی ١٣ شاعیری ناوچەکەی بە نموونەی شێعریانەوە ناساندووە و کارەکەی بە ژیاننامەی شێخ شەهابەددینی سوورەبەردی (سهروردی) دەست پێکردووە.

من ناتوانم بۆ پێداچوونەوە و ناساندنی شاعیرانی ناوچەی بۆکان لەو شاعیرانە و بەگشتی لە نفووز و دەسەڵاتی شێعری هەوشار، وەک بەشێک لە شێعری «گۆرانی/ هەورامی» چاو بپۆشم. سەرەهەودای شێعری ناوچەکەش بەگشتی دەگاتەوە سەر شێعری زاراوەی گۆرانی و سەرەڕای زاڵ بوونی ئێستای کرمانجی خواروو لە ناوچەی بۆکان، شوێنەوار و پاشماوەی زاراوەی گۆرانی لە ناوچەی فەیزوڵلابەگی و بەشی ڕۆژاوای چۆمی جەغەتوو، بەڕوونی هەستی پێدەکرێ. هەڵە دەبێ ئەگەر کەسێک بیەوێ لە مێژووی هونەری ناوچەکە بکۆڵێتەوە و لەو ڕاستییە گرنگەی سەرەوە غافڵ بێ، گەرچی بەڵگەی ئەوتۆشم بۆی بە دەستەوە نییە، بەڵام لام وایە شێعری ناوچەی موکریان بە بۆکانەوە لە سەردەمێکی تایبەتدا، شوێنی زۆری شێعری ناوچەی هەورامان و گۆرانی لەسەر بووە و تەنانەت سەمەرە دەبێ ئەگەر خەڵکی شارەکەش خۆیان بەو زاراوەیە ئاخافتنیان نەکردبێ.

١٣ شاعیری نێو کتێبەکەی بۆرەکەیی، جگە لە سوورەبەردی (سهروردی) کە لە سەدەی حەوتەمی کۆچیدا ژیاوە، هەموو، هی سەدەی ١٣ ـ ١٤ی کۆچین (واتە هی ٢٠٠ ساڵی ڕابردوو). کۆنترینیان (مەلا ئەحمەدی عارف) لە ١٢٠٦ [١٧٩١ ـ ٢] لەدایکبووە و دواتریان (حەیدەر بەرازی) لە ١٣٦٨ [١٩٤٨ ـ ٩]دا کۆچیدوایی کردووە.

شێعری شاعیرەکان لە باری نێوەرۆکەوە عیرفانی و غەرامین و لەلایەنی شێوەزارەوە «گۆرانی» تەواون، کە تەئسیری شاعیرانی هەورامان، وەک بێسارانییان لەسەرە یاخود هاوشێوەی ئەوانن. بۆ نموونە:

چراخم! کەرەم، چراخم! کەرەم قیبلەم! کەرەمدار بکەر پێم کەرەم
شەوی من و تۆ وەک پەروانە و شەم نەجای پێوارێ بیاوایەن وەهەم...

(نەجەف‌خانی بایندور)

چراخـم! کـەرەم، چراخـم! کـەرەم ئەگـەر کەرەمـدار بکـەر داش کەرەم
شـەوی مـن و تـۆ بیـاوای وەهـەم من چون پەروانە، تۆ بە وێنەی شەم...

(بیسارانی)[1]

١. سدیق بۆرەکەیی (صفیزادە)، «تەلای دەستەوشار یا مێژووی بوێژانی هەوشار»، بڵاوکەرەوە: نووسەر (؟)، ١٣٦٩/ ١٩٩٠، تاران، ٨٤ لاپەڕە (کوردی).

چەند مێژووی دیکەی ئەدەبی کوردی

لە سێ بەشی ڕابردوودا باسی سێ مێژووی ئەدەبم کرد بۆ ناسینی ئەدیبان و شاعیرانی کوردی ناوچەی بۆکان، بەڵام جیا لەو سێ سەرچاوە سەرەکییە، هەندێک مێژووی دیکەش هەن کە تێیاندا باسی کەسایەتییە ئەدەبییەکانی بۆکان کراوە.

١. تاریخا ئەدەبیاتا کوردی، نووسینی پرۆفیسۆر قەناتێ کوردۆ؛

من تیەنیا بەرگی دووهەمی ئەم کتێبە بەنرخەم هەیە، بەرگی یەکەمم بەداخەوە نەبینیوە و ناشزانم بەرگی سێهەمی هەیە یان نا.

بەرگی دووهەم تەرخانی «شێعربێژ و هەڵبەستبێژێن سۆرانی» کراوە و شاعیرانی وەک نالی و کوردی و حاجی قادری کۆیی تا گۆران و بێکەس و هەژاری گرتۆتەبەر. ژیاننامە و نموونەی شێعری هەرکامیان هاوڕێ لەگەڵ نموونەیەک یان دووانی شێعرەکانیان بە ئەلفوبێی لاتینی دراون بەدەستەوە. هیچ شاعیرێکی بۆکانی لە کتێبەکەدا ناوی نەهاتووە تەنیا مامۆستا هەژار نەبێ کە بە شێوەیەک ژیانی پەیوەندی بە بۆکانەوە هەیە و لەم زنجیرەوتارەی منیشدا هەمیشە خراوەتە بەر باس، ئەویش بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە بەشێکی زۆر لە ژیانی سەردەمی لاوییەتی و ئەندامییەتیی کۆمەڵەی «ژ. ک» و هەڵسووڕاویی سەردەمی کۆماری کوردستانی مامۆستا لە بۆکان و گوندی شەرەفکەندی نزیک بۆکان بووە و لای خەڵکی بۆکان ڕێزی تایبەتی هەیە.

لە کتێبەکەدا ژیاننامەیەک بۆ مامۆستا هەژار نووسراوە کە تەنیا ساڵی لەدایکبوونی ئەوی تێدا نووسراوە (١٩٢٠)،لەبەر ئەو هۆیەی کە لە کاتی چاپ بوونی کتێبەکە (١٩٨٥) تا پێنج ساڵ دوای ئەویش مامۆستا هەژار هەر مابوو. ١٤ پارچە شێعری مامۆستاش کراونەتە کرمانجیی ژووروو و بە پیتی لاتینی نووسراونەتەوە: هەر کوردم، سترانا پێشمەرگان، قەل و بلبل و...

ئەوەش تایبەتمەندیی بەرگی دووهەمی کتێبەکە، کە بە کوردیی کرمانجی و پیتی لاتینی نووسراوە:

Prof. Qanate Kurdo, «Tarixa Edebyeta Kurdi» 2,

Weshanen Roja Nu
Soholm 1985
ISBN 91 7672 011 x.

٢. «شعر و ئه‌ده‌بیاتی کوردی» نووسینی مامۆستا ڕه‌فیق حیلمی؛

به‌رگی یه‌کـه‌م و دووهه‌مـی کتێبه‌کـه‌ بـۆ جـاری دووهـه‌م سـاڵی ١٩٨٨ له‌ یه‌ک به‌رگدا بڵاوکراونه‌ته‌وه‌ که‌ ژیان و به‌رهه‌می ٢١ شـاعیری کوردی له‌خۆی گرتووه‌، به‌ڵام هیچکامیان ناوچه‌ی بۆکان ناگرنه‌وه‌.

٣. «شـێعری کوردی، ژیان و به‌رهه‌می شـاعیرانی» نووسینی دوکتۆر عیززه‌ددین مسته‌فا ڕه‌سووڵ؛

٤. به‌شـی یه‌که‌مـی کتێبه‌که‌ ته‌رخانـی فه‌قێ ته‌یران، عه‌لی به‌رده‌شـانی و به‌ختیار زێوه‌ر کراوه‌، که‌ هیچکامیان ناوچه‌ی بۆکان ناگرنه‌وه‌. به‌شی دیکه‌ی کتێبه‌که‌شم چاو پێنه‌که‌وتووه‌ و نازانم ئایا هه‌یه‌ یان نا.

دیوانی سەیفولقوزات

نەمر مەلا ئەبولحەسەنی سەیفولقوزات لەو شاعیرانەیە کە پەیوەندیی گەلێ نزیکی لەگەڵ بۆکان و دەوروبەری هەبووە. لە گوندی عەمباری نزیک بۆکان لەلای مەلا شەفیع، هەروەها لای مەلا حەسەنی قزڵجی و مەلا ساڵحی سەدرابادی و مەلای سلێمانکەندی دەرسی خوێندووە، موریدی شێخی بورهان بووە و هاتوچۆی خانەقای بورهانی کردووە. لە گوندەکەی خۆی، واتە گوێگجەلی لەسەر چۆمی مەجیدخان باخ و باخاتی جوانی ناوەتەوە و دۆستایەتییەکی قووڵ و کەموێنەی لەگەڵ عەزیزئاغای عەباسی (ئاغای کولتەپەی قورمیش) هەبووە و بەشێک لە باشترین شێعرەکانی بۆ ئەو یا بۆ عەلیبەگی حەیدری (سالارسەعید) داناون.

بەشێک لە شێعرە کوردییەکانی لەلایەن مامۆستای نەمر ئەحمەدی قازییەوە چاپ کراون. لەوان و لە پاشماوەی شێعرە چاپ نەکراوەکانیدا کە من بەختی ئەوەم هەبووە چاوم بە دەسنووسە کوردی و فارسییەکانی بکەوێ، سەیف باسی گوند و باغ و ڕووبار و کەسایەتی گوندەکانی دەوروبەری بۆکان و ژیانی خەڵک لەو ناوچەیە دەکا.

شێعری سیف‌القضاة سەرچاوەیەکی بەکەڵکن بۆ مێژووی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمی بۆکان و دەروبەرەکەی.

بۆ خوێندنەوەی بەشێک لە شێعرەکوردییەکان، بڕواننە:

- دیوانی سیف‌القضات، گردەکۆیی قازی ئەحمەد، چاپی یەکەم، ناشر (؟)، تاران ١٣٦١/ ١٩٨٢، ٨٢ لاپەڕە.
- حەسەن سەیفی قازی و ئەنوەر سوڵتانی، وتاری «سیف‌القضات و جنبش سید محمد خیابانی باستناد ٣ قطعه شعر فارسی سیف‌القضات»، ڕۆژنامەی «پیام کردستان» چاپی مەهاباد، ژمارە ٣١ مانگی تیر (جوولای) ١٣٨٥/ ٢٠٠٦، لاپەڕە ٩.

بڕیارە چەند بابەتی هاوچەشنیش لە ژمارەکانی دواتری ڕۆژنامەکەدا لەمەڕ

سەیف چاپ بکرێ.

ڕوونکردنـــەوە: دوو ژمـارە دواتـری ڕۆژنامەکـە دوو وتـاری دیکـەی ئـەم دوو نووسەرەی سەبارەت بە سەیف بڵاوکردەوە.

ئەوانەی وا لە سەرەوە گوتران لە سەرەتای نەمر ئەحمەدی قازی بۆ چاپی دیوان وەرگیراون.

کاروانی خەیاڵ

مامۆستای هونەروەر خالید حیسامی (هێدی) سەرەڕای مرخی بەرزی شاعیری و ئەو ڕاستییەی کە تاکە بەجێماوی شاعیرانی سەردەمی کۆماری کوردستانە، لە کۆڕ و کۆمەڵی ئەدەبی‌دا گرنگایەتیی شایانی خۆی پێنەدراوە. دیارە ئەم زنجیرەوتارە تەنیا ئەرکی ناساندنی لەسەر شانە و چاوەڕوانی هەڵسەنگاندن و شی‌کردنەوەی زۆری نابێ لێ‌بکرێ. (بەداخەوە مامۆستا ماوەیەک دوای ئەم وتارە لە ساڵی ٢٠١٦دا لە هەولێر کۆچی‌دوایی کرد. یادی بەخێر بێ!)

چاپی یەکەمی «کاروانی خەیاڵ» لە ساڵی ١٣٦٤/ ١٩٨٥ لەلایەن «ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی، ئینتشاراتی سەلاحەددین ئەییووبی»یەوە چاپ کراوە و چاپی دووهەمی، کە ئێستا لە بەردەستی من‌دایە، لە هەولێر و لە ساڵی ١٩٩٧دا بڵاوبۆتەوە. چۆنییەتیی چاپەکانیش لە بیرەوەرییەکانی مامۆستادا ڕوون‌کراونەتەوە.

شاعیر سەرەتایەکی دووورودرێژی بۆ کتێبەکە نووسیوە، کە دووورە لە خەیاڵ و پڕە لە فەکت: خۆی و برایەکی ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک» بوون، پێشەوا سوێندی داوە، لە تەمەنی شازدە ساڵی‌دا یەکەم شێعری گوتووە، لە بەهاری ساڵی ١٣٤٣/ ١٩٦٤]دا چۆتە باشووری کوردستان و بۆتە پێشمەرگەی شۆڕشی ئەیلوول، هەر لەوێ ناسناوی شاعیریی خۆی لە «شێواو»ەوە کردۆتە «هێدی»، لە بەغدا چاوی بە ئەحمەد تۆفیق کەوتووە کە ئەو دەم «پەنای بۆ حکوومەتی بەغدا بردبوو»، سەفەری ئورووپای کردووە، دوای هەرەسی ٧٥ گەڕاوەتەوە ئێران و لە نەغەدە و پاشان لە کەرەج گیرساوەتەوە.

لە سەرەتاکەدا چەند جارێک باسی بۆکان و کەسایەتیی بۆکانی کراوە. ئەوەش ژمارەی لاپەڕەکانی: ١٩، ٢٣، ٣٩، ٥٢، ٦٧، ٦٩، ٩٧.

بەڵام شێعرەکان: هێدی بە شێعری پاراو و رازاوە و بە کاکڵەوە ناسراوە:

«هێدی بەڵێنی دا شێعر یان نەڵێ یان ئەگەر گوتی،
شــیرن بڵێ، ناسک بڵێ، گەرم بڵێ، شێعر بڵێ»

شێعرەکانی ناو «کاروانی خەیاڵ» عەرووزین، بەڵام وێدەچی شاعیر نەک هەر لە نێوەرۆک، بەڵکوو لە کێشی هەندێک لە شێعرەکانیش‌دا نوێخوازی کردبێ:

قــەت وەک ئەورۆ وشــە لە من یاغــی نەبوون
هێند بەپەلــە بەجێم‌دێڵــن، تێکهەڵدەنگوون...

تۆ بڵێی هێدیش وەک «سـیمین بێهبەهانی» شـاعیری فارس بەحـری تازەی بۆ شـێعری کلاسـیک دانەڕشـتبێ؟ ئەگەر ئەم کارەی کردبێ و بیکا، ناوی بۆ هەمیشـە وەک شاعیرێکی نوێکەرەوەی شێعری عەرووزیی کوردی لە مێژوودا دەمێنێ.

لە شێعرەکان‌دا ئەوەی بەشی بۆکان بێ، جگە لە شاعیر خۆی، هەندێک ناوی گوندن وەک قالوێ گەورکان، قوڵقوڵە و شـێخاڵێ. پاشـماوەی شـێعرەکان یا لە باشـووری کوردستان و بۆ ڕووداو و کەسایەتییەکانی نێو شۆڕشی کورد گوتراون یا لە مەهاباد و دەوروبەری.

ئەوەش چەند فەردێک لە شێعری «دیوانە»ی هێدی:

... شەرتی ناڵەی دەردەداری و دوورەیاری، نەی نییە
مــن دڵم پێ شــک دێ بۆ ناڵە لە ســەد جێوە کونە
زۆر نیشــانەی وای هەیــە نابینــدرێ دێوانەیــی
بۆچی تۆ پێت وایە شــێتی هــەر وەکێوی کەوتنە؟
خۆڵەمێشــێ تــا دەبینم دێ بــەدەم زریانــەوە،
بیری لانەی خۆم دەکەم من لەو هەوار چۆڵ کردنە
من کە فرمێسکم لە سەد دەرد و بەڵای دی گرتەوە،
بۆیــە بوو بیرێژمــە بەر پێی ئەو گوڵە خوێن‌شــیرنە
تاپەچەڕووی دەگرێ، دنیای ڕوون لە من تاریک دەبێ
«هێدی» هەر چەندی بڵێی، بێزارە لەو مانگ گرتنە[1]

---

١. خالیدی حیسـامی (هێـدی)، «کاروانـی خەیاڵ، بەشـێک لە هەڵبەسـتەکانی هێـدی»، چاپی دووهەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٩٧، ٤١١ لاپەڕە، کوردی.

دیوانی ئاوات

نەمر سـەید کامیلـی ئیمامـی (ئـاوات) کەسـایەتییەکی گرنگی مێـژووی هاوچەرخی گەلـی کوردە و ژیان و چالاکییە سیاسـی و هونەرییەکانی بـە موکریان و بۆکانەوە گرێدراون:

١. یەک لە کەسـانی چالاکی سـەردەمی کۆمەڵەی «ژ. ک» و کۆماری کوردسـتان بووە؛
٢. بۆ هەڵدرانی ئاڵای کۆماری کوردستان لە بۆکان و گوندی گەردیگلان شێعری گوتووە و لە ڕێورەسمەکەدا خوێندراونەتەوە؛
٣. ماڵەکـەی لـە گەردیـگلان پێگـە و پەناگـەی پێشـمەرگەی حیزبـی دێموکراتـی کوردسـتانی ئێران بووە و بۆ ماوەیەکیش ئەندامی فەخریی کومیتەی ناوەندیی حیزب بووە؛
٤. کەسایەتییەکی هێدی و هێمن و لەبەردڵان و خۆشەویستی هەمووان بووە؛
٥. لـە بنەماڵـەی شـێخانی زەمبیـل بـووە، بەڵام شـێخایەتیی نەکردووە و لەسـەر گوند و زەوی‌وزاری ملکی خۆی بە ئەرک و کارەوە خەریک بووە؛
٦. دوو ساڵ بەهۆی چالاکیی سیاسییەوە لە زیندانی ڕژیمی شادا بووە.

ناسـناوی سـەید کامیـل لـە شـێعری کـوردی‌دا «ئاوات» و لە شـێعری فارسـی‌دا «ئیمامـی» بـووە. لـە سـاڵی ١٢٨٢/ ١٩٠٣ لـە گونـدی زەمبیلی بـۆکان لەدایکبووە و لـە سـاڵی ١٣٦٨/ ١٩٨٧دا کۆچی‌دوایـی کـردووە و لە گۆڕسـتانی مەرقەدانی زەنبیل نێژراوە.

«دیوانی ئاوات» کۆمەڵەی شێعرەکانییەتی کە ساڵی ١٣٦٥/ ١٩٨٦دا بڵاوکراوەتەوە و بەشی زۆری بەرهەمەکانی گرتۆتەبەر، گەرچی هەندێک شێعری سەردەمی کۆماری تێدا نابیندرێـن. بۆکان لە هەموو شـوێنێکی کتێبەکەدا خـۆ دەردەخا. لای‌کەم حەوت پارچە شـێعری بۆ نەمر سـەید محەممەدی نوورانی (برای خۆی، ناسراو بە سەیدی

زەمبیل) گوتووە (لاپەڕە ٥٦، ٥٩، ١١٤، ١١٦، ١١٩، ١٩٧)، چواری بۆ نەمر حاجی بابەشێخی سەیادەت (مامی خۆی) گوتوون؛ (لاپەڕە ١١٠، ١١١، ١١٦، ١١٨)؛ دووی بۆ سەید عومەری برازای (لاپەڕە ١٠، ١٠٣)؛ یەک بۆ سەید ئەنوەری برازای (لاپەڕە ٣٧)؛ دوو پارچەی بۆ حاجی ڕەحمان‌ئاغای موهتەدی (لاپەڕە ٢١٦، ٢٢٨ی فارسی)؛ دوو پارچەی بۆ عەلی‌شای برازای (لاپەڕە ١١٣، ١١٨) و یەک پارچەشی بۆ مامۆستا خالیدی حیسامی (لاپەڕە ٢٢٣) و محەممەدخانی بوداقی (لاپەڕە ٢٣٧ی فارسی) گوتوون.

جگە لەو پەیوەندییە شەخسی و دۆستانەیە، لای‌کەم یەک پارچە شێعری لە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی ڕووداوە سیاسییەکانی بۆکان‌دا گوتراوە (دوو شەهید کە ڕووداوی شەهادەتی کەمالی حەمیدی و محەممەدی بەهرامییە لە خۆپێشاندانی ساڵی ١٣٥٧ی دژ بە شادا، لاپەڕە ١٤٠). هەروەها ئەم شێعرانەش کە لەم لاپەڕانەدا جێیان بۆتەوە پەیوەندییان بە بۆکانەوە هەیە: ٢٤، ٢٨، ٣٤، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٤٠، ٦٢، ٧٢، ٧٣، ٢٠٨.

بابەتی شێعری ئاوات غەرامی، کۆمەڵایەتی، ئایینی، عیرفانی و سیاسین. زیاد لە دە پارچە شێعری سیاسی لە کتێبەکەدان (لاپەڕەی ١٠٦، ١٠٧، ١٠٨، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٨، ١٧٩، ١٣٩، ١٤٠، ٢٠٥). لەم شێعرانەش‌دا سەبارەت بە خۆی دواوە: لاپەڕە ١٨٥، ١٨٩ و ١٩٣.

کارتێکەریی هەندێک شێعری فارسی وەک کارەکانی لاهووتی، پەروین ئیعتیسامی، حافز و سەعدی بەسەر شێعرەکانییەوە دیارن.

وا هەیە شێعری «خاسەکەو» ناسراوترین بەرهەمی جەنابی سەید کامیل بێ:

خاسەکەوێ لەو کەژە هەڵنیشتووە
خاڵی ڕەش و سووری
بەجووت ڕشتووە
ڕاوچی هەموو لەو کەوە دەرکەوتووە

بۆچی دزە، جەردەیە، کێی کوشتووە؟
بۆچی کەویـــش حەققی ژیانی نییە؟
حەققی کەژ و کێـــوی جوانی نییە؟
بۆچی ئەویش بۆتە بـــرا کوردەکان؟
نابێ بکێشـــێ نەفەســـێکی ژیان؟...
خاوەنی ئەو کێو و کـــەژە هەر کەوە
نەزم و نیزامی کەژ و کێو هەر بەوە...
خاوەنی ئەو خاسەکەوەش هەر دەڵێ:
ڕاوچی دەبێ لـــەم کەژ و کێوە هەڵێ

بەختەوەرانە دواتر دیوانێکی تازەتری شێعرەکانی ئاوات لەلایەن سەید جەعفەری کـوڕی خۆیەوە و بەهاوکاریی شـاعیر و ئەدیبی بۆکانـی کاک ئەحمەدی مەولانی و کاک سەلاحەددینی ئاشتی چاپ بووە کە زۆر شێعری وای گرتۆتەبەر کە لە چاپەکەی پێشوودا بەرچاو نەدەکەوتن. باسی ئەو دیوانە شێعرە دواتر دەکەم.

ئەگەر ڕێگەم هەبێ، منیش بۆ ماوەی پێنج ساڵ، هەر هەفتەی یەک لە شێعرەکانی ئاواتم شـەرح کرد و لەسـەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان خستمە بەرچاوی خوێنەر. ئێسـتاش کە بەختەوەرانە هەموو شـێعری نێو دیوانەکەم شـرۆڤە کردووە، خەریکی ئامادە کردنیم بۆ ئەوەی وەک کتێبێکی ١٣٠٠ لاپەڕەیی بڵاوی بکەمەوە.[١]

---

١. سـەید کامیلی ئیمامی زەنبیلی، «دیوانی ئاوات»، لەسـەر نووسـین و ئامادەکردنی سـەید نەجمەددینی ئەنیسـی، ناشر: سـەید نەجمەددینی ئەنیسی، چاپی یەکەم، ١٣٦٥/ ١٩٨٦، تاران، ٢٣٩ لاپەڕە، کوردی + فارسی.

دیوانی حەقیقی

مامۆستای نەمر عەباسی حەقیقی یەک لە شاعیرانی ناوداری قوتابخانەی موکریان و بوێـژی ژێـر ئـاڵای کۆمـاری کوردســتانە. حەقیقی لە گونـدی مەرجانـاوای مەهاباد لەدایکبـووە، بەڵام خوێندنی نێو حوجرەی مزگەوت و ئینجا ژیان و کار و فەرمانی ئیداری لە بۆکان و دەوروبەری بووە و هەر لەوێش کۆچی‌دوایی کردووە و نێژراوە. چەنـد کۆمەڵـە شـێعرێکی مامۆسـتا لە سـەردەمی ژیانـی خـۆیدا بڵاوبوونەتەوە و یـەک لـەوان ئەم کتێبەیە کە بەناوی «دیوانی حەقیقی» لە ورمێ، لەلایەن ئینتشـاراتی سەلاحەددینی ئەییووبییەوە بڵاوکراوەتەوە.

سـەرەتای ١٥ لاپـەڕەی کتێبەکـە، گەلێـک بیرەوەریـی گونـدی کۆکـە، عەلیابات، ئیسکی بەغدا، قوڵقوڵە، جەمیان، بۆکان، دوخانیاتی بۆکان، قەڵای سەردار، حەمامی تازە و کەسـایەتیی وەک حاجی بایزاغا، حاجی بابەشـێخ، سەیفولقوزات و شەهید حەسەنی قزڵجیی تێدایە. گەلێک لە شـێعرەکانی کتێبەکەش بۆ شـاعیران و کەسـایەتیی دیکەی بۆکان گوتراون و لەوانە، ئیبراهیم ئەفخەمی (ل ٩٦)؛ حاجی سمایل‌ئاغا ئێلخانی‌زادە؛ حاجـی ڕەحمان‌ئاغـای موهتەدی؛ مامەقالـەی دەبباغـی (ل ١٠٢)؛ قالەقەندە (ل ١٠٥)؛ سـەید کامیلـی ئیمامـی (ل ١٧١، ١٧٣، ٢٦٢ و ٢٦٥)؛ سـوارەی ئێلخانـی‌زادە (ل ١٩١)؛ حاجـی ئەبوبکرئاغـای موهتـەدی (ل ١٩٣)؛ هەروەهـا شـێعرێکە بـە یـەکدوو دێڕی تورکی و فارسییەوە کە بە بۆنەی عەمەلیاتی چاوی خۆی و چوونی شەهید حەسەنی قزڵجـی بۆ سـەردانی لە نەخۆشـخانە گوتوویەتـی. وێدەچێ دوکتـۆری عەمەلیاتەکە تورک بووبێ:

«ئەڵڵاهە شــوکر ئیلە کی عەمەلدەن قوتوڵموسن»

دوکتۆر گوتی، حەقیقی! «دێی گوێرم نەئیستەسەن؟»

«ڕوون بــێ» گوتــم «گلێنــەم و بیبینــم و بلێــم»

«سەرچاوی من، قزڵجی! بەخێربێی مەلا حەسەن!»

دووپارچە شێعریشی بە بۆکان‌دا هەڵگوتووە:

ـ بووکی شارانە شاری بۆکانێ... (ل ١٤٩)؛

ـ اگر خواهی کە بینی چهرە و سیمای بوکان را... (ل ٢٤٥ فارسی).[١]

١. عباس حقیقی، «دیوان حقیقی»، مرکز نشـر و فرهنگ ادبیات کردی، انتشـارات صلاح‌الدین ایوبی، چاپ دوم، ورمێ، ساڵی ١٣٦٧/ ١٩٨٨، ٢٧٧ لاپەڕە، کوردی و فارسی.

کۆڵکەزێڕینەی حەقیقی

کتێبەکـە کۆمەڵەی شـێعری مامۆسـتایە و دوو ناوی بۆ دانـدراوە: «کۆڵکە زێڕینە»ی کوردی و «ڕنگین کمان»ی فارسی، ئەوەش بەهۆی ئەوەی کە بەشی یەکەمی کتێبەکە شـێعری کـوردی (لاپـەڕە ١ تـا ١١١) و بەشـی دووهەمی فارسـین. بەشـی فارسـی بەدوای کوردییەکەدا هاتووە و ژمارەی لاپەڕەکانی لە یەکەوە دەست پێدەکات تا ٥١.

ئـەم کتێبـە، حـەوت سـاڵ دوای «دیوانـی حەقیقـی» (بەشـی پێشـوو)، لەلایـەن ئینتشاراتی سەلاحەددینی ئەییووبیەوە لە ورمێ بڵاوکراوەتەوە.

زۆربەی زۆری لاپەڕە کوردییەکان چەشنە پەیوەندییەکیان بە بۆکانەوە هەیە یا لە بۆکان گوتراون یا ڕوویان لە کەسایەتییەکی ناوچەی بۆکانە:

لاپەڕە ٣٣ مامۆستا هەژار؛ ٣٥ خاڵەمین؛ ٤١ سەید عەبدولقادری سەیادەت کوڕی حاجی بابەشـێخ؛ ٤٣ و ٥٤ سـەید کامیلی ئیمامی (ئاوات)؛ ٤٦ سـەید ئەنوری هاشـمی زەمبیـل؛ ٤٧ بیرەوەرییەکانـی خۆی لە ژیان لە ناوچەکەدا؛ ٥٠ گوندی مەحموودئاوا و گرکە دێمیە ناودارەکانی؛ ٥٥، ٥٧، ٥٩، ٦٠ و ٨٠ ناسـر، جەماڵ، کەژاڵ و سـەعادەتی منداڵانی خۆی؛ ٧٥ کۆکە؛ ٨١ سـەید جەمیلی هاشـمی زەمبیل و ١٠١ سـەیفولقوزاتی قازی. شـێعری لاپەڕە ٧٥ تەخمیسـی حەقیقییە لەسـەر شـێعرێکی خاڵەمین، کە تێیدا خاڵەمین دەڵێ: «کۆکە! ئەی جێگە لەدایکبوونم...» حەقیقیش بەو شێوەیە باسی کۆکە دەکا: «کۆکـە! ئـەی ماکی شـێعر دانانم...» و ناوی زۆر گونـدی دەوروبەری کۆکەش دەبا.

بەشـە فارسـییەکەش شـێعرێکی تێدایە کە لاسـایی «کتک و مشـک»ی عوبەیدی زاکانی کردۆتەوە و بەو شێعرە دەست پێدەکا: «بشنو از پیر شهر بوکانا...» (ل ١٨)؛ هەروەها لە شـێعرێکی دیکەدا بە بۆکان و خەڵکەکەیدا هەڵگوتووە و داوای ئەوەی کردووە لە «بەخش»ەوە ببێ بە «شارستان»:

«شـهر بـوکان، ای مهیـن کان هنـر!...» (ل ٢٢). لاپـەڕە ٢٩ و ٣١یـش نامەیەکـی شێعری مامۆستا «عەبدوڕڕەحمان ناسری»یە بۆ حەقیقی و وەڵامی ئەو بۆ ئەم.[1]

---

١. عەباس حەقیقی، «کۆڵکەزێڕینە، رنگین کمان»، ئینتشاراتی سەلاحەددینی ئەیووبی، ورمێ، چاپی یەکەم، ١٣٧٤/ ١٩٩٥، ١٠١ + ٥١ لاپەڕە، کوردی و فارسی.

کتێبی شێعر و پەخشانی سوارە

سەبارەت بە سوارەی بلیمەت کەمتر نووسراوە و ئەوانەش وا گوتراون، زۆریکیان بینراو و زانراو و سواو و دووپاتکراوەی بابەتی سەرچاوەکانی دیکەن.

ئەگەر کەسانێک لە ژیانی دوابێتن ئەم چەند خاڵەیان لە بیر نەچووە: لە تورجان لەدایکبووە، لە بۆکان چۆتە قوتابخانە، تووشی نەخۆشی هاتووە، لە زانکۆی ماف دەرسی خوێندووە، لە ڕادیۆی کوردی تاران بەرنامەی بڵاوکردۆتەوە، پاشانیش بە نەخۆشیی دوای ڕووداوێکی ترۆمبیل لە نەخۆشخانەیەکی تاران کۆچیدوایی کردووە و لە گوندی «حەمامیان»ی بۆکان نێژراوە.

ئەگەریش باسی شوێنەوارە ئەدەبییەکانیان کرابێ، ئەوا «خەوەبەردینە» و «شار» دێڕبەدێڕ واتا کراونەتەوە یا ئاماژەیەک بە بەرنامەی تاپۆ و بوومەلێڵ کراوە و ئیتر هیچ. کەمتر وا هەیە لە گەوهەری کارەکانی سوارە دوابێتن و بلیمەتیی ئەویان لە بۆچوونە پسپۆڕانەکانیدا دەرخستبێ. من بۆ نموونە، تەنیا دەسنیشانی یەکدوو خاڵ دەکەم کە لە شیکردنەوەکانی شارەزایاندا باسیان نەکراوە و بازیان بەسەردا دراوە یا ئەگەر ئاماژەیان پێکرابێ کەس نەچۆتە قووڵاییيانەوە:

١. لە کاتێکدا «شێوەی ئاسایی» ئەمڕۆ ئەوەیە شێعری کوردی بەسەر سێ ڕەوت یا قۆناغی بڕگەیی یا هیجایی، کلاسیک یا عەرووزی و نوێدا دابەش بکرێ، بۆچی و لەسەر کام بنەمای عەینی و کام خەسڵەتی هونەری سوارە توانیویەتی مێژووی شێعری کوردی بکا بە چوار (نەک سێ) شێواز و شێوازی بەیتی لە سێیەکەی سەرەوە زیاد بکا؟[1] کەس لەوەی نەکۆڵیتەوە بزانین جیاوازیی نێوان شێعری بڕگەیی و بەیتی چییە و سوارە بۆچی ئەو دووەی لە یەک جیاکردوونەتەوە؟ قۆناغی بەیت بۆ لە قۆناغی فۆلکلۆری جیاوازە و تایبەتمەندییەکانی هەرکامیان چییە؟ چۆنە کەسی دیکە لەسەر ئەو پێودانە نەڕۆیشتووە و شێعری کوردیی وا وەسف نەکردووە و قۆناغی ئەوتۆی

---

١. «وەزنی عەرووزی و وەزنی بەیتی»، تاپۆ و بوومەلێڵ، نشر پانیذ، تاران، ١٣٧٩/ ٢٠٠٠، لاپەڕە ٢٤٣، کوردی.

پێنەبڕیوە؟ ئایا سوارە، کە شاسوارێکی ئەدەبی فارسی بوو، چەندەی لە شێعر و ئەدەبی کوردی دەزانی و چەندەی سەرچاوەی ئەدەبی کوردی لە بەردەستدا بوو بۆ ئەوەی بگاتە بڕیار و ئەنجامێکی وەها گرنگ؟

٢. بەکورتی، سوارە ئەو دابەشکردنەی لەسەر بنەمای کام زانست و شارەزایی دانا؟ ئایا ئێمە دەتوانین بۆچوونەکەی بە هەند وەربگرین؟ ئەگەر وەڵامی پرسیارەکە بە ئەرێ بدەینەوە، بۆچی دوای چل و چەند ساڵ تێپەڕبوون بەسەر ئەو کاتەی وا سوارە بابەتەکەی لە بەرنامەی «تاپۆ و بوومەلێڵ»ی ڕادیۆی کوردیی تاراندا ڕاگەیاند، کەس شوێنی قسەی ئەوی نەگرت و بۆی لە مل نەدا و لە پەسندیدا هیچی نەنووسی؟ ئەگەریش وەڵام نەرێنی بێ، بۆچی کەس بۆچوونەکەی ئەوی نەخستە بەر نەشتەری ڕەخنە و هۆکاری دانەدواوەی هەڵسەنگاندنەکەی ئەوی ڕانەگەیاند؟

٣. مێژووی هەموو نەتەوەیەک دەچێتەوە سەر بنەمایەکی میتۆلۆژیک (ئوستوورەیی) تایبەت بەو گەلە. نەتەوە بەبێ ئوستوورە نابێ. ئەوەی ڕاستی بێ، سوارە خەریکی ئەفراندنی میتۆلۆژی کوردی بوو یا ئەگەر لەسەر ئەو بڕوایە بین کە سوارە میتۆلۆژی کوردیی نەئەفراندووە بەڵکوو «کەشف»ی کردوون وەک ئەو هەوڵانەی وا لە ڕێگای تێکەڵ کردنی بەیتی «سەیدەوان» و «لەشکری» لەگەڵ ئەفسانە، پرسیار ئەوە دەبێ بۆچی کەس دانی بە کارەکەیدا نەنا و شوێنی ڕێبازی ئەوی نەگرت، لە ئەنجامدا هەوڵی ئەویش بێئاکام و لە توێی کتێبێکدا قەتیس مایەوە و نەچووە نێو کۆمەڵانی خەڵک و نێو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە.

٤. ئێمە هەموومان ڕۆڵەی سەردەمی خۆمانین. سوارە، لە سەردەمێکدا دەژیا کە پەتای ڕیالیسمی سوسیالیستی ستالین بە تانوپۆی هونەری چەپی ئێراندا گەڕابوو. ئەویش وەک هەزارانی دیکە، بەتەواوەتی لەژێر کارتێکەریی ڕیالیسمی سوسیالیستیدایە و هەموو شوێنەوارێکی هونەری و ئەدەبی بەو گەز و ڕەبەیە دەپێوێ ئەوانی تریش سووک و هاسان دەداتە دواوە. ئەوە فەزای فکریی ساڵانی ٦٠ی زایینیی ڕووناکبیرانی چەپی ئێرانە بە کوردیشەوە. ئێستا، چەند

دەیە دوای ئەو ساڵانە، دەزانین ئەو یەکلابینی و دوگمە لە هونەردا جێی نابێتەوە و زەینی هونەرمەند لە ئازادیی بێسنووردا نەبێ گوڵ ناکا. هەڵوێستی سوارە لەم بوارەدا پێویستی بە شیکردنەوە و هەڵسەنگاندن و ڕەخنەلێگرتن هەیە، بەڵام گەلۆ ئەو کارە کراوە؟ بە دڵنیایی، نا!

من ئەم سێ نموونەیەم هێنایەوە کە بڵێم سوارە بیرمەندێکە کۆمەڵگای کورد و مێژووەکەی لەلایەک، سیاسەت و بەختەوەریی دواڕۆژی لەلایەکی دیکەوە دەناسی و توانای ئەوەی هەبوو سەرەهەودای هەردووکیان پێکەوە ببەستێتەوە و لە دیرۆکەوە بۆ سیاسەت و لەوێوە بۆ بەختەوەریی میللەتەکەی بچێ. گەلێک گەوهەری شاراوە، بەتایبەت لە نووسینەکانیدایە و دۆزینەوە و شیکردنەوەیان ئەرکێکی گرنگی نەوەی هاوتەمەنی ئەو، بەتایبەت ناسیاوان و دۆستانی نزیکییەتی. دووپات کردنەوەی قسەی گوتراو هیچ ئاوێکی پێ گەرم نابێ!

**

کتێبی کاک محەممەدی بەهرەوەر یەک لە دەوڵەمەندترین سەرچاوەکانە بۆ ناسینی سوارە کە من چاوم پێیان کەوتبێ، ئەو خاڵانەش وا لە سەرەوە باسم کردن، لە گرنگایەتیی کاری ئەو کەم ناکەنەوە. کتێبەکە، کۆمەڵەی هەندێک وتار و وتووێژە لەگەڵ چەند کەسایەتی ناسراوی ڕۆژهەڵاتی کوردستان

کاک سەلاحوددینی موهتەدی، وەک نووسەر و چیرۆکنووس و ڕەخنەگری ئەدەبی و هاوسوحبەتی سوارە، بەهۆی خزمایەتی و دۆستایەتییەوە، سوارەی لە نزیکەوە ناسیوە، ژیانی بنەماڵەیی و هونەری ئەوی ڕۆژانە بینیوە، بە دانیشتن و قسەوباس و تەنانەت بە نامە، لەگەڵیدا پێوەندی هەبووە، پێش بڵاوبوونەوەی شێعر و نووسینەکانی، لێی کۆڵیونەتەوە و ڕەخنەی لێگرتوون. کەسێکی وا دەبێ باشترین کەس بێ لە سوارە بدوێ، هەرواشە. نزیک بە ١٠٠ لاپەڕە لە ٤٠٦ لاپەڕەی کتێبەکە تەرخانی وتووێژی جیاوازی مێدیای کوردی لەگەڵ ئەو کراوە.

خوێنی شێعری «خەوبەردینە» بە تانوپۆی کتێبەکەدا گەڕاوە و زۆربەی نووسەرانی وتارەکان ئاوڕێکیان لەو شێعرە داوەتەوە. جگە لە کاک سەلاح، وتارێکی

نەمر مارفئاغایی کە سەرەتا لە گۆڤاری سروەی ورمێدا چاپ بووە و ناوی «لێکدانەوەی خەوەبەردینەیە»، ڕەخنەی مامۆستا ئەحمەدی قازی بەناوی «هێندێک تێبینی لەسەر لێکدانەوەی خەوەبەردینە»ی بەشوێن‌دا هاتووە و ئینجا «وەڵامی ڕەخنە»ی کاک مارف لە درێژەی کارەکەدایە.

جیا لە خەوەبەردینە، بەشێک لە لاپەڕەکانی کتێبەکە بۆ لێکۆڵینەوەی شێعری «شار»ی سوارە تایبەت کراوە و سەلاحەددینی ئاشتی، مارفئاغایی و باوکی تارا ئاوڕیان لە «شار»ی سوارە داوەتەوە. جگە لەوان، ئەحمەد شەریفی، عومەر ئێلخانی (برای شاعیر)، هێدی، جەلال مەلەکشا، عەزیز کەیخوسرەوی، فاتح شێخولئیسلامی، عومەری سوڵتانی (وەفا) و... هەرکام یەک یا دوو بابەتیان سەبارەت بە ژیان و ئاسەوارەکانی سوارە نووسیوە یا وەڵامی پرسیاری سەبارەت بەویان لە وتوویژدا داوەتەوە. کۆکەرەوە و ئامادەکاری کتێبەکەش بە دوو وتار بەشداریی ئەم هەرەوەزەی کردووە.

کتێبەکە دەرەتانێکی باشە بۆ ناسینی سوارەی شاعیر و پەخشان‌نووس لە ڕوانگەی نووسەرانی جیاجیا بە بۆچوونی جیاوازەوە. هەروەها کتێبەکە بۆ مێژووی ئەدەبی بۆکان گەلێک بەنرخە و نەک هەر کاک سوارە خۆی بەڵکوو کاک سەلاحوددینی موهتەدی و کاک عومەری ئێلخانی (برای کاک سوار) و کاک عەبدولخالقی یەعقووبیش خەڵکی شارەکەن.

بەداخەوە پەتای چاپەمەنی کوردی، واتە هەڵەی چاپ یەخەی ئەم کتێبەشی قورس و قایم گرتووە و کەمتر لاپەڕەیەک دەبینی کە ئەو هەڵە چاپییانە بڕستی لێ‌نەبڕیبێ. بنکە چاپەمەنییە کوردییەکانی باشووری کوردستان ڕوون نییە بۆچی ئاوڕێک لە کارەکە نادەنەوە و بە دەسنیشان کردنی هەڵەبڕێکی وردبین بەرگری لەو پەتا پیسە ناکەن.[1]

---

١. محەممەد بەهرەوەر، «شێعر و پەخشانی سوارە، لێکدانەوە و شیکردنەوەی بەرهەمەکانی سوارە ئێلخانی‌زادە»، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی محەممەد بەهرەوەر، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر ٢٠١١، ٤٠٦ لاپەڕە، کوردی.

تاپۆ و بوومەلێڵ[1]

دەوری سوارەی ئێلخانیزادە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا تەنیا بەوە ناوەستێ کە یەکەم یاخود یەک لە یەکەمین کەسەکان بووبێ شێعری لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان نوێ کردبێتەوە. سوارە لە بواری «پەخشانی ئەدەبی» و «پەخشانەشێعر» نووسیندا لە یەکەمینەکان بووە، نەک لە ڕۆژهەڵات، بەڵکوو لە هەموو کوردستان. لەوە زیاتر، سوارە ڕەخنەگری ئەدەبی، توێژەر و نووسەری «مێژووی ئەدەبی کوردی»ش بووە. هەموو ئەوانە لە بەرنامە ڕادیۆییەکانیدا دەردەکەوێ و دەزانرێ لە چ ڕادەیەکی بەرز بەو بوارانەدا تێپەڕ بووە و بە چ شارەزایی و لێزانییەکەوە چۆتە گۆڕەپانی هەڵسەنگاندن و تەفسیر کردن و ناساندنی مێژووی ئەدەبی کوردی لە نالی و بێخودەوە بگرە تا گۆران و دوای ئەویش.

بەختەوەرانە ئێستا بەشێک لەو وتارە بەپێزانەی وا «کاک سوار» لە ڕادیۆی کوردیی تارانەوە دەیخوێندنەوە لە بەرگێک کتێبدا بڵاوبوونەتەوە بەناوی «تاپۆ و بوومەلێڵ»، کە سەرجەمی ٦٠ وتاری گرتۆتەبەر. لە بیرمان نەچێ سوارە ئەم وتارانەی لە بارودۆخێکدا دەنووسی کە نەک هەر خۆی لەژێر چاوەدێریی بەردەوامی ساواکدا بوو، بەڵکوو بەرنامەکان بۆ شوێنێک دەنووسران و لە شوێنێک دەخوێندرانەوە کە ڕژیمی شا، چاوەدێریی ورد و چەند لایەنەی بەسەردا دەکرد. من خۆم کە بەختی ئەوەم هەبوو دۆستێکی بچووکی سوارە و نەک دۆست، شاگردی نەزانی بەردەمی ئەو مامۆستایە بم، ڕۆژێک لە ماڵەکەی لە تاران دانیشتبووم دوو وتاری بەڕواڵەت هاوچەشن و بەنێوەرۆک جیاوازی بۆ خوێندمەوە، کە یەکیانی بۆ ڕادیۆ نووسیبوو و بەشێک بوو لە «تاپۆ و بوومەلێڵ»ەکەی، ئەویتریانی بۆ دڵی خۆی و بە دڵی خۆی نووسیبوو، کە دەیگوت ئەگەر ئازادی هەبووایە، ئەوەیانم دەنووسی؛ کوجا بەر کوجا!

---

١. سوارە ئێلخانیزادە، «تاپۆ و بوومەلێڵ»، پێداچوونەوەی سەلاحەددینی عەرەبی [ئاشتی]، سەرەتا نووسینی عومەر ئێلخانی، بنکەی بڵاوکردنەوەی پانیذ، تاران، ١٣٧٩/ ٢٠٠٠، ٣٩٣ لاپەڕە، کوردی.

هەر چۆنێک بێ، تەنانەت ئەمڕۆ، ٤٥ ساڵێک دوای بەرنامەکانی «تاپۆ و بوومەلێڵ»، بەداخەوە نە ئەو «مێژووی ئەدەب»ەی کە لەم ساڵانەدا لە باشووری کوردستان بڵاوکرایەوە و نە بەشی زۆری ئەو وتارە و کتێبانەی وا سەبارەت بە ئەدەبی کوردی و بەتایبەت شێعری کوردی دەنووسرێن، هیچکامیان ناتوانن شان لە شانی «تاپۆ و بوومەلێڵ»ی سوارە بدەن، بەتایبەت لە وردبوونەوە و شۆڕبوونەوە بە ناخی ڕۆحی شاعیرەکاندا، مخابن!

ئەم وتارە بۆ ناساندنی «بۆکان»ە لە کتێبی «تاپۆ و بوومەلێڵ»ی سوارەی ئێلخانیزادەدا.

تانوپۆی «تاپۆ و بوومەلێڵ» چنراوی بۆکانە: نووسەرەکەی بۆکانییە، لە تورجان لەدایکبووە (١٣١٦/ ١٩٣٧) لە قەرەگوێز و بۆکان دەرسی خوێندووە و لە دێی حەمامیان نێژراوە (١٣٥٤/ ١٩٧٥)؛ بنەماڵەکەی ئاغا و خاوەن موڵکی بۆکان و دەوروبەری بوون و هەر لەوێش ژیاون.

جگە لەوانە، سوارە لە فەزای کۆمەڵایەتی ـ هونەریی بۆکاندا گۆش کراوە و نووسینەکانی ئاویان لەو سەرچاوەیە هەڵمژیوە، زمانی دوان و قسەکردن و نووسینی بۆکانییە، باوەکوو بە دابی سەردەم هەوڵی داوە بە زمانێکی پێوەری کوردی بنووسێ کە زیاد لە هەموو شوێنێک مۆرکی ناوچەی سلێمانی لەسەر دراوە، بەڵام سوارە ئەم کارەشی بە شارەزایی کردووە ـ وەک هەنگاوێک بۆ یەککاسە کردن و ڕەچاوکردنی پێوەر بۆ زمانی یەکگرتووی کوردی و دروست بوونی زمانی فەرمی ـ کە بەختەوەرانە ئەمڕۆ گەلێک لە سەردەمی ژیانی کاک سوار چۆتە پێشەوەتر و ئەگەر دووبەرەکی و خۆخۆشەویستی لێبگەڕێ بەرەو ئاقارێکی پێشکەوتووتر دەئاژوێ.

«تاپۆ و بوومەلێڵ» جگە لەوانە، ڕاستەوخۆش چۆتە سۆراغی بۆکان و ناوچەکەی و کەسایەتییە بۆکانییەکانیش لە کتێبەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە:

ـ وەڵامی کاک حەسەنی سوهرابی (سەبا)، قوتابیی دەبیرستانێکی بۆکان، لاپەڕە ٣٥؛

- وەڵامی ڕەخنەگرتنەکانی کاک ڕەحیم بەهرامزادە لە بۆکانەوە، لاپەڕە ٣٦٥؛
- چیرۆکی «ئاسۆ ڕوونە»، کە دەبێ بە تەسویرکێشانی شاری بۆکان و حەوزەگەورە و خوڕێنک بێ، لاپەڕە ١٦٥؛
- «نووری، شاعیری خەم»، کە ناساندنێکی شاعیری ناوداری بۆکان کاک محەممەد نووری (عەتری گڵۆڵانی)یە، لاپەڕە ٣٢١؛
- «محەممەد سەددیقی مەحموودی بەشوێن مامۆستا گۆرانەوە»، هەڵسەنگاندنی شێعرێکی مەحموودی، کە لەدایکبووی گوندی پاشبڵاغی سەر بە بۆکانە. لاپەڕە ٢١٥؛

بەرنامەی «تاپۆ و بوومەلێڵ» بەگوێرەی نووسینی سوارە خۆی (لاپەڕە ٢٣٥) لانیکەم ٥ ساڵ بەردەوام بووە.

مخابن ئەم شوێنە بۆ لێدوان سەبارەت بە ڕوانگەی سوارە سەبارەت بە ژیان، مەرگ، خەبات، بەرپرسایەتی کۆمەڵایەتی و سیاسی، هونەر، پەخشان، شێعر و هتد گونجاو نییە. سوارە، شۆڕەسواری هەموو ئەو گۆڕەپانانە بوو. یادی بە خێر بێ![1]

---

١. بەختەوەرانە ساڵی ٢٠١٤، سەرجەم بەرهەمەکانی سوارە بە شێعر و پەخشانەوە بەناوی شەنگەسوار لەلایەن دەزگای غەزەلنووسەوە لە سلێمانی بڵاوکرایەوە، ئەم بەرهەمە کاک عومەری ئێلخانی برای سوارە کۆی کردۆتەوە و کاک سەلاحەددینی ئاشتی ئامادەی کردووە و پێیداچۆتەوە. (٦۴۴ لاپەڕەی کوردی ـ فارسی).

ساڵی ٢٠٢٠ کتێبی شەنگەسوار (ئامادەکردنی سەلاحەددین ئاشتی) لەلایەن چاپەمەنیی کوردستانەوە چاپکراوەتەوە و بە سەرچاوەیەکی تەواو بڕواپێکراو دادەندرێ، هەم بە باری ڕێکخستن و ڕێکوپێکی و نێوەرۆکەوە و هەم بە باری ڕێنووسیدا. (٦٤٦ لاپەڕەی کوردی ـ فارسی).

سوارەی ئێلخانیزادە و هەندێک لایەنی کەمتر باسکراوی ژیان و کارەکانی

لەسەر خواستی دۆستێکی خۆشەویست، ئەم وتارەم ڕۆژی ٢٠١٣/٥/١٠ نووسی و ناردم بۆ برادەرێکی بەڕێز کە ئەو دەیناسی، بەڵام من نەمدەناسی، بۆ ئەوەی بەشێک بێ لەو لێکۆڵینەوەی وا سەبارەت بە نەمر سوارەی ئێلخانیزادە دەیکرد. چەند ڕۆژ پێش ئێستا وتارەکەم بە چاپکراوی لە یەک لە ژمارەکانی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ چاپی سلێمانیدا بینی وا بزانم هی هەمان ساڵی ٢٠١٣ بوو. هەندێک شوێنی وتارەکە لە چاپکردندا قرتا بوون کە دڵنیام هەڵەی تایپ و دیزاین نەبێ شتێکی تر نەبوو. لە هەندێک شوێنی تریشدا چەند هەڵەی بچووک ڕووی دابوو کە بەلای منەوە و بۆ نێوەرۆکی وتارەکە گرنگ بوون. بۆ نموونە، نووسیبووم ئێمە لە بۆکان کاک سوارەمان بە «کاک سوار» بانگ دەکرد و منیش لە ساڵانی ژیانی تاراندا هەر کاتێک چاومان بە یەکتر بکەوتایە هەر بە کاک سوارم بانگ دەکرد، بەڵام لە چاپی ڕۆژنامەکەدا ئەوانەش ببوون بە کاک سوارە و ڕستەکان واتایان نەمابوو. هەر بۆیەش بە سپاسی زۆر لە دۆستی خۆشەویستم و ئەو برادەرە نەناسراوە جێگەی ڕێزە و ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، لێرەدا جارێکی دیکە وتارەکە بڵاو دەکەمەوە. یەکدوو خاڵ لە وتارەکەدا هەن کە هیوادارم بکەونە بەر سەرنجی لێکۆڵەرانی مێژووی ئەدەبی کوردی.

دوای بڵاوبوونەوەی وتاری پسپۆڕانەی کاک سەلاحوددینی موهتەدی لەسەر ژیان و بەرهەمی شێعریی کاک سوارە لە گۆڤاری «مامۆستای کورد» لە هەشتاکاندا، بزووتنەوەیەک بۆ ناسین و ناساندنی سوارە دەستی پێکرد و لێرەولەوێ چەند وتارێک نووسران و بڵاوبوونەوە و دوایین کاری بەرچاوی بوارەکەش کتێبی کاک محەممەدی بەهرەوەر بوو کە ساڵی ٢٠١١ بڵاوبۆوە و چەند وتاری باشی گرتبووە بەر.[١]

---

١. محەممەد بەهرەوەر، «شێعر و پەخشانی سوارە، لێکدانەوە و شیکردنەوەی بەرهەمەکانی سوارە ئێلخانیزادە»، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی محەممەد بەهرەوەر، بڵاوکراوەی

شایانی باسە، چ لە وتارەکانی نێو کتێبی بەهرەوەر و چ لەو سەرەتایانەدا کە بۆ چاپی کتێبەکانی سوارە نووسراون (بۆ نموونە: «تاپۆ و بوومەلێڵ» و «خەوەبەردینە») هەندێک بابەت هەن کە دووپات و دووپات دەبنەوە و ئێمە چەند بابەت بە قەڵەمی چەند کەس دەخوێنینەوە کە پێشتر بە هەندێک جیاوازییەوە لە زمان کەسانی دیکەوە بیستوومانن. بۆ نموونە شیکردنەوەی دوو پارچە شێعری «خەوەبەردینە» و «شار» کە ئیتر خەریکە دەبێتە بنێشتەخۆشکە و کەمتر وا هەیە دیاردەیەکی نوێ و هەڵسەنگاندنێکی پێشتر نەگوتراویان تێدا بێ. ئەوەش لە کاتێکدایە ٣٧ ساڵ دوای کۆچی بێوادەی سوارە لە ١٩٧٦،[١] هێشتا گەلێک لایەنی ژیان و ئاسەوارەکانی باسیان نەکراوە یان بە سووکە ئاماژەیەک بازیان بەسەردا دراوە.

با لەپێشدا دۆخی خۆم لەم ڕووەوە ڕوون بکەمەوە. من لە چەند دەرفەتی جیاوازدا کاک سوارم ناسیوە:

- یەکەم، کاتێک کە دوای نەخۆشییەکی دوو ساڵە و کەوتن لە جێگادا گەڕایەوە سەر خوێندنەکەی و لەگەڵ ئێمەی لە خۆی کەمتەمەنتردا بوو بە هاوپۆلی قوتابخانەی ناوەندیی شاری بۆکان لە قەڵای سەردار؛
- دووهەم، ئەو دەمەی کە بۆ درێژەی خوێندن چوو بۆ تەورێز و تاران، بەڵام لە پشووی نەورۆز و هاویندا دەهاتەوە بۆکان و سەردانی دووکانی کتێبفرۆشیی کاکم ـ عومەری سوڵتانی (وەفا) ـ ی دەکرد؛
- سێهەم، ئەو ساڵانەی وا لە تاران خوێندکاری زانکۆی حقووق بوو و منیش لە کوردستان دوورخرابوومەوە و لە تاران خوێندکاری زانکۆی ئەدەب بووم، وەک مامۆستاش لە قوتابخانەکانی «شەهری ڕەی» وانەم دەگوتەوە، جاروبارەش سەردانی ماڵی کاک سوارم دەکرد.

با هەر لێرەدا و پێش هەموو شتێک یەک مەسەلە ڕوون بێتەوە: لە هەموو ئەو ماوەیەدا کە شانازیی ناسین و دۆستایەتیی کاک سوارم هەبووە، هەمیشە

ئەکادیمیای کوردی، هەولێر ٢٠١١، ٤٠٦ لاپەڕە، کوردی.

١. سوارە ٣٧ ساڵ ژیا و ئێستاش ٣٧ ساڵ بەسەر کۆچیدواییدا تێپەڕ دەبێ. چ هەڵکەوتێک!

وەک قوتابییەک لە بەردەم مامۆستاکەم دانیشتووم و شتی لێ فێر بووم و لە ڕاستیدا وانەی ئەدەب و سیاسەتم لەلای خوێندووە. بەکورتی نامەوێ ئێستا کە ئەو بەجێیهێشتووین خۆم بکەم بە برابەش و دۆست و ڕاوێژکاری؛ لە ڕاستیدا ئەو بە کیلۆمیتر و مایل لە پێش منەوە بوو و جگە لەوەی بە شێوەیەکی یەکلایەنە کتێبی پێدابێتم، باسی سیاسی و هونەریی بۆ کردبێتم و شێعر و بابەتی نووسراوی خۆی بۆ خوێندبێتمەوە، من نووسراوێک و شێعرێکم نەبووە لە ڕووم هەڵبێ بۆ ئەوی بخوێنمەوە. با خوێنەر ئاگاداری ئەم خاڵە بێ و ئەگەر لە درێژەدا قەڵەمم هەڵخلیسکا و بەپێچەوانەی ئەوە شتێکم نووسی، بزانێ ڕاستم نەگوتووە. ئەوەش بڵێم ئێمە لە بۆکان سوارەمان بە «کاک سوار» بانگ دەکرد و من لە تارانیش هەر بەو شێوەیەم بانگ کردووە، پێم خۆشە لێرەشدا لەسەر ئەو ڕێچکەیە بڕۆم و دۆست و مامۆستاکەم بە کاک سوار ناوبەرم.

دوای ئەم سەرەتایە دەچمە سەرباسی ئەو لایەنە گرنگانەی کار و ژیانی کاک سوار کە لە سەرچاوەکاندا باسیان نەکراوە یان بە سووک و سانایی ئاماژەیەکیان پێکراوە و ڕۆیشتوون:

بڕ: سەرەوەتر، لاپەڕە ٥٤٠.

ئەفراندنی میتۆلۆژی بۆ گەلی کورد

سوارە بە بڕوای من ئەو ڕاستییانەی زانیوە کاتێ لە بەیتی «سەیدەوان»دا باسی عەلیبەگی داسنی (واتە ئێزەدی)، باوکی سێ کوڕەکە دەکا و بەو پێیە دەبێ هەرسێ کوڕەکەش هەر ئێزەدی بووبێتن. ئەو بە دەستەقەسد چۆتە سۆراغی ئەو بەیتە و بەیتی «لەشکری» کە ئەمیان لە دژایەتیکردنی «بڵحەڕۆمییان»دا خوڵقاوە و بزوێنەری هەستی نەتەوایەتی کوردە دژ بە یەکێ لە داگیرکەرانی خاکەکەی.

ئەم هەڵوێستانە شایانی ناسین و ناساندنن، بەڵام کاری ئەوتۆیان لەسەر کراوە؟ نا!

ڕیالیزمی سوسیالیستی

مرۆڤ ڕۆڵەی سەردەمی خۆیەتی. سوارە لە سەردەمێکدا دەژیا کە پەتای ڕیالیزمی سوسیالیستی بە تەفسیری ستالینییەوە، تانوپۆی هونەری ڕووناکبیرانی چەپی ئێرانی تەنیبوو. سوارەش وەک زۆرێکی دیکە، بەتەواوەتی لەژێر کارتێکەریی ریالیزمی سوسیالیستیدا بوو و هەموو شوێنەوارێکی هونەری و ئەدەبغی بەو گەز و ڕبەیە دەپێوا و شێواز و ئوسلووبەکانی دیکەی سووک و هاسان دەدایە دواوە. ئەئە فەزای فکریی سالآنی ٦٠ی زایینی ڕووناکبیرانی چەپی ئێران بوو بە کوردیشەوە.

ئێستا، چەند دەیە دوای ئەو ساڵانە، دەزانین ئەو دوگم و یەکلابینییە چۆن بوو بە مێردەزمەی ئەدەب و هونەری سۆڤیەت و گەلانی شوێنکەوتووی سیاسەتی ئەوان. یەکلابینی لە هونەردا جێی نابێتەوە و زەینی هونەرمەند لە ئازادیی بێسنووردا نەبێ گوڵ ناکا. هەڵوێستی سوارە لەم بوارەدا پێویستی بە شیکردنەوە و ڕەخنەلێگرتن هەیە، بەڵام ئایا ئەم کارە کراوە؟ بە دڵنیایی، نا! سەیرێکی کتێبی تاپۆ و بوومەلێل ئەو ڕاستییەمان بەباشی بۆ دەردەخا.

من ئەم سێ نموونەیەم هێنایەوە بۆ ئەوەی بڵێم سوارە بیرمەندێکی کۆمەڵگای کورد بوو کە سیاسەتی جیهانیی دەناسی و توانای ئەوەی هەبوو سەرەهەودای هەردووکیان پێکەوە ببەستێتەوە و لە ئەدەبەوە بۆ مێژوو و لەوێوە بۆ سیاسەت، لە سیاسەتیشەوە بۆ بەختەوەری میللەتەکەی بچێ. گەلێک گەوهەری شاراوە بەتایبەت لە نووسینەکانی سوارەدایە و دۆزینەوە و شیکردنەوە و سەیقەلدانیان ئەرکێکی گرنگی ئەوەی هاوتەمەنی شاعیر، بەتایبەت ناسیاوان و دۆستانی نزیکییەتی. دووپاتکردنەوەی قسەی گوتراو هیچ ئاوێکی پێ گەرم نابێ!

ژیانی بنەماڵەیی

بابەتێک سەبارەت بە کاک سوار کە گەلێک کەم باسی کراوە، ژیانی شەخسی و بنەماڵەییەتی. هاوسەری کاک سوار ژنێکی وەفادار، دلسۆز و دڵگەورە بوو کە لەگەڵ هەموو قیلوقاج و سووڕ و چەرخێکی ژیانی مێردەکەیدا هەڵیکرد و پێی

وەفادار مایەوە. هاوسەرەکەی تورکی ئازەربایجانی بوو و هەر لە منداڵییەوە لە بۆکان گەورە ببوو و کوردی قسەکردنەکەی لە کوردێک چاکتر بوو.

زەماوەندی کوڕە ئاغای سەرەکهۆزێکی عەشیرەتی دەسڕۆیشتووی دێبوکری لە ئەندامانی ڕەعیەت و خەڵکی ئاسایی شار، ئەویش عەجەم، لەو سەردەمەدا کارێک بوو کە پێشتر نەکرابوو و سوارەی ڕچەشکێنی بێزار لە پەیوەندە دەرەبەگایەتی و عەشیرەتییەکان، بۆ یەکەم جار لە مێژووی عەشیرەتەکەیاندا کردی. هاوسەرە بەئەمەگەکەی لەگەڵ میوانداریی زۆری خزم و کەس‌وکار و دۆست و برادەر و ناسیاوی هاوسەرەکەیدا هەڵیکرد و بەوپەڕی وەفا و ڕێز و چاوەدێری کردنەوە تاسەر لەگەڵی مایەوە و «بابەک»ی کوڕیانی گەورە کرد.

ئەوە ڕاستییەکی شاراوە نییە کە کاک سوار لە ماوەی هاوسەرایەتی هاوژینەکەیدا لە تاران هاوڕێیەکی کچی دیکەشی هەبوو کە زۆری خۆش دەویست و شێعری بۆ دەگوت و بەدەوریدا دەهات (گرنگ نییە مارەی کردبێ یان نا)، بەڵام هاوسەرەکەی لەگەڵ ئەم نامولایمە و گەلێک نامولایمی دیکەی وەک دەستەنگی و کەمداهاتی و لە عەینی کاتدا دڵاوایی و دەستبڵاویی کاک سوار هەڵیکرد.

دیارە من نە ئەو هاتوچۆ زۆرە و نە ئەو پەیوەندییە نزیکەم لەگەڵ کاک سوار هەبوو هەواڵی تەواوم لە ژیانی بنەماڵەی هەبێ، بەڵام لەو هاتوچۆ کەمەدا کە بوومە، هاوسەرەکەیم وەک مرۆڤێکی خەمخۆری کاک سوار ناسی. «بابەک»ی تاقانەی کاک سواریش یادی بەخێر بێ، لەو ساڵانەدا کۆرپەیەک بوو و من جگە لەوەی چاوم پێی کەوتبێ هیچم سەبارەت بەو لە بیر نییە.

ئەوە ئەرکی کاک سەلاح و خەڵکانی دیکەی بنەماڵەکەیانە لەسەر ئەم لایەنانەی ژیانی کاک سوار، بەتایبەت کارتێکەریی هاوڕێ کچەکەی لەسەر بەرهەمە ئەدەبییەکانی شاعیر بکۆڵنەوە و بنووسن. ژیانی «بابەک»یش هەڵگری ئەوە هەیە کە بابەتی لەسەر بنووسرێ و ئیجازە نەدرێ لەژێر ناوی ناوداریی باوکیدا فەرامۆش بکرێ و لە دوارۆژدا کەس بە هەواڵی نەزانێ. هیوادارم تابۆی عەشیرەیی لەوە زیاتر بەرگر نەبێ لەو پێداویستییە گرنگانەی سەرەوە کە یەکی وەک من بەتەواوەتی هەستی پێدەکا.

ژیانی کەسایەتیی گەورەی مێژووی هەموو میللەتێک ئەوەندە «بوعد»ی زۆری هەیە کە لێکۆڵینەوەیان هاسان نییە و دەتوانرێ لەسەر هەرکامیان کتێبی

سـەربەخۆ بنووسـرێ. هیوادارم ئەوانەی وا لەسەر کاک سوار لێکۆڵینەوە دەکەن و بابـەت دەنووسـن تەنیـا پەنـا نەبەنـە بـەر بیـرەوەری گێڕانـەوەی بێئەنجـام یـان دووپاتکردنەوەی قسەی وێژراو و سواو و شێعری شار و خەوەبەردینە و تەواو! ژیان و ئاسەوارەکانی کاک سوار زۆری بە بەرەوەیە و کاری زۆری دەوێ.

سوارە بە حیسابی ساڵ، ئەم جیهانەی گەلێک زوو بەجێهێشت و تەنیا ٣٧ ساڵ ژیـا، بەڵام بە حیسـابی کارتێکەریی لەسـەر ئەدەب و مێـژووی گەلەکەی، ڕێگایەکی دووری بڕی، بە شـێوەیەک کە بۆ زۆر کەس ئەسـتەمە بە تۆزی ڕێگەشی بگەن یان لە باسی شێعر و پەخشانی کوردیدا بیکەن بە ژێر لچەوە. ئەو بەکردەوە پیشانیدا «چۆن بژی» بۆ مرۆڤ لە «چەندە بژی» گرنگترە.

یادی بەخێر بێ!

لەندەن، ٢٠١٣/٥/١٠

شوێنەواری نادیاری سوارە

لە ژمارە ١ی گۆڤاری پەیڤ چاپی لەندەن (مارسی ١٩٨۶)دا، وتارێکی سێ لاپەڕەیی بەناوی «سوارە و شێعری ڕەسەنی کوردی»یەوە بڵاوبۆتەوە کە نووسەرەکەی بە «أ.ش» ڕاگەیەندراوە. ئەوەندەی بزانم، «أ.ش» کورتکراوەی ناوی ڕێزدار ئەحمەدی شەریفییە.

نووسەر لە وتارەکەدا ئاماژەی بە ١٢ بابەتی نووسراوی کاک سوار کردووە و گوتوویەتی: «ئەوانە لەلای من هەن و ئەمن توانیومە کۆیان بکەمەوە:

- ژمارە ١ بریتییە لە ١٠ پارچە شێعر، بەڵام نەگوتراوە کام شێعر؛
- ژمارە ٢ تا ١٠ واتە نۆیان، کورتەچیرۆکن (بڕواننە لاپەڕەکانی پەیوەست)؛
- ژمارە ١١ بریتییە لە «هێندێک بەرنامەی تاپۆ و بوومە لێڵ» کە نەگوتراوە چەند بەرنامە و کامیان؛
- ژمارە ١٢ش «هێندێ شێعر و وتاری فارسین کە سەبارەت بە کورد و دۆخی کۆمەڵایەتیی کوردستان نووسراون.»

لە کۆتایی وتارەکەشدا نووسراوە: «ڕەنگە بەگشتی شوێنەواری سوارە کە لەلای منن، ١٠٠٠ لاپەڕەیەک ببن.»

ئێستا ساڵی ٢٠١۴یە و ٢۶ ساڵ بەسەر بڵاوبوونەوەی وتارەکەدا تێدەپەڕێ. من ئاگادار نیم لەو ماوەیەدا کاک ئەحمەدی بەڕێز کامیەک لەو بەرهەمانە و چەند لاپەڕە لەو هەزار لاپەڕەیەی بڵاوکردۆتەوە یا خود کامیانی داوەتە خەڵکانی دیکە بڵاوی بکەنەوە. من خۆم هیچ کتێب یان نامیلکەیەکی سەربەخۆی نووسەرم لەو بابەتەدا نەبینیوە گەرچی وا هەیە بووبێ و من چاوم پێی نەکەوتبێ؛ بە دەسپاکییەکیش کە لە کاک ئەحمەددا سۆراغم هەیە هەست دەکەم دەبێ بەشێکیان لێرەولەوێ بڵاوبووبێتنەوە. ئەگەر نا، دەبێ هەموو لایەکمان تکا لە کاک ئەحمەد بکەین ڕێی بڵاوبوونەوەیان خۆش بکا و خەڵکی تامەزرۆی نووسینەکانی کاک سوار و مێژووی

ئەدەبی گەلەکەمانیان لێ بێ بەش نەکا.

سوارەی ئێلخانیزادە گەنجینەیەکی نەتەوایەتیی گەلی کورد بوو و بەرهەمەکانی هی هەموو گەلەکەمانە، هەر بۆیەش لە کەسایەتییەکی بەرپرسی وەک کاک ئەحمەدی شەریفی چاوەڕوان دەکرێ هەرچییەکی لە بەردەستدایە، بە پاراستنی مافی کۆپیڕایتسسی خۆی، بیانگەیەنێتە دەست خوێنەر، بەتایبەت کە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی وڵاتەکە بە شێوەیەکە هەردەم مەترسیی ئەوە هەیە مەلایەکی لابەلا یان پاسدار و بەسیجییەکی ئیمامی زەمان، لەجیاتی خودی ئیمام، لە ماڵی خەڵکدا زهوور بفەرموون و بەناوی چەپی و سەلەفی و هەر ناوێکی دیکەوە، چییان پێ خۆش بێ چەپاوی بکەن و بیخەنە چاڵی جەمکەرانەوە. جا کاک ئەحمەد گیان تا ئەوە ڕووی نەداوە، هیممەتێک!

لێرەدا کۆپیی لاپەڕەکانی پەیڤ بۆ ئاگاداریی خوێنەر دەخەمە بەرچاو.

٢٠١٤/١١/٢٢

دوو ڕوونکردنەوە:

ئەم وتارە کورتەی من پێشتر لە چاپەمەنییەکی کوردیی چاپی لەندەندا بڵاوبۆتەوە، کە بەداخەوە ناوەکەیم لە بیر نییە و زۆر وا هەیە چاپەمەنییەکی مەڵبەندی ڕۆشنبیریی کوردی بووبێ لە لەندەن. هیوادارم ئارشیڤی نووسراوەکانی کاک ئەحمەد پارێزرابێ و کەس‌وکاری بەڕێزی مامۆستا لە دەرفەتێکی گونجاودا بیخەنە بەرچاو.

بۆ ئاگاداریی خوێنەر، کاک سوارە لە گوندی «تورجان»ی نێوان سەقز و بۆکان لەدایکبووە نەک شاری سەقز کە لە بابەتەکەی کاک ئەحمەد شەریفیدا هاتووە؛ ساڵی لەدایکبوونیشی دەگوترێ ١٣١٦یە. یادی مامۆستایان سوارە و ئەحمەدی شەریفی بەخێر بێ!

سوارە و
شیعری ڕەسەنی کوردی

أ.ش

سوارە کوڕی ئەحمەد ئاغای ئێلخانی لە ساڵی ١٣٢٠ ی هەتاوی لە شاری سەقز لە دایکبووە. خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە سەقز و بۆکان و تاران تەواو کردووە. پاشان چۆتە زانکۆی حقوقی زانستگەی تاران و لەبەرەوەی خوێندنیشدا لەبەشی کوردی ڕادیۆیدا کاری دەکرد.

شاعیری پڕهەست و جوانەمەرگ سوارە لە پاییزی ساڵی ١٣٥٤ دا بەنەخۆشی زەردویی لە تاران کۆچی دوایی کردو جەنازەکەیان هێنایەوە شاری بۆکان و لە گۆڕستانی بنەماڵەکەیاندا لە گوندی حەمامیان لە (٣) کیلۆمەتری بۆکان نێژرا.

سوارەی جوانەمەرگ کاتێ لە بەشی کوردی ڕادیۆی ئێران کاری دەکردبەرنامەیەکی ئەدەبی بەناوی تاپۆو بوومەلێڵ دەنووسی کە پڕ گوێگرترین بەرنامەی کوردی ڕادیۆ بوو.

سوارە لە ژیانی کورتیدا جەزرەبە و ناڕەحەتی زۆری کێشا. ماوەیەک لەسەر کوردایەتی زیندانی کرا. ماوەیەکی زۆر بەخۆی و تەواوی بنەماڵەیانەوە دوور خرانەوە بۆ ناوچەی سیمنان.

سوارە شەل بوو، هەمیشە گۆچانێکی بەدەستەوە بوو، لەماوەی تەمەنی کورتیدا دۆستی زۆر کەم هەبوو، دۆستان و ئاشنایان و خزم و کەس و کاری خۆیان لێی دەپاراست و بەکابرایەکی خەتەرناکی سیاسییان دادەنا، بەڵام ئێستا پاش مەرگی و نەمانی زۆر کەس شانازیی پێوە دەکەن و بەدۆست و خزم و هاوڕێی خۆیانی دەزانن.

سوارە دوو ژنی هەبوو، لە ژنە کوردەکەی کوڕێکی لەپاش بەجێ ماوە بەناوی بابەک بەڵام لە ژنە عەجەمەکەی منداڵی نییە.

پێم وایە تەنیا کەسێکە کە بەڕاستی دەشەوکوردیسوارە دەهات بەڕێز مامۆستا ڕۆژبەیانی بوو کە زۆر دڵسۆزانە وەدوای کاروباری دەکەوت و کاتێ لە بیمارستان بوو ئەم پیاوە (ڕۆژبەیانی) ڕۆژ نەبوو سەری لێ نەداو تەنانەت بۆ ڕەفع کردنی نیازمەندیماڵەکەیان ئەچێتە ماڵیان . بالێرەدا دیاردە بو کەسێکی تریش بکەم کە زۆر بەکاروباری سوارەیەوە ماندوو بوو ئەویش مەزهەری خالەقی یە ، ئەوکات مەزهەری خالەقی سەرپەرشتی بەشی کوردی رادیوۆی ئێران بوو بە گیانێکی برایانەوە بەدەردو هاواریسوارەیەوە دەهاتو تەنانەت جارێکی کە سوارە لە باری ئابوریەوە پێویستی بە پول و پارە هەبوو کاکە مەزهەر بە هاوکاری مامۆستا ڕۆژبەیانی بەسەددەردی سەری (٢٠) هەزار تمەنیان پول بۆ لە ئیدارەی وەرگرت .

سوارە لە ماوەی کورتی ژیانیدا بەرهەم گەلێکی زۆری لە بەخشان و داستان و چیرۆکە و شیعرو وتار لەخۆی بەجێ هێشت . لێرەدا ئەمن دیاردە بۆ ئەو شوێنەوارانەی سوارە دەکەم کە لە لای من هەن و ئەمن توانیومن کۆیان بکەمەوە .

١) دەپارچە لە شیعرەکانی

٢) داستانی چەکوش وەشێنی ڕۆڵە کوژراو ، کە بەسەرهاتی کاوەی قارەمانی کوردەو سوارە بەشێوەیەکی نوێی ئەدەبی رازاندویەتەوە .

٣) لاس و خەزاڵ : بەرهەمێکی نوێیە لە داستان وبەیتی لاس و خەزاڵ کە سوارە بەشێوەیەکی زۆر ڕێکوپێکی کوردانە نووسیوویەتەوە .

٤) زوڵاڵ ترین پێکەنین : داستانێکی ئەدەبی زۆر بەرزە کە دەتوانم بڵێم بەسەرهاتی خودی سوارەیە .

٥) ئافرەت : وەرگێڕانی بەشی ئەوەڵی داستانی هەزار و یەکشەوە .

٦) حەسکۆ : داستانێکی کۆمەڵایەتی ئەویندارییە .

٧) خاڵەی ریبوار : شانۆیەکی گرنگی کۆمەڵایەتی رامیارییە . لە نهێنیدا باسی جوڵانەوەی چەکدارانەی کوردستانی ئێران لە ساڵەکانی ٧-١٣٤٦ دەکات و بەسەرهاتی شەهید موهەندیس سمایلی شەریف زادە (فەقی عەزیز)ـە .

٨) پێناویکە لەتاریکی دا : داستانێکی ئەویندارییە کە پێم وایە

له فارسیەوه كردویەته كوردی .

٩) سەیدەوان : ڕوكارێكی نوێی ئەدەبییە سەبارەت بە بەیتی كوردی سەیدەوانی كە سوارە زور جوان ڕازاندویەتەوە.

١٠) بیاوەتی : كورتە بەسەرهاتێكی هەمزە ئاغای مەنگورە كە بە شێوەی شانۆ بۆ ڕادیۆی نووسیوە .

١١) هێندێ لە نووسراوەكانی بەناوی تاپۆو بومەلێڵ لەلای منن .

١٢) هێندی لە شیعرو ووتاری فارسی كە سەبارەت بە كوردو دۆخی كۆمەڵایەتی كوردستان نووسراون .

ڕەنگە بە گشتی شوێنەواری سوارە كە لەلای منن (١٠٠٠) یەكهەزار لاپەڕەیەك ببن .

چەپکێک لە گوڵ

کاکم عومەری سوڵتانی (وەفا)، پێش مەرگی بێوادەی، سەرجەمی شێعرە کوردییەکانی خۆی کۆکردبوونەوە و بە خەتێکی خۆش نووسیبوونییەوە. هێرشی کوڕی بوو بە سەبەبی خێر و ئەرکی تایپی هەموویانی لە ڕێگەی ڕێزدار حەمەدەمینی شاسەنەمەوە گرتە ئەستۆ، ئینجا من بە هەمووی‌دا چوومەوە و ١١ پارچە شێعری نێو ژمارەکانی ڕۆژنامەی کوردستانی سالانی ١٣٣٩ ـ ١٣٤٠ی تارانیشم لێ زیاد کرد.

وا ئێستا بە یارمەتیی چەند دۆست و برادەری خۆشەویست، کتێبەکە لە باشووری کوردستان بڵاوکراوەتەوە و گەلێک ڕازاوە و جوانیشە. کتێبەکە، کەم‌وزۆر هەموو بەرهەمە شێعرەکانی کاکم بە کوردی دەگرێتەبەر و لە شێعری عەرووزییەوە تا نوێ و سپی، هەمووی تێدا کۆ کراونەتەوە. هەروەها چەند وتاری ئەو کەسانەی تێدایە کە دوابەدوای کۆچی‌دوایی شاعیر، باسیان کردووە و هەڵسەنگاندنیان لەسەر نووسیوە. دەقی کتێبەکە جێگەی متمانەی تەواوە و هەر ئەو شتانەن وا خۆی نووسیبوونی و هەر ئەو هەست و خەیاڵە ناسکەی تێدان کە تایبەتمەندی خۆی و شێعرەکانین.

پەیوەندیی کتێبەکە بە بۆکانەوە پێویست بە باس‌کردن ناکا، شاعیر خۆی بۆکانییە و زۆربەی هەرە زۆری شێعرەکانیش لە بۆکان گوتراون، هەندێکیان پێشکەش بە کەسایەتیی بۆکانی کراون و چەند پارچەیەک لە شێعر و پەخشانە شێعرەکانیش باسی بۆکانیان تێداکراوە، لە هەمووان گرنگتر پەخشانەشێعری «بیری ڕابردوو»ە کە خۆی وەک قامووسێک دەچێ بۆ مێژووی سەدەی بیستەمی شاری بۆکان و دەوروبەری.

سەبارەت بە شێعرە فارسییەکانی وەفا، باسم لە چاپی دووهەمی کتێبی «سرود پرستو» کرد، کە بە ناتەواوی لێ‌دەرهاوێژراوی لە تاران بڵاوکرایەوە، بەڵام بەختەوەرانە «چەپکێک لە گوڵ» لە باشووری کوردستان و لەژێر چەتری ئەو ئازادییەدا بڵاوکرایەوە

کە حکوومەتی هەرێمی کوردستان بۆ چاپەمەنیی دابینکردووە و هیوادارم هەمیشەیی و لەوە زیاتریش بێ.[١]

١. عومەر سوڵتانی (وەفا)، «چەپکێک لە گوڵ»، سەرجەمی شێعرە کوردییەکانی عومەر سوڵتانی (وەفا)، ناشر (؟)، ٢٠٠٩، ٤٧٩ لاپەڕە، کوردی.

«سرود پرستو»ی وەفا

چاپی دووهەمی کتێبی «سرود پرستو» ـ یەکەم کۆمەڵە شێعری نوی فارسی کاکم ـ عومەری سوڵتانی (وەفا)، نەورۆزی ئەمساڵ (٢٠٠٧ ز) لەلایەن بنکەی چاپەمەنیی «سوها»وە لە تاران بڵاوکراوەتەوە. «سروودی پەرەستوو» یەکەم کۆمەڵە شێعری نوێی شاعیرێکی کوردیش بوو کە بە زمانی فارسی لە ساڵی ١٣٤٢/ ١٩٦٣ لەلایەن «انتشارات صفی علیشاه»ەوە لە تاران بڵاوکرایەوە و وا ڕێکەوت کە چاپی دووهەمی ئەم کتێبە، ساڵ و نیوێک دوای کۆچیدوایی شاعیر بڵاوببێتەوە.

«سرود پرستو»ی چاپی دووهەم، بە دوو پێشەکییەوە چاپ بووە، کە یەکەمیان مامۆستا محەممەدعەلی سوڵتانی، توێژەری ناسراوی کورد نووسیویەتی و دووهەمیشیان من نووسیومە.

پەیوەندیی کتێبەکە بەو زنجیرەوتارەوە، یەکەم شاعیر خۆیەتی کە بۆکانییە و دووهەم زۆرێک لە شێعرەکان لە بۆکان گوتراون و سێهەمیش ئەوەی هێندێک لە شێعرەکان پێشکەش بە کەسانێک کراون کە ئەوانیش بۆکانین. بۆ توێژینەوە لە سەرەتاکانی سەرهەڵدانی شێعری نوێ ـ وەک چەمک، «سرود پرستو» دەبێ سەرنجی تایبەتی بدرێتێ. وەفا پێش هەموو شاعیرێکی دیکەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان شێعری نوێی گوتووە، بەڵام بە فارسی و کەموزۆر هاوکات لەگەڵ سێکۆچکەی شێعری نوێی کوردی لە ڕۆژهەڵات (سوارە، حەسەنیانی، چاوە)، شێعری نویی کوردیشی گوتووە.

بەداخەوە ئەم چاپە ڕێکوپێک نییە و وەزارەتی ئیرشاد دەستی بردۆتە نێو زۆرێک لە شێعرەکانەوە و لە هەندێک شوێندا هەر ئەوەندەی ناوی خۆشەویستی و ژن و ماچێکی شاعیر هاتبێتە گۆڕێ، پەڕاندوویانە و لە گرێژنەیان بردووە.

بەناچار و بۆ پاککردنەوەی جێپەنجەی سانسۆری بێجێ، لێرە لە دووروڵاتی، بە یارمەتیی دوو کەس لە برادەرانی ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان، دەقی شێعرەکانم

ئامادە کرد و کتێبەکەم گەڕاندەوە سەر ڕێچکەی چاپی یەکەم کە شاعیر خۆی لە ساڵی ١٣٤٢دا بە هاوبەشی لەگەڵ شاعیری گەورەی ئێرانی سەعید سوڵتانپوور لە چاپخانەی «صفی‌علی‌شاه» چاپی کردبوو. ئەم دەقە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان دانرا و لە بەشی «شاعیر، نووسەر، وەرگێڕ، ڕۆژنامەوان»ی ماڵپەڕەکە پارێزراوە.

ئینجا لە ساڵی ١٣٩٥/ ٢٠١٦دا، بە ئەرک و زەحمەتی برادەرێکی بەڕێزی بەرپرسی «نشر روشنگری»، چاپی سێهەمی کتێبەکەمان لەسەر کاغەز و بە دیزاینێکی جوان بڵاوکردەوە. ئەم چاپە هیچ کەموکووڕییەکی نییە و هیوادارم بتوانین بە هەمان شێوە لە نێوخۆی وڵاتیش بڵاوی بکەینەوە.[١]

---

١. عمر سلطانی (وفا) پدر شعر نو فارسی در کردستان، «سرود پرستو»، چاپ دوم به‌اهتمام انور سلطانی، نشر سها، تهران ١٣٨٥/٢٠٠٦، ٨٨ صفحه، فارسی.
ـ عمر سلطانی (وفا)، «سرود پرستو»، چاپ سوم، نشر روشنگری، آلمان ١٣٩٥/ ٢٠١٧، ١٣٩ صفحه، فارسی.

شێعر و بەرهەڵستی و ڕاچەنین لە کوردستانی ئێران‌دا

نووسەر و شاعیر و سیاسەتزانی کورد مەلەوانێکی باشن لە گۆمی کەڵک وەرگرتن لە دەرفەت و دەرەتان! ئەوەش سروشتی ژیانی کورد لەژێر چنگوڕی چوار گورگی دڕندەدا فێری کردوون. وڵاتانی داگیرکەری کوردستان کە هەمیشە لەسەر داپڵۆسینی کورد و چەوساندنەوەی هاودەنگن، هەندێک جار بەهۆی کێشەی سیاسیی نێو خۆیانەوە دەکەونە ناکۆکییەوە و دەیانەوێ گوشار بخەنە سەر یەکتر، ئیتر دەسبەجێ بیر لە کوردی سەر سنوورەکان دەکەنەوە و هەوڵی یاری کردن بە «کارتی کورد» دژ بە لایەنەکەی بەرانبەریان دەدەن، هەوڵێک کە بەداخەوە گەلێک جار تێیدا سەرکەوتوو دەبن و خوێنی لاوی کورد لە ڕێگەی ئەو دۆستییە درۆیینەی داگیرکەرانی خاکەکەمان‌دا، بە فیڕۆ دەڕوا، شەڕی نەخوازراومان ئاوقا دەبێ و ئابووریمان نشوست دەهێنێ، بەڵام لەلای ئەولاوەش کورد هەندێک جار کەڵک لە دەرفەتەکە وەردەگرێ و بەشێک لە داوخوازییە سیاسی و نەتەوەیی‌یەکانی خۆی دژ بە داگیرکەری ئەودیوی سنوور! بەئاشکرا دەهێنێتە گۆڕێ.

لە ماوەی شۆڕشی ئەیلوول‌دا (۱۹۶۱ تا ۱۹۷۵) حکوومەتی پەهلەوی ڕادیۆی کوردیی کرماشان و ڕۆژنامەی کوردستانی خستە ڕێ. هەردوک ئەوانە بۆ بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی ئێران و دژ بە نەیارەکەی، واتە حکوومەتی بەغدا دامەزران و لەژێر چاوەدێریی ڕاستەوخۆی ساواکدا بەڕێوە دەبران. سەرەڕای ئەوەش دەورێکی بەرچاویان لە پێشکەوتی زمان و ئەدەبی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بینی و گەلێک خەڵکانی دڵسۆز و خزمەتگوزاری گەلەکەمان لە دەوریان کۆبوونەوە و «دوور لە چاوی چەتە»، ژیلەمۆی خەباتی نەتەوایەتییان گەشاوە ڕاگرت. نموونەی ئەم چەشنە کەڵک وەرگرتن لە دەرفەتان لە مێژووی هەموو پارچەکانی کوردستان‌دا زۆرن.

لە ماوەی شەڕی ۸ ساڵەی ئەم دوایی‌یەی ئێران و عێراقیش‌دا هەندێک جار دەرەتانی ئەوە هاتە پێشێ کە شاعیرانی کورد (هەژار، هێمن، حەقیقی، ئاوات و...)

بەناوی هێرش کردنە سەر سەددام حسێنی کوردکوژەوە شێعری نیشتمانی بڵێن و لە میدیای مەلاکانی ئێراندا بڵاوی بکەنەوە. لە دیوی ئەودیو، واتە لە باشووری کوردستانیش هەمان بارودۆخی سیاسی زاڵ بوو و ڕووناکبیرانی کوردی باشوور بەناوی هێرش کردنە سەر «خومەینی» جەللادەوە دەرفەتی بڵاوکردنەوەی بابەتی نیشتمانییان دەقۆستەوە و زۆر شێعر و چیرۆک و وتاری بەنێوەرۆکیان بڵاو دەکردەوە.

کتێبی جێگەی باس، خولْقاوی ئەو بارودۆخەیە کە باسم کرد. مەحموود زامداری نووسەر و لێکۆڵەر و نیشتمانپەرست کۆمەڵێکی باش لە شێعر و پەخشانی شاعیرانی کوردی ڕۆژهەڵاتی کوردستانی گردوکۆ کردووە و بە سەرەتایەکی دەوڵەمەندەوە بڵاوی کردۆتەوە، ئەویش لە جەنگەی شەڕی عێراق و ئێران و ڕاست دوای ئەنفال و کارەساتی هەڵەبجە، واتە لە ساڵی ١٩٨٩دا.

شێعرەکان گەلێک پسپۆڕانە هەڵبژێردراون و نووسەر بۆ کۆکردنەوەیان گەلێک سەرچاوەی وەک کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی و ئۆرگانی حیزبە کوردییەکانی ڕۆژهەڵاتی خاکەکەمانی پشکنیوە و ناوی سەرچاوە و ژمارە و ڕێکەوتی دەرچوون و دەقی شێعرەکانی لە تویێ ٢١٥ لاپەڕە کتێبدا بڵاوکردۆتەوە.

بەگوێرەی سەرنجی من، کتێبەکە دەوروبەری ١٠٤ پارچە شێعر و ٢ پەخشانی ٤٨ شاعیر و نووسەری ڕۆژهەڵاتی کوردستانی تێدا کۆکراوەتەوە؛ ناوی ژمارەیەک لە شاعیرەکانیش ڕانەگەیەندراوە و تەنیا سەرچاوە، واتە ناوی گۆڤار و ڕۆژنامەی بڵاوکەرەوەیان نووسراوە ئەویش بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە سەرچاوەکان لە بنەڕەتدا ناوی شاعیرەکەیان ڕانەگەیاندووە.

نێوەرۆکی بابەتەکان هەموو، نیشتمانی و کوردپەروەرانەن و شاعیر و نووسەرەکانیش هەموویان هاوچەرخی سەدەی بیستەمن هەر لە مەلا مارفی کۆکەیی و سەیفولقوزاتەوە تا مەلا ئاوارە و سولەیمانی موعینی و ڕێبوار و...

شاعیر و نووسەرەکان زۆرێکیان ناسراون: سەیف، زەبیحی، مەلا مارفی کۆکەیی، حەقیقی، هەژار، هێمن، عەتری گڵۆڵانی [محەممەدی نووری]، زرنگ [سەید

کامیل ئیمامی (ئاوات)]، شێواو [خالید حیسامی]، ئیبراهیم ئەفخەمی، سولەیمان موعینی، مەلا ئاوارە، شپرزەی سەقزی [نافیع مەزهەر]، محەممەد مەجدی (م. م. هۆشەنگ) و (م. م. عیشقی)، [ئەم دوو ناسناوەش وا هەیە هەر هی محەممەدی مەجدی بن][1] فانی،[2] زاری، ع. خوسرەوی [دەبێ عەلی خوسرەوی بێ] و ڕێبوار [موسلیح شیخولئیسلامی؟].

هەندێکیشیان نەناسراو یان کەمتر ناسراون: حەسەن مودەرریسی، خێرویژ، غەرقی سەقزی، مەنهودی، جەوهەری، دەهشەت، حەمەمینبەگی ڕەنگەڕێژانی، حەریف، شێخ جەمیلی زیائەددینی، حەیرانی سنە، حامید ناسرزەمانی، ج. م، ئاوارەی سابڵاخی، ئەمینی موکریانی، جێماو مەریوانی و مەلا محەممەدحەسەنی سەقزی (ڕەمزی).

دیارە، بەگوێرەی نێوەرۆکی ئەم زنجیرەوتارە کە لە پێوەندی بۆکاندایە، دەبێ لێرەدا گوڵچنینی ئەو بابەتانە بکەم کە یا شاعیرەکانیان بۆکانی بن یان بابەتێک لە گۆڤارێکی وەک هەڵاڵەی چاپی بۆکاندا بڵاوبووبێتنەوە یان شاعیر و نووسەرەکانیان لە سەردەمی بڵاوکردنەوەی بابەتەکەدا لە بۆکان ژیابێتن بۆ نموونە مامۆستا هەژار و کاک حەسەن مودەرریسی کە ئەوی دووهەمیان لە سەردەمی دەرچوونی گۆڤاری هەڵاڵە و حکوومەتی کۆماری کوردستاندا (١٩٤٦) سەرۆکی ئیدارەی پەروەردەی بۆکان بووە.

بۆ زانیاریی خوێنەر، لیستەیەکم پێکهێناوە لە ناوی شاعیرەکان و میسراعی یەکەمی ئەو شێعرانەی وا گوتوویانە یان ناوی ئەو بابەتەی وا نووسیویانە:

- شاعیر (؟)، گۆڤاری هەڵاڵە، ژمارە ٣: «خۆم پیرم و دڵ تازە خەریکی گڕوگاڵە»،

١. بۆ ناسینەوەی ناسناوی ئەندامانی کۆمەڵەی «ژ. ک» کەڵکم لە وتاری کاک سولەیمان چیرە (هێرش) وەرگرتووە: «ناساندنی نێوی ڕاستەقینەی نووسەر و ئەندامانی کۆمەڵەی «ژ. ک» لە گۆڤاری نیشتماندا»، ماڵپەڕی گزینگ، مانگی دیسامبری ٢٠٠٥.

٢. فانی لە ئاغاواتی میراودەلیی ناوچەی پشدەری باشوور بووە، بەڵام ناڕاستەوخۆ لە پێوەندیی کۆمەڵەی «ژ. ک»یشدا بووە، هەر بۆیەش ناوی لێرەدا هاتووە. بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە.

لاپەڕە ٣٢؛

- حەسەن مودەرریسی: «ئەی هومێدی ئازادی (پەخشان)»، لاپەڕە ٣٥؛
- حەقیقی: «قەدیان وەکوو بلووره، برۆیان وەکوو هیلال»، لاپەڕە ٣٦، [ئەم هۆنراوەیە بە دوو بەش چاپ کراوە و بەشی یەکەمی کەوتۆتە ژمارە ٢ی هەڵاڵە، ل ٢٩ ـ ٣٠، بەڵام بەداخەوە نووسەر فەرامۆشی کردووە و ناوی «تازە بۆوە ساڵ»ە و ئاوا دەسپێدەکا: دیسان شنەی نەسیمی بەهارە و کزەی شەماڵ...]
- گۆڤاری هاواری کورد، هەژار: هەی لایەلایە ڕۆڵە لای‌لایە، لاپەڕە ٤٠؛
- گۆڤاری هەڵاڵە، ژمارە ٣: بخوێنە بولبولی خوێنگەرم و دڵسۆز (کورد و ئازەری)، لاپەڕە ٤٤؛
- گۆڤاری هەڵاڵە، ژمارە ٣: «هەی داد هەی بێداد، هەی ڕۆ ڕۆڵە ڕۆ! (شینی ژنەکوردێک)»، لاپەڕە ٤٩؛
- عەتری گلۆلانی: «باری ئەستۆی دوژمنە وا هێسی کردووە گەردنم، لاپەڕە ٦٣؛
- خێرویژ[١]: «شوکر بە کوردان ئازادی دریا»، لاپەڕە ٦٥؛
- عەتری گلۆلانی، «خەراجاتی دوو زولفی تۆ ئەرێ ماچینە یا چینە؟»، لاپەڕە ٧٠؛
- شێواو [خالید حیسامی]: «کوانێ دوژمنانی خوێنخۆر با بێنە سەیری بەزمم»، لاپەڕە ٧٢؛
- زرنگ [سەید کامیل ئیمامی (ئاوات)]: «دوێ‌شەو دڵ ڕاپەڕاندم پێی گوتم هەستە، بەلان»، لاپەڕە ٧٥؛
- عەتری گلۆلانی: «بەرت چەند خۆشە سەربەستی! ببی پیرۆز، چ دارێکی!»، لاپەڕە ٧٧؛
- کەریمی بۆکانی [ئیبراهیم ئەفخەمی][٢]: «سەرم سوڕما لە ئاکاری برێک لەم

١. میرزا عەلی سەمیمی خەڵکی سنە و نووسەری حەمەحوسێن‌خانی سەردار.
٢. نەمزانی ئەم ناوی «کەریمی بۆکانی»یە لەکوێوە هاتووە و گەلۆ هەر لە سەرچاوەکەدا وا نووسراوە یان چی؟ بە دڵنیایی ناسناوی شێعریی ئەفخەمی هەر «ئەفخەمی» بوو و هیچی تر.

عەسر و ڕۆژگارە»، لاپەڕە ١٣٧؛

- بۆکانی [ئیبراهیم ئەفخەمی]: «هەرچی دەبیینی تەقەللوب، فێڵی تێدایە و درۆ»، لاپەڕە ١٣٨؛
- بۆکانی [ئیبراهیم ئەفخەمی]: «ڕیش بۆزی پڕ لە کولکە، کەوا ڕیشی خۆی دەجوێ»، لاپەڕە ١٤٠؛
- بۆکانی [ئیبراهیم ئەفخەمی]: «وەتەن حوببی ئەتۆ دینم، سپاسی تۆم لەسەر لێوە»، لاپەڕە١٤١؛
- بۆکانی [ئیبراهیم ئەفخەمی]: «لە عیلم و فەنن و ئیختیراع بەشت نییە لەسەر زەوی»، لاپەڕە ١٤٢؛
- بۆکانی [ئیبراهیم ئەفخەمی]: «نەورۆزە گوڵ و سەوزە لە هەرلاوە هەڵستان»، لاپەڕە ١٤٣.

لە لاپەڕە ١٠٧ ـ ١١٤ی کتێبەکەدا دوو پارچە شێعر یا باشتر بڵێم دوو بەشی یەک پارچە شێعر لە ڕۆژنامەی «کوهستان» چاپی تاران، ژمارە ٧٦ و ٧٩ (١٣٢٥/ ١٩٤٥) ڕاگوێزراوە کە باسی نەبوونی ئازادیی هەڵبژاردن لە ئێران دەکا. ناوی شاعیری شێعرەکە بە «ج. م» ڕاگەیەندراوە و بەداخەوە نازانم کێیە، بەڵام بە زاراوەکەیدا هەست دەکەم خەڵکی لای سەقز و بۆکان و وا هەیە یەک لە فەیزوڵڵابەگییەکان بێ یان «خێرویژ»ی شاعیری سنەیی کە ماوەیەک لای فەیزوڵڵابەگییەکان میرزایی دەکرد؟ شاعیر، هەر کەسێکە نەسیحەتی «دوکتۆر ئەردەڵان»ی خاوەنی ڕۆژنامەی «کوهستان» دەکا کە بەتەما نەبێ خۆی کاندیدی هەڵبژاردنی مەجلیسی شووڕای میللی ئێران بکا لەبەروەی لە ئێراندا ئازادی نییە و حەتمەن دەسەڵات «حەمەدئاغای عەباسی»، خاوەنملکی گوندی سەرا وەک نوێنەری شاری سەقز لە سندووق دەهێنێتە دەرێ و هەوڵی کەسانی وەک ئەو پووچەڵ دەکاتەوە.

شێعرەکە هەندێک ناوونیتکەی بۆ حەمەدئاغا تێدایە کە دیارە من لێرەدا نایاننووسم، هەروەها ناوبراو بە «برایمئاغای عەمبار» شوبهێنراوە، کە ئەو بەشەش ناهێنمەوە، بەڵام بەکورتی دەڵێ گوایە «برایمئاغای عەمبار» بە حاجی لەقلەقی گوتووە

لـە مـەزرا و مڵکی مـن بار بکە و بڕۆ، تۆ حاجی نی ئەگەر حاجی، بۆچی سیواک و ئاوی زمزمت پێ نییە!

ئـەوە هەڵبژاردەیەکـی هـەر دوو بەشـی شـێعرەکەی «ج. م.»ە، کـە سـەرجەم ٦٥ فەردە:

سـەبا، بێـژە بـە دوکتـۆر ئەردەڵانـی — بە ئەو هاوکاری خاس و یاری گیانی...
درۆیـە بەحسـی ئازادیـی عەقایـد — تەزاهور بەو قسـە حەشـوە و زەواید...
گەرەکتـە گـەر ڕەقیبی خۆت بناسـی — بـە نـاو عەباسـییە، شـوغڵی سیاسـی
هومایوونبەختـە، بـێ ئـاڕا وەکیلـە — ئەگەرچی زۆر... پڕ یەک تەویلە...
لـە خوێشـانی برایمئاغایـی عەمبـار — کە لـەو مەرحوومـەوە زۆر ماوە ئاسـار
کتێبـێ لەو قسـە و نەقـڵ و حیکایەت — بەجێـماوە، نەبێتـە زەمـم و غەیبەت...
ئـەر ئـازاد بێعەقیـدە و ڕای و ئەفکار — وجوودی وا یەقین نایەتـە ڕووی کار...
یەقیـن عەنقایـە ئـازادی، کـە نـاوی — ئەبیسـین و هەمـوو کەوتووینـە داوی
وجـوودی غەیبییـە، دایـم نیهانـە — زهـووری ئـەو لەگـەڵ ئاخرزەمانە!...
یەقین عەباسـی بـۆ ئـەو دەردە وتمان — ئەگەر سـەربار نەبێ، نابێتـە دەرمان...
بەڵـی عەباسـی خـۆی ئەربابـی دێیە — لـە کشـت و زەرعـەدا عەقڵـی بەجێیە
لە مـەزرا ماهیرە بۆ زەبتی مەحسـوول — لە کرماج چاک دەسـێنێ توتن و پووڵ
ڕەعییـەت زۆر لەبـەر دەسـیا زەلیلـە — لـە لایـان ئەمـری وەحیـی جوبڕەئیلە
لە حـەق گەر لانـەدەم ئـەو بێخەتایە — لە سـەریا هیـچ نەبـوو ئـەو ئیددیعایە
کەسـێ ئەو فکرەیـەی هێنایـە نێوبەین — لەمـەولاوە دەبێ بەحسـێ لە ئـەو کەین

شـێعرەکە لێرەدا تەواو دەبێ و بەداخەوە شـاعیر «بەحسـێ لە ئەو کەسـە» ناکا کـە بـە قسـەی خۆی دەبـێ فکر و ئیددیعـای نوێنەرایەتـی کردنی مەجلیس لەلایەن حەمەدئاغای عەباسـییەوە ئەو هێنابێتیە گۆڕێ. ئەوە کێیە؟ شـا؟ ئەفسـەرێکی سپای ئێـران؟ کەسـێکی خۆجێیـی و خەڵکی ناوچە؟ لـە شـێعرەکەدا ڕوون نییـە، بەڵام لە نامەکەیدا بۆ «کوهسـتان»، کە وا لە بەشـی دووهەمی هۆنراوەکەیدا نووسـیویەتی،

دەڵێ: لە بەشی سێهەمدا بەڕاشکاوی هەموو شتێک بۆ خەڵک و ئازادیخوازان ڕوون دەکەمەوە! چ بووە و چ ڕووی داوە و بۆ بەشی سێهەم چاپ نەکراوە، ناڕوونە.[١]

١. مەحمـوود زامـدار، «شـێعر و بەرهەڵسـتی و ڕاپەڕنین لە کوردسـتانی ئێـراندا»، دەزگای ڕۆشـنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، کتێبی زنجیرە ٢٤٤، مطبعة جاحظ، بغداد ١٩٨٩، ٢١٥ لاپەڕە، کوردی.

نەمریی لە ئەدەبدا

نەمر «ئورخانی غالب» دە ساڵێک پێش مردنە دڵ تەزێنەکەی، کۆمەڵەیەک لە وتارە ئەدەبییەکانی خۆی لە شێوازی کتێبێکدا بڵاوکردەوە. وتارەکان بریتین لە ژیاننامە و هەڵسەنگاندنی توانای شێعریی ١٥ شاعیری کلاسیکی کورد، کە لە نالییەوە دەست پێدەکا و بە حاجی قادری کۆیی و پیرەمێرد و مەلای گەورەی کۆیەدا دەگاتە زێوەر و خانی و شێخ لەتیفی حەفید و «هەژار کوردستانی». ئەوەش لە ڕاستیدا نووسینی کورتە مێژوویەکی ئەدەبی کوردییە لە نێوان ساڵانی ١٨١٦ و ١٩٩٧.

کتێبەکە لە یادی بۆکانیش خاڵی نییە و ١٠ لاپەڕەی ١٢٧ تا ١٣٧ی تەرخانی مامۆستا عەباسی حەقیقی کراوە هاوڕێ لەگەڵ ئاماژەیەکی کورت بە مامۆستایان سەیفولقوزاتی قازی و سەید کامیلی ئیمامی (ئاوات) لە پەڕاوێزی وتارەکەدا. لە وتاری ناوبراودا ژیاننامەیەکی پوخت، بەڵام بە کاکڵ بۆ حەقیقی نووسراوە و ئینجا شێعری شاعیر ناسێنراوە:

«لە باری زمانەوە، شێعرەکانی سادە و پەتی و ڕەوانن... پڕن لە بۆن و بەرامەی وشەی ناسک و چەلەنگ و شیرین و گرشەدار و هەست بزوێن و ڕازی شادی.»

نووسەر خۆی وتارەکەی بە «هەوڵدانێکی سەرەتایی» ناو دەبا و لە ڕاستیشدا هەر شتێکی وەهایە، بەڵام بۆ توێژەرانی دواڕۆژی شێعری حەقیقی سەرچاوەیەکە و نابێ چاوی لێبپۆشرێ.

ئۆرخان غاڵب نەمر ئەگەر بمایە، دەیتوانی سەرچاوەی گەلێک خێروبێر بووایە بۆ ئەدەب و مێژووی وڵاتەکەمان.[١]

---

١. ئورخانی غالب، نەمریی لە ئەدەبدا ـ ئاوێنەی ژیان و بەرهەمی کۆمەڵێک شاعیر»، ناشر (؟)، سوید ١٩٩٨، ٢٢٣ لاپەڕە، کوردی (ISBN: 91–973354–6-0).

سەیفولقوزاتی قازی

سـەیفی نەمر مامی پێشـەوا قازی محەممەد و دانەری بناغەی قوتابخانەی ناسـراو بە «شـێعری موکریان»ە، قوتابخانەیەک کە لە سـەردەمی مەشرووتەی ئێران (١٩٠٦) دامـەزرا و قوتابییانـی وەک هـەژار، هێمـن، هێـدی، ئـاوات، خاڵەمیـن، حەقیقـی و محەممەدی نووری لە ڕۆژهەڵات و قانیع و موفتی پێنجوێنیی لە باشوور پەروەردە کرد

ماوەیـەک دوای نووسـرانی وتارەکـە، دیوانێکـی نـوێ لـە شـێعرە کوردییەکانی سەیف لەلایەن بنکەی ژینی سلێمانییەوە چاپ و بڵاوکرایەوە. ئامادەکاری دیوانەکە، ڕێزدار حەسەنی قازی، کوڕەزای سەیف و نووسەری ئەم دێڕانەن بە دووقۆڵی.

کتێبەکە چەند پارچە شێعری سەیفی تێدا تۆمار کراوە کە لە دیوانەکەی پێشوودا نەبـوو، هەروەهـا ١٩ بابەتـی نووسـراو سـەبارەت بـە ژیـان و شـێعری سـەیف و ژمارەیەکی بەرچاو وێنە و بەڵگەنامەی پێشتر نەبینراوی تێدایە.

ئەوەی بۆکان بگرێتەوە لە کتێبەکەدا زۆرن:

- ئەو شـێعرانەی وا بۆ نەمر عەزیزئاغای عەباسـی گوتراون وێڕای ژیاننامەیەکی کورتی عەزیزئاغا؛
- شـێعری گۆرانیـی «سـەوزەی هەمزەبـەگ» کـە دەگوتـرێ سـەیف لـە گونـدی سـلێمانکەندی گوتبێتی هاوڕێ لەگەڵ نۆتی گۆرانییەکە کە هونەرمەند «حەسەن دەرزی» نووسیویەتەوە؛
- یەکەم هاوسەری سەیف، زبێدەخانم، کچی ئاغا شێربەگی فەیزوڵڵابەگی بووە؛
- سـەیف خاوەنـی چەنـد مڵـک و گونـد بووە لەسـەر چۆمـی جەخەتـوو و نێوان میاندواو و بۆکان؛ لەگەڵ میسـباحوددیوان (ئەدەب) و براکەی، واتە عەلیبەگی حەیـدەریدا شـەریکە مڵک بووە و شـێعری بۆ گوتوون و لـە عەینی کاتدا بۆ مەسەلەی نوێنەرایەتیی پەرلەمانی ئێران لەگەڵ عەلیبەگدا کێبەرکێی هەبووە؛

ـ ئەمانە و گەلێک بابەتی دیکەی پەیوەندیدار بە بۆکان.[١]

١. «ئـازادی، سـەربەخۆیی، میـری و گەورەیـی، داوا بکـەن بـە زار و زمـان و ددان و لێـو، ژیـان و شـێعرە کوردییەکانـی سـەیفولقوزاتی قـازی ١٨٧٦ ـ ١٩٤٥»، ئامادەکردنی ئەنوەری سوڵتانی و حەسەنی قازی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٨، ٤٢٣ لاپەڕە، کوردی.

مامۆستا هەژار (بۆ کوردستان)

مامۆستای نەمر هەژار لە مەهاباد لەدایکبووە، بەڵام بۆ ماوەیەکی زۆری تەمەنی لە بۆکان و هەروەها گوندی «شەرەفکەند»ی ڕۆژاوای بۆکان ژیاوە و وەک نوێنەری شاری بۆکان لە کۆبوونەوەی سالانی سەردەمی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) لە مەهاباد بەشداری کردووە و لە ڕۆژی هەڵکردنی ئالای کۆمار لەسەر قەڵای بۆکان شێعری خوێندۆتەوە:

«لاوەکان! ناموسی نۆ ملیۆنە ئەم ئالایەمان
هەرکەسێ خۆشی نەوێ، ڕەببی وەبەر خەنجەرکەوێ!»

شێعر و بیرەوەرییەکانی مامۆستا لە زۆر شوێندا بۆکان دەگرنەوە، بەڵام لێرەدا تەنیا دەسنیشانی شێعری پێوەندیدار بە بۆکانی ئەو کەڵەشاعیرە دەکەم.

١. هەژار لە ساڵی ١٩٤٦دا بۆ بەڕێوەبردنی چاپخانەکەی بۆکان یارمەتیی مامۆستای نەمر حەسەنی قزڵجیی داوە و پێکەوە، مەنزوومە شێعرێکی ئەویان بەناوی «سلسلەی مەشایەخی نەقشبەندی» هەر لەو چاپخانەیە چاپ کردووە. قزڵجی بەرپرسی چاپخانەکە بوو لە بۆکان و گۆڤاری هەلاڵە و دیوانی قانعیش هەر لەوێ چاپ کرا، مامۆستا هەژار لە سالانی دواتردا هەوڵی چاپ کردنەوەی ئەم شێعرەی نەدا و ئەوەندەی من بزانم چاپی بۆکانی شێعرەکە یەکەمین و دوایین چاپییەتی.

٢. بەرەو موکریان: بەشی کۆتایی سەفەری خەیاڵیی هەژار بۆ موکریان، بەشی بۆکانە و لەوێدا باس لە شارەکە، قەڵا، حەوزەگەورە و هەندێ کەسایەتیی بۆکان وەک سەردارەکان، مەلا ئەمجەدی عوسمانی (کاک)، مەلا عەبدوڵڵای حەسار، قازی کاکەحەمەی قزڵجی، کاک سەعدی موهتەدی (شێرەچووبینە)، ئەحمەدئاغای ئێلخانیزادە (پیرە شاهۆی قەرەگوێز)، حاجی ڕەحمانئاغای موهتەدی (برای ڕاست)، کاک سەلاح موهتەدی (مچەگردەڵ) و کاک محەممەد ئێلخانیزادە (کاوە)، نەمر سەید کامیل ئیمامی (ئاوات) و گوندی تاراوا، شێخلەر و وشتەپەی بۆکانی کردووە، بەڵام بەگشتی خەڵکی بۆکانی داوەتە

بەر تەوس و پلار:

«پیاو نەمان و ئەوەی مان خوێڕی بوون...»

یا:

«کوردەناموسی فرۆشرا بە چڵە...»

(بۆ کوردستان، ل ١٤٣ ـ ١٤٦)

٣. لە چاپی سێهەمی کتێبی بۆکوردستاندا هەندێ بابەتی کۆنی سەردەمی ژیان لە بۆکان لە چاپەکەی پێشوو زیاد کراون کە بەشێکیان پێوەندییان بە بۆکانەوە هەیە:

- نامەیەکی شێعری بۆ ڕۆژنامەی «کوهستان» چاپی تاران، کە تەئریخی ١٣٢٣ (١٩٤٤) و ناوی بۆکانی بەسەرەوەیە. (ل ٢٧٢ ـ ٢٧٣)؛

نامەی کوهستان! ئەو ئەستێرەیەی تۆ
ورشەی پرشنگت دای لە هەردوبۆ

- کاوێژی لەمێژینەیەک: شێعرەکە تەنزێکە باسی هاتنی مانگی ڕەمەزان دەکا و پێشکەش بە ئەحمەدئاغای ئێلخانیزادە باوکی کاک سوارەی نەمر کراوە و تەئریخی ڕەمەزانی ١٣٢٢ (١٩٤٣)و ناوی بۆکانی بەسەرەوەیە. لە سەرەتاکەشیدا ناوی «قۆچبەگ»ی فەیزوڵلابەگیی بردووە (ل ٢٧٧ و ٢٧٨)

شابان بۆ سەفەر گرتی تەدارەک
لێم وەژوور کەوت مانگی مەبارەک

دوای ئەم شێعرەی باسی کرا، شێعرێکی دیکەش لە چاپی دووهەمی بۆ کوردستاندا هەیە کە عینوانەکەی ئاوایە: «ڕەمەزاننامەی ١٣٢٣ بۆکان» و بەو مەقتەعە دەستپێدەکا:

خێلەکەی شەعبان هەر کۆچی لێنا
مانگی مەبارەک تەشریفی هێنا

ئەم شێعرەش هەر تەنزە و پێشکەش بە ئەحمەدئاغا کراوە.[١]

١. هەژار، «بۆکوردستان»، چاپی سێهەم، چاپی جەواهیری، تاران، بەفرانباری ١٣٥٨ (١٩٧٠).

جارێکی دیکەش مامۆستا هەژار و بۆکان

ئـەم بابەتـەم ماوەیـەک لەمەوپێش لە وێبلاگـی «ڕوانگە»ی ڕێزدار حەسـەنی قازیدا خوێندەوە.[1]

بابەتەکـە لـە پێوەندیی ئەو بۆچوونەدا نووسـراوە کە کەس یا کەسـانێک و یەک لەوان نەمر مامۆسـتا شێخ عیززەددینی حوسـێنی گوتبێتیان نەمر مامۆستا هەژاری موکریانـی ئەندامـی کۆمەڵـەی «ژ. ک» بـووە و دوای هەڵوەشـانەوەی کۆمەڵـە و دامەزرانی حیزبی دێموکراتی کوردستان، نەبۆتە ئەندامی حیزبەکە و لەسەر ڕێبازی «ژ. ک» ماوەتەوە.

بەڵگەهێنانـەوەی کاک حەسـەن بـۆ بەرپەرچدانـەوەی ئـەو بۆچوونـە هەڵەیـە، سەرنجڕاکێشە و پێم خۆش بوو لێرەدا بۆ ئاگاداریی خوێنەرانی «بۆکان لە مێژوودا» دەقی وتارەکە بهێنمەوە.

هەژاری موکریانی ئەندامی حیزبی دێموکراتی کوردستان و لە کۆنگرەی یەکەمی ئەم حیزبەدا، یەک لە نوێنەرانی بۆکان بووە.

حەسەنی قازی

لـەم دواییيانـەدا برای بەڕێز کاوە ئەمین چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ مامۆسـتا شـێخ عیززەددینـی حوسـێنی کـردووە کـە لـە ڕۆژی ٢٠١٠/٧/٢٨ لە ماڵپـەڕی ڕۆژنامەی ڕووداودا بڵاوبۆتـەوە. لـە وەڵامـی پرسـیارێکی کاوە ئەمیـندا کـە دەپرسـێ: ئەی کەس نارەزایی نیشـان نەدا لە هەڵوەشـاندنەوەی کۆمەڵەی «ژ. ک»؟ مامۆستا شـێخ عیززەددیـن وەڵام دەداتـەوە: «بەڵێ هەبـوو، هەندێکیان هەر نەبوونە ئەندامی حیزبی دێموکـرات، یەکێک لەوانە مامۆسـتا هەژارە کـە نەبووە ئەندامی حیزبی دێموکرات و دەیگوت دوای کۆمەڵەی «ژ. ک» دڵم بڕوایی [بەرایی] نادا بچمە نێو هیچ حیزبێکەوە.»

ئەگەرچی مەسەلەی ئەندامەتیی هەژار لە حیزبی دێموکراتی کوردستاندا پێشتر

---

1. http://ruwange. blogspot. com/2010/08/blog post_06. html.

لــە ســەری نووســراوە و ســاخکراوەتەوە، بۆ وێنــە بڕواننە: «ســولەیمانی چیرە، ئایا شاعیری میللی کوردستان حیزبی نەبووە؟ ماڵپەڕی گزینگ ٢٠٠٥/٢/٢١» هەروەها ئەو لێ زیاد کردنەی کە من بۆ گزینگم نارد، بەڵام وا دیارە مامۆسـتا شـێخ عیززەددین ئەو نووسـینەی چاو پێنەکەوتووە و بە پاڵپشـتی قسەی مامۆستا هەژار لە «چێشتی مجێور»دا ئاوای وەڵامی ئەمین داوەتەوە.

بەپێـی ئاگادارییـەک کـە لە گـۆواری کوردسـتان، بڵاوکـەرەوەی بیـری حیزبـی دێموکراتـی کوردسـتان، ژمـارەی ١، ١٥ی سـەرماوەزی ١٣٢٤[ی هەتـاوی]/ ٦ی دیسـامبری ١٩٤٥، سـەبارەت بـە کۆنگرەی یەکەمـی حیزبی دێموکراتی کوردسـتان بڵاوکراوەتەوە دەردەکەوێ لەو کۆنگرەیەدا «ئاغای عەبدوڕڕەحمانی شـەرەفکەندی» وەک یـەک لـە نوێنەرانـی بـۆکان بەشـدار بووە، هەر لـەو کۆنگرەیەدا دوو شـێعری خوێندۆتەوە کە سـەردێڕی یەکەم شـێعریان «دێموکراتمان دەوێ»یە. وێنەیەکی ئەم کۆنگرەیـەش هەیـە کـە تێیدا هەژار لە نێو بەشـدارانی کۆنگـرەدا دەبینین. ئەوەی کە سـاڵانی دواتـر و بەپێی سیاسـەتی ڕۆژ «هـەژار» یان خەڵکی دیکـە چییان گوتبێ و نووسیبێ، لەو ڕاستییە ناگۆڕێ کە لە سەردەمی بوونی کۆمەڵەی «ژ. ک»، بە حیزبی دێموکراتدا هەموو هەڵسـووڕاوە سـەرەکییەکانی کۆمەڵە لە چالاکییەکانی حیزبیدا بەشـدار بـوون. ئەگـەر هـەژار ئەندامی حیزبـی دێموکراتی کوردسـتان نەبووە ئەی چۆن لە کۆنگرەی یەکەمی ئەو حیزبەدا نوێنەرایەتیی شوێنێکی کردووە کە دەورێکی گرینگی هەبووە لە کاروباری حیزب و حکوومەتی میللیی کوردستاندا. ئەگەر ئەندامی حیزبـی دێموکـرات نەبووە چۆن ئـاوا بەگەرمی لە کۆنگرەدا شـێعری «دێموکراتمان دەوێ»ی خوێندۆتەوە. تەنانەت خاڵەمینی بەرزنجیش لەو کۆنگرەیەدا بەشدار بووە و پەسنی پێکهاتنی کۆنگرەی داوە. تەنیا شتێکی نووسراوی کە تا ئێستا لە بەردەستدا بـێ و بـە زمانێکی تونـدی ڕەخنەگرانە بە دژی پێشـەوا قازی محەممەد نووسـرابێ دەستە شێعرێکی خاڵەمینەکە ئەویش بە خوێندنەوەی وردی جوان دەردەکەوێ هیچ پێوەندیـی بـە سـەردەمی گۆڕانی «ژ. ک» بە دێموکراتەوە نییـە و بە ئەگەری زۆر لە دوای هەڵوەشان و ڕووخانی کۆماری کوردستان نووسراوە. ئێستا لە خوارەوە ئەو

ئاگادارییەی سەبارەت بە کۆنگرەی حیزبی دیموکراتی کوردستان بڵاوکراوەتەوە دەخوێننەوە. نووسراوەکە هێنراوەتە سەر ڕێنووسی ئەم ڕۆژگارە:

حیزبی دێموکراتی کوردستان

لە دوای ئەوە لە هەوەڵی مانگی خەزەڵوەر (ئابان)ی ١٣٢٤ حیزبی دێموکراتی کوردستان لە مەهاباد داندرا و بەیاننامەی خۆی بڵاوکردەوە، لە ڕۆژی ١٣٢٤/٨/٢دا هەوەڵ کۆنگرەی خۆی کە تێکەڵ بوو لە سەران و نوێنەرانی کوردان بە تەرتیبی ژێروو:

١. ماکۆ و ئارارات: ئاغای عومەرخانی جەلالی، ئاغای شێخ حەسەن، ئاغای شێخ کەی، ئاغای حەسەن دەلابی، ئاغای عەبدوڵلائاغای ملان، ئاغای فەخری؛

٢. سۆما، برادۆست، دەشت، مەرگەوەڕ: ئاغای عومەرخانی شەریفی، ئاغای تاهیرخانی سمکۆ، ئاغای عەباسخانی فەنەک، ئاغای قۆیتاسئاغای مەمەدی، ئاغای حاجی وەتمان، ئاغای شێرۆ، ئاغای عەبدی، ئاغای حەسەن تیلۆ، ئاغای تەمەرخان، ئاغای مراد، ئاغای نوورکۆ، ئاغای زوبەید، ئاغای عەزۆ، ئاغای حەسەنێ هەنارە، جەنابی ئاغای حاجی سەید عەبدوڵلا ئەفەندی؛

٣. شنۆ: ئاغای مووساخانی زەرزا، ئاغای قەرەنیئاغای زەرزا، ئاغای میرزا سەعید، ئاغای قازی محەممەد، ئاغای کاک هەمزە؛

٤. سندووس: ئاغای ئەحمەدی کاخدر، ئاغای قاسمئاغای پیرۆتی، ئاغای محەممەدەمینئاغای پیرۆتی؛

٥. لاهیجان: ئاغای عەبدوڵلائاغای قادری، ئاغای کاک مامەندی قادری، ئاغای کاک حوسێنی محەممەدی، ئاغای پیرۆتئاغای ئەمیرعەشایری، ئاغای محەممەدەمینئاغای پیرۆتی!! [ئەمینعەشایری]؛

٦. پیران: ئاغای محەممەدئەمینئاغا، ئاغای قەرەنیئاغا؛

٧. میاندواو: ئاغای حەمەحوسێنخانی سەیفی قازی؛

٨. بۆکان: ئاغای عەبدوڕڕەحمانی شەڕەفکەندی، ئاغای ڕەشیدی عەلیزادە؛

٩. مەنگوڕ: ئاغای ئیبراهیمئاغای ئەدهەم، ئاغای مام حەسەن، ئاغای کاک سولەیمان، ئاغـای کاک هەمـزە، ئاغای مینەئاغا و باقی برایانی کورد تەشکیلدا و لەلایەن سـەران و ڕەوشـەنفکرانی حیزبـەوە نوتقـی زۆر چـاک داییر بـە دێموکراتی و یێکەتی ئیراد کرا. لەم کۆنگرەدا هەموو لکەکانی حیزبی دێموکراتی کوردسـتان تەسـویب کـرا و نوێنـەری تایبەتییـان بـۆ دانـدرا. هەریـەک لـە جێـی خۆیـان دامـەزران و دەسـتیان بـە کار کـرد و هەژار هۆنـەری جوانی کوردسـتان ئەم شێعرانەی خوارەوەی کە باسی دێموکراسی دەکا خوێندەوە.

دێموکراتمان دەوێ

حـەوت سـاڵی ئاگـری شـەڕی دونیایە داییسـا
دیزەی شـەڕی تیـا دەکوڵی گۆشـتی پیر و جوان
میلیۆنهـا جـەوان تـەڕ و تـازە نەونەمـام
میلیۆنهـا بـە عیلـم و هونـەر، نابیغـەی زەمان
ئێسـکیان کرا بە خواردەمەنی کـرم و موور و مار
سـەریان کـرا بـە گـۆ لـە مەیـدان فڕێـدران
سـەد هـەزار شـار و دێهـات تێکـدران بـە بۆم
پیسـتر لـە وەزعـی مەملەکەتـی کوردی بـارزان
بۆچـی هەڵاییسـا؟ لەبـەر ئاسایشـی بەشـەر
ڕیشەی فەسـاد و زوڵمێ ببەتڵێ لە ڕووی جەهان
میللەتپچووک و گەورەحەقی خۆیوەدەس کەوێ
مەئموور و شا لە خۆی بێ چ جایی خەتت و زمان
کوردیش ئەخۆ بەشەر بوو کەچی هەر دەیانکوژن
وردە و ئەسـیرە دێ لـە عێـراق و لـە کوردسـان
وا دیـارە هـی ئەوانە لەبـەر نەفعی شەخسـییە!!
کێ ڕاسـتە قەولی سـابیتە بێجگە لە ڕووسەکان؟

ئەو لەشـکری کـە فەتح و زەفـەر یـاوەری وییە

بەیداغی سووری، داس و ستارە و چەکوچ‌نیشان
ئەو لەشکرەی بە ئەمری ستالینی پێشەوا
بەیداغی فەتح و مەردی لەسەر بێرلەنێ چەقان
ئەو لەشکرەی کە مستی گرێ کردووە و دەڵێ
زاڵم لەکوێیە؟ تێکیشکێنم دەم و ددان
وا ئەو بەزەی بە حاڵی مەدا هاتووە کە بۆ
کورد بێ‌کەسن لە گیتی و بێ‌جێن و بێ‌نەوان
بۆچی دەبێ لە ڕیزی بەشەر کوردی چارەڕەش
نانی نەبێ، زمانی نەبێ، تام نەکا ژیان
پێویستە قەومی کوردی وەکوو سایری بەشەر
بەهرەی ببێ لە حەقی ژیان، بێتە نێو ئەمان
ئێمەش ئەوا لە سایەی ئەو لوتفی قیمەتی
دەسمان لە دەستی یەک دەگرین زۆر بە ڕووح و گیان
حیزبێکی ساز دەکەین و دێموکراتمان دەوێ
فارس چلۆنە، کورد دەیهەوێ بێ وەکوو ئەوان
مەئموور لە خۆم بێ هەرچی کوتی چاکە تێی‌دەگەم
خوێندن زمانی خۆم بێ، گەلێک زووی دەکەم ڕەوان
گەر حاسڵم لە خۆمی خەرج کەم، چ زوو دەبێ
دانێم مەتەب لە شاری و مەکتەب لە دێیەکان
ئەو قەومە پاکی فێری سەواد و علیم دەبێ
بێگانە چی دی پێم نەڵێ کورد وەحشییە و نەزان
ئەی گەورەکانی کوردی مبارەک بێ کۆمەڵوو
تۆفیقوو بێ لەلایەنی خەللاقی بێ‌مەکان
یاڕەب بژی بە فەتح و زەفەر لەشکری قزڵ
هەر چەرخ و خول بە مەیلی ستالین بدا زەمان

وە هەروا جەلەساتی حیزبی دێموکراتی کوردستان ئیدامەی پەیدا کرد. لە یەکێ لە جەلەسەکان دیسان هەژار ئەم شێعرانەی خوێندەوە:

ئاوات و تێبینی ع. هەژار

ئاخ چەندە خۆشە لە ڕێی نیشتمان — وەسواڵێ کەوی وەک عێلی بارزان
چەند خۆشە لە ڕێی نامووس و شەرەف — ناز و نیعمەتت بڕوا بە تەلەف
ئاخ چەندە خۆشە لەسەر ئازادی — تووشی خەم ببی لە دەس دەی شادی
ئاخ چەندە خۆشە لە ڕێی وەتەندا — برات ببینی پێ لە پێوەندا
ئاخ چەندە خۆشە لە ڕیی ویجداندا — خوێنت بڕێژن لە ڕووی مەیداندا
ئەمما بەو شەرتە لە دوای ڕۆژی ڕەش — شاهیدی مەقسوود بگری لە باوەش
دوژمنت تۆڵەی لێبکرێتەوە — ئەو داری لێی دای لێی بدرێتەوە
لە جێ دەریانکەی بە ماڵ و منداڵ — لە خاکی غوربەت دەس بکەن بە سواڵ
ناز و نیعمەتیان دەربێنی لە دەس — نەهێڵی بۆ ئاخ هەڵکێشن نەفەس
خەمیان بدەیتێ لە وەختی جەمدا — شەو بنوون لەژێر لێفەی ئەلەمدا
لاقیان بماسێ بە پێوەندی تۆ — بەسەر وانیش بێ چۆنوچەندی تۆ
خوێنیان بڕێژن لەسەر هەرد و بۆ — دایکیان قوڕبەسەر دەسکەن وە ڕۆڕۆ
ئاری ئینتیقام لەسەر ڕووی دنێ — نیعمەت و خۆشی هیچی ناگەنێ
هەر پیاوێ حیسسی تۆڵەی لە دوژمن — لە دڵدا نەبێ کەمترە لە ژن
کوردە گیان بیرێ بکەوە لە خۆت — پێی ناوێ ئەمن شەرحی بدەم بۆت
بەسە با بەس بێ دیلی و ژێردەستی — بەسە بێبەش بوون لە ژین و هەستی
حەیفە بۆ کوردی نەجیب و ئەسیل — لە دەس بێگانان وا ئەسیر و دیل
گیانە تا دوژمن سەری ئیشغاڵە — نەردەکەت باشە و دوو شەشت خاڵە
باوی بێتەوە وەک تووی هەرزن — بڵاومان دەکا لە سووچ و قوژبن
وەک ڕۆژانی زوو ژن و منداڵت — لەگەڵ ئەسیری دەگرین بۆ حاڵت
کوردەناموسی بێنەوە بیرت — هەستە بۆ تۆڵەت بە خامە و شیرت

یان ڕزگار دەکەی خۆت و وەتەنت   یاخۆ لە نامووس دەبڕی کەفەنت
مردن بەشەرەف خۆشتر ژیانە   حیز و سڵامەت نیازی ژنانە
مەرد بن، ماندوو بن، لە ڕێی ڕزگاری   با بیتەکێنین تۆزی هەژاری

وە برای بەڕێز و خۆشەویست خاڵەمین لە جەلەسەی ٢٤/٨/٢٤ ئەم شێعرانەی ژێرووی خوێندەوە:

ڕەبی پیرۆز بێ لێتان حیزب لە نوێ   چنا تۆویەکی و بەو زووانە دەڕوێ
هەناری شین و ساوای باغی ساوا   بگا سوورسوور و شیرین بێ و بگوێ
بە گوێیدا وا سریواندم فریشتە   گوڵی هیوایی کوردستان دەپشکوێ
شەفای دەردی دڵە حیزبی دێموکرات   دەوایە بۆ برینی جەرگی توێتوێ
بڵێ بەو دەستە دیکتاتۆری زگزل   زگی دەدڕم لە جێی خۆی هەر ببزوێ
بەمن پێویستە گەرداش و برایەک   لە ئازەربایجانی و کوردی بدوێ
نەوەک ماڵ خۆشەویستی خینگەئەستوور   وەکوو ماڵات هەر بخوا و بنوێ
برا بن، پیاوی چا بن، دوژمنی خۆو   بە هەمووان ڕێی کەون تا ئەسپوو دەسوێ
پتەو بێ با قسەو وەک تۆپی گوللە   نەوەک تۆپی ڕێزین بقوپێت و بپوێ
ئیتر بۆچ وا لە کاری خۆت شلی و شەل   بزانە ڕۆژگارت گەییە سەر سوێ
هەتا هەڵکەوتووە بۆت ئەو هەلی خۆش   دەلینگی لێ بدە و قامک مەنێ گوێ
لەبۆ قازانجی کوردان نایپسێنم   ئەگەر سەد ساڵی دەستی بەستم بە موێ
ئەگەر خوێندبێتتەوە باوەڕ دەکەی پێم   قەسیدەی بانەمەڕ یا خدرە گڕوێ
کە دەستی برا لە هەر کارێکی ببڕێ   بزانە لاقی خۆت دەبڕی بە تەشوێ
دۆعایێکی دەکەم ئامین بڵێن لێک   سبەینێ ڕوو بە قیبلە نوێژوو نەچوێ
ڕەبی هەر کەس لە کوردان ماڵی تێکدا   شەویلکەی ڕەق بێ، چاوی زەق بێ، نەجوێ
تکای خاڵم لە هێمن هەر ئەوەندە   نەپێوێ نیوە شێعرانم بە دەزوێ

وتاری هەژار موکریانی

ئەوە عینوانی وتارێکە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/بۆکان، کە لە چەند بەش دا بڵاو بۆتەوە و «ئاسۆ» نووسیویەتی، بابەتەکەشی شێعری «بەرەو موکریان»ی هەژاری نەمرە.

لەم ساڵانەی دوایی‌دا شێعری هەژار لەلایەن هەندێک تاقم و لایەنەوە بە دەستەقەسد کەم نرخ پیشان دراوە و ئەوە لەو زوڵمانەیە کە کورد لە مێژووی خۆی دەکا، ئاشکرایە سیاسەت و لایەنی سیاسی لەپشت ئەم بۆچوونە بەراوەژووەن.

ئاسۆ لە وتارەکەی‌دا دەیهەوێ ئەم کارە بەراوەژووە ڕاست بکاتەوە و بایەخی پێویست بە هەژار و شێعرەکەی بدا و هەر بۆیەش یەک لە ناسراوترین شێعرەکانی مامۆستای بۆ نموونەی بۆچوونی خۆی هەڵگرتووە.

سەرەتای وتارەکە هەندێک دوورودرێژە و ڕاستەوخۆ نەچۆتە نێو باسەکەوە، بەڵام درەنگتر کاتێ دەچێتە باسی شێعری هەژار و بەرەو موکریانەوە، باش لە مەسەلەکە دەکۆڵێتەوە. شایانی باسە وتارەکە هەڵەی چاپیی گەلێک زۆرن و وا دەردەکەوێ کە ئەو پەتا پیسەیە دەست لە یەخەی چاپەمەنی کوردی ناکاتەوە!

وتارەکە لە ماڵپەڕی «سیروان» وەرگیراوە و بە دوو هۆ پەیوەندیی بە بۆکانەوە هەیە: یەکەم مامۆستا هەژار، وەک لە بەشەکانی پێشتری ئەم زنجیرەوتارەدا گوتراوە، بۆ ماوەیەک لە سەردەمی لاوییەتی و پێش هەڵاتنی لە دەست حکوومەتی شا و گیرسانەوەی لە باشووری وڵات، لە بۆکان ژیاوە و وەک نوێنەری حیزبی دێموکراتی کوردستان لە بۆکانەوە بەشداریی یەکەم کۆنگرەی حیزبەکەی لە مەهاباد کردووە. دووهەم، نووسەری وتارەکە کاک ئاسۆ خۆی بۆکانییە.

مامۆستا خالید حیسامی (هێدی) و ئاوێنەشکاو

پاش مەرگی نەمر محەممەد نووری (عەتری گڵۆڵانی)، وێدەچێ تاکە شاعیری بەجێماوی سەردەمی کۆماری کوردستان ڕێزدار مامۆستا خالیدی حیسامی (هێدی) بێ. لام وایە ئێمە هەموو لایەکمان لە ناسین و ناساندن و شیکردنەوەی شێعری هێدی‌دا تووشی کەمکاری و کەمتەرخەمی هاتووین. وا هەیە یەک لە هۆکارەکان گۆشەگیری و کەمتر خۆدەرخستنی شاعیر بێ، بەڵام ئەوە تەنیا بەشێکی کەمی کێشەکەیە و ئێمە دەبێ بەخۆمان‌دا بچینەوە و بزانین ئەم دڵۆیە بۆچی و لەکوێوە سەری هەڵداوە و شاعیری هەستیار و خەیاڵ ناسکی وەک هێدی کە نزیکەی هەموو تەمەنی لە خزمەت گەلەکەی‌دا بووە و بە قەڵەم و قەدەم ئەرکی کوردانەی خۆی بەرانبەر بە نیشتمان بەڕێوەبردووە، بۆ لە باس‌وخواس و هەواڵی ڕۆژانەی هونەریی ڕۆژنامە و گۆڤار و ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنەکانمان‌دا نییە، کە دەبووایە ببێ. گەلۆ حیزبایەتی و دووبەرەکی هۆکاری مەسەلەکەن؟ ئەی نووسەر و هونەرمەندانی سەربەخۆی ناحیزبی لەکوێن و بۆ لەم باسەدا بێدەنگن؟ بڵێی ئەوە بێ ئەنجامی خزمەت و پاکی و ڕاستی لەپێناو کوردستان‌دا؟

ما بارگە دادیم، این رفت ستم بر ما

بر قصر ستمکاران تا خود چە رسد خذلان

خاقانی

بۆنەی ئەم باسە، دەرچوونی چاپی دووهەمی «ئاوێنەشکاو یان بیرەوەریی هێدی»یە، کە دەزگای ئاراس لە هەولێر لە ساڵی ٢٠٠٨دا بڵاوی کردۆتەوە. بیرەوەرییەکان، لە بەشداربوونی هێدی لە کۆمەڵەی «ژ. ک»ەوە دەست پێدەکەن و بە حیزبی دێموکراتی کوردستان (١٩٤٦) و شۆڕشی ئەیلوول هەتا هەرەسی ١٩٧٥ و سەرهەڵدانەوەی ژیلەمۆی شۆڕش درێژە پەیدا دەکەن، کە هەرکام لەو بەشانە جێگەی وردبوونەوەی تایبەتن، بەڵام ئەم زنجیرەوتارەی ئێمە تەرخانی شتێکی تایبەت کراوە، ئەویش بۆکان و

مێژووەکەیەتی.

هێدی خەڵکی گوندی شێخاڵییە لە نێوان بۆکان و مەهاباد و خۆی بە خەڵکی مەهاباد دەزانێ. گوندی شێخاڵی گەرچی سەر بە بۆکانە، بەڵام خەتی لە قۆرغان و قەڵاجوغە و یاڵاوا دەگەڕێتەوە کە سەر بە مەهابادن. هەر چۆنێک بێ، گرنگ ئەوەیە هێدی ڕۆڵەی کوردستانە و لەپێناوی‌دا، خۆی گوتەنی، نیوەی تەمەنی لە پێشمەرگایەتی و نێو مەقەڕدا تێپەڕیوە (لاپەڕە ٣٢٠).

باسی بۆکان و بنەماڵەی حیسامی کە زۆربەی ئەندامەکانی ئێستا لە بۆکان دەژین، لە زۆر بابەتی کتێبەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە:

لە لاپەڕە ١٠دا نووسراوە: «ئەمڕۆ ١٩٩٦/٦/٢٥ دەستم بە نووسینی ئەم کتێبە کرد... من ٦٩ ساڵ پێش نووسینی ئەم بیرەوەرییانەم لە ناوچەی موکریانی سەر بە مەهابادی کوردستانی ئێران لە گوندێک بەناوی شێخاڵی کە کەوتۆتە نێوان هەردووک شاری مەهاباد و بۆکان چاوم کردۆتەوە». بەو پێیە ساڵی لەدایکبوونی شاعیر دەبێ ١٩٢٧ی زایینی [١٣٠٦ی هەتاوی] بێ، بەڵام لەو لاپەڕەیەدا، گۆڕینی ڕێکەوتەکان بۆ ساڵی هەتاوی هەڵەیەکی تێکەوتووە و لەجیاتی ١٣٧٥/٤/٥ نووسراوە ١٣٥٧، کە هەڵەیە.

ئەم لاپەڕانەی دیکەی وا باسی بۆکانیان تێداکراوە، بریتین لە:

١٦، ١٧، ٢٠، ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٥٦ ٥٩، ٦٥، ٧٦، ١٠٩، ١٢٠، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٦، ١٤٩، ١٧٣، ١٨١ و ٢٥٧.

هێدی هەروەها لە کتێبەکەدا باسی هەندێک لایەنی تاریکی مێژووی هاوچەرخی کوردی کردووە، کە جێگەی سەرنجن و لەوانە، کەسایەتیی نەمر بارزانی، بێسەروشوێن بوونی سدیقی ئەنجیری، کۆچی‌دوایی ئەحمەد تۆفیق، پەیوەندیی خۆی لەگەڵ کاک مەسعوود و کاک نێچیروان بارزانی و بەشداربوونی لە کۆڕ و کۆمەڵ و سیمینار و کۆنگرە، هەروەها چۆنییەتیی چاپکردنی کتێبەکانی لە ئێران و لە کوردستان. گەرچی چاوەڕوان دەکرا گەلێک بابەتی شاراوەی مێژووی ئەو ساڵانە بۆ خەباتگێڕانی دوارۆژی کوردستان ئاشکرا بکا.

کتێبەکـە وەک زۆربـەی زۆری ئـەو بیرەوەرییانـەی وا لـە سـاڵانی ڕابـردوودا نووسـراون لـە تـەوس و پـلار بۆ سـەر خەڵکانـی تر و لەوانە بۆ سـەر مەسـعوود محەممـەد (کـە بە «کوڕی مـەلای کۆیە» ناوی بردووە)، خاڵی نییە و سەرنجڕاکێشـە کـە لـە هیچ شـوێنێکدا نـاوی هـەژاری موکریانی نەهێنـاوە کە پێکەوە لە شۆڕشـی ئەیلـوولدا بەشـدار بوون و دوای هەرەسـی شـۆڕش پێکەوە چوونەتـە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و کەرەج، گەرچی وا هەیە هەندێک گلەیی و ڕەخنە ڕوویان لەوبێ.

لـە لاپـەڕە ٨٦ تـا ٩٥دا دەقی شـێعرێکی «خێرویژ» و وەڵامی هێـدی بۆ ئەو بڵاو کراوەتەوە. من پێشـتر گوتبووم کە «خێرویژ» ناسـناوی شـێعریی نەمر میرزا عەلی سـەمیمییە کە خەڵکی سـنە و نووسـەری دیوەخانی حەمەحوسـێنخانی سـەرداری بـۆکان بـووە و دواتـر چۆتە گوندی قەڵەنـدەری بۆکان و هەر لەوێـش کۆچیدوایی کـردووە. مامۆسـتا وا هەیـە ئـەم زانیارییانەی لە بەردەسـتدا نەبووبێ، لەبەروەی هیچ ئاماژەیەکی بە کەسـایەتیی ئەو سـەربازە ونەی ئەدەب و سیاسـەتی گەلەکەمان نەکردووە.[١]

---

١. خالیدئاغـای حیسـامی (هێـدی)، «ئاوێنەشـکاو یـان بیرەوەریـی هێـدی»، دەزگای ئاراس، هەولێر، چاپی دووهەم، ٢٠٠٨، ٣٦٠ لاپەڕە، کوردی.

چێشتی مجێوری عەلیخانی بەگزادە

«چێشتی مجێور» بە دیاردەیەکی تێکەڵوپێکەڵ دەگوترێ و ناوی بیرەوەرییەکانی مامۆستا هەژاری موکریانیشە، بەڵام بە ٦ ساڵێک پێش بڵاوبوونەوەی بیرەوەرییەکانی مامۆستا، کەسایەتییەکی سیاسی ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بۆکان ـ نەمر عەلیخانی بەگزادەی بابامیری (شێواو) ـ ئەو ناوەی بۆ کۆمەڵێک لە شێعرەکانی خۆی هەڵبژاردووە.

عەلیخان (١٣٠٨ ـ ١٣٧١/ ١٩٢٩ ـ ١٩٩٢) لە ناوچەی فەیزوڵڵابەگی ـ ڕۆژهەڵاتی بۆکان و باکووری سەقز ـ لەدایکبووە و لە گوندی تیکانتەپەی هەمان ناوچە کوچیدوایی کردووە. عەلیخان و برا شۆڕشگێڕەکەی (عومەرخان)، کەوتنە بەر هێرشی سەراسەریی کۆتاییەکانی ساڵی ١٣٣٨ی ڕژیمی پەهلەوی لە کوردستان و بۆ ماوەی چەند ساڵ لە تاران زیندانی کران.

عەلیخان، کە مرخی شاعیری و هەستی نیشتمانپەروەریی ئامێتەی یەک کردبوون، لە کۆمەڵە شێعری «چێشتی مجێور»دا، کورتە مێژوویەکی ڕووداوە سیاسییەکانی موکریان و بۆکانی بە شێعر هۆندۆتەوە و تێیدا بۆ نموونە، ناوی دەیان کەس لە گیراوە سیاسییەکانی ئەو ساڵانە و هاوبەندییەکانی خۆی، وەک نەمران: عەزیزی یۆسفی، غەنی بلووریان، جەلیلی گادانی و هیتری تۆمار کردوون.

لەنێو ئەو خەڵکانەدا، چەند ناوی پەیوەندیدار بە بۆکانیش هەن، وەک: عومەرخانی برای، نەمر حسێنی فاتحی، میرزا حەمەساڵحی کەریمی، میرزا حەمەڕەسووڵی ئیسماعیلزادە و عەبدوڵڵا سامبەگی، کە گازندەی لەو دوو کەسەی دوایی هەیە. هەروەها ناوی زیندانەوان و قازی و ئەفسەرانی مەئمووری زیندان و سەرۆکی دادگای بۆ مێژوو تۆمار کردوون و نەفرەتی لێکردوون.

جگە لەم شێعرە، عەلیخان گەلێک پەیام و نامەی دۆستانەی بە شێعر بۆ دۆست و دەوروبەری خۆی نووسیون (اخوانیات)، کە هەموو ئەو کەسانە و ئەم ڕووداوانە

بەشێکن لە مێژووی شاری بۆکان و دەوروبەری.

لە شێعرێکی گاڵتەئامێز بەناوی «ئاشبەتاڵ»دا شاعیر هێرش دەکاتە سەر تاقمێکی چەکداناوی هەڵاتوو لە شۆڕش، کە ئاشکرایە دەبی فیدائییانی خەڵق (ئەکسەرییەت) بن و بەو حیسابە منیش دەگرێتەوە! لە شێعرەکەدا هەستێکی خاوێنی کوردانە دەردەکەوێ بەرانبەر بە ئاکاری چەوتی ڕێکخراوەکەی ئێمە و چەکدانانمان بە فیتی حیزبی توودەی ئێران (لێرەدا بە باوەپیارە ناوی بردووە):

لە خیابان مانتان ئەگرت   بە مستان بەر تانگتان ئەگرت
یەک ئازادی، دوو مەسکەن   سێ نان، چوارخانتان ئەگرت
بۆ تۆرت کرد، بۆ تۆریای؟   پێم بڵێ لەسەر چی تۆریای!
باوە پیارەی کۆنەکار   ئاش بەتاڵی خستنە زار
پاڵتان دایە پاڵی مار   ئاخری بوون بە یاری غار
بۆ تۆرت کرد، بۆ تۆریای؟   پێم بڵێ لەسەر چی تۆریای!

کتێبەکە سەرچاوەیەکی باشە بۆ مێژووی سیاسیی نیوەی دووهەمی سەدەی بیستەم لە بۆکان و موکریان.

بەداخەوە ئەو کەسانەی وا کتێبەکەیان بڵاوکردۆتەوە ئەوەندەیان خۆ ماندوو نەکردووە هەڵەکانی بگرن و لە ئەنجامدا کەمتر فەرد و دێرێک هەن کە هەڵەی چاپیان تێنەکەوتبێ و ئەوەش کەمتەرخەمییەکی گەورەیە. هیوادارم لە چاپەکانی دواتردا ئەو کەموکووڕییە نەمێنێ.[1]

---

١. عەلیخانی بەگزادە بابامیری ناسراو بە «شێواو»، «چێشتی مجێور»، ناشر: حەسەنی بابامیری (کوڕی شاعیر)، ساڵ (؟)، شوێن (؟)، [ڕێکەوتی ١٣٧٨/ ١٩٩٩]ی بەسەرەوەیە]، ١١٥ لاپەڕە، کوردی، سەرەتانووسینی محەممەدسەعید نەجاڕی (ئاسۆ).

محەممەدسەدیق مەحموودی

نەمر مەلا محەممەدسەدیقی مەحموودی، مامۆستای ئایینی و مامۆستای قوتابخانەکانی کوردستان، شاعیر بووە و شێعرە فارسی و کوردییەکانی لە گۆڤارە فارسییەکانی تاران و هەروەها ڕۆژنامەی کوردستان چاپی تاران (۱۳۳۸ ـ ۱۳۴۳)دا بڵاوبوونەتەوە (ل ۱۴۴). کاک سوارەی ئێلخانیزادە لە یەک لە بەرنامەکانی تاپۆ و بوومەلێڵی سەر ڕادیۆ کوردی تاراندا وتارێکی لەسەر شێعرەکانی نووسیوە و کەوتۆتە هەڵسەنگاندنیان.

مەحموودی سەر بە سەردەمێکە کە بیری نوێگەریی شێعر تازە بە ناوچەی موکریان و بەگشتی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا گەڕابوو و کەسانی وەک ئەو و کاکم (وەفا) لە نێوان شێعری کۆن و نوێدا قەتیس مابوون و شێعرەکانیان شەقڵی هەر دوو شێوازیان پێوە دیار بوو. ئەوە لە «سوارە»دا وا نەبوو و ئەگەر شێعری نوێی دەگوت هەموو تایبەتمەندییەکی نوێگەریی سەردەمی خۆی بەسەر بەرهەمەکەیەوە دیار بوو. لە شێعری مەحموودیدا ئەگەر تەرجیعی عەرووزی عەرەب تێکشکاوە، هێشتا مۆرکی دیاردەیەکی دیکەی عەرووزی عەرەب، واتە سەروا و تەنانەت کێشیش بەسەر شێعرەکەوە ماوەتەوە باوەکوو کێشەکە ئەو نەزمە ستانداردە کۆنەی نەپاراستبێ. هەروەها شوێنی شێعری برگەییش لە کارەکانیدا هەڵدەگیرێ. شاعیر لە سەرەتای کتێبەکە، بەشی «من کێم» لاپەڕە ۱۴۱دا دەنووسێ:

«لە ۲۵ی مانگی ڕێبەندانی ۱۳۱۶ی هەتاوی لە «پاشبڵاغ» کە دێیەکە لە نزیک بۆکان، بەڵام لەسەر ناوچەی مەهابادە، لە بنەماڵەیەکی ئایینیدا لەدایکبووم. بابم نێوی مەلا برایم کوڕی مەلا ساڵحی سەرا، لە بنەماڵەی زانستپەروەری مەلایانی شەمۆڵەی ناوچەی سەردەشت بوو... لە سابڵاغ ئیجازە[ی مەلایەتی]م وەرگرت و لە گوندەکانی «جەمۆغە»ی بۆکان و «تاڵەجەڕی»ی سەقز دەستم کرد بە دانەوەی دەرس... ناچار دەستم [لە مەلایەتی] هەڵگرت و بووم بە مامۆستای قوتابخانە

دەوڵەتییەکان.»

بەم پێیە پەیوەندیی مەحموودی لەگەڵ بۆکان دەردەکەوێ و باسی کتێبەکەشی لەم زنجیرەوتارەدا جێگەی دەبێتەوە. شێعرەکان ساکار و بێگرێوگۆڵ و نیشاندەری ئەوەن شاعیر بیرێکی ساکار و دوور لە ئاڵۆزیی ژیانی ئەمڕۆی هەبووە. لە سەرەتای چیرۆکەشێعری «مشکی نەترس»دا کە لە فارسییەوە وەریگێڕاوە، دەنووسێ: «بیر کەرەوە بیر، کە بیرکردنەوەیەک چاترە بۆت لە هەزار ساڵ عیبادەت کردن.» ئەمە، تەنانەت ئەگەر وتەی خۆشی نەبێ و لە قسەی زانا و بلیمەتێکی بێگانەشی وەرگرتبێ، کارێکی بوێرانە و ڕووناکبیرانەیە، ئەویش بۆ مەلا و کەسایەتییەکی ئایینی کە لە بنەماڵەیەکی ئایینیش‌دا پەروەردە کرابێ.

کتێبەکە چەند شێعری فارسی و چیرۆک و پەخشانی نووسەر و بۆچوونی چەند شاعیر و نووسەری کوردی سەبارەت بە کارەکانی ئەوی گرتۆتەبەر. وا هەیە لە باری بەڵگەنامەیی‌یەوە چەند لاپەڕەی کۆتایی کتێبەکە گەلێک گرنگ بن. لەو بەشەدا نموونەی دەسخەت و نامەی چەند مەلا و کەسایەتی ناوداری ناوچەی موکریان تۆمار کراوە: مامۆستایان هێمن، سەید کامیل ئیمامی (ئاوات)، مەلا خالید دەربەندی، مەلا هادی ئەفخەمزادە، مەلا عەلی ڕەببانی، مەلا عەبدوڵڵا مودەڕریسی، مەلا محەممەد وەڵزی، حاجی ڕەحمان‌ئاغای موهتەدی و مەلا برایم مەحموودی. بەڵگەنامەی دیکەی نێو کتێبەکە چەند نموونە خەتی شاعیرن کە لەوپەڕی جوانی‌دا نووسراون و نموونەیەک لە خەتی «ئازاد»یش خراوەتە دوالاپەڕەوە، کە وێدەچێ هەمان ئازاد مەحموودی، کوڕی شاعیر و ئامادەکەری کتێبەکە بێ؛ بێچووە مراوی مەلیی گەلێک باش زانیوە![1]

١. محەممەدسەدیق مەحموودی، «وەنەوشە سەرجەمی بەرهەمەکانی محەممەدسەدیق مەحموودی، شێعر و پەخشان ١٣٣٧ تا ١٣٥٨ دەگەڵ لێکدانەوە و بیروڕای شاعیران و نووسەران»، ئامادە کردنی ئازاد مەحموودی، چاپی ئیحسان، تاران ١٣٨٨/ ٢٠٠٩]، (ISBN: 978-964-356-684-5).

مۆسیقا

مۆسـیقا شـێوەیەکی دەوڵەمەنـدی هونەر لـە بۆکانە، بـەڵام بەداخەوە ئـاوڕی پێویسـتی لێنەدراوەتـەوە، نە لە مۆسـیقا و ئامێرەکانی، نە لە هەوادانەر و هونەرمەندە گەورەکانی، هەر لە بەیتبێژەوە تا گۆرانیبێژ و ڕاپـەر. تـا ئەمـڕۆش کـە بەرەو سـەد سـاڵەی لەدایکبوونی حەسـەن زیـرەک دەچیـن، هێشـتا ژیاننامەیەکی هەمەلایەنـەی پشتئەسـتوور بـە بەڵگـە بۆ ئـەو هونەرمەنـدە ئەفسـانەییەی کـورد نەنووسـراوە، وەک بـۆ مامۆسـتایانی وەک قالەمـەڕە، سـەید محەممـەدی سـەفایی، عەلی کەردار و عوسمانەسـووریش نەنووسـراوە. ئـەم کتێبە وا هەیە کەلەبەرێکی بچووکی لەو ناتەواوییە گەورانە پڕ کردبێتەوە و لایەنێکی لە هونەر و ژیانی بەشێک لە هونەرمەندە کوردەکان ڕوونکردبێتەوە، بەڵام هەرگیز ناتوانرێ وەک سەرچاوەیەک بۆ لێکۆڵینەوە لە مۆسیقای کوردی سەیری بکرێ.

مێژووی مۆسیقای کوردی

نووسـینی مێژووی مۆسـیقای میللەتێک و هەڵسەنگاندنی پێشکەوت و گۆڕانکاری و تایبەتمەندییەکانـی لە سـەردەمی جیاجیـای مێژوویی‌دا، ئەرکێکی گـەورە و گرانە و پێویسـتی بە کاری هاوبەشـی پسـپۆڕان هەیە. ئێمە بەداخەوە شـارەزایەکی ئەوتۆی مۆسـیقامان نییـە کـە لە بواری پەرەسـەندنی مێژوویـی بابەتەکـەدا کاری کردبێ و بەتەمابین بەو زووانە شارەزایەکی وامان تێدا هەڵکەوێ.

هـەر چۆنێـک بـێ، ڕێـزدار محەممـەد حەمەباقی بەشـێک لەم ئەرکە پێویسـتەی گرتۆتـە ئەسـتۆ و نـەک تایبەتمەندیـی مۆسـیقایی، بەڵکـوو لایەنـی دیرۆکیی ڕەوتی مۆسـیقای کوردیی لە کتێبێک‌دا خستۆتە بەر باس. کتێبەکە بەشـی زۆری تەرخانی سـەردەمی کۆنـی پێش ئیسـلام کـراوە و پەیوەندیی مۆسـیقای کـوردی و گاتاکانی زەردەشت و مۆسیقای سەردەمەکانی دواتر، بەتایبەت ساسانییەکان (۲۲۴ تا ۶۵۲ی زایینی)ی وەک پێشینە بۆ مۆسیقای کوردی هەڵسەنگاندووە.

پەنجـا لاپـەڕەی دوایی کتێبەکە تەرخانی مۆسـیقای دوای ئیسـلامی کوردسـتان کراوە و نووسەر لەوێوە تا سەردەمێکی نوێتریش هاتووە.

مۆسـیقای ئەهلی حەق و ئێزدی بەشـێکی بەرچاوی لێکۆڵینەوەکەیان بۆ تەرخان کراوە و چەند نۆتەیەکی مۆسـیقای لوڕسـتان و لەکستان و هەورامانیش لە کۆتایی کتێبەکەدا چاپ کراون.

باسـی بۆکان لە هیچ شـوێنێکی لێکۆڵینەوەکەدا نەهاتووە و تەنیا لە لاپەڕە ۱۶۵ تا ۱۶۷دا هەندێک بابەت لە سـەفەرنامەی «ئۆژن ئۆبین» باڵوێزی فەرەنسـە لە ئێران

(سـاڵانی ١٩٠٧ تا ١٩٠٩) ڕاگوێزراوە کە ناوبراو چۆتە شـاری مەهاباد و لە هەندێک تایبەتمەندیـی مۆسـیقای مەهابـاد دواوە؛ ئـەم تایبەتمەندییانـە زۆروکـەم بۆکانیـش دەگرنەوە.

هیوادارم کاری کاک محەممەد حەمەباقی درێژەی هەبێ و لە بەرگەکانی دواتری کتێبەکـەدا سـەردەمێکی تازەتر و نزیـک لە ژیانی ئێمە بکەوێتە بـەر باس و لەوێدا باسـی مۆسـیقار و گۆرانیبێژانی سـەردەمی سـەردارەکانی بۆکان و دوای ئەوانیش بکرێ.[1]

١. محەممـەد حەمەباقـی، «مێژووی مۆسـیقای کـوردی»، چاپی دووهـەم، چاپەمەنی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢، ٢٤٦ لاپەڕە، کوردی.

مۆسیقای فۆلکلۆری کوردی لە ڕۆژاوای ئێرانەوە

دەستەیەک خەڵکانی مۆسیقاناس لەلایەن هەندێ ڕێکخراوی ئەمریکی و ئاڵمانییەوە لە ساڵی ١٩٦٢ (١٣٤١ ـ ٢ی هەتاوی)دا سەردانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیان کردووە و بەگوێرەی دەرەتانی ئەو ساڵانە، هەندێ مۆسیقا و گۆرانییان لە شار و گوندی جیاجیای ناوچەکە تۆمار کردووە کە لە کۆلێکسیۆنی یەک لە ئەندامانی سەرەکی گرووپەکە بەناوی «دیەتر کریستێنسن»دا پارێزراون.

بەشێک لە تۆمارکراوەکان بە ناوی «مۆسیقای فۆلکلۆریی کوردی لە ڕۆژاوای ئێرانەوە» زانستگەی ئیندیانای ئەمریکا لە ساڵی ١٩٦٥دا لەسەر قەوان (سەفحە) یەک بڵاوی کردۆتەوە، کە ئێستا نوسخەکەی لە زۆر شوێن، بۆ نموونە لە کتێبخانەی بریتانیا (بەشی مۆسیقا) و کتێبخانەی «سواس»ی لەندەن پارێزراوە.

قەوانەکە، سەرجەم ١٠ پارچە مۆسیقا و گۆرانیی گرتۆتەبەر، کە لەم شوێنانەی خوارەوە تۆمار کراون: چوار بەشیان لە مەهاباد (عەسکەر تارزەن، محەممەدی ماملێ و حاجی حەمەڕەش)؛ سێیان لە گوندی حاجیابادی سەر چۆمی مەجیدخان (شێرعەلی، ئەشرەف بێکەسی خەڵکی گوندی «ئاڵبلاغ»ی بۆکان و کەریم بایز)؛ یەکیان لە گوندی سارووقامیشی سەر چۆمی مەجیدخان (حەمەدەمین برژەی کەڵوڕی هەوشار)؛ یەکیان لە گوندی یەکشەوەی بۆکان (سەید و حەسەن) و سێیان لە گوندی باوەڵێی شاری سونقوڕی کولیایی تۆمار کراون (بەتوول زیایی، زێوەرخانم زیایی و حەسەن). جگە لە کاری هونەرمەندانەی نەمر مامڵێ، بەیت و حەیران و قەتار و گۆرانی حاجی حەمەڕەشی ٧٠ ساڵە هەروەها گۆرانیی ڕۆینەی «چی بوو چیت لێ‌کردم» کە سەید و حەسەن بە دووقۆڵی لە گوندی یەکشەوە گوتوویانە لەوپەڕی ڕازاوەیی‌دان.

نامیلکەیەکی ١١ لاپەڕەیی لەگەڵ قەوانەکەدایە، کە زانیارییەکی زۆری لەسەر مۆسیقای کوردی بەگشتی و تایبەتمەندیی ئەو گۆرانییانەی وا لە قەوانەکەدان

گرتۆتەبەر. بابەتەکە بە ئینگلیزی نووسراوە و شێعری گۆرانییە کوردییەکانیش هەر بە ئینگلیزی تەرجەمە کراون.

جێگەی خۆی دەبێ کە نەک هەر قەوانە بڵاوکراوەکە جارێکی تر تۆمار و بڵاوبکرێتەوە، بەڵکوو هەوڵ بدرێ هەموو تۆمارکراوەکانی کریستێنسن لە تۆمارگەی خۆی وەربگیرێ و بڵاوبکرێتەوە و دیارە دەقە ئینگلیزییەکەش وەربگێڕدرێتە سەر کوردی. قەتاری «سەید» لە گوندی یەکشەوەی بۆکان گوایە هەشت بەش بووە، کە سێ بەشی بڵاوکراوەتەوە:

ئەی لە دڵەکەی خۆم ئەوەنەی هەنارێ
سەد وەستای تیایە هەریەک لە کارێ
سەد کووچەی تیایە هەریەک لە شارێ
ئاهی ئەو دڵەی من، بەردت لێبارێ...

من دەقی قەتاری سەیدم لە پەڕاوێزی وتارێکدا بەناوی قەتاری کوردی کرماشان نووسینی مێجەرسۆن لە ژمارە ٥٤ی گۆڤاری مەڵبەند چاپی لەندەندا بڵاوکردۆتەوە.

ئەوەش تایبەتمەندی قەوان (سەفحە)کە:

Kurdish Folk Music from Western Iran, Recorded by Dieter and Nerthus Christensen, Notes by Dieter Christensen, Edited by Frank Gillis, Kurdish texts translated by Ali Quazi and Dieter Christensen, Master tapes prepared in the Recording Laboratory of the Archives of Traditional Music by Judy Mcculloh.

Ethnic Folkways Library, FE4103, Indiana University Archives Traditional Music Ethnomusicological series.

George List, Series editor.

حەسەن زیرەک، ڕوانینێک لە دەروونەوە

چاپی دووهەمی چریکەی کوردستان بیوگرافیی هونەرمەندی مەزنی کورد حەسەن زیرەک لە تاران کەوتۆتە بازاڕەوە. زیرەک لە چریکەی کوردستاندا بەسەرهاتی ژیانی خۆی لە منداڵییەوە تا ساڵی ١٩٥٨، واتە ١٤ ساڵ پێش مردنە ناوەختەکەی، بە شێعر هۆنیوەتەوە.

شێعرەکان لە ساڵی ١٩٦٤دا هۆنراونەتەوە و بەهیممەتی خاتوو مێدیا زەندی، هاوسەری زیرەک، هاتوونەتە سەر کاغەز، ئینجا بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٦٦دا لە تاران چاپ کراون، دواتر جارێکیش لە باشووری کوردستان چاپ کراونەتەوە و وا ئێستا چاپێکی تازەتریان لە تاران بڵاو دەبێتەوە.

چریکەی کوردستان چیرۆکی پڕ کارەساتی لاوێکی گوندییە کە مردنی باوک و هەژاری و نەداری و کێشەی نێو خێزان لە زێد و ماڵی هەڵدەکەنێ و بازرەی وڵاتانی دەکا. کوڕەلاوی ئێمە بە شوێن پارووێەک نان و داڵدەیەکدا، سەقز و مەراغە و تەورێز و تاران دەتەقێنێ، کرێکاری، چاوساغی، قاچاخچییەتی و شاگردشۆفیری دەکا؛ سەر لە ئابادان و بەسرە و کەرکووک و پێنجوێن دەردەهێنێ، بە هیممەتی مام جەلال تاڵەبانی دەچێتە ڕادیۆ کوردیی بەغدا، ئەوجا دوای شۆڕشی ١٩٥٨ی عێراق دەگەڕێتەوە بۆ ئێران؛ لەپێشدا لە تاران دەمێنێتەوە و لەوێوە دەچێتە کرماشان و پاشان مەهاباد و شنۆ و بانە، تا ئەوەی لە ساڵی ١٩٧٢دا بە هەژاری و کەساسی لە بۆکان سەر دەنێتەوە و دواهەواری ئەو کاروانە پڕ نەهامەتەی لە داوێنی چیای «ناڵەشکێنە»ی بۆکان دەخات:

«دەچمە سەر ناڵەشکێنێ، بەرانبەر بە بۆکانێ...»

ئەوەی حەسەن زیرەکی لاوی لەو هەموو لاوە گوندییانە جیا دەکردەوە، کە ژیانی بێسامانیی ئابووری و کۆمەڵایەتی، ئەوانیشی لە زێد و نیشتمانیان دوور دەخستەوە و ئاوارەی شارانی دەکردن، «بەهرە»یەکی لەبنەهاتووی هونەری و سەرێکی سەوداسەری سنوورنەناس بوو کە شێوازی ژیانی ئاسایی وەرنەدەگرت و لەگەڵ

کۆمەڵگای کۆنسێرڤاتیڤی سەردەمدا دژ دەوەستا، ئینجا دژوەستان و ناتەبایی لەگەڵ کۆمەڵگای چەوسێنەر و بێبەزەیی، هێدی‌هێدی چووە خوێنییەوە و بوو بە بەشێک لە کەسایەتییەکەی. سیستەمی کۆنی سوننەتیش دیاردەی وا دژ و ململانیکەر وەرناگرێ و بە تاوانی ئەو بوێری و ئازایەتییە، پشتی تێدەکا. زیرەک، کە پێشتر سروشت و چارەنووس پشتیان تێکردبوو و هەر لە منداڵیدا باوکیان لە دەست سەندبوو، ئیتر بەیەکجاری تاکوتەریک دەکەوێتەوە و پردی پشتسەری یەک‌یەک دەڕووخێن. باوک نەماوە، دایک بەجێی‌هێشتووە، برا لە ماڵ دەریکردووە، کۆمەڵگای بێبەزەیی شاریش دڵی بەبێ کەسی و تەنیایی‌یەکەی نەسووتاوە، خاوەن ئیش قرتی کردووە، یاسا و دەوڵەت پشتیان نەگرتووە و مزگەوت و خانەقاش لەسەری بەجواب نەهاتوون.

پێکهاتەی ئەوم ڕەنج و تەنیایی و هەژارییە لەگەڵ هەستی جوانپەرست و مرخی هونەریی زیرەکدا کەسایەتییەکی «زەوینی» تێدا دروست دەکەن کە هیچ سەرزەوینێک بەخۆوەی ناگرێ و هیچ هاودەمێک تاسەر لەگەڵیدا نامێنێ. دڵی تاسەباری ئەویش لە کانیاوی هیچ شوێنێک پاراو نابێ و هیچ پەیوەندییەک تاسەی ناشکێنێ. حەسەن زیرەک پشت لەو نیزامە نامرۆڤانەیە دەکا کە منداڵییەکەی لە دەست سەندووە، بە لاوییەتی پیری کردووە و لە پیریشدا هیوای بۆ نەهێشتووە. ئیتر لەلای ئەو، ناسیاو و بیانی، دۆست و دوژمن، چاک و خراپ سنووریان دەشێوێ و لە چاوی ئەودا تەیفی ڕەنگەکان لە ڕەنگی سپیدا پوختە دەبنەوە. ئیتر جیاوازییەک لە نێوان «مەلیک فەیسەڵی ثانی»[١] و «وەلیعەهدی ئێران»[٢] و «ڕەشیدی ڕۆستەم پاڵەوان»[٣] و «ڕەشیدی

---

١. لە گۆرانییەکی سەر ڕادیۆ بەغدایدا دەڵێ: «ئەوە ئیزدیواجی کرد مەلیک فەیسەڵی ثانی.»
٢. دوای گەڕانەوەی بۆ ئێران، هەمان گۆرانی دەگۆڕێت و ئەمجار بەبۆنەی لەدایکبوونی کوڕی شاوە دەڵێ: «ئەوە هاتە دنیاوە کوڕشازادەی ئێرانی».
٣. ڕەشیدی ڕۆستەم پاڵەوان گزیری ئاغاکانی بۆکان بوو و زیرەک لەبەر هۆیەکی بۆ من نادیار، لە چەند گۆرانیدا باسی دەکا.

حەسـەنزادە»[1] و «سـەیدی زەمبیل»دا[2] نابینێ و هەموو بە یەک چاو سـەیر دەکا و دەیانهێنێتـە نێـو گۆرانیەکانییـەوە. ڕەشـەبایەک لـە مێشـکی هونـەروەری زیرەکدا هەڵدەکا کە هەموو شت ڕادەماڵێ و لەگەڵ خۆیدا دەیبا. ئەو تۆفانە سامناکە ئیجازە نـادا پەیوەنـدە کۆمەڵایەتییەکانـی حەسـەن زیرەک «شـێواز» بە خۆیانـەوە بگرن، نە شـێوازی سیاسـی و نە تەنانەت کۆمەڵایەتی. لە ئەنجامدا هونەرمەند لەگەڵ هەموو کـەس و هەمـوو دیاردەیـەک ناتەبا دەکـەوێ و چوارچێـوەی هیـچ بیروبۆچوونێک وەرناگرێ.

چ بەختەوەرن ئەو هونەرمەندانەی وا دەتوانن «لایەن» بگرن. چ بەختەوەرن ئەو و هونەرمەندانـەی وا مێشـکیان دەتوانـێ چوارچێـوە وەربگـرێ. چ بەختـەوەرن ئـەو هونەرمەندانەی وا خۆیان لە بۆسـەی حیزبێک، سیاسـەتێک و دەوڵەتێکدا حەشـار دەدەن! ئەگەر حەسەن زیرەک بیتوانیایە ببێتە لایەنگری شۆڕشی ٥٨ی عێراق؛ ئەگەر بیتوانیایـە ببێتە پێشـمەرگەی شۆڕشـی ئەیلوول؛ ئەگەر لە لایەنگـری کردنی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێراندا بەردەوام بووایە و تەنانەت ئەگەر لە هەڕاجەبازاڕی ئەو دەمی ئێراندا ببوایەتە سـاواکییەک، لایکەم هێزێک، دەسـەڵاتێک دەبوو پشـتی بگرێ و بانگەشـەی بۆ بکا. هیچ نەبێ کەسـێک پەیدا دەبوو لە کەساسـی و نەداریی سـەرەمەرگدا پـارەی دەرمـان و دوکتۆری بۆ بـدا و چاوە خانوویەکـی بۆ بەکرێ بگـرێ، بـەڵام حەسـەن زیـرەک تەنیـا ژیـا و وەک «قوو»یەکـی چەلەنگ، لـە قوژبنی تەنیاییدا مرد.

هەستی وەک پەڕەی گوڵ و بیری بەرزەفڕی حەسەن زیرەک، ئەو دەرەتانەیان بۆ نەدەخولقاند تەسلیمی سات‌وسەودای سیاسی و شێوازی ژیانی ئاسایی سەردەم بێ. نـە بنەماڵە و عەشـیرەتێکی قورس و قایمی هەبـوو لایەنی بگرن، نە دام‌ودەزگایەکی نەتەوایەتیی کورد هەبوو پاڵپشـتی بێ، نە سیسـتەمە داگیرکەرەکانی کوردسـتانیش

١. سـاواکییەکی خەڵکی بۆکان بوو، دەگوترێ لە هێنانەوەی زیرەک لە عێراقەوە بۆ ئێراندا دەستی هەبووە.
٢. حاجـی سـەید عەبدولکەریمـی نوورانـی، بـرای حاجی بابەشـێخی سـەیادەت و شـێخی تەریقەتی نەقشی لە گوندی زەمبیلی نێوان بۆکان و سەقز.

یارمەتیی ئەویان دەدا قارەمانێکی نەتەوەیی، یاخود کەسـایەتییەکی بەشان‌وشکۆ بۆ کورد دروست بکەن.

حەسـەن زیـرەک هیچکام لـەو دەرفەتانـەی بـۆ نەڕەخسـا و لە هیـچ لایەکیان بەهەند وەرنەگیرا، بەڵام لە ژوور هەموو ئەو شتانەوە، مەرجێکی مەزنتری بردەوە، مەرجێک کە بەدرێژایی سەدە و ساڵ تەنیا هەڵبژاردەیەکی کۆمەڵگای مرۆڤ دەتوانن بیبەنـەوە. حەسـەن زیـرەک لە دڵی خەڵکدا جێگەی بۆخـۆی کردبۆوە، جێگەیەک کە لـە ڕابـردوودا تەنیـا پێغەمبەران دەیانتوانی بۆخۆیانی مسـۆگەر بکـەن و لە جیهانی ئەمڕۆدا هونەرمەندانی ئەفسانەییش دەتوانن. ئەوەی حەسەن زیرەک و هونەرەکەی کردیـان، هیـچ دەسـەڵاتیک، هیـچ حکوومەتێـک و هیـچ هێزێکـی نێو کۆمەڵـگای ئەو دەمـی کوردسـتان نەیدەتوانـی بیـکا: حەسـەن زیـرەک چووبـووە ئەندەروونی دڵی حەسرەتمەندی گەلی کوردەوە! ئەوە کارێکی زێدە مەزن بوو.

نـاوی حەسـەن زیـرەک سـنووری زاراوە و ئایین و جوغرافیـای بەزاند و بووە میوانی هۆبە و هۆدە و کاخ و کۆخی خەڵک، کرمانج و سۆران و گۆران لە بۆتانەوە تا لوڕسـتان دەرگای دڵی تاسـەباری خۆیان بۆ خسـتە سەرپشت و ئیتر گۆرانیبێژە بۆکانییە ئاوارەکە، بوو بە دەنگی زوڵاڵی گەلی کورد و ڕەمزی کورد بوون. حەسەن زیـرەک بـووە بەشـێک لە مێژوو و ناسـنامەی کـورد؛ هەندێک لە گەلانی دراوسـێ، تەنانەت کوردیان بە حەسەن زیرەکەوە دەناسی. ئیتر ناوی کورد و حەسەن زیرەک ئاوێتـەی یـەک بـوون و حەسـەن زیـرەک بوو بـە دەنگی کـورد. لەوە بـەدواوە ئەو چریکەیەی وا لە ڕادیۆ و قەوان و شریتەوە بڵاو دەبۆوە دەنگی تاکێک نەبوو، دەنگی کۆمەڵ بوو، دەنگی حەسەن زیرەک نەبوو، دەنگی گەلی کورد بوو.

کۆمەڵانـی کـورد، بێجگە لە ڕووناکبیرە بەرزەدەماخەکانی، گەلێک زوو حەسـەن زیرەکیـان بـە هەنـد وەرگـرت، بەڵام بـۆ هونەرمەنـد خوی، مەسـەلەکە شـێوازێکی جیـاوازی هەبـوو. ئەو، هیچ کەس و هیچ شـتێکی بە هەنـد وەرنەدەگرت! هیچ هێز و دەسـەڵاتێک، هیـچ کەسـایەتی و ئەنیسـتیتۆتێکی ئایینـی ـ سیاسـی ـ کۆمەڵایەتـی و بەگشتی هیچ «بایەخ»ێک لای ئەو نرخیان نەبوو. لە ساڵانی کۆتایی ژیانی‌دا، حەسەن

زیرەک بە هەموو واتایەکی وشـە، «نیهیلیسـت» و هەڵسوکەوتی ڕۆژانەی نموونەی هەڵوێستی «ئانتی سوشیال»ی کەسێک بوو، کە «بایەخ»ە کۆمەڵایەتییەکانی بۆ گرنگ نییە و لەژێر بارودۆخێکی نائاسـایی ژیاندا، کە هەر ئەو کۆمەڵگایە بۆی ناوەتەوە، لە هەر شتێک کە «بایەخ»ی پێ بگوترێ بێزارە.

بێزاری لە یاسـا کۆمەڵایەتییەکان کێشـابوویە سـەر بێزار بوون لە خەڵک و لە ئەنجامـی ئـەو بارودۆخـەدا، شـار و گونـدی بەجێهێشـت و لە دەشـتێکی دوور لە ئاوایـی شـاری بانـە، هەواری خسـت. کەپر و سـاباتێکی دروسـتکرد و ئەو مرۆڤە تۆبەکارەی وا لەسەر دەستی «سەیدی زەمبیل» تۆبەی کردبوو، نەک هەر گەڕایەوە سـەر عارەقخواردنەوەکـەی، بەڵکوو لـە نێـو هەمـوو ئیشـێکی گونجـاوی دیکـەدا «مەیخانەچییەتـی» هەڵبـژارد. ئەوەش نیشـانەیەکی دیکەی بێـزاری لە کۆمەڵ بوو کە هەوڵی دەدا نەک خۆی، بەڵکوو خەڵکانی دیکەش لە «هۆشیاری» و «ئاگاداری» دوور بخاتـەوە و نەهێڵـێ بە دەردی ئەو بچن: «دەردی وشـیاری و سـەبووری» حەسـەن زیرەکی کوشتبوو.

مـن لەگـەڵ دوو بـرادەری خۆم، سـەردانی سـاباتەکەیمان لە دەرەوەی شـاری بانـە کـرد. ئـەو شـەوەش وەکـوو شـەوانی دیکـە «ڕەججالـە»ی هەرچیوپەرچـی لـە «مەیخانە»کـەی ئامـادە بـوون، کەسـانێک کە لە هەمـوو دیاردەیەکی ئـەو جیهانە نزیک بوون بێجگە لە هونەر! چوار ژاندرمی عەجەم لەسـەر مێزێک دانیشـتبوون و گوشـاریان خسـتبووە سـەری بۆ ئـەوەی لەگەڵیـان دابنیشـێ و گۆرانییـان بۆ بڵێ. حەسـەن زیـرەک کـە ئامادە نەبـوو دەنگی لـە گوێچکـەی هونەرنەناسـی ژاندرمەدا بخنکێنـێ، هاتـە لای ئێمـە، وەکـوو منداڵێکـی مەعسـووم بـە مەلوولـی دانیشـت. هەرگیـز ئـەو ڕسـتە کورت و پڕواتایەم لـە بیر ناچێ کە لە زمانی حەسـەن زیرەکم بیسـت: «ئەوجـار بـۆ کـوێ هەڵێـم؟» ـ ئـەوە کۆتایـی ڕێـگای ڕێبوارێـک بـوو کـە نیزامـی کۆمەڵایەتـی لەگەڵـیدا کەوتبووە شـەڕێکی نابەرانبەرەوە، شـەڕێک کە تێیدا سـەرکەوتن مەحاڵ بوو؛ قومارێک کە بردنەوەی بۆ نەبوو. حەسـەن زیرەک ئەو «ام المعـارک»ەی دواییشـی دۆڕاند، ئەوجا بە کەساسـی و هەژاری هاتـەوە بۆکان و لە

ژوورێکـی ساردوسـڕ و ڕەقوتەقدا چاوەڕوانی شـێرپەنجەی تەقدیـر مایەوە بێ و دوا گورزی خۆی لێبوەشێنێ. ئەو چاوەڕوانییە تا پووشپەڕی ساڵی١٣٥١ (١٩٧٢)ی زیاتر نەخایاند.

ڕۆژی پێنجەمـی ئـەو مانگـە، حەسـەن زیـرەک لـە تەمەنـی ٥٠ سـاڵیدا وەک «قوو»یەکـی تەنیـا لـە قوژبنـی نەخۆشـخانە بچووکەکـەی بـۆکان سـەری نایـەوە. ئەویـش وەک میللەتەکـەی، لـە شـاخ و کێـو زیاتـر هیـچ دۆسـتێکی نەبـوو و هـەر بۆیـەش پەنـای بـردە بـەر شـاخی ناڵەشـکێنەی بـۆکان و لـەوێدا ئارامـی گـرت، ئارامییـەک کـە ژیـان پێـی نەبەخشـیبوو، مـردن خەلاتـی کـرد. حەسـەن زیـرەک تەنانـەت نەیویسـت لـە مردنیشدا قەبـری لـە قەبـری خەڵـک نزیـک بـێ و بـە تاکیتەنیـا لەسـەر لووتکـەی گردێکـی داوێنـی ناڵەشـکێنە دوا هـەواری خسـت و ئێسـتەش ئـاڵای نـاوی نـەک هەر لـە بەرزیـی ناڵەشـکێنە، بەڵکوو لەسـەر لووتکەی هەمـوو چیایەکـی خاکـی کورد دەشـەکێتەوە. سەرشـۆڕی بۆ ئەو بەنـاو کوردانەی وا ڕاسـتەوخۆ و ناڕاسـتەوخۆ حەسـەن زیرەکیـان لـە ڕادیـۆ کوردیی کرماشـان و تـاران تارانـد و گەلـی کوردیـان لە هونـەری ئەو بێبەش کـرد. ئەو کەسـانە ئەگەر ئەمڕۆ داگیرکەرانی خاکی کورد سـەد میداڵیاش بە سـینگیانەوە هەڵواسـن، پێش بە سەرشۆڕییەکانیان ناگرێ.

وەک لە سەرەتادا ئاماژەی پێکرا، بۆنەی نووسرانی ئەم بابەتە، دەرچوونی چاپی نوێی ژیاننامەی مەنزوومی حەسەن زیرەکە. ئەوەی خوارەوە، ڕوانینێکە بەو کتێبەدا، کە ئۆتۆبیۆگرافیی هونەرمەندە ئەفسانەیییەکەی گەلی کوردە.

چریکەی کوردستان

کتێبەکە، لەم بەشانە پێکهاتووە:

- سەرەتای نەمر محەممەدسەدیق موفتیزادە؛
- دەقی ئۆتۆبیۆگرافیی هونەرمەند بە شێعری خۆی؛
- بیرەوەرییەکانی خاتوو مێدیا زەندی، هاوسەری هونەرمەند؛
- یادداشـتێکی کورتـی خاتـوو مەهناز (سـاکار) زیرەک، کچـی هونەرمەند بە

فارسی؛

ـ پارچە شێعرێکی کاک فارووق بۆرەکەیی؛

ـ تەرجەمەی فارسیی بابەتەکانی بەشی ۲ ـ ۳ و ۵.

ئەوەی خوارەوە هەندێک زانیاری و بۆچوونە سەبارەت بە بەشەکانی کتێبەکە:

بەشی ۱. سەرەتای موفتیزادە بریتییە لە هەڵسەنگاندنێکی کورتی کەسایەتیی حەسەن زیرەک و هونەرەکەی کە بەو شێعرانەی نەمر محەممەدسەدیق موفتیزادە کۆتایی پێدێ:

زیرەک! زۆرت کرد خزمەتی هونەر
ژینت لەپێناو هونەر بردە سەر
باوەکوو لە ژین نەحەسایەوە
پەژارەت زۆر دی، زۆر چەوسایەوە
ڕۆژگارت ساتێ بەبێ خەم نەبوو،
بەڵام لە هونەر هیچت کەم نەبوو!

بەشی ۲. ژیاننامەی هونەرمەندە بە شێعری خۆی:

ئوتۆبیۆگرافی حەسەن زیرەک، بەشی سەرەکی و گرنگی کتێبەکە پێکدەهێنێ. لێرەدا حەسەن زیرەک بە شێعری بڕگەیی و ساکار باسی سەربهوردەی ژیانی خۆی دەکا. گەلێک لایەنی ژیانی هونەرمەند، بەتایبەت سەردەمی منداڵی و پەیوەندیی نێو بنەماڵەیی، لە شێعرەکانی زیرەکدا ڕوون دەبنەوە. ئینجا دەمانباتە سەردەمی لاوی و گەڕانی شارەوشار و ئیشوکاری هەمەچەشنەی خۆی، تا ئەوەی بە یارمەتیی مام جەلال تاڵەبانی سەر لە ڕادیۆ کوردیی بەغدا دەردەهێنێ و لەوێشەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئێران و لە تاران نیشتەجێ دەبێ.

ئەوە هەڵبژاردەیەکی شێعرەکانە بۆ ناسیاوبوونی خۆێنەر لەگەڵ ژیانی حەسەن زیرەک و بەرهەمە شێعرییەکەی:

خەڵکی بۆکانم، کوردی خوێنپاکم　　　برام حوسێنە و خات ئامین داکم

ناوم حەسەنە، باوکم عەبدوڵڵا
خوشکم سارایە، کاک مینە کاکم
هەشت‌نۆ ساڵە بووم، بووم بە عەمەلە...
تا یازدە ساڵە ئاوا کارم کرد
تاربووم، هەڵاتم ڕووم کردە سەقز
بوومە چاوساغی مەلایێ حافز...
لە دوازدە ساڵە بووم بە قاوەچی...
لە سێزدە ساڵە پەیام کردبوو نێو
لە چواردە ساڵە ڕۆیم نێوبەنێو...
ڕۆژێک لەم دێیە و ڕۆژێک لەو شارە...
لە شازدە ساڵە چەند دەرکەم تەقاند
چەندە کارم کرد، چەند سەرم شکاند!...
لە مەراغەدا بووم بە تووتنچی
لە مەراغەدا بووم بە تووتنچی
ڕۆیشتمە تەورێز بووم بە قاچاخچی...
هەتا بیست ساڵە کەس نەیوت تۆ چی؟
لە تەورێز بوومە شاگرد قەنادچی...
ئەوەندەم کارکرد ببووم شەل و گێڕ
هاتمەوە بووم بە شاگردی شۆفێر...
ڕووم کردە تاران بۆ ئیش و بۆ کار...
ئەوجا خۆم کوتا بەرەو خووزستان
چوومە ئەهواز و مەسجید سولەیمان...
شەو پەڕیمەوە بەدزی بۆ بەسرە...
یەکسەر هاتمەوە «چۆمی مەجیدخان»
هاتمە لای برا لە «قەرەمووسالیان»
جا حەقی خۆم سەند هاتم بۆ بۆکان
هاتمەوە سەقز بەرزی باوەخان...
بووم بە شاگردی حاجی بێ‌ئیمان...
ماشێن دەڕۆیی، خەلاس بوو دەندە
چاوم نەیدەدی ڕاستی یا کەندە...
ئەولاکەم شیو بوو، بن‌دەستم جادە
چونکە پەشۆکام، کەوتم بەلادا...
بۆ من وا نەبوو تا ئەو ماشێنە...
ڕیشەی زیندەگی «مچە» بڕاوە...
خەتام تیانەبوو بە کەلامولڵا
دەستمدا کێوی، بەرەو موکریان...
دوای بانگی عەسر گەیشتمە تەورێز...
زەحمەت یا ڕەحمەت، گەیشتمە تاران...
سرویسم دەکرد لە «قوم» بۆ تاران...
هاتمەوە تەورێز، چوومە مەهاباد...
نۆ مانگم کێشا زیندان بە خەتا...
بیست و حەو ساڵەم ئاوا هاتە بان...
پێتاوم پێچا بۆ شاری پێنجوێن...
یا لە پێنجوێن یا بۆ سلێمانی...
بووم بە موسافیر چووم بەرەو کەرکووک...
بەغدا پاک گەڕام شاریع، چاخانە

بووم بە شاگردی موسافیرخانە... لە «ئوتێل شیمال» کە جێی کوردانە...
موسافیرێکمان کە «مام جەلال» بوو... پێی گوتم برا، بتبەم بۆ ڕادوێ...
جوان ناساندمی بە «عادل عیرفان» کە بەندێکم گوت بە دڵی پڕگریان،
لە خواوە جەرگیان بۆم بوو بە بریان... مەخلەس، دامەزرام لە بەشی کوردی...
ئەوا بەو جۆرە چەن ساڵ غوربەتی چەندە بێکەسی و چەند بێتاقەتی...
هەرچەند غەریب بووم، ببووم هەڵوەدا ئەمما دۆستم خۆش! نێوم کرد پەیدا...
مەخلەس، ٥٨ ماڵم بەجێهێشت هیچم نەهێنا بە عەزمی خوێی چێشت
ماڵ و زیندەگیم لە خۆم کرد وێران زۆر بە فەخرەوە هاتمەوە ئێران!

ئەوە کورتەی ژیانی پڕ لە چەوسانەوە و ئازاری مرۆڤێکە کە هەموو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، لە ئەندامانی بنەماڵەوە تا خاوەن ئیشی کورد و تورک و فارس و عەرەب دژی وەستاون و چەوساندوویانەتەوە. ئەم چەوسانەوەیە و ئەم هەلومەرجە نالەبارەی ژیان ئۆقرەی لێسەندووە و هەر ڕۆژەی لە شوێنێک و لە شاریک و ولاتیکە، ژیانی ئاسوودە سوارە و ئەو پیادە، خۆشیی ژیان ئاواتێکی دوورەدەستە کە ئەوەندەی بۆ لای دەڕوا لێی دوورتر دەکەوێتەوە.

ژیاننامەکە تا کاتی بەجێهێشتنی عێراق و گەڕانەوەی ئێرانی گرتۆتەبەر. لەوێدا باس لەوە دەکا کە بە فەخرەوە گەڕابێتەوە ئێران، بەڵام دواتر لە شریتێکدا کە ئێستا لەسەر یووتیووبیش هەیە، باسی هاتنی مامۆستایان عەلیمەردان و تایەر تۆفیق بۆ کرماشان و میوانداریی خۆی دەکا لە ژیانی ئێرانی خۆی سەد هێندە ناڕازییە و لە بەراوردکاریی هەڵسوکەوتی کوردی ئێران و عێراقدا، ئاوات بە دۆستایەتی و میهرەبانییەکانی باشووری کوردستان دەخوازێ، واتە ئەملای تات و ئەولای تات، لەو بەینەدا هیچی بۆ نامێنێ جگە لەوەی بڵێ «هاتوومەتە ئەو دەشت و بیابانە بۆ ئەوەی مرۆڤی کورد نەبینم!».[1]

سەبارەت بە لایەنی شێعریی ژیاننامەی حەسەن زیرەک دەبێ بڵێم شێعرەکان

---

١. هەمان شریت

لەسـەر كێشی برگەیی هۆنراونەتەوە و ژمارەی برگەكانیان «٥+٥»ە. لە هەموو فەردەكاندا «سەروا» گیراوەتە بەرچاو و هەندێكیان «ڕەدیف»یشیان هەیە.

نێوەرۆكی شێعرەكان ئەوەندەی ساكارن ئەوەندەش ڕاست و بێ درۆن و ڕاستەقینەی بەسەرهاتەكانی هونەرمەندیان خستۆتە بەرچاو. حەسەن زیرەك هەموو باس و بەسەرهاتەكانی ژیانی خۆی جگە لە كێشەی وەرگەڕانی لۆری و كوژرانی لاوێك بەناوی مستەفا لە دەوروبەری سەقز، بەكورتی بڕیوەتەوە. خوێنەر هەست دەكا مەسەلەی كوژرانی ئەو كوڕەلاوە بۆ حەسەن زیرەك گەلێك گرنگ و جێگەی خەفەت بووبێ و هەر بۆیەش بە دووروودرێژی باسی مەسەلەكەی كردووە بۆ ئەوەی بە ڕوونكردنەوەی دەوری خۆی و بێتاوانییەكەی لە كێشەكەدا، باری سەر شانی سووك بكا:«... خەتام تیا نەبوو بە كەلامولڵا...»

بەشی ٣. بیرەوەرییەكانی میدیاخانمی زەندی:

ئەم بەشە ئامێتەیەكە لە هەستی ناسك و خاوێنی ژنانە و هەندێك هەڵەی بۆچوون. میدیاخانم وەكوو هاوسەری حەسەن زیرەك، وا هەیە باشترین كەس بێ بتوانێ سەبارەت بە لایەنی شەخسی و كەسایەتیی حەسەن زیرەك و ژیانی ڕۆژانەی، هەواڵمان بداتێ، كە ئەم كارەش دەكا و گەلێك لایەنی ژیانی زیرەكمان لە سەردەمی ڕادیۆ كوردیی تاران و دوای ئەو تا سەرەمەرگی بۆ دەردەخا. ئێمە بۆ ئەم زانیارییە بەنرخانە قەرزداری میدیاخانمین. بەڵام ئەو، بە ڕەسمی ئێستای ئێران كە هەموو كەموكورتییەك دەخەنە ئەستۆی ڕژیمی پێشوو، چۆتە سەر باسی ڕژیمی پێشوو و تەنانەت مەسەلەی شووكردنی خۆشی بە حەسەن زیرەك، بە تاوانی ساواك داناوە. دیارە كەس قسەی لەسەر جینایەت و خەیانەتەكانی ساواك نییە، بەڵام تێكەڵاو كردنی هەندێك بابەت تووشی هەڵەمان دەكا و لە كێشەی سەرەكی لامان دەدا. بە بڕوای من تاوانبار كردنی خەڵك و سووكایەتی پێكردنیان نابێتە هۆی بەرزبوونەوەی پلەوپایەی حەسەن زیرەك. دەزگای ئەو دەمی ڕادیۆ كوردیی تاران لەژێر چاوەدێریی ڕاستەوخۆی ساواكدا بوو و بەشێك لەو كوردانەی وا بەڕێوەبەرایەتیی ڕادیۆكەیان دەكرد هاوكاری نزیكی ساواك بوون و ئەوە

هەمووماان دەیزانین.

میدیاخانم هەروەها هێرشـی کردۆتە سـەر کاک عوسـمان شـارباژێڕی و کەریم خۆشـناو کە «چریکەی کوردسـتان»یان لە باشـووری کوردسـتان چـاپ کردۆتەوە. میدیاخانم گەلێک ڕاستە کاتێک باسی ژیانی بێسامانی منداڵەکانی حەسەن زیرەک دەکا و دەڵـێ لـە خانووی کرێدا دەژین. کورد ئەگەر کەیان و دەوڵەتێکی خۆی هەبووایە و خەمی کەلەپووری گەلەکە بخورایە، ئێستا دەبوو بنەماڵەی حەسەن زیرەک لە ڕێز و ئیحتیرام و لە تێروتەسـەلیدا داوێنیان لە عەڕش بسـوایە، بەڵام ئەگەر وا نییە داخوا تاوانی عوسمان شارباژێڕیی هەژارە؟ کتێبەکە بۆ ئەو یا کەریم خۆشناو چ سوودێکی ماددیی هانیوە؟ پێی دەوڵەمەند بوون وماڵیان کڕیوە؟ دڵنیام نا!

ئەوە تەنگژەی گەورەی جیهانی سێهەمە کە مافی «کۆپیڕایتسس» وەک مافێک بۆ دانەرو نووسـەر و هونەرمەند نەناسـراوە و هەر کەس ویستی شریت یا سی. دی یا کتێبی کەسـێکی دیکە چاپ و بڵاو دەکاتەوە بێئەوەی مۆڵەتی لە خاوەنەکەی وەرگرتبێ و یاساش پشتی خاوەن مافەکە ناگرێ، بەڵام ئایا لەو سەدان هەزار شریتەی گۆرانییەکانی حەسـەن زیرەک کە لە ماڵی هەمووماندا هەیە، مافێک بە بنەماڵەی حەسـەن زیرەک دەگا؟ ئـەی بـۆ هێـرش ناکرێتـە سـەر شـریتفرۆش و ئەوانەی وا کۆپیی شـریت و سی. دی دەکەن و تەنیا کۆپی کردنی کتێبەکە مەحکووم دەکرێ؟ ئەم بۆچوونەی من تەنیا بۆچوونێکە و مافی میدیاخانم بۆ ڕەخنەگرتنەکانی نافەوتێنێ.

بەشی ۴. یادداشتە کورتەکەی ساکارخانم:

ئەم دێڕانە گەلێک بەسۆز و هەستبزوێنن، هەستی خاوێنی منداڵێک کە باوکی خۆی لە سەروحەدی منداڵیدا لە دەست داوە و ئێستا ئەوەی لە باوکی بۆی مابێتەوە، بیرەوەریی پڕ تەمومژیساڵانی زووە کە تێکەڵاون لەگەڵ بانگەوازی هونەری و ڕێز لێ گیرانی زۆر لەلایەن کۆمەڵانی خەڵک و ساردوسڕیی کەسوکاری باوکی.

سـاکارخانم لەم یادداشـتەدا داسـتانی سـەفەری خـۆی دەگێڕێتەوە لـە تارانەوە بـۆ بـۆکان و سـەر مەزاری باوکـی، کە کلیلـی دەرگای ئەو قەفەزە ئاسـنەی وا ئەو دەم لەسـەر مەزارەکـە دانرابوو، لە ماڵـی مامییەتی و تەنانەت ناتوانێ وەریبگرێ بۆ

ئەوەی دەستی بگاتە کێلی ساردوسڕی سەر مەزاری بابی. بێگومان ئەم سێ پەڕە نووسینەی ساکارخانم دڵی هەموو خوێنەرێک دەهەژێنێ.

بەشی ٥. سەبارەت بە شێعری کاک فارووق بۆرەکەیی و تەرجەمەی شێعرەکانی حەسەن زیرەک بە فارسی دەبێ بڵێم بەداخەوە شوێنی هەڵە و پەڵەیان پێوە دیارە. شێعرەکان وەکوو نێوئاخنێکی بێ پەیوەند خۆ دەنوێنن و تەرجەمەکانیش ناتەواون. بریا لەجیاتی ئەمانە کاک فارووق هەوڵی دەوڵەمەندکردنی چاپی تازەی کتێبەکەی بدایە بەوەی چاوپێکەوتن و وتووێژی لەگەڵ هەندێک ناسیاو و دۆست و خزمی حەسەن زیرەک بکردایە و بۆچوونی ئەوانی بخستایەتە کتێبەکەوە. گەلێک پرسی وەک مامۆستاکانی حەسەن زیرەک لە بواری مۆسیقا و شێعردا هەن کە دەکرا وەڵامیان بۆ بدۆزرێتەوە یان بە یارمەتیی خەڵکانی مۆسیقار، لایەنی مەقامی و کەیفییەتی مۆسیقایی کارەکانی زیرەکی هەڵسەنگاندایە؛ بەڵام بەگشتی، ئەرکی کاک فارووق بۆ نوێکردنەوەی چاپی کتێبەکەی حەسەن زیرەک جێگەی سپاس و پێزانینە.

ئەم وتارە لە ژمارە ١٢ی ڕۆژنامەی «پەیام»ی چاپی لەندەن (دیسامبری ١٩٩٨)دا بە بۆنەی دەرچوونی چاپی تازەی «چریکەی کوردستان» ـ ئۆتۆبیۆگرافیی حەسەن زیرەک بڵاوکراوەتەوە، ئینجا ساڵی ٢٠١١ بە هەندێک دەسکارییەوە لە ماڵپەڕی بۆکان/ ڕۆژهەڵاتدا کەوتۆتە بەر چاوی خوێنەر و بەهۆی پەیوەندیی مەسەلەکە بە بۆکانەوە، لێرەدا جارێکی دیکە بڵاو دەبێتەوە.[١]

١. حەسەن زیرەک، «چریکەی کوردستان»، چاپی دووهەم، پێداچوونەوەی فارووق بۆرەکەیی (صفی‌زادە)، سازمان انتشارات «بۆرەکەیی»، تاران ١٩٩٧، ١٤٧ لاپەڕە، کوردی.

حەسەن زیرەک (گەوهەرێ)

پڕۆژەی ئەم زنجیرەوتارە، کە بە ئامانجی دۆزینەوە و ناساندنی سەرچاوەی توێژینەوە لە مێژووی شاری بۆکان و دەوروبەری بەڕێوە دەچێ، تەنیا ئەو سەرچاوانە ناگرێتەوە کە باسی بۆکان و ناوچەکەیان بەگشتی تێداکراوە، بەڵکوو کەسایەتییەکانی ناوچەکەش دەگرێتە بەر.

هونەرمەندی نەمر حەسەن زیرەک بێگومان ئەگەر ناسراوترین کەسایەتیی بۆکان نەبێ یەک لەو کەسانەیە وا ناوی لەگەڵ بۆکان و ناوی بۆکان لەگەڵ ئەو بوونەتە دووانە و پێکەوە دێن. من بەتەمام ئەو سەرچاوانەش وا باسی ژیان و هونەری حەسەن زیرەکیان کردووە بخەمە نێو پڕۆژەکەوە. بۆ ئەم کارە لە کتێبی ناسراوی «گەوهەرێ»وە دەست پێدەکەم کە مامۆستا عوسمان شارباژێری نووسیویەتی و ئامادەی کردووە، ئینجا بەرەبەرە لە بەشەکانی دیکەی ئەم زنجیرەوتارەدا بابەتی دیکەی لەمەڕ حەسەن زیرەکیش دەناسێنم.

«گەوهەرێ»ی عوسمان شارباژێری بەگشتی بریتییە لە کۆی هۆنراوەی گۆرانییەکانی حەسەن زیرەک، بەڵام ٩٠ لاپەڕەی یەکەمی لە هەندێ وتار و شریت وەرگرتووە کە حەسەن زیرەک خۆی و ئەندامانی بنەماڵەکەی و خەڵکانی تر سەبارەت بە هونەرمەندەکەیان نووسیوە. شارباژێری دەکرا کتێبەکەی بە گەلێک بابەتی دیکەش دەوڵەمەند بکا، بەڵام هەر ئەوەندەش کە کردوویە یارمەتییەکی باشە بۆ ناسینی زیرەک و سەرچاوەیەکە بۆ دەقی گۆرانییەکانی.[1]

---

١. عوسمان شارباژێری، «گەوهەرێ»، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨١، ٣٦٨ لاپەڕە، کوردی.

ناڵەشكێنە، سەرجەمی گۆرانییەكانی حەسەن زیرەک

ناڵەشكێنە ناوی كتێبێكە كاك قادر نەسیری‌نیا نووسیویەتی و لە سنە چاپ بووە. كتێبەكە بریتییە لە سەرەتایەكی ١١ لاپەڕەیی، ٣٨٨ لاپەڕە شێعری گۆرانییەكان، ٥٠ نۆتەی گۆرانییەكان و ژمارەیەک وێنەی پەیوەندیدار بە حەسەن زیرەک و بەو پێیە، سەرچاوەیەكی گەلێک باشە بۆ كاری لێكۆڵینەوەی دوارۆژ لەسەر ئەم گۆرانیبێژە مەزنەی گەلەكەمان.

بەداخەوە هەموو یا زۆربەی ئەو كتێبانەی وا سەبارەت بە گۆرانیبێژە كوردەكان نووسراون و بۆ نموونە «گەوهەرێ»ی كاك عوسمان شارباژێری (سەبارەت بە حەسەن زیرەک)، «بازی بێریان»ی كاك محەممەد حەسەن ئەحمەد (سەبارەت بە محەممەدی ماملێ)، «عەلی‌مەردان...»ی كاك عەبدولقادر عەلی‌مەردان و تەنانەت «سەید عەلی‌ئەسغەری كوردستانی» كاك محەممەد حەمەباقی ـ كە سەروگەردنێک لە پێش ئەوانی دیكەوەیە، بایەخیان بە بابەتی لاوەكی، واتە غەیرە مۆسیقایی كاری ئەو هونەرمەندە مەزنانە داوە و یارمەتییان لە كەسانی شارەزای مۆسیقا وەرنەگرتووە كە بتوانن بەشێكی كتێبەكان تایبەت بەو لایەنە سەرەكییە بكەن. لە ئەنجامدا هەموویان لە باری هەڵسەنگاندنی هونەری و تەكنیكی، واتە مۆسیقایی‌یەوە لە كورتی دەدەن و بەرهەمهێنەرانیان لەجیاتی مۆسیقا، نرخ بۆ شێعری گۆرانییەكان یا بابەتی لاوەكیی تر دادەنێن. ئەم ڕەوتە وەها بۆتە گشتی و بایەخ نەدان بە مۆسیقا بە شێوەیەک ئاسایی بۆتەوە كە كتێبی «كاروانی هونەری ماملێ»ی كاک سمایلی ماملێ و تەنانەت «مێژووی مۆسیقای كوردی»ی كاك محەممەد حەمەباقیش دەراوێكی ئەوتۆ لە ڕەوت و تایبەتمەندیی مۆسیقای كوردی و پەیوەندییەكانی لەگەڵ مۆسیقای هاوچەرخی ئێرانی، ئازەربایجانی، عەرەبی و توركی ڕوون ناكەنەوە. هیوادارم ئەو كەموكورتییە هەرە گرنگە لە داهاتوودا بە هیمەتی «شارەزایان و پسپۆڕان»ی مۆسیقا قەرەبوو بكرێتەوە.

بەداخەوە ئەو دوو سەرەتایەی کە بۆ کتێبەکە نووسراون بابەتێکی بەرچاویان تێدا نییە جگە لە دەقی دوو نامەی حەسەن زیرەک بۆ ڕادیۆ بەغدا لە ساڵی ١٩٦٣دا کە ناڕەزایی دەربڕینە بەرانبەر بە بڵاوبوونەوەی گۆرانییەکی خۆی بەناوی «ئەسمەر یارم جوانە» بەناوی ئەحمەد شابازەوە، بەڵام کاری هەرە گرنگ و جێگەی دەسخۆشیی نووسەر و بڵاوکەرەوەی کتێبەکە، ئەوەیە کە ٥٠ نۆتەی گۆرانییەکانی حەسەن زیرەکیان لە کۆتایی کتێبەکەدا چاپ کردووە.

سەبارەت بە دەقی سەرەکیی کتێبەکە، واتە شێعری گۆرانییەکان، دەبێ بڵێم زەحمەتی زۆری لەگەڵ کێشراوە و گۆرانییەکان دابەشکراون بەسەر ٤ بەشی سەرەکیدا:

- گۆرانییەکانی سەر ڕادیۆ بەغدا؛
- گۆرانییەکانی ڕادیۆ تاران؛
- گۆرانییەکانی سەردەمی ڕادیۆ کرماشان؛
- گۆرانی مەجلیسی، واتە ئەوانەی لە کۆبوونەوەی دۆستانە و لە ماڵ و قاوەخانە و شوێنی گشتیتردا، گوتراون.

جگە لە حەسەن زیرەک خۆی، کە بۆکانییە و بەو پێیە سەرجەمی کتێبەکە لە پەیوەندیی ئەم زنجیرەوتارەدا دەبێ، لە گەلێک گۆرانیدا باس لە بۆکان و دەوروبەری (بەگزادەی هەوشار، ئەحمەداوا، سلێمانکەندی، کارخانەی قەندی میاندواو) و هەروەها کەسایەتیی بۆکانی (ئامین، تووران، ڕەشیدی ڕۆستەم پاڵەوان، کە ئەو دەم گزیری ئاغاکانی بۆکان بوو و هەروەها کەسانی وەک سەیدی زەمبیل، سەید کامیل، عەلیشا و...) کراوە:

به کوێریی چاوی کابرا، ماڵی وا لە بۆکانە (ل ١٧)؛

یاری خۆم لە سابڵاغە، لیوئاڵم لە بۆکانی (ل ٣٠)؛

لێرە مەمنێژن خاکەکەی سوورە، بمبەنە بۆکان نێوم مەنشوورە (ل ٣٢)؛

بۆچی لە من ناپرسی؟ کورتێ! خەڵکی بۆکانم (ل ٣٣)؛

تووبا خاڵشین لە بانە، لیوئاڵم لە بۆکانێ (ل ٤١)؛

ئەو دڵەم بۆی سەرگەردانە، ئامینم لە بۆکانە (ل ٥٢)؛

لە چۆمی مەجیدخانە، لیۆئاڵم لە بۆکانە (ل ٦٠)؛

بە مەشموولیان نووسیوم، لە دەفتەری بۆکانێ، ئەرێ دەمگرن بە نیزام، کەس مەسکەنم نازانێ (ل ٧٩)؛

جەددی سەید کامیل هاوار، ماڵیان وا لە قاقڵاوا (ل ٧٩)؛

قەمتەرە لەگەڵ بورهان/ کولیجە و ملکی دەرمان/ میراوا لەگەڵ بۆکان/ حەسار دەگەڵ قازڵیان/ هەرمێلە مولکی خانان/ هەموو بەقوربانی بێ/ لەگەڵ کاولی سامرەندان (ل ٨٣).

تەنانەت هەندێک گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی، بۆ نموونە دامەزرانی حەمامی نمرە لە بۆکان (کە لام وایە هی ساڵانی نێوان ١٣٣٥تا ١٣٣٧ بێ)، لەبەرچاوی ئەم هونەرمەندە بازرەبووە، ون نەبوون و لە ڕادیۆ بەغدا خستوونییەتە تویێی چەند گۆرانییەوە و یەک لەوانە گۆرانی «ئای بەلەنگەر بەلەنگەر»ە:

دەردت لە ماڵم چاوجوان، ئەو دڵەم بۆت بوو سەرگەردان
هی من بێ، بۆت دەفرۆشم حەمامی نمرەی بۆکان
هێشتا دروست نەکراوە لە ئەمریکا و لە ئەلمان
دار و پەردووی ئاسنە پاکی بۆی هات لە ئەلمان
عەمەلەی یەکی‌یەکی ئیعاد [؟] ئەهات لە تاران...
تاق‌تاق و خانەخانە لە بۆ جێگای جلەکان
فەوارەی لە عەرزییە ئاوی دەچێتە ئاسمان
حەوزەکەی ڕەنگاوڕەنگە تێیدایە ماسی ئەلوان
تەختی بەردی مەڕمەڕە تێیدا دەنوێنێ ئینسان
کردوویە بە حەمامچی کوڕەکەی ڕۆستەم پاڵەوان

[ڕەشیدی باوکی محەممەد و عەلی پەهلەوانی] (ل ١٦).

ئەمانە تەنیا شێعری گۆرانییەکانی ڕادیۆی بەغدا بوون. لە هەموو بەشەکانی

دیکـەشدا بـۆکان حـزووری هەمیشـەیی هەیـە، کـە نموونەیەکیـان گۆرانـی «مریەم بۆکانی»یە.

هاوڕێ لەگەڵ بۆکان، سەقز و بانە و شنۆ، بەتایبەت سابڵاغیش لە شێعرەکاندا شوێنی تایبەتیان هەیە.

بەداخـەوە هەڵـەی نووسـین و چـاپ لە کتێبەکـەدا کەم نین، بـۆ نموونە گۆرانیی «لە پێشدا»، پێنج جار وەک «لەپێدا» نووسراوە (ل ٧٠)؛ جرسە بە جلسە نووسراوە و سـامڕەند بە سـازەند و چەندەها هەڵەی تر، کە هیوایە لە چاپی دووهەمی کتێبەکەدا بە یارمەتیی کەسـانێکی خەڵکی ناوچەی بۆکان و شـارەزای زمانی حەسەن زیرەک، هەڵەبڕی بکرێن.

هەر لێرەدا بڵێم کە چەند سـاڵێک پێش ئێسـتا، کاک برایمی فەڕشـی و «گرووپی شانۆی کۆچەر» هاوڕێ لەگەڵ چەند کەس لە دڵسۆزانی فەرهەنگی کوردی لە ئاڵمان شـێعری زۆرێـک لـە گۆرانییەکانـی حەسـەن زیرەکیان نووسـییەوە، بەڵام تا ئێسـتا بڵاویـان نەکردوونەتـەوە. ئـەم کارە هەرەوەزییە دەبێ گەلێک جێگەی بڕوا بێ و من هیوادارم کاک برایم کە تۆمارەکانی لەلایە، بتوانێ بڵاویان بکاتەوە.

هەواڵـی خۆش ئەوەیـە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان بەتەمایـە پڕۆژەیەک بەناوی «سەدەی زیرەک» بەڕێوەبەرێ کە لە پاییزی ساڵی ٢٠٢١ (سەد ساڵەی لەدایکبوونی زیـرەک)دا کۆتایـی پـێ دێ کە تێیـدا، بە هاوکاریـی خەڵکانی شـارەزا، لێکۆڵینەوە و فیلم و بەرنامەی مۆسیقای تایبەت بە زیرەک پێشکەش بکرێ.[1]

---

١. قادر نەسیرینیا، «ناڵەشکێنە، سەرجەمی گۆرانییەکانی حەسەن زیرەک»، پێداچوونەوە و ڕێکوپێـک کردنـی حەسـەن گـۆران، نۆتنووسـینی وەحیـد موعتەسـەمی، چاپـی دووهەم: دەزگای ڕۆشنبیریی گۆران، سنە، ٢٠٠٧، ٣٩٩ لاپەڕە، کوردی.

حەسەن زیرەک لە ڕوانگەی هونەرمەند و مۆسیقار و نووسەرانی کوردەوە

لەدایکبوون: ١١/٨/ ١٣٠٠ (١٩٢١/١١/٢٩) بۆکان

کۆچیدوایی: ١٩٧٢/٦/٢٦ (١٣٥١/٤/٥) بۆکان

کۆکردنەوەی سەرچاوە سەبارەت بە ژیانی حەسەن زیرەک کارێکی ئەستەم نییە. خۆی و کەس‌وکار و دۆست و هاوکار و هاوقەتاری سەبارەت بە ٥١ ساڵ ژیانی پڕ خێروبێری بۆ هونەری مۆسیقای کوردی لە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان، گەلێکیان قسە کردووە و نووسیوە و لە گەلێک سەرچاوەدا لە ئاوارەیی و دەربەدەری و کوێرەوەرییەکانی ژیانی دواون، بەڵام هەر کەس بەنی خۆی ڕستووە و ئەوەی پێی خۆش بووە گوتوویەتی، بۆ نموونە نووسیویانە سەرجەم ٣٦ ژنی هێناوە لە کاتێکدا تەنیا ناوی دوو کەسیان لێرەولەوێ ڕاگەیەندراوە!

ئەم لایەنە گرنگەی کە هیچ کاری لەسەر نەکراوە یا بە ئاماژە کردنێکی ساکار بڕاوەتەوە، لایەنە هونەرییەکەیەتی. کەیفییەتی دەنگی، دەزگا و مەقاماتێک کە تێیاندا گۆرانی گوتووە، چەشنایەتیی گۆرانییەکان، ڕەسەنایەتیی کارەکانی، شوێن‌هەڵگرتن و شوێن دانانی لەسەر هونەرمەندانی تر و بەگشتی لایەنی مۆسیقایی کارەکانی قسەیان لێ‌نەکراوە.

من هەوڵم داوە لێرەولەوێ بۆچوونی پسپۆڕانی مۆسیقا و شارەزایان لەمەڕ کارەکانی حەسەن زیرەک کۆ بکەمەوە. بەداخەوە جگە لە بابەتی وردە و بەربڵاو هیچم نەبینیوە. تاقە کاری جیددی ئەگەر کرابێ وا هەیە ئەو یادکردنەوەیە بێ کە لە ساڵی ١٩٩٦دا بە هیممەتی شانۆی کۆچەر و کاک برایم فەڕشی سەبارەت بە ژیان و ئاسەوارەکانی حەسەن زیرەک لە کۆڵنی ئاڵمانیا بەڕێوەچوو. بەشێک لە وتارەکان لە کتێبی «حەسەن زیرەک هونەرمەندی نەتەوەیەکی بندەست»، نووسینی کاک برایمدا هاتوون. لەوێدا کۆمەڵێک بابەت لەسەر لایەنەکانی هونەری زیرەک

ئاڕاستە کراون.[1]

بەداخەوە سەبارەت بە ژیانی حەسەن زیرەک هەندێک شتی ناڕاست و ناڕەوا دەگوترێ کە ئەو هەڵەوپەڵە و چەواشەکارییانە بۆ خەڵکانی خوێندەوار و دەست بەقەڵەم گەلێک نابەجێ دەنوێنێ. بڕواننە ئەو یادداشت (کامنت)ەی وا کاک برایم فەڕشی لە کۆتایی وتارەکەی دوکتۆر گوڵمراد موورادیدا نووسیویەتی. بەگوێرەی کاک ئیبراهیم، حەسەن زیرەک ٧ ژنی هێناوە نەک ٣٦، لە بانە قاوەخانەی هەبووە نەک لە بۆکان، ڕێکەوتی ڕاگەیەندراو بۆ کۆچیدوایی کردنی هەڵەیە و ١٩٧٢/٦/٢٦ ڕاستە، مەسەلەی دەرکرانی لە ڕادیۆش وا نەبووە!

1.http://www. bokan. de/laperekan/nuseran/Braym/Zirek. pdf.

«لە دڵمایە»ی مامۆستا ڕەشید فەیزنژاد

هونەرمەندی دڵسۆزی گەل و نیشتمان مامۆستا ڕەشید فەیزنژاد خەڵکی سەقز و لە فەیزوڵڵابەگییەکانی بەشی سەقزە. هۆکاری باس کردنی لەم زنجیرەوتارەش‌دا ئەوەیە کاک ڕەشید وەک ئەندامێکی بنەماڵەی گەورەی فەیزوڵڵابەگییەکان، ڕاستە لە ئارەبوغڵووی سەقز لەدایکبووە و لە سەقز خوێندوویەتی، خۆشی خۆی بە سەقزی دەزانێ و منیش هەروای دەبینم، بەڵام لەبەروەی ئەندامێکی تایفەی فەیزوڵڵابەگییەکانە و دیوارێک لە نێوان فەیزوڵڵابەگیی سەقز و بۆکان‌دا نەکشاوە، لە ئەنجام‌دا ناکرێ لەم بەشەدا چاو لە کەسایەتییەکی وەک ئەو بپۆشرێ، بەتایبەت کە بنەما و سەرچاوەی مۆسیقای کاک ڕەشید بەگشتی هی ناوچەیەکی هاوبەشی نێوان سەقز و بۆکانە و شەقڵی هەر دوو لای بە سەرەوەیە. لەوەش زیاتر، کاک ڕەشید لە ماوەی تەمەنی‌دا پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ بۆکان و هونەرمەندانی بۆکانی و خەڵکی بۆکان هەبووە و شوێنی لەسەر کارەکانیان داناوە، لەوانە هونەرمەندان: برایم فەتاحی، حەسەن دەرزی، تاهیر خەلیلی و زۆرێکی تریش.

کتێبی «لە دڵمایە»، کۆمەڵەی نۆتە و شێعری ٥٥ گۆرانیی کوردییە کە هەموویان دانراوی مامۆستا ڕەشیدن یاخود لە فۆلکلۆری کوردی وەرگیراون و مامۆستا ڕێکیخستوون، هەندێک جاریش خۆی شێعری لەسەر داناون، بۆ نموونە گۆرانی کۆنی وەک «قوڵکی بەرگەردن» (کاولێ بادینان) کە پێشتر برایانی زێزێ ناساندوویانە و «تەیری گەرمێن» کە حەسەن زیرەک و محەممەدی مامڵێ گوتوویانە، تا «وا هاتنەوە پێشمەرگە» کە شێعر و ئاوازی خۆیەتی.

گرنگایەتیی سەرەکیی کتێبەکە، وا هەیە تۆمارکردنی نۆتەی میلۆدی و گۆرانییە کوردییەکان بێ و ئەوە بۆ مێژووی مۆسیقای کوردی خاوەن بایەخی تایبەتە، لەبەروەی زۆربەی ئەو کتێبانەی وا سەبارەت بە هونەرمەندانی گۆرانیبێژی کورد نووسراون، تەنیا هەڵبەستی گۆرانی و مەقامەکانیانی تێدا تۆمار کراوە و لایەنی

مۆسیقاییی‌یەکەیان پشتگوێ خراوە!

کتێبەکە ڕێزدار عەلی عابیدی ئامادەی کردووە کە خۆی هونەرمەندە و کتێبێکی بەناوی «بەتەنیا جێم‌مەهێڵن» سەبارەت بە کارە هونەرییەکانی خۆی نووسیوە. هونەرمەندان عەزیز شاڕوخ، ڕەسووڵ میرزاپوور، محەممەد ناهید و ڕەحیم لوقمانی سەرەتایان بۆ کتێبەکە نووسیوە. کاک ڕەحیم سەبارەت بە مامۆستا ڕەشید دەنووسێ: «کاک ڕەشیدی فەیزنژاد هونەرمەندێکی گەل‌دۆست و دروست و تا بڵێی پەنجەکوردی و دەنگ‌خۆشە» (لاپەڕە ١٧). کاک عەزیزیش دەنووسێ: «لە ماوەی تەمەنمدا کەم کەسم دیوە وەک کاک ڕەشید ئاوازە کوردییەکان بە ڕووحێکی تەواو ڕەسەن دەربهێنێ» (لاپەڕە ٢٠). کاک ڕەسووڵ دەڵێ: «کاک ڕەشید لەو هونەرمەندە چالاکانەیە کە بە قەدەر دەیان کەس خزمەتی مۆسیقای کوردی کردووە... گەلێ گۆرانیبێژی پێگەیاند» (لاپەڕە ٢١). کاک محەممەدیش دەنووسێ: «شێوەیەکی تایبەت بەخۆی لە کەمانژەنی‌دا هەیە و ئەم شێوازە تەواو ڕەسەن و کوردانەیە» (لاپەڕە ٢٢).

من کەسێک نیم شارەزای مۆسیقا بم و جگە لە ڕێزی تایبەتم بۆ مامۆستا ڕەشید و ئەوەی کە ڕاستەوخۆش ئاگاداری کار و خزمەتەکانی بە مۆسیقای نەتەوایەتیمان هەم، بۆچوونی ئەو بەڕێزانە و زۆرێکی تر لە شارەزایانی مۆسیقا کە بە درێژایی ساڵیان بەرگوێم کەوتووە، وەک مۆرێکی ڕەسەنایەتی بەسەر کارە هونەرییەکانییەوە دەزانم و هیوای سەرکەوتوویی زیاتر و تەمەنێکی دوورودرێژی بۆ دەخوازم.

خۆ ئەگەر مافێکیشم هەبێ، دەمەوێ لە پەیوەندیی شێعری گۆرانییەکان‌دا بڵێم بریا مامۆستا ڕەشید و هونەرمەندانی دیکەی گەلەکەمان کە خۆیان بە دانانی ئاوازی نوێ یا ڕێکخستنەوەی ئاوازە کۆنەکانەوە خەریک دەکەن، بایەخێکی زیاتریان بە شێعر و کەلامی گۆرانییەکانیش بدایە و لەجیاتی دووپات کردنەوەی دەیان جاری شێعرە فۆلکلۆرییە سواوەکان، بەرهەمی خۆیان بدایەتە دەست شاعیرانێک کە شێعر بۆ گۆرانی دەنووسن (بە فارسی، ترانەسرا) و بە یارمەتیی ئەوان ڕۆحی سەردەمیان بکردایەتە بەر لەشی ساردەوەبووی گۆرانیی فۆلکلۆری کوردی. ئێمە

تا کەی دەمانەوێ تاقە فەردێکی فۆلکلۆریی لەگەڵ دەیان و سەدان گۆرانی بڵێینەوە لە کاتێکدا خۆمان بە نوێکردنەوەی ئاوازەکەیەوە ماندوو کردووە؟ بواری شێعری گۆرانی لەنێو گەلانی دیکەدا بوارێکی گرنگ و بەبرەو و ئاوێنەی ژیانی سەردەمە، بەڵام بەداخەوە فۆلکلۆر نەیهێشتووە و نایەڵێ ئەو بەژنە لەنێو کورددا باڵا بکا. سەیرێکی شێعری گۆرانییە کوردییەکانی مامۆستا شەهرام نازری ئەوە بەڕوونی دەردەخا. ئەو کە لە مۆسیقای فارسی‌دا ڕچەشکێن و نوێخوازە و بۆ یەکەم جار شێعری مەولەوی و شانامەی فیردەوسیی هێناوەتە نێو مۆسیقای سوننەتیی ئێرانەوە، کاتێ دەگاتە مۆسیقای کوردی تەنانەت لەگەڵ ئۆرکێسترای گەورەی لۆریس چەکنەواریانیش هەر ئەم شێعرە سواوە هەزار جار بیستراوە فۆلکلۆرییانە دەڵێتەوە، کە هەمووان لەبەریانە و هەنگاوێک مۆسیقاکەمان بەرەوپێش نابا.[١]

١. عەلی عەبدی، «لە دڵمایە ژیان و ئاوازەکانی ڕەشید فەیزنژاد»، لە چاپەمەنییەکانی بزاڤی ڕۆشنبیریی سلێمانی، چاپی دووهەم، سلێمانی ٢٠٠٦، ١٣٢ لاپەڕە، کوردی.

مامۆستا قادر عەبدوڵڵازادە (قالەمەڕە)

ئێستا کە ئەو بەشە دەنووسم حەوتوویەکە هونەرمەندی دەروەستی گەلەکەمان مامۆستا قادر عەبدوڵڵازادە (قالەمەڕە) لە شاری بۆکان کۆچی‌دوایی کردووە و بە هاوکاریی هونەرمەند حەسەنی دەرزی و کاک عەتا موفتی و من، خەریکین کۆڕێک بۆ ڕێزگرتن لە هونەر و کەسایەتییەکەی لە لەندەن ساز بکەین و بڕیارە مامۆستا ڕەشید فەیزنژاد و چەند هونەرمەندی دیکەش تێیدا بەشدار بن.

قالەمەڕە، هاوڕێ لەگەڵ حەسەن زیرەک، دوو ئەستێرەی درەوشاوەی ئاسمانی هونەری بۆکان و کوردستانن و مێژوونووسانی دوارۆژ دەبێ بایەخی زۆر بە خۆیان و دەوریان لە پەروەردە و زیندووڕاگرتنی هونەری کوردستان بدەن.

لام وایە قالەمەڕە دەبێ لە چەند گۆشەنیگاوە سەیر بکرێ:

لایەنی هونەری و شمشاڵژەنییەکەی و بەگشتی شمشاڵ خۆی و ئەو هەوایانەی کە قالەمەڕە بە شمشاڵ ژەندوونی. ئەو کارە تەنیا بە کەسانێک دەکرێ کە شارەزای مۆسیقا و بەتایبەت شمشاڵن. هیوادارم مامۆستایانی وەک ئەنوەر قەرەداغی، ع. ج. سگرمە، دڵشاد سەعید، کامکارەکان، ئیقباڵ حاجبی و عەباس کەمەندی ئەرکی هەڵسەنگاندنێکی ئەوتۆ بەرێوەبەرن. تەنیا بە شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی هەمەلایەنەی شمشاڵە کە دەکرێ قالەمەڕە و هونەرەکەی و ڕادەی توانای بناسرێ.

لایەنێکی گرنگی دیکە لە هونەری قالەمەڕەدا، چەشنایەتی (Version)ی هەواکانییەتی، واتە دەبێ شارەزایانی مۆسیقا و شمشاڵ سەرنجی ئەوە بدەن، بۆ نموونە ئەگەر قالەمەڕە هەوای «خاڵەی ڕێبوار»ی لێداوە ئەو هەوایە هی کام ناوچە بووە؟ هی فەیزوڵڵابەگیی لای بۆکان، هی موکریان یا هی کوێ؟ بە هەمان شێوە بەیتەکان و بۆ نموونە ئەو «لەشکری»یەی ئەو بە شمشاڵ لێی‌دەدا لەگەڵ «لەشکری»ی ناوچەیەکی وەک هەولێر جیاوازی چییە؟ تایبەتمەندییەکانی کامەن؟ لەم ڕێگەیەوە دەردەکەوێ کە قالەمەڕەی هونەرمەند چەندە «سوار»ی هونەرەکەی بووە و گەلۆ توانیویەتی ڕیوایەت و

ڤێرژێنـی جیاجیـای هەوایەکـی تایبـەت بە شمشـاڵ بژەنـێ یا تەنیا یـەک ڤێرژێنی لە هـەر هەوایـەک ژەنـدووە و ئەگەر وا بێ، ئـەوە کام ڤێرژێن بـووە و هی کام ناوچە بووە؟ یان کارتێکەریی کام ناوچەی لەسـەر بووە؟ هەر لەم ڕێگەیەشـەوە دەتوانرێ ڕادەی بەربڵاو یا بەربەستکراویی پەیوەندییەکانی قالەمەڕە لەگەڵ گەلەکەی ڕوون بکرێتەوە.

لایەنـی کۆمەڵایەتـی: پێگـەی چینایەتـی (وەک ڕەشـایییەکی نێـو ئاوایییەکـی کوردسـتان)، شـار و دێ کردن، لەسـەر شـەقام شمشـاڵ لێدان (ئەو کارەی کە بە وتـەی کاک عومەری حەمیدی، هاوچەشـنە لەگەڵ «باسـکرز»، واتـە ئەو هونەرمەندە گەڕاڵانـەی وا لەسـەر جادەکانـی ئورووپـا بـە گۆرانی و مۆسـیقا خەڵـک بەدەوری خۆیانەوە خەریک دەکەن (buskers). بەو تەعبیرە، نە بۆ قالەمەڕە سووکایەتی بووە لەسـەر شـەقامەکانی بۆکان شمشـاڵ بژەنـێ و خەڵک پووڵ و پـارەی بدەنێ، نە بۆ خەڵکەکـە شـەرمەزارییە کـە بۆچی ژیانـی هونەرمەندێکی ئەوتۆیـان دابین نەکرد و مەجبوور بوو لەسەر جادە و شەقام مۆسیقا بۆ خەڵک بژەنێ. ئەوە پەیوەندیی قووڵی نێوان قالەمەڕە و خەڵکەکەی دەگەیەنێ کە نەیدەویست ببێتە بورجی عاجنشین و لە خەڵک دابڕێ، واتە وەک هەندێک گۆرانیبێژمان ئۆفیس و سـکرتێری هەبێ. بۆ ئەو، پەیوەند لەگەڵ خەڵکە ئاسـایییەکە گرنگ بوو و ئەوەش تەنیا لە ڕێگەیەکی وەهاوە گونجاو دەبوو.

لایەنـی نەتەوەیـی و بەرپرسـایەتیی سیاسـی: قالەمەڕە تا مۆخی ئێسـقان کورد بوو، لە هەرکوێ شمشـاڵی لێبدایە، بەبۆنە و بێبۆنە، هەوای «ئەی ڕەقیبی» لێدەدا، جـا کەسـەکان پێیـان خـۆش بووایە یـا نا بۆ ئەو گرنـگ نەبوو. لەلایەکـی ترەوە من خـۆم لـە نزیکەوە لێم بیسـتووە و لە هاتوچـۆی ماڵی ئێمەدا لە بـۆکان گوتوویەتی «من دێموکراتم». ئەرکی حیزبی دێموکراتە (هەر باڵ و لایەنێکی)، کە ئەم پەیوەندییە ڕوون بکەنـەوە بـۆ ئەوەی بزاندرێ گەلۆ لـە ڕادەی لایەنگریدا بووە یا ئەندامییەتی یـا بەرپرسـایەتی. ڕوونبوونـەوەی چۆنییەتیی پەیوەندییەکە و ڕێکەوتی سـەرەتای پەیوەندییەکان بۆ نووسینی ژیاننامەی قالەمەڕە گەلێک گرنگن.

لایەنێکی تری کاری لێکۆڵینەوە لە ژیانی قالەمەڕە: ناسین و ناساندنی مامۆستا و قوتابییەکانییەتی. بەو کارە دەتوانرێ شوێنی کاریگەریی خەڵک و ناوچەی تایبەت لە خولقاندنـی هونەرمەندەکەدا، هەڵبگیـرێ و بزاندرێ ئایا لە ماوەی ژیانیدا قوتابی یا قوتابییانێکی پەروەردە کردووە و هونەرەکەی لە کێدا درێژە پەیدا دەکا؟

چەشنایەتی وجنسی‌شمشاڵەکەی:ژمارەی‌کۆنی‌شمشاڵ ومەودای‌نێوان‌کونەکان‌و دەیان خاڵی بچووکی دیکە، بەڵام گرنگی لەم چەشنە هەن کە دەبێ بۆ هەڵسەنگاندنی هەمەلایەنـەی ژیانـی مامۆسـتا قالەمـەڕە سـەرنجیان بدرێـتـێ. دوای کۆچی‌دوایـی هونەرمەند چی بەسەر شمشاڵەکانی هات و لەکوێ دەپارێزرێن؟ ئایا مۆزەخانەیەکی هەرێمی کوردستان بە ئەرکی خۆی نازانێ بیانکڕێ و لای خۆی بیانپارێزێ؟

بـە هیـوای ئـەو ڕۆژەی کـە ژیاننامەیەکـی چڕوپـڕ بـۆ قالەمـەڕە و مێژوویەکی ڕێکوپێک بۆ شمشاڵ و هونەری شمشاڵژەنی کوردستان دەنووسرێ.

کۆمەڵەی ٤٤ وتار سەبارەت بە هونەرمەندی مەزنی کورد قالەمەڕە

نووسینی ڕەحمان نەقشی

ئەوە کتێبێکی تازەی ئەلیکترۆنییە کە نووسەری زەحمەتکێش کاک ڕەحمان نەقشی لە کۆی ۴۴ وتاری خەڵکانی جیاواز سەبارەت بە ژیان و هونەری هونەرمەندی دەروەست و پایەبەرزی کورد (قالەمەڕە) پێکیهێناوە و ئەم عینوانەی لەسەر کتێبەکە داناوە: «یادێک لە هونەرمەندی ناوداری شمشاڵژەن مامۆستا قالەمەڕە (۱۹۲۵ ـ ۲۰۰۹)».

ئێمە پێشتریش کاری هاوچەشنمان لە کاک ڕەحمان بینیوە و وێدەچێ ئەم بەرهەمە نوێترینیان بێ.

من هەرچییەک سەبارەت بەنێوەرۆکی وتارەکان بنووسم دووپات کردنەوەیەکی ناپێویست دەبێ. بۆ دیتنی کتێبەکەی کاک ڕەحمان نەقشی، بڕواننە هەر دوو ماڵپەڕی «گیاڕەنگ» و «ڕۆژهەڵات/ بۆکان». ماندوونەبینی لە نووسەر دەکەم و هیوای درێژەی کارە باشەکانی بۆ دەخوازم.[1]

1.http://bokan.de/laperekan/Honer/Qalemere1.pdf.

ئیبراهیم فەتاحی

مۆسیقا بەشێکی گرنگ لە هونەری ناوچەی بۆکان پێکدەهێنێ و لە ڕاستیدا بۆکان زیاتر بەناوی «حەسەن زیرەک» و «قالەمەڕە»وە دەناسرێ تا هەر دیاردەیەکی دیکەی سروشتی و مرۆڤایەتی. گەرچی زانیارییەکی زۆر سەبارەت بە بۆکانی پێش سەدەی هەژدەهەم بەدەستەوە نییە، بەڵام هەر لە سەرەتای مێژووی ناسراوی بۆکان، واتە سەردەمی سەردارەکانەوە تا ئێستا، هونەرمەندی مۆسیقا و گۆرانیبێژان مۆرکی خۆیان لە ژیانی کۆمەڵایەتی ـ فەرهەنگی شار و ناوچەکە داوە و بە دەیان هونەرمەندی ناودار لە بۆکان هەڵکەوتوون.

من تکام لە برای هونەرمەندم کاک حەسەنی دەرزی کردووە لیستە و کورتە ژیاننامەیەکی هونەرمەندانی گۆرانیبێژ و مۆسیقاری بۆکان و ناوچەکە بۆ ئەم زنجیرەوتارە ئامادە بکا و هیوادارم چەرمەسەریی ژیان و ئەرک و کاری هونەری ئیجازەی پێ بدەن ئەو تکایەی من بگەیەنێتە ئەنجام و هەموو لایەکمان لە بەرهەمی لێکۆڵینەوەکەی سوود وەربگرین.

بەڵام پێش ئەوەی ئاکامی کارەکەی کاک حەسەنم بگاتە دەست، لە ماڵپەڕی بۆکان/ ڕۆژهەڵاتدا چاوم بە ژیاننامەیەکی هونەرمەندی نەمر ئیبراهیمی فەتاحی کەوت، کە کاک مەنووچێهری جیهانی بە بۆنەی یەکەمین ساڵی کۆچی دوایی هونەرمەندەوە نووسیبووی و ئەوان لە سەرچاوەی PNA وەریانگرتبوو.

بۆ یادی ئەم هونەرمەندە مەزنە، کە بە ئەسڵ خەڵکی گوندی بوغدەکەندییە، بەڵام لە شوێنی دیکە ژیاوە و بەو هۆیەشەوە لەو ساڵانەدا کە من لەوێ مامۆستای قوتابخانەکەی بووم (١٩٦٥ ـ ٦٦)، بەختی ئەوەم نەبووە چاوم پێی بکەوێ. هەر چۆنێک بێ بۆ ڕێز گرتن لە یادی ئەو، لێرەدا نووسراوەکەی کاک مەنووچێهر ڕادەگوێزم کە گەلێک بەڕێوجێ و هەمەلایەنە نووسراوە و هیوادارم کاک مەنووچێهر و لاوەکانی دیکەی کورد ئەرکێکی هاوچەشن بۆ ناساندنی هونەرمەندان و گۆرانیبێژانی دیکەی

بـۆکان بەڕێـوە ببـەن و لـە ئەنجـامدا ئێمـەش وەک گەلانی زینـدووی جیهـان ببینە خاوەنی بیۆگرافیی هونەرمەندە مۆسیقارەکانمان.

ئـەوەش دەقـی نووسـراوەکەی کاک مەنووچێهـری جیهانـی سـەبارەت بـە هونەرمەندی نەمر ئیبراهیم فەتاحی:

ئەمڕۆ ڕێکەوتی ٢٠٠٧/١٢/١٤ یەک ساڵ بەسەر کۆچی دوایی هونەرمەندی گۆرانیبێژی کورد ئیبراهیم فەتاحی‌دا تێپەڕ دەبێ، ئەم ڕاپۆرتەی خوارەوە وەکوو یاد و بیرەوەری و ڕێزگرتنێکـە لـەو هونەرمەنـدە کـە سـاڵانێکی تەمەنـی خـۆی بـۆ زیندووکردنەوەی گۆرانیی ڕەسەن و فۆلکلۆری کوردستان تەرخان کرد.

هونەرمەندی گۆرانیبێژ ئیبراهیم فەتاحی لە ڕۆژی ٢٣ی سێپتامبری ساڵی ١٩٣٢ ڕێکەوتی (١ی ڕەزبەری ١٣١١) لە گوندی بوغدەکەندی سەر بە شاری بۆکان هاتە دنیا، بەڵام زۆر زوو دایک و باوکی بەرەو گوندی تورجان کۆچیان کرد. تەمەنی منداڵی و مێرمنداڵی و سـەردەمی گەنجێتیی لە گوندی تورجان بەسـەر برد، ئەم گوندە کە لە باشـووری ڕۆژاوای شـاری بۆکان هەڵکەوتووە، خاوەن سروشـتێکی زۆر جوان و ڕەنگیـن و ناوچەیەکـی کوێسـتانی و شـاخاوییە. هەر چوار وەرزی سـاڵ بە جوانی تێیـدا دەردەکـەوێ و ئەمانـە لـە شـێوە و گرتنی هەسـت و زەوقی هونەریـی ئەودا دەورێکـی بەرچاویـان هەبوو. لە تەمەنی ٢١ سـاڵی‌دا ژیانی هاوسـەری پێکهێنا و بە بیسـتنی گۆرانییەکانی هونەرمەندی گۆرانیبێژی کورد حەسـەن زیرەک، کە ئەو کاتە لـە ڕادیـۆ کوردیـی تاران و کرماشـان بـەردەوام بڵاودەبوونەوە، خولیـای هونەری چڕینی گۆرانی کەوتە دەروونی.

ئیبراهیـم فەتاحـی لـە نێوان سـاڵانی ١٩٦٣ ـ ١٩٦٤، واتـە (١٣٤٢ـ١٣٤٣) لە گوندی تورجـان لەگـەڵ هونەرمەنـدی گۆرانیبێـژی کـورد حەسـەن زیـرەک بەرنامەیەکـی هاوبەشـی پێکهاتـوو لـە مەقـام و گۆرانیـی کـوردی پێشـکەش کـرد. سـاڵی ١٩٦٦/ ١٣٤٥ بـۆ یەکەمیـن جـار لە ڕادیۆ سـنە دەنگی بڵاوکرایەوە و چەنـد گۆرانییەکی لەم ڕادیۆیـە لـە شـاری سـنە تۆمـار کرد کـە ئـەو کات بە شـێوەی ڕاسـتەوخۆ پەخش دەکرا. لە بەهاری سـاڵی ١٩٧١/ ١٣٥٠، چۆتە ئێزگەی کوردی لە شـاری مەهاباد بۆ

تۆمارکردنـی مەقـام و گۆرانیـی کوردی. لـە ڕادیۆ مەهاباد بۆخـۆی ئامێری دایرەی لێدا و هونەرمەندی نەمر تۆفیق عەزیزی، ناسـراو بە تۆفیقی تارژەن بە ئامێری تار هـاوکاری کـرد بۆ تۆمارکردنی بەرهەمەکانی. لـەوێ کۆمەڵێک بەرهەمی هونەری لە مەقام و گۆرانی تۆمارکرد کە لە گرینگترین و دیارترین گۆرانییەکانی بوون، لەوانە: «تۆز دەکا، تۆز دەکا»، «بەرقەڵا مەرۆ»، «مریەمێ چەندە جوانی» و «هەی نایەنایە» کە هەموویان بەرهەمی خۆی بوون و ئێستاکەش وەک ئەرشیف هەر ماون و زۆربەی هونەرمەندان ئێستاکە ئەم بەرهەمانە دەڵێنەوە.

دوای بڵاوبوونـەوەی ئـەم گۆرانییانـە لـە ڕادیـۆ مەهابـاد ئیبراهیـم فەتاحـی لـە سـەرانسـەری کوردستان ناسرا، بەتایبەت گۆرانی «تۆز دەکا، تۆز دەکا» لە ناساندن و ناوبانـگ دەرکردنـیدا ڕۆڵێکـی بەرچاوی هەبـوو. ئەم گۆرانییانە لە ماوەی سـاڵانی ڕابردوودا چەندین جار لە ڕادیۆ کوردیی بەغدا و ڕادیۆکانی مەهاباد، بناو، کرماشان و قەسری شیرین بڵاوکرانەوە. فەتاحی کەسێکی زۆر شارەزا بوو لە بواری گوتنی مەقام، گۆرانی، بەستە و حەیران و بەردەوام هەوڵی داوە بە شێوازێکی چاک لەم بوارەدا کار بکا و ئەرشـیڤێکی چاکی لێ بەرهەم بهێنێ. بۆیەش لەگەڵ ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنەکانی ئەو کات، لەوانە ڕادیۆ کوردیی سنە و کرماشان دەستی بە هاوکاری کرد.

هـەر سـاڵی ١٩٧١ لـە ڕادیـۆ کوردیـی مەهابـاد لەگـەڵ ئۆرکێسـترای مووزیکـی ئـەم ڕادیۆیـە بـە سـەرپەرشـتی و هاوکاریـی هونەرمەنـدی مووزیـکژەن ڕەشـید فەیزنـژاد بـە ئامێـری تار و ویۆلۆن و حوسـێن ڕەهبەر بە ئامێـری تونبەک چەندین گۆرانـی و مەقامـی جوانی دیکەی لـە بەرهەمە تایبەتەکانی خۆی لە شـاری مەهاباد تۆمارکـرد کـە بریتـی بـوون لـە: «ئـەرێ یـار»، «لە گـوڵان و لـە گـوڵان»، «بانەت بۆ گـەڕام» و «لەبەرچاومـە پێکەنینەکـەت». سـاڵی ١٣٥٤ ـ ١٣٥٥/ ١٩٧٥ لـە میوانخانـەی «ئێـران نـەو» لە شارسـتانی بۆکان لەگـەڵ هونەرمەندی گۆرانیبێژ ناسـر ڕەزازی و هونەرمەنـد تۆفیـق عەزیزی بە ئامێـری تار، گۆرانیی «ماسـتفرۆش»یان تۆمار کرد کـە بەرهەمێکـی تـازە بوو. سـاڵی ١٣٥٦/ ١٩٧٧ ئـەو کات کە هونەرمەنـدی ناوداری کوردسـتان و ئێـران مەزهـەر خالقـی بەڕێوەبـەری گشـتیی ڕادیـۆ و تەلەفیزیۆنـی

کرماشـان بـوو، چەنـد گۆرانییەکـی بـە هاوکاریـی هونەرمەندانـی مووزیکژەنـی شـاری بـۆکان پێشـکەش کـرد. لـەو بەرنامەیـەدا کە بە شـێوەی دەنـگ و ڕەنگ بۆ ڕادیـۆ و تەلەفیزیۆنـی کرماشـان تۆمـار کـرا، شمشـاڵژەنی توانـا و بێهاوتـا و هونەرمەنـدی کوردسـتان قـادر عەبدوڵـلازادە ناسـراو بـە «قالەمـەڕە» بە شمشـاڵە سـێحراوییەکەی و «قالـە بەلەنجـە» بـە ئامێری نایـە هاوکاریی ئـەم هونەرمەندەیان کـرد. ئیبراهیـم فەتاحـی هـەر لەو سـاڵەدا هەمان بەرنامـەی لە ڕادیۆ سـنە دووبارە پێشکەش کردەوە.

هونەرمەند ئیبراهیم فەتاحی جگە لە کاری تۆمار کردنی گۆرانی لە ڕادیۆ و ئێزگە کوردییـەکان لـە مەجلیس و کۆڕ و دانیشـتنی دیوەخان و مـاڵان و لە کۆبوونەوەی تایبەتـی هونەرمەنـدان بەرهەمگەلێکـی یەکجار زۆری تۆمار کـردووە، لەوانە لەگەڵ هونەرمەنـدان: حەسـەن زیـرەک، محەممـەد ماملـێ، ناسـر ڕەزازی، عەلـی خەندان، عەبدوڵڵا هووشمەند (عەبە دەرزێ)، ڕەسووڵ نادری، تۆفیق ڕەزایی، سەید ئیبراهیم ئیسـماعیلزادە (سـەقزی)، ئیبراهیم قادری، میدیا حوسـێن، سـەفین عەبدوڕڕەززاق کۆیی، ئامێرژەنی کلارینێ، تۆفیق فەرجە، حوسێن بەهمەنی و چەندانی دیکە.

هونەرمەند لە ساڵی ١٩٨٣/ ١٣٦٢ لە شارستانی بۆکان نیشتەجێ بوو، لە ساڵانی ڕابـردوودا بەردەوام لەگەڵ هونەرمەندانی مووزیکژەنی کورد بەرنامەی پێشـکەش کردووە و کاری هونەریی ئەنجام داوە و چەندین بەرهەمیان پێکەوە تۆمار کردووە، لەوانـە: تۆفیـق عەزیـزی، ئامێرژەنـی تـار (زیاتر لە ١٦ سـاڵ)، قالەمـەڕە، ئامێرژەنی شمشـاڵ، عەبدولکەریـم گوێگجەلـی، ئامێرژەنـی نایـە، عوسمانەسـوور، ئامێرژەنـی نایە، قالە بەلەنجە، ئامێرژەنی نایە، قودرەت ئاغایی، ئامێرژەنی نایە، عاشـق سـەیاد، ئامێرژەنـی تـار، کـە ئـازەری بـوو، عەبەچکۆل، ئامێرژەنـی زەرب، عەزیـز نەجەفی، ئامێرژەنـی نایە، سـەید قادر بەرزنجی، ئامێرژەنـی زەرب، حەمیدی، ئامێرژەنی نایە، حوسـێن والیدی، ئامێرژەنی نایە، ئیسـماعیل عەلیسـوور، ئامێرژەنی زەرب، یۆنس قەرەداغی، ئامێرژەنی باغلەمە، ئەسلان ڕەسمی، ئامێرژەنی ویۆلۆن، ئیسلام ڕەسمی، ئامێرژەنی زەرب و یاوەر ڕەسـمی، ئامێرژەنی نایە، ئەم سـێ برایە خەڵکی شـاری

سائینقەلا و زیاتر لە ١٢ ساڵ لەگەڵ ئیبراهیم فەتاحی هاوکارییان کرد.

ساڵی ١٩٩٣ لەگەڵ هونەرمەند میدیا حسێن لە شاری سلێمانی ٦ گۆرانی پێشکەش بە جەماوەرەکەی کرد کە بریتی بوون لە: «چنووری و چنووری»، «سینە مەڕمەڕ»، «دەنگ دێ»، «ئەی گەڕیان»، «هەلاڵە بۆچی» و «نەرمە نەرمە». لە سەرەتای ئەو بەرهەمەدا ئاماژە بەوە کراوە کە: «بولبولێکی سەرەڕۆی سەودای هونەری میللیی کوردی لە باغەکانی داوێن شاخەکانی موکریانەوە بەرەو بناری گۆیژە و ئەزمەڕ کەوتە ڕێ و لە ماڵی هونەرمەندێکی تر گیرساوەتەوە. بولبولی خۆشئاوازی دەنگسازی میوان هونەرمەند کاک ئیبراهیم فەتاحی لە شاری سلێمانی هونەرمەند میدیا حسێنی بەسەر کردەوە. تیپی مووزیکی «هاوناز»ی شاری سلێمانی بە هاوکاریی هونەرمەندانی ئامێرژەنی بۆکان و مەهاباد لەم بەرهەمەدا کە بریتی بوون لە: ڕەسووڵ کەڵەوان، ئامێرژەنی نایە، کەریم تاهۆزادە، ئامێرژەنی زەرب، عوسمان بۆکانی، ئامێرژەنی زەرب و بە دەنگی هونەرمەندان ئیبراهیم فەتاحی و میدیا حسێن، شەش گۆرانیی جوانیان پێشکەش کرد. کاری تۆمار کردنی دەنگ لەلایەن تۆمارگەی ئاشتی لە سلێمانی ئەنجام درا. ئەم ئەلبومە بە گۆرانیی «چنووری و چنووری» و بە دەنگی هونەرمەند ئیبراهیم فەتاحی دەست پێدەکا. دەنگی ئەم دوو هونەرمەندە بە هەماهەنگییەکی سەیر و بە جوانترین شێوە تێکەڵ و ئاوێتەی یەکتری بوون و تام و هەستێکی خۆش و شاد بە گوێگر دەدا. ئەم گۆرانییانە بەهاری ساڵی ٢٠٠٣ لە ڕۆژانی پرۆسەی ئازادکردنی عێراق بۆ زیاتر هەست بە شادی کردنی خەڵکی هەرێمی کوردستان بەردەوام لە کەناڵە ئاسمانییەکان و ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنەکانی لۆکالیی هەرێمی کوردستان بڵاودەکرانەوە.

سەرەتای ساڵی ٢٠٠٥ هونەرمەند ئیبراهیم فەتاحی لەسەر بانگهێشتنی فەرمیی کەناڵی ئاسمانیی «KURD SAT» لەگەڵ هونەرمەندی گۆرانیبێژی شاری مەهاباد ئیبراهیم قادری بەرنامەیەکی هاوبەشیان پێشکەش کرد کە ئەوە دوایین بەرنامەی تەلەفیزیۆنیی هونەرمەند ئیبراهیم فەتاحی بوو. هەر ساڵی ٢٠٠٥ بە هاوکاریی کەناڵی ئاسمانیی کوردسات گۆرانی «تۆز دەکا، تۆز

دەکا» لـە گوندێـک لـە نێـو دیمەنـی سروشـتی کوردسـتان کلیپـی بۆ سـاز دەکرێ. ئـەم گۆرانییـە یەکێکـە لە بەرهەمـە جوانەکانـی هونەرمەند و زۆر بیسـتراوە، بەڵام کلیپەکـەی لەلایەنـی سـیناریۆ بـە شـێوازێکی جـوان ئامـادە نەکراوە و نەیتوانیـوە لـە ئاسـتی گۆرانییەکـەدا سـەرکەتوو بێ. سـیناریۆ و تێمـی چیرۆکـی ئـەم کلیپە و لایەنی تەکنیکیی زۆر سـادە و سـاکار و تیکرارییە، بەڵام وێنەکانی ئیبراهیم فەتاحی زۆر جوان و هونەرین، بەتایبەت لە دەسـتپێکی یەکەم وێنەی فەتاحی و هەروەها لە سێکانسی کۆتایی کلیپەکەدا. هەڵبەت دەکرێ ئەم ڕاشانەی کە لە هونەرمەند ئیبراهیم فەتاحی گیراوە دووبارە بە شێوازێکی تەکنیکی و دیدێکی هونەرییەوە و بە وردەکاری و سرنجی زیاترەوە کاری لەسەر بکرێ و جوانتر مۆنتاژ بکرێتەوە. بەگشتی مووزیک و گۆرانـی و دەنـگ بەهێزترە لە دیمەنەکان و خودی کلیپەکـە. ئەکتەرەکان و گرووپی هەڵپەڕکێ بەجوانـی کاری خۆیـان ئەنجـام داوە، بـەڵام لەگەڵ گۆرانییەکـە یەکتری ناگرێتەوە، دەقی سـیناریۆی کلیپەکە نەیتوانیوە لە نێوەرۆک و مەبەستی گۆرانییەکە بگا، بەڵام سەرەڕای ئەوەش دەستی سەرجەم ئەو هونەرمەندانە خۆش بێ، خۆزگە سـیناریۆیەکی جوانتری بۆ بنووسـرایە و ئامادە کرابایە، چونکە دوای ئەم هەمووە سـاڵە کارێکـی هونەریـی ئـاوا وەکـوو کلیـپ بۆ ئـەم هونەرمەنـدە ئەنجـام دراوە و دەبووایە زیاتر گرینگی و بایەخی پێبدرێ.

ئیبراهیم فەتاحی لە ماوەی ساڵانی چالاکی و خزمەتی هونەریی خۆیدا بە بواری مەقـام و گۆرانیبێـژی، کۆمەڵێـک بەرهەمـی جـوان و پڕبایـەخ و گرینگی پێشـکەش بـە هونـەری مەقـام و گۆرانـی و مووزیکـی ڕەسـەنی کوردسـتان کـرد. زۆربـەی گۆرانییەکانـی ئـەم هونەرمەنـدە لەلایـەن گۆرانیبێژانی دیکەوە دووپـات کراونەتەوە کـە ئـەوە خـۆی کاریگەریی هونـەری ئیبراهیم فەتاحـی لەسـەر هونەرمەندانی دیکە دەردەخا. دوای تێپەڕبوونی ساڵانێکی زۆر بەسەر پێشکەش کردنی گۆرانییەکانیدا، ئـەم بەرهەمانە ئێسـتاش هـەر لە بیر و زەینی خەڵکی کوردسـتاندا ماونەتەوە و لە بیـر ناچنـەوە. بۆ وێنە گۆرانییەکانی: «تۆز دەکا، تۆز دەکا»، «مریەمێ چەندە جوانی»، «چنووری و چنووری» و «سینە مەڕمەڕ» پاش سەدان جار بیستن و گوێگرتن لێیان، هێشـتا هـەر تـازەن و مۆرکی هونـەری بێخـەوش و ڕەسـەنی کوردەوارییان پێوە

دیارە. ئیبراهیم فەتاحی یەکێکە لە گۆرانیبێژە دیارەکانی کوردستان لە سەردەمی خۆیدا بە شێوەیەکی گونجاو لە مووزیکی کوردیدا و بە شێوازێکی جیا لە هونەرمەندانی سەردەمی خۆی چووە نێو دنیای گۆرانی گوتن و خەریکی کار کردن لە بواری هونەری گۆرانیی ڕەسەن و فۆلکلۆر بوو. ئەو تەنیا بە ستایلی فۆلکلۆر کاری نەکردووە، بەڵکوو هەردەم ئارەزووی کردووە بە شێوازێکی جیاواز کار بۆ بەرهەمەکانی بکا، ئەوەش لە زۆربەی گۆرانی و ئاوازەکانی ڕادیۆ مەهاباد و کرماشان ڕەنگدانەوەی هەبووە.

هونەرمەند فەتاحی تەواوی بەیت و مەقامە کوردییەکان، لەوانە: سوارۆ، ئازیزە، پاییزە، حەیران، مەقامی ئەڵڵاوەیسی و جۆرەکانی دیکەی زۆر بەباشی و کاملی دەزانی و بە سەرکەوتوویی‌یەوە پێشکەشی دەکرد. هەروەها شارەزایی‌یەکی تەواوی لە بەکارهێنان و ناسینی ٧ دەزگاکان و ٥ مایەی سەرەکی مووزیکی سوننەتیی ئێرانی‌دا هەبوو. ئیبراهیم فەتاحی شارەزایی‌یەکی چاکی لە ژەنینی ئامێری «دایرە»دا هەبووە، بەو هۆیەشەوە توانیویەتی زۆربەی ئاوازی گۆرانییەکانی بۆ خۆی دابنێ. گۆرانییەکانی ئیبراهیم فەتاحی خاوەنی گوێگرێکی زۆرە، خەڵکی کوردستان بەتایبەتی چینی گەنج و لاوی ئەو سەردەمە و ئێستا گۆرانییەکانی زۆر لەلایان پەسەندە، ئەو لەلای خۆیەوە زۆربەی گۆرانییەکانی ئاوێتەی جوانییەکانی «عیشق»، «دڵداری»، «سروشتی کوردستان»، «سکاڵا»، «خۆشەویستیی خاک» و «وەفاداری» کردبوو، کە لە دیارترین گۆرانییەکانی‌دا ئەمانە دەردەکەوێ.

لە گۆرانییەکانی‌دا وشەی کوردیی ڕەسەن و پاک بەرگوێ دەکەوێ و بۆخۆی قسەی فۆلکلۆر و شێعر و هۆنراوەی گۆرانی لە بەرهەمەکانی‌دا ئاوێتەی یەکدی کردووە و بەجوانی و پوختی پێشکەشی کردوون. مووزیک و هونەر لەگەڵ ڕۆح و گیانی تێکەڵاو و ئاوێتە ببوو، تا دوایین ساتیش لە چڕینی گۆرانی و کاری هونەری و مووزیک بەردەوام بوو.

ئەو لە کاری دووبارە چڕینی گۆرانییە فۆلکلۆرە کوردییەکاندا، بەتایبەت هی ناوچەی موکریان زۆر بلیمەت و توانا بوو، گەلێک گۆرانیی فۆلکلۆری لە مردن ڕزگار کرد و بۆ هونەری مووزیکی ڕەسەنی کوردی زیندووی کردنەوە. لە

ماوەی ساڵانی چالاکی و خزمەتی هونەری خۆیدا بە بواری مەقام و گۆرانیبێژی، کۆمەڵێک بەرهەمی جوان و پڕبایەخی پێشکەش بە دونیای هونەری گۆرانی و مووزیکی ڕەسەنی کوردەواری کرد کە ژمارەیان زیاتر لە ٢٠٠ بەرهەمی تۆمار کراوە و لە بەرهەمە گرینگ و تایبەتەکانی ئەو هونەرمەندە دێنە ئەژماردن. ئیبراهیم فەتاحی لە ژیانی تایبەتیی خۆیدا بە کەسێکی ڕووخۆش و نەجیب ناسراوە، هەمیشە جلوبەرگی کوردی دەپۆشی و زۆر شۆخ بوو. خاوەن کەسایەتییەکی لەسەرخۆ و مرۆڤدۆست بوو. کەسێک بووە زەمانێک زۆر بە هەژاری و نەداری ژیانی بردۆتە سەر و لە کوورەخانەی خشتبڕی کاری کردووە، بەڵام هەردەم بە سادەیی ڕووانیوییەتە ژیان.

ئیبراهیم فەتاحی هەمیشە دوو بەیت شێعری کاک سوارەی ئێلخانیزادەی دەخوێندەوە کە ئەگەر کەسێک ئەو هونەرمەندەی لە نزیکەوە بدیبایە نێوەرۆک و مانای ئەم شێعرانەی لە کەسایەتیی ئەودا زیاتر بۆ دەردەکەوت:

ژینی کورت و بە هەڵۆیی مردن
نەک پەنا بۆ قەلی ڕووڕەش بردن
لای هەڵۆی بەرزەفڕی، بەرزە مژی
چۆن بژی شەرتە، نەوەک چەندە بژی

هونەرمەندی میللی ئیبراهیم فەتاحی دوای ٤٠ ساڵ کار و خزمەتی هونەری بە بواری گۆرانیی ڕەسەنی کوردی لە تەمەنی ٧٤ساڵیدا لە ماڵەکەی خۆی لە کۆڵانی سەروی ١٣ لە گەڕەکی ساحیلیی شارستانی بۆکان ماڵاوایی لە ژیان و هونەر و دنیا کرد.

سەر لە بەیانی ڕۆژی پێنجشەممە ١٤ی دێسامبری ٢٠٠٦، ڕێکەوتی ٢٣ی سەرماوەزی ١٣٨٦، هونەرمەندی گۆرانیبێژی کورد ئیبراهیم فەتاحی بەهۆی وەستانی دڵ لە شاری بۆکان کۆچیدوایی کرد. تەرمی هونەرمەند بە ئامادەبوونی هونەرمەندان و گەنجان و ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی هونەردۆستی ئەم شارە لە گۆرستانی گشتیی شاری بۆکان بە خاکی پیرۆزی نیشتمان سپێردرا.

وێنەکێش، پەیکەرساز

خاتووزین هونەرمەندی هەڵکەوتووی گوندی بۆگەبەسی

ماڵپەڕی «ئارتاکوردۆ»[1] و «ناوەندی هەواڵنێریی سەقز»[2] هەواڵێکی سەرنجڕاکێشیان سەبارەت بە هونەرمەندێکی مەزنی بواری پەیکەرتاشی بڵاوکردەوە، بەڵام هەواڵەکان کاتێ بڵاوبوونەوە کە ئەم هونەرمەندە بەڕێزە کۆچی‌دوایی کردبوو.

هەواڵی هەردوو ماڵپەڕەکە باس لە «خاتووزین» دەکەن و هیچ تایبەتمەندییەکی زیاتری ناسنامەیی خۆی یا بنەماڵەکەی نادەنە خوێنەر. ئەوە کارێکی ناتەواوە، بێی و هونەرمەندێک بەو هەمووە ئاسەوارە گرنگەوە تەنیا بەناوی «خاتووزین»ەوە بناسێنی و هیچی دیکەی لەسەر ڕانەگەیەنی. هەر چۆنێک بێ، ئەم هونەرمەندە و نموونەی کارەکانی، منیان گێڕایەوە دووسێ هەزار ساڵێک پێش ئێستا، کاتێ کە سارگۆنی دووهەم، پادشای ئاشوور لە ساڵی ٧١۴ی پێش‌زایین‌دا لەشکری کێشایە سەر خاکی ماننا و ئوورارتوو و ٢٢ دەوڵەت ـ شاری ناوچەکەی تێکشکاند و لە شنۆوە تا ناوچەی ئێستای بۆکان و «بیت‌بەگە» ڕۆیشت، لەوێوە بەرەو ڕۆژهەڵات و لای ساین‌قەڵا (ئەوکان) داکشا و دوای داگیرکردنی «ئیزیرتوو» کە ئیتر لەو

1.http://www. artakurdo. com/Kurdish/Exposition. aspx?Exp=6364d3f0f495b6ab9dcf8d3b5c6e0b01
2. http://saghez. org/index. php?besh=dreje&id=2007.

سەردەمانەدا ببووە پێتەختی مانناکان (و زۆر وا هەیە «قەڵایچی»ی ئێستا بێ) گەڕایەوە دواوە و چۆوە نێو خاکی ئاشوور. ئەو «بیتبەگە»یە لەگەڵ جێگای ئەمڕۆی گوندی بۆگەبەسیدا یەک دەگرێتەوە. لەم پەیوەندییەدا دوو خاڵ پێویست بە گوتنە:

سارگۆنی ئاشووری وەک «ڕوسا»ی ئوورارتوو، کە لەشکری کێشابووە سەر ناوچەکە، ژمارەیەک سەنعەتکار و هونەرمەندی مانناییی لەگەڵ خۆیدا برد بۆ نەینەوا و ئەوە خۆی ڕابەرێکە بۆ هەندێک شێوازی وێکچوو لە هونەری سەکایی مادی و ئاشووری کۆندا.

سەیرێکی ساکاری کارەکانی هونەرمەند خاتووزین، هاوشێوەیی کارەکانی، بەتایبەت ئافراندنی ڕوخساری مرۆڤ و ئاژەڵ، نزیکایەتیی شێوازی کارەکانی لەگەڵ هونەری سەکایی و ئاشوورییەکان دەردەخا. ئەم هاوشێوەیی بوونە، گەرای بۆچوونێک لە مێشکی منی ناشارەزا و ناپسپۆڕدا دەچێنێ:

سوننەت و نەریتی هونەری گۆزە و نەخشاندنی ڕوخساری مرۆڤ و حەیوان لەسەریان، دەبێ لە کۆنیکۆنەوە لە گوندی بۆگەبەسیدا مابێ و دەستاودەست و پشتاوپشت گەیشتبێتە نەوەی ئەم سەردەمە و خاتووزینی هونەرمەند میراتگری ئەم هونەرە مێژوویییە بووبێ، ئێمەش هیچکاممان تا ئەو دەمەی ئەو مابوو بە مەسەلەکەمان نەزانی و نەچووینە بنج و بناوانی کارەکانییەوە!

ئێستاش درەنگ نەبووە و دەبێ کارەکانی خاتووزین لەلایەن پسپۆڕانی هونەرەوە دیراسە بکرێن و ئەوە ئەرکی زانکۆکانی هونەرە لە کوردستان کە بەپیر پێداویستییەکی واوە بچن. هەروەها، جێگەی خۆیەتی ئاسەوارەکانی ئەم هونەرمەندە تایبەتمەندە ببرێنە مووزەی کوردستان لە سنە و سلێمانی و بەباشی بپارێزرێن تا ئەو ڕۆژەی کە شارەزایان سەریان لێهەڵدێننەوە و لێکۆڵینەوەیان لەسەر دەکەن. هەروەها پێویستە بزاندرێ لە گوندی بۆگەبەسی و گوندەکانی دەوروبەری چ خەڵکانێکی دیکەش، بەتایبەت ژنان بەو هونەرەوە خەریکن و بەگشتی لێکۆڵینەوەی مەیدانییان لەسەر بکرێ.[١]

یادی خاتووزینی هونەرمەند پیرۆز بێ!

---

١. وێنەکە: ماڵپەڕی ئارتاکورد.

مامۆستا عوسمان ڕەحمانزادە

مامۆستا عوسمان لەدایکبووی گوندی حەمامیان و دانیشتووی گوندی «ناچیت»ە کە هەردووکیان چەند کیلۆمیترێکی کەم لە ڕۆژاوا و باکووری ڕۆژاوای بۆکان دوورن. بە پیشە بەننایە، بەڵام لە کاتی بێکاری‌دا هەیکەل (موجەسسەمە) لە دارچنار دروست دەکا و ناوبانگی مامۆستاش هەر بە بۆنەی ئەو بەرهەمە دارینانەیەتی. نێوەرۆک و بابەتی کارە دارینەکانی مامۆستا بەگشتی، ژیانی کۆمەڵگای کورد، بەتایبەت ژیانی گوندەکانە هەر لە سروشتی کوردستانەوە تا شایی و شینی مرۆڤی کورد، دۆستایەتیی مرۆڤ و ئاژەڵ، کشتوکاڵی گوند، مەشکەژەندن، گۆرەوی‌بازی، بووکەبارانە و بەگشتی زۆر لایەنی ژیانی کوردەواری، بەتایبەت لە گوندەکان. بەگوێرەی فیلمەکە، مامۆستا سەرجەم زیاد لە ١٤٤٠ هەیکەلی دارینی بە تەشوێ و مشاری ئاسایی دروستکردووە و هەمووی لە کارتۆن‌دا لە ماڵی خۆی ڕاگرتوون.

هەر بەگوێرەی زانیارییەکانی نێو فیلمەکە، یەکەم پیشانگەی کارەکانی مامۆستا عوسمان ساڵی ١٣٧٦/ ١٩٩٧ لە بۆکان بووە و بە شوێنی‌دا تا ساڵی ١٣٧٨/ ١٩٩٩) لە مەهاباد، سنە، مەریوان، پیرانشار، بانە، ورمێ، قەزوێن، شاهین شەهری ئیسفەهان، بورجی میلاد و فەرهەنگسەرای ئیشراقی تاران، کرمان و شیراز، هەروەها لە شاری سلێمانی پیشانگەی کارەکانی داندراوە.

مامۆستا عوسمان دەڵێ باوکی دارتاش بووە و بە دروستکردنی هەیکەلی قوڕین و دارین دەستی بەکار کردووە. لە وتووێژێک‌دا کە بۆ ئامادەکرانی فیلمەکە لەگەڵی کراوە، مامۆستا وەک مرۆڤێکی بەرپرس و تێگەیشتوو خۆ دەنوێنێ و دەڵێ: «هەست بە غەریبی و نامۆیی دەکەم... هەموو ئەو شتانەی وا مایەی دڵخۆشی و شادیم بوون، بزر بوون و لەنێوچوون... بیر لە هەڵبجە دەکەمەوە.»

سی. دییەکە لە چەند بەش پێکهاتووە. یەکەمیان ژیاننامە و نموونەی کارەکانی مامۆستایە بە دەنگ و بە ڕەنگ و بە زمانی فارسی کە سەرجەم ٢٠ خولەک

دەخایەنێ و نێوەرۆکەکەی پێشتر ئاماژەی پێکرا.

بەشــی دووهەم نزیکەی نیو سەعاتە و تەرخانی پیشاندانی کارەکانی هونەرمەند کراوه.

بەشی سێهەم کە لە دەقیقەی ٥٠وە دەست پێدەکا بریتییە لە هەواڵێکی «شبکە یک»ی تەلەفیزیۆنی ئێران بە فارسـی سـەبارەت بە پیشـانگای مامۆسـتا لە بورجی میلادی تـاران کـە وتوووێژێکی کورتی لەگەڵ ئەویش گرتۆتەبەر. لەوێدا هونەرمەند باسـی سـاڵانی منداڵیـی خۆی و هەندێک لایەنـی کارەکانی وەک بووکەبارانە و سـەردەمی «ئەربـاب و ڕعێتـی» دەکا و دەڵێ ئـەو دەمانـە دانیشـتووانی گونـدەکان دەبووایـە «بێگارچییەتـی»، واتـە کاری بێحەقدەسـتیان بۆ ئاغا بکردایە و ئـەم توانیویەتی ئەو ڕاستییە مێژوویییە بە دروستکردنی هەیکەلی کرێکارانی چەوساوە پیشان بدا.

وێژەری بەرنامەی کاناڵی یەک بۆ ناساندنی مامۆستا دەڵێ: «بەتەنیایی موزەیەکی خەڵکناسینی وەڕێخستووە کە دەبووایە وەزارەتخانەیەک بیکردایە و لەوێدا ژیانی بە ئاشـتی و هێمنیی مرۆڤ و ئاژەڵ و هەروەها بەشـێک لە ژیانی گوندیی «قەومی کـورد»! تەسـویر کـراوە و کارێکی بەجێ دەبـێ ئەگەر مووزەیەکی خەڵکناسـین لە کارەکانی ئەو هونەرمەندە لە وڵاتەکەی خۆیدا دابمەزرێ.»

بەشـی کۆتایـی فیلمەکـە، هەواڵی کەناڵی ئاسـمانیی کوردسـاتە لە سلێمانییەوە. بەگوێـرەی هەواڵـی ڕاگەیەنـدراوی ئـەم فیلمـە، پیشـانگایەک بۆ کارەکانی مامۆسـتا عوسـمان لـە هۆڵـی پانۆڕامای «ئەمنەسـوورەکە»ی شـاری سـلێمانی پێکهاتووە، کە وێدەچێ خەڵکێکی زۆر چووبێتنە چاوپێکەوتنی. ئەم فیلمە گەلێک خۆمانە و دوور لە دەمارگیریی ئێرانییەکان ئامادە کراوە و تێیدا مامۆستا وتوووێژێک لەگەڵ هەواڵنێری تەلەفیزیۆنەکە دەکا و دەڵێ: «جنسی موجەسسەمەکانم هەمووی لە دارچنارە... پێش من کەس لە بنەماڵەکەماندا ئەم کارەی نەکردووە، لە هیچ شـوێنێکیش ئەم شـتانەم نەدیوە، وەستایەکیشـم نەبووە... هەر لە منداڵییەوە هەر شـتێکم بەدەسـتەوە بووبێ ویسـتوومە حاڵەتی پێ بدەم، هەرگیز کەڵکم لە کەرەسـەی کارەبایی وەرنەگرتووە... خەڵک تانەیان لێداوم و گوتوویانە بەچییەوە خۆت خەریک دەکەی!؟»

لە «سی. دی»یەکەدا مامۆستا عوسمان ڕەحمانزادە بە «پەدەر ڕێبێتۆ» ناسێندراوە کە ئاماژەیەکە بە کاراکتەرێکی فیلمی پینۆکیۆ. دڵنیا نیم ناسناوێکی وا بۆ ئەم هونەرمەندە خۆکردە کوردە جیددی و لە شوێنی خۆیدا بێ، گەرچی دەتوانێ بۆ بازاڕ دۆزینەوەی کارەکانی و ناساندنی مامۆستا بە نەوەی تازە و خەڵکانی کەمتەمەن کەڵکیشی هەبێ.

پێم خۆش بوو چەند نموونە لە کارەکانی مامۆستا لێرەدا بهێنم، بەڵام بەداخەوە لایەنە تکنیکییەکەی، واتە ڕاگوێزران لە «سی. دی»یەکەوە بۆ سەر ئەم وتارەم بۆ جێبەجێ نەبوو و ناچار لێرەدا سەرنجی خوێنەر بەرەو سێ وێنەی پشت بەرگی سی. دییەکە ڕادەکێشم کە نموونەی کارەکانی مامۆستای تێدا چاپ کراوە و بریتین لە:

ماڵێکی ئاسایی لە گوندێکی کوردستان بە کەرەسەی نێو ماڵەکەوە. لەوێدا ژنی ماڵ خەریکی تەشیڕستنە، پیاوەکە وێدەچێ خەریکی نوێژکردن بێ، کچەکەیان چایی بۆ میوان دەهێنێ و میوانەکانیش بریتین لەوانەی وا لەلای کورسییەکە دانیشتوون و «گۆرەوێبازی» دەکەن؛

شایی و هەڵپەڕکێیەکی کوردی بە دەهۆڵ و زوڕنا؛

ژنێکی ماڵ کە بە دەستاڕ خەریکی هاڕینی دانەوێڵەیە.

بە هیوای ئەوەی گەلی کورد ڕێز لە کارەکانی مامۆستا عوسمان بگرن، بەرهەمەکانی بکڕن، با مامۆستا بتوانێ لە داهاتوودا کەڵک لە کەرەسەی باشتر وەک دارگوێز وەربگرێ و کەیفییەتی کارەکانی هەوراز بەرێ تاکوو ڕێگای چوونە نێو پیشانگا نێونەتەوەیییەکانی بۆ بکرێتەوە.[١]

---

١. سی. دی: «نمایشگاه آثار چوبی استاد عثمان رحمان‌زاده»، کارگردان محمدرضا میناپور، پژوهش و متن‌نویسی منوچهر جهانی، گوینده آرام مستوفی، تهیه‌کننده پناه نجف‌زاده، تهیه شده در حوزه هنری استان آذربایجان غربی، سال (؟)، مدت زمان ٢٠ دقیقه.

كاريكاتۆر له بۆكان

نه‌بوون یان لاوازبوونی ته‌نز له ئه‌ده‌بی کوردیدا خاڵێکی به‌رچاوه. ئه‌ده‌بی ئێمه به‌گشتی ئه‌ده‌بێکی مرچومۆڕه و لێوبه‌بزه و ڕووخۆش نییه، کاتێکیش که له‌و دۆخه دێته ده‌ره‌وه ڕاست و ڕه‌وان ده‌بێ به هه‌جویه‌نووسین، که ئه‌ویش له عه‌ینی گاڵته‌جاڕی و ده‌مه‌لاسکه‌ی که‌سان، هێرشکه‌ر و ڕێزشکێنی خه‌ڵکه، واته ١٨٠ ده‌ره‌جه به‌لای ئه‌ولادا ده‌که‌وێ.

ته‌نز دیارده‌یه‌کی مامناوه‌ندییه، نه مرچومۆڕه و نه که‌سایه‌تیی که‌سێک ده‌شکێنێ، ته‌نیا کارێک که ده‌یکا گه‌وره‌کردنه‌وه یان بچووک کردنه‌وه‌ی لایه‌نه‌کانی که‌سایه‌تیی تاک یان کۆمه‌ڵگایه. که‌سی ته‌نناز له خۆی و بنه‌ماڵه‌که‌یه‌وه ده‌ست پێده‌کا و ده‌گاته خه‌ڵکی شار و وڵاته‌که‌ی، ئینجا سیاسه‌ت و ئایین و داب‌ونه‌ریت. له هه‌موو ئه‌مانه‌دا به شوێن لاوازی و ناته‌واوییه‌کاندا ده‌گه‌ڕێ بۆ ئه‌وه‌ی زه‌ڕه‌بینی خۆی بخاته سه‌ریان، گه‌وره‌یان بکاته‌وه و بیانخاته به‌رده‌م خه‌ڵکێک که وا هه‌یه ئه‌و چاوه تیژ و دووربینه‌ی ئه‌ویان نه‌بووبێ یان کاتی پێڕاگه‌یشتن به مه‌سه‌له‌که‌یان که‌م بووبێ. ته‌نز له بارودۆخی کۆمه‌ڵگایه‌کی ئازاددا گه‌شه ده‌کا، به‌بێ ئازادیی ته‌نز واتای نامێنێ. تۆ ئه‌گه‌ر نه‌توانی و نه‌وێری لاوازییه‌کانی به‌رپرسانی وڵاته‌که‌ت له قاو بده‌ی، چۆن ته‌نز ده‌نووسی؟ ئه‌گه‌ر گاڵته به نه‌ریتی په‌ڕپووت و داڕزیوی کۆمه‌ڵگاکه نه‌که‌ی، چ ته‌نزێک ده‌نووسی؟ ئه‌گه‌ر خورافه‌ی نێو باوه‌ڕ و بۆچوونی خه‌ڵک ئاشکرا نه‌که‌ی و بۆ نموونه نه‌توانی بڵێی فڵانه ئاخوندی ئێرانی پووچی فه‌رمووه کاتێ که ده‌ڵێ هه‌تاو گه‌ڕاوه‌ته دواوه بۆ ئه‌وه‌ی ئیمامی عه‌لی بتوانێ نوێژی عه‌سری خۆی بکا، چ ته‌نزێک بوونی ده‌بێ؟

هه‌ر بۆیه‌شه ته‌نز به‌هه‌ڵکه‌وت نه‌بێ له وڵاتانی ناوچه‌ی ڕۆژهه‌ڵاتی ناوین مێژوویه‌کی دووروودرێژی نییه و هه‌ر به هه‌موو گه‌لانی عه‌ره‌ب و کورد و تورک و ئێرانی تاقه مه‌لای مه‌زبووره‌مان هه‌یه و به هه‌موو زمانه‌کان بۆ یه‌کتری ده‌گێڕینه‌وه!

تەنز تەنیا بە نووسین یان بە کەلام نییە و دەتوانێ بە وێنە و ئەنیمەیشن و فیلمیش بێ، کە هەیە. کاریکاتۆر تەنزە بە زمانی وێنە و پەیڤکاتۆر یان کەلیماتۆریش کاریکاتۆرە بە وشە.

برایانی قورەیشی (سەید یاسین و سەید محەممەدئەمین) دیاردەیەکی دەگمەنن لە هونەری بۆکان و موکریاندا. بۆکان مێژووی کاری کاریکاتۆری نەبووە و ئەگەر کەسانێک بەو هونەرەوە خەریک بووبێتن بۆ ڕای گشتی نەناسراون. بناغەداڕێژەریش نەبن، دوو کۆڵەکەی سەرەکیی بینایەی ئەم هونەرە گرنگە لە بۆکان ئەم دوو برایەن و هیوایە کەسانێکی زیاتریان بە شوێندا بێ. هەر چەشنە لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی ئەم هونەرە و نەک هەر ئەمە، بەڵکوو لە مێژووی تەنز و ڕەخنەی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی لە بۆکان و موکریان بەبێ چوونە سۆراغی کاری ئەم دوو هونەرمەندە ناتەواو دەبێ.

کاری هونەریی قورەیشییەکان بە شێوەیەکی بەربڵاو لە گۆڤاری «سروە»ی چاپی ورمێ و هەروەها لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و هێندێک چاپەمەنی فارسی ئێرانیشدا بڵاوبوونەتەوە و پیشانگای هونەرەکەیان لە شارەکانی کوردستان، ئێران و چەند وڵاتی دەرەوەدا بەڕێوەچووە. کۆمەڵێک لە کاریکاتۆرەکانیشیان لەلایەن «ئینتشاراتی سەلاحەددینی ئەیووبی»یەوە بڵاوکراوەتەوە.

بۆ من جێگای سەرنجە کە ئەم هونەرمەندە بەرپرسانە لەگەڵ زەمان و سەردەمدا چوونەتە پێشەوە و چ لە بواری کۆمەڵایەتی ـ سیاسی و چ لەلایەنە پیشەیییەکەی خۆیانەوە بیرێکی تیژی کراوەیان هەیە. کێشانەوەی کاریکاتۆری کۆنسێپچواڵ (چەمکی) و خۆ خەریک کردن بە ئازار و ئافەتێکی گەورەی کۆمەڵایەتی، وەک ئیعتیاد بە مادەی سڕکەرەوە، دەرخەری ئەم ڕاستییەن کە دەزانن چ دەکەن و دەڵێن چی و چ دەکێشنەوە.

هونەرمەندی شێوەکار مستەفا شێرزاد

هەر باسێک لە مێژووی هونەری شێوەکاری لە بۆکان و موکریان بکرێ دەسبەجێ سەرنج بەرەو ناوچەی فەیزوڵڵابەگی و شێرزاد و ناهیدەکان ڕادەکێشرێ و بیر دەچێتە سلێمانکەندی و ئەحمەداوا. مامۆستا مستەفا شێرزاد پەروەردەی ئەم خەڵکە و ئەم ناوچە هونەرپەروەرەیە.

مامۆستا هونەرمەندەکانی شێرزاد بریتی بوون لە: فەیزوڵڵاخان، عەبدوڵڵاخانی ناهید، ڕەحیمخانی شێرزاد و پروفسۆر ئەعلەمی کورد. بەگوێرەی زانیاریی سەر ویکیپیدیا کاک مستەفا ساڵی ١٣٢٠/ ١٩٤١ لە مەهاباد هاتۆتە جیهان و لە تەورێز دەرسی خوێندووە، سەردانی زۆر وڵاتی ئورووپای کردووە بۆ ئەوەی چاوی بە شوێنەواری هونەرمەندانی شێوەکاری گەورەی جیهان بکەوێ ئینجا بەدەستی پڕ گەڕاوەتەوە سەر زێد و نیشتمانی خۆی، تا ئێستاش زیاد لە ٥٠٠ بەرهەمی هونەریی خوڵقاندووە و وانەی پیشەیی بە چەند کەس لە هونەرمەندانی ناسراوی ئەمڕۆی کورد گوتۆتەوە.

لە سایتی «ئارتاکوردۆ»دا[1] چەند نموونە لە کارە هونەرییەکانی مامۆستا و چەند وێنەیەکیش لە خۆی و قوتابییەکانی بەرچاو دەکەون. وێنەکان ئاوێنەی باڵانوێنی سروشتی کوردستان و بۆکانن و وێدەچێ هونەرمەندی خوڵقێنەریان ئەوینێکی لەبننەهاتووی بەو سروشتە و بەو خەڵکە هەبێ.

کەسێک کە هونەرمەند لە ڕێگەی شوێنەوارە هونەرییەکانییەوە بناسێ، بە دیتنی سوارە و ئەسپ و کەو و ڕووبار و چیای بەرز و ماڵی نزمی خەڵکەکە و دەهۆڵ و زوڕنا و دەستی شایی گرتن و جلوبەرگی سەرچۆپی، دەتوانێ بەدڵنیاییەوە بڵێ مستەفا شێرزاد دەنگ و ڕەنگی سروشتی کوردستان و وتەبێژی خەڵک و خاکەکەیەتی.

1.http://artakurdo. com.

هونەرمەند ڕێبین حەیدەری

ڕێبین هونەرمەندێکی شێوەکار و پەیکەرسازێکی لێهاتووی بۆکانییە. من لەمێژە چاوەڕوانی دیتنەوەی سەرچاوەیەکم باسی ژیانی ئەوی تێداکرابێ بۆ ئەوەی بیکەمە نێوئاخنی وتارێک و لەم زنجیرەوتارەدا جێی بکەمەوە. لە ڕاستیدا ئەم زنجیرەیە زۆر ناتەواو دەبێ ئەگەر ئاماژەیەکی کورت و سەرپێییش بێ بەو هونەرمەندە ناودارە و کارەکانی نەکرێ.

بەداخەوە شارەزایی من لە بواری هونەردا زۆر کەمە و زانیاریم سەبارەت بە ڕێبین لەویش کەمتر! بەو پێیە لێرەدا تەنیا واجبێکی کەفایی بەجێدەهێنم و دەشزانم ئەم چەند دێڕە شایانی هونەری ئەوی نییە. هۆکاری نووسینەکەم وتووێژێکە کاک ڕێبین لەگەڵ ماڵپەڕی «پەیامی بۆکان»ی کردووە و تەرجەمەی عەرەبی وتووێژەکە هاوڕێ لەگەڵ ناساندنێکی هونەرمەند و هەڵسەنگاندنی کارە هونەرییەکانی لەم ڕۆژانەدا لە ماڵپەڕێکی عەرەبی بەناوی «ثقافة والادب»دا بڵاوکراوەتەوە. ئەسڵی وتووێژەکە کاک حامید قودرەتی بە فارسی بەڕێوەی بردووە و بابەتە عەرەبییەکەش لەلایەن کاک جەلال زەنگابادییەوە ئامادە کراوە. بەداخەوە من نەمتوانی دەقی فارسی یا وەرگێڕاوی کوردیی وتووێژەکە لە شوێنێکدا بدۆزمەوە و لێرەدا بیانهێنمەوە.

بابەتی عەرەبی بەردەستی من هاوڕێیە لەگەڵ وێنەی چەند کاری هونەریی ڕێبین و نیشاندەری توانای هونەریی هونەرمەندێکە کە هونەری کوردیی دەوڵەمەند کردووە و شاری بۆکان شانازی بە بوونی ڕۆڵەیەکی وەک ئەو دەکا. جگە لە نموونەی کارە هونەرییەکان، تەرجەمەی وتارێکی ڕێبین و وتارێکی دیکە بە زمانی ئیسپانیۆلی سەبارەت بە ڕێبین لەنێو وتارە عەرەبییەکەدا دانراون.

ناوی ئەسڵیی ڕێبین، بەگوێرەی وتووێژەکە، «ئەرسەلان»ە و لە ساڵی ١٩٦٩ لە بۆکان هاتۆتە جیهان، تا ساڵی ١٩٩٢ لە بۆکان و پاشان بۆ ماوەیەک لە سوید ژیاوە، ماوەیەکیش لە ئەمریکا دەرسی هونەری خوێندووە، ئینجا دوای ١٥ ساڵ

دوورەوڵاتی، گەڕاوەتەوە سەر زێد و نیشتمانەکەی و ئێستا لە بۆکان دەژی و بە کاری هونەرییەوە خەریکە.

ئەوەش دەقی وتارە عەرەبییەکەی کاک جەلال زەنگابادی لەمەڕ هونەرمەند ڕێبین حەیدەری، کە وەرگێڕاوی وتووێژەکەی کاک حامید قودرەتیشی گرتۆتەبەر.[1]

ڕێزدار ڕەحمانی سۆفی وتارێکی بەنێوەرۆکی بۆ ناردم کە لە پەیوەندیی کارەکانی هونەرمەند ڕێبین حەیدەری‌دایە و خۆی لە سویدییەوە وەریگێڕاوەتە سەر کوردی. بەوپەڕی سپاسەوە بۆ کاک ڕەحمانی بەڕێز، وا دەقی سەرجەمی وتارەکە لێرەدا دەخەمە بەرچاوی خوێنەر:

پەیکەر سازی بۆکانی

نووسەر: کامیلۆ گارسیا

وەرگێڕ: ڕەحمان سۆفی

وتارێکم بە زمانی سویدی سەبارەت بە کاری هونەرمەندی پەیکەرساز، ڕێبین حەیدەری خوێندەوە. ئەوەی ڕاستی بێ دوو شێوە هەستم بۆ دروست بوو. یەکەم بیرەوەریم گەڕاوە بۆ زێدەکەم. بەوە زۆر شاد بووم کە زێدی خۆشەویستم ڕۆڵەی هونەرمەندی زۆری لێ‌هەڵکەوتۆتەوە. دووەم هەستم ئەوە بوو کە نێوەرۆکی ئەم نووسراوە سویدییە بکوردێنم و بینێرمە خزمەت خوێنەرانی کوردزمان. فەرموون ئەوەش دەقی ئەو نووسراوە سویدییە بە کوردی:

پەیکەرە دەسکردەکانی هونەرمەندی کوردی ئێرانی «ڕێبین حەیدەری» ئاسۆی ئەمڕۆی بەشێکی هونەر دەخاتە بەرچاوی بینەرانی. هەڵبەتە ئەوە بەشێکی سەرەکییە لە کاراکتەری ئەم هونەرمەندە، کە بەو شێوەیە سێنتێزی فۆرمی (یانی ئاوێتە کردن و وەسەر یەکخستنەوە) لە نێوان هەندێک بناخەی کاری فەرهەنگی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی دیاری دەکا و گرێی دەدا بە هونەری مۆدێرنی پەیکەرسازیی ئەمڕۆی ڕۆژاوایی‌یەوە و نموونەی کاری هونەرمەندانی بەناوبانگی

1.http://www.iraqiwriter.com/iraqiwriter/Iraqi_Writers_folder/site_writers/Jalal_Zangabady/Jalal_zangabady_art_89. htm.

وەک «موور» و «گیاکۆمێتی»مان وەبیردێننەوە. ئەم شێوە پەیکەرسازییە کە وێنەگەلی سروشتی مرۆڤ تێکدەشکێنێ، ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکا کە بیرۆکەی گرینگی بنەڕەتیی ئەم شتانە چۆن داڕێژراون. یان وێنەی فیزیکیی لەش و کۆئەندامی مرۆڤ وا نیشان دەدا، کە چۆن بە ئاهەنگێکی نەرم دەجوولێنەوە و خۆویکدێننەوە، چۆن وەک فەنەر دەرەوێنەوە و دەچنەوە سەر شوێنی خۆیان. یان چۆن هەموو بازنەکانی دەچنەوە نێو وێنەی زگماکی خۆیان. کاتێک مرۆڤ بەوردی سەرنج بداتە پەیکەرە داهێنراوەکانی ڕێبین، دەبینێ کە پەیکەری مرۆڤ دەکەونە بازنەی ناوەندی داهێنان و شوێنێک بۆ ڕۆح و گیانی هەنووکەی خودی مرۆڤ دیاری دەکەن. وێنەنوێنی داهێنانی ئەم پەیکەرانە وێنەی سروشتی خودی خۆیەتی. ئایا ئەم کارە بۆ ئەوەیە کە هونەرمەند دەیەوی بە ئێمە بڵێ گیانی ئینسان جێگایەکی تایبەتی داگیر دەکا یان لە کەشدا قورسایی نییە؟ یان گیانلەبەر قورساییە و لەگەڵ بونیاتی پێکهاتەی کۆئەندام و گیان لە یەک قاوخدا جێگیر بووە. ئەگەر وابێ، دەتوانین زۆر بە دڵنیاییەوە پەیکەرە بێگیانەکانی ئەم هونەرمەندە لە نێودڵی پۆستمۆدێرندا دیاری بکەین. هونەری دێرینی جوانیناسی کە بەقەستەوە گەرەکییە دیوی دەرەوەی شت بگەیەنێتە پلەی چۆنییەتی و گیانی دیاردە بخاتە مەترسییەوە و بیگەیەنێتە مۆمیاییکراوی و بوونی هەتاهەتایی یان هەر مەبەست کات و جێگا دیاریکردنی داهێنانی هونەرییە و بەس؟

من وای بۆ دەچم کە پەیکەرە دەسکردەکانی ئەم هونەرمەندە دەیهەوێ شتێکی دیکە نیشانی ئێمە بدا. شتێکی نامۆ کە بۆ گیان و ڕۆحی مرۆڤی بە کۆمەڵایەتیکراوی وڵاتانی ڕۆژاوایی نەناسراوە یان گەرەکییە بێژێ بە شێوەیەکی زانستیی قووڵ، گرێدانێک لە نێوان سروشت و مرۆڤدا هەیە کە قەت ناپسێتەوە یان ئەندامی سروشتیی مرۆڤ جێگایەکی ئاوارتەی داگیرکردووە و تایبەتمەندییەکی شاردراوەی نەهان کردووە. ئەگەر بەوردی بڕوانینە کارەکانی ڕێبین بەڕوونی دەبینین کە ئەم هونەرمەندە زۆر وەستایانە جوانییەکی لە چاو نزیک بە داهێنراوەکانی دەبەخشێ کە لە سروشتدا نییە. دەمەوێ بڵێم ئەم هونەرمەندە ئەندامی سروشتی تێکدەدا و دووبارە سازیان دەکاتەوە. بەو شێوە تێکدان و سازدانەوەیە، شتێک دەئافرێنێ وەک

ڕۆحـی مـرۆڤ قاڵی دابێ؛ بە واتەیەکی دیکە ئـەم پەیکەرانە لە «پارادایم»ێکی دیکەی هونـەریدا ڕۆحوەبەرهێنـان دەنوێنـێ. ڕەنگـە هەر بـەو هۆیەوە بێ کە سـەری ئەم پەیکەرانە دیمەنێکی بێوێنە دەنوێنین یان دەیهەوێ بڵێ کە ئەم سەر و کەللانە هیچ کاریگەرییەکی ئەوتۆ ناکەنە سەر ڕۆحی پەیکەرەکان.

هەڵبـەت ئـەم وێنەپەیکەرانـە جیا لە ڕۆحیش نیـن، بەڵکـوو داهێنراوەیەکی نوێن. ئەگەر لەم ڕوانگەیەوە سەرنجی ئەم پەیکەرانە بدەین، دەبینین کە بزووتنەوەی سەری پەیکەرەکان بە لایەکدا لەسەر ئەندامانی لەش تەشەخوسیان پێدراوە. جووڵانەوەکانیش نموونەیەکـن لـەوەی گیان گرێدراوە بە سروشـتی کۆئەندامانی لەشـی مرۆڤەوە، کە لـە وێنـەی پەیکـەرەکاندا خۆی دەنوێنێ یـان ئەو جوانی پێبەخشـینەیە کە پەیکەرە دەسکردەکان لەگەڵ گیانی مرۆڤ و جوانیی بیرۆکەی و داهێنانی مرۆڤ گرێ دەدا. ئەوە شێوەی سەرەتایی مرۆڤ خۆیەتی لەگەڵ بیرکردنەوە و ئاگا لە گیانی خۆ بوون. ئەگەر ورد بڕوانین کە سەر دەچەمێتەوە بۆ لای ئەندامانی لەش و قاوخی سروشتی ئەندامانی مرۆڤ، ئەوەش تێڕامانێکی نوێیە لە خودی سروشت و شێوەی سەروەری سـەر نیشـان ئەدا یان هەر گەرەکییە بەو شـێوەیە پێناسەی کەسایەتیی خۆییمان بۆ بخاتە ڕوو.

ڕەوشتی بیرکردنەوەی هونەرمەند بۆتە هەوێنی داهێنانی کارەکەی و کاریگەریی تایبەتیی خۆی هەیە. لە وێنەی پەیکەرە دەسکردە کانی ڕێبیندا بۆمان دەردەکەوێ کە مرۆڤ بە دوای خودی خۆیدا دەگەڕێ و گەرەکییە خۆی بناسێ. دەیهەوێ پەیوەندیی گیانی ونۆرمەسروشتییەکەیخۆیبۆخۆیبگرێتەوە.ئەمشێوەتێڕامان وبیرکردنەوەو داهێنانـەش وێنـەی باڵانوێنی دنیای هونەرمەندی ڕووناکبیـری ڕۆژهەڵاتی دەنوێنێ. لەم وێنە کارە و وێنە ڕەنگدانەوەیەدا پەیکەرە دەسکردەکانی ڕێبین بە ئێمەی نیشان دەدا کە دەیهەوێ نهێنیی خۆی بنوێنێ. سـەر و ئەسـتۆ بادانەوە بۆ سەر ئەندامگەلی پەیکەرەکان نیشـانەی ئەوەیە کە ڕۆح دەیەوێ بگەڕێتەوە سـەر خۆی و پەیوەندیی نێـوان لـەش و گیانە؛ ئەوەش وێنـەی دووبارە ئافراندنە. خـودی خۆیەتی دەرکی بە وێنەی دەروون و کەسـایەتیی مرۆڤ بەگشـتی و بوونی خۆی بەتایبەتی کردووە و لـەم ڕێگایـەوە نیشـانی دەدا. بـە دڵنیاییـەوە ئەوە شـێوەی بیر و هـزر دابەزاندنی هونەری هونەرمەندی ڕۆژهەڵاتییە بۆ بناغە داڕشتنی وەکردەوەگێڕانی بیری مرۆڤ.

ئـەم ڕاگوێزانـە دەگەڕێتـەوە بـۆ ناخـی سروشـتی بیـر و ئەندێشـەی ڕۆژهەڵاتی و دەروونیکردن و نیشاندانی سۆز و هەستی ئەو هونەرمەندە.

ڕێبیـن زانایانـە توانای داهێنانی خۆی بە شـێوەیەکی پیرۆز لـە نێوان پەیوەندیی مرۆڤ و سروشـتدا لە پەیکەرەکاندا بە بینەر نیشـان دەدا. بینەر بەسانایی هەست بـەوە دەکا، کە هونەرمەند بەسـەر شـێوەکاری ڕۆژهەڵاتی خۆیدا زاڵە. شـارەزایی لەسـەر هونەری ڕۆژاواییش هەیە، هەر بۆیەش توانیویەتی بەشـێک لە شـێوەکاری پەیکەرسـازی ڕۆژاوایـی ئاوێتـەی کارەکانـی خـۆی بکا و لە جێگای خـۆیدا کەڵکی هونـەری و داهێنانـی لێوەرگرتـووە. ڕەنگـە هونەرمەند بە دوای ئـەوەدا بگەڕێ کە دەیهەوێ لە داهێنانەکەیدا ئەوەی کە لە دەستی چووە دووبارە بە دەستی بهێنێتەوە!

چاپەمەنی دەورەیی

لـەم بەشـەدا سـەیری هەندێـک گۆڤـار و ڕۆژنامـە کـراوە و بابەتـی سـەبارەت بـە بۆکانیـان تێـدا دەسنیشـانکراون. بەشـێکی بەرچاو لە چاپەمەنییە دەورەیی‌یەکان کوردی و ئەوانی تر فارسین.

بیبلیۆگرافیای ڕۆژنامەگەریی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و دەرەوەیدا

کتێبی گەلێک بەنرخی کاک جووتیار تۆفیق بەناوی «بیبلیۆگرافیای ڕۆژنامەگەریی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و دەرەوەیدا» زانیارییەکی زۆری لەسەر ١٠٣ ڕۆژنامە و گۆڤار و «بڵاوکراوە»ی دەورەیی کوردی و فارسی ئاراستە کردووە کە لە ساڵانی نێوان ١٩٠٨ ـ ١٩٨٨ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان یا خود شوێنەکانی دیکەی ئێران بڵاوکراونەتەوە یاخود ئەو چاپەمەنییە دەورەییيانەی وا کوردانی ڕۆژهەڵات دەوریان لە بڵاوکردنەوەیدا بینیوە. لە بەشی پاشکۆی کتێبەکەشدا زانیاری لەسەر ژیانی ئەو کەسانە پێشکەش کراوە کە خۆیان کورد و خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بوون. ئەوەی لە خوارەوەدا دێ لیستەی ناوی چاپەمەنی دەورەییيەکە کەسانی خەڵکی بۆکان دەوریان لە بڵاوکردنەوەیدا بینیوە یان وتار و شێعریان تێدا بڵاوکردۆتەوە:

٧. ڕۆژنامەی «کورد»، ورمێ، ١٩٢٢، مەلا محەممەد تورجانی سەرنووسەری بووە؛

٢٢. نامەی هەفتانەی «کوهستان»، تاران، ١٩٤٥، هەژار، قزڵجی و... شێعریان تێیدا هەیە؛

٢٣. گۆڤاری «هەڵاڵە»، بۆکان، ١٩٤٦، حەسەن قزڵجی سەرنووسەری بووە؛

٢٥. «گڕوگاڵی منداڵانی کورد»، مەهاباد، ١٩٤٦، محەممەد عەتری گڵۆڵانی نووسراوەی تێدا بڵاوکردۆتەوە؛

٢٩. ڕۆژنامەی «کوردستان»، باکۆ، ١٩٤٧ تا ١٩٦١، ١٣٣٧ ژمارەی لێدەرچووە،

دوکتۆر عەلی گەلاوێژ یەک لەو سێ کەسە بووە کە دەری کردووە.

٣٢. بڵاوکراوەی «ڕێگا»، سیتەک (سلێمانی)، ١٩٤٨، حەسەنی قزڵجی یەک لەو سێ کەسە بووە کە بڵاویان کردۆتەوە؛

٣٣. ڕۆژنامەی «کوە نور»، تاران، ١٩٤٩، سلێمان ئەنەوشیروانی لە فەیزوڵڵابەگییەکانی سەقز و بۆکان دەری کردووە (فارسی)؛

٤٨. ڕۆژنامەی «کوردستان»، تاران، ١٩٥٩ تا ١٩٦٣، کەسانی خەڵکی بۆکان وەک سوارە ئێلخانیزادە، سەلاح موهتەدی، عومەر سوڵتانی و ئیبراهیم ئەفخەمی بابەتیان تێدا نووسیوە؛

٥٢. ڕۆژنامەی «کوردستان»، پراگ، ١٩٦٥ ـ ١٩٧٠، حەسەن قزڵجی و محەممەد موهتەدی لەو ٤ کەسە بوون کە ڕۆژنامەکەیان بڵاوکردۆتەوە؛

٦٦. بڵاوکراوەی «ڕاستی»، تاران، ١٩٧٨ ـ ٧٩، حەسەنی قزڵجی سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی بووە؛

٧٠. ڕۆژنامەی «مەردم»، تاران، ١٩٧٩ ـ ١٩٨٠، بەشی کوردی ڕۆژنامەی ئۆرگانی حیزبی توودەی ئێران، حەسەن قزڵجی هاوبەشیی بەڕێوەچوونی ڕۆژنامەکەی کردووە؛

٧٥. گۆڤاری «گرشەی کوردستان، تاران، ١٣٥٩ ـ ١٣٦٠، محەممەدساڵح ئیبراهیمی (شەپۆل) دەری کردووە؛

٩٧. گۆڤاری «سروە»، ورمێ، ١٩٨٥ تا ئێستا، لە ژمارەکانیدا گەلێک کەسانی خەڵکی بۆکان و دەوروبەر بابەتیان نووسیوە و یارمەتی بڵاوبوونەوەیان داوە؛

١٠٠. گۆڤاری «ئاوێنە»، تاران، ١٩٩٠ ـ ١٩٩٨، تێیدا خەڵکی بۆکان بۆ نموونە مەلا محەممەدساڵح ئیبراهیمی، ئەحمەد تەها، ناهید ئەشرەفی (ناوێکی خوزراو بۆ«ئەنوەر سوڵتانی) بابەتیان تێدا نووسیوە.

جگە لەوانە، گەلێک بڵاوکراوەی حیزبە سیاسییەکان وەک کوردستان، شۆڕش، خەبەرنامە، تیشک، ڕێگای گەل و تێکۆشان، وا هەیە بابەتی خەڵکانی دانیشتووی بۆکانیان تێدابێ. هەروەها لە بەشی ژیاننامەدا، بابەتی بەرچاو سەبارەت بە چەند

کەسـی خەڵکی بۆکان وەک سـەید کامیلی ئیمامی (ئاوات) و مامۆستا خالید حیسامی (هێدی) و... نووسراوە.[١]

١. جووتیـار تۆفیـق، بیبلیۆگرافیـای ڕۆژنامەگەریـی کـوردی لـە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان و دەرەوەیدا (١٩٠٨ ـ ١٩٨٨)، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧، ١٨٢ لاپەڕە، کوردی.

ڕۆژنامەوانیی کوردی

کتێبی ڕۆژنامەوانیی کوردیی سەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان (١٩٤٣ ـ ١٩٤٧) نووسینی د. هیمدادی حوسێن لەم دوایی‌یانەدا لە هەولێر بڵاوبۆتەوە. بنەمای کتێبەکە، نامەی دوکتۆرای نووسەرە لە زانکۆی سلێمانی کە پاشان بۆتە کتێبێکی پڕلاپەڕە و بەنێوەرۆک.

١٠٢٣ لاپەڕەی کتێبەکە، هەڵسەنگاندن و ناساندنی نێوەرۆکی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی سەردەمی کۆمارە و پاشماوەکەی هەتا دوا لاپەڕە (١٠٢٣) لەچاپدانەوەی سەرلەنوێی ژمارەکانی ٨ گۆڤار و چاپەمەنیی هەمان سەردەمە، واتە نیشتمان، ئاوات، هاواری کورد، گۆڤاری کوردستان، هاواری نیشتمان، هەڵاڵە، گڕوگاڵی منداڵانی کورد و دیاریی کۆمەڵەی «ژ. ک» بۆ لاوەکانی کورد.

من لە چەند ئاڵقەی دواتری هەر ئەم زنجیرەوتارە چەند گۆڤارێکیان لە پەیوەندیی بۆکاندا دەخەمە بەر باس، بەڵام لێرەدا تەنیا لەو سەرەتایە دەدوێم کە د. هیمداد نووسیویەتی. بۆکان لەو لاپەڕانەدا ڕەنگێکی باشی داوەتەوە، چ وەک شار و چ وەک کەسایەتییەکانی. هەر لە بیرەوەرییەکانی مامۆستا هەژارەوە تا ناوی وەزیرانی کابینەی پێشەوا، تەسلیم بوونی پێشەوا بە سەرتیپ هومایوونی لە حەمامیان، لە سێدارەدانی ڕێبەران و گەورەپیاوان و چاپخانە و گۆڤار و هەروەها کەسایەتیی سیاسی، هونەری و ئەدەبی و مامۆستایانی وەک مەلا محەممەدی تورجانی‌زادە، حەسەنی قزڵجی، هێدی، حەقیقی و هەژار ـ کە ئەو دەم لە بۆکان دەژیا و سەید کامیلی ئیمامی و چەند کەسی دیکەش.

باسی بۆکان و ناوچەی دەوروبەری و کەسایەتیی سەر بە ناوچەکە لەم لاپەڕانەی خوارەوەدا ڕەنگیان داوەتەوە:

١٩، ٢٨، ٣٤، ٤١، ٤٣، ٤٧، ٤٨، ٥١، ٥٤، ٩٤ تا ١٠٣، ١٣٧، ١٤٩، ١٦٥، ١٧١، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٨ تا ١٨٨، ١٩٣ تا ١٩٥، ٢٠٤ تا ٢٠٦، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢٤، ٢٢٧، ٢٣٠.[١]

---

١. د. هیمدادی حوسێن، «ڕۆژنامەوانیی کوردیی سەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان ١٩٤٣ ـ ١٩٤٧»، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ١٠٢٣ لاپەڕە، کوردی.

گۆڤاری نیشتمان

کۆپیی ژمارە ١ تا ٤ی گۆڤاری بەنرخی «نیشتمان» ئۆرگانی کۆمەڵەی «ژ. ک»م لە ڕێگەی برای بەڕێزم مامۆستا حەسەنی قازییەوە پێگەیشتووە.

نرخی گۆڤارەکە لە گەلێک لایەنەوە زۆرە و بۆ توێژینەوە لە مێژووی «ژ.ک» و ڕێباز و سیاسەتەکانی گرنگترین سەرچاوەیە. من لێرەدا بەگوێرەی بابەت، ناچمە باسی گشتی و هەڵسەنگاندنی لایەنەکانی گۆڤارەکە و تەنیا دەسنیشانی ئەو بابەتانە دەکەم کە بۆکان و خەڵکی بۆکان و ناوچەکەی دەگرێتەوە.

ژمارە ١، ساڵی یەکەم، پووشپەڕی ١٣٢٢، جوولای ١٩٤٣؛

هیچ بابەتێکی پەیوەندیدار بە بۆکانی تێدا نییە. وتارێکی «م. فەڕڕوخ» لە لاپەڕە ٢٤ تا ٢٦دا چاپ کراوە کە نازاندرێ چ کەسێکە. تۆ بڵێی سمایلخانی فەڕڕوخی نەبێ؟

ژمارە ٢، خەزەڵوەری ١٣٢٢/ ١٩٤٣:

ـ «لە ناو کۆمەڵەدا چ باسە؟» لە شاری ک، برای ڕاست ئەندامی ٦٧ سەرۆکی ئیدارەی مەحەللیی ئەم شارەیە، ٤ دیناری عێراقی (٥٠٠ ریال)ی بۆ کۆمەگی چاپخانەی ناردبوو، وەرمانگرتووە.»

یەکەم: شاری آ/ ک بۆکانە؛

دووهەم: «برای ڕاست» بەگوێرەی هەندێک کەس، نەمر حاجی ڕەحمانئاغای موهتەدی (ئێلخانیزادە)یە، بەڵام لێرەدا دەگوترێ سەرۆکی ئیدارەی مەحەللیی [کۆمەڵە]. ئێمە دەزانین نەمر قازی کاکەحەمەی قزڵجی ساڵێک دواتر، سەرۆک یا سەدری کومیتەی حیزبی دێموکرات لە بۆکان بووە. پرسیار ئەوەیە: ئایا سەرۆکی کۆمەڵە جیاواز بووە لە سەرۆکی حیزب؟ ئەگەر وا نەبێ، ئەوا «برای ڕاست» قازی کاکەحەمەیە نەک حاجی ڕەحمانئاغا. ئەم باسە جێگای لێکۆڵینەوەیە و من نامەوێ ئاڵۆزیی تێدا دروست بکەم.

ژمارە ٣ و ٤، سەرماوەز و ڕێبەندانی ١٣٢٢/ ١٩٤٤:

- «کوردی دەبێ چۆن بنووسرێ؟»، آ/ ک، برای ڕاست ٦٧؛
- «مەڕامی کۆمەڵەکەم دینگە»، آ/ک، ت/ع. هەژار ٢٠ [مامۆستا هەژار ئەو دەم نیشتەجێی بۆکان بوو].

دەسیاوی بۆ چاپ [یارمەتی دارایی]: ا ـ ع. هەژار، ١٠٠ ریال.[١]

١. گۆڤاری نیشتمان، ئۆرگانی کۆمەڵەی «ژ. ک»، سەرنووسەر: ع. بێژەن [عەبدوڕڕحمان زەبیحی].

جارێکی دیکەش گۆڤاری نیشتمان

لــە ســەرەوەتر، باســی بۆکان لە چوار ژمــارەی یەکەمی گۆڤاری نیشــتمان ئۆرگانی کۆمەڵەی «ژ. ک»م کرد. بەختەوەرانە، ئێستا سەرجەمی ژمارەکانی نیشتمان (١ ـ ٩) لەلایــەن ڕێزدار عەلی کەریمییەوە لە ســلێمانی لە بەرگێکدا چاپ و بڵاوکراوەتەوە. من لێرەدا ناگەڕێمەوە ســەر ژمارەکانی ١ ـ ٤ و تەنیا بابەتی ســەبارەت بە بۆکان لە ژمارە٥ ـ ٩دا دەناسێنم. پێویستە بگوترێ کە ژمارە ٣ ـ ٤ی نیشتمان پێکەوە لە یەک بەرگدا بڵاوبۆتەوە و بە هەمان شــێوەش ژمارە ٧ ـ ٨ بوونەتە یەک بەرگ، واتە لە ڕاستیدا گۆڤارەکە تەنیا ٦ ژمارەی هەیە و دەگوترێ ژمارەیەکی دیکەشی دواتر لێ بڵاوکرابێتەوە کە تا ئێستا نوسخەی دەست نەکەوتووە.

بەگوێرەی سەرەتای کاک عەلی، یەکەم ژمارەی نیشتمان لە ٣٠ی پووشپەڕی ١٣٢٢ (جــوولای ١٩٤٣)دا لــە چاپخانەی خەلیفەگەریــی ئەرمەنییان لە تەورێز بڵاوبۆتەوە و ژمــارە ٧ (واتــە ٧ ـ ٨ ـ ٩)ی لــە خاکەلێــوە جۆزەردانــی ١٣٢٣دا بڵاوبۆتەوە (١٩٤٤)، ئەوانەی خوارەوە بریتین لەو بابەتانەی وا لە ٣ ژمارەی ٥ ـ ٩دا بۆکان و بۆکانییان دەگرنەوە.

ژمارە ٥:

- وتــاری «لەنێــو کۆمەڵەدا»، نووســینی ســیامەک، ئەندامی ژمارە، ٥٧ دانیشــتووی شــاری آ/ک. ئێمە ئێســتا دەزانین کە سیامەک، ڕێزدار مامەقالەی دەبباغی بووە کە ئەو دەم لە بۆکان ژیاوە و شاری «آ/ک»ش بۆکانە؛
- «جووجەڵەی نیشتمان»، آ/ک هەژار ٢٠، شێعرێکی مامۆستا هەژارە کە ئەو دەم لە بۆکان دەژیا.

ژمارە ٦:

- «تکا لە کوردە ناودارەکانی ئێســتا»، نووســینی آ/ک پشــتیوان ١٠٤٢. پشــتیوان، سمایلئاغای ئێلخانیزادە کوڕی مەحموودئاغایە؛

- «دڵی دایک»، شێعری «ئیرەج میرزا»یە، هەژار ٢٠ لە شاری آ/ک وەریگێڕاوەتە سەر کوردی؛

- «خەوی غەفڵەت بەسە هەستن لە خەوێ»، شێعری ع. هونەر[مامۆستا عەباس حەقیقی]؛

- «دەسیاوی بۆ چاپ» [یارمەتی دارایی] ٧ - ق چووبینە [قاسمئاغای ئێلخانیزادە]؛ ٢٠٠ ریال. ٨ برای ڕاست [حاجی ڕەحمانئاغای ئێلخانیزادە]، ٤٠٠ ریال.

ژمارە ٧ - ٩:

- «لەنێو کۆمەڵەدا» [هەواڵی پێکهاتنی کۆبوونەوەی ناسراو بە «پەیمانی ٣ سنوور»؛ نوێنەرانی «کۆمەڵە» لە کۆبوونەوەکەدا ٣ کەس بوون، یەک لەوان هەژار، ئەندامی ژمارە ٢٠]؛

- «خەوی غەفڵەت بەسە...»، پاشماوەی هۆنراوەی ع. هونەر[مامۆستا حەقیقی]؛

پیرەمێردی خەرەفی زستانێ هاتە ئاخر نەفەسی گیاندانێ

[ئەم شێعرە بە «پاشماوە»ی شێعری ژمارە ٦ داندراوە] واتە:

خەوی غەفڵەت بەسە هەستن لە خەوێ گەر ژیانێکی بە ئازاد و دەوێ

لە ژمارە ٦دا نووسراوە: «بە ئازادوو دەوێ»؛ بەڵام لەم ژمارەیەدا نووسراوە: «بە ئازادیو دەوێ».

- دەمەتەقەی دوو باز پێکەوە: ع. هەژار.

[لە ژمارەکانی پێشووشدا چەند دەمەتەقە چاپ کراون (بایز و باپیر)، بەڵام ناوی هۆنەرەکەیان نەنووسراوە. دەکرێ ئەم شێعرانە هی مامۆستا هەژار یا بەو شێوەیەی کە کاک عەلی کەریمی لە سەرەتای کتێبەکەدا نووسیویەتی، هی مامۆستا زەبیحی (ع. بیژەن) بن.

کاک عەلی کەریمی کە ئەو ژمارانەی نیشتمانی چاپ کردۆتەوە لە سەرەتایەکی ٣٤ لاپەڕەییدا ژیاننامەی هەندێک لە نووسەرانی بابەتەکانی نیشتمانی بەکورتی نووسیوە و لەگەڵ وێنەی هەر کامیاندا چاپی کردوون، لەنێو ئەوانیشدا بۆکانی کەم نین:

- عەبدوڕڕەحمانی شەرەفکەندی هەژار - ٢٠ [لەبەروەی ئەو دەم لە بۆکان ژیاوە]؛

- عەبدورڕەحمانئاغای ئێلخانیزادە، برای ڕاست ٦٧ [و «مرۆ»]. ئەم بەشە کاک سەلاحی موهتەدی کوڕی نەمر حاجی ڕەحمانئاغا نووسیویەتی و تێیدا یەکدوو خاڵی ڕاگەیاندووە کە پێویستە لێرەدا بیاننووسمەوە:
- حاجی ڕەحمانئاغا لە ساڵی ١٩٠٤ لە ناوچەی بۆکان لەدایکبووە؛
- لە سنەوە مامۆستای هێناوە بۆ پەروەردەکردنی منداڵەکانی [دەبێ نیازی کاک سەلاح، نەمر میرزا ئەسەدوڵڵای غوەڵامعەلی بێ]؛
- مستەفاپاشای یامولکی لەسەر بانگهێشتنی باوکی حاجی ڕەحمانئاغا [حاجی بایزئاغا] و لەسەر ڕێگای چوونی بۆ لای سمایلئاغای سمکۆ، چەند ڕۆژێک میوانی ماڵی حاجی بایزئاغا بووە [لە بۆکان یا شێخلەر؟]؛
- نەمر سەیفولقوزاتی قازی مامۆستای حاجی ڕەحمانئاغا بووە؛
- ماڵیان سەرەتا لە گوندی شێخلەر بووە لە پەنا بۆکان؛
- بابەتی «مۆسکۆ، واشینگتۆن، لەندەن» کە بەگوێرەی قسەی کاک سەلاح، «ستراتیژ و سیاسەتی خاریجیی کۆمەڵەیە» ئەو نووسیویەتی؛
- ساڵی ١٩٦٧ بە نەخۆشیی شێرپەنجە کۆچیدوایی کردووە و لە حەمامیان نێژراوە؛
- حاجی سمایلئاغای مەحموودئاغای ئێلخانیزادە، پشتیوان ١٠٤٢، ساڵی ١٢٨٨/ ١٩٠٩ لەدایکبووە؛ بۆتە وەزیری ڕێگاوبانی کۆمار. [زانیاریی نووسەر سەبارەت بە حاجی سمایلئاغا، لە کاک عومەری کوڕی حاجی سمایلئاغا وەرگیراوە]؛
- مەلا مەعرووفی کۆکەیی، کە دیارە مەهابادییە و لەوێش ژیاوە، بەڵام بەهۆی ئەوەوە کە لە گوندی کۆکەی بۆکان مەلا و مامۆستا بووە، لێرەدا ئاماژەی پێدەکرێ. مەلا مارف لە ١٢٥٤/١٠/٢ [١٨٧٥] لە گوندی حاجیخۆش لەدایکبووە و لە ١٣٢٤/٦/٦ [١٩٤٥] لە مەهاباد کۆچیدوایی کردووە؛
- خاڵەمین، حاجی سەید حەمەدەمینی بەرزنجی، خەڵکی سندووس بووە، بەڵام باوکی، واتە «حاجی شێخ مستەفای کۆکە» خەڵکی کۆکەی بۆکان بووە. لە ١٢٨٤/ ١٩٠٥ لەدایکبووە و لە ٢٣ی خاکەلێوەی ١٣٧١/ ١٩٩٢ کۆچیدوایی

کردووە؛

ـ عەباسـی حەقیقی، ع. هونەر، ١٩٠٢ لە گوندی «مەرجانئاوا»ی ناوچەی مەهاباد هاتۆتە دنیا و لە ١٩٤٢ەوە هەتا کۆچیدوایی کردنی (١٩٩٨) لە بۆکان ژیاوە.

کاک عەلـی کەریمی کـە بە بڵاوکردنەوەی ژمارەکانی نیشـتمان کارێکی بەنرخی کردووە، لە لاپەڕە ٣٦ی کتێبەکەدا سوودی لە وتارێکی ماڵپەڕی گزینگ وەرگرتووە و «محەممەدسـەعید حافیدی»ی بە خەڵکی کرماشـان ناوبردووە کە هەڵەیە و حافیدی کوڕی مەلا عەبدوڕڕەحیمی قزڵجی و خەڵکی بۆکان بووە. لە هەمان لاپەڕەدا باسـی ق. چۆبینە کراوە کە نووسەر گوتوویەتی نازانێ کێیە. بە بۆچوونی من ئەو کەسە دەبێ قاسـمئاغای ئێلخانیزادە بێ. مامۆسـتا هەژار لە شێعری «بەرەو کوردستان»دا کاتێ دەگاتە بۆکان دەڵێ:

«شـێرەچۆبینە بڕشـتی مـاوە یـان کـەل و کول بـووە، کۆڵـی داوە؟»

کاک عەلی وێنەی حاجی ڕەحمانئاغا، حاجی سمایلئاغا، خاڵەمین، مەلا مارف و حەقیقی لەو بەشەدا هێناوە و لە کۆتایی کتێبەکەشدا وێنەی تاکەکەسیی خاڵەمین و حاجـی ڕەحمانئاغـای هـاوڕێ لەگـەڵ دوو وێنـەی گشـتی چاپ کـردووە. یەک لەو دوو وێنەیە سمایلخانی فەڕڕوخی و قاسمئاغای ئێلخانیزادەی تێدایە (لاپەڕە ٣٥٦)، ئەویتریان لە سەفەری حەجی حاجی ڕەحمانئاغا و حاجی سمایلئاغادا لە سلێمانی گیراوە و وێنەی هەردووکیانی لەگەڵ وێنەی حاجی سەید حوسێنی قورەیشی تێدایە کە دیارە ئەویش لەگەڵیان هاوسەفەری حەج بووە.[1]

١. نیشتمان، بڵاوکەرەوەی بیری کۆمەڵەی «ژ. ک»، ئامادەکردنی عەلی کەریمی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٨، ٣٦٠ لاپەڕە، کوردی.

ڕۆژنامەی کوردستان (١٩٤٦)

لە بەشەکانی ئەم دوایی‌یەی «بۆکان لە مێژوودا» باسی هەندێک ڕۆژنامە و گۆڤارم کرد کە تێیان‌دا سەبارەت بە بۆکان بابەتیان بڵاوکردۆتەوە یا خود بۆکانی دەوریان لە دەرچوونیان‌دا بینیوە.

وا ژمارەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان»،[1] چاپی ساڵانی ١٣٢٤ ـ ٢٥ (١٩٤٦)ی کۆماری کوردستان لەلایەن بنکەی ژین و ئاراسەوە چاپی دووبارە و لە بەرگێک‌دا بڵاوکراوەتەوە.

بە هۆی گرنگایەتیی کارەکەوە، دوای کڕنۆش بردن بۆ سەرنووسەر و بەڕێوەبەر و نووسەران و پشتیوانەکانی ڕۆژنامەکە و دوای دەسخۆشی‌کردن لە هەموو ئەو کەسانەی دەوریان لە بڵاوبوونەوەی دووبارەی ڕۆژنامەکەدا بینیوە، بەتایبەت کاک ڕەفیق ساڵح و کاک سدیق ساڵح، هەوڵ دەدەم بابەتی پەیوەندیدار بە بۆکان لە هەموو ژمارەکان‌دا دەسنیشان بکەم و ڕایانبگەیەنم. شایانی باسە کە ئەم بەرگە، ٨٢ ژمارە لە سەرجەمی ١١٢ ژمارەی دەرچووی ڕۆژنامەکەی گرتۆتەبەر. بەهیوای ئەوەی ژمارەکانی دیکەشی لە داهاتوودا بدۆزرێنەوە.

ڕۆژنامەی کوردستان لە یەکەم ژمارەیەوە تا دوایین ژمارەی نێو ئەم بەرگە (٩٣)، بابەتی سەبارەت بە بۆکان یا خود لەلایەن بۆکانییانەوە ئامادەکراوی تێدایە و کەمتر ژمارەیەک هەیە بابەتی ئەوتۆی تێدانەبێ. زۆر لە بابەتە سیاسییەکان و چالاکییە

---

١. ناوی ڕۆژنامەکە لە ژمارە ١ ـ ٩ «کوردوستان»، نووسراوە و پاشان بۆتە «کوردستان». ڕۆژنامەی «کوردستان»، بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دێموکراتی کوردستان، چاپی چاپخانەی کوردستان، شەقامی وەفایی، مەهاباد.
ژمارە ١: پێنج‌شەممە ١٣٢٤/١٠/٢٠ = ١/١١/ ١٩٤٦؛ ژمارە ٩٣: ١٣٢٥/٧/١١ = ١٩٤٦/١٠/٣] ڕۆژنامەی کوردستان، مەهاباد ١٣٢٤ ـ ١٣٢٥ی هەتاوی (١٩٤٦) ئامادە کردنی ڕەفیق ساڵح و سدیق ساڵح، پڕۆژەی هاوبەشی بنکەی ژین (سلێمانی) و دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس (هەولێر)، ساڵی ٢٠٠٧، ٣٥٥ لاپەڕەی قەبارە A2 (بەداخەوە ئەو بەرهەمە نایابەش وەک زۆربەی چاپەمەنییەکانی باشووری کوردستان، ژمارەی ISBNHی بۆ دەسنیشان نەکراوە).

فەرمییــەکان هــی ئاغاواتــی بۆکان و دەوروبــەری بووە، لە کاتێکدا خەڵکی ئاســایی تەنیا شێعر و وتاری ئەدەبییان تێدا نووسیوە. وێدەچێ سەرەپەتی هەموو کارەکانی ئەو سەردەمە لە ناوچەی بۆکان بەدەست ئاغاواتەوە بووبێ، هەر ئەوانەی کە چەند ســەعات دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵــی هەرەس‌هێنانی بزووتنەوەکە، کەوتنە ڕاونانی پێشــمەرگە و بارزانــی و هەروەهــا تاڵانوبــڕۆی ئیــدارات و بنکــەی پێشــمەرگە و ســەربازخانەی بۆکان! (بڕواننە یادداشــتی ئەفســەرە ئێرانییەکانی نیشتەجێی گوندی ســەرا لە کاتی پاشەکشــێیان بەرەو بۆکان و مەهاباد و شــنۆ، لە باس و بابەتەکانی پێشووتردا.)

لیســتەی نــاوی بابەتــی ســەبارەت بە بۆکان لــە ڕۆژنامەی کوردســتان لە یەکەم ژمارەیەوە تا دوایین ژمارەی ئەم بەرگە بەو شێوەیەی خوارەوەیە:

١. ڕاپۆرتی هەڵکرانی ئاڵای موقەددەسی کوردستان لە شاری بۆکان (ژمارە ١)؛

٢. شــێعری هــەژار و هێمــن و حەقیقــی ســەبارەت بــە هەڵکرانــی ئــاڵا لــە بـۆکان (ژمارە ١و٢)؛

٣. ژیاننامەی مەلا عەلی قزڵجی، نووسینی سەید محەممەد حەمیدی سەرنووسەر (ژمارە ٣)؛

٤. پیرۆزبایــی دەرچوونــی ڕۆژنامــەی کوردســتان لەلایــەن کەریــم، ئەحمــەد و عومــەری عەباســی، محەممەدئەمیــن ئێلخانــی‌زادە، ئەبووبەکــر، ئیســماعیل و ســەلیم ئێلخانــی‌زادە، ئەمجــەد عوســمانی، محەممەدئەمیــن دادخــوا و ح. مودەرریسی[حەســەن] ســەرۆکی ئیــدارەی فەرهەنگــی بۆکان (ژمــارە ٤، ٥، ٧، ٨ و ١١)؛

٥. هەواڵی بڵاوبوونەوەی نەخۆشیی تیفووس لە بۆکان (ژمارە ٥)؛

٦. ڕاگەیاندنی موژدەی دەرچوونی گۆڤاری هەڵاڵە لە بۆکان «بەم زووانە» (ژمارە ٦)؛

٧. ســەلیم‌ئاغای ئێلخانی‌زادە ئەوەڵین کەســە لیباســی ســەربازی [کوردســتان]ی لەبەر کردووە (هەواڵ)، (ژمارە ٧)؛

٨. یارمەتیی دارایی بۆ چاپخانەی کوردستان، (لیستەی ناو)، ئاغاواتی بۆکانیش لە ناویان‌دان (ژمارە ٩)؛
٩. «لە قزقەڵاڕا»، شێعری خاڵەمین (ژمارە ٩)؛
١٠. هەواڵی جێژنی دانانی ڕەئیس جمهووری کوردستان لە گوندی گوێگجەلی و سەراو، ڕەحیم سەیفی قازی (ژمارە ٩)؛
١١. هەواڵی یارمەتیی دارایی قاسم ئێلخانی‌زادە بۆ قوتابخانەی گەلاوێژ لە مەهاباد (ژمارە ١١)؛
١٢. هەواڵی چالاکیی سیاسی م. ص. موقتەدیری [محەممەدساڵح] لەسەر چۆمی مەجیدخان (ژمارە ١١)؛
١٣. خیتابەی ئەحمەدئاغای ئێلخانی‌زادە (ژمارە ١٢)؛
١٤. قازانجی مێژوو، ئەمجەد عوسمانی (ژمارە ١٣)؛
١٥. هەواڵی هەوەڵ دەرکەوتی چاپخانەی بۆکان، سیلسیلەی مەشایەخی نەقشبەندی هەژار (ژمارە ١۴)؛
١۶. بە موناسەبەتی هەدیەی قورئان بە پێشەوا (وتار)، سەید عەبدولقادر سەیادەت (ژمارە ١۵)؛
١٧. وتار: عەبدوڕڕەحمان ئێلخانی‌زادە (ژمارە ١۵)؛
١٨. وتار: پشتیوان، ئیسماعیل ئێلخانی‌زادە (ژمارە ١۶)؛
١٩. هەواڵ: چەقاندنی ئاڵای کوردستان لە یەکشەوە ئیسماعیل‌خانی فەڕڕوخی (ژمارە ١۶)؛
٢٠. ژیاننامەی مەلا حەسەن ئیبن عوسمانی، ئەمجەد عوسمانی (ژمارە ١۶)
٢١. جەژنی سەربەخۆیی لە گەردیگلان، سەید سەلام نەبەوی، سەید عەبدوڵلا (ژمارە ١۶)؛
٢٢. هەزار سەلام لە تۆ ئەی ڕۆژنامەی کوردستان، عەبدالکەریم بەهرامبەگی بۆکان (ژمارە ١٩)؛
a٢٢. حوکمی قەزاوەتی بۆکان بۆ «قازی محەممەدی قزڵجی» [قازی کاکەحەمە]،

(ژمارە ٢١)؛

٢٣. جێژنی سەربەستیی کوردستان لە یەکشەوە (هەواڵ)، (ژمارە ٢٤)؛

٢٤. شێعر: ئەمجەد عوسمانی (ژمارە ٢٨)؛

٢٥. خیتابە: کاکە ڕەحمان ئێلخانیزادە (ژمارە ٢٨)؛

٢٦. ئەستێرەی سەربەرزی سەربەستی، ڕۆژنامەی کوردستان، شێخاڵی، محەممەد عەتری گلۆلانی (ژمارە ٣٣)؛

٢٧. وتار: دنیای ئەورۆ، محەممەد عەتری گلۆلانی (ژمارە ٣٤)؛

٢٨. شێعر: ئوەیس عوسمانی (ژمارە ٣٨)؛

٢٩. تەسویبی قانوونی موجازات [بۆ سپای کوردستان]، ئیبراهیم سەلاح (ژمارە ٤١، ٤٢، ٤٣)؛

٣٠. ژمارەی دووی «هەڵاڵە» [لە بۆکان] دەرهات (ژمارە ٤٨)؛

a٣٠. هەڵاوەسینی تابلۆی دەرسخانەی «کوڕانی پێشەوای کوردستان» لە بۆکان (ژمارە ٤٨)؛

٣١. ویفاق و نیفاق، م. ص. قزڵجی [محەممەدسادق] (ژمارە ٤٩)؛

٣٢. با لەوە زیاتر بە تاریکی دانەنیشین (وتار)، سەعید ئەدهەمی فەیزوڵلابەگی (ژمارە ٥١)؛

٣٣. حەوتسەد ساڵە کورد بۆ سەربەخۆیی گیانبازی دەکا، ح. قزڵجی [حەسەن]، (وتار) (ژمارە ٥٥)؛

٣٤. ئاڵای کوردستان لە گەردیگلان هەڵکرا (وتار و شێعر)؛ سەید کامیل ئیمامی (ئاوات) (ژمارە ٥٥)؛

٣٥. کورد هەر بۆخۆی داوای حەقی خۆی دەکا، ح. قزڵجی [حەسەن]، (وتار)، (ژمارە ٦٠)؛

٣٦. نهضت آذربایجان (وەرگێڕاوی وتارێک لە ڕۆژنامەی «ڕەهبەر»ی حیزبی توودەی ئێران)، ح. قزڵجی [حەسەن] (ژمارە ٦٦)؛

٣٧. میللەتی موباریزی کورد، (وەرگێڕاوی وتارێک لە گۆڤاری ئازەربایجان)، ح

قزڵجی [حەسەن] (ژمارە ٦٨)؛
٣٨. شاعیری میللی «هەژار» (وتار)، ح. قزڵجی [حەسەن]. لە ژمارە ٣ی «هەڵاڵە» وەرگیراوە + «مصاحبە»ی نوێنەری ڕۆژنامەی ڕەهبەر لەگەڵ پێشەوا (تەرجەمە) (ژمارە ٦٩)؛
٣٩. فیلمی عاسمان لە سینەمای کوردستان (ئەدەبی)، ح. قزڵجی [حەسەن] (ژمارە ٧١)؛
٤٠. استعمال حربە دروغ بر علیە کرد و کردستان (وتارێکی فارسی) ح. قزڵجی [حەسەن] (ژمارە ٧٣)؛
٤١. من و گوڵە سوێسنێک (وتار)، محەممەد عەتری گڵۆڵانی (ژمارە ٧٣)؛
٤٢. هەواڵ: تەوبیخ و جەریمەکردنی «محەممەد زەکەوی» حیسابدار و تەحویلداری ئیدارەی دارایی بۆکان (ژمارە ٨٥)؛
٤٣. ڕاگەیاندن و سپاسنامەی دوکتۆر محەممەدڕەسووڵ کوردپوور کۆمیساریای شارەوانیی مەهاباد (ژمارە ٨٧)؛
٤٤. هەواڵی پێکهاتنی کومیتەیەک بۆ دروستکردنی «مزگەوتی کوردان» لە میاندواو، بە بەشداری قازی کاکەحەمەی قزڵجی و حاجی ساڵحی حەریری (ژمارە ٩٢).

«سپاس بۆ کاک موحسین قزڵجی بۆ دەسنیشانکردنی ژمارە a٢٢ و a٣٠».

وەک گوترا، زۆربەی چالاکییەکان هی ئاغاوات و ئەو کەسانە بوون کە بە دەوروبەری ئەوانەوە بوون، بەڵام هەندێ کەسی وەک مامۆستایان حەسەن قزڵجی، نووری و هەژاریش، کە ئەو دەم لە بۆکان دەژیا و وەک نوێنەری شاری بۆکان لە کۆبوونەوە حیزبییەکاندا بەشداری دەکرد، گەلێک چالاکانە لە کاروباری سیاسی و کولتووریدا هەنگاوی گرنگیان هەڵێناوەتەوە. شاعیری میللی هەژار، هەروەها ئیمامی (ئاوات) و شێواو (مامۆستا خالید حیسامی)، بەتایبەت مامۆستا هەژار شێعر و وتاری زۆریان لە ژمارە جۆربەجۆرەکانی ڕۆژنامەی کوردستاندا نووسیوە، کە ئەگەر دەسنیشان بکرایەن، ئەم وتارە گەلێک زیاتر دەبوو.

ناوی خەڵکی ئاسـایی و دانیشـتووانی شـار و گوندەکان لـە ڕۆژنامەکەدا کەمتر ڕەنگـی داوەتـەوە و تەنیـا نـاوی ئەو کەسـانە نووسـراوە کـە یارمەتیـی داراییـیان ئاڕاسـتەی ڕۆژنامەکـە کردووە، بـەڵام لەنێو ڕاگەیاندنی فەرمیـی ئیداراتی دەوڵەتیی کوردسـتان‌دا، جاروبـارە بابەتـی سـەرنجڕاکێش دەردەکـەوێ، بـۆ نموونـە هەواڵی پـڕۆژەی دامەزرانـی قوتابخانـەی کـوردی ـ عیبری لـە مەهاباد (ژمـارە ٧٥) یا خود ڕاگەیاندنی ئیدارەی سـەبتی ئەسـنادی مەهاباد سـەبارەت بە داواکاریی هەندێک لە دانیشـتووانی شـاری مەهاباد و بۆکان بۆ سـەبت کردنی خانووبەرەکەیان، کە ناوی خەڵکی زۆری تێدایە (ژمارە ٣٦) و لە ناویان‌دا هەندێک کەسی بۆکانی دەبیندرێن بە جوولەکە و موسوڵمان و ئەرمەنییەوە؛ ئەوەش ناوەکان:

یۆسف بنیامین صافوونی (بۆکانی)، مووسا و ئیسماعیل و عیمران و یۆسف کۆهینی (بۆکانی)، سەید عەبدوڵڵا کازمی (بۆکانی)، نازدار فەتحی (بۆکانی)، سدیق و ئیسماعیل و کەریمی ئەسـکەندەری، محەممەد ڕەشید براخاس (بۆکانی)، جەنابی حاجی بابەشێخ سـەیادەت (مەهابـاد)، سـاڵح نەسـیری (بۆکانـی)، سـەید سـادق ڕەحمانـی، ڕەشـید جەباری (بۆکانی)، سـمایل‌ئاغا جاوی (بۆکانی)، ئەسـتێر یەعقووبیان، محەممەدئەمین مەلامەحمـوودی (بۆکانی)، سـەعید سـەیدی (بۆکانی)، عەبدوڵڵا و محەممەدسـاڵح و مسـتەفا میقـرازی (بۆکانی)، ڕەحیـم ئەمینی (بۆکانی)، حەسـەن تەبریزچی (بۆکانی)، حەمەعەزیـز مەلیـکزادە (بۆکانی)، محەممەدڕەحیم عوسـمانزادە (بۆکانی)، ڕەشـید نەعلبەندی‌ئەقدەم (بۆکانی)، ساڵح حەمەکوردی (بۆکانی)، عەلی کازمیان، مەحموود و ئەحمەد ئیفتیخاری، حەسەن بوداقی (گوندی قزڵجە و شاگێلدی).

لە کۆتایی‌یەکەشی‌دا نووسراوە:

«ئـاگاداری نەوبەتـی ئەوەڵ، ٣٠ی خاکەلێوەی ١٣٢٥، سـەرۆکی ئیدارەی سـەبتی مەهاباد، هاشم مووسازادە.»

گۆڤاری کوردستان

لـە مـاوەی حوکمی کۆماری کوردسـتان (١٩٤٦)دا جگە لە «ڕۆژنامەی کوردسـتان»، کـە حەوتـووی سـێ جار لـە مەهابـاد دەردەچـوو، چاپەمەنییەکی دەورەیـی تر هەر بەنـاوی «کوردسـتان» دەردەچـوو، کـە مانگانە بوو و ئێمە ئێسـتا بەنـاوی «گۆڤاری کوردسـتان»ەوە دەیناسـین. مـن زانیارییەکـی زۆرم لەسـەر ئـەو گۆڤـارە نییـە و ئەوەندەی بزانم سـەرجەم ٩ ژمارەی لێدەرچووە و بڕیارە بنکەی ژین لە سـلێمانی سەرجەم ژمارەکانی سەرلەنوێ چاپ بکاتەوە. لەم دواییەدا ڕێزدار حەسەنی قازی کۆپیـی چـوار ژمارەی یەکەمی گۆڤارەکەی بـە ئیمەیل بۆ ناردووم کە گەلێک بابەتی سەرنجڕاکێشیان تێدایە. دەگوترێ کە سەرنووسەری گۆڤارەکە، نەمر عەبدوڕڕەحمان زەبیحی (بێژەن) بووە.

لـەو چـوار ژمارەیـەی بەردەسـتی مـندا گەلێـک بابەت هـەن کـە پەیوەندیی بە بۆکانـەوە پەیـدا دەکـەن، مـن لێـرەدا لیسـتەیەک لـەو بابەتانـە پێکدەهێنـم (بـەڵام ڕێنووسەکەی ناگۆڕم).

کوردستان: بڵاوکەرەوەی بیری حیزبی دێموکراتی کوردستان، گۆڤارێکی ئەدەبی کۆمەڵایەتی، سیاسییە هەر پازدە ڕۆژ جارێک[١] بڵاودەکرێتەوە.

ژمارە ١؛ ساڵی یەکەم، ١٥ سەرماوەز ١٣٢٤، ٦ دسامبر ١٩٤٥:

- لاپەڕە ١١، «حیزبی دێموکراتی کوردستان:

لـەدوای ئـەوە لـە هەوەڵی مانگی خەزەڵـوەر (آبـان)ی ١٣٢٤ حیزبی دێموکراتی کوردسـتان لـە مەهابـاد دانـدرا و بەیاننامـەی خـۆی بڵاوکـردەوە لـە ڕۆژی ١٣٢٤/٨/٢دا هـەوەڵ کۆنگـرەی خـۆی کـە تێکـەڵ بوو لـە سـەران و نوێنەرانی کوردان بە تەرتیبی ژێرەوە تەشـکیل دا: ٨ بۆکان: آغای عبدالرحمن شـرفکندی، آغـای رشـید علـیزادە... لـەم کۆنگـرەدا هەمـوو لکەکانـی حیزبـی دێموکراتـی

١. لە ژمارە ٣ ـ ٤دا نووسراوە هەر مانگی جارێک بڵاو دەکرێتەوە.

کوردستان تصویب کرا و نوێنەری تایبەتیان بۆ داندرا و هەریەک لە جێی خۆیان دامەزران و دەستیان بەکار کرد و هەژار هۆنەری جوانی کوردستان ئەم شێعرانەی خوارەوەی کە باسی دێموکرات دەکا خوێندەوە...»

ژمارە ٢، ساڵی یەکەم، ٣٠ سەماوەز ١٣٢۴، ٢١ دسامبر ١٩۴۵:[1]

- ل ۶: شیوەنم بۆ وەتەنە، شێعری خالید حیسامی (شێواو)؛
- ل ٧: جێژنەی نصب کردنی تابلۆی کلوپی حیزبی دێموکراتی کوردستان لکی بۆکان ڕۆژی چوارشەمۆ ٢٨ ـ ٩ ـ ٢۴ [١٩۴۵/١٢/١٩]؛
- ل ٩: ئەی دایکی نیشتمان، بە قەڵەمی ع. خ [عەلی خوسرەوی؟]؛
- ل ١۴: فرمیسکی هەتیو، شێعری هەژار؛
- لاپەڕەی کۆتایی: هەڵکرانی ئاڵای موقەددەسی کوردستان لە... [بۆم نەخوێندرایەوە]؛

ژمارە ٣، ساڵی یەکەم، مانگی خاکەلێوە، مارس ١٩۴۶؛

- ل ١٣ تا ٢۶ شێعری سیف القضات؛
- ل ٣١ تا ٣٢ یا وطن یا مردنم، شێعری محمد گلۆڵانی ـ عطری؛
- ل ٣۴ تا ٣۵ سۆزەی دەروون، شێعری محمد گلۆڵانی ـ عطری، «خەراجاتی دوو زولفی تۆ ئەرێ ماچینە یا چینە؟...»؛
- ل ٣۵ وەرگەڕاوە لە دوو شعری عەرەبییەوە بە کوردی: ئەمجەد عوسمانی:

«کە نووکی رم لە مەیدانا لە سینەم چەسپ و جێگیر بوو
کە قەترەی خوێنی من دەتکا لە شمشیر، یادی تۆم بیر بوو
وەکوو بەرقی ددانی پێکەنینت شوعلەیەک لێی دام
تەواو پێم خۆش بوو ماچی کەم، کە ڕوانیم بەرقی شمشیر بوو»

- ل ٣۶ دیاری خێروێژ [شێعری میرزا عەلی سەمیمی (خێروێژ)]؛

---

١. لاپەڕەکانی سەرەتا و کۆتایی ژمارە ٢ ناخوێندرێنەوە.

«شــوکر بــە کــوردان ئــازادی دریــا ئــاڵای ســەربەرزی بەخێــر هەڵکریا...»

ئەم شـێعرانە، برایەکی جنووبی کە بە ئاوری نیشتمانپەرسـتی دڵی کوڵیوە و بە خوێناوی چاو نووسیویەتی.

ژمارە ٤، ساڵی یەکەم، مانگی بانەمەڕ، مە ١٩٤٦:

- ل ١ شـاعری میلی بەناوبانگ حضرت ابولحسـن سـیف قازی (بە هۆی ٧٢مین ساڵی لەدایکبوونی): سید محمد حمیدی؛
- ل ١٨ و ١٩ بۆ جێژنی سیدان ٢٤/١١/٩ ـ شێواو [خالید حیسامی]؛

«کــوا دوژمنانــی خوێنخــۆر؟ بــا بێنــە ســەیری بەزمــم
کوێرایــی چــاوی وانە شــادی و ســوبات و عەزمــم...»

- ل ٢٠ جووتیاری بەمشـوور، شـێعری هەژار، لە جێژنی ١٨ سـاڵەی هوردووی سوور لە مەهاباد خوێندراوەتەوە:

«بیست و هەشت ســاڵێ لەمەوبەر لێنین
کە بــە ســەد قــەدرەوە نێوی دێنیــن...»

- ل ٢١ تیشکی سەربەستی وەدەرخست، شێعری محەممەد گلۆڵانی ـ عطری؛

«تاکــو کەنگــێ مــن بناڵم بەو هەناســەی ســەردەوە؟
تاکــو کەنگــێ لێوبەبــاری بــەو دڵــەی پــڕدەردەوە؟»

- ل ٢٢ دەکا پیرۆزی سەربەستی، محەممەد عطری گلۆڵانی

«بەرت چەند خۆشە سەربەستی! ببی پیرۆز، چ دارێکی!»

دەزانـم هەمـوو ژمارەکانـی گۆڤارەکـە دواتـر لـە سـلێمانی چاپکرانـەوە، بەڵام بەداخەوە من چاوم پێیان نەکەوتووە. تەنیا کتێبی «ڕۆژنامەوانیی کوردیی سـەدەمی کۆماری دێموکراتی کوردسـتان»ی دوکتۆر هیمدادی حوسـێنم بینیوە کە کۆپیی ئەو چوار ژمارەیەی سـەرەوە چاپکراوەتەوە و بەبێ ژمارە ٥ گەیشـتۆتە ژمارەی «٦ و

٧ پێکەوە» و ئیتر ژمارە ٨ ـ ٩شی نەگرتۆتەبەر.[١]

ژمارە ٦ ـ ٧ ساڵی یەکەم، پووشپەڕ و گەلاوێژی ١٣٢٥ [جوولای و ئۆگوستی ١٩٤٦]:

لاپەڕە ١١ شێعرێکی ئایینی م. ص. قزڵجی [قازی کاکەحەمە]:

«یا رسول الله یاس خیر البشر! تکا کارەکەی مەیدانی مەحشەر!»

لاپەڕە ٢٥ شێعرێکی خێرویێژ:

«بیستوومە لە فەزل و کەرەم و لوتفی خوداوە

ئیعلانی سەڵاحەت لە هەموو لایی دراوە»

بە شوێنیدا سێ پارچە شێعری دیکە هاتوون کە ناوی شاعیری یەکەمیان نەنووسراوە، بەڵام لەبەروەی بە شوێنی شێعرەکەی خێرویێژدا هاتووە دەبێ هی ئەو بێ. شێعری دووهەم و سێهەمیش لەسەریان نووسراوە «دیسان»، کە دەبێ هەر هی ئەو بن.

١. د. هیمداد حوسێن، «ڕۆژنامەوانیی کوردیی سەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان ١٩٤٣ تا ١٩٤٧»، چاپی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٨، ١٠٢٣ لاپەڕە، کوردی.

سێ گۆڤاری سەردەمی کۆماری کوردستان

١. گۆڤاری ئەدەبی، مێژوویی، کۆمەڵایەتیی ئاوات

تاقە یەک ژمارەی لە ٢٢ ئوکتۆبری ١٩٤٥دا لێدەرچووە، نەمر محەممەدی شاپەسندی لە مەهاباد دەریکردووە (بڕواننە بەشەکانی پێشتر).

گۆڤارەکە هیچ بابەتێکی پەیوەندیدار بە بۆکانی تێدا نییە.

٢. گۆڤاری هاواری کورد

وەک درێژەی گۆڤاری نیشتمان سەیر دەکرێ، تاقە یەک ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە، کە ڕێکەوتی ڕەزبەری ١٣٢٤ (سپتامبر و ئوکتۆبری ١٩٤٥)ی بەسەرەوەیە.

لە لاپەڕەی ٧ ـ ٨دا وتارێک بەناوی «مەلا مەعرووف کۆکی» نووسراوە، کە ئەو شاعیرە ناودارە مەهابادییە بە حیسابی ڕەچەڵەک، دەگەڕێتەوە سەر گوندی کۆکە و شاری بۆکان. لە لاپەڕە ١٦ ـ ١٧ شدا شێعرێکی مامۆستا هەژار چاپ کراوە. سەرنووسەری گۆڤارەکە ڕوون نییە کێ بووە، بەڵام نەمر سەید محەممەدی حەمیدی دەستی لە دەرکردنیدا هەبووە.

٣. گۆڤاری هاواری نیشتمان (بڵاوکەرەوەی بیری یەکییەتیی جەوانانی دێموکرات)

سەرنووسەری گۆڤارەکە، نەمر «سدیق ئەنجیریئازەر» بووە. تاقە یەک ژمارەی لێدەرچووە کە ڕێکەوتی یەکی خاکەلێوەی ١٣٢٥ (٢١ی مارسی ١٩٤٦)ی بەسەرەوەیە. لە لاپەڕەی ٣٢ تا ٣٥دا وتارێکی بەناوی «بێبەش کران لە حقووقی مەدەنی» تێدایە «سەعیدی هومایوون» نووسیویەتی کە دەبێ نەمر «سەعیدی هومایوون» خوشکەزای پێشەوا بێ.

هەر سێ گۆڤارەکان، لە کتێبی «ڕۆژنامەوانیی کوردیی سەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان ١٩٤٣ ـ ١٩٤٧» نووسینی د. هیمدادی حوسێندا چاپ کراونەتەوە: گۆڤاری ئاوات: لاپەڕە ٤١٧ تا ٤٣٩؛ هاواری کورد: لاپەڕە ٤٤١ تا ٤٧٤؛ هاواری نیشتمان: لاپەڕە ٦٦٧ تا ٧١١.[١]

---

١. د. هیمدادی حوسێن، «ڕۆژنامەوانیی کوردیی سەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان

گۆڤاری هەڵاڵە

گۆڤـاری «هەڵاڵە» یەکەم چاپەمەنییەکـی دەورەییـیە لە بۆکان چاپ و بڵاوکرابێتەوە. گۆڤارەکە لە سـەردەمی کۆماری کوردسـتان (١٩٤٦) لە چاپخانەیەک چاپ کراوە کە نەمر حەسـەنی قزڵجی بەڕێوەی بردووە. شـوێنی چاپخانەکە، سـەر حەوزەگەورەی بۆکان و ڕووبەرووی «خوڕێنک» بووە، کە دواتر کرایە کارگەی قەندی نەمر حاجی قاسـمی کەریمی. نەمر هەژاری موکریانی یاریدەدەری قزڵجی بووە لە ئامادەکردنی هەڵاڵـەدا. یەکـەم ژمـارەی لـە ڕەشـەمەی ١٣٢٤ (١٩٤٦) و سـێهەم ژمـارەی، واتـە دواژمـارەی لـە بانەمـەڕی ١٣٢٥ (هەمـان ١٩٤٦)دا بڵاوکراوەتـەوە. کاک موحسـین قزڵجی لە کتێبی «سەرجەمی بەرهەمی حەسەنی قزڵجی»دا، دەقی هەر سێ ژمارەکەی بڵاوکردۆتەوە.

زۆرێک لە هەواڵ و بابەتەکان لە پەیوەندیی بۆکاندان و نووسەری بابەتەکانیش زۆریـان هـەر بۆکانیـن. لـە ژمـارەی یەکەمـی هەڵاڵـەدا، هەواڵـی هەڵکرانـی ئـاڵای کوردستان لەسەر قەڵای سەرداری بۆکان ڕاگەیەندراوە. ڕۆژی هەڵکرانی ئاڵا، هەینی ١٣٢٤/١٠/٧ [١٩٤٥/١٢/٢٨]ھ. هەر لەو شوێنەدا دوو پارچە شێعر بڵاوبوونەتەوە، کە نەمران سـەید کامیلی ئیمامی (ئاوات) و عەباسـی حەقیقی لە ڕێوڕەسـمی هەڵکرانی ئاڵای کوردستان لە بۆکاندا خوێندوویانەتەوە و من لێرەدا دەیانهێنمەوە. لە کۆتایی شـێعری یەکەمدا ناسـناوی «زرنگ» هاتووە کە بریتیە لە ناوی نهێنیی جەنابی سـەید کامیل لە کۆمەڵەی «ژ. ک»دا:

شێعری ئاغای سەید کامیل

لـە هەموو کـوردی وڵات بـێ پیرۆز — خاسـە بۆ وانـە لەگەڵ مەن دڵسـۆز
بـۆ ئەوانـەی کـە بـە پێشـواز هاتن — فیرقەیـی پیادە و چەند سـواری قۆز
هەر بژیـن میللەتی کـوردی بە ئەبەد — هـەر بە شـان هەڵگرن ئـاڵای فیرۆز
دوژمنی کوردی هەڵات بۆی دەرچوو — ڕێویـە و کلکی ئەوا گـرت لە گەڵۆز

١٩٤٣ ـ ١٩٤٧»، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ١٠٢٣ لاپەڕە، کوردی.

بەسە ژێردەستی و حیزی، تا کەی   ئێمە نۆکەر بین، ئەوان لێدەن پۆز؟
نەتەوی خۆ لە هەموو جێ دەرکەن!   تەقڵەکوت حەملە بەرن، بیکەنە تۆز!
هەر بە شاباڵی هومای ئاڵای خۆ   لەشکری دوژمنی خۆ کەن ئاڵۆز
تانگ و ماشێن و زرێی لێبگرن   با لەکۆڵ بێتەوە سواری کەرەبۆز
وا «زرنگ» بانگوو دەکا: ئاڵاتان   لە هەموو کوردی وڵات بێ پیرۆز!

شێعری ئاغای حەقیقی

هاتەدەر ڕۆژ لە بورجی مینارەنگ   لاچوو تاریکی، تێپەڕی شەوەزەنگ
گوڵی شادی لە باغی ئازادی   هاتەدەر زۆر بە ناز و عیشوە و ڕەنگ
بولبولی نیشتمانی کوردستان   دەچریکێنێ بۆی بە سەد ئاهەنگ
کوڕەکانی دە ڕەقس و شادیدان   جێژنەیانە کچانی شۆخ و شەنگ
دەنگی مووزیک و پێی پیادەنیزام   زلزەلەی خستە خەیمەیی ئەوڕەنگ
ڕۆژی فەتح و زەفەر هەڵات ئەوجار   حەمدی لیللا تەواو بوو ڕۆژی تەنگ
دەستی چابوکسواری خوشبەختی   دایکوتا داری بەیرەقی سێ ڕەنگ
دارێکی دا بە ڕوحی دوژمندا   بەردی نا سەر، سەریشی نا بن سەنگ
هاتفێ یا فریشتەی ئیقباڵ   ئەو قسەم پێدەڵێ بە قاو و دەنگ:
بڵێ بەو کوردەکانی غیرەتمەند   شێری مەیدان، پڵنگی ڕۆژی جەنگ،
لاوەکانوو لە ڕێی وەتەنداری   بە فیدا کەن، مەیەننە سەر خۆ نەنگ!
حافزی نیشتمان و ئاڵا بن   مەپرینگێنەوە لە تۆپ و تفەنگ

دیسان گۆڤاری هەڵاڵە

پێشتر باسی گۆڤاری هەڵاڵەم کردوە و ناساندوومە. ئێستا لەبەر ڕووناکایی کتێبەکەی د. هیمدادی حوسێن، جارێکی تر بەوردی بە ژمارەکانی گۆڤاری هەڵاڵەدا دەچمەوە. جگە لەوەی گۆڤارەکە خۆی لە بۆکان دەرچووە و سەرنووسەرەکەی، شەهید حەسەنی قزڵجی، بۆکانییە، ئەم بابەتانەی نێویشی هەرکام بە شێوەیەک بۆکان دەگرنەوە:

ژمارە ١، ڕەشەمەی ١٣٢٤/ ١٩٤٦:

- هەڵاڵە نووسینی ع. هەژار؛
- دوو دەنگ ئێستاش گوێی سووک دەزرینگێننەوە، نووسینی «ح. قزڵجی» [دەبی حەسەنی قزڵجی بێ]؛
- بە شەرعی ئیسلام کوردستان هی خۆمانە، نووسینی م. ص قزڵجی [محەممەدسادق (قازی کاکەحەمەی قزڵجی)]؛
- شێعری هەژار لە ڕێوڕەسمی هەڵکرانی ئاڵای کوردستان لە مەهاباد: «نیشتمانی خۆشەویست شەوگاری ڕەش نەیما ئەسەر...»؛
- پیرۆز بێ جێژنی بیست و هەشتەمی هێزی سوور، ح. قزڵجی؛
- هەڵکردنی ئاڵای پیرۆزی کوردستان لە شاری بۆکان، شێعری ئاغای سەید کامیل، شێعری ئاغای حەقیقی، شێعری قانع؛
- چاکە، لە فارسییەوە وەرگێڕدراوە، ح، قزڵجی؛
- کرانەوەی پۆلی شەوانەی خوێندن، حەسەن مودەرریسی سەرۆکی فەرهەنگی بۆکان؛
- ئەو ئاغایانەی خوارەوە یارمەتییان بە هەڵاڵە کردووە: حەمەدەمینئاغای ئێلخانیزادە ٢٠٠ تمەن، سەید عەزیز سەیادەت (کوڕی جەنابی حاجی بابەشێخ)١٠٠ تمەن، برایمئاغا ئێلخانیزادە ١٠٠ تمەن، سەلیمئاغا ئێلخانیزادە ١٠٠ تمەن و سەید عەلی هاشمی ([عەلیشا] کوڕی جەنابی سەیدی زەنبیل)

٥٠ تمەن؛

- نێونیشانی هەڵاڵە: بۆکان - کومیتەی مەحەللی حیزبی دێموکراتی کوردستان، لکی بۆکان؛

- مودیری ئیدارە: حەسەن قزڵجی

ژمارە ٢، خاکەلێوەی ١٣٢٥/ ١٩٤٦:

- سەفەری دەریا، ح. قزڵجی؛

- هەڵاڵە و بەهار، شێعری ئیمامی [سەید کامیل (ئاوات)]؛

- خەوێکی خۆش، ئەبووبەکر ئێلخانیزادە؛

- گەزی چی و جاوی چی؟ هەژار (پەخشانی سیاسی)؛

- خێوی گوڵ و وەنەوشە، هەژار (شێعر)؛

- گوڵاڵەسوورە (پەخشان)، ح. قزڵجی؛

- ئەلفوبێ کلیلی دەرکی بەهەشتە، حەسەن مودەرریسی سەرۆکی فەرهەنگی بۆکان؛

- تازە بوو ساڵ (شێعر)، حەقیقی؛

ژمارە ٣، بانەمەڕی ١٣٢٥/ ١٩٤٦:

- کوردستانی ئەمڕۆ، پەیمانی کورد و ئازەربایجان، ح. قزڵجی؛

- بۆ خۆشەویستم، (پەخشانی ئەدەبی)، ح. قزڵجی؛

- تازە بۆوە ساڵ (پاشماوەی شێعری ژمارەی پێشوو)، حەقیقی؛

- شاعیری میللی و بەناوبانگی کورد، هەژار، ح. قزڵجی؛

- کورد و ئازەربایجان (شێعر)، هەژار؛

- هەی لێفەشڕە (شێعر)، هەژار؛

- جێژنی نەسبی تابلۆی مەدرەسەی بۆکان؛

بۆ دەقی چاپکراوی دووبارەی هەر سێ ژمارەی گۆڤارەکە، بڕواننە:

د. هیمدادی حوسێن، «ڕۆژنامەوانیی کوردیی سەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان ١٩٤٣ - ١٩٤٧»، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ١٠٢٣ لاپەڕە، کوردی.

گڕوگاڵی منداڵانی کورد

گروگاڵ یەکەم گۆڤاری تایبەت بە منداڵانە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، کە لە سەردەمی کۆماری کوردستاندا (١٩٤٦) لە مەهاباد و بە سەرپەرشتیی نەمر مەلا قادر مودەرریسی بڵاوکراوەتەوە. سەرجەم سێ ژمارەی لێ دەرچووە.

بابەتی پەیوەندیدار بە بۆکان و دانیشتووانی بۆکان تێیدا بەو شێوەیەیە:

ژمارە ١، بانەمەڕی ١٣٢٥/ ١٩٤٦:

- قەڵەم (شێعر)، هەژار، شاعیری میللی.

ژمارە ٢، جۆزەردانی ١٣٢٥/ ١٩٤٦:

- «ئازاد، حەبسی»، ئاساری تاگوور شاعیر و فەیلەسووفی هیند، ئیقتباسی محەممەد عەتری گلۆلانی [مامۆستا محەممەدی نووری]؛
- کوڕە شوانی ڕەشید، م. ص. قزلجی [قازی کاکەحەمەی بۆکان].

ژمارە ٣، پووشپەڕی ١٣٢٥/ ١٩٤٦؛ هیچ بابەتێکی لە پەیوەندی بۆکاندا تێدا نییە.

گۆڤارەکە هەنگاوێکی گەلێک سەرەتایییە بۆ بەرهەمی پەیوەندیدار بە منداڵانەوە، گەرچی فەزای گشتیی نێو گۆڤار و بابەتەکانی، فەزای گەورەساڵانە. هەر سێ ژمارەی گڕوگاڵی منداڵان لە کتێبی «ڕۆژنامەوانی کوردی» نووسینی د. هیمدادی حوسێندا چاپ کراونەتەوە. لاپەڕە ٨١٥ تا ٨٩٨.[١]

١. د. هیمدادی حوسێن، «ڕۆژنامەوانیی کوردی سەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان ١٩٤٣ ـ ١٩٤٧»، بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ١٠٢٣ لاپەڕە، کوردی.

ڕۆژنامەی کوردستان، چاپی تاران

لە نێوان سـاڵانی ١٣٣٨ ـ ١٣٤٣ (١٩٥٩ ـ ١٩٦٤)دا ڕۆژنامەیەک بەناوی «کوردسـتان» لـە تـاران دەردەچوو، کە چاوەدێریی ڕاسـتەوخۆی ڕژیمی شـا و دەزگای سـاواکی بە سـەرەوە بوو، بەڵام بەشـێکی زۆر لە کارگێڕانی ڕۆژنامەکە خەڵکانی خەمخۆر و دڵسـۆزی کورد بوون. گەلێک نووسـراوە و شـاعیری کورد و یەک لەوان مامۆسـتا هێمـن، کاک سـوارە و کاک فاتـح شێخولئیسـلامی بابەتیان بـۆ ڕۆژنامەکە دەنارد و زۆر کەس، یەک لەوان من، کوردینووسین لەو ڕۆژنامەیەوە فێر بوون.

لە ژمارەی جیاجیای «کوردستان»دا بابەتی وا هەن کە بە شێوەیەک لە شێوەکان بـۆکان دەگرنەوە. بۆ نموونـە، کاک ئیبراهیم ئەفخەمی وتارێکی بەناوی «مەلا مارفی کۆکەیـی بۆکانـی» لە ژمارە ١٨٢ و ١٩٨دا بڵاوکردۆتەوە. «ئازاد» کە دوور نییە کاک سـەلاحی موهتەدی بێ لە ژمارە ١٩٧، ئیبراهیم ئەفخەمی لە ژمارە ١٦٤، ١٦٨، ١٧٢، ١٧٧، ١٨٠، ١٨١، ١٨٢ و ١٨٧ دا، عومەر سـوڵتانی (وەفا) لە ژمارە ١٧٤، ١٧٥، ١٧٧، ١٨٠، ١٨١، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٧، ١٩٣ و ١٩٥ی ڕۆژنامەکـەدا شـێعریان بڵاوکردۆتـەوە؛ ژمـارە ١٨٤ و ١٩٥ دوو پارچـە شـێعری «مـەلا سـەعیدی حافیدی»یـان تێدایە کە لە کرماشانەوە بۆی ناردوون. حافیدی لە ڕاستیدا مەلا سەعیدی قزڵجی برازای قازی کاکەحەمەی بۆکانە؛ ژمارە ٢٠٩ شێعرێکی میسباحوددیوانی ئەدەبی تێدا چاپ کراوە.

بەداخـەوە، مـن دەسـتم بـە هەمـوو ژمارەکانـی ڕۆژنامەکە ڕانـاگا و تەنیا ١١٢ نوسـخەیم لـە بەردەسـتدایە کـە هـی سـاڵی ١٩٦٢ و ١٩٦٣ن. بـە پێداچوونـەوەی هەموو ژمارەکان گەلێک بابەتی دیکە لەمەڕ بۆکان دەدۆزرێنەوە. هەموو ژمارەکانی ڕۆژنامەکـە (١ تـا ٢٠٩) لـە سـاڵی ٢٠١٢ و لەسـەر ئەرکـی ئەکادیمیـای کـوردی لە هەولێـر، لەلایـەن بنکـەی ژینەوە لە سلێمانی بە هەمان قەبـارە و ئەندازەی خۆی لە چوار بەرگیدا چاپی دووبارە کراونەتەوە:

ڕۆژنامـەی کوردسـتان، خـاوەن ئیمتیـاز: عبدالحمید بدیع‌الزمانی، سەرنووسـەر:

محمدصدیق مفتـیزادە، شـوێنی ئیـدارە: تـاران، خیابان چـراغ بـرق، چاپخانە اختر شمال.[١]

١. ڕۆژنامەی کوردستان تاران، چاپی دووهەم، پرۆژەی هاوبەشی بنکەی ژین و ئەکادیمیای کوردی، ئامادەکردنی بنکەی ژین لە سلێمانی، ساڵی ٢٠١٢ بەرگی ١ ـ ۴.

چاپەمەنیی دەورەیی بە فارسی

ڕۆژنامەی کوهستان[١]

ئەم ڕۆژنامە دووهەفتانە بووە و بە زمانی فارسی لە تاران دەرچووە. سەرنووسەر و خاوەن ئیمتیازی ڕۆژنامەکە دوکتۆر ئیسماعیلی ئەردەڵان بووە، کە لە ساڵانی برەوسەندنی هەستی نەتەوایەتی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئیجازەی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەکەی وەرگرت.

لە ڕاستیدا باڵی کەمتر شەڕخوازی نێو حکوومەتی ئێران، بۆ بەرپەرچدانەوە و بەرەنگاریی کردنی ناسیۆنالیستە کوردەکان لە مەهاباد و موکریان و بەرهەڵست دانان لە بەرانبەر بانگەشەی سەربەخۆییخوازی لە ناوچەی دەسەڵاتی کۆماری کوردستان، ئیجازەی بڵاوبوونەوەی ئەم ڕۆژنامەیەی دابوو و ڕۆژنامەکە وەک هێزێکی سێهەم لە نێوان کۆماری کوردستان و دەوڵەتی ئێران دەوری دەبینی.

«کوهستان» دژایەتیی سپای ئێران و کوشتوبڕی کوردستانی دەکرد و ڕەخنەی لە دامودەزگا سپاییەکان و گەورە ئەفسەرانی ئێرانی دەگرت. هەر بەوەش ببووە جێگەی پەسندی زۆر کەس تەنانەت لە موکریان. لاپەڕەکانی «کوهستان» دارماڵی گازندە و ڕاگەیاندن دژ بە کردەوەی سپا و مەئموورانی حکوومەت لە کوردستانە هەر بۆیەش گەلێک لە خەڵکانی ناوداری کورد بابەت و شێعر و نامەیان بۆ ناردووە. بەشێک لە شێعر و بابەتەکان بە کوردینووسراون.

بەداخەوە ئێستا من تەنیا کۆپیی ٤٧ ژمارەی ساڵی یەکەمی «کوهستان»م لە بەردەستدایە کە لە نێوان ١٣٢٣/١٢/٧ و ١٣٢٤/١٢/١٦دا بڵاوبوونەتەوە. ئەم ژمارانە گەلێک بابەتی پەیوەندیدار بە بۆکانیان تێدا دەبیندرێ؛ لەوانە، بابەتی زمانەوانی و مشتومڕی حەسەنی قزڵجییە، هەروەها شێعرێکی عەباسی حەقیقی،

١. ڕۆژنامەی «کوهستان»، چاپی تاران، ژمارە ٣٠، ساڵی یەکەم، دووشەممە ٢٣ی میهری ١٣٢٤/ ١٥/١٠/١٩٤٥.

نامـەی پیرۆزبایـی دەرچوونی ڕۆژنامەکە لەلایەن سـەعیدی هومایوون، تەرجەمەی کـوردی هـەژار لـە شـێعرێکی پەرویـن ئیعتیسـامی و نامەیەکـی حەمەدەمین‌ئاغـای ئێلخانی‌زادە. شێعرەکەی مامۆستا هەژار لە کتێبی بۆ کوردستان‌دا بڵاوبۆتەوە، بەڵام نامەکـەی ئێلخانی‌زادە خاوەنی گرنگایەتیی سیاسـییە و بـەو بۆنەوەیە لێرەدا بڵاوی دەکەمەوە:

ـ نامەی حەمەدەمین‌ئاغا ئێلخانی‌زادە

بەدرۆخستنەوە

[ڕۆژنامـەی] اطلاعـات، نوسـخە بـۆ [ڕۆژنامەی] «کوهسـتان»، نوسـخە بۆ [ڕۆژنامەی] قیام ایران.

هەواڵێـک کـە لەژێـر سـەردێری «چـوون بـۆ باکـۆ»دا چـاپ کرا و وشـەی «ئێلخانی‌زادە»ی تێدا نووسـرا، بووە مایەی سەرسـووڕیی زۆر، لەبەرەوەی هیچ عەقڵێکی سـالم و مەنتیقێکی ڕاسـت کردەوەی ئەوتۆ بۆ بنەماڵەی ئێمە بەو پێشـینە دوورودرێژەی وەتەن‌پەرەسـتییەوە ئیجـازە نادا. من بەتوندی ئـەو مەسـەلەیە بـەدرۆ دەخەمـەوە و داوای چـاپ کردنـی ئـەم تێلگرافە و ساغ‌کردنەوەی ئەو هەڵەیە دەکەم.

٢٤/٧/١٨ [١٣] [١٩٤٥/١٠/٩]

محەممەدئەمین ئێلخانی‌زادە

ڕوون‌کردنەوە: نەمر حەمەدەمین‌ئاغای ئێلخانی‌زادە، کوڕی مەحموودئاغا و برای عەبدوڵڵائاغای ئێلخانی‌زادە لە ئاغاواتی بۆکان بوو. ناوبراو لە عەینی ئەوەدا کە برایەکی، واتە سمایل‌ئاغای ئێلخانی‌زادە وەزیری ڕێگاوبانی کابینەی پێشەوا قازی محەممەد و ئامۆزاکـەی، واتـە حاجـی ڕەحمان‌ئاغـای ئێلخانـی‌زادە (پاشـان موهتـەدی) وەزیری ڕاوێژکاری پێشەوا بوون، خۆی هەڵوێستێکی دژ بە کۆماری کوردستانی هەبوو.

ڕۆژنامەی کوهستان (چاپی تازە ١/٢)

(بەشی یەکەم،[١] لە ژمارە ١ەوە تا ٤٧)

بەختەوەرانە لە ساڵی ٢٠١٠ هەموو ٨٤ ژمارەی ئەو ڕۆژنامەیە لە بەرگێکدا چاپ کرانەوە، منیش دەرەتانی ئەوەم پەیدا کرد کە پێیاندا بچمەوە و بابەتی سەبارەت بە بۆکانیان تێدا دەسنیشان بکەم. دەسخۆشیی زۆرم هەیە بۆ هەموو ئەو کەسانەی وا گۆڤارەکەیان چاپ کردەوە.

ڕۆژنامەی «کوهستان» بە سەرنووسەریی دوکتۆر ئیسماعیل ئەردەڵان لە تاران دەردەچوو و لە بنەڕەتدا موافەقەی دەوڵەتی لەسەر بوو بە ئامانجی ئەوەی بەرەیەک لە بەرانبەر بەرەی کۆماریخواز لە مەهاباد و موکریان بکەنەوە و زەینی ئەوخەڵکانە بەرەو خۆیان ڕابکێشن کە پێیان لەسەر ئێرانی بوون دادەگرت و لەگەڵ سەربەخۆیی و حکوومەتی نەتەوایەتی کورددا هاودەنگ نەبوون. سەروتاری ژمارەی یەکەم و ڕاگەیاندنی بەرپرسانی ڕۆژنامەکە لە لاپەڕە ٨ی هەمان ژمارەدا، ئەو هێڵە فکرییە بەباشی دەردەخا. دیارە ئەوە خواستی دەوڵەت بوو، دەنا دوکتۆر ئەردەڵان خۆی مرۆڤێکی نیشتمانپەروەر بوو و تەنانەت دەگوترێ لە قۆناغی پێشتردا ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک»یش بووبێ. ڕۆژنامەکە لە شەوەزەنگی ئەو ساڵانەی دوای حوکمی ڕەزاشادا سەرەتا وەک چرایەک خۆی نواند کە پەپوولەی کوردی ئازادە لە هەموو بەشەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانی بەدەورەوە کۆببوونەوە و لە ئاوێنەی ڕۆژنامەکەدا وەدیهاتنی ئازادی و سەربەستی گەلی کوردیان دەدیت.

بەڵام بە دەرچوونی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردستان لە مەهاباد، ئیتر زۆربەی کەسایەتییە نیشتمانپەروەرەکانی کوردی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی کۆماری کوردستان لە «کوهستان» تەریک کەوتنەوە و وەک لە بابەت و هەواڵەکانی دەردەکەوێ، ئیتر ڕۆژنامەکە بەگشتی بە ڕووداوەکانی خۆی گوتەنی «جنوب کردستان» (سەقز و سنە

---

١. باسی ڕۆژنامەی «کوهستان» پێشتر لە بەشی ١٧٠ی ئەم زنجیرەوتارەشدا کراوە.

تا کرماشان و ئیلام)ەوە خەریک بوو تا «شمال کردستان» (کە بە حیسابی ئەوان لە بۆکان بەرەو باکوور بێ تا ماکۆ).

ڕۆژنامەی «کوهستان» لە باری تاکەکەسییەوە بۆمن شوێنێکی تایبەتی هەیە. یەکەم جارێک کە بانگ کرامە ساواک، بەهۆی خوێندنەوەی چەند نوسخە لەو ڕۆژنامەیە بوو، کە لە هاوینی ساڵی ١٣٤٢ (١٩٦٣)دا لە نەمر مەلا هادی ئەفخەمزادەم بە ئەمانەت وەرگرتبوو و جاشە کوردێک ڕاپۆرتی مەسەلەکەی بە ساواکی سەقز ڕاگەیاندبوو.

هەر چۆنێک بێ، لێرەدا هەموو ئەو بابەتانە دەخەمە بەرچاو کە سەبارەت بە بۆکان یا لەلایەن خەڵکی بۆکانەوە بۆ ڕۆژنامەکە نێردراون و لەوێدا چاپ و بڵاوکراونەتەوە گەرچی وا هەیە هەندێک بابەتیشم بەرچاو نەکەوتبێ. یەک خاڵ هەیە بیڵێم: لەو ساڵانەدا هەواڵنێر واتە «خبرنگار»ی ڕۆژنامەکە لە شاری سەقز، نەمر «محمدامین هوشمند»ی پوورزام بووە. کاکەحەمەدەمین لەلایەن دایکەوە بۆکانییە، واتە کوڕی پوورە هاجەرمە، کە کچی حاجی برایمی محەممەدیان بوو و لە سەقز مێردی بە میرزا حەمەڕەسووڵی هووشمەند کردبوو. کاکەحەمەدەمین لە عەینی کاتدا نووسەر و چیرۆکنووس و وتارنووسی «کوهستان» بوو و گەلێک بابەتی ئەو، چ بەناوی ڕاستەقینەی خۆیەوە و چ لەژێر ناوی «م. بیهوش»ەوە لە وێدا چاپ کراون. من لەو لیستەیەدا کە لە خوارەوە دەیبینن، بابەتەکانی ئەویشم هێناوە.

لەبەر دووورودرێژیی سەرجەم بابەتەکە، دەیکەم بە دوو بەشەوە. ئەوەی لێرەدا دەکەوێتە بەر چاوی خوێنەر، بەشی یەکەمیەتی کە بابەتەکانی ساڵی یەکەمی ڕۆژنامەکە (١ تا ٤٧)ی گرتۆتەبەر. بەشی دووهەم، سەبارەت بە ژمارەکانی ساڵی دووهەمی ڕۆژنامەکە دەبێ واتە لە ژمارە ٤٨ تا ٨٤.

یەکەم ژمارەی «کوهستان» لە ١٣٢٣/١٢/٧ (١٩٤٥/٢/٢٦) و ژمارە ٤٧ی لە ١٣٢٤/١١/٢٩ (١٩٤٦/٢/١٨) دەرچووە.

ئاماژەکانی من لە خوارەوە بە ژمارەی لاپەڕەی ئەم چاپە تازەیە و ژمارەی زنجیرەی دەرچوونی ڕۆژنامەکەشم لە کۆتایی ڕستەکاندا خستۆتە نێو کەوانەوە

بۆ نموونـە، ٩٢ (١٢)، واتـە لاپەڕە ٩٢ی چاپی تازە کـە بیچمی کتێبی هەیە و ١٢یش ژمارەی زنجیرەی دەرچوونی ئەسڵی ڕۆژنامەکەیە:

ژمارەی لاپەڕە	بابەت	ژمارەی ڕۆژنامە
٥، ١٢، ٢٦، ٣٨ و ٤٨	هێرش کردنی خەڵک بۆ سەر شارەبانی مەهاباد و پەیوەندیدرانی مەسەلەکە بە عەزیزخانی یاسیکەند (کرمانج)ەوە؛	١ - ٧
٤١	وتاری «سیاسەت» نووسینی احمد ترجانیزادە	٦
٨٧	تێلگرافی پیرۆزبایی محمدامین ایلخانیزادە بە بۆنەی دەرچوونی ڕۆژنامەکەوە	١١
٩٢	شێعری «دڵی دایک»ی ئیرەجمیرزا کە هەژار کردوویەتە کوردی و سدیق حەیدەری، هەواڵنێری ڕۆژنامەکە لە مەهاباد، بۆ «کوهستان»ی ناردووە.	١٢
٩٥، ١٠٣، ١١٠، ١١١، ١١٦، ١١٩، ١٢٧، ١٤٣	نامەی پیرۆزبایی ئەم کەسانە بە بۆنەی دەرچوونی ڕۆژنامەکەوە: بایزید ایلخانیزادە، ابوبکر ایلخانیزادە، حسن قزلجی، عزیز عباسی، عمر عباسی، سعید همایون (از بوکان)، ملا احمد وحیدی، اسماعیل فرخی، ٨ نفر از خانوادە قهرمانی و دهبوکری و عبدالله نیرومند	١٣ تا ١٨
١٤٥	وتاری «عبدالرحمن شرفکندی» سەبارەت بە «ادبیات کردی»، لە بۆکانەوە	١٩
١٥١	نامەی حسن قزلجی، بوکان	١٩
١٥٩	نامەی پیرۆزبایی سعید همایون و محمد شکرچی لە بۆکانەوە بە بۆنەی دەرچوونی ڕۆژنامەکە	٢٠
١٦٢	سێ هەواڵ لە بۆکانەوە: هەرزانیی گەنم لە بۆکان و گران بوونی لە تەورێز	٢١
١٦٣	وتاری حسن قزلجی لە بۆکانەوە: «در اطراف مقاله «تاریخچه نگارش بزبان کردی»	٢١

١٦٤	نامەی سێ ژن لە بۆکانەوە داکۆکی کردن لە ڕۆژنامەکە و هێرش کردنە سەر نەیارەکانی (شرافت غفوری، نصرت کریمی و حبیبە رسولی)[1]	٢١
١٦٥	شێعری کوردی هەژار «در مدح نامە کوهستان»	٢١
١٧٠	هەواڵی درەنگ گەیشتنی ئەم ژمارەیەی «کوهستان» لە بۆکان و...	٢٢
١٧٣	شێعرێکی وەفایی، اسمعیل فرخی بۆی ناردوون	٢٢
١٨٣	نامەی پیرۆزبایی علی حسنیانی (قازڵیان) بە بۆنەی دەرچوونی ڕۆژنامەکە	٢٣
٢٠٢	تێلگرافی «جناب سید زنبیل» لە پەسندی سەرهەنگ صارمی فەرماندەی تیپی سەقز	٢٦
٢٠٥	شێعرێکی عەلیبەگی حەیدەری (سالارسەعید)	٢٦
٢١٤	«اشکی بر مزار ناکامی» وتارێکی محمدامین هوشمند سەبارەت بە قەبری بابا طاهر همدانی	٢٧
٢١٤ و ٢١٩	چەند پەندی پێشینییانی کوردی ابوبکر ایلخانیزادە ناردوونی	٢٧ و ٢١٨
٢٢٠	ح. ق. لە بۆکانەوە (دەبێ حەسەن قزڵجی بێ) شێعرێکی تاهیربەگی جافی بۆ ناردوون	٢٨
٢٢٣	محمد توفیق[2] لە بۆکانەوە نامەی نووسی و باسی کەسێکی کردووە کە دەبێ مەئمووری حکوومەت بووبێ	٢٨
٢٢٥، ٢٣٥، ٢٣٩، ٢٤٢، ٢٥٠، ٢٥٦	هەوڵ و باسوخواس و بەدرۆخستنەوەی سەفەری دووهەمی ڕێبەرانی کورد بۆ باکۆ لەلایەن محمد قازی، عەلی عەلیار، قاسم ئێلخانیزادە، محمدامین ایلخانیزادە و چەند کەسی دیکەوە.	٢٩-٣٢
٢٣٠	محمدامین هوشمند شێعری مصباح (ادب)ی بۆ ناردوون	٢٩
٢٣٤	وتارێکی محمدامین هوشمند	٣٠

١. ئەو خانمانە کێن؟ تۆ بڵێی خوێنەرانی بەڕێز نەتوانن زانیارییەکمان بدەنێ؟
٢. محەممەد تۆفیق کێیە؟ نازانم!

٢٣٩	هەواڵ سەبارەت بە وتاردانی سەرتیپ هومایوونی لە سەقز، «هوشمەند» بۆی ناردوون	٣٠
٢٦١	شێعری [عەباس] «حەقیقی» مستەفا نەژادی لە مەهابادەوە بۆی ناردوون	٣٣
٢٦٧	ح. ق. لە بۆکانەوە [دەبێ حەسەن قزڵجی بێ] شێعرێکی مەحوی بۆ ناردوون	٣٤
٣٠٢	وتاری هوشمەند بۆ ناساندنی سەقز	٣٨
٣٠٦	تسلیم پادگان‌های آذربایجان به دمکرات‌ها	٣٩
٣٠٨	موشکیلەی تووتن لە مەهاباد	٣٩
٣٠٩	پەندی پێشینییان، هوشمەند لە سەقزەوە بۆی ناردوون	٣٩
٣١٤	سقوط پادگان رضائیه	٤٠
٣٣٥ و ٤٢٣ و ٥١١	سکاڵای عەلی‌ئاغای جەوانمەردی لە دەست مەئموورانی دەوڵەت و ئازاد بوونی	٤٢ و ٥٣
٣٤١	وەرگێڕاوی کوردیی هەژار لە شێعرێکی پروین اعتصامی کە خۆی بۆی ناردوون	٤٣
٣٦٤	هەواڵ: شێخ عەبدورڕەحیم شەمسەددینی و برایم‌ئاغا، ڕەشیدئاغا، حوسێن‌ئاغا و سلێمان عەلیار ئەندامییەتیی حیزبی دێموکراتیان وەرگرتووە	٤٦
٣٦٦	نوێنەری ڕۆژنامەکە لە سولدوز، بۆکان و شنۆ، «سدیق حەیدەری»یە لە مەهاباد	٤٦
٣٧٣	شێعرێکی سالار [عەلی‌بەگی حەیدەری]، لە گۆڤاری گەلاوێژ وەرگیراوە	٤٧

ڕۆژنامەی کوهستان (چاپی تازە ٢/٢)[١]

(بەشی دووهەم، ساڵی دووهەم، لە ژمارە ٤٨ تا ٨٤)

ئەوە بەشی دووهەم و کۆتایی کارەکەی منە لەسەر ڕۆژنامەی «کوهستان» و بابەتەکانی سەبارەت بە بۆکان و سەقز و بەگشتی ناوچەکە لە ساڵی دووهەمی دەرچوونی‌دا، کە دواپین ساڵیشە و بەشوێنی‌دا هەر بەگشتی وەستێنرا.

لە ساڵی دووهەمی دەرچوونی ڕۆژنامەکەدا، خەڵکانێکی کەمتر لە موکریانەوە هاوکاریی ڕۆژنامەکەیان کردووە و بابەتەکان زیاتر ناوچەی سەقز و سنە و باشوورتر دەگرنە بەر، بەڵام هەواڵی سیاسیی «کوردستان شمالی»، واتە موکریان، لە هەموو ژمارەکان‌دا بەرچاو دەکەون. وا هەیە هۆکاری مەسەلەکە ئەم ڕاستییە بێ کە لەو ماوەیەدا ئیتر چاپەمەنییەکی زۆری کوردی لە مەهاباد و هەروەها لە بۆکان دەردەچوون و خەڵکەکە چاویان لە ڕۆژنامەیەکی چاپی تاران نەبوو کە بە فارسی دەنووسرا و هێڵی سیاسیشی هاوتەریبی کۆمار و سەربەخۆیی کوردستان نەبوو. لە ڕاستی‌دا نییەتی سەرنووسەری «کوهستان» هەرچییەک بووبێ، ئامانجی حکوومەتی ئێران بۆ ئیجازە دان بە دەرچوونی، بەرپەرچدانەوەی کاری کۆمار و ڕێبەرەکانی و حیزبی دێموکرات بوو. گەرچی سەرنووسەر و نووسەرانی بابەتەکان هەندێک جار ئەو سنوورەیان تێپەڕ دەکرد، بەڵام ئەسڵی مەسەلەکە نەگۆڕ مایەوە و هەر بۆیەش دەبینین دوای ماوەیەک، کۆماریخوازان و سەربەخۆیی‌خوازانی کورد لە ناوچەی موکریان لێی دوور کەوتنەوە و دەوروبەری ڕۆژنامەکە ئەو کەسانە گرتیان کە خەڵکی ناوچەکانی بن دەستی ئێران، واتە سەقز و سنە بوون و داوخوازییەکانیان زیاتر لە چوارچێوەی گۆڕانی سەرۆکی ئیدارەیەک و لابردنی زوڵم و زۆری ئەفسەر و ئەمیرێکی ئەرتەش بەولاوەتر نەدەچوو.

---

١. نامە هفتگی «کوهستان»، شمارە ٨٤ ١ (١٧ اسفند ١٣٢٣ ـ ١٢ اسفند ١٣٢٥، بەکوشش صدیق صالح و رفیق صالح، مقدمە د. عبدالله مردوخ، مؤسسە ژین، سلیمانی ٢٠١٠، ٦٧٤ صفحە قطع بزرگ.

ژمارە ٤٨ی «کوهستان» لە ١٢/١٦ ١٣٢٤ (١٣٤٧/٣/٧) و ژمارە ٤٧ی لە ١٣٢٥/١١٢/١٢ (١٩٤٧/٣/٣) دەرچووە.

لەم بەشەشدا پێویستە بگوترێ کە ئاماژەکانی من وەک بەشی پێشوو، بە ژمارەی لاپەڕەی ئەم چاپە تازەیەیە و ژمارەی زنجیرەی دەرچوونی ڕۆژنامەکەشم لە کۆتایی ڕستەکاندا خستۆتە ناو کەوانەوە بۆ نموونە، ٣٧٩ (٤٨) واتە لاپەڕە ٣٧٩ی چاپی تازە کە بیچمی کتێبی هەیە و ٤٨یش ژمارەی زنجیرەی دەرچوونی ئەسڵی ڕۆژنامەکەیە:

ژمارەی لاپەڕە	بابەت	ژمارەی ڕۆژنامە
٣٧٩	هەواڵێک سەبارەت بە بەخشینی ٥٠ هەزار ڕیال لەلایەن شاوە بۆ کاری خێرخوازی لە سەقز، هوشمەند ناردوویەتی	٤٨
٤٠٠	وتاری «اولین پایه اصلاحات در کردستان» م. بیهوش [محمد امین هوشمند] ناردوویەتی	٥٠
٤٠٣	هەواڵێک سەبارەت بە «سهم ارباب و رعیت» وەک سیاسەتی دەوڵەتی ناوەندی کە لە ناوچەی ئێمەشدا ڕەنگی دابۆوە و لە درێژەی خۆیدا لە ساڵی ١٣٣٢ بەگشتی تەقییەوە	٥١
٤١٩	اعلامیه دولت قوام راجع به آذربایجان	٥٣
٤٢٥	جنگ در کردستان، حمله قوای دولتی به مهاباد از سردشت و سقز	٥٤
٤٢٨	قرارداد میان آذربایجان و کردستان شمالی	٥٤
٤٣٢	قطعنامه حیزب ڕزگاری کرد	٥٤
٤٤٠	چوار تێلگراف لەلایەن خەڵکی مەهاباد و کومیتەی ناوەندی حیزبی دێموکراتی کوردستانەوە بۆ قەوام	٥٥
٤٧٤	موافقتنامه دولت و آذربایجان	٦٠

٤٨٩	تێلگرافی «بیش از ٩٠ نفر از روشنفکران کردستان (شهرستان سسندج)» بۆ ئەوەی وەک «برایانی شمالیی خۆیان» لە گۆڕانکارییە دێموکراتیکەکانی ئەم دواییە کەڵک وەربگرن [واتە ئەو ناوچەیەش هەمان ئەو مافانەی پێ بدرێ کە بەگوێرەی پەیمانی نێوان دەوڵەت و حکوومەتی ئازەربایجان، بە کوردەکان درابوو][1]	٦٣
٥٠٠ و ٥٠٧ و ٥٢٣	گنجینە گرانبهای ادبیات کرد، نووسینی محەممەد قازی، شێعری شاعیران و بەیتی بەیتبێژان و شیکردنەوەی بەیتی لاس و خەزاڵ	٦٢ ـ ٦٤
٥١٢	لیستەی ناوی ٩ ئێزگەی ڕادیۆ بە زمانی کوردی و ژمارەی شەپۆلەکانیان: ڕادیۆ بەیرووت، «شرق الاردن»، مۆسکۆ، ئێرەڤان، باکۆ، پاریس، لەندەن، بەغدا و تەورێز	٦٤
٥٢٤	کەوتنەخوارەوەی تەیارە و شەهید بوونی «ئەفسەری دێموکرات نانەوازادە» لە نێوان سەقز و بانە	٦٦
٥٢٦	نامەی خوێنەرێک کە پرسیاری کردووە بۆچی هەموو کوژراوەکانی شەڕی قاراوا کورد بوون؟[2] دوای ژمارە ٦٦ بۆ ماوەیەک ڕۆژنامەکە وەستێنراوە	٦٦
٥٣٣ ـ ٦٢٩	کتێبی «اسرار بارزان»	٦٧ ـ ٧٩

١. ئەم هەواڵە گەلێک گرنگە و نیشاندەری ئەم ڕاستییەیە کە خەڵک لە ناوچە دابڕاوەکانی وەک سنە و سەقز و هەورامان و ئەوانی تر، چاوی هیوایان بڕیبووەتە سەرکەوت و دەسکەوتەکانی کۆماری کوردستان و لێرەدا داوا لە حکوومەتی ناوەندی دەکەن هەمان ئەو مافانەیان پێ بدرێ کە بە کوردی ناوچەی موکریان و ئازەربایجان دراون و یەکیان خوێندنە بە زمانی زگماک. بەداخەوە ڕۆژنامەکە، ناوی خاوەن ئیمزاکانی ڕانەگەیاندووە.

٢. ئەم مەسەلەیەش گەلێک گرنگە و من لە شوێنی دیکەدا نەمخوێندۆتەوە. خوێنەرێک نامەی بۆ «کوهستان» نووسیوە و پرسیاری کردووە بۆچی ئەو سەربازانەی وا لە شەڕی مەشهووری «قاراوا»دا کوژران، هەمووی کورد بوون؟ لە دەقی نامەکە، وا دەردەکەوێ کە ئەفسەرانی ئەرتەشی شا، تەنیا سەربازی کوردیان ناردۆتە شەڕی کورد، «از هر طرف کە کشتە شود، سود اسلام است!»

۵۳۴	ژمارەیەک لە خوێندکارانی کوردی زانستگەی تاران «اتحادیه دانشجویان کرد» یان پێکهێناوە	۶۷
۵۳۹	تێلگرافی پێشەوا بۆ قوام السلطنه سەبارەت بە هێرشی تانگ و تۆپی ئێران بۆ سەر بنکەکانی دێموکرات	۶۸
۵۵۲	تووتنی بۆکان لە سەقز	۶۹
۵۵۲	سر دوراهی، وتارێکی هوشمند سەبارەت بە هەڵبژاردنی پەرلەمان لە سەقز	۶۹
۵۶۳	ئەمڕۆ (۱۳۲۵/۹/۴) بەرنامەی کوردی ڕادیۆ تاران دەست پێدەکا	۷۱
۵۶۶	حرکت قوای ایران بطرف آذربایجان ـ اعلامیه دولت	۷۱
۵۷۱ و ۵۷۳	تێلگرافی سەرەکوەزیران بۆ «آقای قاضی محمد» سەبارەت بە هەڵبژاردنی مەجلیس	۷۲
۵۷۵	شێعری «لێفەشڕە» کە هەژار لە مەهابادەوە ناردوویەتی	۷۲
۵۷۸	بەرنامەی کوردی ڕادیۆ تاران هێشتا دەستی پێنەکردبوو وەستێنرا	۷۳
۵۸۳	هەواڵی هوشمند لە سەقزەوە: کاندیدەکانی مەجلیس: دوکتۆر ئەردەڵان، محمد عباسی و رئوف ضیائی	۷۳
۶۴۷	کرانەوەی «دانیشسرای موقەددەماتیی کوڕان» لە سنە (۱۳۲۵/۱۱/۳)	۸۱

۶۴۸	بانگهێشتنی عەشایر و ئێلات و مەشایخی کورد بۆ تاران لەلایەن دەوڵەتەوە: ۲۱ کەس لە مەهابادەوە و لەوانە: محمودآقا ایلخانی، حاجی بایزید آقا ایلخانی، عبدالله ایلخانی‌زادە، بایزید عباسی، علی عباسی، اسمعیل عباسی (دهبوکری)؛ بایزید عزیزی، کاکالله حسنی، پیروت محمدی و رسول محمدی (گورک)؛ ملا خلیل (گۆڕۆمەر؟)، شیخ عبدالرحیم شمس‌الدینی، قاضی مکری، سید رئوف قاضی مکری و رحمت شافعی (از مشایخ و تجار)؛ ۹ کەس لە «طوایف سقز»، ۳ کەس لە بانە؛ ۴ کەس لە تیلەکۆ؛ ۳ کەس لە کۆماسی؛ ۶ کەس لە هەورامان و مەریوان و ۳ کەس لە گەڵواخی	۸۱
۶۵۸	نامەی مستەفا بلووری و ۴۱۸ کەس لە عولەما و ئەعیان و خاوەن‌مڵکان و بازرگانانی مەهاباد بۆ پشتگیریی کاندید بوونی «آقای رحمت شافعی» بۆ نوێنەرایەتیی مەجلیس	۸۲

کتێب: کوردی، فارسی، زمانەکانی دیکە

کتێب لەم بەشەدا بریتین لە هەندێک کتێبی سەرچاوەی زانیاریی گشتی و کتێبی مێژوویی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ئەدەبی، کە نووسەرانیان کورد و غەیرەکوردن، بەڵام بە شێوەیەک لە شێوەکان پەیوەندییان بە بۆکانەوە پەیدا کردووە.

کتێبی کوردی

بیبلیۆگرافیای دووسەد ساڵی کتێبی کوردی

لـە بەشـەکانی دیکـەدا باسـی کتێبێکی سـەرچاوە کـراوە کە توێـژەری زەحمەتکێش مامۆسـتا مسـتەفا نەریمان ئامادەی کردبوو. لێرەدا لە کتێبێکی دیکەی کاک مسـتەفا دەدوێـم کـە تێیدا زانیاری سـەبارەت بە کتێبی شـاز و نایابـی وا دراوە نەک نەوەی تازە، بەڵکوو ئێمەمانانیش نەمانبیستوون و وا هەیە دەگمەن نوسخەیان لێ‌مابێتەوە. بەو بۆنەیەوە کاری نووسەر جێگەی ڕێزی زۆرە.

کتێبەکە بە پێشەکییەک دەست پێدەکا کە تێیدا پێشینەی ئەم چەشنە بیبلیۆگرافییانە لـە کتێبخانـەی کـوردی‌دا بـاس کـراوە و ئـەوە ئەمانەتدارییەکـی زۆری نووسـەر دەگەیەنێ. هەروەها لە لاپەڕە ٢٤١ ـ ٢٤٢دا لیستەیەکی لە کتێبی بیبلیۆگرافیی کوردی ناساندووە، کە کەموزۆر هەر ئەم ناوانەی سەرەتاکە دەگرنەوە.

لـە لاپـەڕە ٣١٧ بەدواوەش پێرسـتی ناوی نووسـەران و وەرگێڕانی کتێبەکانە و یارمەتیدەری دۆزینەوەی کتێبەکان بەگوێرەی ناوی دانەر و وەرگێڕە.

بەژنی سەرەکیی کتێبەکەش بەگوێرەی بابەت بەسەر کتێبی فەلسەفی، ئایینی، ئەدەبی، مێژوویی و...دا دابەش کراوە، هەرکام لە کتێبەکان بەپێی ژمارە لەوانی تر جیاکراونەتەوە و چەند زانیارییەکی وەک ناوی نووسـەر و وەرگێڕ، سـاڵ و شـوێنی چاپ و ژمارەی لاپەڕەکانی ڕاگەیەندراوە.

من وا هەیە نەتوانم یەک بە یەک و لاپەڕە بە لاپەڕە هەموو ئەو بابەتانەی وا بۆکان دەگرنەوە دەسنیشان بکەم، بەڵام چەند دانەیەکیان بۆ نموونەی کارەکە دەهێنمەوە و

نووسـەرانی دواڕۆژی مێژووی بـۆکان دەتوانـن وردتـر لە من پێیـدا بچنەوە. وەک دەبیندرێ، بۆ نموونە، لە ناویان‌دا سەبارەت بە حەسەن زیرەک ناوی چەند سەرچاوە براوە کە وا هەیە هەموو کەس لێیان ئاگادار نەبێ:

١. ژمارە ١١٩، دایە باوە کێ خراوە؟ وەرگێڕانی هەژار، ١٩٨٠، تاران، ١٣٢ لاپەڕە (ل ٣٣)، هەروەهـا «کۆشـکی بلووریـن»، ١٩٨٠، بەغدا چاپی حـوادث، ٨٣ لاپەڕە (ل ١٢٦)؛

٢. ژمـارە ٦٠١، ئاشـتیخوازی لادێ، زەبیحـی و قزڵجـی، ١٩٥٩، بەغـدا، ٣٨ لاپەڕە (ل ٨٩)

ژمارە ٢٨١، حەسەن قزڵجی (١٩١٣ ١٩٨٤)، (ل ٣٣٤)؛

ژمارە ١٢١٣، حەسـەن قزڵجی، پێکەنینی گەدا، ١٩٧٢، بنکەی پێشـەوا، ١٤٩ لاپەڕە (ل ١٤٥)؛

ژمـارە ٨٠٩، دیوانـی ئەحمـەدی کـۆر، ١٩٦٣، پاکسـتان، ٤٨ لاپـەڕە، لـە بڵاوکراوەکانی سەیدیان (ل ١٠٦)؛

٣. ژمـارە ٨١٣، دیوانـی ئەدەب (عەبدوڵڵابەگی موکریانـی)، ١٩٣٦، ڕەواندز، زاری کرمانجـی، ٥٢ لاپـەڕە، چاپـی ٢، ١٩٦٦، هەولێر، چاپی کوردسـتان، ١٢٠ لاپەڕە، لەسەر ئەرکی گیوی موکریانی (ل ١٠٧)، هەروەها ژمارە ٤٩٣ و ٨٦٥؛

٤. ژمـارە ٨١٦، دیوانـی ئەفخەمی، ١٩٧١، مەهابـاد، ١٩٢ لاپەڕە، لە بڵاوکراوەکانی سەیدیان (ل ١٠٧)؛

٥. ژمارە ٨٣٧، دیوانی سۆران (حەسەن سەلاح)، ١٩٦٦، تەورێز. چاپی قامیش (؟)، ١٥٠ لاپەڕە (ل ١١٠)؛

٦. ژمـارە٨٦٤، دیوانـی مـەلا مارف کۆکەیی، ١٩٦١، پاکسـتان، ٢٠٨ لاپەڕە لەسـەر ئەرکی محەممەدئەمین میسری (سەیدیان)، (ل ١١٣)؛

٧. ژمـارە ٨٦٥، دیوانـی مصباح‌الدیـوان، ١٩٣٩، بەغدا، ١٣٠ لاپەڕە، لەسـەر ئەرکی بەشیر موشیر (ل ١١٣)؛

٨. حەسەن زیرەک (١٩٢٦ ـ ١٩٧٢)؛

٩. ژمـارە ١٧٩١، بەسـەرهات و ژیانـی حەسـەن زیـرەک، هیـوا عومـەر ئەحمەد، ١٩٧٦، ڕاپەڕین، ٤٨ لاپەڕە، (ل ٢٠٦)؛

١٠. ژمارە ١٧٩٤، تroووسـکاییەک لە ژیانی حەسـەن زیرەک، ئەنوەر محەممەد، ١٩٧٧، سلێمانی، چاپی کامەرانی، ٤٨ لاپەڕە (ل ٢٠٦)؛

١١. ژمـارە ٢٠٧٦، چریکـەی هونەر، حەسـەن زیـرەک، ١٩٦٦، تـاران، ڕەنگین، ٥٠ لاپەڕە (ل ٢٣٣)؛

١٢. ژمارە ٢٠٧٩، حەسەن زیرەک، شێرزاد عەبدوڕڕەحمان، ١٩٧٩، لەسەر ئەرکی کتێبخانەی خۆماڵی لە هەولێر، سلێمانی، چاپی ڕاپەڕین، ٥٠ لاپەڕە (ل ٢٣٣)؛

١٣. ژمـارە ٢٠٨٠، حەسـەن زیـرەک و هەندێک لە بەسـەرهاتەکانی، میرزا کەریم خۆشـناو، ١٩٨٤، بە یارمەتی ئەمینداریەتیی گشـتی، بەغدا، حوسام، ١٢٦ لاپەڕە (ل ٢٣٤)؛

١٤. ژمـارە ٢٠٨١، حەسـەن زیرەکـی بلیمـەت، شـێرزاد عەبدوڕڕەحمـان، ١٩٧٨، بەغدا، حوادث، ٣٢ لاپەڕە (ل ٢٣٤).[١]

١. مصطفی نەریمان،» بیبلیۆگرافیای دووسەد ساڵی کتێبی کوردی (١٧٨٧ ـ ١٩٨٦)»، کۆماری عێـراق، وەزارەتی ڕۆشـنبیری و ڕاگەیاندن، دەزگای ڕۆشـنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا ١٩٩٨، ٤٠٨ لاپەڕە، کوردی.

دوو کتێبی سەرچاوە

کاک ڕەزا شەجیعی لە بواری تۆمار و ئیندێکسی سەرچاوەکانی زانیاری لە کوردستاندا خزمەتێکی گەورەی کردووە کە بریتییە لە ئیندێکس کردن و ناساندنی کتێب و وتاری چاپکراوی ڕۆژهەڵاتی کوردستان.

ئێستا کە بەهۆی پەیوەندیی نێوان بەشەکانی کوردستانەوە دەرەتانی چاپ و بڵاوکردنەوەیەکی باشتر خولقاوە، ئاگاداری لە هەموو کتێب یا وتارێکی چاپکراو ئەستەم بووە و وا هەیە نەک هەر وتار، تەنانەت کتێبیش لە شوێنێکی کوردستان یا دەرەوەی وڵات چاپ بێ و خوازیار و خوێنەر لە شوێنەکانی دیکەی کوردستان بە هەواڵی نەزانن.

شەجیعی لە کتێبی یەکەمدا، کتێبە کوردییە چاپکراوەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەگوێرەی بابەت: فەلسەفە، ئایین، ئەدەب، مێژوو... دەناسێنێ و تایبەتمەندییەکانی کتێبەکان (ناو، نووسەر، وەرگێڕ، بنکەی بڵاوکەرەوە و...) ڕادەگەیێنێ، کە تەنیا ئەو کتێبانە دەگرێتەوە وا لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێران بەگشتی چاپ کراون.

کتێبی دووهەم، لە تایبەتمەندیی ئەو «وتار»ە کوردییانە دواوە کە لە دوو گۆڤاری سروە و ئاوێنە (چاپی ورمێ و تاران)دا بڵاوکراونەتەوە و ساڵانی ١ تا ١٧ی سروە و ١ ـ ١٠ی ئاوێنەی گرتۆتەبەر.

هۆی باس کردنی کتێبەکان لێرەدا ئەوەیە هەندێک لە کتێب و وتارەکان نووسەر و شاعیر و وەرگێڕی بۆکانی نووسیویانن و لەوانە، حەقیقی، نووری، ئاسۆ، سوڵتانی و...

هیوایە کاک ڕەزا ئەم خزمەتە بەنرخەی درێژە پێ بدا و هەوڵی ناساندنی کتێبی پارچەکانی دیکەی کوردستان و هەروەها وتاری گۆڤار و ڕۆژنامەکانی دیکەش بدا.[1]

---

١. ڕەزا شجیعی، «کتێبخانەی ڕۆژهەڵات، کتێبناسیی کتێبە کوردییەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان»، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦، ٩٥ لاپەڕە، کوردی.
ڕەزا شجیعی، «وتارنامە، ئیندێکسی هەردوو گۆڤاری سروە و ئاوێنە»، بنکەی ژین،

فەرهەنگی کتێب و چاپەمەنی دەورەیی کوردستان

ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی گەلێک بەکەڵکە و بۆ کاری توێژینەوە لە مێژووی فەرهەنگی کوردی، سوودێکی زۆربە لێکۆڵەری ئەو بوارە دەبەخشێ و ڕێگای بۆ کورت دەکاتەوە. پێشتریش هەندێک کتێبی هاوچەشن بڵاوبوونەتەوە وەک بیبلۆگرافیای دووسەد ساڵ کتێبی کوردی، نووسینی کاک مستەفا نەریمان و چەندێکی دیکە، کە دواتر لە پەیوەندی بۆکاندا دەیانپشکنم و لەم زنجیرەوتارانەدا دەیانناسێنم.

کتێبی کاک شەهاب خزری، وەک لە عینوانەکەی دەردەکەوێ، تەنیا ئەرکی ناساندنی کتێبی نەگرتۆتەبەر، بەڵکوو بڵاڤۆکی دەورەیی و فیلمنامە و گەلێک بابەتی دیکەشی تێدا ناسێنراوە و یەک لەوانە دەسنووسە، کە لە عینوانی کتێبەکەدا ئاماژەی پێنەکراوە و وێدەچێ ئەوانیش بە «کتێب» دانرابن. ڕاستە دەسنووسیش بیچمی کتێبی هەیە، بەڵام وەک عورفێکی جیهانی، دەسنووس جیا لە کتێب دادەنرێ و ئەم دابە لە ئورووپا و ناوچەی ئێمە لەنێو عەرەب و فارس و تورکیشدا ڕەچاو دەکرێ، کە لە هەموویاندا ناوی «دەسنووس» شتێکی تایبەتە و جیاوازە لە کتێب؛ دووهەمیان بە بەرهەمی چاپکراو و یەکەمیان بە بابەتێکی بەدەست یا بە ماشێنی تایپ نووسراو دەگوترێ کە هێشتا چاپ نەکرابێ.

کێشەی کتێبەکە هەر بەوە تەواو نابێ و بەداخەوە ناتەواویی زیاتر و گەورەتری هەن:

١. زانیارییەکانی نێو کتێبەکە بەگشتی بە فارسی، بەڵام هەندێک جاریش بە کوردی نووسراون و خوێنەر نازانێ گەلۆ بۆ کورد نووسراوە یا بۆ فارسی کوردینەزان!

٢. کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە و فیلمنامە و دەسنووس هەموو تێکەڵ یەک کراون و

سلێمانی، ٢٠٠٦، ٢٧٥ لاپەڕە، کوردی.

فەسڵی سەربەخۆیان بۆ تەرخان نەکراوە؛
٣. ساڵ و شوێنی چاپ، ناوی بنکەی بڵاوکەرەوە، ناوی وەرگێڕ و زانیاریی سەرەکی و پێویستی لەو چەشنە بە خوێنەر نەدراوە؛
٤. بۆ دەسنووسەکان دەبووایە شوێنی ڕاگیران و پارێزرانیان دەسنیشان بکرایە و بگوترایە بۆ نموونە «ترجمه قرآن کریم به کردی، مترجم کامران عالی بدرخان» لەکوێیە و ئەگەر کاک شەهاب بە شوێنی نازانێ، پێمان بڵێ زانیارییەکەی لەکوێ وەرگرتووە (ل ١٣٥)؛
٥. هەندێک ناوی کتێبی بێگانە بە کوردی نووسراون کە خوێنەر ئەستەم بتوانێ بیانخوێنێتەوە. بۆ نموونە، کاتێ من لە لاپەڕە ١٣١دا ئەم عینوانەم خوێندەوە: «تراولز این کردستان» یا لە لاپەڕە ٢١٥دا ئەم عینوانەم بینی: «رد ترو کردستان، نووسەر آرچیبالد هملتون، لندن ١٩٣٧» نەمزانی چییە و تەنیا بە وردبوونەوە و لە ڕێگەی وشەی «ئارچیباڵد»ەوە زانیم کە هەردووکیان ناوی ئینگلیزی بۆ دوو کتێبن و واتای «سەفەری نێو کوردستان» و «ڕێگایەک بە کوردستاندا» دەدەن، دووهەمیان کتێبی «ئارچیباڵد ڕووزڤێلت»ی ئەمریکایی‌یە و بنکەی «هامیلتۆن» لە لەندەن چاپی کردووە. جا کاک شەهاب ناوی نووسەر و ناشری دووهەمیانی تێکەڵاو کردووە، هەروەها ساڵەکەشی بە هەڵە نووسیوە و لەجیاتی ١٩٣٧ دەبووایە ١٩٧٣ دابنێ، لەبەروەی کتێبەکە سەبارەت بە کۆماری کوردستان نووسراوە و کۆماریش ١١ ساڵ دوای ١٩٣٧ دامەزراوە و لە هەمان ساڵیشدا هەرەسی هێناوە.٦. هەندێک کتێب یا دەسنووس هەن کە نازاندرێ پەیوەندییان بە کوردەوە چییە؟ بۆ نموونە، لە لاپەڕە ١٨٤دا نووسراوە: «در سایه قرآن، نووسەر سید قطب، مترجم احمد آرام، علی‌اکبر علمی، تهران. ١٣٣۴ شمسی». یەکەم، پەیوەندیی ئەم کتێبە بە کوردەوە چییە و دووهەم، ئەو «علی‌اکبر علمی»یە کە ناوی پێکەوە لەگەڵ ئەحمەدی ئارام وەرگێڕی کتێبەکەدا هاتووە، وەرگێڕ نییە و ناوی ناشری کتێبەکەیە.
٧. هەر چۆنێک بێ، کتێبەکە سەرچاوەیەکە بۆ دۆزینەوەی ناوی کەسانی کورد و

بەرهەمەکانیان. سەبارەت بە بۆکانیش لە کتێبەکەدا هەندێک بابەت نووسراوە:

ئـا. «پەیـژە» مجلـەای اسـت بنیانگـذار آن یونـس رضائی متولد ١٣٥۴ شمسـی در روسـتای گوگجلـو بـود. ایـن مجله صرفا بـه ادبیـات و تئوری‌های ادبی می‌پرداخت (ل ١٠٩)؛

ب. «سرود پرستو»، سروده عمر سلطانی (وفا) (ل ٢۴٩)؛

پ. «سـەرەمەڕ»، کتابـی اسـت بـه تقلیـد سـگ و مهتـاب، تألیـف عبدالرحمـان شـرفکندی (هەژار) چاپ سـوریه، ١٩٥٧ میلادی (ل ٢٥٩). ئەوە لە ڕاسـتی‌دا چیرۆکە شێعرێکە بەناوی «بەیتی سەرەمەڕ» کە بەگوێرەی ڕاگەیاندنی سەر نامیلکەکـە، لـە شـام (واتە سـووریا) چاپ کـراوە، بەڵام من نەمزانی سـگ و مهتـاب چییـە؟ تـۆ بڵێـی ئەو سـەرچاوە عەرەبییـە نەبێ کە مامۆسـتا هەژار چیرۆکەکەی لێ‌وەرگرتووە؟

ت. «لاس و خـەزاڵ، نووسـەر سـوارە ایلخانـی‌زادە، داسـتان» (ل ٣٦٢)، دیـارە دەزانیـن لاس و خـەزاڵ بەیتێکـی کۆنـە و نووسـەر یـا وێژەری دیـار نییە، کاک سـوارەش بابەتێکی بۆ ناسـاندنی بەیتەکە نووسـیوە، چیرۆکێکی نوێی لەسـەر ئەساسی ئەو نووسـیوە و ڕۆحی بەبەردا کردووە؛ کەوابوو، سوارە نووسـەری ئەسـڵیی بەیتـی لاس و خـەزاڵ نییە. ئەگەر نیاز ئـەوە بووایە کە ئـەو وتـارە تایبەتـە یـا ئەو چیرۆکەی کاک سـوارە لەسـەر بنەمـای بەیتەکە نووسیویەتی بناسێنرێ، دەبووایە بەڕوونی ئاماژە بە ئەسڵ و فەرع بکرایە و هەردووکیان بە جیا ڕابگەیەنرایەن.

بەم شـێوەیە، بابەت سـەبارەت بە نووسـەرانی بۆکانی لە کتێبەکەدا زۆرن، بەڵام وەک ئامـاژەی پێکـرا هەڵەوپەڵەیەکی زۆر کەوتۆتە کاری ناسـاندنیانەوە و ئەنجامی کارەکە بۆتە ئەوەی نەتوانرێ باوەڕی تەواو بە هەواڵەکانی بکرێ. نەبوونی تەرتیبی مەوزووعـی یـا لانی‌کـەم ئەلفـوبێیـی، گرفتێکی دیکەیـە بۆ خوێنەر کـە نازانێ چۆن بەدوای ناو یا بابەتێکی تایبەت‌دا بگەڕێ.

هیوایە نووسەری بەڕێز، کە دیارە زەحمەتێکی زۆری بە ئامادەکاریی کتێبەکەوە

کێشاوە، بەوردی بە کارەکەی‌دا بچێتەوە و لە چاپی دوایی‌دا شێوازێکی ئەمڕۆیی پێ ببەخشێ، هەروەها زمانی ڕاگەیاندنی زانیارییەکان یەکلایی بکاتەوە و بە کوردی یا فارسی بیاننووسێ؛ گونجاو نییە لە یەک بەرگ کتێب‌دا دێڕیک بە یەک زمان بنووسرێ و دێڕی دوایی بە زمانێکی تر.[1]

١. شـهاب خضـری، «فرهنگ کتب و نشـریات کردسـتان، کتاب‌هـا، هفته‌نامه‌هـا، روزنامه‌ها، فصلنامه‌ها، سـفرنامه‌ها، سـیاحتنامه‌ها، فیمنامه‌ها و سالنامه‌های مربوط به کرد و کردستان از سال ١٧٧٧ میلادی تا ٢٠ مارس ١٩٩٢ (٣٠ اسفند ١٣٨٧ هجری شمسی)» انتشارات علمی کالج، سال (؟)، شوێن (؟)، ٤٣٦ لاپەڕە، زمان: کوردی و فارسی.

«قاموس‌الاعلام»ی شەمسەددینی سامی

شەمسەددینی سامی یەکەم «قاموس‌الاعلام»، واتە کتێبی ناودارانی بە زمانی تورکیی عوسمانی نووسیوە و بەرگی یەکەمی لە ساڵی ١٨٨٩دا لە ئەستەمووڵ بڵاوکراوەتەوە. مامۆستای هێژا محەممەدئەمین بۆزئەرسەلان بە کتێبەکەدا چۆتەوە و ئەم ناوانەی وا پەیوەندییان بە کورد و کوردستانەوە بووبێ، گوڵبژێری کردوون و لە ساڵی ٢٠٠١دا بە زمانی تورکی هەر لە ئەستەمووڵ بڵاوی کردۆتەوە و پەراوێز و ڕوونکردنەوەشی بۆ هەندێکیان نووسیوە. ئینجا ڕێزدار ئەحمەد تاقانە کتێبەکەی بۆزئەرسەلانی کردۆتە کوردی و لە ساڵی ٢٠٠٨دا لە هەولێر بڵاوی کردۆتەوە.

من بەشوێن دۆزینەوەی هەندێک ناودا سەیری کتێبەکەم دەکرد کە بۆ نووسینی بابەتێکی دیکە پێویستیم پێیان بوو و بە باشم زانی لێرەشدا باسێکی بکەم. دیارە بۆکان بەشێک لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی نەبووە و نابێ ناویشی لەوێدا هاتبێ، بەڵام لە دەوروبەری بۆکان ناوی هەندێک کەس و شوێن براوە کە بۆ باس کردن دەبێ:

لە ماددەی «ئورمییە (ورمێ)»دا (ل ٥٨) دەنووسێ: «لە دۆخی ئێستایدا بەشی هەرە زۆری دانیشتووانی کوردن» و لە باسی گۆلی ورمێدا دەڵێ: «دانیشتووانی ئەو شوێنانەی لای خۆراوای گۆلەکە، کوردن».

هەروەها هەندێ زانیاریی سەرەتایی لەمەڕ شاری شنۆ و سەقز و ئەردەڵان (ل ٥٩، ٦١، ٢٠٩)ی تێدایە، کە هەندێکیان زیاد کراون و وەرگێڕ نووسیونی. هەروەها لە لاپەڕەی ٢١١دا لە شێخ شەهابەدینی سوهرەوەردی (ل ٥٨٥ ٥٤٩ ک) دواوە و نووسیویەتی لە سوهرەوەرد هاتۆتە جیهان [سوورەبەردی هەوشار] و سەلاحەددینی ئەییووبی حوکمی کوژرانی داوە و «لەسەر داوای خۆی، بێبژیو کراوە و لەبرسان مردووە.»

کتێبەکە بۆ چەسپاندنی کوردی بوونی هەندێک شوێن بۆ نموونە لە ئازەربایجان

بەڵگەیەکـی باشـە، لەبـەرەوەی تورک نووسـیویەتی و دەسـتی کورد لـە پێکهێنانیدا نەبووە.[١]

١. محەممەدئەمین بۆزئەرسـەلان، «کورد و کوردسـتان لە یەکەم ئینسـیکلۆپێدیای تورکی لە مێـژوودا»، ئەحمـەد تاقانە کردوویەتی بە کـوردی، چاپی یەکەم، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ٤١٦ لاپەڕە، کوردی.

کتێبی بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد

مامۆستا محەممەدعەلی قەرەداغی بێهەستوخوست و بێدیعایە خەریکە مێژووی ئەدەبی کوردی دەنووسێتەوە، مێژوویەکی دەوڵەمەند. مێژووی قەرەداغی جیاوازە لەو کتێبانەی تا ئێستا لەسەر مێژووی ئەدەبی کوردی نووسراون و بەگشتی، مێژووی شێعرن. مێژووی ئاسایی ئەدەبی کوردی ژیان و ئاسەواری هەندێک شاعیری ناسراو یا کەمتر ناسراو بە خوێنەر دەناسێنێ و هیچی تر، بەڵام مێژووی قەرەداغی، نووسەر، مێژوونووس، زانا، ئەدیب، زمانزان، خۆشنووس، مەلا و شاعیری کورد هەموویان دەگرێتەوە و لە ڕاستیدا ئەوە مێژووی ئەدەبی ڕاستەقینەی کوردە. من ئامارێکم بەدەستەوە نییە، بەڵام لە دوو زنجیرە کتێبی مامۆستا قەرەداغیدا کە بریتین لە «کەشکۆڵی کەلەپووری کوردی» (کە تا بەرگی هەشتەمیم بینیوە) و «بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەسنووسەکانیانەوە» (کە دەزانم بەرگی نۆهەمی بڵاوبۆتەوە)، سەدان، ئەگەر نەڵێم هەزاران هونەرمەندی ونی نەناسراوی کورد و سەدان قوتابخانە و حوجرەی مزگەوتەکانی کوردستان ناسێنراون و ناویان زیندوو ڕاگیراوە. ئەوە ئەرکێکی مەزنە کە وا هەیە سەرجەمی دامودەزگایەکیش نەتوانێ بە هاسانی بیکا، بەڵام قەرەداغی بە تاقیتەنیا بەڕێوەی بردووە و ئێستاش لە سەری بەردەوامە.

یەک لە باشترین سەرچاوەکان بۆ شوێنهەڵگرتنی مێژووی فکر و ناسینی خاوەنبیرانی ڕابردووی ناوچەی بۆکان، ئەم زنجیرە کتێبەن وا مامۆستا قەرەداغی بڵاوی کردوونەتەوە.

قەرەداغی کە بەرپرسی دەسنووسە کوردییەکانی«دارالمخطوطات»ی بەغدا بەناوی سەددام حسێن بووە، کورتەیەک لە نێورۆکی سەدان دەسنووسی کوردی یا خود عەرەبی و فارسی بڵاوکردۆتەوە کە نووسەرەکانیان کورد بوون.

لە هەمان زنجیرە کتێبدا، نووسەر ناوی سەدان مزگەوت و حوجرەی فەقێ،

واتــە قوتابخانــە ئایینییەکانــی کوردســتانی ڕاگەیاندووە کە هەندێکیان ئێســتاش هەر ماون، بەڵام زۆربەیان، بەتایبەت لە باکووری کوردستان فەوتاون.

جگە لەو دەسنووسـانەی کە قەرەداغی وتاری تایبەتی لەسەر نووسیون، هەندێ دەسنووسـی دیکـەش هـەن کە بە شـێوەی لیسـتە نـاوی بردوون و نووسـەرەکانی ناساندوون.

لە هەر سێ بابەتەکەی سەرەوەدا، ناوچەی بۆکانیش شوێنی خۆی هەیە و ئەگەر کەسـێک بە لاپەڕەکانی ئەو پێنج بەرگە بەنرخەدا بگەڕێ دەیان جار تووشـی ناوی بـۆکان و گوندەکانـی دەوروبـەری وەک تورجـان، حەمامیـان، بورهـان و... دەبێ و سـەری سـوڕ دەمێنێ، ئەگـەر ئەو مەدرەسـە ئایینییانەی ناوچەکە لـە ڕەوتی ژیانی خۆیـان‌دا بووبـان بـە قوتابخانە و زانسـتگەی ئەمڕۆیی، وەک لـە وڵاتانی ئورووپادا وەها بووە، چ دەورێکیان لە بەرەوپێش چوونی کۆمەڵگا و پەرەسـەندنی زانسـت لە ناوچەکەدا دەبینی؟

بابەتی سەبارەت بە بۆکان:

بەرگی یەکەم:

١. ژمارە ٩، لاپەڕە ١٣٥، کەشـکۆڵی قادری سەڵەسـی، شـێعری ئەحمەدی کۆری تێدا تۆمار کراوە؛

٢. ژمـارە ١٤، لاپـەڕە ١٥٦، کەشـکۆڵی محەممەدئەمیـن خاکی، شـێعری ئەحمەدی کـۆری تێـدا تۆمـار کـراوە (هەروەها «خاکـی» تەنانەت ئەگەر هـی دەوروبەری سلێمانیش بن، بۆی هەیە هەمان «خاکی»یەکانی بۆکان بن)؛

٣. ژمارە ١٩، لاپەڕە ١٧٦، تەرکیبی کوردی هی هەمان محەممەدئەمینی خاکییە؛

٤. ژمـارە ٣٢، لاپـەڕە ٢٢٢، کەشـکۆڵی سـۆرانی، شـێعری ئەحمـەدی کـۆری تێدا تۆمار کراوە. (لەم کەشـکۆڵە و ئەوی پێشـتریش‌دا شێعری فکری هەیە. پێم‌وایە فکری لە پەیوەندی بۆکان یا سنەدایە، بەڵام دڵنیا نیم)؛

٥. ژمـارە ٥٣، لاپـەڕە ٢٩٨، کەشـکۆڵی عەبدولقـادر، دەسنووسـێکی گرنگـە لـە

پەیوەندیی مامەشـانـدایە و کۆمەڵەی هەندێک نامەیە و باسی گەلێک ڕووداو و پەیوەندییەکانی ناوچەی موکریانی کردووە، بۆ مێژووی بۆکانیش ناڕاستەوخۆ بەکەڵکە. ئەم فەردە جوانەشی تێدایە:

ئەمین! زانیوتە لەیلا دێتە لامان؟

بە موژگان چاکە ڕێگاکەی بماڵم

٦. ژمارە ٦٩، لاپەڕە ٣٦٣، فەتاوای زانایانی کورد لە بەشـی دووهەم و چوارەمی ئـەم وتارەی مامۆسـتا قەرەداغیدا ناوی قزڵجـی هاتووە، کە دەبێ لە بنەماڵەی ناسراوی قزڵجییەکانی بۆکان بێت.

بەرگی دووهەم:

١. لاپەڕە ٢٥، ژمارە ٧، ٥٩٦١ (د. ص)، خەیاڵی، لەبەرخاتری مەلا مستەفای کۆیی لە گوندی تورجان نووسراوەتەوە؛

٢. لاپـەڕە ٢٥، ژمـارە ٩، ١٧٦٨٨ (د. ص)، شـەرحی شـەواهید بـە فارسـی، محەممەدسـاڵحی باشـماقی لە مەدرەسـەی تورجان لە خزمەتی مامۆسـتا مەلا محەممەدحەسەندا ١٣٠٢ نووسیویەتەوە؛

٣. لاپەڕە ٢٥، ژمارە ١٠، ٢٠٧٣٧ (د. ص)، حاشیەیەک لە مەنتیقدا، عەبدولغەفووری کوڕی ئەحمەد ساڵی ١٣٠٦ لە گوندی تورجان نووسیویەتەوە؛

٤. لاپـەڕە ٢٥، ژمـارە ١١، ٢١٢٦١ (د. ص)، تەرجەمـەی چەنـد بابێکـی مینهـاج بـە فارسـی، محەممەدحەسـەنی کوڕی مەلا عەلی تەرجەمەی کردووە. نەسروڵڵای تورجانی ساڵی ١٣١٦ لە گوندی تورجان نووسیویەتەوە؛

٥. لاپەڕە ٣٩، ژمارە ١٢، ١٩٧٨٩ (د. ص)، المطالع السعیده الفریده، حسین الخواهرزاد ناسـراو بـە زینوێنـی، گوندێک لە سەردەشـت، لای مامۆسـتا مـەلا محەممەدی کوڕی مەلا عەلی قزڵجی لە گوندی تورجان ساڵی ١٣٠٠ نووسیویەتەوە؛

٦. لاپـەڕە ٣٩، ژمـارە ١١٤، ١١٣٠٦ (د. ص)، دەسـخەتێک کـە کۆمەڵێـک دانـراوی تێدایە:

فەرائیزی قزڵجی؛ تەجویدی قزڵجی؛

٧. لاپەڕە ٤٢، ژمارە ٣١، ١٨١٨٢ (د. ص)، حاشیە میر ابوالفتح علی الرسالە الحنفیە فی الاداب، حسین الخواهرزاد لە گوندی «سەدراباد ساڵی ١٣١١ لە خزمەتی مەلا ساڵحی نەستانی‌دا نووسیویەتەوە، ڕەسووڵی ئەحمەدی ڕەسووڵ شیرازەی پساندووە و لە هاوەڵەکانی دابڕیوە؛

٨. لاپەڕە ٤٥، ژمارە ٢٢، ١٧٤٠٣ (د. ص)، کۆمەڵە دانراوێکی نۆدێیی و خەڵکی دی، ڕەسووڵی شێخ ئاودەڵی لە گوندی شەرەفکەند لە خزمەت شێخ یۆسفی شێخ شەمسەددین‌دا ساڵی ١٢٩٩ نووسیویەتەوە؛

٩. لاپەڕە ٥٠، ژمارە ٣٣، ١٥٧٧٦ (د. ص)، حاشیەی زێباریی بەسەر عیصامەددینەوە، محەممەد کوڕی سولەیمانی کوڕی عەلی کوڕی محەممەدی کوڕی ڕەسووڵ لە گوندی «عیساکەند» لە ناحیەی ئەختاچی لە مەدرەسەی مەولانا خضر نووسیویەتەوە، بێ مێژوو، بەڵام کۆنە؛

١٠. لاپەڕە ٥٤، ژمارە ٢٧، ١٩٢٠٤ (د. ص)، مینهاج، محەممەدئەمینی نستانیی کوڕی ڕەسووڵ، ساڵی ١٢٩٤ لە گوندی قازڵیان نووسیویەتەوە.

جگە لەوانە، مامۆستا دەسنیشانی هەندێک دەسنووسیشی کردوون کە لە موکریان نووسراون و ناوی شارەکەیان دیاری نەکراوە.

بەرگی سێهەم:

١. لاپەڕە ١٢، ژمارە ٣، ٣٩٠٨٧ (د. ص) کۆمەڵێک داندراوە وەک قطرالعارض، سلم الوصول فی علم الوصول، محەممەدسەعیدی مەریوانی، ساڵی ١٣١٢ لە تورجان نووسیویەتەوە؛

٢. لاپەڕە ١٤، ژمارە ١، ٢٠٣٨٣ (د. ص)، کۆمەڵێک داندراوە لە تەجوید و ئەدەب‌دا، ساڵی ١٣٤٨ لە گوندی زەنبیل و دواتریش لە ساوجبلاغ بە دەستی سەید محەممەد نووسراوە؛

٣. لاپەڕە ٢١، ژمارە ٢، ٤٢٢٠٣ (د. ص)، شەرحی قەسیدەی بوردییە، سەعدی کوڕی محەممەدی کوڕی بەهلوولی موکری نووسیویەتییەوە؛

٤. لاپەڕە ٢٨، ژمارە ١٤٨، مافدانەوەیەک: شێعری خۆش و گاڵتەی مەلا ڕەحمانی

مەریوانی موعەننەک:

... وقاقائنا من بزم و رزم معنک

و تقتقه والقۆڕیات بلا کفر

(پەڕاوێز: من بەندەی موعەننەکم/ دەر قەریەی حاجیلەکم/ موحتاج بە گۆشتی لەکلەکم! (حاجیلەکی لای میاندواو)؛

٥. لاپەڕە ٤٠، ژمارە ١٥٠، «الملتقط»ی مەلا عوسمانی دارقوتە: ١٠ نامیلکەیە، یەک لەوانە، ژمارە ٦، نامیلکەی ئادابی مامۆستا مەلا عەلی قزڵجییە (یەک لاپەڕە)؛

٦. لاپەڕە ٨٨، ژمارە ١٥٩، بنەماڵەی بەردەڕەشیی بانەیی، گەلێک یادداشتی مێژوویی تێدایە و یەک لەوان باسی تاعوونی ساڵی ١٣١٠ دەکا لە شارۆچکەی سابڵاغ؛

٧. لاپەڕە ١١١، ژمارە ١٦٤، ئاماژەیەک بە کەشکۆڵی مەلا عەبدوڵڵای قزڵجی (کە نازانم لە قزڵجییەکانی بۆکانە یان نا؟) و مامۆستا دەنووسێ دەسنووسەکە لە کتێبخانەکەی خۆمدایە؛

٨. لاپەڕە ١٣٩، ژمارە ١٦٨، ناوی دەسنووسی نامیلکەیەکی مامۆستا قزڵجی دێنێ سەبارەت بە مەسدەر و سیغەکانی کە لە «دارالمخطوطات»ی بەغدایە؛

٩. لاپەڕە ٢٥٤، ژمارە ١٩١، باسی دەسنووسێک کە زۆر ڕووداوی مێژوویی ناوچەکەی تۆمار کردووە و یەک لەوانە شەڕی محەممەدخانە لەگەڵ گەورک و بانە و...؛

١٠. لاپەڕە ٢٦٦، ژمارە ١٩٥، داندراوەکانی قزڵجی. مامۆستا مەلا عەلی کوڕی مەلا محەممەدی کوڕی مەلا مەحموودی قزڵجی (١٢٢٥ ـ ١٢٩٥) نووسەر ناوی ١٢ کتێب و نامیلکەی قزڵجی نووسیوە و لە باسی باووباپیرانی قزڵجیدا دەڵێ خۆی ناوی خوی بەو چەشنە هێناوە: عەلی کوڕی محەممەد کوڕی عەلی کوڕی ئیبراهیم. (لام وایە مامۆستا ناوی دوو مەلا عەلی قزڵجی لێ تێکەڵ بووبێ).

بەرگی چوارەم:

پێشتر ئاماژەم بە ٤ دەسنووس کرد کە مامۆستا قەرەداغی گوتوویەتی لە گوندی

بۆکان نووسراونەتەوە، بەڵام تایبەتمەندییەکانیانم ڕانەگەیاند. ئەوە چوار کتێبەکانی:

١. لاپەڕە ١٣، ژمارە ١٩، ٣٥٨١٢ (د. ص)، شەرحی تەفتازانی بەسەر تەفسیری زەنجانییەوە (سەعدەددینی)، ڕەسووڵی کوڕی محەممەد ساڵی ١٢٨٤ لە مەدرەسەی بۆکان نووسیویەتەوە. هەندێک لە حاشیەکانیشی لە سابڵاغ و ڕەواندز نووسراونەتەوە؛

٢. لاپەڕە ١٣، ژمارە ٢٠، ١٦٨٣٢٢ (د. ص)، شەرحی سەعدوڵڵا، لملا احمد الگرویّ، سەعدەددین ساڵی ١٢٩٣ لە شارۆچکەی بۆکان نووسیویەتەوە؛

٣. لاپەڕە ١٤، ژمارە ٢١، ١٣٩١٨ (د. ص)، مەنزوومەی فەرائیزی قزڵجی، ناسری کوڕی مەلا شێخی سوورچی ساڵی ١٣٠٩ لە گوندی بۆکان نووسیویەتەوە؛

٤. لاپەڕە ١٤، ژمارە ٢٢، ١٥٧٥٦ (د. ص)، ترغیب المشتاق فی احکام الطلاق، دانراوی شێخ عبدولموعطیی سەملاویی، ڕەسووڵی کوڕی ئەحمەدی ناسراو بە مەنگوڕ، ساڵی ١٣١٣ لە گوندی بۆکان لە خزمەتی شیخولئیسلامدا لەبەر خاتری ئەحمەدی کوڕی نووسیویەتەوە؛

٥. لاپەڕە ١٥، ژمارە ٣٤، ٢٠٧٥٢ (د. ص)، مەنزوومەی فەرائیزی قزڵجی، عەبدولسەمیعی چنارەیی ساڵی ١٣١٤ لە گوندی بیارە نووسیویەتەوە؛

٦. لاپەڕە ١٨، ژمارە ٤، ١/١٩٧٨٩ (د. ص)، هەندێ شێعری فارسی قزڵجی، مەلا محەممەدی کوڕی قزڵجی محەممەدی ئیبنولحاجی بانەیی لە گوندی تورجان نووسیویەتەوە؛

هەروەها لە وتارەکەی خۆمدا باسی ٣ کتێبم کردبوو کە لە حەمامیان نووسراونەتەوە. ئەوەش تایبەتمەندییان:

٧. لاپەڕە ٢١، ژمارە ٤، ١/١٦٢٠٩ (د. ص)، الصمدیە، لە گوندی حەمامیان لە خزمەتی مامۆستا مەلا عەلی تالشیدا ساڵی ١٢٨١ نووسراوەتەوە؛

٨. لاپەڕە ٢١، ژمارە ٦، ١/٣٠٤٩ (د. ص)، حاشیە بەسەر سەید شەریفەوە، لە گوندی حەمامیان نووسراوەتەوە. لەو ساڵەدا چاوەقوولە لە سابڵاغ و دەوروبەری داکەوتووە وچەندپیاوی ناوداری ناوچەکە پێی مردوون لەوانە: مەلاعەبدولحەکیم و

شێخ عەبدوڕڕەحیم. لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێ دەسخەتەکە لە ساڵی ١٢٨٩دا بە دەستی «عبدالقادر الاسکیبغدادی» نووسراوەتەوە.

٩. لاپەڕە ٢١، ژمارە ٨، ١٥٥٤۴ (د. ص)، تفصیل الجرجانی، محەممەد، ساڵی ١٣٠۴ لە گوندی حەمامیان لەژێر سێبەری چناردا نووسیویەتەوە؛

١٠. لاپەڕە ٢٥، ژمارە ۴، ١/۶٩٥٧ (د. ص)، حاشیەی عبدالحکیم و اسماءالله، جەلالەددین کوڕی عەبدوڕڕەحمان ساڵی ١٢٧٢ لە ڕەواندز نووسیویەتەوە و دوایی لە گوندی تورجان لەسەر نوسخەی مەولانا عەلی قزڵجی موقابەلەی کردووە.

١١. لاپەڕە ٣٣، ژمارە ١٠، ١/٢٠٧٣٨ (د. ص)، قول احمد، محەممەد لە ساڵی ١٣٠٩ لە گوندی عەرەب ئۆغڵووی خواروو لە خزمەتی مامۆستا مەلا ساڵحی پێنجوێنی نووسیویەتەوە؛

١١. لاپەڕە ٣۶، ژمارە ١٣، ٢/٢٠٧٣٨ (د. ص)، قەرەباغی، ساڵی ١٣١٠ لە گوندی قەهراباد کە گوندێکە لە ناوچەی موکری، محەممەد کوڕی مەلا ظاهیر نووسیویەتەوە.

من لێرەدا چەند نموونەیەکی کەم لەو بابەتانە دێنمەوە کە پێوەندیان بە شاری بۆکان و دەوروبەرییەوە هەیە و سەرنجدانی هەموو لاپەڕەکان بۆ ئەویندارانی مێژووی زانست و بیر لە ناوچەی بۆکان دەهێڵمەوە:

١. بەرگی ٢، لاپەڕە ١٩ «سەعدەددینی»، ڕەسووڵی کوڕی محەممەدی ئەرمەنیبڵاغی لە ساڵی ١٢٨۶ لە مەدرەسەی بۆکان نووسویەتییەوە؛

٢. بەرگی ٢، لاپەڕە ٢٠ تەسریفی مەلا عەلی، محەممەدی کوڕی مەلا عەبدولفەتاحی مودەرریس لە مەدرەسەی بۆکان نووسیویەتەوە؛

٣. بەرگی ٢، لاپەڕە ٢٠ شەرحی موغنیی میلانی، یەعقووبی کوڕی ئەحمەد، ساڵی ١١١۴ لە گوندی بورهان لە فەرمانڕەوایی محەممەدعەلی سوڵتاندا نووسیویەتەوە؛

۴. بەرگی ٢، لاپەڕە ٣٩ تەجویدی قزڵجی و فەرائیزی قزڵجی؛

۵. بەرگی ۲، لاپەڕە ۷۴، پارچە شێعرێکی ئایینی خەلیفە مەلا عەبدوڕڕەحمانی کەلبەڕەزاخانی؛

۶. بەرگی ۴، لاپەڕە ۶ کۆچیدوایی مەلا عەلی قزڵجی تورجانی، پێنجی موحەڕەمی ۱۲۹۶ کۆچی؛

۷. بەرگی ۴، لاپەڕە ۱۳ و ۱۴ چوار کتێب کە لە «گوندی بۆکان» نووسراونەتەوە؛

۸. بەرگی ۴، لاپەڕە ۲۱ سێ کتێب کە لە حەمامیان نووسراونەتەوە؛

۹. بەرگی ۴، لاپەڕە ۳۶ یەک کتێب لە گوندی قاراوای موکریان؛

۱۰. بەرگی ۵، لاپەڕە ۹ یەک کتێب لە گوندی حەمامیان.

لە کتێبی قەرەداغیدا ناو و شێعری ئەحمەدی کۆر، نەسروڵڵا تورجانی، عومەرخانی موکری، قازی مەحموودی موکری کوڕی محەممەد، هەروەها ناوی هەندێ گوندی وەک بوغدەکەندی و تورجان هاتووە. بەگشتی کتێبەکە سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ مێژووی فەرهەنگیی بۆکان و ناوچەی موکریان و پاشماوەی بەشەکانی کوردستان.

ڕوونکردنەوە: هێشتا من چاوم بە بەرگی شەشەمی ئەو زنجیرە کتێبەی مامۆستا نەکەوتووە، بەڵام لەم دواییانەدا بەرگی ۷ ـ ۸ یم کەوتەدەست و بەناچار دەبێ بۆ ئەم کاتە، چاو لە بەرگی شەشەمی بپۆشم و بچمە سۆراغی بەرگەکانی دواتری. لێرەدا لەو بابەتانە دەدوێم وا لە بەرگی ۷ ـ ۸ی کتێبەکەدان و شار و ناوچەی بۆکان دەگرنەوە.

با لەپێشدا دەسنیشانی خاڵێک بکەم کە لە خوێندنەوەی ئەم کتێبە و دیتنی دەیان و سەدان دەسنووسی دیکەی کوردیدا پێی گەیشتووم: بەداخەوە مەلا و فەقێ و خوێندەوار و زانای ئەو سەردەمانەمان کەمتر وا بووە کەسایەتییەکی سەربەخۆیان هەبێ و شوێنەوارێکی زانستیی گرنگی ئەوتۆ لەپاش خۆیان بەجێبهێڵن کە ئەمڕۆ بکرێ لە گۆڕەپانی جیهانیدا بیخەینە ڕوو و بڵێین ئێمەش لە مێژووی فکری مرۆڤایەتیدا دەورێکمان بووە و لە پێشخستنی بیری فەلسەفی یا زانستیدا ئەو هەنگاوانەمان هەڵێناوەتەوە. بەگشتی، سەدا نەوەدی ئەم کتێب و نامیلکانەی وا باسیان دەکرێ حاشیە یا حاشیەی حاشیە یا تەفسیری کتێبی بیرمەندانی بێگانەن.

«حاشیەی مەلا عەلی» کە ئەوهەموو ناوەی دەرکردووە، لە ڕاستیدا هەندێک پەڕاوێزە کە لەسەر کتێبی «زمخشری» نووسراوە جا بزانە حاشیە لەسەر حاشیەی مەلا عەلی دەبێ چی بێ! ئەوانی دیکەش بەو چەشنە.

ئەوە داخ و کۆسپێکی گەورەیە، بەڵام من کە ڕاستییەکە بەچاو دەیبینم، نابێ لە دەربڕینی بسڵەمێمەوە. دەبێ بپرسم: چۆنە ئێمە زانا و بلیمەتی گەورەمان بووە، بەڵام زۆربەیان پاشماوەخۆری بێگانان بوون؟ گەلۆ باوەڕبەخۆیی لە نێوماندا کەم بووە؟ یا هەر بەگشتی ڕادەی خوێندەواریمان ئەوەندە بەرز نەبووە؟ ئەوە پرسیارێکی گرنگە و نە لێرەدا وەڵام دەدرێتەوە و نە من پاڵەوانی ئەم مەیدانەم، بەڵام لام وایە بۆ لێکۆڵینەوەیەکی بەرفراوان دەبێ و هیوادارم لاوەکانمان لە دوارۆژ بەشوێن وەڵامدانەوەیدا بگەڕێن.

دوای ئەم سەرەتایە، با بچمە سەر باسی ئەسڵی، واتە پشکنینی بەرگی ٧ ـ ٨ی کتێبی «بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەسنووسەکانیانەوە» دانراوی مامۆستا محەممەدعەلی قەرەداغی بۆ ئەو بابەتانەی وا بۆکان یا کەسایەتییە بۆکانییەکان دەگرنەوە.

بەرگی حەوتەم[١]

بەشی حوجرە و مەدرەسەکان:

١. [حاشیەی]قزڵجی بەسەر تەسریفی مەلا عەلییەوە. مستەفای کوڕی مەلا ڕەسووڵی تەلانی ساڵی ١٣٤٧ لە گوندی بانەگلان نووسیویەتەوە. (ل ١٢)؛

٢. حاشیەی مەلا عەلی قزڵجی بەسەر تەسریفەوە. محەممەدئەمینی وەلزی لەبەرخاتری مامۆستا ئیسماعیل ساڵی ١٣٣٤ لە گوندی پاراستان نووسیویەتەوە (١٣)؛

٣. حدایق الدقایق فی شرح رسالة علامة الحقایق فی نحو الانموزج لجارالله زمخشری. شەرحەکە ناسراوە بە شەرحی سعدالدین، سەعدوڵڵای گەورە،

١. محەممەدعەلی قەرەداغی، «بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەسخەتەکانیانەوە»، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، بەرگی حەوتەم ٢٠٠٧، ٣٧٨ لاپەڕە، بەرگی هەشتەم ٢٠٠٨، ٣٩٨ لاپەڕە، کوردی.

سولەیمانی جوانڕۆیی ساڵی ١٢٦٤ لە گوندی تورجان لە خزمەتی مامۆستا مەلا عەلی قزڵجیدا نووسیویەتەوە (١٤)؛

٤. النهجة المرضیة فی شرح الفیه؛ سولەیمانی جوانڕۆیی لە گوندی تورجان نووسیویەتەوە (١٤)؛

٥. نامیلکەی ئیستیعارە یان «بیان البیان»ی مامۆستا مەلا ئەبووبەکری میرڕۆستەمیی عەبدولفەتتاحی دۆڵەموویی ساڵی ١٣٣٧ لە گوندی زەنبیل نووسیویەتەوە (١٧)؛

٦. منظومة «کفایة المعانی» بەیتووشی، ساڵی ١٣٠٥ لە گوندی شەرەفکەند لە ناوچەی موکریی نووسراوەتەوە (٢١)؛

٧. شەرحی «اسماء الاربعین»، واتە چل ناو لە ناوەکانی خودا، لە گوتەی شێخ شەهابەددینی سوهرەوەردی. عەبدولقادر لە حوجرەی گەلاڵە لە مەدرەسەی مامۆستا مەلا محەممەدی ڕەئیسی بۆکانی ساڵی ١٣٤٨ نووسیویەتەوە (٢٧)؛

٨. تەجویدی قورئان بە فارسی، دانراوی مامۆستا مەلا عەلی قزڵجی. ڕەسووڵی کوڕی ڕۆستەمی کوڕی ئیسماعیلی بانەیی ساڵی ١٢٩٧ لە گوندی نێزەڕۆ نووسیویەتەوە (٣٠)؛

٩. جیا لەوانە، چەند دەسنووسی پەیوەندیدار بە شاری سابلاغ و شنۆ و بانە و بەگشتی ناوچەی موکریانیش لە کتێبەکەدا دەبیندرێن.

بەرگی هەشتەم

بەشی حوجرە و مەدرەسەکان:

١. حاشیەی قزڵجی، ڕەسووڵی کوڕی خدری کوڕی محەممەد، ساڵی ١٣٢٨ لە مەدرەسەی مەلا محەممەد (ئەسوەد) لە گوندی سێدالان نووسیویەتەوە؛

٢. حاشیەی زێباری، ئەحمەدی کوڕی عەبدوڕڕەحیمی دەرەهەردیی ساڵی ١٢٢٨ لە گوندی بۆکان نووسیویەتەوە [واتە، بۆکان لە ساڵی ١٨١٣ی زایینیدا گوندێک بووە.]؛

٣. حاشیەی میر ئەبولفەتح، ئەحمەدی کوڕی شێخ عەبدوڕڕەحیمی دەرەهەردی لە گوندی بۆکان نووسیویەتەوە؛

٤. حاشیەی قزڵجی بەسەر تەصریفی مەلا عەلییەوە. لوطفوڵڵای کوڕی عەبدوڵڵای

ئەنصاری تالشـی دۆڵاوی سـاڵی ١٣٢٦ لە گوندی سـوننەتەی سـەر بە سەقزی کوردستان نووسیویەتەوە.

چەند دانراوێکی قزڵجی:

١. حاشیەی قزڵجی بەسەر تەصریفی مەلا عەلییەوە، محمد اسعد بن ملامحمدامین الهوائی فی سنة سیصد چهل از جامع مولانا و أولاناشیخ محمد سلمه الله فی الدارین. حاشیەی قزڵجی بەسەر تەصریفی مەلا عەلی (تتمیمالزنجانی)یەوە.؛

٢. حاشـیەی قزڵجی بەسـەر الفوائد الضیائیەوە المساماة المشهورة بالجامی؛ علی ید اضعف الطلاب امین یومنی فی مدرسة شمو... بیلی، ساڵی ١٣٢٣؛

٣. دانراوێکـی مامۆسـتا مـەلا محەممـەد تورجانـی قزڵجـی لـە زانسـتی فەلەک و هەیئەتدا. سوده الحقیر احمد ئاکۆیی من رسالة مکتوبة بخط المؤلف فی خمس مضـی مـن الشـهر جمادی الاول ١٣٥١. ١٦ لاپەڕەیە و لـە کتێبخانە بچکۆلەکەی خۆمدایـە [کتێبخانـەی قەرەداغی]. [ئەم مەلا محەممەدە کوڕی مەلا حوسـێن و ئامـۆزای قزڵجییـەکان بـوو. لە شۆڕشـی سـمکۆدا سەرنووسـەری ڕۆژنامەی «کورد» بوو کە لە ورمێ دەردەچوو.]

لـە کۆتایـیدا دەبـێ بڵێم کە پشـکنینی وردتری کتێبەکان وا هەیـە بابەتی زیاتری سەبارەت بە بۆکانیان لێدەربکەوێ. هەرکاتیش بەرگەکانی دیکەی ئەم کتێبە نایابەم دەسـت بکـەوێ بە هەمان شـێوە بابەتی سـەبارەت بـە بۆکانیان تێدا دەدۆزمەوە و ڕایاندەگەیەنم.

نووسـەرانی مێـژووی موکریانیـش، بەتایبـەت مەهابـاد دەتوانـن گەلێـک بابەتی بەکەڵکی سەبارەت بە ناوچەکە لەم کتێبەدا بدۆزنەوە.[١]

١. محەممەدعەلـی قەرەداغـی، «بووژاندنـەوەی مێـژووی زانایانـی کـورد لـە ڕێگـەی دەسـخەتەکانیانەوە»، بەرگی یەکـەم: بەغـدا ١٩٩٨، بەرگی دووهـەم: بەغـدا ١٩٩٩، بەرگی سێهەم: بەغدا ٢٠٠٠، بەرگی چوارەم: بەغدا ٢٠٠٢، بەرگی پێنجەم: بەغدا ٢٠٠٣، کوردی.

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی

ئـەم کتێبـە نووسـراوەی مامۆسـتا محەممەدسـاڵح ئیبراهیمییـە کـە بەبـێ نـەزم و ڕێکوپێکی، دەیان بابەتی جیاوازی تێدا کۆکراوەتەوە.

هۆی هێنانی ناوی کتێبەکە لێرەدا ئەوەیە نووسەر هەندێ زانیاریی لەسەر گوندی گاگەشـی مەنگوڕان و چەند گوندێکی دەوروبەری بۆکان نووسـیوە کە ئەم گوندانە بابەتـی بـۆکان دەگرنەوە. گەرچی لێرەشدا ئەم کارە بە ڕێکوپێکی نەکراوە و دوای شـنۆ و گاگەش نووسـەر گەیشتۆتە سەر گوندی سێوەدین و سەدراباد، ئینجا بازی داوەتە سەر سەردەشت و گەڕاوەتەوە مەنگوڕایەتی و پاشان بۆکان.

ئەوانەی بابەتی ئێمە بگرنەوە بریتین لە:

سـێوەدین (لاپـەڕەی ١٤٢)، سـەدراباد (١٤٣)، تەرەغـە (١٤٦) و ئیسـاکەند (١٤٦). زانیارییـەکان لـە چەنـد دێـڕ تێناپـەڕن کـە هەڵکەوتـی جوغرافیایی و حەشـیمەت و ئیشوکاری ئابووریی خەڵکی گوندەکان دەگرنەوە.[١]

١. محەممەدسـاڵح ئیبراهیمی (شـەپۆل)، «کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی»، بەرگی سێهەم، چاپی دووهەم، نشر مستوفی، تاران، ٢٠٠١، ١٧٩ لاپەڕە، کوردی.

کوردستانی موکری، حوزنی موکریانی

کتێبی کوردستانی موکری، نووسینی نەمر حوسێن حوزنی موکریانی لەو کتێبانەیە چاوەڕوان دەکرێ زانیاری زۆری لەسەر بۆکان تێدابێ، بەڵام بەداخەوە وانییە.

لە «بەندی یەکەمین»، واتە لاپەڕە ١ تا ٥٠ی کتێبەکەدا باس لە چەند عەشیرە دەکرێ وەک دێبوکری و حەسەنخاڵی و تەنانەت کۆگوندی «یەختەچی»ی ناوچەی بۆکانیش بە عەشیرەتێک داندراوە (ل ٤٥).

لە باسی دێبوکرییەکاندا، حوزنی لە مارفئاغا و حاجی ئەحمەدئاغای ئێلخانی باوکی عەلیئاغا و مەحموودئاغا و حاجی بایزئاغا دەدوێ (ل ٤٦) و لە لاپەڕە ٥٠شدا باسی دەشتی ناچیت یا وشتەپەی دەوروپشتی بۆکان دەکا.

لە بەشی کۆتایی کتێبەکەشدا، وێنەیەکی مەجیدخانی میرموکریی میاندواو و وێنەیەکی سەردار عەلیخانی بۆکان داندراوە.

پاشماوەی کتێبەکە، واتە لە بەندی دووەمینەوە (ل ٥١) تا کۆتایی (لاپەڕە ٤٦٦)، مێژوویەکی گشتیی کوردستانە، کە زۆرجار ناوچەی موکریان دەگرێتەوە، بەڵام هەندێ جار دەبێتە مێژووی گشتی بۆ هەموو کوردستان و پێوەندیی زۆری بە موکریانەوە نامێنێ. بۆکان لەوە زیاتری وەبەرنەکەوتووە.[١]

---

١. حوسێن حوزنی موکریانی، «کوردستانی موکریان یا ئاتروپاتین (آذربایجان) لە سەرەتای تەئریخیەوە هەتا سەیفەددین موکری سالانی ٨٧١/ ١٤٦٦»، چاپی یەکەم، ڕەواندز مطبعەی زاری کرمانجی ١٩٣٨، کوردی.

هەڵکەوتی دیرێکی لە کوردستان

نەمر حوسێن حوزنی موکریانی پێشڕەوی مێژوونووسینی کوردستانە و دەبێ بە یەکێک لە مێژوونووسانی کوردستان دوای شەرەفخانی بدلیسی دابندرێ.

کتێبی جێگەی باسی ئێستا کۆمەڵەی هەندێک وتارەهەواڵن سەبارەت بە کۆماری کوردستان (١٩٤٦) و شۆڕشی بارزانییەکان، هاتنیان بۆ ئێران، گەڕانەوەی بەشێک بۆ عێراق و پەڕینەوەی قارەمانانەی بەشێکی تریان بۆ دیوی سۆڤیەت.

هەواڵەکانی بەشی ١ و ٢ی کتێبەکە بەگشتی سەرچاوەی بیانین، وەک ڕۆیترز یا ڕادیۆی بی. بی. سی و گۆڤارە عەرەبییەکان کە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەیان بە شێوەی ڕۆژانە باس کردووە. بەشی سێهەم بەگشتی هەڵسەنگاندنەکانی خۆیەتی لەمەڕ شۆڕشی بارزان، بەڵام میحوەری گشتیی باسەکان شۆڕشی بارزانە.

ئەوەی لە کتێبەکەدا بۆکان بگرێتەوە کەمنین، هەواڵی ئەو ڕووداوانەی وا لە موکریان و لە مەهاباد ڕابردوون و ئاشکرایە بۆکانیش دەگرنەوە، بەڵام هەواڵی تایبەت بە بۆکان و ئاغا و سەرۆکهۆزی بۆکانی، هەروەها ئیعدام و لێدانی ڕێبەران و ئازادیخوازانی کوردیش لە چەند لاپەڕەدا ڕەنگیان داوەتەوە:

- لاپەڕە ٤١: «ناوی ئەو ئاغاواتە کوردەی وا دوابەدوای هەرەسی کۆمار بانگ کرانە تاران و بۆ ئەو یارمەتییەی کە ئاراستەی حکوومەت و سپای ئێرانیان کردبوو، میوانداری کران و چاویان بە شا کەوت، لە ناویاندا مەحموودئاغای ئێلخانی، عەبدوڵلائاغای ئێلخانیزادە، سمایلئاغای عەباسی (سەرا)، هەروەها ئاغاواتی گەورک و شێخئاغایی دەبیندرێن.» [سەمەرە ئەوەیە مەلا خەلیلی گۆڕەمەری، دژبەری ڕەزاشا لەنێو ئەو کەسانەدا دەبیندرێ کە چۆتە دیداری شا!] (کوردستانی ژمارە ٨١).
- لاپەڕە ٤٣: «عەشیرەتی قادری [؟] کە هەواخوا (لایەنگر)ی کوردستانی ئازاد بوو، ڕوئەساکانی گیران و دران بە مەحکەمەی عەسکەریی حکوومەتی تاران،

لە شـاری بـۆکان محاکمە کران. کوردەکانی فەیزوڵڵابەگـی لاگیری حکوومەتی جەمهووریی کوردستانی ئازاد بوون و درانە مەحکەمەی عورفی عەسکەری و مەحکووم کران.»

- لاپـەڕە ٤٣: «... چەنـد ئاواییەکـی کـوردەکان تـاڵان کران. فەرمانـدەی تاران لە سنووری سەقز وای بڵاوکردەوە کە چەند کەسێکی کوردی مەحکووم لە سەقز و جێگایانی دیکە بە درداکران و خنکاندیانن.» [ئاماژە بە ١١ شۆڕشـگێڕی کوردە کە لە سەقز لە داری بێداد دران].
- لاپەڕە ٤٧: «ڕەئیسـەکانی کوردی مەهاباد و سـەقز و بانە و مەریوان [و دیارە بۆکانیـش]، کـە هاتبوونـە تـاران، بـە ڕێـز و حورمەتـەوە نەوازشـت کـران و خاوەندشکۆ شاهەنشا بە دەستی خۆی خەڵاتی پێدان و نەوازشتی کردن... ئەو سەرانی ئێلات و عەشایری کوردان بە ئێمەڕا هاودەردی و هاوزەحمەتیان کرد لە کاتی ئاشووبپەرستەکانی ماجەراجۆیانی...»
- لاپەڕە ٥٦: جەنگ لە کوردسـتانی ئێراندا هێشـتا هەیە... حکوومەتی تاران ئەوە بـوو بـە چەند هەفتەیێ زۆر بەگەرمی لەگەڵ کوردەکانی بارزانی لە نێوان سـێ شاری میاندواو و مەهاباد و ورمێدا، شەڕیانە.

د. کوردستان موکریانی، پێشەکیەکی زۆر کەم و ناتەواوی بۆ کتێبەکە نووسیوە.[١]

---

١. حوسـێن حوزنی موکریانی، «هەڵکەوتی دێریکی لە کوردسـتاندا»، پێشەکی د. کوردستان موکریانی، دەزگای ئاراس، هەولێر، ١٩٩٩، ٩٦ لاپەڕە، کوردی.

افتتاح ناصری

ئێرانی و ئازەربایجانییەکان سەبارەت بە شۆڕشی ساڵی ١٨٨٠ی شێخ عوبەیدیللای نەهری گەلێکیان کتێب و یادداشت و بیرەوەری نووسیوە. یەک لەوانە کتێب یاخود نامیلکەیەکە بەناوی «افتتاح ناصری» کە بەناوی ناسرەددینشای قاجارەوە کراوە و عەلیئەکبەری سەرهەنگ نووسیویەتی.

یادداشتەکانی سەرهەنگ گەلێک لایەنگرانە و دژی شێخ، هەروەها دژی کورد نووسراون و زۆرێک لە ڕووداوەکانی ورمێ، شنۆ، مەهاباد، میاندواو و بناوی لە ڕوانگەی خۆیەوە تۆمار کردوون، بەڵام لە نێو هەواڵ و بۆچوونەکانیدا ڕاستەقینەی جینایەتەکانی سپای ئێران دەردەکەوێ، بۆ نموونە، لە باسی شەڕی سپای ئێرانییەکان لەگەڵ «فەیزوڵڵابەگ»ی لایەنگری شێخدا دەنووسێ:

«ئەو ئافرەت و منداڵانەی لە گوندەکاندا مابوونەوە، بە ئاگر سووتان» (ل ١١٧).

لە ماوەی ڕاپەڕینەکەدا هۆزی فەیزوڵڵابەگی لەگەڵ سپای شێخ کەوتوون و شەڕی لەشکری ئێرانیان کردووە و بەو بۆنەیەوە دوای هەرەسهێنانی شۆڕشەکە، لەشکری عەجەم بە میاندواودا بەرەو تیکانتەپەی هەوشار و ناوچەی فەیزوڵڵابەگی لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان هاتوون و لە گوندی قوڕەبەراز و جامەردەوە سپای فەیزوڵڵابەگییان بەرەو بۆکان (کە دەڵێ گوندی سەیفەددینخان کوڕی سەردار[عەزیزخان]ە ڕێی ناوە و بەرەو گوندی مەڵڵالەر و قەڵا(ی ڕەسووڵەسیت) ڕۆیشتوون، لەوێ خان باباخانی کوڕی مەجیدخانیان لەگەڵ پازدە کەسی تر کوشتووە. مەجیدخان لەلایەن شێخ عوبەیدیللاوە کرابووە فەرمانڕەوای سابڵاخ. کەسوکاری کوژراوان بەرەو گوندی حەمامیانی بۆکان ڕۆیشتوون و سپای عەجەم کەوتوونەتە شوێنیان، هەتا لەوێش دەریاندەکەن. نووسەر دەڵێ سەربازانی سپاکە تورک بوون و بەشێکیان میاندواوی بوون کە هەر ئەوان بوون بەهۆی کوژرانی خانباباخان. هەروەها دەڵێ سەیفەددینخان لەگەڵ ئاغاپاشای برای قادرئاغا هاتن

بۆ سەربازگەی دەوڵەتی (واتە لای ئەوانیان گرت).

کاک محەممەد حەمەباقی کتێبی «افتتاحی ناصری»ی لە فارسییەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و لە لاپەڕە ٧٣ تا ١٤٤ی «ئەکادیمی» گۆواری کۆڕی زانیاریی کوردستان، ژمارە ٤دا چاپی کردووە.[١]

١. افتتاح ناصری، ئەکادیمی، گۆواری کۆڕی زانیاریی کوردستان، هەولێر، ژمارە ٤، ساڵی ٢٠٠٦، لاپەڕەی ٧٣ تا ١٤٤، کوردی.

مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

«چەنـد لاپەڕەیـەک لە مێژووی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان» کۆمەڵەی ١٧ وتاری سـەربەخۆیە کە زۆربەیان پێشـتر لە چاپەمەنییە دەورەیی‌یەکانی باشـووری کوردستان‌دا بڵاوبوونەتەوە.

بابەتی کتێبەکە مێژوولکەی چەند ڕاپەڕین و خەباتی گەلی کورد، هەروەها چەند ڕێکخـراوە یـا حیزبی سیاسـی و چەنـد چاپەمەنییەکی دەورەیی کوردی یا فارسـین کـە لـە پەیوەندیی گەلی کـورددان. دوو خاڵ لەمەڕ کتێبەکە سەرنج‌ڕاکێشـن، یەکیان ئەرێنی و ئەویتر نەرێنی:

خاڵی ئەرێنی کتێبەکە ئەوەیە نووسەر چۆتە سۆراغی هەندێک بابەتی باس‌نەکراو یـا کەمتـر باس‌کـراو و بـەوە توانیویەتـی ڕووناکی بخاتە سـەر ئەو لایەنـە لێڵانەی مێـژووی کـورد لـەو بەشـەی کوردسـتان؛ بـۆ نموونـە باسـی ڕۆژنامـەی «نامـەی کوردسـتان» یـا «حیزبی ئازادیی کوردسـتان» و «کۆمەڵەی ڕزگاریی کوردسـتان»ی کـردوون کـە زانیاریی لەسـەریان کەمە و ئـەوەش هەنگاوێکی گەلێـک بەنرخە، واتە دووپاتکردنـەوە و جوونـەوەی بابەتی ڕاگەیەندراوی پێشـوو نییە و من خۆم زۆر شتی لێ فێربووم.

بەڵام خاڵی نەرێنیی کتێبەکە ئەوەیە بەداخەوە مۆرکی کەم دیققەتی پێوە دیارە و گەلێک هەڵەی تێدا کراوە کە بە پێداچوونەوەیەکی ساکاری کەس یا کەسانی پسپۆڕ دەکـرا بەرگرییـان لێ‌بکرێ لەوانە، ناوی کەسـایەتییەکانە، وەک «فەرامیرزا» لەجیاتی فەرهادمیـرزا (ل ٤٩)، «تەتەبایـی» لەجیاتی تەباتەبایـی (٥٤)، «ئیرەج مەتبووعی» (؟) و «حەرەمی حەزرەتی» (؟) (٦٦)؛ «ئەسـعەدئاغای دێبوکری» لەجیاتی عەلی‌ئاغای ئەمیر ئەسـعەد (٧٥)؛ «میـرزا مەنگـوڕی» لەجیاتـی «میرزا محەممەدئەمیـن مەنگوڕی» (٨٦)؛ «عەشـیرەتی شاسەیوان فارسـن»، کە ئاشکرایە هەڵەیە، فارس نین و کوردی سوننە بوون و ڕاگوێزراونەتە ئەو ناوچەیە، لەوێ بوونەتە تورکی شیعە! (٩٨) یا ئەوەی کە

«ملکالشعرای بهار» شاعیری ئێرانی بە «شاپەرست» ناو بردووە لە کاتێکدا «بەهار» دژبەری جیددیی سیاسەتەکانی ڕەزاشا بوو و لە سەردەمی ئەودا زیندانی کرا (هەمان لاپەڕە)؛ «سیفالقچاه» لەجیاتی سەیفولقوزات (١٠١)؛ «تورکەکان... دەیانەوێ خۆ لە خراپەکاری تورکەکان ڕزگار بکەن» کە دووهەمیان دەبێ «کوردەکان» بێ (١١٩)؛ «ڕەحمەتئاغا» لەجیاتی ڕەحمانئاغا (٢٣٣) و دەیان هەڵەی هاوچەشنی تر، بۆ نموونە ناوبردنی «سمایلئاغای سمکۆ» بە سمایلخان و «عەلیبەگی شێرزاد» بە عەلیخان و هێنانی هەندێک ناوی وەک «حاجی خوسرەوی» کە ڕوونی نەکردۆتەوە کێیە یا لە لیستەکردنی ناوی ئەو شوێنانەدا کە شیعەی کوردی تێدا نیشتەجێن، ناوی شوێنێکی گرنگی وەک «بیجاڕی گەڕووس»ی نەهێناوە، بەڵام لە شیعەی «دەشتەتاڵی بانە« دواوە (١٥)... ئیتر باسی شێوازی ناساندنی سەرچاوەکان نەکەین کە بە پێوانەی نووسینەکانی ئەمڕۆ نەک هەر لە ئورووپا، بەڵکوو لە ئێرانیش، ناتەواویی زۆر جیددیان تێدایە.

بەڵام سەبارەت بە بۆکان بابەت لە کتێبەکەدا کەم نین، گەرچی هەڵەوپەڵە داوێنی ئەوانیشی گرتووە:

١. «خێڵی موکری... لە تەمووزی ١٩١٨دا لە نزیک سەقز پەیوەندییان بە کۆنسوولی ئینگلیز لە کرماشانەوە کرد...» (ل ٤٧)؛

٢. «عەشیرەتی مەنگوڕ لە ناوچەکانی سابڵاغ، خانە، سەردەشت و بۆکان نیشتەجێن» (٦٩)، کە لەمەڕ بۆکانەوە هەڵەیە؛

٣. «دوای ئەو ڕووداوانە، ئەنجومەنی بەرزی ئێران [دەوڵەت یا پەرلەمان؟]، بەپەلە داوای «عەلیبەگ» نوێنەری حکوومەتیان لە شاری سابڵاغ کرد... هەر دوای گەڕانەوەی عەلیبەگ لە تاران کەوتە پەیوەندیکردن بە ئەو سەرۆک عەشیرەتە کوردانەی کە سەر بە حکوومەت بوون و دژایەتییان لەگەڵ مەنگوڕدا هەبوو وەک قەرەنیئاغای مامەش و ئەسعەد ئاغای دێبوکری...» (٧٥). ئەم عەلیبەگەی باسی دەکا، عەلیبەگی حەیدەری، واتە عەلیبەگی حاجیالێکەندە.

٤. پەڕاوێزی لاپەڕە ١٠١ لە وتاری سەبارەت بە خێڵی جەلالی باس لە پێکهاتنی

«ڕێکخراوەیەکی بچووک» لە شاری مەهاباد دەکا کە «لە ساڵی ١٩٢٧ بۆ پەیوەندی کردن لەگەڵ خۆیبوون پێکهات... ٢٠ هەزار کەس ئەندامی بوون و گرنگترینیان عومەرخانی شکاک، سەیفولقوزات، حاجی بابەشێخ، عەلیئاغای دێبوکری و کوێخا ڕەحیمی شێخی بورهان بوون» (١٠١). هەواڵەکە بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی عێراقییە. نووسەر لە درێژەیدا هەروەها گوتوویەتی «کەریم حیسامیش لە کتێبی قافڵەی شەهیدانی کوردستانی ئێراندا ناوی ڕێکخراوەکەی هێناوە و قازی محەممەد، شێخ ئەحمەدی سریلاوا، کاکەحەمەی بۆکان و مەلا سادقی قزڵجی و مەلا ئەحمەدی فەوزی بە ئەندام ناوبردوون» (هەمان لاپەڕە). دیارە لێرەشدا هەڵە ڕوویداوە و قازی کاکەحەمەی قزڵجی بە دوو کەسی جیاواز ناوبراوە؛ ناوی تەواوی قازی کاکەحەمە بریتی بوو لە «قازی محەممەدسادقی قزڵجی بۆکانی». عەلیئاغای دێبوکریش هەمان عەلیئاغای عەلیار (ئەمیر ئەسعەد)ە و کوێخا ڕەحیم نییە و شێخ ڕەحیمی کوڕی شێخی بورهانە.

٥. لە وتاری لەمەڕ «حیزبی ئازادیی کوردستان»دا نووسەر دوکتۆر عەزیز زەندی (عەزیز ئاڵمانی) بە سەرۆکی ڕێکخراوەکە ناساندووە و گوتوویەتی ناوبراو لە گوندی قالوێ زەندان لەدایکبووە و پاشان چۆتە مەهاباد. دیارە لە ناوچەی گەورکی نێوان بۆکان و مەهاباد و سەقز و سەردەشتدا ٣ گوند بەناوی «قالوێ» هەن کە یەکیان قالوێ زەندانە[١] باش دەبوو ئەگەر کورتە زانیارییەکی لەو چەشنە سەبارەت بە شوێنی لەدایکبوونی سەرۆکی حیزبەکە درابایە خوێنەر (لاپەڕە ١٤١).

٦. لە لاپەڕە ٢١٠دا گێڕانەوەیەک هەیە لە کەریم حیسامی سەبارەت بە هەڵسووڕانە سیاسییەکانی دوای هەرەسی کۆماری کوردستان کە تێیدا باسی بڵاوبوونەوەی ڕاگەیاندننامەیەکی دەسخەت لەلایەن «مەلا ئەمجەد»ەوە کراوە.

---

١. من لە ساڵی ١٣٤٢دا بۆ کاری چاوەدێریی «هەڵبژاردن!»ی پەرلەمان، لەلایەن ئیدارەی فەرهەنگی بۆکانەوە نێردرامە ئەوێ.

دیارە ئـەو کەسـە، نەمر مەلا ئەمجـەدی قەڵای ڕەسووڵەسـیت (عوسـمانی)یە لەسەر چۆمی مەجیدخانی نێوان مياندواو و بۆکان، کە گەلێکیش خەتخۆش و ئەندامی هەڵسووڕاوی کۆمەڵەی «ژ. ک» و حیزبی دێموکراتی کوردستان بوو و دەکرا لە پەڕاوێزدا ناساندنێکی کورتی ئەوتۆ کرابایە.

٧. لە لاپەڕە ٢١٠ەوە هەتا ٢٢٩ باسی ڕۆژنامەی «ڕێگا»یە ئەو ڕۆژنامەیەی وا تاقە یـەک ژمارەی لێدەرچوو و ڕێزدار «مامەغەنی بلووريان» لە بیرەوەرییەکانیدا باسـی کردووە. لەوێدا ناو لە نەمر «حەسـەنی قزڵجی» و «عەلیبەگی شێرزاد» بـراوە. کێشـەی ڕێکەوتـی دەرچوونـی ڕۆژنامـەی ڕێـگا دوای بڵاوبوونـەوەی بیرەوەرییەکانـی نەمـر «محەممـەدی شاپەسـندی» ئاڵـوز ببۆوە و بـاش وابوو نووسەر لە پەڕاوێزیشدا بووایە ئاماژەیەکی بە بۆچوونی ئەویش بکردایە.

٨. لاپـەڕە ٢٣٠ تـا ٢٤٨ وتارێکی سـەبارەت بـە «کۆمەڵەی ڕزگاریی کوردسـتان» گرتۆتەبەر، کە ڕێزدار سەلاحوددینی موهتەدی، نەمر محەممەدی ئێلخانیزادە و چەند کەسی تر لە ساڵی ١٩٦٣دا بنیاتیان نا و ساڵێک زیاتر تەمەنی نەبوو. باسی حیـزب یـا کۆمەڵەکـە و چۆنییەتیی دامـەزران و ئامانجی پێکهاتنـی بەکورتی و سـووکە ئاماژەیەکیش بە ژیانی کاک سـەلاح کراوە و گوتراوە نووسـەر چەند جار چاوی بە کاک سەلاح کەوتووە، بەڵام نووسیویەتی «هیچ کات بە درێژی لێم نەبیسـتووە جەنابـی دەربارەی ناکۆکییەکانی لەگـەڵ ئەحمەد تۆفیق و هۆکاری دەرچوونەدەری لە حیزبی دێموکراتی کوردستان و ڕاگەیاندنی کۆمەڵە شتێکی ئەوتۆی باس کردبێ». جا بۆچی لەو چەند دانیشـتنەدا پرسـیاری لێنەکردووە، ڕوون نییە.[١]

---

١. دکتـۆر یاسـین سـەردەشـتی، «چەنـد لاپەڕەیـەک لە مێژووی گەلی کورد لـە ڕۆژهەڵاتی کوردستان»، بەرگی یەکەم، ناشر (؟)، سلێمانی ٢٠٠٧، ٢٩٢ لاپەڕە، کوردی.

کورد و عەجەم

کتێبی «کورد و عەجەم» نووسینی کاک نەوشیروان مستەفا ئەمین بەناوی خوازراوەی «ساڵح محەممەدئەمین»ەوە، ڕوانینێکی خێرا، بەڵام بەنێوەرۆکی مێژوویی کوردە لە پەیوەندیی ئێرانییەکاندا لە سەدەی شازدەهەمی زایینی و دامەزرانی دەوڵەتی سەفەوییانەوە تا ٢٠ ساڵی یەکەمی سەدەی بیستەم، واتە ڕاپەڕین و تێکشکانی سمکۆ لە سەردەمی ڕەزاشای پەهلەوی‌دا. کتێبەکە کەمتر چۆتە باسی بۆکانەوە، بەڵام لە زۆر ڕووداوەی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی لە موکریان و ناوچەی مەهاباد دواوە کە زۆربەیان بۆکانیش دەگرنەوە، بۆ نموونە:

- باسی داگیرکرانی قەڵای گاودۆڵی کوردان لە ناوچەی هەوشار و موکری‌قڕان بەدەست شاعەباسی سەفەوی (وەرگێڕاو لە عالەم‌ئارای عەباسی)، لاپەڕە ٩٣ ـ ٩٦.
- بڵباس لە عێلی ڕۆژەکییە، کە لە سەردەمێکدا لە چوارگۆشەی ورمێ ـ سەقز ـ شارەزوور ـ ڕەواندزدا هێزێکی گەورە بوون (وەرگێڕاو لە الغزاوی)، لاپەڕە ١٠٣.
- مەڵبەندی موکریان لەلایەن هێزی شێخ عەبدولقادر (کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری)یەوە ئازاد کرا، هێزەکانی شێخ بریتی بوون لە پیاوگەلی هۆزە کوردەکانی شەمزینان، ... گەورک، موکری، دێبوکری... لاپەڕە ١٧٠.
- کوژرانی حەمەحوسێن‌خانی سەرداری موکری بەدەست سپای تورک لە مەراغە، لاپەڕە ٢٨٣.
- دوای کوژرانی مارشیمۆن بەدەست سمکۆ، چەکدارەکانی ئاغا پەترۆس کەوتنە تەقەلالای کردنەوەی ڕێگەیەک بۆ لای بیجاڕ و سائین‌قەڵا، کە لەگەڵ هێزەکانی ئینگلیزدا یەک بگرنەوە، لاپەڕە ٣١٣ [ئەم باسی پاشەکشەی ئاسۆرییە مەزلوومەکان لە ورمێوە بەرەو خانەقین و تێپەڕبوونیان بە ناوچەی بۆکان یا نزیک ئەودا، جێگەی لێکۆڵینەوەیە بۆ ئەوەی بارودۆخی ئەو دەمی بۆکان بزاندرێ.]
- مەسەلەی تاڵانکرانی ماڵی حاجی ئێلخانی لەلایەن هێزی سمکۆوە لە وتووێژە

گرنگەکانی مستەفاپاشا یامولکی لەگەڵ سمکۆ لە سلێمانی. بەگوێرەی قسەی سمکۆ، حاجی ئێلخانی نەک هەر خۆی دژایەتیی سمکۆی کردووە و چۆتە پاڵ دەوڵەت، بەڵکوو عەشیرەتەکانی دیکەشی هان داوە ئەم کارە بکەن، لاپەڕە ٣٥٢ ـ ٣٥٣.

ـ لە لاپەڕە ٣٦١ ـ ٣٦٢دا هەواڵێک لە زمان «محەممەد تەمەددون»ەوە سەبارەت بە ڕۆژنامەی کورد [یا «ڕۆژی کورد» یا بە قەولێک «ڕۆژی کورد، شەوی عەجەم»]، ژمارە ٢ ڕاگەیەندراوە [محمد تمدن، «اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه»، تهران، چاپ اسلامیه، ١٣٥٠].

هەواڵەکە سەبارەت بە شەڕی هۆزەکانی ناوچەی موکریانە لەگەڵ «سوارەی خاڵۆ قوربانی هەرسینی» کە دوای هەرەسی بزووتنەوەی جەنگەڵ لە گیلان، بایدایەوە لای ڕژیمی پەهلەوی و نێردرایە موکریان بۆ شەڕ لەگەڵ سمکۆ، کە پێش ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ سپای سمکۆ هەر لەلایەن هۆزەکانی ناوچەی موکریانەوە سپاکەی تێکشکێندرا و خۆشی کوژرا.

لە شەڕی دژ بە خاڵۆ قوربان‌دا ئەمیر ئەسعەد، واتە عەلیاغای عەلیار و «سوارئاغای سەرداری موکری» (واتە عەلی‌خانی سەرداری بۆکان و سوارەی بۆکانی) بەشدار بوون. ئەم ڕاپۆرتە گەلێک بەڕوونی باسی چۆنییەتیی شەڕەکە و شوێنی شەڕ لە «زاوابووک» و «داشامەجید»ی کردووە و دەڵێ دوای شکاندنی سپای خاڵۆ، سوارەی ئەمیر ئەسعەد «یەک عەرادە مەترەلیۆزیان دەسکەوتبوو». خاڵۆ قوربان سوارەی ئەحمەدی گوڵاوی‌ئاغای مەنگوڕ یا ئەحمەدخانی هەرکی کوشتیان، لاپەڕە ٣٦٢.

کتێبەکە، وەرگەڕاوەتە سەر زمانی فارسیش، بەڵام بەداخەوە تەرجەمەیەکی باشی نییە و سەدان هەڵەی تێکەوتووە. ئەو بابەتانەی لە سەرەوە باسیان کرا، لە تەرجەمە فارسییەکەدا کەوتوونەتە ئەم لاپەڕانەوە: ١٠٤، ١١٢، ١٧٥، ١٧٨، ٣٠١، ٣٣٥، ٣٧٩ و ٣٨٧,[١]

---

١. سالح محمدامین، «کورد و عەجەم: مێژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران»، ناشر (؟)، شوێن (؟)، ١٩٩٢، کوردی، ٣٩٨ لاپەڕە، کوردی.

سێبەری ئازادی

کتێبی «سـێبەری ئازادی، هەوراز و نشـێوەکانی مێژووی خەباتی کۆمەڵەی «ژ. ک»» نووسـینی کاک «کەمـال عەبدوڵڵاهـی»م خوێنـدەوە. خۆشـحاڵم کـە ڕۆڵەکانـی گەلی کورد ئێسـتا پێگەیشـتوون و ئەو ئەرک و کارانەی وا ٥٠ سـاڵێک پێش ئێسـتا بێگانە دەیانکرد و ئێمە چاو لەدەستی ئەوان بووین، ئێستا لاوەکانمان دەیکەن.

کتێبەکـە هەڵسـەنگاندنی ڕۆژنامـە و گۆڤار و ڕاگەیاندن و کتێـب و بەڵگەنامەی پەیوەندیدار بە کۆمەڵەی «ژ. ک»ەوە و لە ڕێگای ئەوانەوە، ڕووناکی دەکەوێتە سەر مێـژووی پـڕ تەمومـژی کۆمەڵـەی «ژ. ک» و چۆنییەتیی هەڵوەشـانەوە و توانەوەی لەنێو حیزبی دێموکراتی کوردستان لە ساڵی ١٩٤٥دا.

نووسـەر فەسـڵێکی تایبـەت بە سـەرهەڵدانی کۆمەڵـەی نەنووسـیوە گەرچی لە بەشـە جیاجیاکانـی کتێبەکـەدا ئامـاژەی پێکردووە، ئـەوەش وا دەگەیەنـێ کە نیازی سەرەکی لە پێکهێنانی کتێبەکە، تەنیا لێکۆڵینەوەی مەسەلەی هەڵوەشانەوە بووبێ و هـەر بۆیـەش جەختی لەسـەر دواژمارەی گۆڤاری نیشـتمان و تاکـە ژمارەی ئاوات کردووە.

لـە کتێبەکـەدا گەلێـک جار نـاوی بـۆکان و ڕووداوەکانی بۆکان و کەسـایەتییە بۆکانییـەکان هاتـووە بەتایبـەت لـە لاپـەڕە ٢٣١ تـا ٢٥٣ (بەشـی ٥)دا نـاوی ئـەم کەسایەتییانە و ناوی نهێنییان ڕاگەیەندراوە:

١٢. حاجی ڕەحمانئاغای ئێلخانیزادە (برای ڕاست)؛

١٣. عەبدوڕڕەحمانی شەرەفکەندی (ع. هەژار)، (ئەو دەم لە بۆکان ژیاوە)؛

١٦. عەبدولقادری دەبباغی (سیامەک)، (ئەو دەم لە بۆکان ژیاوە)؛

٢٥. حەسەنی قزڵجی (ح. خەمناک) و (ح. قزڵجی)؛

٢٦. محەممەدسادق قزڵجی (م. ص. قزڵجی)؛

٢٨. محەممەد نووری (گلۆڵانی)، (عەتری)؛

٣٤. عەباسی حەقیقی (ع. هونەر)؛

٣٩. سەعیدی هومایوون (ئاگری)؛

٤٠. مەلا ئەمجەدی عوسمانی (کاک)؛

٥٩. سمایلی فەڕوخی (ئا. ف. پڕشینگ)؛

٦٧. مەلا مارفی کۆکەیی (بوێژێکی بەناوبانگ)، (بە ڕەچەڵەک کۆکەیی)؛

٧٢. خالید حیسامی (خ. شێواو).

لە دەستەی لاوانی کۆمەڵەی «ژ. ک»یش:

١٨. میرزا ئیبراهیمی ئەفخەمی (ڕووناک).

لە لاپەڕە ٢٤٧دا ناوی «ق. چۆبینە» بە کاک قاسمی وەتەمیشی یا قادری حەمیدی دراوە، کە هەڵەیە و ناسناوی ئەحمەدئاغای ئێلخانیزادەیە. هەروەها «پشتیوان» نەزانراوە ناسناوی کێیە و ئێمە دەزانین هی سمایلئاغای ئێلخانیزادەیە. «ئارێز»یش وا هەیە ناوی نهێنیی «میرزا عەلی سەمیمی» (خێروێژ) نووسەری سەردار حەمەحوسێنخانی بۆکان و خەڵکی سنە بێ، کە دواتر لە گوندی «قەڵەندەر»ی فەیزوڵڵابەگی کۆچیدوایی کرد.

هەروەها لە لاپەڕە ٢٤٨دا «ئا. ک. مرۆ ٦٧» نەزانراوە ناوی نهێنی کێ بووە، کە ئەویش دەبوو بزانرایە یەکەم ناوی نهێنیی حاجی ڕەحمانئاغای ئێلخانیزادە بووە و پاشان گۆڕیویە و کردوویە بە «برای ڕاست»: ئەوەش بەڵگە:

لە «مرۆ» ئاخۆ «برای ڕاست» ماون؟ (هەژار، بەرەو موکریان).

بەکورتی کتێبەکە بایەخێکی گرنگی بەڵگەیی هەیە و ئەوانەی خوارەوە ژمارەی لاپەڕەیەکن کە باسی بۆکان یا کەسایەتیی بۆکانیان تێدا کراوە:

٢٦، ٤٠، ٤٣، ٥٢، ١١٩، ١٣٥، ١٣٦، ١٤٥، ١٤٦، ١٦٠، ١٧٥ ١٧٦، ١٨٠، ٢١٥، ٢٣٢، ٢٤٩، ٢٥١ ٢٥٣، ٢٥٥، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٩٤، ٣٩٥، ٤٠٨، ٤٢٢، ٤٣٠، ٤٣٩، ٤٤٠، ٤٤٤، ٤٤٨، ٤٥٢ و ٤٥٨.[1]

---

١. کەمال عەبدوڵڵاهی، «سێبەری ئازادی، هەوراز و نشێوەکانی مێژووی خەباتی کۆمەڵەی «ژ. ک» ١٣٢١ ـ ١٣٢٤»، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٨، ٤٧٤ لاپەڕە، کوردی.

چەپ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

ئـەوە نـاوی کتێبێکـە ڕێزدار ئەیـووب ئەیـووبزادە نووسـیویەتی و بەرگی یەکەمی بەناوی «کۆمەڵە و دۆزی ناسیۆنالی کورد» لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاوکردۆتەوە.

بابەتـی کتێبەکـە هەڵسـەنگاندنی هەڵوێسـتی چەپـی ئێران بەگشـتی و «کۆمەڵەی شۆڕشـگێڕی زەحمەتکێشـانی کورد» بەرانبەر بە مەسەلەی نەتەوایەتی گەلی کوردە لە ئێران. کتێبەکە گەلێک بەنێوەرۆک و پشتئەستوور بە بەڵگەی وا کە زۆربەیان لە چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی کۆمەڵە وەرگیراون.

نووسـینی مێـژووی سیاسـیی کوردسـتان و بەتایبـەت ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان بەبێ ئەم چەشـنە شـیکردنەوە و ڕەخنە گرتنانە گونجاو نابـێ و حەقیقەتیش بەبێ حزووری ئەو بۆچوونانە دەرناکەوێ.

کتێبەکـە هەڵوێسـت و سیاسـەت و بەرنامـەی کۆمەڵـەی لە سـەرەتاوە تا دوای کۆنگرەی سـێهەم و زاڵ بوونی سـەهەندییەکان بەسەر سیاسـەتی گشتی کۆمەڵەدا، خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە و شیکاری.

مـن لێـرەدا بەبـێ هەڵوێسـت گرتـن، ئـەم بەشـانەی کتێبەکـە دەخەمـەڕوو کـە پەیوەندییان بە بۆکان و خەڵکی بۆکانەوە هەیە:

- لاپـەڕە ٢١: هەڵسـووڕێنەرانی «تەشـکیلات» [سـەرەتاکانی دامەزرانـی کۆمەڵە]: ٤. عەبدوڵڵا موهتەدی؛
- لاپەڕە ٢٣: دەسـتەی دامەزرێنەرانی کۆمەڵە: ٣. عەبدوڵڵا موهتەدی، ٨. حوسـێن مورادبەگی ناسراو بە حەمەسوور، ٩. عومەر ئێلخانیزادە؛
- لاپـەڕە ١٤٣ تـا ١٤٥: ڕووداوی کوژرانـی ئەندامانـی «پەیکار» لـە بنکەکەیان (بە دەستی حیزبی دێموکرات) لە بۆکان، یەک لەوان تاهیر ئیبراهیمیان؛
- لاپـەڕە ١٥٢: وتوویـژ و نێوبژیکەریـی عومەرئاغـا، کاک سـەعد و محەممەدی موهتەدی لە نێوان کۆمەڵە و سپای ڕزگاری؛

- لاپەڕە ١٦٨: بەڕێوەچوونی کۆنگرەی دووهەمی کۆمەڵە لە خانەقای زەمبیل؛
- لاپـەڕە ٣٢٠: ئامـاژە بـە کوشـتنی مامۆسـتا مـەلا کەریمی شـاریکەندی لەلایەن کۆمەڵەوە؛
- هەروەها لەم لاپەڕانەدا باسـی کەسـایەتیی بۆکانی کراون: ١٣، ١٧٤، ٢٠٨، ٣٠٨ تا ٣١٠، ٣١٨، ٣٢٠، ٣٣٢، ٣٣٩، ٣٥٠، ٣٥١ و ٣٦٠,[١]

١. ئەیـووب ئەیـووبزادە، «چـەپ لـە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان، کۆمەڵە و دۆزی ناسـیۆنالی کورد»، بەرگی یەکەم، ناشر: دانەر، ٢٠٠٢، ٣٩٨ لاپەڕە، کوردی.

کتێبێکی ئەلیکترۆنیی جووتیار حاجی تۆفیق

لـە ماڵپـەڕی «گاگەش»دا دەقی کتێبێکـی ئەلیکترۆنیی ڕێزدار جووتیـار حاجی تۆفیق بڵاوبۆتەوە کە کۆمەڵەی چەند وتاری سـەربەخۆیە سـەبارەت بە چەند کەسـایەتیی ئەدەبی کـوردی (حەسـەن قزڵجـی، محەممـەد میهـری و سـوارەی ئێلخانـیزادە)، هەروەها پێداچوونەوە و هەڵسـەنگاندنی چەند کتێبێکی کوردییە (گەرمیان، مێژووی هەورامان و ڕۆژنامەنووسـیی کوردیی سـەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان). جیا لەوانە وتارێکی سەربەخۆیە سەبارەت بە ڕۆژنامەنووسیی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان کە بەوپەڕی وردی و سـەرنجەوە نووسـراوە و من تا ئێسـتا بابەتی وا هەمەلایەنـە و لـە عەینی کاتدا بێهەڵەم سـەبارەت بە ڕۆژنامەنووسـیی کوردی لە هیچ سەرچاوەیەکدا نەخوێندۆتەوە.

من نووسەری بەڕێزی وتارەکە ناناسم و دووری نازانم نووسەرێکی بەئەزموونی ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان بێ کە ناوێکی خوازراوەی بۆ خۆی هەڵبژاردبێ، بەڵام هەر کەس هەیە دەبێ ئارەزووی ئەوە بخوازین قەڵەمەکەی هەروا بەبڕشت بێ و کەلێن و قوژبنی مێژووی کوردمان هەر بەو وردییەوە کە لێرەدا دەینینین بۆ بپشکنێ.

لایکەم چوار وتاری یەکەم، دووهەم، شەشەم و حەوتەم لە کۆمەڵی وتارەکانی نێـو ئـەم کتێبـە، بـۆکان و کەسـایەتییە بۆکانییەکان دەگرنـەوە. ئەوە نووسـینەکانی نووسەرن:

یەکەم: ناوی کتێبەکە بەو جۆرەیە «ڕۆژنامەنووسیی کوردیی سەردەمی کۆماری دێموکراتـی کوردسـتان ١٩٤٢ ـ ١٩٤٧». شـتێکی ئاشـکرایە کـە مـاوەی حوکمڕانیـی کۆمـاری کوردسـتان، کەمتـر لە سـاڵێک بووە. ئەگـەر ڕۆژی سێشـەممە ڕێکەوتی ١٩٤٦/١/٢٢ بـە ڕۆژی دامەزراندنـی و ڕۆژی سێشـەممە ڕێکەوتـی ١٩٤٦/١٢/١٧ بـە ڕۆژی کۆتاییهاتنـی دابنێیـن، ئـەوا دەتوانیـن بڵێیـن کـە کۆمـاری کوردسـتان تەمەنـی نزیکـەی ١١ مانـگ بووە، بەڵام هـەروەک لە ناوی کتێبەکـەوە دەردەکەوێ،

سنووری مێژوویی ئەم لێکۆڵینەوەیە (ساڵی ١٩٤٢ هەتاکوو ساڵی ١٩٤٧)ە. لێرەدا دەگەینە ئەوەی کە بڵێین هەر لە خودی ناوی کتێبەکەدا، ناکۆکییەک هەیە! چونکە سنووره مێژووییەکەی «ڕۆژنامەنووسیی کوردیی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان» دەکاتە ماوەی نێوان (١٩٤٦/١/٢٢ هەتاکوو ١٩٤٦/١٢/١٧) نەک (١٩٤٢ - ١٩٤٧). هەرچەند نووسەر لە سەرەتای کتێبەکە، لە لاپەڕە ١٢دا بەکورتی باسی ئەوەی کردووە کە لێکۆڵینەوەکەی لە دامەزراندنی کۆمەڵەی «ژ. ک.»ەوە دەستپێدەکا هەتاکوو ڕۆژی لە سێدارەدرانی قازییەکان لە ١٩٤٧/٣/٣١، بەڵام ئەو ڕوونکردنەوەیە ناتوانێ ئەو ڕاستییە وەلابنێ کە ناوی کتێبەکە ناکۆکیی تێدایە! بۆ نموونە ئەگەر ناوەکەی بەو جۆرە بووایە: «ڕۆژنامەنووسیی کوردیی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٦/١/٢٢ - ١٩٤٦/١٢/١٧ و لە پێشەکییەکەی‌دا ئەوەی ڕوونبکردایەتەوە لەبەروەی کۆمەڵەی «ژ. ک.» و کۆماری کوردستان پەیوەندییەکی تەواویان بەیەکەوە هەیە و تەواوکەری یەکترین، وا پێویست بووە کە لە سەرەتادا باس لە گۆڤاری نیشتمان و بڵاوکراوەکانی دیکەی کۆمەڵەی «ژ. ک.» بکرێ؛ ئەوسا کەس سەرنجێکی ڕەخنەگرانەی لەم جۆرەی نەدەبوو. تەنانەت ئەگەر ناوەکەی بەو جۆرەش بووایە: «ڕۆژنامەنووسیی کوردیی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٣ - ١٩٤٦» تا ڕادەیەک دروستتر بوو لەوەی کە لەسەر ئەو کتێبە نووسراوە! چونکە هیچ بڵاوکراوەیەکی کۆمەڵەی «ژ. ک.» پێش ساڵی ١٩٤٣ دەرنەکراوە و هیچ بڵاوکراوەیەکی کۆماری کوردستانیش پێی نەناوەتە ساڵی ١٩٤٧! کتێبەکەش (یان لێکۆڵینەوەکە) تایبەتە بە «ڕۆژنامەنووسیی کوردیی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان»ە نەک «ڕووداوە مێژووییەکانی» ئەو سەردەمە.

دووهەم: باشتر بوو نووسەری ئەم کتێبە «وەکوو سەرچاوە» ڕاستەوخۆ سوودی لە کتێبی ویلیام ئیگڵتۆن بە ناوی: The Kurdish Republic of 1946 هەروەها «The Kurdish Republic of Mahabad»ی ئارچیباڵد ڕووزڤێڵت، وەربگرتایە کە لە دەیان لاپەڕەدا زانیاریی لێوەرگرتوون، بەڵام نەک لە تێکستە ئینگلیزییەکانیانەوە، بەڵکوو لەو وەرگێڕانە پڕ لە هەڵە و کەموکووڕییانەوە کە لە لێکۆڵینەوەی زانستی‌دا مرۆڤ

هەرگیز ناتوانێ پشتیان پێ ببەستێ.

باوەڕیش ناکەم پەیدا کردنیان لە نێوخۆی وڵات کارێکی هێندە ئەستەم بووبێ! وەکوو من بزانم کتێبەکەی ویلیام ئیگڵتۆن لە کتێبخانەی هەندێک کەس و لە کتێبخانەکانی زانکۆکانی کوردستان پەیدا دەبێ. بۆ نموونە ساڵانی١٩٨٧ ـ ١٩٩٠ چەندین جار لە کتێبخانەی گشتیی سلێمانی وەرمگرتووە و تەنانەت جارێکیان سەرجەم کتێبەکەم کۆپی کرد، کە تا ئێستاش ئەو کۆپییەم ماوە. یاخود دەیتوانی سوود لە وەرگێڕانە عەرەبییەکەی مامۆستا جەرجیس فەتحوڵڵا وەربگرێ، کە زۆر لە وەرگێڕانە کوردی و فارسییەکەی سەید محەممەدی سەمەدی باشترە. وتارە درێژەکەی «ئارچیباڵد ڕووزڤێڵت»یش ئەگەرچی یەکەم جار ساڵی ١٩٤٧ بڵاوکراوەتەوە، بەڵام دواتر وەک نامیلکە و لە چەند گۆڤاری ئینگلیزیدا سەرلەنوێ چاپکراوەتەوە.

لە لێکۆڵینەوەی ئەکادیمیدا دەسنیشانکردنی سەرچاوەی ئەم وێنە و دۆکۆمێنتانەی کە لە لێکۆڵینەوەکەدا سوودیان لێوەرگیراوە خاڵێکی گرنگە و دەبێ بە ئەمانەتەوە ڕەچاو بکرێ. لەم کتێبەدا ئاماژە بۆ سەرچاوەی هیچکام لە وێنەکان نەکراوە. هەروەها لە ل (٥٢)دا کۆپیی بەیاننامەیەکی کۆمەڵەی «ژ. ک.» بەرچاو دەکەوێ، بەبێ ئەوەی ئاماژەی بۆ سەرچاوەکەی کردبێ! وەکوو من بزانم کۆپیی ئەم بەیاننامەیەی لە کتێبی «نگاهی به تاریخ مهاباد»، نووسینی سەید محەممەدی سەمەدی، وەرگرتووە. لە (ل٢٣)شدا کۆپیی وێنەیەکی سەردەمی کۆمەڵەی «ژ. ک.» بەرچاو دەکەوێ کە ئاماژەی بۆ سەرچاوەکەی ئەویش نەکردووە! دڵنیام کە ئەو وێنەیەی لە (ل ٦٥٩)ی کتێبی «ژیان و بەسەرهاتی عەبدوڕڕەحمان زەبیحی»، نووسینی عەلی کەریمی، وەرگرتووە. لێرەدا بە پێویستی دەزانم ڕاستییەک بخەمە ڕوو، ئەویش ئەوەیە کە ئەو وێنەیە و چەند وێنەی زۆر بەنرخی دیکە، کە زۆربەیان هی دەورانی چالاکیی کۆمەڵەی «ژ. ک.»ن، محەممەدی شاپەسندی پاش ساڵەها ژیانی ئاوارەیی و دەربەدەری پاراستبوونی و نەیهێشتبوو بفەوتێن، ساڵی ١٩٩٨ بە ئەمانەتەوە داین بە من کە بە سکانەر وێنەیان لێ بگرمەوە و گەورەشیان بکەم.

پاشـان لـە دەزگای «خـاک» لـە هـەر وێنەیەکیان چەنـد دانەیەکمان لـێ کۆپی کرد و وێنە ئۆریگناڵەکان و هەندێک لە کۆپییە گەورەکراوەکانم بۆ محەممەدی شاپەسندی گەڕانـدەوە. دواتـر بـە ئاگاداریی خۆی کۆپیـی (چەند) دانەیەکیانم بـۆ عەلی کەریمی نـارد، کـە ئەو دەم نیازی چاپکردنی کتێبەکەی هەبوو. کەریمی پاشـان وێنەکانی لە پاشـکۆی کتێبەکەی دانابوو، بەڵام بەهەر هۆیەک بوو ناوی محەممەدی شاپەسندیی وەک «خاوەنـی وێنـەکان» لـە بیرکرابوو! ئـەم وێنانە لە کتێبی «ژیان و بەسـەرهاتی عەبدوڕڕەحمان زەبیحی»دا لە ل٦٥٧، ٦٥٨، ٦٥٩، ٦٦٠ و ٦٧٦دا دانراون.

نـرخ و بەهـای لێکۆڵینـەوەی لـەم جـۆرە بـەوە زیـاد دەکا کـە بـەر لەهەرچی بە شـێوەیەکی ورد و زنجیرەیـی ئامـاژە بـۆ (پێشـینەی مێژوویی) ئەو باسـە بکرێ کە نووسەرەکە مەبەستێتی لێی بکۆڵێتەوە. لەم کتێبەش‌دا باشتر و زانستییانەتر بوو کە لـە سـەرەتادا، ئەگەرچی بەکورتیـش بووایە، لە دووتوێی چەنـد لاپەڕەیەکدا ئاماژە بـۆ پێشـینەی ڕۆژنامەنووسـیی کـوردی لە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان (بەرلە کۆماری کوردستان) بکرایە. هەرچەند لە هەندێک جێ‌دا ئاماژەی لەو جۆرە بەرچاو دەکەون، بەڵام لە هیچ کامیان‌دا زانیاریی ورد و پێویست نەنووسراون و باسەکان بە شێوەی زنجیـرەی مێژوویـی نین. بۆ نموونە لە ل (١٦٩)دا بە پشت‌بەسـتن بە چەند وتارێکی ئەحمـەدی شـەریفی کە لـە هەفتەنامـەی «ئابیدەر»دا بـڵاوی کردۆتەوە، نـاوی چەند گۆڤـار و ڕۆژنامەی نووسـیوە کە هەندێکیان نـە لە دوور و نە لە نزیک پەیوەندییان بە کوردەوە نییە و ئەحمەدی شـەریفی لەخۆڕایی لە نێو ڕۆژنامەنووسـیی کوردی‌دا جێـی بـۆ کردوونەتـەوە! [لەم ڕووەوە نامەم بۆ چەند کەسـی شـارەزا نـاردووە. لە وەڵامی نامەکانم‌دا زانیاریی بەسوود و باس‌نەکراویان بۆ نووسیوم، بەڵام بۆ ئەوەی لێرەدا باسـەکە لەوە زیاتر درێژە نەکێشـێ، هەڵیاندەگرم بۆ کات و شـوێنی خۆیان]. هەروەهـا لـە ل (٦٧)دا نووسـیویەتی: «زۆربـەی سـەرچاوەکان، ڕۆژنامەنووسـی و چاپخانە لە کوردستانی ڕۆژهەڵات‌دا، لە ڕووی مێژوویی‌یەوە، دەدەنە پاڵ ئەو هەوڵە جوامێرانەیەی نەوەی بەدرخانیەکان و بەتایبەتی عەبدوڕڕەززاق بەدرخان لە شاری خۆی، کە لە ساڵی ١٩١٣دا هەوڵی‌داوە یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لە ئێران‌دا بەناوی

کوردستان بڵاوبکاتەوە...».

لێرەوە دەردەکەوێ کە نووسەری ئەم کتێبە ئاگای لەوە نییە کە لە ساڵی ١٩١٠دا میسیۆنێکی مەسیحی لۆتەری گۆڤارێکی مانگانەی بەناوی «کوردستان میشنێری» بە زمانی ئینگلیزیی دەرکردووە و بەشی هەرە زۆری وتارەکانی تایبەت بوون بە شاری مەهاباد و ناوچەی موکریان و ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لە گەلێک ژمارەیدا وێنەی مەهاباد و خەڵکی مەهاباد بڵاوکراونەتەوە. ئەگەرچی ئەم گۆڤارە بە ئینگلیزی بووە و لە ئەمەریکا چاپکراوە، بەڵام چونکە هەموو بابەتەکانی پەیوەندییان بە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و شاری مەهابادەوە هەیە و بەشی زۆری وتار و وێنەکانی لە مەهابادەوە نێردراون، ناکرێ لە ڕیزی ناوی گۆڤار و ڕۆژنامە و بڵاوکراوەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا ئاماژەی بۆ نەکرێ. لە هەندێک سەرچاوەشدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە چەند میسیۆنێرێکی ئەڵمانی لە مانگی ئاوریلی ١٩١٤دا لە ورمێ گۆڤارێکیان بەناوی «کوردستان»وە دەرکردووە. جێی سەرنجە لە ل (٦٧) و (٦٨)دا چەند دێڕێکی دەربارەی ڕۆژنامەی «کورد» نووسیوە کە لە ورمێ لەلایەن «مەلا محەممەدی قزڵجی»یەوە، لە سەردەمی بزووتنەوەکەی سمایلخانی شوکاکدا دەرکراوە، بەڵام بەداخەوە نەینووسیوە ئەو ڕۆژنامەیە لە (چ ساڵ و مانگ و ڕۆژێک)دا دەرکراوە.

کتێبی فارسی

زانستنامەی فارسی

ئەم کتێبە دوکتۆر «غلامحسین مصاحب» بە فارسی نووسیویە و لە قامووسە کۆنەکانی ئێرانە. لە بەرگی یەکەمی‌دا کورتە باسێک لەمەڕ بۆکان ئاڕاستە کراوە:

«بۆکان (Bukan)، بەخش، شارستانی مەهاباد [چاپی کتێبەکە هی پێش ساڵی ١٣٦٨/ ١٩٨٩یە کە تێیدا بۆکان بوو بە شارستان]، کەوتۆتە ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا و ١٣٨ (؟) گوندی هەیە [نووسەر لە ژمارەی گوندەکان دڵنیا نەبووە و دێهستانی تورجانیشی خستۆتە سەر حیسابی بۆکان]. ئەم دێهستانانەی گرتۆتەبەر: ئەختاچی بۆکان، بێهی، تورجان. چۆمی تەتەهوو (سیمینەرود) لە باشوورییەوە بەرەو باکوور دەڕوا و هاوتەریبە لەگەڵ جادەی بۆکان بۆ میاندواو. ناوەندەکەی ناوی بۆکانە. (لە ساڵی ١٣٣٥/ ١٩٥٦دا، ٥٣٥٧ کەس دانیشتووی شارەکە بوون). کەوتۆتە ٥٦ کیلۆمتریی باشووری مەهاباد کە ئەویش تەواو ڕاست نییە و بۆکان کەوتۆتە باشووری ڕۆژهەڵاتی مەهاباد. ئاوی شارەکە لە چۆمی تەتەهوو و حەوزی ناوبەدەرەوەی بۆکان وەرگیڕاوە. بەرهەمی [کشتوکاڵیی] توتن و چەوەندەرە. [ئاشکرایە ئەو زانیارییانە کۆن و بۆ ئەمڕۆ کەمتر جێگەی بڕوان].»[1]

١. دائرةالمعارف فارسی، بەسرپرستی غلامحسین مصاحب، جلد اول (ا س)، مؤسسە انتشارات فرانكلين. تهران، ١٣٤٥/ ١٩٦٦، مادە بوكان.

زانستنامەی گەورەی ئیسلامی

لەنێو قامووس و ئینسیکلۆپێدیا فارسییەکاندا ئەم کتێبە بایەخی زیاتری داوە بە زانیاریی سەبارەت بە بۆکان و نزیکەی دوو لاپەڕەی بۆ تەرخان کردووە:

«ناوی شارەکە لە وشەی بووک وەرگیراوە بەواتای «وەوی»؛ کێوی تەرەغە ٢٦٧٠ میتر بەرزە، سەرجەمی شارستانەکە (بە دێهاتەوە) ٢٤٥١ کیلۆمیتری چوارگۆش بەرینە، لووتکەی کێوەکانی تر بریتین لە: کەڵتەگە، تولکە، چرش، بەردەزەرد و ناڵەشکێنە. هۆزی دێبوکری، مەنگوڕ[؟] و فەیزوڵڵابەگی لێ‌دەژین [دەبووایە گەورک لەجیاتی مەنگوڕ بگوترایە].

کانی «خاکی نەسووتێن»ی لێیە، گەنمی باشی لێ بەرهەم دێ، لە ساڵی ١٣١٦/ ١٩٣٧دا خرایە سەر شاری مەهاباد و لە ساڵی ١٣٦٨/ ١٩٨٩دا لێی جیا بۆوە و بوو بە شارستان. مێژووی شارەکە دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی یەکەمی زایینی [کە ئەوەش ڕاست نییە و لای‌کەم بە دوو هەزار ساڵ پێش ئەویش شوێنی ژیانی مرۆڤ بووە، نموونەکەی قەڵایچی و ئیزیرتوو].

کتێبەکە دواتر دەڵێ: «کەونارایی قەڵایچی دەگەڕێتەوە بۆ ٢٨٠٠ ساڵ پێش ئێستا و بەرپەرچی چوار دێڕ سەرەوەتری خۆی دەداتەوە. نووسراوەی گوندی قەڵایچی بە خەت و زمانی ئارامیی کۆنە. وا هەیە بۆکانیش لە دەوروبەری ئەو ساڵەی وا ئاورگەی شیز [لە ڕۆژهەڵاتی شارەکە] کەوتە دەست عەرەبە موسوڵمانەکان، هەر هەمان ئەو سەردەمە فەتح کرابێ کە ئەویش ساڵی ٢٢ی کۆچی/٦٤٣ی زایینییە، وا هەیە ناوچەکە لە سەدەی ٩ی کۆچییەوە جێ‌ژیانی خەڵک بووبێ.

ئینسیکلۆپێدیاکە باسی «زیاد لە ٨٠٠ پارچە ئاوایی سەردار سەیفەددین‌خان» دەکا، کە ئەویش بەئاشکرا هەڵەیە. بەداخەوە بابەتی ئەم چەشنە کتێبە سەرچاوەیی‌یانە تاکەکەس دەینووسێ و گەلێک جاریش بەبێ پرسی زانیاران و شارەزایان.[١]

١. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد سیزدهم، زیر نظر کاظم بجنوردی، ناشر: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران ١٣٨٣/٢٠٠٤، مادەی بوکان.

زانستنامەی جیهانی ئیسلام

ئەم کتێبە ژمارەی دانیشتووانی شاری بۆکانی بەگوێرەی سەرژمێری ساڵی ١٣٧٥/ ١٩٩٦]بە ١٢٠هەزار و ٢٠ کەس و دانیشتووانی شار و گوندەکانی دەوروبەری بە ١٧٥هەزار و ٥٤١ کەس نووسیوە و گوتوویەتی: «کە دوو بەخش پێکهاتووە: ١) بەخشی سیمینە بە دێهستانی بێهی و دێبوکرییەوە (لە ناوەندەکەی گوندی جامەردە)، ئەختاچی لە ڕۆژهەلات (کە ناوەندەکەی گوندی داشبەندە) و ئەختاچی محاڵی (کە ناوەندەکەی گوندی قەرەمووساللییان)ە. ٢) بەخشی مەرکەزی کە دێهستانی عێلی گەورک، یەڵتەمر و ئەختاچی دەگرنەوە.»

هەندێک زانیاریی نێو کتێبەکە سەبارەت بە بۆکان، کۆن و هەڵەن، وەک ئەوەی گوتوویەتی لە بۆکان لۆکە بەرهەم دێ یا خود باسی قاڵیچنینی بۆکانی نەکردووە. ئاماژە بە شوێنەواری لەمێژینی سماقان و قەلایچی لە شوێنی خۆیدایە و گوتوویەتی بەندی بۆکان کە لە سەردەمی کۆماری ئیسلامیدا ناوی «شەهید کازمی» لەسەر داندراوە کەوتۆتە بەشیساینقەلاوە و عاید بە بۆکان نییە. لەو زانیارییە کۆنانەی وا لە کتێبەکەدایە، باسی حەوزەگەورەیە کە دەڵێ خەڵک لە کاتی بێکاریدا دەچنە سەری ـ ئەوەش لە کاتێکدایە کە دەیان ساڵە سەری حەوزەگەورە گیراوە و ئیتر حەوزەگەورەی جاران نەماوە! هەروەها گوتوویەتی مزگەوتی حەمامیان لە ساڵی ١٣٢٨[مانگی]دا بنیاتنراوە، چەند هەزار کەس بۆ کڕینی مەڕومالات و پاتاڵ لە شارەکانی دیکەوە وەک تاران، ئابادان، هەمەدان و مەراغە، دێن بۆ بازاڕی حەیوان لە بۆکان کە ئەو بە شەممەبازاڕی نێو دەبا.[١]

١. دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، جلد چهارم، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران ١٣٧٧/ ١٩٩٨، ماده بوکان.

شەرەفنامەی بدلیسی

هەمـوو باسـێک سـەبارەت بـە مێـژووی کـورد ناتـەواو دەبـێ ئەگـەر تێیـدا ئاماژە بەنێوەرۆکـی ناودارتریـن مێـژووی کـوردان، واتـە شـەرەفنامەی بدلیسـی نەکـرێ. شەرەفنامە یا مێژووی کوردان بەداخەوە ناوێکی لە بۆکان نەهێناوە، بەڵام بەشێکی چەنـد لاپەڕەیـی بۆ«فەرمانڕەوایانـی موکـری» تەرخـان کـردووە کـە ئاشـکرایە لـە بۆکان و ناوچەی دەوروبەریشـی حوکماتیان کردووە و ئەوەش لە سـاڵانی سەدەی شـازدەهەمی زایینی و سـەردەمی حوکمی سـەفەوییەکان لە ئێران بووە. بابەتەکەی شـەرەفخانی نەمر بە سـەیفەددینی موکری دەست پێدەکا و دەگاتە شێخ حەیدەری کوڕی میرەبەگ.

ئەم بەشـە، لە چاپی شـەرەفنامەی فارسی (قاهیرە و تاران)دا لاپەڕە ٣٧٢ ـ ٣٨٢؛ لـە تەرجمـەی کرمانجـی خـواروی مامۆسـتا هـەژاردا لاپـەڕە ٥٣٠ ـ ٥٤٥ و بەپێـی وەرگێڕانی کاک سـەلاحەددینی ئاشـتی، دەکەوێتە لاپەڕە ٤٦٠ ـ ٤٦٨ و لە تەرجمەی کرمانجـی ژووروی کاک زیـا ئەوجـی‌دا لاپەڕە ٣٠٧ تـا ٣١٤ی داگرتووە، کە دەبێتە بەندی سێهەم لە بەشی دووهەم لە ڕووپەڕی سێهەمی شەرەفنامە.

سەرچاوەکان:

١. شرفنامه تاریخ مفصل کردستان، تألیف امیر شرفخان بدلیسی، با مقدمه و تعلیقات و فهارس بقلم محمد عباسی، چاپ سوم، نشر حدیث، تهران ١٣٧٣ (١٩٩٤)

٢. شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی، هەژار کردوویە بە کوردی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاریی کورد، بەغدا، ١٩٧٣.

٣. شـەرەفنامە، شـەرەفخان بدلیسـی، بەرگی یەکـەم (ژیان و بەسـەرهاتی میرانی کوردستان)، وەرگێڕانی سەلاحەددین ئاشتی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠١٧.

4. Sharfname ـ Tarixa Kurdistane ya kevn، Sharefxanê Bedlisî، Wergera Kurmanji ZIYA Auci، APec Förlage Chap yekem Sweden 1998. ISBN:91-89014-29-4.

کوردانی ئێران

ئەم کتێبە کۆمەڵەی هەندێک وێنەی فۆتۆگرافیی شـاز و نایابە، نەسروڵڵا کەسرائیان لە شوێن و شار و گوندی جیاجیای ڕۆژهەڵاتی کوردستان کێشاونی، هەر لە ماکۆوە تا مەهاباد و سنە و کرماشان و باوەیادگار. وێنەکان لەوپەڕی ڕازاوەییدان و لەژێر هەرکامێکیان بە فارسی و ئینگلیزی شەرحێکی ڕوون نووسراوە.

بەشی بۆکان لەم کتێبەدا زۆر نییە و تەنیا دوو وێنە دەگرێتەوە (ژمارە ٥٩ ـ ٦٠). یەکەمیان وێنەیەکی شاری بۆکانە کە دوو پیاو بە جلوبەرگی کوردییەوە لە بەرزایی دانیشتوون و بەدەم قسەکردنەوە دەڕواننە مەنزەرەی شار. دووهەمیش وێنەیەکە لە «شەممەبازاڕ»، واتە بازاڕی حەیوانفرۆشیی بۆکان.

جگـە لـەم دوو وێنەیـە، هەندێـک وێنـەی دیکە هەن کـە لە دەوروبەری سـەقز و تیـکاب و ماینبـڵاغ و مەهابـاد هەڵگیـراون و بـە شـێوەیەک، هەمـان کولتـوور و جلوبەرگی ناوچەی دەوروبەری بۆکان دەگرنەوە.[1]

١. نصرالله کسرائیان، «کردهای ایران، عکس»، متن و شرح عکس‌ها از: زیبا عەرشی، ترجمه انگلیسـی: مینو علیان، ناشـر: نصرالله کسرائیان، تهران، چاپ اول، تابستان ١٣٧٢ (فارسی)، مجموعەی١٢٧ عکس. فارسی.

یەکگرتوویی قەومیی کورد و ماد

ئەوە ناوی کتێبێکی بەنرخە مامۆستای بەڕێزم جەنابی حەبیبوڵڵا تابانی نووسیویەتی. گرنگایەتیی کتێبەکە لەوەدایە کە نووسەر کوردستانی وەک دیاردەیەکی سەربەخۆ سەیر کردووە، نەک بەشێک لەم وڵات و ئەو وڵات، کە زۆربەی مێژوونووسان وایان بینیوە (لاپەڕە١٣) و چوارچێوەی جوغرافیایی بۆ دابین کردووە (لاپەڕە ٢١ بەدواوە).

نووسەر، کە پێشتریش چەند کتێبی لەسەر مێژوو و جوغرافیای کوردستان نووسیوە یا تەرجەمەی کردووە، کەڵکی لە گەلێک سەرچاوەی فارسی و کوردی وەرگرتووە بۆ ئەوەی «یەکییەتیی قەومیی کورد و ماد» بە بەڵگە دەربخا، گەرچی لەم بوارەدا جیاوازیی لە نێوان قەوم و نەتەوە دانەناوە و بەداخەوە کوردی لە زۆربەی لاپەڕەکاندا بە «قەوم» ناوبردووە.

نووسین سەبارەت بەنێوەرۆکی کتێبەکە کاری زیاتری پێویستە و لەم وتارەدا گونجاو نابێ، بەڵام ئەم بابەتانەی وا بە شێوەیەک لە شێوەکان «بۆکان و ناوچەکەی» بگرنەوە زۆرن، بۆ نموونە، هەرچییەک لەسەر مانناکان نووسرابێ (فەسڵی ٣، دەوڵەتی واننا، لاپەڕە ١٣٧ بەدواوە و زۆر لاپەڕەی تریش)، بۆکان دەگرنەوە. بە هەمان شێوە باس کردن لە مادیش، کە بۆکان بەشێک بووە لە خاکی مادی بچووک، هەر پەیوەندیی بە بۆکان پەیدا دەکا.

لە هەندێ لاپەڕەی دیکەشدا یا ڕاستەوخۆ ناوی بۆکان هاتووە و یا باسی دراوسێکانی، وەک سەقز، میاندواو، زێویە و فەقرەقا کراوە. ئەوەش ژمارەی لاپەڕەکان: ٢٤، ٢٨، ٣٨، ٤٠، ٤٥، ١٠٠، ١٢٠، ١٢٨، ١٣١، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٧، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٤، ١٤٨، ١٥٠، ١٥٨، ١٦٦، ١٦٩، ١٧٠، ١٧٥، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢١٩، ٢٣٠، ٢٣٢، ٢٤٤ و ٢٤٦.

من ئەم یادداشتە کورتەم لەسەر بنەمای دەقی سەرەکیی فارسی کتێبەکە نووسیوە، بەڵام ڕێزدار جەلیل گادانی کتێبەکەی وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و هەر ئێستا لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان دەبیندرێ.[١]

---

١. حبیب‌الله تابانی، «وحدت قومی کرد و ماد، منشاء نژاد، تاریخ تمدن کردستان»، نشر گسترده، تهران، ١٣٨٠/ ٢٠٠١، ٥٣٠ لاپەڕە، فارسی.

نادرشای ئەفشار لە ناوچەی بۆکان

بەشێک لە شەڕی لەبن‌نەهاتووی نادرشا، لەگەڵ عوسمانییەکان بووە و بەو پێیە دەبێ زۆربەی گۆڕەپانەکانی شەڕیش کوردستان بووبێ.

گەلێک کتێب لەسەر ژیان و شایەتی و شەڕ و گەڕی نادرشا نووسراون کە ئەگەر سەرنجیان بدرێتێ وا هەیە هەواڵی مێژوویی ئەو سەردەمەی بۆکانیش، واتە سەدەی هەژدەهەمیان تێدا ڕوون بکرێتەوە.

من چاوم بە دوو سەرچاوە کەوتووە کە باسی هاتنی نادرشا دەکەن لە شاری سنەوە بەرەو تیکانتەپەی هەوشار (تیکاب) و ساین‌قەڵا و مەراغە و میاندواو، بەڵام ناوی بۆکانیان نەبردووە. بەگوێرەی ئەو سەرچاوانە، نادرشا لە هاوینی ساڵی ١١٤٣ک/ ١٧٣٠ زایینی‌دا (وێدەچێ لە ژمارەی ساڵەکان‌دا هەڵە کرابێ، چونکە نادر ساڵی ١١٢٦ کۆچی‌دوایی کردووە.) گەیشتۆتە ناوچەکە و ٣ هەزار بنەماڵەی ئەفشار یا هەوشاری لە باشووری مەراغە، واتە ساین‌قەڵاوە کۆچ داوە و ناردوونی بۆ خوراسان. هەوشارییەکان دراوسێی بۆکان بوون و هەن و بەشێکیان کوردن، نادرشاش خۆی هەوشار، واتە ئەفشار بووە، بەڵام کورد نەبووە و هەڵەیە ئەگەر بە کورد دابندرێ.

بۆ نووسینی مێژووی ناوچەی بۆکان پێویست ناکا تەنیا بە شوێن «ناو»ی بۆکان‌دا بگەڕێین. ڕوون‌کردنەوەی ڕووداوە مێژوویی‌یەکانی ناوچە بۆ نووسینی مێژووی خەڵک و شارەکە بەسە. دوو سەرچاوەکەی بەردەستی من بریتن لە:

- ڤیلادیمیر مینۆرسکی، «تاریخچە نادرشاە»، ترجمە رشیدیاسمی، کتاب‌های سیمرغ وابستە بە انتشارات امیرکبیر، چاپ اول ١٣١٣/ ١٩٣٤؛ چاپ دوم ٢٥٣٦/ ١٩٧٧، ١٣٥ صفحە، فارسی. باسی ناوچەکە لە لاپەڕە ٤٤دا کراوە.

- یونس مروارید، «مەراغە (افرازەرود)»، ناشر (؟)، ١٣٦٠/ ١٩٨١، ٧١٥ صفحە، فارسی. ئەم باسە لە بەشی مێژووی مەراغە لە کۆتایی کتێبەکەدا هاتووە.

مێژووی فەرهەنگ و ئەدەبی موکریان، بۆکان

کتێبێکی سەربەخۆ کە تا ئێستا لەسەر مێژووی شاری بۆکان و دەوروبەری نووسرابێ کتێبەکەی نەمر ئیبراهیم ئەفخەمییە. دیارە دواتر کاری دیکەش لەسەر بابەتەکە کراوە کە دوو بەرگ کتێبی «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا»ی نەمر ڕەحمان محەممەدیان یەکیانە.

بنەماڵەی ئەفخەمی لە میرزا مەحموودی ئەفخەمەوە کە کاتبی حەمەحوسێنخانی سەردار بووە تا کۆتاییهاتنی حوکمی سەردارەکانی بۆکان، لە ئیشوکاری بەڕێوەبەرایەتیی حوکمی ناوچەییدا دەستیان هەبووە و بەو بۆنەیەوە گەلێک بەڵگەنامە و وێنەی بەکەڵکی ئەو ساڵانەیان لای خۆیان پاراستووە.

نەمر ئیبراهیم ئەفخەمی جگە لەوەی کەسێکی شاعیر و تەنزنووس بوو، بە ئامادەکردنی ئەم کتێبە بەنرخە، گەلێک بەڵگەنامەی لە فەوتان ڕزگار کرد و خستییە بەردەستی نەوەکانی داهاتوو، هەروەها زۆر بیرەوەری و زانیاری وردی تۆمارکرد کە خۆی و بنەماڵەکەیان بەهۆی نزیکایەتی لە حوکمی سەردارەکانەوە هەیانبوو. کتێبی ئەفخەمی گرنگترین سەرچاوەیە کە تا ئەمڕۆ لەسەر بۆکان و ناوچەکانی دەوروبەری نووسرابێ. کتێبەکە، بەرگێکی دووهەمیشی هەیە کە سەبارەت بە مەهاباد، سەردەشت و شنۆ نووسراوە.[١]

١. ابراهیم افخمی، «تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، بوکان»، چاپ اول، ناشر: مؤلف، مرکز پخش: انتشارات محمدی سقز، ١٣٦۴/ ١٩٨٥، ٧٩٥ صفحه، فارسی.

مێژووی فەرهەنگ و ئەدبی موکریان مەهاباد، سەردەشت و شنۆ

ئەم کتێبە نەمر «ئیبراهیم ئەفخەمی» نووسیویەتی و گەرچی لە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بۆکاندا نییە، بەڵام وەک لە بەشی پێشوودا گوتم، هەموو ئەو بابەتانەی وا سەبارەت بە شارەکانی دەوروبەر دەنووسرێن بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕوونکەرەوەی لایەنێکی مێژوویی ـ کۆمەڵایەتی ـ فەرهەنگی بۆکانیشن.

کتێبەکە سەبارەت بە مەهاباد، سەردەشت و شنۆ نووسراوە و بەشی مەهابادەکەی، بەتایبەت بۆ نووسینی مێژووی کاملی بۆکان لە دواڕۆژدا سوودی هەیە. نووسەر زانیارییەکانی لە کتێبی سەید محەممەدی سەمەدی (ژمارە ٨٣) و حەبیبوڵڵا تابانی (ژمارە ٢٤) وەرگرتووە کە پێشتر باسم کردوون و زۆربەی لاپەڕەکانی تایبەت بە ژیانی کەسایەتییە ناسراوەکانی مەهاباد کراون و وێنەی زۆری خەڵک و شوێنەکانی تێدا چاپ کراون، کە هەندێکیان پەیوەندییان بە بۆکانیشەوە هەیە. بەشی سەردەشت و تەنانەت شنۆی کتێبەکەش بۆ دەرخستنی لایەنی مێژوویی و عەشیرەیی بۆکان گەلێک بەکەڵکن؛ بۆ نموونە عەشیرەتی گەورک کەوتوونەتە سێگۆشەی سەردەشت و سەقز و بۆکانەوە.

کتێبەکە لە ڕاستیدا بەرگی دووهەمی کتێبەکەی دیکەی نووسەرە لەسەر بۆکان، کە پێشتر باسی کرا.[١]

---

١. ابراهیم افخمی، «تاریخ فرهنگ و ادب مکریان»، انتشارات محمدی، سقز ١٣٧٣/ ١٩٩٤، ٢١٢ صفحه، فارسی.

ڕوانینێک بە مێژووی مەهاباددا

کاتێ باسی بۆکان و دەوروبەری دەکرێ، دیارە دیوارێکی کۆنکرێت بە دەوری‌دا نەکشاوە و لە هەموو لایەکەوە پەیوەندیی بە شار و گوند و ناوچەکانی دەوروبەرییەوە هەیە. بۆیە هەر ڕووداوێکی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی ـ فەرهەنگی کە لە شار و گوندێکی دراوسێی بۆکان ڕووی دابێ، شوێنی داناوەتە سەر بۆکانیش، چ ڕابردووی دوور بێ، چ مێژووی هاوچەرخ و ئێستا. لە ٢٠ ساڵی ڕابردوودا بۆ زۆرێک لە شارەکانی دەوروبەری بۆکان یەک یا چەند کتێب نووسراوە و تێیان‌دا بارودۆخی جوغرافیایی و فەرهەنگی و سیاسیی شار و گوندەکان شی‌کراونەتەوە.

من هەوڵ دەدەم ئەم کتێبانە وەک سەرچاوەی گرنگی مێژوویی بۆ بۆکان بناسێنم. کتێبەکان بریتی دەبن لە نزیکەی ١٠ سەرچاوە و بە کتێبی «نگاهی به تاریخ مهاباد» نووسینی سەید محەممەدی سەمەدی دەست پێدەکەم.

نگاهی به تاریخ مهاباد، ساڵی ١٣٧٣/ ١٩٩٤ لە مەهاباد بڵاوکراوەتەوە. مێژووی حاکمانی موکریی تێدا باس کراوە (ل ١٢) کە وەک دەزانین پاشماوەیان لە مەهاباد و بۆکان هەر ماون. ئینجا هەندێ ڕووداوی مێژوویی وەک شۆڕشی شێخ عوبەیدیللای نەهری، ڕووداوی هەمزاغای مەنگوڕ و ساڵی شکاک کەوتوونەتە بەرباس و لێکۆڵینەوە (لاپەڕەکانی ٢٩ تا ٩٠)، کە هەمووی ئەم ڕووداوانە باڵیان کێشاوەتە سەر بۆکانیش ـ جا ئەگەر مێژووی نووسراو بۆ بۆکانی ئەو ساڵانە و ئەو ڕووداوانەش نەبێ، دەبێ هەوڵی بەڵگە کۆکردنەوە و نووسینیان بدرێ. بە هەمان شێوە ڕووداوەکانی شەڕی یەکەم و دووهەمی جیهانی و کارتێکەرییەکانی لەسەر خەڵکی ناوچە (لاپەڕەی ١٠٨ بەدواوە)؛ بۆ نموونە دەزانین زۆرێک لە خەڵکی بۆکانیش بوون بە ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک». بە هەمان شێوە باسی کۆماری کوردستان کراوە (لاپەڕەی ١٥١ بەدواوە)، کە بۆکان شاری دووهەمی بووە و باسی عێل و عەشیرەی کورد (لاپەڕەی ١٥١ بەدواوە)؛ هۆزی دێبوکری و فەیزوڵڵابەگی و گەورک (لاپەڕەکانی ١٩٦ تا ٢٠٢)، کە هەرسێکی

ئەوانیـش لە پەیوەندیی بـۆکان‌دان و تەنانەت فەیزوڵڵابەگییـەکان زیاتر کەوتوونەتە بەشی بۆکانەوە.

نوێنەرانـی مەجلیسـی شـووڕای میللیـی ئێـران بـۆ مەهاباد و بـۆکان لە ماوەی سـاڵانێکی زۆردا، هەر یەک کەس بوون (لاپەڕەی ٢١٢ بەدواوە). لاپەڕەیەکی زۆری کتێبەکە تەرخانی ژیانی ناوداران کراوە (لاپەڕەکانی ٢٢٥ تا ٣٩٣) کە لەنێو ئەوانیش‌دا هەندێکیان بۆکانی یا لە پەیوەندیی ناوچەی بۆکان‌دان.

بەگشـتی کتێبەکـە سـەرچاوەیەکی بەنرخـە هەم بـۆ ناوچەی مەهابـاد و هەم بۆ بۆکان.[١]

١. سید محمد صمدی، «نگاهی به تاریخ مهاباد»، انتشارات راهرو، مهاباد ١٣٧٣/ ١٩٩٤، ٥٦٢ صفحه، فارسی.

مێژوو و فەرهەنگی سەقز

ئـەم کتێبـە سـەبارەت بە شـاری سـەقزە و کاک عومـەری فاروقی نووسـیویەتی. بۆکان و سەقز لە پەیوەندییەکی نەپساوەی مێژوویی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی‌دان: عەشـیرەتی فەیزوڵڵابەگـی و گـەورک پەیوەندییـان بـە هـەر دوو شـارەکەوە هەیە، زۆر ڕووداوی سیاسـی باس‌کـراو لـە کتێبەکەدا، وەک «فتنه سـالارالدوله»؛ کۆماری کوردسـتان؛ ئیعدامـی شـەهیدانی ڕێـگای ئازادیی کوردسـتان هەروەها کەسـایەتییە ناودارەکانـی ناوچەکە، هونەرمەندان و ئەدیبان و داب‌ونەریتی کۆمەڵایەتی و گەلێک بابەتی تر، پەیوەندی بە بۆکانیشەوە پەیدا دەکەن.

جیا لەوانە، مێژووی کۆنتری ناوچەی سەقز و ماد و گەنجینەی زێویە، ناوچەی بۆکانیش دەگرنەوە. هونەری مادی، شوێنی هونەری ماننایی لەسەر بووە و دەزانین پێتەختی ماناکان لە دەوروبەری بۆکان بووە (زۆر وا هەیە گوندی قەلایچی بووبێ).

بەرگـی دووهەمـی کتێبەکـە زانیارییەکـی زیاتـری سـەبارەت بـە بارودۆخـی فەرهەنگیـی شـار و کەسـایەتییە ناودارەکانـی تێـدا کۆکراوەتـەوە و گەلێـک وێنەی مێژوویی گرتۆتەبەر.[١]

---

١. عمر فاروقی «نظری به تاریخ و فرهنگ سقز، کردستان»، انتشارات محمدی، سقز، ١٣٦٩/ ١٩٩٠، ٣٥٥ صفحه، فارسی، جلد دوم، ناشر: مؤلف، سقز، ١٣٧٤/ ١٩٩٥، ٢٣٨ صفحه، فارسی.

بژی مەشرووتە، بمێنێ قانوون!

ئەم کتێبە بچووکە دەتوانێ ڕوخساری مێژووی هاوچەرخی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بگۆڕێ. ئەوەی تا ئێستا گوتراوە و لە قەڵەمی نەیار و ناحەزانی کورد داکەوتووە، بریتی بووە لەوەی کورد لە بزووتنەوەی مەشرووتەخوازیی ئێراندا نەک هەر بەشداریی نەکردبێ بەڵکوو لە ڕیزی دژبەرانی ئازادی و لایەنگرانی ئیستیبداددا جەنگابێ؛ تەنانەت مێژوونووسێکی ڕووناکبیری وەک «ئەحمەدی کەسرەوی»ش کارێکی جگە لەوەی نەکردووە و لە هەر دوو کتێبە ناسراوەکەی خۆیدا (تاریخ مشروطه و تاریخ هیجده ساله آذربایجان) ئەو بیرۆکەیەی بە مێشکی خوێنەردا بردۆتە خوارێ کە کورد ئاژاوەچییەکی بێهەڵوێستی سیاسی و تێکدەری مەشرووتییەتی ئێرانە.

دیارە بۆچوونی نەیاران زۆریش لە ڕاستی دوور نییە و لەو سەردەمەدا سالاروددەولەی برای محەممەدعەلیشا لەنێو عەشایری کورد و لوڕدا خەریکی کۆکردنەوەی سپا بوو و بە شایەدیی ئایەتوڵڵا مەردۆخ (تاریخ مردوخ، ل ٥١١ بەدواوە)، لەم کارەدا سەریش کەوت و هێزێکی زۆری عەشیرەیی کورد و لوڕی وەکۆکرد و بەرەو تارانی ناردن کە شارەکە لە دەست لایەنگرانی مەشرووتە دەربهێنن و بیدەنەوە دەست ئەو و برای تاجداری؛ کارێک کە ئەگەر بگەیشتایەتە ئەنجام، جگە لە کوژرانی کۆمەڵانی خەڵک و وێرانیی ژێرخانی ئابووریی کوردستان هیچ ئەنجامێکی نەدەبوو.

بەڵام ئەوە تەنیا بەشێکە لە ڕاستی و دوژمن و نەیاران چاویان لە بەشەکەی تری ڕووداوەکان پۆشیوە، کوردیش ئەو قەڵەم بەدەست و مێژوونووس و بەڵگە مێژووییانەی نەبووە بە بەڵگە و شایەد دژ بەو چەواشەکارییە بوەستن، لە ئەنجامدا تا ئەمڕۆکەش لایەنگریی ئیستیبداد و دژایەتیی مەشرووتە لەسەر کورد بووە بەماڵ!

بەڵام ئەوەی پێی دەڵێم «بەشەکەی تر»، چییە و چی بووە و نیازم لەم قسەیە چییە؟ لە

کۆمەڵگای چینایەتی‌دا هەموو دیاردەیەک چینایەتییە. لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم و سەرهەڵدانی بزووتنەوەی مەشرووتەدا ئێران تازە خەریک بوو پێ لە سیستەمی فیئۆداڵی بترازێنێ و سەرەتاکانی قۆناغی دەسمایەداریی سەری هەڵدابوو. داری دەسمایەداری بازرگانی لە هەندێک لە شارە گەورەکان وەک تاران و تەورێز چەکەرەی کردبوو و شارەکانی تریش چەند هەنگاوێک دوای ئەوان بە شەلەشەل و ئەسپایی بەرەو پەرەسەندنی پەیوەندە دەسمایەدارییەکان دەڕۆیشتن. کوردستان ئەو شارە گەورە و لەباری ئابوورییەوە پێشکەوتووانەی نەبوو و بەهۆی چەوسانەوە و شەڕوشۆڕی زۆری نێوخۆیی و لاوەکییەوە ئەو ڕادە دەسمایەیەش لە کۆمەڵگاکەی‌دا وەکو نەکرابوو کە لە ڕیزی ناوچە پێشەنگەکانی ئێران‌دا بێ و ئاشکرایە هێزی نوێخوازیی ئەوتۆشی نەبوو کە لەپێناو ئەمنییەتی ڕێگاوبان و کارهاسانیی بازرگانی‌دا خەبات بکەن یا لە بەرانبەر هێزی چەکدار و دەسەڵاتداریی عەشیرەیی ناوچەکەدا بوەستن.

بۆ نموونە، وەک جیاوازییەکی سەرەکی لە شوێنی وەک تاران عەشیرەتێک نەبوو کە بە هێزی چەکدارەوە بەرانبەر بە بازاڕ و تاجر و پەیوەندە نوێ‌دەسمایەدارییەکان بوەستێ، لە ئازەربایجانیش ئەگەر عەشیرەتی «شاسەیوان» هەبوو، لە باری جوغرافیایی‌یەوە گەلێک لە شاری وەک تەورێز دوور بوون و توانای بەرانبەرییان لەگەڵ «بازاڕ»ێکی بەهێزی دەوڵەمەند نەبوو کە چەند سەدە لە تەمەنی ڕادەبرا و لەنێو کۆمەڵگا خۆجێیی‌یەکەدا ڕەگی قووڵی داکوتابوو؛ ئەم دیاردانە لە کوردستان نەبوون.

چوار دەوری کرماشان بە تەونی هێزی چەکداری سەنجابی و کەلهوڕ و زەنگەنە تەنرابوو و هەرکام هەوڵی دەسەڵاتسەندنی شاریان دەدا؛ لە سنە، بارودۆخەکە لەوەش خراپتر بوو. بازاڕ و بازاڕییەکانی شار بەرگەی هێرشێکی ساکاری سوارەی چەکداری عەشیرەیی و بنەماڵەی گەورەی وەک سەنەندەجی و ئەردەڵان و ئاسەف و وەزیری یا عەشیرەتێکی وەک گەڵواخییان نەدەگرت و لە حاڵەتی بەربەرەکانی‌دا بە ماوەی چەند خولەک تاڵان دەکران و ئاگریش تێبەردەدران.

مەهاباد لەوانیش کۆڵەوارتر بوو و شەڕی لەبن‌نەهاتووی مەنگوڕ و دێبوکری و

مامەش و گەورک بۆ بەدەستەوە گرتنی دەسەڵاتی شار کارێکی وای کردبوو بازرگانی شار هیچ ڕۆژێک بە تەمای سبەینێی خۆیان نەبن و لەوە بترسن کە ئەو چوارقڕانەش کە لە تاجری تەورێزییان قەرز کردبوو بە فیشەکی سوارەی ئەو مەزن و ئەم سەرەکهۆز ببێتە دووکەڵ و بە حەوادا بچێ.

ئیتر باسی شارەکانی دیکەی کوردستان هەر نەکەین کە بۆ نموونە، شەخسێکی وەک حەمەڕەشیدخان لە ڕقی ئەفسەرانی سپای ئێران سووک و هاسان بازاڕی سەقز و بانەی ئاور تێبەردەدا و کەسیش توانای بەربەرەکانی کردنی نەبوو، سەردەشت بەدەست پشدەری و گەورک و شنۆ بەدەست مامەش و زەرزاوە دەیانناڵاند.

بەڵام هەر ئەو نائەمنی و ئاژاوەیەش دژبەری خۆی لەنێو خەڵکی شار و بەگشتی تاجر و دووکاندار و خوێندەوار و ڕووناکبیری سەردەمدا دروستکردبوو و ئێمە لە بیرەوەریی سالانی سەرەتای سەدەی بیستەمی هەندێک کەسی وەک ئایەتوڵڵا مەردۆخ و خەلیلی فەتاحی قازی و حاجی مستەفای تەیموورزادەدا دەبینین کە هاوکات لەگەڵ شار و ناوچەکانی دیکەی ئێران، خواستی گۆڕانی بارودۆخ و سەقامگیربوونی ئاسایشی بازرگانی لەلای هەندێک کەسایەتیی کوردستانیشەوە هاتۆتە گۆڕێ و تەنانەت درەنگتر لقی «حیزبی ئازادیستان»ی شێخ محەممەدی خیابانی لە شاری مەهاباد کراوەتەوە.

❊❊

کتێبی جێباس «موجاهید»ێکی سەقزیی سەردەمی مەشرووتەی ئێران نووسیویەتی کە پەسندێکی بەبەڵگەیە بۆ بەشداریی خەڵکی کوردستان لە خەباتی مەشرووتەخوازی و تێیدا باسی هەوڵ و تێکۆشانی دەستەیەکی ٢٧ کەسیی خەڵکی سەقز دەکا کە بۆ یارمەتیدانی خەباتکارانی مەشرووتە چوونەتە شاری تەورێز و لەوێ شانبەشانی «موجاهیدین»ی ئازەربایجان شەڕی «شوجاع نیزام» و سپای بەهێزی «موستەبیددین»یان کردووە و تەنانەت بوونەتە پاسەوان، واتە حەرەسی «سەتارخان» و هاوڕێ لەگەڵ ئەو و باقرخان لە شەڕ و پێکدادانی نێوشاری تەورێز و دەوروبەریدا بەشدارییان کردووە، چەند کەسێکیان لێ شەهید و بریندار

بـوون، خەڵکـی تەورێـز نوقڵیان بەسـەردا بڵاوکردوونەتەوە و سـەتارخان میداڵیای شانازیی خەڵات کردوون (ل ١٦ ـ ٥٦).

نووسـەری کتێبەکـە، حاجـی حەکیـم نیلووفـەری (١٢٦١ ـ ١٣٥٣/ ١٨٨٢ ـ ١٩٧٤) چۆنییەتیـی پێکهاتنـی «ئەنجومەنـی نەجات» و پەرەسـەندنی کارەکانـی ئەنجومەن تا چوونی دەستەیەک لە ئەندامەکانی بۆ تەورێز و پاشان چوونی ١٥ کەسیان بۆ تاران و هاوکاریـی مەشـرووتەخوازانی وەک «یەپریمخـان»ی ئەرمەنـی و گەلێـک ڕووداوی دیکەمان بە زمانێکی پاراوی فارسی بۆ دەگێڕێتەوە کە لە هیچ سەرچاوەیەکی دیکەدا تەنانەت سووکە ئاماژەیەکیشیان پێنەکراوە.

ئـەم کتێبـە پڕبایەخە، کاک عومەری فارووقی ڕێکیخسـتووە و بڵاوی کردۆتەوە، بـەڵام بەداخـەوە ڕوون نییـە دەوری ئێدیتـۆر تا کوێ و تا چەند بـووە و گەلۆ کاک عومەر تەنیا زمانی نووسـینەکەی ڕێکوپێک کردووە یاخود لە کاری ڕێکخسـتنیدا لەوەش چۆتە پێشـەوەتر. ئەوی ڕاسـتی بێ شـێوازی نووسین و کەڵک وەرگرتن لە هەندێک وشـە و زاراوەی ئەمڕۆیی وەک مەیدانی عوقاب و پاسـاژی ئالان و دیلان و... ئەو گومانە لای خوێنەر دروست دەکا کە بڵێی ئەو دێڕانە درەنگتر نەنووسرابن یاخود لە سەردەمێکی نزیک بە ئێستادا ساغ نەکرابێتنەوە؟ هیوادارم کاک عومەر ئەم لایەنە تاریکانە بۆ خوێنەری ئەم کتێبە بەنرخە ڕوون بکاتەوە.

بـەڵام ئـەوەی لـە کتێبەکـەدا «بـۆکان» بگرێتـەوە چەند خاڵێکـن کـە گرنگترینیان هەواڵێکە لەمەڕ «موجاهیدینی بۆکانی» و ئەوەی ویستبێتیان بۆ یارمەتیی خەباتکارانی مەشرووتە بچن بۆ تەورێز:

«هەمـان ڕۆژ هـەواڵ گەیشـت کـە تاقمێکـی دیکـە لە کـوردی ناوچەکانـی بانە و سەردەشت و بۆکان هاتوون بۆ ئەوەی لە تەورێز لەگەڵ هێزی موجاهیدین بکەون و لە شـەڕێکی قورسدا لەگەڵ هێزە دەوڵەتییە دامەزراوەکەی قەراغ شـار[ی تەورێز]، بەتایبەت هێزی تازەنەفەسی «سپەهدار»دا چەند کەس لە سپای دەوڵەتیان کوشتبوو و بە سـەلامەتی ڕزگاریان ببوو. هەمووان لە ئازایەتیی سـپای کورد گەلێک خۆشـحاڵ بـوون. پاشـان هێزێکـی زیاتر لە کوردسـتانەوە هاتن، بەڵام وا دەرکـەوت کە هێزی دەوڵەت لە نزیک میاندواو ڕێگەی پێ گرتبوون و موجاهیدەکان چارناچار بە سواری

دابوویانـە دەشـت، ئینجـا ئـەو ناجوامێرانە ئاویان خسـتبووە کێڵگە دەشـتانییەکە و هێزی کوردانیان لە قوڕ و چڵپاودا خستبووە گیر و قەتڵیعامیان کردبوون» (ل ٣٣).

ئاماژەکانی دیکەی نووسەر بە بۆکان بریتین لە هەواڵی شەهیدکرانی نەمر عەلیبەگی شێرزاد (یەکشەوە) لە بۆکان کە دەڵێ لەوێ لە سێدارە دراوە و ڕێکەوتی بۆ دیاری ناکا، بەڵام بۆ ئیعدامەکانی سەقز دەڵی ڕۆژی ١٣٢٥/١١/٢٥ بووە کە دەکاتە ١٩٤٧/٢/١٤ (ل ٢٤ ـ ٢٥) هەروەها هەواڵی ئیعدامی حەمەحوسێنخانی سـەردار بەدەسـت سپای تورک لە مەراغە ڕادەگەیەنێ کە ئەمیان لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا ڕوویدا (ل ٢٩).[١]

١. «زندەبـاد مشـروطە، پایندەبـاد قانـون»، بەروایت مرحوم حاج حکیـم نیلوفەری، بە اهتمام عمر فاروقی، نشر گوتار، سقز، ١٣٨٨/ ٢٠٠٩، ١٧٢ لاپەڕە بەوێنەوە، فارسی.

ترسی سەقز

ئەوە کتێبێکە بازرگانێکی خەڵکی سەقز نووسیویەتی و ئاوێنەی باڵانوێنی ئاژاوە و شەڕی عەشیرەیی ناوچەی سەقز لەلایەک، قاتوقڕی سەردەمی شەڕی یەکەمی جیهانی لەلایەکی تر و زۆڵم و زۆر و چەوساندنەوەی حکوومەتی ناوەندی، هێرشی ترکی عوسمانی و ڕووسی تزاری و سپای سمکۆی کوردیش بۆ سەر شار و ناوچەکە سەرباری ئەوان! خوێنەر لە کاتی خوێندنەوەی کتێبەکەدا بیر لەوە دەکاتەوە کە ئەم خەڵکە هەژارە چۆنیان بەرگەی ئەو هەموو کوشتوبڕ و بێقانوونی و ڕووتانەوە و پەتا و ئازار و نەخۆشی و بێدەرمانییە گرتووە و نەفەوتاون؟ سەقز بۆ چۆڵ نەکراوە و نەبۆتە وێرانە! ئاشکرایە ئەوەی بەسەر سەقز هاتووە و ئێمە بە هیممەتی دانەری کتێبەکە لێی ئاگادار دەبین، چارەنووسی شار و ناوچەکانی دیکەی کوردستانیش بووە و ئەوانی تر ئەگەر لەوەیان خراپتر بەسەر نەهاتبێ، باشتر نەبوون.

کتێبەکە نەمر حاجی مستەفا تەیموورزادە بە شێعری هەورامی هۆندوویەتەوە (بڕواننە لاپەڕە ١١ی کتێبی «زندەباد مشروطە، پایندەباد قانون»ی حاج حەکیم نیلوفەری، بەشی پێشتری ئەم وتارە). ئینجا کاک تۆفیق ئەمینیان کردوویەتە پەخشانی فارسی و لە ساڵی ١٣٣٧ی هەتاوی (١٩٥٨ی زایینی)دا بۆ یەکەم جار بەناوی «وحشت سقز» بە یارمەتی حەمەدئاغای عەباسی لە تاران بڵاوی کردۆتەوە.

کتێبی «وحشت در سقز» (یا هەمان وحشت سقز) بە بیرەوەریی سەفەرێکی نووسەر دەست پێدەکا لە سەقزەوە بۆ تەورێز و تەنگوچەڵەمەی ڕێگا و ئازار و ئەزیەتی موسافیری کورد لەلایەن منداڵ و لات و شەلاتی تەورێزییەوە؛ ئینجا ژیانی نێو شاری سەقز لەژێر دەسەڵاتی حاکمی هەمەچەشنەی کورد و عەجەم دەگێڕێتەوە کە لە چەوساندنەوەی خەڵکدا گرەویان لە یەکتر بردۆتەوە. نرخی کەلوپەل، گرانی، دواکەوتوویی ئابووریی ناوچەکە لەچاو تەورێز و ئازەربایجان، قاتوقڕی،

باجی جۆربەجۆری حکوومی، هاوکاری کردنی شـێخانی نەقشـبەندی لەگەڵ سـپای عوسـمانی و هاندانی خەڵک بۆ شـەڕی سـەربازی ڕووس، چۆڵکرانی شـار، هاتنی سـپای سـمکۆ و هەڵاتنی مەئموورانی دەوڵەت لە سـەقز، تالانوبڕۆی سپای سمکۆ، هێرشـی سوارەی جاف بە سـەرۆکایەتیی نەمر شێخ مەحموودی بەرزنجی بۆ سەر سـەقز و دەیان بابەتی گرنگی دیکەی سـاڵانی نێوان ١٣١١ ـ ١٣٤٢ی مانگی [١٨٩٣ ـ ١٩٢٤ی زایینی] لە ١١٨ لاپەڕەی کتێبەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە.

گەرچی بەشـێکی بەرچاوی ڕووداو و بەسـەرهاتەکانی شـاری سەقز کەموزۆر هاوچەشنی بۆکان بوون، بەڵام بابەتی تایبەتمەند بە بۆکانیش لە کتێبەکەدا کەم نین:

١. سـەفەری تەورێـزی نووسـەر بـە «کاروانی ئاغای سـەرداری بـۆکان» ئەنجام دراوە (ل ١٩)؛

٢. لە بۆکان لە «کاروانسەرای سەردار» دابەزیوە و گوتوویەتی ئەو دەم لە بۆکان تەنیا یەک قاوەخانە، یەک کەبابخانە و یەک قەسـابی هەبووە، کە سـاڵانە بە ١٥ هـەزار تمـەن لە سـەردار بە ئیجارە هەڵگیراون، کەسـیش مافـی ئەوەی نەبووە بەبێ ئیجازەی ئەو دووکانی لەو چەشنە بکاتەوە (ل ٢٠)؛

٣. لەقەبی «سەردار» لەلایەن شاوە درابووە حەمەحوسێنخان و لە بنەماڵەکەیاندا بـە میرات دەمایەوە (ل ٣٧) [بەڵام باوکی حەمەحوسـێنخان و باپیرەشـی هەر ئەو لەقەبەیان بووە]؛

٤. هەواڵی ڕووداوی ئیعدامی سەردار حەمەحوسێنخان لەلایەن ئەرکانی حەربی عوسمانییەوە لە مەراغە (ل ٣٧ ـ ٣٨)؛

٥. زیـاد لـە ٤ هـەزار کـەس لەلایـەن سـەرەکهۆزەکانی ناوچـەی سـابڵاغ وەک «عەلیئاغـای ئەمیـر ئەسـعەد»ەوە کۆکرانـەوە و نێردرانـە میانـدواو و لـەوێ شەڕی ڕووسیان کرد و شارەکەیان لە دەست دەرهێنان. پاشان عوسمانییەکان «مەولانای شەڕەفکەند»یان کردە حاکمی میاندواو (ل٣٩ ـ ٤١)؛

٦. بنەماڵەی سـەرداری بۆکان ٧ هەزار تمەن و بنەماڵەی سـەیفەددینخانی سەقز ٦ هەزار تمەنیان بارکرد و ناردیان بۆ ئەرکانی حەرب و موتەسەرریف پاشای

عوسمانی بۆ ڕزگارکردنی دوو کەسەکە لە بەند، بەڵام ئەوان پارەکەیان هەڵگرت و ئەوانیشیان ئیعدام کرد! (ل ٤٠ ـ ٤١)؛

٧. سپای ڕووس لە تەورێزەوە بەرەو کوردستان هات، خەڵک هەڵاتن وماڵیان چۆڵ کرد، تەنیا «گەنجالّیبەگی قاتانقوڕ» هەڵنەهات و ڕەعیەتی دەوروبەریش لەگەڵ ئەوان کەوتن (ل ٤٨)؛

٨. کەرەسەی ماڵی «حاجی ئێلخانی» و دووکاندارانی سابڵاغ و بۆکان لە ماڵی جوولەکەی بانە و گوندەکانی سەرشیو شاردرابۆوە. شێخ مەحموود[ی بەرزنجی] دوای هێرش کردنە سەر ناوچەکە، یەکەم کارێک کە کردی تاڵانی ماڵی جوولەکەکان بوو[!] (ل ٥٣)؛

٩. عەلیخانی سەرداری موکری بوو بە تکاکاری بەگزادەکانی سەقز لای «شریفالدولەی کاشی» حاکمی کوردستان و دووجار هات بۆ سەقز و ٤ هەزار تمەنیشی پێشکەشی دایە «شریفالدولە»، بەڵام سوودی نەبوو (ل ٦٨ ـ ٦٩)؛

١٠. ڕێکخستنی کاروبار لە سەردەمی سمکۆدا بەو چەشنەبوو: چەهریق پێتەخت و حەمامیان و سنە و سابڵاغیش مەرکەزی هێزی سپایی بوون (ل ٩٨)؛

١١. دووکان لە سەقز داخرا و زیاد لە ٢٠٠ کەس چوون بۆ «دارالامانی حمامیان» بۆ «تحصن و استمداد». ٥٠ کەسیان شەڕەفیابی دیوەخانی «ئەمیر ئەسعەد» بوون و ئەوانی تر لە ژووری چاوەڕوانی و «ئابدارخانە»دا مانەوە، بۆ ئەوەی تکایان لە سەردار نوسرەت (سمکۆ) بۆ بکا بەگزادەی بانە نەکاتە حاکمی سەقز و خەڵکی شار لەوە زیاتر نەچەوسێننەوە، بەڵام پاڕانەوە سوودی نەبوو و سەردار ئەسعەد قبووڵی نەکرد، ناچار چوار کەسیان چوون بۆ سابڵاغ بۆ «حزووری قەرەنیاغای مامەش» (ل٩٩ ـ ١٠١)؛

١٢. سمکۆ، قۆچخانی سەهام و عەلیئاغای ئەمیر ئەسعەدی کردە شەریکە حکوومەتی سەقز (ل ١٠٤)؛

١٣. سپای سەید تەهای شەمزینی لە «تیکانتەپەی قۆچخان» و «کولتەپەی جانگیرخان»ەوە کە لە خاکی موکرین، تا گوندی «چویلی» کە سەرجەم ٤١

ئاواییەن، هەمووی تالاّن کردن (ل ١٠٨)؛

١٤. عەلیئاغای ئەمیر ئەسعەد هەمیشە بیری لە عاقیبەتی کار دەکردەوە و خزمەتی نهێنیی بە دەوڵەت دەکرد (ل ١١٠).

ئەمانە و هەندێک هەواڵی دیکەش سەبارەت بە بۆکان.[1]

١. مستەفا تەیموورزادە، وحشت در سقز، نگاهی به تحولات کردستان در فاصله جنگ اول جهانی تا اعاده اقتدار دولت مرکزی، ١٢٩٣ ـ ١٣٠٢ شمسی (١٣٣٤ ـ ١٣٤٢ قمری)، بەکوشش شهباز محسنی، نشر شیرازه و کتاب شهر، ١٣٨٠/ ٢٠٠١، ١٣٥ صفحه، فارسی.

مێژوو و جوغرافیای دارولسەڵتەنەی تەورێز

نووسەری ئەم کتێبە فارسییە، «نادرمیرزا»یە کە بە چەند پشت دەگاتەوە فەتحعەلی‌شای قاجار و بەو بۆنەیەوە بە شازادە نادر میرزا ناسراوە. نادر میرزا لە شاری گورگان هاتۆتە دنیا، بەڵام ماوەی ٤٠ ساڵ لە تەورێز ژیاوە، ئەم کتێبەی لە ماوەی ئەو ٤٠ ساڵەدا نووسیوە و لە ساڵی ١٣٠٠ی کۆچی مانگی (١٨٨٢ی زایینی) کۆتایی پێ‌هێناوە، ئینجا لە ماوەی دوو ساڵی دواتردا هەندێ بابەتی لێ زیاد کردووە.

لاپەڕە ٣٠٤ تا ٣٥٢ی ئەم کتێبە تەرخانی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللای نەهری (١٨٨٠ی زایینی) کراوە. لەم بەشەدا ناوێکی ڕاستەوخۆ لە بۆکان نەهاتووە، بەڵام بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە شۆڕشی شێخ و ڕاپەڕینی هەمزاغای مەنگوڕ هەموو ناوچەی موکریانی گرتبۆوە، پێوەندیی بە مێژووی ئەو ساڵانەی بۆکانیشەوە هەیە.

بایەخێکی دیکەی کتێبەکە، تۆماری ژیاننامەی سەدان کەسایەتیی ئێرانیی سەردەمی قاجارە و لەم پێوەندەدا چەند لاپەڕەیەکیشی تەرخانی ژیانی عەزیزخانی سەردار کولل (یەکەم سەرداری بۆکان) کردووە، بڕواننە لاپەڕە ١٨٥ تا ١٨٩ و چەندین شوێنی دیکەی کتێبەکەش.[1]

---

١. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، تألیف مرحوم شاهزاده نادرمیرزا، با مقدمه و شرح و تعلیقات و تنظیم فهرست‌های لازم از محمد مشیری، چاپ سوم، انتشارات اقبال، تهران ١٣٦٠/ ١٩٨١، فارسی.

وێنەی مێژوویی سەردەمی قاجار

دوو بەرگ کتێب بە زمانی فارسی لەلایەن زانستگەی تارانەوە بڵاوبۆتەوە کە پێرستی ٢٠ هەزار وێنەی مێژوویی پارێزراو لە کتێبخانەی ناوەندیی زانستگای تارانە.

وێنـەکان، سـەردەمی قاجـار (١٧٧٩ ـ ١٩٢٥) دەگرنـەوە و ژمارەیەکـی زۆری کەسـایەتی و شـوێنی جۆربەجۆریان گرتۆتەبەر. بەشـێک لە و ێنەکان، کوردسـتان دەگرنـەوە و مـن بابەتێکی سـەربەخۆم لەسـەر ئەو بەشـانە نووسـیوە و بڕیارە لە گۆڤارێکی دەرەوەی وڵاتدا بڵاوبکرێتەوە.

وەک گوتم، کتێبەکان تەنیا پێرسـتی ئەو ٢٠ هەزار وێنەیەیان تێدا چاپ کراوە و من هەوڵم داوە لە نێویاندا وێنەی پێوەندیدار بە کورد یا کوردستان بدۆزمەوە، کە کارێکـی هاسـان نییە و زۆر وا هەیـە گەلێکیانم نەکەوتبێتە بەرچـاو لەبەروەی ٧٣١ لاپەڕە پێرست دۆزین و دیتنەوەی بابەتی دڵخواز سووک و سانا نییە.

وێنـەکان زۆرێـک لە ناوچەی سـابڵاغ هەڵگیـراون کە بۆکانیش بەشـێک بووە لە ناوچەی ئیداریی ئەو شارە. ئەوانەی خوارەوە هەڵبژاردەیەکن لە پێرستەکە و ئەگەر کەسـێک بیـەوێ زانیاریـی زیاتـری لێ وەدەسـت بهێنێ، دەبێ ڕاسـتەوخۆ سـەیری کتێبەکە بکا:

وێنەی ژمارە ٢٥٤١ ـ ٢٥٤٢ و ٢٥٥٠ سوارەی کورد لە نزیک سابڵاغ؛

وێنەی ژمارە و ٢٥٣٧ گوندی کوردان؛

وێنەی ژمارە ١٣٧٤ عەزیزخانی سەردار لەگەڵ فەرەجخانی ئەمینوددەولە؛

وێنەی ژمارە ١٣٠٤، ٩٠٨٥، ٩٠٨٨ قەڵای تەختی سولەیمان؛

وێنەی ژمارە ١١٩٤٤ گوڵاویئاغای کوڕی سەیفەددینخان؛

وێنەی ژمارە ٣٩، ١٨٣، ١٩٧ عێل و عەشایری لوڕ و کورد و بەختیاری؛

وێنەی ژمارە ٤٢٤٣ حەسەنئاغا ئامۆزای قادرئاغای سەرەکهۆزی گەورک؛

وێنەی ژمارە ١١٤٨ سەیفەددینخان کوڕی سەرداری موکری.[١]

---

١. فهرسـت عکسهای تاریخی ایران، جلد اول «دوره قاجار» بررسـی و تدوین قاسـم صافی بر مبنای یادداشـتهای شـادروان حسـین محبوبی اردکانی، ناشر: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ١٣٦٣/ ١٩٨٤، جلد دوم همان مشخصات، سال ١٣٦٤/ ١٩٨٥، فارسی.

دوو کتێب

یەکەم: چپ در ایران/ حزب دمکرات کردستان

دووهەم: اوضاع سیاسی، اجتماعی، تاریخی ایل بارزان»

لە ساڵی ١٩٥٦ەوە کە ئیدارەیەک بەناوی ساواک[1] دامەزرا و جێگەی «حکوومەتی نیزامی»ی تەیمووری بەختیاری گرتەوە تا ساڵی ١٩٨٠ و شۆڕشی گەلانی ئێران، کە بووە هۆی هەڵوەشانەوەی سیستەمی شایەتی ٢٥٠٠ ساڵە لە ئێران و تێداچوونی ساواک، شاری بۆکان هەرگیز لقی ساواکی نەبوو و بەگشتی دائیرەی شارەبانی هەندێ کاروباری ئەوانی ڕادەپەڕاند و ئیشوکاری ئاسایشی شار بەهۆی ساواکی شاری مەهابادەوە هەڵدەسووڕا.

بەم پێیە، بەڵگەنامەکانی پێوەندیدار بە ناوچەی بۆکان دەبێ لە ساواکی مەهاباددا پارێزرابێ و ئێمە دەزانین دوابەدوای سەرکەوتنی شۆڕش و دەستبەسەرداگرتنی دەسەڵات لەلایەن مەلاکانەوە، هەموو بەڵگە و ئەسنادی ساواکی مەهاباد ڕاگوێزرانە ورمێ و کەوتنە بەردەستی حکوومەتی نوێی ئێران و بەو شێوەیە، سەرچاوەیەکی گرنگی زانیاری لەمەڕ بارودۆخی سیاسیی ناوچەی موکریان لە بەردەستی کورد هەڵگیرا و کوردی لێ بێبەش کرا.[2]

ئێستا بۆ ئاگادار بوون لە چالاکیی ساواک و دەزگای ئاسایشی ئێران لە کوردستان (چ ڕۆژهەڵات و چ بەشەکانی تر)، دەبێ چاوەڕوانی دەستی جێگرەکەی،

---

١. سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک).

٢. بەڵگەنامەکانی شارەبانی و ژاندرمەری و بەخشداریی بۆکان دوابەدوای شۆڕشی ساڵی ١٣٥٧ گەیشتە دەست «شووڕای ئینقلاب»ی بۆکان. شووڕای ناوبراو ٣ کەسی کردە بەرپرسی ڕاگەیشتن بە بەڵگەنامەکان، یەک لەوان من بووم. ئێمە بۆ ماوەی چەند مانگێک بە بەڵگەنامەکاندا چووینەوە و چەند جاریش ڕاپۆرتمان لەسەر بەڵگەنامەکان دایە شووڕا و چەند بەڵگەنامەشمان بە دیوارەکانی شارەوە دا بۆ زانیاریی کۆمەڵانی خەڵک، بەڵام بەداخەوە بە دەست پێکرانی شەڕی کوردستان و هێرشی سپای ڕژیم بۆ سەر بۆکان ئێمە هەموومان شارمان بەجێهێشت و ئەو برادەرەی کە بەڵگەکان لای ئەو مابوونەوە لە ترسی گیانی خۆی هەمووی بردبوونە سەر ڕێگای بۆکان بۆ گوندی«گۆل» و لەوێ هەڵیڕشتبوون، ئیتر من هەرگیز نەمزانی چی بەسەر ئەو بەڵگە بەنرخانە هات.

واتە ئیتلاعاتی کۆماری ئیسلامی ئێران بین کە هەر ڕەوتی پێشووی تیژتر پێواوە.

لە ماوەی شەش ساڵی ڕابردوودا دوو بەرگ کتێب بڵاوبوونەتەوە کە هەرکام بەشێک لە بەڵگەنامەکانی ساواکیان سەبارەت بە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و باشوور گرتۆتەبەر.

کتێبەکان لە دەوری تەوەری چالاکیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و پارتی دێموکراتی کوردستانی عێراق دەگەڕێن و ئەو هەواڵانەن وا بەگشتی لەسەر هەندێ کەسایەتیی نێو ئەو دوو حیزبە و چالاکانی دیکەی کورد نووسراون و لە کاتی خۆیدا دراون بە ساواک و شارەبانی یاخود ساواک ئاڕاستەی کاربەدەستانی پایەبەرزی ئەو دەمی ئێران وەک شا و وەزیرەکانی کابینەی دەوڵەتی کردوون و هەر هەموویان لە پێوەندیی کورددان.

بەشێک لە بەڵگەنامەکان پێوەندییان بە شاری بۆکان و دەوروبەرییەوە هەیە و بریتین لە هەواڵ و ڕاپۆرت لەسەر خەڵکانی دانیشتووی شار و گوندەکانی دەوروبەر، لەوانە مامۆستا حەسەن قزڵجی، سەلاح موهتەدی، محەممەد ئێلخانیزادە، حسێن فاتحی و ئاغاواتی شار و گوند و بەو بۆنەیەوە لە پێوەندیی مێژووی سیاسیی هاوچەرخی بۆکاندا خاوەنی گرنگایەتیی زۆرن.

یەکەم کتێب، وەزارەتی ئیتلاعاتی ئێران دەریکردووە و دووهەمیان مامۆستای زەحمەتکێش کاک محەممەدعەلی سوڵتانی بە هاوکاریی ڕێکخراوی ئەسناد و کتێبخانەی نەتەوایەتیی ئێران بڵاوی کردۆتەوە. بەهۆی هاوبەشبوونی بابەتەوە هەردووکیانم پێکەوە ناساند، سەرچاوەی کارەکەی مامۆستا محەممەدعەلیش هەر هەمان ڕێکخراوەیە.

ئەوەش تایبەتمەندیی کتێبەکان، کە هەردووکیان بە فارسی نووسراون:

ئا. چپ در ایران بەروایت اسناد ساواک/ حزب دمکرات کردستان، جلد اول، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، تهران، ١٣٧٨/ ١٩٩٩)، ٤٩١ لاپەڕە (لەگەڵ ٤٤ لاپەڕەی پاشکۆ)؛

ب. اوضاع سیاسی اجتماعی تاریخی ایل بارزان، گردآوری و پژوهش محمدعلی سلطانی، بانضمام اسرار بارزان، دکتر اسماعیل اردلان، ١٣٢٥ شمسی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری سالامی ایران، تهران ١٣٨٣/ ٢٠٠٣، ٦٧٧ لاپەڕە.

کتێبی چریکە فیدائییەکانی خەڵکی ئێران

کۆماری ئیسلامی هەر لە سەرەتای دامەزرانییەوە بەڵگەنامەکانی نێو ئارشیڤی ساواکی شای کردۆتە چەکێک دژ بە نەیار و ناحەزانی خۆی و لە هەر کوێ ویستبێتی ڕاست و درۆی تێکەڵ کردووە و هاوڕێ لەگەڵ تەفسیر و لێکدانەوەی تایبەت بە خۆی، بۆ چاوبەست کردنی خەڵک کەڵکی لێوەرگرتوون. نموونەی ئەم کتێبانە زۆرن، هەر لە بەڵگەنامەکانی باڵوێزخانەی ئەمریکاوە تا «اسناد سیاسی ایران و عثمانی» و کتێبی سەبارەت بە حیزبی توودەی ئێران و تەنانەت حیزبی دێموکراتی کوردستان.

وا لە ساڵی ۱۳۸۷ ـ ۱۳۸۸ واتە ۲۰۰۸ ـ ۲۰۰۹دا بەرگێک کتێبی پڕلاپەڕە بەناوی «چریک‌های فدائی خلق» بڵاوبۆتەوە کە نووسەرەکەی «مەحموودی نادری»یە، ناوێک کە زۆر وێدەچێ خوازراوە بێ بۆ مەسئولێکی دەزگای ئیتلاعاتی ئێران.

کتێبەکە بابەتێکی تایبەتی لەسەر بۆکان تێدا نییە و هۆکاری ئەوەی وا من لێرەدا باسی دەکەم ئەوەیە گەلێک کتێب هەن کە هەست دەکرێ بابەتێک یا دووانیان سەبارەت بە بۆکان تێدا بێ و نووسەرانی دواڕۆژی مێژووی بۆکانیش بەو هەستەوە بچنە سۆراغی. جا من بۆ هاسانکردنەوەی کاریان کورتە باسێکی کتێبەکە لێرەدا دەهێنم:

بابەتی کتێبەکە مێژووی سەرهەڵدانی ڕێکخراوەیەکە بەناوی «چریک‌های فدائی خلق»، هەر لە سەرەتای پێکهاتنی تاقمی بچووکی ڕووناکبیرانی شارە سەرەکییەکانی ئێران وەک تاران و تەورێز لە دەیەی چلی ئێران (دەیەی شەستی سەدەی بیستەم)ەوە تا شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ۱۳۵۷ (۱۹۷۹) و ڕووخانی سیستەمی شایەتی لە ئێران.

نووسەر دەیهەوێ بەهۆی ۹۸۴ لاپەڕە نووسراوە و بەڵگە و وێنەوە هەوڵی کەمکردنەوەی نرخی خەباتی چەکداری بدا و ئەوەش بە یارمەتیی هەندێک هەواڵی

ڕاست و درۆ لەمەڕ کەسایەتیی ڕێبەرانی بزووتنەوەکە و دەرخستنی لاوازییەکانیان لە پەیوەندیی یەکتر و خەڵکدا. چریکی فیدایی لە کتێبی مەحموودی نادری‌دا نە یەک قارەمانی لەخۆبوردووی فیداکار، بەڵکوو سەرلێشێواوێکی ترسەنۆکی کینە لەدڵە کە نازانێ چی دەکا و بایەخ بە کاروباری کۆمەڵایەتی و تەنانەت سیاسی نادا؛ لە بنەماڵەکەی و خەڵکی دەوروبەر تەریکە؛ خەڵک نایانەوێ و ڕاپۆرتی لێدەدەن؛ لە کاتی دەست بەسەربوونیش‌دا خێرایەک خۆی دەدۆڕێنێ و هەرچی هەیە و نییە لای مەئموورانی بەئەدەب و خاوەن‌بەزەیی ساواک! دەیدرکێنێ، جا ئەگەر وەک بێهرووزی دێهقانی هەموو ئەندامی هەلاهەلا کرابێ و لە پەنجەی پێیەوە تا تەوقی سەری تێکشکاو و برینـدار بێ، هەموو ئەمانە بەهەڵکەوت بوون و هیچ پەیوەندییەکیان بە ئەشکەنجەوە نییە، دەنا ساواکییە میهرەبانەکان لە قوربان و سەدەقە زیاتر هیچیان پێنەگوتووە! (شەرحی برینەکانی سەر ئەندامی بیهرووز دێهقانی لە زمان «پزیشکی قانوونی»یەوە ٢ لاپەڕەی تەواوی کتێبەکەی گرتۆتەبەر (ل ٣٥٥ ـ ٣٥٦).

کتێبەکە ڕوونکەرەوەی بەشێک لە فێڵبازی و مەکری زیرەکانەی دەزگا ئاسایشەکان و یەک لەوان ساواکە بۆ نموونە، دەستبەسەر کردنی ئەندامێکی ڕێکخراوەکە و بەڵێنی هاوکاری لێوەرگرتن و ئازادکردن و خزاندنی بۆ نێو هەمان ڕێکخراوە و زانیاری کۆکردنەوە لەسەر ئەندامان بە یارمەتیی ڕاپۆرتەکانی دواتری هەمان شەخس (ل ٧٥٦، ٧٨٧ و ٨٠٦). فێڵبازییەکی سەمەرەی دیکەی ساواک ئەوە بووە کاتێک لە ڕێگەی «نفووزی»یەکانی خۆیەوە زانیویەتی تاقمێک لە چریکەکان بە شوێن ماڵ‌دا دەگەڕێن، ٣ ماڵی ئامادە کردووە و بە ئاژانسە ملکییەکانی سپاردوون، ئینجا لە ڕێگەی هەمان نفووزییەوە هەواڵی ماڵی بەتاڵی بە چریکەکان ڕاگەیاندووە و ئەوانیش بێ‌ئەوەی خۆیان بزانن چوون و ماڵەکانیان بەکرێ گرتووە و سووک و هاسان لەوێ گیراون یا شەهید کراون (ل ٦٨٨).

یا نامیلکەی چاپکراوی ڕێکخراوەکەی داوەتە کەسێکی خۆفرۆش کە بیاندا بە کەسانی تر و خۆیان درەنگتر هەر ئەو هەزارانەیان گرتوون (ل ٧٥٥)!

مەسەلەی ئەم «نفووزی»یانە خۆی جێگەی باسە و وێدەچێ ئیتلاعاتی ئێران لە

داخی هێزە پێشـکەوتنخوازەکانی ئێران و بۆ شـکاندنی ورەی ئەوان، تەنانەت ڕێز لە ساواکی شـاش بگرێ و بە ڕێکخراوەیەکی خاوەن‌دەسـەڵات و لەباری سیاسـییەوە «دروست»ی لە قەڵەم بدا.

کتێبەکە، بەرگی یەکەمە و بەو پێیە دەبێ بەرگی دیکەشـی بەدوادا بێ، بەڵام ئەم بەرگە نەک هەر بۆکان، بەڵکوو لە پەیوەندیی کوردستانیش‌دا هیچی تێدا نییە. هۆکاری مەسەلەکەش ڕوونە: بزووتنەوەی فیدائییان بزووتنەوەیەکی ڕووناکبیری و چریکیی نێو شار بوو لە شارەگەورەکانی ئێران و ئەو شوێنانەی کە لەباری ئابوورییەوە پێشکەوتوو و خاوەنی کارخانە و کرێکار بوون (تاران، تەورێز، مەشهەد و ئیسفەهان)، هەمووشی لەژێـر کارتێکەریی بزووتنەوە چریکییەکانـی ئەمریکای لاتینی وەک توپامارۆدا بوو. بەم پێیە نەیدەتوانی و نەشیتوانی لە کوردستان پێگەیەکی ئەوتۆ بۆخۆی بکاتەوە و تەنیـا لـە قۆناغـی شۆڕشـی گەلانـی ئێران لـە سـاڵی ١٩٧٩دا بوو کە لە کوردسـتان لایەنگـری پەیـدا کـرد و تەنانەت لەو قۆناغـەش‌دا لقی کوردسـتانیی ڕێکخراوەکە بە شـێوەیەک ڕەنگـی ناوچەیی بەخۆیەوە گرت، بەرەو مەسـەلەی نەتەوایەتیی کوردی کشـا و لـە بەرنامـەی سەرانسـەریی لقەکانی دیکـەی ڕێکخراوەکە لە ئێـران تەریک کەوتەوە.

لە کتێبەکەدا تەنیا باسێک کە لە کوردستان کرابێ بریتین لەوانەی خوارەوە:

علی‌اکبـر رضائـی [صفائـی] فراهانی لە نامیلکەی «آنچه باید یـک انقلابی بداند»دا نووسیویەتی: «لە هەڵسەنگاندنی هێزە شۆڕشگێڕەکان‌دا نابێ لە هێزە عەشایرییەکان، بەتایبـەت لە کوردسـتان و فـارس غافڵ بین...» (ل ٧٣٥) کە کوردی بە عەشـیرەتێک داناوە نەک گەل!

ئەو مارکسیستانەی وا لە ڕێکخراوی موجاهیدینی خەڵک جیا ببوونەوە، خوازیاری پێکهاتنی بەرەیەک لە کۆمەڵانی خەڵک بوون کە تێیدا «هەموو مارکسیست ـ لێنینیستە ڕاسـتەقینەکان، هەمـوو هێـزە خەباتکارە ئایینییـەکان، دێموکراتە شۆڕشـگێڕەکان و نوێنەرانـی بزووتنـەوە چەکدارە گوندییـەکان ڕێک بخرێـن» (ل ٧٩١)، کە ئاشـکرایە دەبێ بەشێکی ئەو «بزووتنەوە چەکدارە گوندییانە»ی جێ‌باسی ئەوان، بزووتنەوەی

نەتەوایەتیی کورد بووبێ و لێرەشدا کورد نەک گەلێکی شۆڕشگێڕ، بەڵکوو بە هەندێک چەکداری گوندی ناوبراوە!

تاقە مەسەلەیەکیش کە بۆکان بگرێتەوە کاتێکە کە نووسەر ناوی ئەندامانی تیمی تەداروکاتی لقی تەورێزی ڕێکخراوەکە دەبا و دەڵێ بریتی بوون لە: «... یۆسف کیشیزادە و...». دەزانین کە شەهید یۆسف کیشیزادە بەناوی خوازراوی «ڕەفیق حەسەن»ەوە بەرپرسی دەفتەری تازە دامەزراوی فیدائییانی خەڵق لە بۆکان بوو و چەکدارانە بەرانبەر بە هێرشی حکوومەت بۆ سەر شاری سەقز جەنگی و هاوڕێ لەگەڵ نەمر ئەبووبەکری حەمیدی هەر لەو شارە شەهید کرا و تەرمی هەردووکیان هێنرایەوە بۆکان و لەوێ ئەسپەردە کران (هاوینی ١٣٥٨). یادیان بەخێر بێ.

کتێبەکە بۆ ناسینی ساواکی شا و ئیتلاعاتی ئێران و ڕوانگەیان بە نیسبەت بزووتنەوە شۆڕشگێڕەکانەوە گەلێک بەکەڵکە، بەڵام بۆ ئەو لاوانەی وا شارەزایی‌یەکی ئەوتۆیان لە خەباتی ئەو ساڵانە نییە و هەواڵی ڕووداوەکان تەنیا لە زمان ساواک و بە تەفسیری ئیتلاعاتەوە مەلاکانەوە دەبیسن، دەتوانێ گومڕایی و سەرلێشێواوی پێکبهێنێ. هیچ شوێنێکی کتێبەکە و هیچ ڕستەیەکی بەبێ چاوەدێریی ڕاستەوخۆی ئیتلاعاتی کۆماری ئیسلامی و بێئیجازەی ئەوان و دوور لە بەرژەوەندیی ئەوان نەنووسراوە!

ئەفسانەی نفوزکردن؛ توێژینەوەیەک لەمەڕ مێژووی فیدائییان

لە بابەتی پێشوودا باسی کتێبێکم کرد کە دەزگا ئیتلاعاتی و جاسووسییەکانی ئێران سەبارەت بە مێژووی ڕێکخراوی چریکە فیدائییەکانی گەلی ئێرانیان پێکیهێناوە و بۆ بەدناو کردنی ڕێکخراوەکە لەبەرچاوی خەڵک و بەتایبەت لاوانی کەمئەزموون، بڵاویان کردۆتەوە.

زۆربەی زۆری هەواڵەکانی کتێبەکە ساختەن، هەر بۆیەش شایانی وەڵامدانەوە و بەدرۆ خستنەوەن؛ خۆشحاڵم کە باڵە جیاجیاکانی بزووتنەوەی فیدایی ئەم ئەرکە

پێویستەیان ئەنجام داوە و لە کۆتایی ئەم لاپەڕەیەدا لیستەی ئەو وتارانە دەهێنم کە خەڵکانی پەیوەندیدار بە مەسەلەکە نووسیویانن و لە ڕوانگەی خۆیانەوە بابەتەکانیان بە درۆ خستۆتەوە. یەک لە وتارەکان خاتوو فاتمە سەعیدی، دایکی ئەرژەنگ و ناسری شایگان، ئەو دوو منداڵە نووسیویەتی کە کتێبەکەی مەحموود نادری دەڵێ گوایە حەمید ئەشرەف لە کاتی هەڵاتندا بۆ ئەوەی نەکەونە دەست ساواک و زانیارییان لێوەرنەگیرێ، بە گوللە کوشتوونی! ئەو دایکە قارەمانە کە ئێستا بە سەری پیری و بە دڵشکاوی لە دەرەوەی وڵات دەژی، قسەی هەڵبەستراوی ساواک و ساواما بە درۆ دەخاتەوە و ڕێز و ئیحتیرامی خۆی ئاراستەی حەمید ئەشرەف و فیدائییەکانی تر دەکا.

جگە لەوانەی نێو لیستەی خوارەوە، کەسێکی تریش لەم بوارەدا هەنگاوی هەڵێناوەتەوە و وەڵامی نووسەری کتێبەکەی داوەتەوە، ئەویش «ئەلف. جیلۆ»یە، کە خۆی یەک لە چالاکانی سەرەکی و بەڕێوەبەرانی ڕێکخراوەکە لە سەردەمی شۆڕشی ١٣٥٧ و دوای ئەو بووە.[١]

جیلۆ، کە دوای شۆڕش بۆ ماوەیەکی باش لە کوردستاندا هەڵسووڕاویی نواندووە، ئێستا کتێبێکی ئەلیکترۆنیی لەسەر ماڵپەڕی فارسی «ایران گلوبال» بڵاوکردۆتەوە و تێیدا بەتایبەت لایەنێکی تۆمەت و تاوانەکانی کتێبی مەحموود نادری و ساوامای خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە و وەڵامدانەوە، ئەویش ئەو خاڵەیە کە لە کتێبە ساختەکەدا جەختی زۆری لەسەر کراوە و گوتراوە گوایە ساواکی ڕژیمی شا توانیبووی جاسووسانی خۆی بخزێنێتە نێو ڕێکخراوی چریکە فیدائییەکانەوە و لەم ڕێگەیەوە گەلێک لە هەڵسووڕاوانی گرتبوو یا شەهیدی کردبوون. «جیلۆ» سەرجەم بەو بابەتەوە خەریک بووە و بە بۆچوونی من توانیویەتی وەڵامی بەڕێوجێ بە تۆمەتەکان بداتەوە.

هۆی ئاماژەکردنی من بەو کتێبە و وتارەکانی نێو «کار ئۆن لاین» دەرخستنی ئەم

---

١. ا. جیلو، «افسانه نفوذ» کنکاشی در تاریخ فدائی»، چاپ الکترونی، سال ٢٠١٠، فارسی.
http://asre nou. net/php/view. php?objnr=8234

ڕاستییەیە کە ڕێکخراوی فیدائییان دوای شۆڕشی ١٣٥٧ لە شارەکانی کوردستان و یەک لەوان لە بۆکان گەلێکی هەڵسووڕاوی نواند و بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەو چالاکییانە بێگومان پێویست بە گەڕانەوە دواوە و زانینی مێژووی سالانی پێش شۆڕشیش دەبێ. ئەم نووسراوانەش دەتوانن ڕوونکەرەوەی گەلێک لایەنی کاری ڕێکخراوەکە بن کە مەحموود نادری و مامۆستاکانی بە دەستەقەسد شێواندوویانە.

بۆ سەرجەمی وتارەکان بڕواننە ئەم سەرچاوەیە، واتە ڕۆژنامەی ئەلیکترۆنیی «کار ئۆن لاین».[1]

ئەوەش لیستەی وتارەکان:

- بیانیه مشترک دو سازمان اتحاد فدائیان خلق ایران و فدائیان خلق ایران (اکثریت) پیرامون کتاب «چریک‌های فدایی خلق»؛
- درباره کتاب «چریک‌های فدایی خلق» فرخ نگهدار؛
- برای فرزندان من اشک تمساح نریزید! فاطمه سعیدی (مادر شایگان)؛
- اعلامیه چریک‌های فدائی خلق ایران در افشای تاریخ‌نویسی جلادان علیه چریک‌های فدائی خلق؛
- تلاش‌های مذبوحانه وزارت اطلاعات، سازمان چریک‌های فدایی خلق ایران؛
- درباره تاریخ‌نویسی به شیوه وزارت اطلاعات جمهوری اسلامی، سازمان فدائیان (اقلیت).[2]

1. http://www. kar online. com/ketab/ketab. html

٢. محمود نادری، چریک‌های فدائی خلق ایران، جلد اول: از نخستین کنش‌ها تا بهمن ١٣٥٧، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، تهران، چاپ سوم، بهار ١٣٨٨، ٩٨٤ صفحه، فارسی.

ژیاننامەی کەسایەتییەکانی ئێران

ئەو ژێدەرە شەش بەرگ کتێبی پڕلاپەڕەی فارسییە، کە ناوە تەواوەکەی بریتییە لە: «شرح حال رجال ایران در قرن ١٢ ـ ١۴» و شێوەی قامووسێکی زانیاریی سەبارەت بە تاکەکەسان (بەگشتی پیاوان)ی سیاسەتی ئێران لەو سێ سەدەیەی دوایی‌دا بەخۆیەوە گرتووە.

لە ڕاستی‌دا من هەموو ئەو بەرگانەم نەخوێندۆتەوە و تەنیا وەک سەرچاوەیەک لە کاتی پێویست و بۆ ناسینی کەسایەتییەک کەڵکم لێ‌وەرگرتوون. بەگشتی، ژیاننامەی زۆربەی زۆری بەڕێوەبەر و حاکم و وەزیر و وەکیل و کاربەدەستی هەمەچەشنەی حکوومی لە ناوچەی جۆربەجۆری ئێران و لەوان، کوردستان، کرماشان و ئازەربایجان؛ یا خەڵکی ئەو ناوچانە کە لە پێتەختی تاران سەرەپەتێکیان بەدەست بووبێ، لە کتێبەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە و وێنەی زۆریشیان لەوێ‌دا چاپ کراوە. بۆ نموونە، حەسەن‌عەلی‌خانی ئەمیر نیزامی گەڕووسی (بەرگی ١، لاپەڕە ٣۵٩ ـ ٣۶٧؛ بەرگی ۴، لاپەڕە ١٧٨)؛ شێخ عوبەیدیللای نەهری (ب ۴، ل ١١۵)؛ لوتفعەلی‌میرزا (کێشکچی‌باشی) ناسراو بە شازدە کە لە سەردەمی شۆڕشی شیخ عوبەیدیللادا حاکمی سابڵاغ بوو و ویستی هەمزاغای مەنگوڕ بگرێ (ب ۴، ل ١٣١)؛ میرزا عەلی‌نەقی کوردستانی (آصف اعظم) (ب ۵، ل ١۶٧) و...

ئەو ناوانەی وا ناوچەی بۆکان بگرنەوە لە کتێبەکەدا زۆر نین، بەڵام لە بەرگی یەکەم‌دا باسی هەمزاغای مەنگوڕ دەکا (لاپەڕە ۴۶٠)؛ لە بەرگی ٢، لاپەڕە ٣٢۶ ـ ٣٣۵دا باسی عەزیزخانی سەردار دەکا. بەرگی ۶، (ل ١٩) باسی موکری‌قڕانی ئەحمەدئاغای موقەددەمی مەراغەیی لە «بڵباس و مەنگوڕ»ی تێدایە.

ئەو ناوانەی وا من ئاماژەم پێکردن کەسانێک بوون کە خۆم پێویستم بە ژیاننامەیان بووە و لە کتێبەکەدا دۆزیومنەتەوە، بەڵام دڵنیام گەڕانی ورد دەتوانێ

گەلێـک نـاو و ژیاننامەی دیکـەی پەیوەندیدار بە ناوچەکەی تێـدا بدۆزێتەوە. بۆ ئەم کارە ئیندێکسـی کۆتایی بەرگەکانیش دەتوانێ بەکەڵک بێ. ناوەکان بەگوێرەی ناوی یەکـەم دەسنیشـانکراون بـۆ نموونـە: موقەددەمی مەراغەیـی دەبێ لـە ئەحمـەددا بدۆزرێتەوە و...[1]

١. مهدی بامداد، «شـرح حال رجال ایران در قرن ١٢ ـ ١۴»، کتابفروشـی زوار، تهران، جلد اول، چاپ چهارم ١٣٧١/ ١٩٩٢، ۵٩۵ صفحه، فارسی. جلد ششم، چاپ چهارم، ١٣٧١/ ١٩٩٢، ٢٩۶ صفحه، همراه فهرست و عکس‌ها، فارسی.

ژەنەڕاڵ حەسەن ئەرفەع و کورد

لە سەردەمی کۆماری کوردستان (۱۹۴۶)دا، حەسەنی ئەرفەع سەرۆکی ستادی ئەرتەشی ئێران بوو و کاری بەربەرەکانی کردنی سپای ئێران لەگەڵ هێزی پێشمەرگەی کورد و فیدائیيانی ئازەربایجانی لەژێر چاوەدێری و فەرمانی ئەودا بەڕێوە دەچوو. ئەرفەع لەلایەن دایکەوە ئینگلیزی و لەلای باوکەوە تورکی ئازەربایجانی بوو، لە ڕاپەڕینی سمکۆ (۱۹۲۰) و جوانڕۆیی‌یەکان (۱۹۳۱)دا فەرماندەی هێزی ئێران و لە چەند دەرفەت‌دا دەستی بە خوێنی ڕۆڵەی کورد سوور ببوو؛ لە مەسەلەی ئیعدامی پێشەوا و ڕێبەرانی دیکەی کوردیش‌دا هەر لایەنیکی توند و دوور لە ئاشتی بەرانبەر بەوان هەبوو، واتە دوای حەمەڕەزاشا، یەک لەو ئەفسەرە ئێرانییانەیە کە بوون بە هۆکاری ئیعدامیان.

ئەرفەع، دوای خانەنشینی و نیشتەجێ‌بوون لە ئورووپا، کتێبێکی بە ئینگلیزی نووسیوە و تێیدا بیرەوەری و روانینی خۆی سەبارەت بە کورد و کۆماری کوردستان دەربڕیوە. هەڵوێستی ئەرفەع بەرانبەر بە حکوومەتی میللیی ئازەربایجان و بەتایبەت کۆماری کوردستان گەلێک نەرێنییە و لە کتێبەکەدا داکۆکی لە دەوری سپای ئێران لە تێکشکاندنی هەر دوو حکوومەتەکە کراوە. ئەرفەع لە کتێبەکەدا هەندێک ئاماژەی بە ناوچەی دەوروبەری مەهاباد و لەوانە بۆکان و کەسایەتییەکانی ئەو مەڵبەندە کردووە، کە من لێرەدا دەیانخەمەڕوو. یادداشتەکانی من لەبەر دەقی فارسیی کتێبەکە هەڵگیراون، کە بەداخەوە تەرجەمەیەکی گەلێک ناتەواو و بێ‌سەروبەرەیە و ناوی وەرگێڕ و بنکەی چاپەمەنیشی بە سەرەوە نییە، بەڵام هەوڵ دەدەم دواتر نوسخە ئینگلیزییەکەشی پەیدا بکەم کە دەزانم لە کتێبخانەی «سواس»ی لەندەن هەیە، ئینجا بەراوردکاریی دوو دەقەکە دەکەم.

کتێبی ئەرفەع بەگشتی باسێکی ڕاستەوخۆی لەمەڕ بۆکان تێدا نییە، بەڵام باسی هۆزی موکری و سابڵاغ و سەقزی کردووە کە بۆکانیش دەگرنەوە. ئەوەش

نووسینەکانی:

- لاپەڕە ٢٥: (وەرگێڕاو لە شەرەفنامەی بدلیسی)، زنجیرەی ئەمیرانی کورد بریتی بوون لە ئەمیرانی موکری کە دانیشتووی باشووری گۆلی ورمێ و لە بنەڕەتدا بەشێک بوون لە تایفەی بابان.
- لاپەڕە ٣٠: شێخ عوبەیدوللا[ی نەهری] دوای کۆکردنەوەی چەند هەزار کەس لە شەڕەنگیزانی هۆزە جیاوازەکان و موریدانی خۆی، هاتە سابڵاغ (مەهاباد)ەوە و لێرەدا زۆرێکی تر لە هۆزە کوردەکان وەک... گەورک و مەنگوڕ و... لەگەڵی کەوتن و هێزی شێخ بەرەو میاندواو دەستی کرد بە پێشەوەچوون و لەو شوێنەدا بەربووە شیعە کوشتن [دەزانین کە شێخ خۆی نەهاتە ناوچەکە و شێخ عەبدولقادری کوڕی نارد].
- لاپەڕە ٥٣: هێز و دەسەڵاتی سمکۆ لە باکوورەوە دەگەیشتە شاری «خۆی» و لە باشوورەوە تا دەوروبەری سەقز دەڕۆیی.
- لاپەڕە ٥٨: ستوونێکی هێزی ئاشوورییەکان ئابلۆقەی سپای کورد و تورکیان لە مەهاباد تێکشکاند و بەرەو ساینقەڵا چوونە پێشەوە... لە هاوینی ساڵی ١٩٢٠دا من فەرماندەی یەک لەو «اسکادران»انە بووم کە لە تارانەوە هاتبوون بۆ بەهێزکردنی تەورێز [دژ بە سمکۆ].
- لێرەدا ئەرفەع باسی بەشداریی ڕاستەوخۆی خۆی دەکا لە شەڕی دژ بە سمایلئاغای سمکۆ لە میاندواو و شاری «خۆی» و دەڵێ نزیکەی ٥٠٠ کەسم لەنێو هۆزی ئەفشار کۆکردەوە و هێڵی جیاکەرەوەی زمانی کورد و تورکم لەسەر چۆمی تەتەهوو داگیر کرد. هەروەها دەڵێ لە شەڕی ناوچەی سەلماسدا ئەسپەکەم کوژرا و ناچار بووین پاشەکشە بکەین (لاپەڕە ٦٠ و ٦١).
- لاپەڕە ٧٢: ئەو کەسانەی وا لە ساڵی ١٩٤٥دا بانگهێشتنی باکۆ کران بریتی بوون لە:... ئەمیر ئەسعەدی دێبوکری و عومەری عەلیاری کوڕی، حاجی بابەشێخ، عەبدوڵڵا ئێلخانیزادەی بۆکان و...
- لاپەڕە ٧٣: ئەمیر ئەسعەدی سەرۆکی هێزی دێبوکری بە ڕەزامەندیی هێزی داگیرکەری سۆڤیەتی کرایە حاکمی مەهاباد.

- لاپەڕە ١٤٢: پەنابەرانی شۆڕشی ئەیلوول [باڵی دەفتەری سیاسی] سەرەتا نێردرانە سەقز و پاشان هەمەدان[١٩٦٦].[1]

١. حسن ارفع، «کردها و یک بررسی تاریخی و سیاسی»، ترجمه از متن انگلیسی لندن، چاپ دانشگاه آکسفورد، نیویورک، تورتنو، ١٩٦٦، شوێنی چاپ (؟)، ساڵی چاپ (؟)، ١٥۴ لاپەڕە، فارسی.

ژیاننامەی مام جەلال تاڵەبانی

کورد لە نووسینی بیۆگرافی، واتە ژیاننامەی کەسایەتییە مێژوویی‌یەکانی خۆی‌دا گەلێک کەمتەرخەمە و ئەوەش وای‌کردووە کە نەیاران لەجیاتی خۆیی ئەم ئەرکە بگرنە ئەستۆ و بەرژەوەندیی شەخسی و ڕاسپاردەی دوژمنانیش تێکەڵ کارەکە بکەن.
کتێبی فارسیی «پس از شصت سال» ئامادەکردنی «عیرفان قانعی‌فەرد»ی کوردە کە ساڵی ١٣٣٨/ ٢٠٠٩ لە تاران بڵاوببوویەوە. کتێبەکە کۆمەڵەی سەدان چاوپێکەوتن و وتوویێژی نووسەرەکەیەتی لەگەڵ کەسایەتییە کوردەکانی وەک: «مام جەلال، دوکتۆر کەمال فوئاد، دوکتۆر مەحموود عوسمان، نەوشیروان مستەفا ئەمین، سارمخانی سادق‌وەزیری»؛ لە غەیرەکوردیش کەسانێکی وەک: «بەنی سەدر، نوام چامسکی، ئەردەشێر زاهیدی، حاج سەیدجەوادی و...» لەم کتێبەدا کەڵک لە گەلێک سەرچاوە بە چەندین زمان وەرگیراوە. بەگوێرەی قسەی نووسەر، کتێبەکە لە سێ بەرگ پێکهاتووە کە سەرجەم بیرەوەری و ڕووداوی ساڵانی نێوان ١٩٢٣ ـ ٢٠٠٥ دەگرنەبەر و ئەوەی وا ئێستا بڵاوکراوەتەوە، تەنیا بەرگی یەکەمییەتی کە کاری نووسینی، سێ ساڵی خایاندووە (لاپەڕە ١١ ـ ١٢).

زمانی نووسینی کتێبەکە زۆر پاراو نییە و مۆرکی کەم‌ئەزموونیی نووسەری لە نووسینی فارسی‌دا بەڕوونی پێوە دیارە. جگە لەوەش، بێ‌دیققەتی و وردنەبوونەوە لە بابەت و باسەکانیش دیاردەی بەرچاوی کارەکەیە و من کەمتر کتێبی لەو چەشنەم دیتووە ئەوەندەی هەڵەوپەڵەی زەق پێوە دیار بێ، کە زۆرێکیانم لە پەڕاوێزی کتێبەکە یادداشت کردووە و بەتەمام لە وتارێکی سەربەخۆدا بڵاویان بکەمەوە.

بابەتەکانی نێو کتێبەکە و هەندێک چاوپێکەوتنی دواتری نووسەر لەگەڵ تەلەفیزیۆن و چاپەمەنییە دەورەیی‌یەکان چەشنە کێشە و هەرایەکی لەنێو کۆمەڵانی خەڵکی کورددا ناوەتەوە و بەرەو ئەوە دەڕوا مەترسیی دووبەرەکی و نێوان‌ناخۆشیی کورد و کوردی لێ‌بکەوێتەوە و یەک لە ئامانجە سەرەکییەکانی بەرهەمهێنەرانی کتێبەکەی

پێ بگاتە ئەنجام.

ئـەوەی ڕاسـتی بـێ کتێبەکە ژیاننامـەی تاکەکەس نییە و مێـژووی بزووتنەوەی چەکداریی کوردە لە باشوور لە پشت عەینەکێکی تایبەتەوە کە زۆر لە عەینەکی عیسا پێژمان و ساواک دەچێ و دوور نییە ئەگەر خواستی دەوڵەتی ئێران لە پشت کارەکەوە نەبووبێ، لانیکەم سـەرجەمی بابەت و بەتایبەت بووچـوون و ئاکام وەرگرتنەکانی نووسەر لە ڕاستەی سیاسەتی ئەوان و ڕوانینی ئەوان‌دابێ. بە یەک ڕستە، ئەم کتێبە پیلانێکـی دژ بـە کـوردە بۆ گەورەکردنەوەی کەلەبەری نێـوان حیزب و لایەنەکان و هیچی تر!

مـن لـەم وتـارەدا کارێکم بەو مەسـەلەیە نـەداوە و ئەوەی کە جێگەی باسـم بێ بابەتی پەیوەندیدار بە بۆکانە و هیچی تر.

سەبارەت بە بۆکان لە لاپەڕە ٧٣دا گوتراوە:

«تاڵەبانییـەکان بنەماڵەیەکـی گـەورەن... کـە هەموویـان نـەوە و نەتیجـەی شـێخ ئەحمـەدی تاڵەبانیـن و ئەویـش خـۆی کـوڕی «مەحمـوودی زەنگەنە»یـە. گـۆڕی باوەگەورەی [جەلال] تاڵەبانی واتە «ئاغاڕۆستەم» (یا ڕۆستەمخان) کەوتۆتە ناوچەی قەرەداغ. لە سەردەمی خۆی‌دا لە بۆکان، یەک لە شارەکانی کوردستانی ئێران ژیاوە [ڕوون نییـە ئاغاڕۆسـتەم یـا شـێخ ئەحمـەد؟] و لە ئاغـا و خاوەن‌ملکـە گەورەکانی ناوچەکـە بـووە کـە لـە سـەردەمی حوکماتـی شاعەباسـی سـەفەوی لـە دەورەی سـەفەوییەکان‌دا خسـتوویانەتە بـەر گوشـار بـۆ ئەوەی دەسـت لە ئایینزای سـوننە هەڵبگـرێ و ببێتە شـیعە، ئەویـش ناچار پەنای بردۆتە بەر کوردسـتانی عێراق و لە ناوچەی قەرەداغ نیشتەجێ بووە» (ل ٧٣).

وەک گوتـم، کـەم دیققەتـی بە زۆر شـوێنی کتێبەکـەوە دیارە و یـەک لەوانە لەم بەشـەدا دەردەکـەوێ کـە کاتێ لە لاپـەڕە ٧٣دا مەحموودی زەنگەنە بە کوڕی شـێخ ئەحمـەدی تاڵەبانـی دادەنێ (سـەرەوەتر)، لە لاپەڕە ٧٤دا دەنووسـێ: «شـێخ ئەحمەد خەریکی ئاوەدان‌کردنەوەی ئەو گوندە بچووکە بوو و کوڕەکەشی مەلا مەحموود، بە دەرس‌خوێندنەوە خەریک بوو»، واتە مەلا مەحموود جارێک دەکاتە باوکی شێخ ئەحمەد و جارێکـی تـر دەیکاتـە کوڕی! سـەیرتر لە هەمـووان ئەوەیە ڕێـزدار دوکتۆر نووری

تاڵەبانی لەناملکەی «شێخانی ئیرشادی تاڵەبانی و چەند ناودارێکی تری ئەو بنەماڵەیە» چاپی ساڵی ٢٠٠٢دا، دەنووسێ: «شێخ مەحموود[ی زەنگەنە] کوڕی ئاغاڕۆستەمی کوڕی ئاغایۆسفە لە نەوەی کاکەسووری ناوچەی بۆکان»! بەو شێوەیە، مەتەڵۆکەی نووسەری ژیاننامە کاتێ تێکەڵاوی بۆچوونی دوکتۆر نووری دەبێ، سێ سەری لێدەبێتەوە کە چارەسەری کۆتایی بۆ خوێنەر لە گونجان نایە!

دوکتۆر نووری لە هەمان شوێندا تاوتوێی کێشەی ناوی ئەو کەسە دەکا کە چۆتە باشووری کوردستان و بۆچوونی خۆی بەو چەشنە دەردەبڕێ: «مەلا مەحموود نزیکەی ٣٠٠ ساڵێک لەمەوبەر بۆ تەواوکردنی خوێندن، بە فەقێیەتی ڕووی کردۆتە باشووری کوردستان»؛ ئەوەش بە هەمان شێوە جیاوازە لە قسەکانی نووسەر هەم سەبارەت بە ناوی ئەو کەسەی وا چۆتە باشوور و هەم سەبارەت بە هۆکاری چوونی. لە پەراوێزی ژمارە ١٦٣ی بەشی ١ی کتێبەکەدا هەروەها گوتراوە: «ڕۆستەم کوڕی یۆسف، کوڕی کاکەسووری بۆکان.»

جگە لەم خاڵانە بابەتێکی ئەوتۆ سەبارەت بە بۆکان لە کتێبەکەدا بەرچاو ناکەوێ، بەڵام هەندێک ئاماژە بە بۆکان و ناوچەکەی و کەسانی خەڵکی بۆکانیش هەن کە لێرەدا دەسنیشانیان دەکەم:

١. «دایکی مام جەلال لە هۆزی مەنگوڕە» (ل ٧٥)؛

پەراوێزی ژمارە ١٦٤ی هەمان بەش دوو دێڕ و نیو زانیاریی سەبارەت بە ناوچەی بۆکان و شارەکانی دەوروبەری گرتۆتەبەر؛

٢. «چاپخانەیەکیش لە نزیک قوتابخانەکە بوو [لە مەهاباد]، کە حەسەنی قزڵجی وتارنووس لەو چاپخانەیە کاری دەکرد» (ل ١٦٨)؛

٣. لە زمان عیسا پێژمانەوە دەنووسێ: «درەنگتر ئەوانم لە بۆکان چاو پێکەوت (١٩٦٦)، مامە و عومەر دەبابە و [نووری] شاوەیس، کە لەسەر سەفەری بەغدا بوون و پێیان گوتم چاویان بە بارزانی دەکەوێ!» (ل ٨٩٩)؛

٤. نووسەر ئەم دێڕانەشی لە زمان مام جەلالەوە گێڕاوەتەوە:

٥. کاتی پەنابردنمان بۆ ئێران [ساڵی ١٩٦٦]، ... ڕۆژی دواتر لە خەو هەستاین و دیتمان سەرهەنگێکی ئێرانی لە تەنیشت ئێمە خەیمەیەکی لێداوە. ناوی سمکۆ

عەلیار بوو و گوتی «دەورتان گیراوە» (ل ٩٦٠)؛

٦. «عیسا پێژمان (سەرهەنگی ساواک و خەڵکی سنە) ئێمەی خۆش دەویست. ئەو دەم کوردێکی دیکەش لەلایەن سپاوە هەبوو کە ناوی سەرهەنگ سمکۆ عەلیار بوو. ئەوانەیان وەک بەرپرسی ئێمە دیاری کردبوو» (ل ٩٦٣).

لەم چەشنە بۆچوون و قسەوباسانە لە کتێبەکانی پێژماندا زۆرن و قانعیفەرد، بەبێ ئەوەی کەمترین گومان لە ڕاست و دروستییان بکا، هەمووی لەسەر کورد کردوون بە ماڵ و بە جلوبەرگێکی نوێوە دووپاتی کردوونەتەوە و ناوی کورد و بزووتنەوەی کوردی پێ زڕاندوون. من قوتابی نەمر دوکتۆر محەممەدسدیقی موفتیزادە و هاوپۆل و ناسیاو و ئەگەر بتونم بڵێم دۆستی کاک سوارەی ئێلخانیزادە بووم و ڕادەی دڵسۆزی و خەمخۆریی ئەوانم بەرانبەر بە گەل و نیشتمانەکەیان دەزانی. هێنانەوە و نوێکردنەوەی ئەو بوختان و درۆ و دەلەسەیەی وا پێژمان دەیداتە پاڵ ئەوان و دەڵێ بە فەرمانی ساواک چوون بۆ نێو کوردەکانی ئورووپا، دیارە لە بەرژەوەندیی ساواکی ئەو دەم و ئیتلاعاتی سەردەمیشدایە، بەڵام پرسیار ئەوەیە دەبێ چ سوودێکی بۆ قانعیفەرد هەبێ وا بەبێ سێودوو بە ڕاستیان وەردەگرێ و لەو وتوویژەکانیدا دووپاتیان دەکاتەوە هیچ، پاڵ بە خوێنەریشەوە دەنێ کە قسەی ساواکییەکی بەکرێگیراوی ئێرانی گوتەنی «دایی جان ناپلیۆنی» بە ڕاست وەربگرێ و پەڵەیەکی شەرمەزاری بخاتە سەرشانی کەسایەتیی پاک و خزمەتگوزاری ئەو خەڵکە لەخۆبوردووانە.

با لە کۆتاییدا ئاماژە بەخاڵێک بکەم: من ماوەیەکی باشی دوو ساڵە هاتوچۆی «پۆبلیک ڕیکۆرد ئۆفیس»م کرد لە ناوچەی «کیوو»ی لەندەن کە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیای لێڕاگیراون. ئەو دەم ماڵم لە ناوچەی «فولهام»ی لەندەن بوو کە زۆریش لە «کیوو» دوور نییە. بە گەڕان و دۆزینەوە و خوێندنەوەی بەڵگەنامەکان لە شوێنەکە و کڕینی کۆپیی هەندێکی تر و پێداچوونەوەیان لە ماڵەوە، لە هەموو ماوەی ئەو دوو ساڵەدا تەنیا توانیم ١٣٠ بەڵگە وەربگێڕمە سەر کوردی و لە کتێبێکدا بڵاویان بکەمەوە بڕواننە کتێبی: «ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیادا». کاتێ کە قانعیفەرد لە وتوویژی

گۆڤاری لیڤین‌دا باسی لە خوێندنەوەی هەشت‌هەزار بەڵگەنامەی ئەمریکاییەکان کردبوو سەرم سوڕما کەسێک لە تەمەنی ئەودا و لە ماوەی ئەو چەند مانگەدا کە هات‌وچۆی ئەمریکای کردووە، تەنانەت بە یارمەتیی ئینتەرنێتیش، چۆن دەبێ توانیبێتی ئەو هەشت‌هەزار بەڵگەنامەیە لەنێو دەریای بەڵگەنامەکان‌دا بدۆزێتەوە یەک، ئینجا بیانخوێنێتەوە و تەرجەمەیان بکا و وت‌وویژیان لەسەر بکا و بیانکاتە کتێبش! تۆ بڵێی هەندێک «ئیمدادی غەیبی» لە پشت ئەم و کارەکەیەوە نەبووبن؟[١]

١. قانعی‌فرد، عرفان، «پس از شصت سال، زندگی و خاطرات جلال طالبانی»، جلد اول، نشرعلم، تهران ١٣٨٨/ ٢٠٠٩، ١٠٥٦ صفحه، فارسی.

کتێبی کورد و کوردستان

من ئەم کتێبەی «عیسا پێژمان»م پێشتر خوێندبۆوە و دەمزانی مامۆستای نەمر هەژار سەبارەت بە نووسەرەکەی گوتبووی «گەورەترین جاشی مێژووی کوردە»، بەڵام دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی «در دامگە حادثە»، کە وتوویژی «عیرفان قانعیفەرد»ە لەگەڵ پێژمانی هاوبیر و هاوڕێبازی خۆی، بە باشم زانی پێش خوێندنەوەی «در دامگە حادثە»، جارێکی دیکە کتێبەکەی پێژمان بخوێنمەوە. ئەوەی لێرەدا دەیبینن، ئاکامی ئەم پێداچوونەوە تازەیەیە لە کتێبی «کردها و کردستان»ی عیسا پێژمان.

کتێبەکە چوار بەرگە و بە فارسی نووسراوە. بەگوێرەی ڕووبەرگی کتێبەکە، بەرگی یەکەم مێژووی کۆن و جوغرافیای کوردستانە، بەرگی دووهەم لایەنی کۆمەڵایەتی و ئابووریی کوردستانی گرتۆتەوە، بە هەندێک زانیاریی کۆن و دەیان جار دووپاتکراوەی سەرچاوە فارسییەکانەوە. بەرگی سێهەم و چوارەم هەردووکیان لە مەسەلەی سیاسەتی کوردستاندان و من لێرەدا چاوێک بەو دووبەرگەی سێ و چوارەدا دەخشێنم.

پێژمان وەک «سەرۆکی تاقمی ئیتلاعاتیی ساواکی ئێران لە عێراق»، سێ ساڵ لەو وڵاتە ژیاوە. ئەو ساڵانە، هاوکات بووە لەگەڵ کۆدەتای عەبدولکەریم قاسم و نزیکایەتیی سیاسەتەکەی لە یەکییەتیی سۆڤیەت، کە دژایەتیی ڕۆژاوا و ئیسرائیل و ئێرانی لەگەڵ حکوومەتەکەی بەشوێندا هات. پێژمان لەو برگە مێژوویییەدا لە بەغدا بووە و بەگوێرەی بیرەوەرییەکانی، لە مەسەلەی نزیکبوونەوەی ساواک و بەگشتی، حکوومەتی ئێران لە کوردی باشووردا دەورێکی زۆری بینیوە. لە ڕاستیدا پێژمان ئەسپی تڕۆوای ساواک و ئێران بووە بۆ فەتحی قەڵای شۆڕشی ئەیلوول. پێژمان لە کاری خزمەت بە سیاسەتی ئێران و خەیانەت بە کورددا بە ڕادەیەک سەرکەوتوو بووە، کە ڕاستەخۆ کەوتۆتە پەیوەندی گرتن لەگەڵ شا و ئەگەر قسەکانی درۆ نەبن، چەند جار ڕاپۆرتی بارودۆخی کوردستان و عێراقی ڕاستەوخۆ

بە شا ڕاگەیاندووە و فەرمان و ڕێنومایی لێوەرگرتووە.

پێژمـان ئێرانیچییەکـی کەموێنەیـە و هەمـوو خولیـا و ئاواتەکانـی بریتیـن لـە گەڕانـەوەی «عظمـت»ی ڕابـردووی ئێرانـی مەزن، واتە بەسـترانەوەی سـەرلەنوێی بەشـە دابڕاوەکانی خاکی هەخامەنشـی و ساسـانی... بە کلکی ئێرانی ئەمڕۆوە! هەر لـەم پەیوەندییـەشدا ئـەو کـوردەی خـۆش دەوێ کە بیـەوێ لە هەمـوو پارچەکانی کوردستانەوە بێتە ژێر ئاڵای «ئێرانی دایک»!

ئـەم هەسـتە شەخسـییە لـەو بڕگـە مێژووییەدا تێکـەڵاو دەبێ لەگـەڵ ئەرک و بەرپرسایەتیی ئیداری و ڕێکخراوەیی و لە ئەنجامدا نۆکەرێکی لێ دروست دەبێ کە هیچ ئەرکێک ناناسـێ جگە لە خزمەتی سـاواکی شـا و خەیانەت بە شۆڕشـی کورد. بەداخەوە هەندێک ڕووناکبیر و نووسەری کورد هەواڵ و ڕاگەیاندنەکانی پێژمانیان کردۆتە سـەرچاوەی نووسـینەکانی خۆیان و لەو ڕێگەیەوە بۆچوونی چەوت و دژە کوردی ئەو خۆفرۆشەیان هێناوەتە نێو سیاسەتی کوردەوە، خوا خێریان نەنووسێ!

ئەوەی خوارەوە هەڵبژاردەیەک لەو لاپەڕانەی کتێبەکەی پێژمانە، کە تێیدا باسی چوونـی خـۆی بۆ عێراق و پەیوەندی گرتنی لەگەڵ گەورەپیاوانی کورد دەکا لەپێناو هەڵخەڵەتانـدن و هەڵخلاندنیـان بـەرەو ڕاپەڕیـن دژ بـە عەبدولکەریـم قاسـمێک کـە ئیسرائیل و شا و ڕۆژاواییەکان بە دۆستی سۆڤیەت و دوژمنی خۆیان دەزانی:

«مانگـی جۆزەردانـی ١٣٣٨ (١٩٥٩) چوومـە مەئمووورییەتی عێـراق... وردەوردە پەیوەندیـم لەگـەڵ سـەران و گەورەپیاوانـی کـورد لـە وەزیـر و وەکیلـەوە تـا سـەرەکعەشـیرە و خـان و بەگ و بەگـزادە و حیزبی و ناحیزبی بەسـت... لەوانەی وا پەیوەندیم پێوەکردن، مەحموود بابان وەزیر و وەکیلی ڕژیمی پێشوو بوو کە لە بەیرووت چاوم پێی کەوت و دۆستایەتیمان قایم و قایمتر بوو و گەیشتە هاوکارییەکی شـەرەفمەندانە... سـەرتیپ فوئـاد عـارف خەڵکی سـلێمانی و کەسـایەتییەکی گرنگی سپای عێراقی بوو. لەگەڵ ئەویشدا دۆستایەتیم پێکهێنا و زۆرجار دەچوومەماڵی... من لەگەڵ زۆربەی بەرپرسانی پارتی دیموکراتی کوردستان وەک جەلال تاڵەبانی و

عیسا زەبیحی[١] و ئەوانی تردا ناسیاویم پەیدا کردبوو و پێش مەئموورییەتی عێراقم یەکترمان دەناسی و لە نییەتی یەکتر ئاگادار بووین...» (ل ٩٢ تا ١١٢).

پاشان پێژمان باس لە دوو تەرحی جیاوازی ساواک دەکا بۆ کەڵک وەرگرتن لە کورد و شیعەی عێراق دژ بە قاسم و پەیوەندی گرتنیان لەگەڵ «دژی شۆڕش»ی عێراقی و دەنووسێ کە لە ئەنجامدا بڕیاری ساواک هاتە سەر ئەوەی کە هاوکاری کردنی کوردی باکووری عێراق ببێتە تەوەری سەرەکیی کارەکان [دژ بە حکوومەتی قاسم]:

«... عومەر دەبابە و عەلی عەسکەری دوو کەس لە خەڵکانی هەڵبژاردە و «ئازادمەرد»ی حیزبی لە پارتی دێموکرات بەگوێرەی عەمەلیاتێکی گەلێک هەستیارانە و بەدزی هەموو ڕێکخراوە ئینتیزامی و ئیتلاعاتییەکانەوە هاتنە تاران... تەرتیباتی هاوکاری، پەیوەندیگرتن، ناردنی یارمەتی و چەک و تەقەمەنی و جلوبەرگ و... درا... مەلا مستەفا بە هیچ شێوەیەک باوەڕی بە کاری ڕێکخراوەیی و حیزبی نەبوو... شەڕێکی تەواو لە نێوان ڕاپەڕیوانی باکووری عێراق و سپای عێراقی درێژەی کێشا... جەلال تاڵەبانی یەک لە «دوستداران»ی ئێرانزەمین و «علاقمندان»ی میللەتی مەزنی ئێرانە» (ل ١١٢ ـ ١١٦).

پێژمان هەر لێرەوە دژایەتیی خۆی لەگەڵ بارزانی دەست پێدەکا و بە شان و باڵی دەفتەری سیاسیدا هەڵدەڵێ و ئەو هەڵوێست گرتنە تا لاپەڕەی کۆتایی کتێبەکەی درێژە دەکێشێ، هەڵوێستێک کە بە توندوتیژییەکی زیاترەوە لە نووسین و وتووێژەکانی عیرفان قانعیفەردیشدا دەردەکەوێ. ئەوە یەک لەو خاڵانەیە کە دەبێ لێی بکۆڵدرێتەوە و بزاندرێ ئەم دوو جاشە گەورەیەی ساواک و ساوامای ئێران بۆچی لایەنیان بە نیسبەت دەفتەری سیاسییەوە وەها نەرم و دۆستانە و گەرموگوڕە، لە کاتێکدا بارزانی ئەو دەم و مەسعوود بارزانیی ئێستا بەتوندی دەخەنە بەر هێرش؟ ئایا دەیانەوێ کەلەبەری نێوان ئەو دوو باڵە

---

١. مامۆستا عەبدوڕڕەحمان زەبیحی ماوەیەک لە باشووری کوردستان بەناوی خوازراوەی عیساوە دەژیا.

سـەرەکییەی شۆڕشـی کـورد لە باشـوور گـەورە بکەنـەوە و کەڵکـی لێوەربگرن؟ ئایـا ڕێبەرانـی کـورد بـەو ئامانجە گڵاوەی دوژمنـان دەزانن؟ ئەگـەر دەزانن بۆچی ئـەو دەمیـش و ئێسـتاش دەرەتـان دەدەنـە ئـەو دوو کەسـە ناسـراوە بـە خەرج و پیتاکـی ئـەوان کتێـب بنووسـن و بـە چەندەهـا زمان بـڵاوی بکەنـەوە؟ بۆچی دەبێ دەرگای ماڵ و ئۆفیس بۆیان کراوە بێ، یەکەمیان لە بارەگای شـۆڕش و ئەویتریان لە ناوچەی سەوزی بەغدا و کاخی سەرۆککۆماردا تەراتێن بکەن؟

هــەر چۆنێـک بـێ، مەسـەلەی پێژمان بـەو دوو لاپەڕەیـە تەواو نابـێ و من لێرە بەدواوە دەچمە سەر بابەتی سەرەکیی پەیوەندیدار بەو وتارانە، واتە باسی ناوچەی بۆکان لە کتێبەکەدا:

لـە کتێبـی «کردها و کردسـتان»ی پێژماندا ئەو بابەتانـەی وا بۆکان و ناوچەکە بگرنـەوە، زۆر نیـن. لێـرەدا دەسنیشـانی چەنـد خاڵێـک دەکـەم کە لـە خوێندنەوەی لاپەڕەکانی کتێبەکەدا تووشیان هاتووم. بەشی هەرە زۆری بابەتەکانیش ئەوانەن کە پێژمان لە کتێبی بیرەوەریی خەڵکانی هەمەچەشنە بە فارسی و بە دەگمەنیش کتێبی کوردی کۆپی کردوون. زۆرێک لە هەواڵە ڕاگوێزراوەکان شێوێندراون و گۆڕاون و بەگشتی ناتەواو و کەمتر جێگەی بڕوان:

بەرگی سێهەم

- «مەحموودخانی کانیسانان» لەلایەن دایکەوە باپیرەگەورەی منە (ل ٢٢٥).
- لاپـەڕە ٢٣٣ ـ ٢٤٣ هەڵبـژاردەی وتارێکـە کە نەمـر عەلی گەلاوێژ لە ژمارە ١٠ی گۆڤـاری «دنیـا»ی حیزبی توودەی ئێران (مانگی دەی ١٩٧٨/١٣٥٦)دا سـەبارەت بە ئێرانی دوای ڕەزاشا و حکوومەتی میلليی کوردستان و ئازەربایجانی ساڵی ١٣٢٤ی نووسیوە. پێژمان لێرەدا، عەلی گەلاوێژ بە کاک عەلی ناودەبا!
- لـە لاپـەڕە ٢٤٣ ـ ٢٤٤دا ژیاننامەیەکـی کورتـی عەلـی گەلاوێـژ نووسـراوە بەبێ ئـەوەی سـەرچاوەکەی ڕابگەیەنـرێ. نووسـەر دەڵـێ «عەلـی گەلاوێـژ خەڵکـی مەهابـاد و وێـژەری ڕادیۆی تەورێز (بەشـی کوردی) بووە... لە نێوان سـاڵانی

١٣٤٠ تا ١٣٥٠دا بە هاوكاریی حەسەن قزڵجی و عەبدوڕڕەحمان قاسملوو بڵاڤۆكی «كوردستان»ی بڵاوكردۆتەوە، ئەندامی حیزبی توودە بووە، بەڵام لە فیرقەی دێموكراتی كوردستانیشدا هەڵسووڕاو بووە... بۆتە ئەندامی ئەسڵیی كومیتەی ناوەندیی حیزبی توودە و لە ئەنجامدا، كۆماری ئیسلامی لەگەڵ ڕێبەرانی دیكەی حیزب گرتوویەتی و ئیعدامی كردووە» (ل ٢٤٣ ـ ٢٤٤).

- لە ڕاگوێزراوی بەشێك لە بیرەوەرییەكانی «نصرتالله جهانشاهلوی افشار»یشدا كە لاپەڕە ٢٤٤ ـ ٢٥٤ی كتێبەكەی وەخۆگرتووە، جهانشاهلو، كە خۆی دیاردەیەكی سەمەرە و پەشیمان بووی فیرقەی دێموكراتی ئازەربایجان و حیزبی توودەیە، دەڵێ عەلی گەلاوێژ لە هاتنی بارزانییەكان بۆ سۆڤیەتدا بە جلوبەرگی ئەفسەری ڕووسەوە شەووڕۆژ لەگەڵ بارزانییەكان دەژیا و ئەوانیش كە نەیاندەزانی كوردە، لەلای ئەو هەموو قسەیەكیان لەگەڵ یەكتر دەكرد، ئەویش هەموو هەواڵەكانی ئەوانی بە شێوەی ڕۆژانە دەگەیاندە ڕێكخراوی ئاسایشی ڕووس؛ كە دەبێ نیازی لە «ك. گ. ب» بێ.
- لە لاپەڕە ٢٦٥یشدا بەبێ ڕاگەیاندنی سەرچاوە، هەندێك هەواڵی سەبارەت بە سەفەری دووهەمی ڕێبەرانی كورد بۆ باكۆ لە كتێبەكەی ئیگڵتۆن كۆپی كراوە، كە لەوێدا باسی قاسمئاغای موهتەدی لە سەفەری باكۆدا دێتە گۆڕێ.
- لە لاپەڕە ٢٦٦ بەدواوە، بەشێكی بەرچاو لە نامیلكەی «حەمیدڕەزا جەلائیپوور»ی كۆپی كردووە.[1] جەلائیپوور هەمان فەرمانداری مەهاباد و قاتڵی ٥٦ كوڕەلاوی مەهابادییە، كە لەو نامیلكەیەدا كۆماری كوردستان و پێشەوا و ڕێبەرانی دیكەی كورد لە ڕوانگەی خۆیەوە دەناسێنێ و لە «یادداشتەكانی عومەرئاغای عەلیار» سەبارەت بە هەر دوو سەفەری ڕێبەرانی كورد بۆ باكۆ دەدوێ. ئەو دەڵێ نوسخەی دەسنووسی ئەو یادداشتانە لە كتێبخانەی ئوستانداریی كوردستان

---

١. حەمیدڕەزا جەلائیپوور، قازی محەممەد (كوردستان لە ساڵەكانی ١٩٤١ – ١٩٤٦دا)، وەرگێڕان لە فارسییەوە بۆ كوردی: ئەحمەد ئیبراهیم وەرتی، بنكەی چاپەمەنی تەوەككولی، تاران، ١٣٨٣/ ٢٠٠٤، ١١٢ لاپەڕە، كوردی.

لە شاری سنە ڕاگیراون (ل ٢٧١ تا ٢٧٢).

- لاپەڕە ٢٨٣ تا کۆتایی بەرگی سـێهەم ڕاگوێزراوی بیرەوەرییەکانی «ابوالحسـن تفرشیان» بەناوی «قیام افسران خراسان»ە و لەوێش‌دا ئاماژەیەک بە «توانەوەی گوردانی ئەرتەشی ئێران لە بۆکان» کراوە.

بەرگی چوارەم

- لاپەڕە ٢٦ تا ٣١ ڕاگوێزراوی وتارێکی عەلی گەلاوێژە کە لە ساڵی ١٣٦٠ (١٩٨١) لـە کتێبـی «اسـناد و دیدگاەهـا»ی حیزبی توودەی ئێـراندا بڵاوبۆتـەوە و تێیدا ڕووداوەکانی سەردەمی کۆماری کوردستان شی‌کراونەتەوە.
- لـە لاپـەڕە ٤٣دا هەواڵێک لە ڕۆژنامەی کوردسـتان ئۆرگانـی حیزبی دێموکراتی کوردسـتانی ئێرانـەوە ڕاگوێـزراوە بێ‌ئـەوەی ژمـارە و ڕێکەوتـی دەرچوونی ڕۆژنامەکـە ڕابگەیەنـرێ. بەگوێـرەی هەواڵەکـە، ١١ قارەمانەکـەی سـەقز و هەروەهـا عەلی‌بەگـی شـێرزاد لـە بـۆکان، ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢٦، واتە چوار ڕۆژ پێـش نـەورۆز ئیعدام کـراون. پێژمان لەجیاتی عەلی‌بەگی شـێرزاد دەنووسـێ: قهرمان شیرزاده فیض‌اللەبیگی. هەر چۆنێک بێ ڕاگەیاندنی ڕاشکاوی ئەو ڕۆژە وەک ڕۆژی ئیعدامەکانی سەقز بۆ من گەلێک گرنگە.
- نووسەر لە لاپەڕە ٤٧ ـ ٤٨دا ئاماژەیەک بە ڕاپەڕینی وەرزێرانی بۆکان لە ساڵی ١٣٣٢ دەکا، بەڵام لەوێش‌دا وەک شوێنەکانی تر وردبینی و دیققەتی نییە. ئەوە هەواڵەکەیە:
- «لە ماوەی ئەو سـاڵەدا [١٣٣٢]، وەرزێر و گوندییەکانی ناوچەی بۆکان بەهۆی حیزبی دێموکراتی کوردسـتانەوە دژ بە داردەسـتانی سـەرمایەداران و خاوەن زەوی و هەروەها ژاندرمەکانی ناوچە، ڕێبەری و ڕێنومایی کران!» سەبارەت بەو هەواڵەی پێژمان دەبێ بڵێم یەکەم، وەرزێر و ڕەشایی گوندەکان دژ بە ئاغاکان ڕاپەڕیبوون نەک سـەرمایەدار و داردەسـتەکانیان! دووهەم، حیزبی دێموکراتی کوردسـتان هاودەنگیی لەگەڵیان هەبوو، بـەڵام ڕێبەر و ڕێنومایکەریان نەبوو! سـێهەم، ڕاپەڕینەکـە دژ بە ژاندرمە نەبوو، بەڵام لـە درێژەی کاردا ژاندرمەری

لایەنی ئاغاکانی گرت و ڕووبەڕووی ڕاپەڕیوەکان ببۆوە. چوارەم، هەر ڕستەکە ناتەواوە و ئەگەر کەسێک بەوردی بیخوێنێتەوە تێدەگا کە هیچ واتایەکی نییە!

- «لە سالانی ١٣٤٠ ـ ١٣٥٠دا حیزبی توودە لە چیکۆسلۆڤاکی بلاڤۆکی «کوردستان»ی بەدەستی عەبدوڕڕەحمان قاسملوو، عەلی گەلاوێژ و حەسەنی قزلجی بلاوکردەوە.» (ل ٢٣٤).[١]

١. سرهنگ ستاد عیسی پژمان، «کردها و کردستان»، انتشارات ژن، پاریس ١٣٧١/ ١٩٩٢، جلد ٣ ـ ۴.

ئیعترافاتی حوسێن برووجێردی

حوسێن برووجێردی مرۆڤێکی شەلات و بێپرەنسیب بوو، کە لە سەرەتای شۆڕشی ئێراندا ببووە پاسدار و پاسەوانی کاربەدەستانی کۆماری ئیسلامی. برووجێردی لە بەهاری ساڵی ١٩٨٠دا لەگەڵ ئەوان چوو بۆ سنە و پاشان سەقز و مەهاباد و لەوێ لەکاتی هاتنی خەڵخاڵیدا، بەشداریی گرتنی سەقز و دەست بەسەرکردنی لاوانی کوردی کرد و لە ئیعدامەکانیشدا دەستی هەبوو، تەنانەت لە هەندێ شوێندا کرابووە مەئمووری تەقاندنی گوللەی خەلاس لە سەری قوربانییەکان.

ئەم کتێبە لە ڕاستیدا دەقی بیرەوەرییەکانییەتی لە ساڵانی سەرەتای شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران تا ئەو دەمەی بەگوێرەی قسەی خۆی، قینی لە دڵڕەقی و کوشت و کوشتاری کاربەدەستانی ئێران دەبێتەوە و پشتیان تێدەکا، دەکەوێتە زیندان، ئینجا لە وڵات دێتەدەرێ و لە ئورووپا دەبێتە پەنابەر.

لە کتێبەکەدا برووجێردی ڕوخساری ڕاستەقینەی ڕژێمی کۆماری ئیسلامی دەردەخا. گەرچی برووجێردی ڕاستەوخۆ باسی بۆکان ناکا، بەڵام سەردەمی بوونی ئەو لە سەقز و مەهاباد، هەمان سەردەمە کە دەسەڵاتدارانی ئێران بۆکانیشیان گرتەوە و چەند کەسی وەک شەهید ئەبووبەکری حەمیدی و یۆسف کیشیزادە و... کە لە بۆکانەوە چووبوونە سەقز، گیران، خەڵخاڵی حوکمی دان و ئەوانیش ئیعدامیان کردن. ئەم کتێبە بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە سەبارەت بە کار و کردەوەی حاکمانی ئێران لە ناوچەکە و بۆ مێژووی ئەو ساڵانەی بۆکان گەلێک بە کەڵکە. گەرچی لە زۆر شوێنی کتێبەکەدا ئاماژە بە کوردستان کراوە، بەڵام لاپەڕە ٢٥٣ ـ ٢٦٧ بەتایبەت چالاکییەکانی برووجێردی لە کوردستان دەگرێتەوە.[١]

١. «پشت پردەهای انقلاب اسلامی، اعترافات حسین بروجردی، بەکوشش و ویرایش بهرام چوبینە، نشر نیما، ٢٠٠٢، ٣١ + ٥١٤ صفحە، فارسی.

بۆکان لە ڕێڕەوی مێژوودا

ئەوە عینوانی وتارێکی فارسیی ڕێزدار «سەلاح ئیسماعیلسورخ»ە کە لە ماڵپەڕی سیروانی هەفتانەدا بڵاوکراوەتەوە و من لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکاندا چاوم پێی کەوت. کەموکووڕییەکی گەورەی کاری ژورنالیسمی کوردی ئەوەیە ئێمە کەمتر هەوڵ دەدەین خۆمان بە بێگانە بناسێنین، جا بێگانەی ئورووپایی و ڕۆژاوایی بێ یاخود دراوسێی بنگوێ و گەلانی داگیرکەری خاکەکەمان. ئێرانییەکان ئێستاش وەک عەشیرەت و تایفە و هۆز دەڕواننە کورد و هیچ شارەزایییەکیان لە ڕەوتی ئەدەب و شێعر و فەرهەنگمان نییە. بە هەمان شێوەیە عەرەب و ترکیش هەروان.

نووسینی وتاری بەپێز و خاوەن بەڵگە سەبارەت بە کوردستان بە زمانی بێگانە، ئەرکی سەرشانی هەموو لایەکمانە و هیوادارم لەوە زیاتر لێی غافڵ نەبین.

وتاری کاک سەلاح بۆ ناساندنی بۆکان و مێژوو و جوغرافیا و شوێنەوار و ئەشکەوت و چیا و ڕووبارەکانی چ بە کورد و چ بۆ ئاخێوەرانی زمانی فارسی گەلێک بەسوودە و جێگەی خۆیەتی بکرێتە ئینگلیزی و فەرەنسی و ئاڵمانی، بۆ ئەوەی شار و ناوچەکە بە ئورووپایییەکانیش بناسێندرێ. من لێرەدا دەقی وتارەکە دەهێنمەوە و هیوادارم کاک سەلاح لە درێژەی کاردا زیاتر بچێتە قووڵایی ئەم بابەتانەوە کە لێرەدا باسی کردوون. دەوڵەمەند کردنی بابەتەکە و ناساندنی بەڵگە و سەرچاوەکان دەتوانێ دواتر ببێتە نێوەرۆکی کتێبێکی سەربەخۆ و لە شوێنێکی وەک تاران بڵاوببێتەوە.

وتارەکە دوورودرێژە و لە تاقەتی ئەم کتێبەدا نییە کە تەنیا ئاماژەیەک بە دیاردەکان دەکا و لێکۆڵینەوەی زیاتریان بۆ کەسانێک دادەنێ وا لە دوارۆژدا مێژووی ناوچەی بۆکان دەنووسنەوە، بەڵام بەهۆی زانیارییەکی زۆر کە نووسەر داویەتە خوێنەر، لێرەدا بەشی هەرە زۆری دەهێنمەوە:

بوکان در گذر تاریخ

سلام اسماعیل سرخ

«... یکی از شهرهای کردنشین استان آذربایجان غربی بوکان یا شهر عروس‌ها می‌باشد که در دشت‌های حاصلخیز (مکریان) آنجا که دروازه‌های ورود مغ‌ها برای زیارت آتشکده‌های آذرگشسب به تخت سلیمان تکاب (مغریان) یعنی راه مغ‌ها می‌گفتند که به مرور (مکریان) نام گرفته است.

بوکان در ۴۶ درجه و ۱۳ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۶ درجه و ۳۲ دقیقه عرض جغرافیایی با ارتفاع ۱۳۷۰ متر از دریای آزاد قرار دارد.

در ۶۵ کیلومتری جنوب خاوری مهاباد و از جنوب به شهرستان سقز از خاور به شهرستان شاهین‌دژ همسایه است. آب و هوای معتدل با میانگین ۵۰۰ میلی متر بارندگی در سال. منطقه بوکان در میان دو رودخانه بزرگ سیمینه‌رود در اصطلاح کردی (تاتاهو) و زرینه‌رود (جغتو) که حاصلخیزی و برکت خود را از وجود این دو رودخانه می‌گیرد؛ واقع شده است. جغتو از کوهستان‌های «چهل‌چشمه» و دیگری از کوه‌های زاگرس سرچشمه می‌گیرد که شاخه‌ای هم از کوهستان‌های (ماین‌بلاغ) افشار بنام (ساروخ) بدان اضافه می‌گردد که در مصب رودخانه جغتو در ۲۵ کیلومتری شرق بوکان سد شهید کاظمی (کوروش کبیر) به‌وسیله یک شرکت اطرایشی در سال ۴۷ ـ ۵۰ احداث گردیده است. جمعیت بۆکان در زمان ناصرالدین شاه قاجار هنگام تملک سردار «عزیزخان مکری» داماد امیر کبیر بخش کوچکی بوده و بیشتر از صد خانوار در آن نبوده اند. در سال ۱۳۶۵ حدود ۱۰۰ هزار نفر جمعیت و حالا جمعیت آن به ۲۰۰ هزار نفر می‌رسد؛ که شامل سه دهستان بنام (آختاچی، بهی، ترجان) که مجموعا شامل ۱۵۰ روستا می‌باشد. اولین مدرسه ابتدایی به شیوه‌ی نوین در سال ۱۳۰۷ دایر گردید.

نخستین درمانگاه بوکان در سال ۱۳۲۶ با پزشکی دکتر «فریدریش آلمانی» جراح و دستیاری همسرش آغاز به کار کرد.

اولین روزنامه هم بنام «هلاله» در اسفند ماه ۱۳۲۴ از چاپخانه بوکان منتشر

شد و اولین گروه‌های کوهنوردی به شیوه نوین در سال‌های ۴۷ ـ ۵۰ توسط دبیرانی که از مرکز و شهرستان‌ها به این شهرستان آمده بودند برپا شد.

... بۆکان هویت تاریخی خود را از (قلعه باستانی قلایچی) در مجاورت روستای قلایچی در هشت کیلومتری شمال شرقی بوکان می‌گیرد؛ که بازمانده یکی از مراکز بسیار مهم تمدن (ماناها) در هزاره اول پیش از میلاد مسیح در حوزه شمال غرب ایران که برخوردار از تمدن و قانون بودند، است.

حاکمان قلعه تاریخی قلایچی معبد این قوم متمدن بودند که نزدیک به سه‌هزار سال پیش مدت زمانی در این ناحیه سکونت و حکمرانی کرده‌اند و آنچه از اجزای معماری این تمدن کهن در این قلعه باستانی به‌دست آمده با تمدن‌های مشابه و هم زمان خود از جمله (حسنلو) در نقده و (زیویه) در سقز، که از نظر جغرافیایی با قلعه (قلایچی) هم حوزه است، قابل مقایسه و برابر دانست به گونه‌ای که آثار معماری مکشوفه از نظر مشخصات و نقشه بیش از هر چیز بیانگر یک معبد بزرگ است.

معماری مکشوفه شامل تالار بزرگی است از شرق تا غرب به قلعه، این تالار در جبهه غربی به دو اتاق و در جبهه شرقی به برج هایی ختم می‌شود. در بخش مرکزی تالار بازمانده‌ی چند ستون سنگی بر کف معبد به‌دست آمده روی دیوارهای درونی تالار را نقاشی دیواری (دیوارنگاری) به گونه‌ای بسیار کامل و استادانه که در نوع خود منحصر به‌فرد می‌باشند، تزیین می‌کرده است. نقاشی‌ها عمدتا به رنگ‌های قرمز، آبی و سفید است و نقوش هندسی و تزیینی را القاء می‌کند.

جزو دیواره‌نگاره‌ها، آجرهای لعابدار منقوش در این قلعه باستانی است که جز در شوش به این میزان آجر لعابدار از هزاره اول به‌دست نیامده است که با کنار هم قرار دادن آجرهای لعابدار نقوش زیبای متشکل از مثلث ها، دوایر متداخل، خطوط شکسته و نقوش انسانی و گیاهی حاصل می‌گردد که مفاهیم و معانی خاص را در بر دارد. از عمده‌ترین این نقوش نقش گل نیلوفر آبی (لوتوس)، ستاره ایشتار، نیم‌رخ مردان و زنان و ردیف موجودات افسانه‌ای را می‌توان نام برد. ارزنده‌ترین مدرک بی‌نظیر سنگ‌نبشته‌ای که ازآن به مترل یادبود (استل) استفاده می‌شده است که ۱۳ سطر

که به خط آرامی کهن بوده، که هم اکنون در دست مطالعه زبان‌شناسان است که متأسفانه در این بازار فتنه و آشوب بیشتر آجرهای لعابدار منقوش معبد باستانی قلایچی بوکان غارت و به یغما رفت و برگ سیاه دیگر بر دوران بی‌خبری ما افزوده گردید.

علاوه بر آن دەها اثر باستانی دیگر به‌دست آمده که گویای قدمت بوکان و منطقه است که گذشته به نسبت میراث فرهنگی رسیده است از جمله: تپه آسیاب کهنه واقع در قریه احمدآباد محال فیض‌الله‌بیگی مربوط به اقوام هزاره [؟] قبل از میلاد.

تپه سیخان بزرگ واقع در قریه باغچه بهی محال فیض‌الله‌بیگی مربوط به اقوام هزاره قبل ازمیلاد. تپه کلتپه در قریه کلتپه بوکان به اقوام هزاره اول قبل از میلاد. تپه قره کند در قریه قره کند محال آختاچی مربوط به اقوام هزاره اول قبل از میلاد. گردی خلیسکه واقع در قریه سراب محال بهی مربوط به دوران پالئولتیک. تپه روژبیانی در قریه عزیزکند مربوط به دوره برنز قبل از میلاد. تپه گردەشین در قریه رحیم‌خان محال بهی مربوط به دوره برنز قبل از میلاد؛ و دیگر تپه‌ها و آثار باستانی...

واژەی بوکان و نظریه‌های مختلف

عده‌ای معتقدند واژەی بوکان مخفف (بووکەکان) به‌معنی عروسان آمده درست است و مراسم عروسی و چوپی را در کردستان روی چشمه‌سارها برپا کرده‌اند و بوکان روی استخر و حوض بزرگ برپا بوده است به نام (کانی بووکان) چشمه عروسان، بعدها کانی حذف و نام شهر بوکان باقی مانده است.

اما عده‌ای معتقد بوده‌اند «بوو» به معنی سرزمین و «کان» را نیز معدن آب گفته‌اند، یعنی جایی که مرکز آب و آبادانی بوده که این نظریه از اسطورەی بیشتر علمی برخوردار است. اما آنچه مهم بوده است و در این شکی نیست منطقه بوکان به علت آب زیاد و چشمه‌سارهای فراوان که مایەی تجمع انسان‌ها بوده است از قدیم پادگان

اشکانیان و ساسانیان بوده است. شاید بیشتر از هر چیز بوکان و نام بوکان با قلعه تاریخی سردار و استخر زیبای بزرگ مشهور به (حەوزەگەورە) آمیخته باشد. این قلعه در وسط شهر و بر روی تپه مرتفعی بنا شده که ارتفاع آن در حدود ۵۰ متر و جمعا مساحت نزدیک به یک هکتار را اشغال کرده بود، جنس مصالح آن سنگ و آجر و در قسمت شرقی و غربی آن دو برج مشنورنما وجود داشت و بر سر هر برج آن کنگره‌های از فلز مخصوص براق که درخشش آن در روزهای آفتابی از نقاط بسیار دور به چشم می‌خورد و در سایر قسمت‌های دیگر ساباط، سایبان، حمام و فراشخانه و غیره داشت که بنایی به‌غایت قدیمی بود و در دوران قاجار مرکز حکومت سرداران مکری بود و در حیاط آن فواره خودکاری به قلعه روان بود و تا سال ۱۳۲۵ باقی بود که در زمان سیف‌الدین‌خان توسط مهندسین روسی و استادکار آهنگر بوکانی به نام حاج محمد مشهور به (حمەکلە) اقدام به نصب وسایل پمپاژ تلمبه از استخر به قلعه می‌کرد که حدود ۱۰۰ سال قبل آب به قلعه می‌آورد. در قلعه سنگ‌های منقوش بسیار زیبا وجود داشت که متأسفانه همگی مورد دستبرد قرار گرفت. بعدها این قلعه به اداره فرهنگ واگذار گردید که متأسفانه به‌علت بی‌کفایتی متولیانش این قلعه زیبا و بی‌نظیر در سال ۵۷ ـ ۵۸ ویران شد و شاید بهتر است که گفت شهری ویران گشت و آثارش مورد دستبرد قرار گرفت.

بوکان در نوشته‌ها و خاطرات جهانگردان

ژاک دو مورگان در جغرافیای غرب ایران جلد ۲، صفحه ۲۱، حدود ۱۱۰ سال قبل که از بوکان دیدن کرده است از آرامش و میهمان‌نوازی سیف‌الدین‌خان، حاکم بوکان یاد می‌کند که همین باعث ماندن و تحقیق در «غار سهولان» گردید و بعدها به «دخمه فرورتیش» در مهاباد و «کتیبه کیله‌شین» در کوه «درو» در شهرستان اشنویه برود.

حاج سیاح هم در سال ۱۲۶۱ شمسی به هنگام بازدید از مکریان از استخر زیبای بوکان و جاری شدن آب زلال در قنات‌ها و میهمان‌نوازی حاکم و مردمان این دیار یاد می‌کند.

در سفرنامه لرد کرزن، ریاست محافظه‌کار انگلیس در سال ۱۸۹۲ میلادی ترجمه وحید مازندرانی کتاب «ایران و قضیه ایران» از آرامش مکریان یاد می‌کند و از حاکم بانزاکت منطقه بوکان (سیف‌الدین‌خان) مکری که تربیت یافته و مسلط به زبان فرانسه بود، یاد می‌کند.

غارهای بوکان

۱. غارهای کونه‌پیست: آبادی سردارآباد.

۲. غار سهولان: واقع در جاده برهان بین بوکان و مهاباد که به علت جاذبه‌های فراوان و آسفالت راه امروز به یک قطب جهانگردی در کردستان تبدیل شده است برق‌کشی داخل غار و قایق‌های تفریحی دورن دریاچه غار و راهنمایان خوب، غارنوردی را در سهولان لذت‌بخش کرده است.

۳. غار مکری‌قران: واقع در روستای خراسانه که در زمان شاه عباس صفوی مردمان منطقه مکریان را در این غار جمع‌آوری کردند و با دود خفه کرده‌اند، که همواره در حافظه تاریخی مردمان این منطقه به یادگار مانده است. که اولین بار (شیخ‌الاسلام) روستای آجیکند در آن کندوکاو کرد؛ بعدها سپاهیان دانش روستاهای خراسانه، عزیزکند و آجیکند در این غار کند و کاو را ادامه دادند.

۴. غار کونه‌کوتر: روستای ینگیجه بوکان.

۵. غار کونه‌کوتر: روستای قلایچی، که این غار هنوز بازگشایی نشده است، اما در سال‌های ۸۳ ـ ۸۴ توسط سنگ‌نوردان و غارنوردان بوکان ازجمله ناصر فیض‌الله‌بیگی و فتاح کارگر و فرامرزی این غار نسبتا سخت که با دهانه‌های عمومی نسبتا طولانی راه خود را به درون دالان‌ها و دهلیزهای خطرناک می‌گشاید گشایش شده است.

۶. غار سیا: غار سیا واقع در کوه «وستا مصطفی» که به علت مخوف بودن هیچ کاری درآن صورت نگرفته است و همچنان ناشناخته است.

۷. غار کول‌آباد: در مسیر ۴۰ کیلومتری جاده آسفالته بوکان ـ میاندوآب در دامنه

کوه کول‌آباد واقع اسـت که غار طبیعی و آهکی اسـت که مردمان روسـتاهای اطراف از قدیم آن را می‌شناختند و از روی کنجکاوی بدان روی می‌نهادند.

۸. غار مصنوعی سـماقان یا بی‌بی‌کند: این غار در وسـط کوه مرتفع فرهادتراش در کنـار روسـتای سـماقان که مشـرف به رودخانـه زرینه‌رود می‌باشـد، واقع است.

این غار مصنوعی حالت قلعه دارد که دارای هفت باب اطاق کوچک سـنگی کنده شـده با دسـت که مربع شـکل است که هر یک گنجایش ۶ نفر را دارد. اطاق‌ها دارای پنجره‌های سـنگی مشـرف به جاده فرعی اسـت. شاید هم زمان خود حالت یک معبد را داشت است و در دامنه کوه که درخت سماق زیاد دارد که به مصرف روستاییان می‌رسد. وجه‌تسمیه غار سماقان از وجود همین درخت‌های سماق است.

کوه‌های منطقه شهرستان بوکان

کوه‌های منطقه بوکان که به حافظه تاریخی این ملت پیوند ابدی خورده است عبارتند از: نالشکینه، برده زرد، کلتگه، مجموعه قله‌های اوستا مصطفی و کوه ترغه که در این میان کوه اوستا مصطفی به علت امتداد آن از جنوب شرقی بوکان تا گردنه خان و کوه وزنه بانه به درازای ۱۰۰ کیلومتر که سرچشمه ده‌ها رود و جاری شدن چشمه‌های بی‌مانند است و مرکز انواع گونه‌های بی‌نظیر گیاهی از اهمیت زیادی برخوردار است. کوه ترغه در ۲۵ کیلومتری غرب بوکان با داشتن انواع دیواره‌های بی‌نظیر سنگ‌نوردی و سـنگرهای به‌جـا مانده سـنگی بی‌نظیـر از جنگ روس تزاری و عثمانی اسـت. کتیبه قدیمی در قله آن توسط غارتگران به یغما رفته و دو جان‌پناه کوهنوردی همواره آمال کوهنوردان و سـنگ‌نوردان بوکان بوده اسـت و در فرهنگ مردم مکریان کوه ترغه از قداسـت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. متعالی‌ترین باورها و اسطوره‌ای‌ترین شعرها از کوه ترغه الهام گرفته‌اند و در جای خود زاینده‌ترین نوع نظام ارزشی را در کردستان به‌وجود آورده است.

کـوه اوسـتا مصطفـی: در جنوب شـرقی آبادی ترجان و شـمال آبـادی کوندلان

بـا ۲۷۰۰ متـر ارتفـاع در میـان آبادی‌هـای بوبکتـان و باغ شـیخان متصل اسـت به کـوه ۲۰۴۶ متـری قلعـه قوزلوه و از طرف روسـتای کانی‌دریژ متصل اسـت به کوه ۲۱۹۸ متـر قره‌قایـه و ادامه آن به کوه ۲۲۴۰ متری هواره‌برزه در میان روسـتاهای یاغیان، سارده‌کوهسـتان، شـیخ چوپان و میرگه‌نخشـینه متصل است و ادامه رشته کـوه اوسـتا مصطفـی تـا کوه بلند ۲۷۰۰ متـری پیربوداغ و کوه غـزب که ۲۱۶۰ متر ارتفـاع دارد. چگونگـی نامگـذاری این کوه به‌نام غزب مشـخص نیسـت و بزرگترین غار ناشـناخته بنام غارسـیاه در کوه غزب واقع گردیده اسـت، که کوهنوردان هنوز نام و شناسـنامه‌ای از آن تهیه نکرده‌اند. کوهنوردان بوکان با قله اوسـتا مصطفی و چشـمه‌های آن آشـنا هسـتند، امیدوارم روزی شناسـنامه این رشـته‌کوه که تا وزنه شهرستان بانه ادامه دارند تهیه کنیم که شرافتی است بر شرافت زاگرس.»

کتێب بە زمانانی دیکە

مەئمووریيەتی زانستی و ژاک دو مۆرگان

سەرچاوەیەکی ئوروپیی سەدەی نۆزدەهەم کە باسی بۆکان و ناوچەی موکریانی کردبێ، کتێبێکە بەناوی «مەئمووریيەتی زانستی لە ئێران» کە «ژاک دو مۆرگان»ی فەرەنسی نووسیویەتی و لە ساڵی ١٨٩٥دا لە پاریس بڵاوی کردۆتەوە. ژاک دو مۆرگان و هاوسەرەکەی وەک زانا و پسپۆڕی بواری زەویناسی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا سەردانی بەشێکی زۆری ئێرانیان کردووە و لە ئازەربایجانەوە گەیشتوونەتە موکریان، ئینجا بەرەو سنە و کرماشان ڕۆیشتوون و سەریان لە خوزستان دەرهێناوە. بە درێژایی ڕێگاش وێنە و نەقشەی چیا و ڕووبار و شوێنەوارە سروشتییەکانیان کێشاوە، بوو نموونە، کێوی تەرەغە و ئەشکەوتی سەهۆڵانی نێوان بۆکان و مەهاباد. ئامانجی سەرەکیی مەئمووریيەتی مۆرگان و وەفدی هاوڕێی، وێدەچێ دۆزینەوەی نەوت و مەعدەنی ژێرزەوی بووبێ، بەڵام پێش ئەوەی فەرەنسە دەستی بەو گەنجەبەنرخەی ڕۆژهەڵاتی ناوین ڕابگا، بریتانیا بوو بە خاوەنی.

ژاک دو مۆرگان لە ماوەی مانەوە لە موکریان، سەردانی مەهاباد و ناوچەی مەنگوڕایەتیی کردووە، پاشان بە ڕێگای بورهاندا گەیشتۆتە گوندی سەدرابادی بۆکان و لەوێ بووە کە هەواڵی مردنی سەردار سەیفەددین‌خانی پێگەیشتووە. دواتریش چووە بۆ بۆکان و لەوێوە بەرەو باشوور، واتە کوردستانی ئەردەڵان و کرماشان و ئیلام بۆتەوە.

کتێبی ژاک دو مۆرگان سەرچاوەیەکی باشی زانستییە بۆ توێژینەوە لە مێژووی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری ـ زەویناسیی ئەو سەردەمەی بۆکان، کتێبەکە بە فەرەنسی نووسراوە و ئەوەش تایبەتمەندییەکانییەتی:

MISSION SCIENTIFIQUE
EN PERSIE

PAR J. DE MORGAN
ETUDES GEOGRAPHIQUES
Paris, Ernest Leroux Editeur 1895.

کتیبەکە، سـەرجەم پێنج بەرگە و بابەتی لەمەڕ موکریان و بۆکان لە لاپەڕە ١ تا ٤٥ی بەرگی دووهەمدا ڕەنگی داوەتەوە:

TOME SECOND
Kurdistan de Moukri
PP. 1-45.

بەداخەوە ئەم سەرچاوە گرنگە زانستییە تا ئێستا نەکراوەتە کوردی، لە کاتێکدا دەیتوانی لە بواری جیاجیادا کەڵکی زۆری هەبێ. من زمانی فەرەنسی نازانم، بەڵام هیوادارم ئەو دێڕانە ببنە هۆی ئەوەی خەمخۆرێکی وڵاتەکەمان ئەو ئەرکە بگرێتە ئەستۆی. نوسخەی کتێبە فەرەنسییەکە دەبێ لە فەرەنسا زۆر بێ و من ئامادەم کۆپیی بۆ هەر کەس بیەوێ خۆ بە تەرجەمەیەوە خەریک بکا ئامادە بکەم. نوسخەیەکیشی لە کتێبخانەی قوتابخانەی توێژینەوە ڕۆژهەڵاتی و ئەفریقییەکانی سەر بە زانستگەی لەندەن پاریزراوە، کە لە خوارەوە تایبەتمەندییەکانی بۆ ئەوانە ڕادەگەیەنم کە لە بریتانیا دەژین و دەیانەوێ وەریگێڕن:

The Library,
School of Oriental and African Studies (SOAS), London
Reference number:
L. N. T
910, 3
23, 174
Stack 114
Floor E.

شایانی باسە کە بەرگی دووهەمی کتیبەکە پیشتر کراوەتە فارسی و بەناوی «جوغرافیای ڕۆژاوای ئێران»ەوە لە تەوریز بڵاوکراوەتەوە. ئەوەش تایبەتمەندیی تەرجەمە فارسییەکە:

ژاک دو مورگان، جغرافیای غرب ایران، ترجمه دکتر کاظم ودیعی، انتشارات چهر، تبریز.

بەداخەوە ئێستا نوسخەی تەرجەمە فارسییەکەم لە بەردەستدا نییە و ناتوانم تایبەتمەندیی لەوە وردتری ڕابگەیەنم، بەڵام دەزانم لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان نوسخەی هەیە و منیش کاتی خۆی لە بۆکان هەمبوو.

فتوح سوادالعراق

ئەم کتێبە وا هەیە یەک لە کۆنترین سەرچاوەکانی مێژووی ئیسلام بێ و بێگومان کۆنترین سەرچاوەی مێژوویی بەشێکی کوردستانە لە سەرەتای هاتنی ئیسلام و هێرشی عەرەب بۆ سەر خاکەکەمان.

نووسەری کتێبەکە «محمد بن عمر واقدی»، ساڵی ١٣٠ی کۆچی لە شاری مەدینە لەدایکبووە و یەک لە «محدثین» بووە و ئەم کتێبەی تایبەت بە «فتوحات»ی عەرەب لە وڵاتانی ناوچەکە کردووە، کە کوردستانیش دەگرێتەوە. پێویستە بگوترێ کە هەواڵ و ڕیوایەتەکانی کتێبەکە هی واقدین، بەڵام کۆکردنەوە و ڕێکخستنی هی کەسێکی نەناسراوە (١٣٧ لاپەڕە).

گەرچی کتێبەکە زۆر «مستند»، واتە پشتئەستوور بە بەڵگە نییە، بەڵام باسی هێرشکەری و داگیرکردنی عەرەبی کردووە لە زۆر شوێن و لەوانەش کوردستان. کتێبەکە ناوێکی لە بۆکان نەهێناوە، بەڵام لە چەندین شوێندا باسی سەقز و بەتایبەت سابڵاغی تێدا کراوە و لەوانە بەشی تایبەت بە «ذکر فتوحات آذربایجان»ە. لەوێدا باسی هاتنی «خالید بن ولید» دەکا بۆ ناوچەکە و کوشتوبڕی خەڵک و دەنووسێ: «دوای فەتح کردنی سابڵاخ، خەڵکی گوند و شارە دوور و نزیکەکانی دەوروبەری هاتن، بەشێکیان موسوڵمان بوون و هەندێکیشیان مەجبوور کران «جزیە» بدەن (١٩٦)، کە دیارە ئەو خەڵکی گوند و شارانەی دەوروبەری مەهاباد، بۆکانیش دەگرێتەوە و ئەوە کۆنترین سەرچاوەیەکی دوای ئیسلامە باسی ناوچەکەی کردبێ.[١]

١. «فتوح سوادالعراق (نخستین تاریخ فتوحات اسلامی در کردستان)، بەروایت محمد بن عمر واقدی»، ترجمه و تحشیه استاد عبدالعزیز واعظی سردشتی، مقدمه و تصحیح و تعلیقات نادر کریمیان، ناشر: م. واعظی، تهران ١٣٧٤/ ١٩٩٥، ٣٨١ صفحه، فارسی.

مینۆرسکی لە بۆکان

پرۆفیسۆر ڤیلادیمیر مینۆرسکی توێژەری ناسراوی ڕووس کە چەندین وتاری لەسەر کورد نووسیوە، لە ساڵی ١٨٧٧ لە ڕۆژاوای شاری مۆسکۆ لەدایکبووە و لە ساڵی ١٩٦٦دا لە لەندەن کۆچیدوایی کردووە. مینۆرسکی لە ساڵی ١٩١٥دا لە پێترۆگراد وتارێکی بە زمانی ڕووسی بەناوی «کورد، تێبینی و وردبوونەوە» بڵاوکردۆتەوە، کە دوکتۆر مارف خەزنەدار لە ساڵی ١٩٦٨دا کردوویەتە عەرەبی و پاشان کاک حەمەسەعید حەمەکەریم فەرەج لە ساڵی ١٩٨۴دا لەبەر دەقی عەرەبییەوە وەریگێڕاوەتە سەر کوردی. ئینجا کاک حەبیبوڵڵا تابانی لە ساڵی ٢٠٠٠دا دەقی کوردیی بە یارمەتیی وەرگێڕاوە عەرەبی و فەرانسییەکەی کردۆتە فارسی.

ئەم هەڵبژاردەیەی ئێستا، لە بەشی «ڕەوشتی کورد»ی دەقە کوردییەکە وەرگیراوە، کە تێیدا باسی سەفەرێکی مینۆرسکی و هاوڕێکانی بۆ بۆکان دەکرێ. سەفەرەکە لە ساڵی ١٩١١ و لە سەردەمێکدا بەڕێوەچووە، کە مینۆرسکی کاربەدەست و جێگری کۆنسوولی ڕووسیای قەیسەری بوو لە شاری ورمێ و درەنگتر، لە چەند مانگ پێش سەرهەڵدانی شەڕی یەکەمی جیهانی (١٩١۴ ـ ١٨)دا وەک ئەندامی لێژنەیەک بۆ دیاریکردنی سنووری تورک و ئێرانی، سەردانی ناوچە کوردنشینەکانی سەرسنووری دەکرد. لێژنەی ناوبراو لە چوار نوێنەری ڕووسی، ئینگلیزی، ئێرانی و تورک پێکهاتبوو، بەڵام ڕووداوەکانی شەڕ ئیشوکاری توێژینەوەی پێ وەستاندن.

«... لە کوردستاندا گەلێ لایەنی زۆرتری ژیان هەیە، وەکوو خۆشی و فراوانی و کامەرانی لە قەڵای سەرۆکەکانیاندا. لێرەدا هەوڵ دەدەم باسی ژیانی هاوڕێی بەدبەختم «سەرداری موکری»[1] بکەم کە تورکەکان لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩١۴ و لە ڕۆژانی داگیرکردنی تەورێزدا کوشتیان.

لە ساڵی ١٩١١دا «سەردار» دەعوەتی کردین بۆ دیوەخانەکەی خۆی لە شاری

١. حەمەحوسێنخانی سەردار، کوڕی سەردار سەیفەددینخانی بابامیری، کە گۆڕەکەی (قسنی سەردار) لە شاری بۆکانە.

بـۆکان. جـا هەر لەگەڵ ئەوەی نزیک شـوێنەکە بووینەوە، ئیتر هەر پێنج دەقیقەیەک، کۆمەڵێ سوار پێشوازیی ئەکردین. دوای ئەوە، کوڕەکەی سەردار هات و پێشوازیی لێکردین. خزمەتکار و جووتیارەکان خواردەمەنیی جۆراوجۆریان هەڵگرت و هێنایان بـۆ نـاو باخچەکەیان کە بە دەوروپشـتی حەوزێـکدا[١] چەند خێوەتێـک هەڵدرابوون. نانـی نیوەڕۆمـان خـوارد و دوای ئەوە چایـی و جارێکی تر خواردن و هەمووشـی لەگەڵ ئاوازی گۆرانی و مۆسیقادا بوو. ئەم دەعوەتەش تەنها بۆ ئێمە نەبوو، بەڵکوو قازانێکی گەورەی برینجیشـیان ئامادە کردبوو بۆ خزمەتکارەکان. هەرگیز ئەو دوو ماسیە قەڵەوەم لە بیر ناچێتەوە کە بەتایبەتی بەو بۆنەیەوە ڕاویان کردبوون و...

سـەخاوەتی سـەرداری موکری وای لە دراوسـێکانی کردبوو لە هەموولایەکەوە ڕووی تێبکـەن و بـە کۆمەڵـی گەورەگـەورە ئەهاتـن بـۆ لای و ئەویـش ماوەیەکی دوورودرێـژ میوانداریـی ئەکـردن و ئەوانیـش ئەیانزانـی کـە چوونـە لای، ڕێزیـان لێئەگرێ و خۆشی ئەوین...» (لاپەڕە ١٣٤ ـ ١٣٦)[٢]

١. زۆر وا هەیە حەوزەگەورەی ئێستا بێ، گەرچی سەردار باغی دیکەشی بۆ ئیستراحەت و ڕابواردن هەبوو.

٢. مینۆرسکی، کورد، تێبینی و وردبوونەوە، د. مارف خەزنەدار لە ڕووسییەوە کردوویەتی بە عەرەبی، حەمەسەعید حەمەکەریم کردوویەتی بە کوردی، چاپی بەڕێوەبەرایەتیی زانکۆی سەلاحەددین، سلێمانی١٩٨٣.

ناوی موغولیی «شوێن» لە کوردستانی موکریان

ڤیلادیمیر مینۆرسـکی زیاد لە هەموو توێژەرێکی ئورووپی لەگەڵ بۆکان‌دا پێوەندیی ڕاسـتەوخۆی هەبووە و بۆکان و ناوچەی دەوروبەری لە نووسـینەکانی‌دا ڕەنگیان داوەتەوە. هۆی ڕاستییەکەش وا هەیە ئەوە بێ کە:

- مینۆرسکی لە ساڵانی پێش شەڕی یەکەمی جیهانی تا شۆڕشی ئوکتۆبری ١٩١٧ یاریدەدەری کۆنسوولی ڕووسیای قەیسەری بووە لە ورمێ؛
- لـەو ماوەیـەدا پێوەنـدی زۆری لەگـەڵ کـوردان بەتایبـەت سـەرەک‌هۆزەکان‌دا هەبووە؛
- دۆستی سەردار حەمەحوسێن‌خانی بۆکان بووە؛
- سەردانی بۆکانی کردووە؛
- کوردیی زانیوە و کەم‌وزۆر قسەی پێکردووە یا خود لێی تێگەیشتووە؛
- لـە پێش هەمـوو ئەوانەشـەوە، لێکۆڵەرەوەیەکـی ڕاسـتەقینە بـووە، دیـاردەی سەرنج‌ڕاکێشی بە چاوی وردبین بینیوە و بڵاوی کردۆتەوە.

بابەتی ئەم وتارەی مینۆرسـکی ناوی موغولی و هەندێ جاریش تورکیی چیا و ڕووبـار و گونـد و شـار و ناوچە لە کوردسـتانی موکریانە کە بەشـێکی بەرچاوی، بۆکان و دەوروبەری دەگرێتەوە.

جگە لە ڕوون‌کردنەوەی دەراوی تاریکی مێژوویی، وا هەیە سـوودی بەرچاوی وتارەکە، لایەنی تۆپۆنیمی، واتە «وجە تسـمیە»ی شـوێنەکان بێ. بەگشتی، مەسەلەی تۆپۆنیمی لە کوردسـتان گەلێک شـێواو و لە شـێوازی زانسـتییانە بە دوورە. هۆی سەرەکیشی وا هەیە ئەو ڕاستییە بێ کە نووسەر و مێژوونووسی خۆیی کەمتر خۆ بەوەوە ماندوو دەکەن کە لە ڕیشە و بنەمای ناوەکان بکۆڵنەوە، کە نەفەسی درێژ و ماندووبوونـی زۆری دەوێ. بەپێچەوانەوە، هاسـانترین ڕێگا هەڵدەبژێرن بۆ ئەوەی بـە خەیاڵـی خۆیـان واتایەکی نزیکی نـاوەکان بدۆزنـەوە و دەرخواردی خەڵکیشـی

بـدەن. بـۆ نموونـە، کۆماسـی بـە کۆگای ماسـت دادەنێن و نـاوی تیـرەی قاڵقاڵی لە «قال»ی عەرەبان وەردەگرن و دەڵێن گوایە خەڵکەکەی زۆر قسە دەکەن! یا گەڵباخی بەسەر «گەل»ی ترکی و «باخ»ی کوردیدا دابەش دەکەن و بۆ ئەم بۆچوونە هەڵەیە حیکایەت و نەقڵیش دەخولقێنن، کە ئاغای تورکیان هەبووە چۆتە نێو باخێکی گوند و بـە خەڵکەکـەی گوتـووە: «گل باخـە»، واتە وەرنە نێو بـاخ! ئـەم کوێرەڕێیانە جگە لە چەواشە کردنی خەڵک، بەرەو هیچ کوێیەک ناچێ و ناگاتە هیچ شوێنێک.

شـوێنی ژیانـی ئەمـڕۆی کـورد لـە ڕابـردوودا شـوێنی ژیانـی گـەلان و لانکەی کولتوورێکی هەمەچەشنە بووە. گرد و تەپەی توبرەڕێژی ئێستامان، ئەگەر قاچاخچیی ئێرانـی و ملـەی نێوخۆیـی لێبگەڕێن و نەیانشـێوێنن، یەک لەبان یەک شـوێنەواری سێ یا چوار کولتووریان لەخۆگرتووە و مۆرکی ئاشووری و سەکایی و ماننایی و یۆنانی و ڕۆم و تورک و موغول و عەرەب و عەجەمیان بەسـەرەوەیە کە هەرکام، مینۆرسکی گوتەنی، کارتی ویزیتی خۆیان لێ بەجێهێشتووە و ڕۆیشتوون.

ناسـینەوەی بنەمای ناوەکان لە شـوێنێکی وا کەونارا و پڕ ڕووداوی مێژووییدا، شارەزا بوون لە مێژوو و زمانە کۆنەکانی پێویستە. ڕووناکبیری کورد ئەگەر شتێک بەباشـی نازانـێ، نابـێ خۆی لە خەڵک بکاتە پسـپۆڕ و چەواشـەیان بـکا. تۆپۆنێمی، واتـە هەوڵـدان بـۆ دۆزینـەوەی بنەمای نـاو، کاریکی پسـپۆڕانەیە و ناکـرێ هەموو کـەس خـۆی لـە قـەرە بدا، مەگەر لێی مامۆسـتا بێ. با لە مینۆرسـکی فێر بین کە بۆ ڕوونکردنـەوەی بنەمـای ناوێـک یارمەتی لە زمان، مێـژوو، زمانەوانی، جوغرافیا و کەوناراناسـی وەردەگرێ، هەموو سەرچاوەیەکی گونجاو دەپشکنێ و دوای هەموو ئەوانـەش، ئەگـەر لـە شـتێک دڵنیـا نەبـوو، پەنـا دەباتـە بەر شـارەزایی پسـپۆڕانی بوارەکە و یارمەتی لەوان دەخوازێ.[1]

١. ئەم وتارە سەرەتا لە ژمارە ٥ی ساڵی ١٩٩٤ و ژمارە ٦ی ساڵی ١٩٩٥ی گۆڤاری گزینگ، چاپی سـویددا بڵاوبۆتەوە و پاشـان وەک بەشـێک لە کتێبی «مینۆرسکی و کورد، کۆمەڵەی شـەش وتار»، چاپـی دەزگای موکریانـی، لـە سـاڵی ٢٠٠٢دا لـە هەولێر چاپ کـراوە. ئینجا بنکەی مانگ لە بانە جارێکی دیکە لە ساڵی ٢٠١٩دا چاپی کردۆتەوە.

لەشکرکێشانی ڕۆم و بیزانس بۆ سەر ئاترۆپاتێن

ئەم وتارەی مینۆرسکی سەبارەت بە دوو لەشکرکێشیی سەردەمی کۆنی مێژوویی بۆ سەر ناوچەی تەختی سولەیمانی بەری ڕۆژهەڵاتی بۆکان و ئاورگەی شێز نووسراوە.

بابەتەکە گەلێک زانیاریی لەمەڕ ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆکان بەدەستەوە داوە و لە ڕاستیدا سەرچاوەیەکی بەنرخە بۆ تاوتوێ کردنی مێژووی بۆکان و موکریان. مینۆرسکی لە هەندێ شوێنی وتارەکەدا سەرەتای پرسیار و باس و لێکۆڵینەوەیەکی بەربڵاوی دامەزراندووە و ئەرکی ڕۆڵەی بەرپرسی کوردە سەرەهەودای بۆچوونەکانی ئەو هەڵبگرن و دەسکەوت و دۆزینەوەکانی ئەو شارەزایەی مێژووی کوردستان و موکریان بەرەوپێش بەرن.

من وتارەکەم چەند ساڵێک پێش ئێستا لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و لەگەڵ پێنج وتاری دیکەی هەمان نووسەر، لە کتێبێکدا بە ناوی «مینۆرسکی و کورد» بڵاوکرایەوە و دواتر چاپی دووهەمیش کرا. هەروەها بنکەی چاپەمەنیی مانگ لە شاری بانەش لە ساڵی ٢٠١٩دا چاپێکی دیکەی کتێبەکەی خستە بەردەستی خوێنەرانی کورد.

کتێبەکە پازدە ساڵێک دوای چاپی یەکەمی وەرگێڕاوە کوردییەکەی من بە زمانی فارسی لە تاران بڵاوکراوەتەوە، بەڵام نازانم ئایا لەبەر دەقە ئینگلیزییەکەی تەرجەمە کراوە یان نا. وەرگێڕەکەی خاتوو «رقیه بهزادی»یە؛ سپاس بۆ ئەو برادەرە خۆشەویستەی وا دەقی کتێبەکەی بۆ ناردم.[١]

---

١. لەشکرکێشانی ڕۆم و بیزانس بۆ سەر «ئاترۆپاتێن»، بەشێک لە کتێبی مینۆرسکی و کورد (کۆمەڵەی شەش وتار) نووسینی ڤیلادیمیر مینۆرسکی، وەرگێڕانی ئەنوەری سوڵتانی، چاپی دووهەم، دەزگای موکریانی، هەولێر ٢٠٠٦، کوردی.

بنچینەکانی کورد

بێگومان هەتا ئەمڕۆش هیچ مێژوونووسێکی ڕۆژاوایی ئەوەندەی مینۆرسکی سەبارەت بە مێژووی کورد توێژینەوەی نەکردووە و بەرهەمی چاپکراوی نەبووە.

من پێشتر باسی بەرهەمەکانی مینۆرسکیم کردووە، کە هەندێکیانم هەر خۆم لە زمانی ئینگلیزییەوە وەرگێڕاونەتە سەر کوردی وا لێرەدا باسی پەڕتووکێک دەکەم کە کاک دوکتۆر نەجاتی عەبدوڵڵا لە ١٩ وتاری کورت و درێژی مینۆرسکی پێکیهێناون و هەموویانی لە فەرەنسییەوە تەرجەمەی کوردی کردوون.

لەنێو وتارەکاندا بەتایبەت ئەو وتارەی وا مینۆرسکی سەبارەت بە «ساوجبولاق»، واتە شاری سابڵاغ (مەهاباد)ی نووسیوە و لە ئینسکلۆپێدیای ئیسلامدا چاپی کردووە، زیاد لە هەمووان ناوچەی بۆکان دەگرێتەوە، بەڵام وتاری سەقز و هەروەها وتاری سەرەکی بەناوی «بنچینەکانی کورد»یش لە پەیوەندیی بۆکاندا گرنگن. لەم وتارەی دواییدا مینۆرسکی باسی مانناکان دەکا و پێتەختیان کە «ئیزیرتوو» بووە و دوای مینۆرسکی، گومانی ئەوە دەکرێ کە گوندی قەڵایچی بۆکان بگرێتەوە. مینۆرسکی هەروەها لە باسی فەقرەقای مەهاباددا دەڵێ «دیاکۆ»ی دامەزرێنەری زنجیرەی ماد، خۆی ماننایی بووە (لاپەڕە ٣٧).

وتاری ساوج بولاق (لاپەڕە ٨٧ تا ١٠٩) باسی دیاردە سروشتییەکانی ناوچەی مەهاباد و بۆکان دەکا بە ڕووبار و چیاوە و دەڵێ لە دەوروبەری سابڵاغ ئەم ناوچە و گوندانە هەن:

بێهی، لەسەر ڕووباری تەتەهوو و لەسەر چوارڕێیانی ساوجبولاق ـ سەقز ـ و مەراغە ـ سەقز، ٦٥ ئاوایی دەگرێتەوە لە گرنگترینیان ئاوایی بۆکانە (لاپەڕە ٩٣).

لە لاپەڕە ١٠٢ش‌دا دەنووسێ: «دێبوکری وەچەی هەرە کۆنی موکرییەکانن.»

هەروەها لە لاپەڕە ١٠٧دا دەنووسێ: «زاراوەی دێبوکری لە شەرەفنامەدا ناوی نەهاتووە و [بەم پێیە] نابێ کۆن بێ.»

بەگشتی وتاری ساوجبلاق و سەرجەمی کتێبەکە جێگەی کەڵک وەرگرتنی زۆرن.

ڤاسیلی نیکیتین و کورد[١]

نەمر مامۆستا تەها فەیزیزادە نامیلکەیەکی فارسیی بەناوی «کرد و کردستان در آثار واسیلی نیکیتین» بڵاوکردۆتەوە و تێیدا ژیان و بەرهەمەکانی نیکیتینی، بەتایبەت سەبارەت بە کورد و کوردستان ناساندووە. من بەبێ ئەوەی کاری مامۆستا هەڵسەنگێنم کە هەندێک هەڵەوپەڵەشی تێکەوتوون، لێرەدا ئاماژەیەک بەو بەشانەی کتێبەکە و کاری نیکیتین دەکەم کە بۆکان دەگرنەوە.

- لاپەڕە ١٥: مامۆستا دەنووسێ: نیکیتین وەک قۆنسوولی ڕووسیا لە ورمێ (ساڵانی ١٩١٥ تا ١٩١٨) لە سابڵاغ و شەمزینان و بانە و بۆکان و ئۆرامار و هەکاری و... ناسیاوی ڕاستەقینەی ڕووداوەکان بووە. واتە نیکیتینیش وەک مینۆرسکی دەبێ لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا سەردانی بۆکانی کردبێ. دەزانین مینۆرسکی جێگری قۆنسوولی ڕووس بووە لە ورمێ.
- لاپەڕە ٤٨: مامۆستا فەیزیزادە دەنووسێ: نیکیتین لە باسی سەردار عەزیزخاندا لە مەئمووریيەتی «عەزیزمان» [واتە عەزیزی ڕووسەکان] لە شیراز دەدوێ. واتە نیکیتین سەردار عەزیزخانی بە «عەزیزی خۆی» یا «عەزیزی خۆیان» ناوبردووە.
- دیارە سەردار عەزیزخان سەرداری سەردەمی ناسرەددینشا بووە نەک محەممەدشا و ئەوەی دەڵێ سەردەمی محەممەدشا، هەڵەیە. هەووەها دەنووسێ لەباتی شیراز دەبێ ئیسفەهان بێ، لە کاتێکدا مەئمووریيەتی شیراز ڕاستە و هەڵە نییە.
- لاپەڕە ٦٣: مامۆستا دوو لاپەڕەی کتێبەکەی تایبەت بە «تکنگاری شهر سابلاغ» کردووە کە هیچ پەیوەندییەکی بە باسی نیکیتینەوە نەداوە (لاپەڕە ٦٣ ـ ٦٤).
- لە باسی باغەکانی مەهابادیشدا ئاماژە بە باغی سەیفەددینخان دەکا کە دیارە دەبێ لە پەیوەندیی سەیفەددینخانی سەرداردا بێ و ئەوە مێژووی بۆکان

١. طه فیضیزاده. «کرد و کردستان در آثار واسیلی نیکیتین، شرح احوال، افکار و نقد آثار واسیلی نیکیتین»، ناشر: مؤلف، ١٣٦٧/ ١٩٨٨، تبریز (؟)، ١٠١ صفحه، فارسی.

دەگرێتەوە. جێ و شوێنی باغەکە لە نامیلکەکەدا ڕانەگەیەندراوە و پێویستە دواتر دیاری بکرێ.

- لاپەڕە ٦٩: باسی شێخبابا سەعید و شەهید بوونییەتی لە کەرێزەی گڵی، کە بۆ لێکۆڵینەوە لە ژیان و سەردەمی شێخبابا جێگەی کەڵک لێوەرگرتنە.[١]

١. ڤیلادمیر مینۆرسکی، «بنچینەکانی کورد و چەند وتارێکی کوردناسی»، وەرگێڕانی د. نەجاتی عەبدوڵڵا، مەکتەبی بیر و هۆشیاری (ینک)، سلێمانی، ٢٠٠٧، ٢٧٨ لاپەڕە، کوردی.

ئێران و بیزانس لە سەدەکانی شەشەم و حەوتەمی زایینیدا

کۆتاییەکانی سەدەی شەشەم و سەرەتاکانی سەدەی حەوتەمی زایینی لە پێوەندیی ئێران و ڕۆمی ڕۆژهەڵاتی (بیزانس)دا ساڵانێکی گرنگ و دیاریکەری چارەنووسن. لە ئەنجامی شەڕ و گەڕی بێپسانەوەی شاهانی ساسانی و ئیمپراتۆرانی ڕۆمدا، بە هەزاران کەس لە هەر دوو بەری سنوور کوژران، سەدان قەڵا و گوند و شار کاول کران، ئابووریی هەر دوو وڵات نشوستی هێنا و خەڵک و سپای هەر دوو لا ماندوو و بێهێز بوون، لە ئەنجامی ئەو لاوازبوونەشدا، هێزی تازە سەرهەڵداوی عەرەب بە دروشمی ئیسلامەتییەوە توانییان کەڵک لەو بۆشاییە وەربگرن، بەسەر سپای لەکارکەوتووی هەر دوو ئیمپراتۆرییەتدا سەرکەون و دەسەڵاتێکی نوێ لە ناوچەکەدا بنیات بنێن کە مێژوویەکی لە پشت نەبوو، دواتریش ئەسپی داگیرکردنی خاک تا سنوورەکانی چین لە ڕۆژهەڵات و ئیسپانیا لە ڕۆژاوا تاو بدەن.

ئەو سەردەمە بۆ مێژووی کوردیش گرنگە لەبەروەی زۆربەی هەرە زۆری ئەو شەڕ و پێکدادانەی ئێران و ڕۆم(ی ڕۆژهەڵاتی) لە ڕووبەری ناوچەیەکدا دەکرا، کە شوێنی ژیانی کورد بوو. بۆکانیش وەک بەشێک لەو خاکە، لەسەر ڕێگەی پێوەندیی ڕاستەوخۆی ئاورگەی ئازەرگوشنەسب (لە نزیک تەختی سولەیمان) و ڕووباری زێی گەورە و بچووک، وەک سنووری جیاکەرەوەی دوو ئەرتەش و دوو وڵات، هەڵکەوتبوو کە هێرشکەرانی هەر دوو لا بەوێدا تێپەڕ دەبوون و شاهانی ساسانی گەنج و خەزێنەی لە ڕۆمەوە هێنراویان لە نزیک ئاورگەکە دەشاردەوە و ڕۆمییەکانیش لە یەکەم دەرفەتدا ناوچەی موکریانیان بە بۆکانەوە پێشێل دەکرد و تا ئازەرگوشنەسب ڕانەدەوەستان. ئیتر لە ماوەی ئەو ساڵانەدا چی بەسەر ئەو خاک و خەڵکە هاتووە مەگەر هەر خودا و پیگۆلسکایا، کە ئەم کتێبەی نووسیوە، بزانن!

خاتوو پیگۆلسکایا (١٨٩٤ ـ ١٩٧٠)، پرۆفیسۆری زانکۆکانی سۆڤیەت و پسپۆڕی مێژووی ڕۆمە، ئەم کتێبەشی هەر لە پێوەندیی کارەکانی خۆی سەبارەت بە

ڕۆمدا نووسـیوە. وەرگێڕی فارسـیی کتێبەکەش «کامبیز میربەها»یە کە بە قەڵەمێکی بێگرێوگۆڵ لە ڕووسییەوە وەریگێڕاوە و لە تاران بڵاوی کردۆتەوە.

نووسـەر کـە شـارەزای چەندیـن زمانـی کـۆن و نوێیـە، بـۆ نووسـینی کتێبەکە کەڵکـی لـە دەیان سـەرچاوەی گرنگ وەرگرتـووە و هەڵسـەنگاندن و بۆچوونەکانی خـۆی لەسـەر بنەمایەکـی مارکسیسـتی داناوە؛ هەر لەسـەر ئـەو بنەمایەش دەوری شـاهانی ساسـانی و ئیمپراتۆرانی ڕۆم و سـەردارەکانیان، هەروەها خەڵکی ئاسایی لە شەڕەکان و ئاکامەکانی شەڕدا، شیکردۆتەوە:

«شـی کردنـەوەی پێوەند و شـەڕەکانی ئـەو دوو لایەنە [بیزانـس و ئێران] بەبێ سـەرنجدانە سـەر هەلومەرجی کۆمەڵایەتی گونجاو نییە. خێرایی خەباتی چینایەتی لە ڕۆژهەڵات و ئاڵۆزبوونی کێشـە ئایینی و قەومییەکان تا ڕادەیەکی سـەرنجڕاکیش چارەنووسـی ئیمپراتۆرییەتی بیزانسیان دیاری کرد و لە عەینی کاتدا چارەنووسی ئەویان دایە دەست ئێران و پاشانیش خەلیفە زاڵبووە [عەرەبە]کان» (ل ٧٤).

دیـارە خوێنـەر دەبـێ چاوەڕوانـی ئەوە بـێ کە هەڵسـەنگاندنەکانی نووسـەر لە چوارچێوەی هەمان ئەو کلێشانەدا بن کە لە سۆڤیەتی ماوەی ژیانی ئەودا چەسپابوون و چوونە دەر لە جوغزە دیاریکراوەکانی سیستەمی سۆڤیەتی، بەتایبەت لە سەردەمی سـتالیندا، کـە بەشـێک لـە ژیانی نووسـەر ڕاسـت لـەو سـاڵانەدا بووە، لـە گونجان نەهاتووە. ئیتر دەمێنێتەوە ئەوەی خوێنەر چۆن بۆ هەڵوێستەکانی نووسەر دەچێ.

ناوی بۆکان ڕاستەوخۆ لە کتێبەکەدا نەهاتووە، بەڵام ئەو شوێن و شار و قەڵایانەی دوو بەری ڕووباری زێی گەورە و بچووک کە موکریان و بەگشتی کوردستان بەشی گرنگـی پێکدێنـن، سـەدان جار لـە کتێبەکەدا ناوبـراون. هەروەهـا بەگوێرەی هەل و هەڵکەوتی ناوچەوە دەزانین کە هاتوچۆی نێوان ئاورگەی ئازەرگوشنەسب (شیز) و سنووری ڕۆمی ڕۆژهەڵات یان بیزانس (تورکیای ئێستا) بەسەر ناوچەی موکریان و بۆکاندا کراوە و ناوچەکە نەک جار و دوو جار، بەڵکوو بە درێژایی ساڵانی جێگەی باسی کتێبەکە (دەیەی نۆهەمی سەدەی شەشەم و دەیەی یەکەمی سەدەی حەوتەم) (ل ٩)، شوێنی تەراتێنی سپای هەر دوو لا بووە: «سپای بیزانس ماوەیەکی دوورودرێژ لە نێوخۆی سنوورەکانی ئێران مایەوە» (هەمان لاپەڕە).

ئـەوەی مـن لـە کاتـی خوێندنـەوەی کتێبەکـەدا بـە دووی‌دا گـەڕام و بەتایبـەت یادداشتم لەبەر هەڵگرتەوە، ناوی شوێنەکان بوو (بەگشتی ناوی کەسان و هەروەها شـار و قەڵا لەمێژینەکان). گەلێک لەو شـوێنانە هاوشـێوەی ناوێکن کە ئێستا لەسەر شـار و گوندەکانـی کوردسـتان ماونەتـەوە و کارێکی مـەزن دەبێ ئەگـەر خەڵکانی شارەزای جوغرافیای کوردستان بتوانن لە ڕێگەی بەراوردکاریی ناو و جوغرافیای ناوچەکەوە، شوێنەکانیان بەوردی دەسنیشان بکەن. ئەوانەی خوارەوە هەندێک لەو ناوانەن:

- مارگا، کە کلیسـە (صومعە)یەکی تێدا بووە و کەوتۆتە «نێوەڕاسـتەکانی هەرێمی زێـی گـەورەوە. قەشـەیەک بەنـاوی تومای مارگایـی مێژوویەکی ٣٠٠ سـاڵەی کلیسەی نەستووریی نووسیوە (ل ٤٨)؛ ئەگەر ئەوە «مەرگە»ی لای سەردەشتش نەبێ شوێنێکی دیکەی کوردستانی ئێستایە؛
- کلیسـەی زوقنیـن لـە ئامێد یـا دیاربەکـری ئێسـتادا هەڵکەوتووە و قەشـەیەکی نەناسراوی ئەو کلیسەیە کتێبی گەلێک گرنگی «نامەی ڕووداوەکان»ی نووسیوە (هەمان لاپەڕە)؛
- شار و قەڵای کیفاریز و ئامێد و ڕەشعەینە لەکوێن؟ (٦٧)؛
- قەڵای ئافومون، نیمفوس و ئەکباس، کە کەوتوونەتە بەشی سەرەوەی ڕووباری دیجلە، کوێ دەگرنەوە؟ (٧٧)؛
- ئیمپراتۆرییەتـی ساسـانی دەیەویسـت لـە ڕێگـەی سیاسـییەوە لەگـەڵ «لاز» و «زان»ەکان لـە لێـواری دەریـای ڕەش پێوەندی ببەسـتێ (ل ٦٣). ناوی «لاس»ی کوردی بڵێی بێ‌پێوەند لەگەڵ ناوی «لاز»ەکان بێ؟
- «فیلیپکـوس» لـە ٥٨٣/٨/١٤ی زایینییـەوە کرابـووە فەرماندەی سـپای ڕۆژهەڵات [لە بیزانس]. تۆبڵێی هەمان ئەو «فەیلەقووس»ە نەبێ کە هاتۆتە مێژووی زارەکیی کوردییەوە و دەڵێن شاری زرێباری لە نزیک مەریوانی وێران کردووە؟
- خوسـرەو حەرەمسـەرای خۆی ناردە قەڵای قایمی سینگارا (شنگال) لە ناوچەی بیت عەربای (١٠٨)؛
- هێزەکانی خوسـرەو بە لێواری ڕووباری زێ‌دا چوونە پێشـەوە و بەشی زۆری

هێزەکەیان... گەیشتنە شوێنێک بەناوی «کنایتاس» (١٠٩)؛ تۆ بڵێی ئەم ناوە هیچ پێوەندێکی بەناوی «قۆیتاس»ەوە نەبێ؟

- ئەوەش ناوی هەندێک کەسایەتی و شوێنی دیکە، کە دەکرێ لێیان ورد بینەوە: بیت گرما، زونامروزان، ئەرزمون، زونگویە، دارا، طورعابدین، حصن‌کیف، سیاروز، ماردە، مهر نرسی کوڕی بورازە و...

ئەوەش چەند ئاماژەیەکی کتێبەکە بە ناوچەی بۆکان:

- بەگوێرەی گێڕانەوەی تیئۆفیلاکتوس، سپای سەرکەوتووی بەهرامی چووبین (سەرداری ئێرانی)... لە قەفقاز ڕووبەڕووی سپای ڕۆم دەبێتەوە کە گوایە تا «گەنزەک» [تەختی سولەیمان] چووبوونە پێشەوە (٨٩)؛

- هورموزد یا خوسرەوی دووهەم (خوسرەوپەرویز) «شەهربەراز»ی کردە فەرماندەی گشتیی سپا و سپاکەی [بۆ شەڕی بەهرامی چووبین کە دژ بەو ڕاپەڕیبوو] بەرەو ڕووباری دیجلە و زێی گەورە چوونە پێشەوە (٩٤) ... بەهرام لە دەوروبەری زێی گەورە هوردووی لێدابوو (٩٩)... دوای لێدرانێکی قورس پەنای بردە بەر کوێستانە دوورەدەستەکانی دەوروبەری گەنزەک (١١١)؛ گوشاری ئێرانییەکان بەهرامیان بەرەوباڵی ڕاستی هێزە هاوبەشەکان ڕاونا (هەمان)... زۆربەی هێزەکانی بیزانس و ئێران و [دوای زاڵبوونی هاوبەشیان بەسەر سپای بەهرامدا] چوون بۆ گەنزەک و خوسرەو لەو شارەدا، بە شانازیی سەردارانی ڕۆم، جەژنی سەرکەوتنی بەڕێوەبرد (١١٢) ... خوسرەو «ڕومیزان» یا «ڕوسمیوزان»ی ئازا و بەجەرگ و فەرماندەی گشتیی سپای ناو نا «شەهربەراز» (١١٢ تا ١١٣)... ناوی «شەهربەراز» لە لاپەڕە ١٣٢، ١٣٣ و ١٤٢ شدا وەک فەرماندەی سپای ئێران هاتووە. تۆ بڵێی هیچ پێوەندێک لە نێوان ئەم ناوە و ناوی گوندی «قوڕەبەراز»ی ڕۆژهەڵاتی بۆکاندا نەبێ؟ ئایا گوندی «جامەرد»ی[1] بن دەستی قوڕەبەراز هیچی بەسەر ناوی «زامەرد» سەردارێکی دیکەی ئێرانییەوە نەداوە کە دژ بە بەهرامی چووبین ڕاپەڕی؟ (١٠٤)؛ تۆ بڵێی

١. حکوومەت ئەم ناوەیان لێ‌کردووین بە «جەوانمەرد»!

«کوێستانە دوورەدەستەکانی دەوروبەری گەنزەک»، بۆکانیش نەگرنەوە و ئەو باڵی ڕاستەی هێزەکان» نەکاتە باشووری گەنزەک و ناوچەی بۆکانیش؟

کتێبەکە زانیارییەکی زۆری سەبارەت بە ناوچەکە و ڕووداوەکانی تێدایە، بەڵام نووسەر تەنیا ئەرکی گێڕانەوەی ڕووداوەکانی نەگرتۆتە ئەستۆ و لە زۆر شوێندا شیکردنەوەی خۆی لە بارودۆخە مێژوویییەکانیش خستۆتە نووسینەکانییەوە. ئەوەش یەکیانە کە لە باسی هێرشی عەرەبان بۆ سەر ڕۆمدا دەڵێ:

«لە ئەنجامدا ئەوەی وا مەسیحییەت چاندبووی، ئیسلام دروویەوە!» (١١٩).[١]

١. نینا پیگولفسکایا، «ایران و بیزانس در سدەهای ششم و هفتم میلادی»، ترجمه کامبیز میربهاء، انتشارات ققنوس، تهران ١٣٩١/ ٢٠١٢، ١٩٩ صفحه، فارسی.

کوردستان میشنێری (١)

«کوردستان میشنێری» گۆڤارێکی ئینگلیزییە لە ماوەی ساڵانی ١٩١٠ تا ١٩٢٨ لە شاری «میناپۆلیس»ی ئەمریکا دەرچووە و پاشان ناوەکەی گۆڕاوە. بڵاوکەرەوەی گۆڤارەکە میسیۆنێکی مەسیحی لۆتری بوو کە لە ساڵی ١٩١٠ هەتا ١٩٣٨ لە شاری سابڵاغ (مەهاباد) نەخۆشخانەیەکی دامەزراندبوو و هەوڵی پەرەپێدانی ئایینی مەسیحی لە ناوچەکە دەدا. هەر ئەو مەسیحییە لۆترییانە لە شاری تەورێز و ورمێش لقی ڕێکخراوەکەی خۆیان دامەزراندبوو و ناوی میسیۆنەکەیان بەو شێوەیە بوو:

The Inter Synodical
EV. Lutheran Orient Mission. Society

بەڵام ئەو لقەی شاری سابڵاغیان ناوی «کوردستان میشنێری» بوو، کە دوای دەسەڵاتسەندنی ڕەزاشای پەهلەوی گوشاریان خستنە سەریان بۆ ئەوەی ناوەکەی بگۆڕن و وشەی کوردستانی لەسەر لابەرن! بەڵام ئەوان ڕازی نەبوون و تەنانەت ویستیان بە هەمان ناوەوە بنکەکەیان ڕابگوێزنە بەشی باشووری کوردستان.

گۆڤارەکە زانیارییەکی زۆری سەبارەت بە ژیانی خەڵکی سابڵاغ و موکریان تێدایە. ئەو دێڕانەی سەرەوەم لە سەرەتای وتارێک وەرگرتووە کە بەڕێز د. ئەمیری حەسەنپوور بۆ لێکۆڵینەوەی هاوبەشی خۆی و بەڕێز حەسەنی قازی لە گۆڤاری گزینگدا بەناوی «بەسەرهاتی دوکتۆر مستەفای قازی»یەوە نووسیویەتی.[١]

سەبارەت بەو گۆڤارە، پێشتر لە ساڵی ١٩٨٧دا کاک ئەمیر وتارێکی دیکەشی بە زمانی سویدی نووسیوە کە من چاوم پێی نەکەوتووە، بەڵام کتێبی «کوردستان لە سێبەری مێژوودا» ئامادەکردنی خاتوو سوزان مێیزەلاس، پێنج لاپەڕەی تەرخانی وێنە و هەواڵی ئەو گۆڤارە کردووە (لاپەڕەی ١١٤ تا ١١٧) و تێیدا ئاماژەی بەو وتارەی کاک ئەمیریش کردووە.[٢]

ئەم گۆڤارە، گەنجینەیەکی بەنرخی هەواڵ و توێژینەوەیە لەمەڕ خەڵکی مەهاباد و موکریان و دەبێ گەلێک بابەتی سەبارەت بە بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری تێدا

کۆکرابێتەوە. بەداخەوە، ئەو سەرچاوە بایەخدارە لە هیچ سەرچاوەیەکی کوردیدا باسی نەکراوە و کەڵکی لێنەبینراوە. هیوادارم توێژەرانی گەنجمان لێی غافڵ نەبن و شوێنی بگرن. کاک ئەمیر ئەگەر داوای لێ بکرێ، وا هەیە بتوانێ بەباشی یارمەتی دۆزینەوەی ژمارەکانی بۆ بدا، کە بەگوێرەی نووسینی خۆی، چەندین ژمارەی گۆڤارەکە (یا کۆپیی ئەوان)ی لە بەردەستدایە.

تێبینی: دواتر، کاک حەسەنی قازی چەند فیلم و بەرنامەی تێروتەسەلی سەبارەت بە کاروباری میسیۆنەکە و کەسایەتییەکانی بڵاوکردەوە و بەوەش، ناسین و ناساندنی میسیۆن و ئەندامە لەخۆبوردووەکانی چەند هەنگاو چووە پێشەوە.[1]

سەرچاوەکان:

١) ئەمیری حەسەنپوور و حەسەنی قازی، بەسەرهاتی دوکتۆر مستەفای قازی، گۆڤاری گزینگ، ژمارە ١٤، زستانی ١٩٩٧، چاپی سوید، لاپەڕەی ٤١ ـ ٤٦.

2. Susan Meiselas,
Kurdistan in the Shadow of History,
Randon House, New York, 1996,
PP. 114 – 117.

تایبەتمەندیی وتارەکەی د. ئەمیر بە زمانی سویدی:

Amir Hassanpour، «Kurdistan Missionary unikt historist dokument، Svensk Kurdisk
Journal، Nr. 8، 1987، 16 ـ 17.

1. The Kurdistan Missionary.

کوردستان میشنێری (٢)

وا ماوەیەکی باشە ڕێزدار حەسەنی قازی قۆڵی لێهەڵماڵیوە و بابەتەکانی نێو ڕۆژنامەکەی «کوردستان میشنێری» وەردەگێڕێتە سەر کوردی و لە وێبلاگەکەی خۆی (ڕوانگە)دا بڵاویان دەکاتەوە، کە هیوادارم لە دواڕۆژدا ببنە کتێبێک. هەروەها کاک حەسەن بە هاوقۆڵی لەگەڵ کاک گۆران مامەخەلانی چەند ئەڵقەیەک فیلمی لە کارەکەی خۆی چێ کردەوە، کە ئێستا لە بەردەستدایە و دەتوانرێ سەیر بکرێ.[1]

ڕۆژنامەی «کوردستان میشنێری» زانیارییەکی زۆر لەمەڕ ژیانی خەڵکی مەهاباد دەوروبەری دەداتە ئێمە. هەژاری و نەداری، ئاسەوارەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی لەسەر خەڵکی شار و گوند بە هەژار و دەوڵەمەند و ڕەعیەت و ئاغاوە، کار و ژیانی کاربەدەستان و فەرمانبەرانی خۆجێیی، باری ئابووری و باوەڕی ئایینیی خەڵک، ڕێگەوبان و کەرەستەی گواستنەوە، خواردەمەنی، خوێندەواری و نەخوێندەواری، هێرشی سمایلئاغای سمکۆ بۆ سەر مەهاباد، تاڵانوبڕۆ و کوشتار، بێسەرەوبەرەیی، زوڵم و زۆر، بێدەسەڵاتیی حکوومەتی ناوەندی، هێز و گوڕی عەشیرەت و گەلێک لایەنی دیکەی ژیانی کۆمەڵایەتیی مەهاباد و ناوچەکە لە نامە و هەواڵی ئەندامانی میسۆنێرەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە.

بۆکان لە هەندێک نامە و هەواڵی میسۆنێرەکاندا ئاماژەی پێکراوە. دوای کوژرانی یەک لە ئەندامانی میسیۆن و هەڵاتنی ئەوانی تر لە دەست سپای سمکۆ، هەموویان بە ڕووتی و برسییەتی بەرەو تەورێز دەڕۆن و لەسەر ڕێگا دەگەنە بۆکان و لەوێ جلوبەرگ و خواردنیان دەدرێتێ و پێشوازییان لێدەکرێ. جگە لەمە، چەندەها جار ناوی بۆکان لە ڕاپۆرتەکاندا دێ یا ئەندامانی میسیۆن بە میوانی دەچنە گوندەکانی نێوان مەهاباد و بۆکان.

حاکمی مەهاباد لەو سەردەمانەدا دەبێ عەلیخانی سەردار بووبێ، گەرچی

1. www.ruange.com.

بەناو، ناویم لە ڕاپۆرتەکاندا چاوپێنەکەوتووە، بەڵام بە حیسابی ساڵ و مانگ دەبێ ئەو بووبێ. هەر ئەویش پارچەیەک زەویی خۆی بە میسیۆنەکە فرۆشتووە کە کردوویانە بە بنکە و ماڵ و نەخۆشخانەی خۆیان.

ئێستا کە ئەم یادداشتانە دەنووسم، هێشتا کاری تەرجەمەی کاک حەسەن کۆتایی نەهاتووە و وا هەیە لە بەشەکانی تری کارەکەیدا دیسان ناوی بۆکان بێ، بەڵام گرنگ ئەوەیە کە لایەنی کۆمەڵایەتی ـ ئابووریی ژیانی خەڵک لە مەهاباد هەر چۆنێک بووبێ، لە بۆکانیش کەموزۆر هەر ئەوە بووە و نووسەرانی مێژووی بۆکان بۆ ئەو سەردەمەی ژیانی خەڵک دەتوانن کەڵکی زۆر لەو یادداشت و هەواڵانە وەربگرن کە دوکتۆر و نەخۆشەوانی ئەمریکی و ئورووپایی نێو میسیۆنەکە بەوردی و بێلایەنی نووسیویانن، ئەوە سەرچاوەیەکی بەنرخی باوەڕپێکراوە بۆ ژیانی خەڵکی ناوچەکە لە سالانی دوای شەڕی یەکەمدا.

کورد و کوردستان بەقەڵەمی درێک کینان

تایبەتمەندیی زۆریەک لەو کتێب و وتارانەی وا نووسەرە ڕۆژاواییەکان لەسەر بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کوردیان نووسیوە، ناتەواویی زانیارییەکانیانە، بەڵام بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە زەینێکی ڕەخنەگریان هەبووە و شێوازی توێژینەوەی ئەمڕۆییان زانیوە، هەر چۆنێک بێ لە بەرانبەر ئەو ئوسلووبە کۆن و بێسەرەوبەرەیەی وا لە ناوچەکە و لەنێو ئێمەدا باو بووە و بەداخەوە ئێستاش تا ڕادەیەک هەر هەیە و بە یەکلابینی و لایەنگری، یاخود دوژمنایەتیی کوێرانەوە دەناسرێ، سەرنجی زیاتری خوێنەر بەرەو خۆیان ڕادەکێشن. ئەوان لە هەڵسەنگاندنەکانیاندا بە شێوازێکی دێموکراتتر و بێلایەنتر لە ئێمە دەجووڵێنەوە، باوەکوو زۆربەی کات هەڵوێستێکی دیاریکراویان سەبارەت بە مەسەلەکە هەبێ.

کتێبی «درێک کینان» کە ڕێزدار برایم یۆنسی وەریگێڕاوەتە سەر فارسی و لە ساڵی ١٩٩٣دا لە تاران بڵاوی کردۆتەوە، لە باری قەوارەوە بچووک و لە عەینی کاتدا بەنێوەرۆکە. کتێبەکە لە ڕاستیدا چاوخشاندنێکە بەسەر دیاردەکاندا، هەر لە مێژووی کۆنی کوردەوە تا بزووتنەوە نەتەوایەتییەکانی هەر چوار پارچەی کوردستان و سۆڤیەتی پێشووش. دیاردەی سەرنجڕاکێشی کتێبەکە کە ئاماژە کردنە بە زۆرێک لە ڕووداوەکان و ناساندنی ساڵ و ڕۆژ و مانگی ڕوودانیان، لەم بارەیەوە لە کرۆنۆلۆجیایەک دەچێ.

ئەوەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بگرێتەوە، سێ بەشن: یەکەم، سەرەتای وەرگێڕ؛ دووهەم، بەشی هەشتەمی کتێبەکە (ئێران لە سەدەی بیستەمدا) و سێهەم، وتاری نووسەرێکی تری ئەمریکی (ئارچیباڵد ڕووزڤێلت)، کە لەبەر هۆیەکی ڕانەگەیەندراو دراوەتە دەم ئەم کتێبەی «کینان».

سەبارەت بە سەرەتای وەرگێڕ دەبێ بڵێم لەوپەڕی بێئینسافیدا نووسراوە و گەرچی کتێبەکە باسی مێژوو و سیاسەتی کورد بەگشتی لە هەموو پارچەکانی

کوردستان دەکا، وەرگێڕ بەبێ پەیوەندییەکی مەنتیقی و بە شێوەیەکی کوێرانە، ٢٥ لاپەڕە جنێو و سووکایەتیی بۆ نەمر مستەفا بارزانی نووسیوە و ناوی ناوە سەرەتا بۆ کتێبەکە. مامۆستا برایم وەک ڕق لەدڵێکی بێپارێز شەلم، کوێرم، ناپارێزم، بارزانی هیچ، شێخ مەحموود و ئیحسان نووری و بەگشتی بزووتنەوەی نەتەوایەتی کوردی داوەتە بەر پلارێکی بێمەنتیق، کە من ئێستاش لە واتا و هۆکارەکەی ناگەم، مەگەر بگەڕێتەوە سەر هەڵوێستی حیزبێکی دیاریکراوی سیاسیی ئێران.

هەر چۆنێک بێ، بابەتی سەبارەت بە بۆکان لە دوو بەشەکەی دیکەدا بریتین لە:

هێڵی جیاکەرەوەی دەسەڵاتی ڕووس و ئینگلیز لە ئێران کە نووسەر گوتوویەتی لە نێوان سەقز و سەردەشتدا بووە و وەرگێڕ بۆی ڕاست کردۆتەوە گوتوویەتی نێوان سەقز و سنە بووە، بەڵام لە ڕاستیدا هیچکامیان نییە و نێوان سەقز و بۆکان لە گوندی سەرا بووە کە زیاتر سەردەشت دەگرێتەوە (لاپەڕە ١١٨).

باسی بانگهێشتنی هەندێک «فیئۆداڵ» بۆ باکۆ لەساڵی ١٩٤٢دا، کە دیارە وەک کەسێکی خەڵکی ناوچەی بۆکان، عەلیئاغای عەلیاریشیان لەگەڵ بووە (لاپەڕە ١١٩).

لە لاپەڕە ١٢٦دا باسی نێردرانی ٦٠ لاوی کورد بۆ خوێندن لە باکۆ دەکا، کە نەمر عەلی گەلاوێژ یەکیان بووە. جگە لەوانە، گەلێک لە بابەتەکان وەک تەحویلی چەک لەلایەن ڕووسەکانەوە بە کۆماری کوردستان و هەڵکرانی ئاڵای کوردستان لە مەهاباد، لە پەیوەندیی بۆکانیشدا هەن.

لە بەشی کۆتایی کتێبەکەدا وتاری ئارچیباڵد ڕووزڤێڵت(ی کوڕ) داندراوە بەناوی «کۆماری مەهاباد»، کە من پێشتر ناساندوومە و لێرەدا پێویست بە دووپات کردنەوەی ناکا. هۆکاری زیاد کردنی ئەو کتێبە سەربەخۆیە لە کتێبەکەی درێک کینان، هەرچییەک بێ، وەرگێڕ کارێکی باشی کردووە لەبەروەی گونجاوە یەک کتێب یان وتار چەند جار لەلایەن چەند وەرگێڕەوە تەرجەمە بکرێ.[1]

---

١. درک کینان، «کردها و کردستان»، ترجمە ابراهیم یونسی، انتشارات نگاە، تهران، چاپ اول ١٣٧٢/ ١٩٩٣، ٢١٢ صفحە، فارسی.

ئێرانی ئەمڕۆ ١٩٠٦ - ١٩٠٧، ئێران و میزۆپۆتامیا

کتێبەکە ئۆژێن ئۆبین (Eugene Aubin) باڵوێزی فەرەنسە لە ئێران (١٩٠٥ ـ ٧) نووسیویەتی. ناوی ئەسڵیی کتێبەکە بریتی بووە لە «مانگی شەوی چاردە»، بەڵام لە تەرجەمەی فارسیدا ئەو ناوەی سەرەوەی پێدراوە. کتێبەکە، لە ڕاستیدا بیرەوەریی سەفەرێکی باڵوێزە لە تارانەوە بۆ تەورێز و ورمێ و ئیسفەهان و کرمانشان و خانەقین و بەغدا.

فەسڵی چوارەمی کتێبەکە (لاپەڕە ١٠٦ ـ ١٣١) ناوی «لە خاکی کوردان‌دا»ی لەسەر داندراوە و بیرەوەریی سەفەری ورمێ، نەغەدە، مەهاباد، میاندواو و مەراغەیەتی کە ڕاستەوخۆ بۆکان ناگرێتەوە، بەڵام یادداشتەکانی مەهاباد و میاندواوی باڵوێز زۆر خاڵی ئەوتۆیان گرتۆتەوە کە پێوەندیی بە بۆکان و دەوروبەریشی پەیدا دەکەن:

کەریم‌ئاغای شاروێران، عەزیزئاغای کۆسەکەرێز و زۆرێکی تر لە ئاغاواتی دێبوکری لە یادداشتەکان‌دا ناویان هاتووە و شەڕی شاعەباسی سەفەوی لەگەڵ موکرییەکان ئاماژەی پێکراوە. ژمارەی بنەماڵەکانی موکریان بە ٥٠ هەزار و دێبوکرییەکان ١٠ هەزار قەبڵاوە و دەڵێ دێبوکرییەکان باشترین یارمەتیدەری حکوومەتی ئێرانن... «موفتی» موکرییەکان «مەلا محەممەد»ە، ژمارەی لایەنگرانی تەریقەتی نەقشی لەنێو خەڵک‌دا زیاترە، هەر بۆیەش دەوڵەت لایەنی قادرییەکانی گرتووە و ئەوان بە هێز دەکا! دوو کەسایەتیی گەورەی ناوچەکە، «شێخ شەمسەددینی شەریفکندی» [شەرەفکەندی] و حاج سەید عەبدولکەریمی زەمبیلن. قادرئاغای ئاگریقاش [ئیندرقاش] سەرۆکی دێبوکرییەکانە. چۆمی تەتەهوو و جەغەتوو دەگەنە میاندواو، گوندی کەلبەڕەزاخان و بازاڕی قەباغکەندی، «چارداوەڕوو»، واتە چواردۆڵییەکانی ساین‌قەڵا و تیکاب لە هۆزی «لەک»ن کە ئاغا محەممەدخانی قاجار (لە ١١٦١ تا ١١٧٦ی مانگی شای ئێران بووە) ڕایگوێستوونەتە ئەو شوێنە و... زۆر بابەتی دیکەی لەم چەشنە. بەداخەوە تەرجەمەی فارسیی کتێبەکە زۆر لاوازە.[١]

---

١. اورژن اوبن، «ایران امروز ١٩٠٧ ـ ١٩٠٦، ایران و بین‌النهرین، سفرنامه و بررسی‌های سفیر فرانسه در ایران»، ترجمه و حواشی و توضیحات از علی‌اصغر سعیدی، چاپ اول، کتابفروشی زوار، تهران ١٣٦٢/ ١٩٨٣، ٥١٩ صفحه، فارسی.

کوردستان لە سێبەری مێژوودا

ئـەم کتێبـە لـە ڕاسـتی‌دا کۆمەڵـەی هەنـدێ وێنـەی مێژوویـی کوردسـتانە هـاوڕێ لەگـەڵ شـەرح و ڕوونکردنەوە و هەڵسـەنگاندنیان بە زمانی ئینگلیزی. نووسـەر و ئامادەکاری کتێبەکە، خاتوو «سـووزان مەیزەلس» سـەردانی کوردستانی کردووە و لـە سـەردانی‌دا بەشـوێن وێنـەی کۆنی کورددا گـەڕاوە. لاپـەڕە ٩٦ ـ ١١٧ی کتێبەکە تەرخانـی بەربەرەکانیـی کـوردی ڕۆژهەڵات کراوە لەگەڵ سیاسـەتی بـە مەرکەزی کردنی ڕەزاشای پەهلەوی.

لەو بەشـە و لە شـوێنەکانی دیکەی کتێبەکەش‌دا بۆکان شـوێنێکی دیاری نییە و لە ڕاستی‌دا وێنەیەکی تایبەت بە بۆکان لە کتێبەکەدا چاپ نەکراوە، بەڵام وێنەی لاپەڕە ١٠٦ ـ ١٠٧ لـە سـەرەک‌هۆزانی بەگـزادە، دێبوکری، مەنگوڕ و مامەش، نیشـاندەری هەندێک ئاغا و سەرەک‌هۆزی ناوچەی بۆکانە و لەوانە، عەلی‌ئاغای سەردار ئەسعەد (عەلیـار)، حاجـی کاکەڵڵاغـای گـەورک، مۆمن‌بەگـی یەکشـەوە (فەیزوڵڵابەگـی) و ئەحمەدئاغای ئێلخانی‌زادە (باوکی نەمر سوارەی ئێلخانی‌زادە).

بەشـی تایبـەت بـە کۆمـاری کوردسـتان (دەوڵەتـی کـوردی)ش (لاپـەڕە ١٧٩ تا ١٨٩)، وێنـەی پێشـەوا و بارزانـی و هێمن و هەژار و کابینەی پێشـەوای گرتۆتەبەر کـە کەسـایەتیی بۆکانیـش وەک نەمـران حاجـی بابەشـێخ و حاجـی ڕەحماناغـای ئێلخانی‌زادەی تێدایە.[1]

1. Random House Publication ,New York ,1997 ,pp .388.

مێژووی ماد، نووسینی دیاکۆنۆف

بۆکان بەشێک بووە لە مادی بچووک و هەر باس و لێکۆڵینەوەیەک لەمەڕ حکوومەتی ماد، لە هەر کتێب و سەرچاوەیەکدا بێ، بە شێوەیەک بۆکانیش دەگرێتەوە. کتێبی دیاکۆنۆف، وەک سەرچاوەیەکی هەرە بەنرخ بۆ مێژووی مادەکان، گەرچی بەتایبەت ناوێکی لە بۆکان نەهێناوە، بەڵام لە گەلێک شوێندا لە ناوچەیەک دەدوێ کە بۆکانیشی تێکەوتووە. بەگشتی باس کردن لە بەشی باکووری ئیمپراتۆرییەتی ماد و سنووری شارستانییەتی سەکاکان و حوکمی ئەو سەردەمەی ماننا‌کان کە پێش هاتنی مادەکان دەسەڵاتێکی بەهێزیان پێکهێنابوو، هەروەها ئەیالەتی زاموا یا خود لووللوو (لە گۆلی ورمێوە تا بەشی سەرووی چۆمی دیالە)، هەموو هەر ناوچەی بۆکان دەگرنەبەر.

باس کردنی مێژووی دیاکۆنۆف بەو چەند دێڕە گونجاو نییە و خوێنەری کورد لە هیچ بەشێکی مێژووی ماد بێنیاز نییە و نابێ. لە پەیوەندیی ناوچەی بۆکانیشدا دەبێ شوێنی زۆر بابەتی نێو کتێبەکە هەڵبگیرێ، بۆ نموونە باسی ماننا و سەکا، شەڕی ئاشوور لەگەڵ ماننا و باسی ڕووبار و چیاکانی ناوچە، وەک جەغەتوو، تەتەهوو و زاب و لووتکەکانی چیای زاگرۆس، هەمووی ئاماژەیان بە شوێنی ئێستای بۆکان تێدایە.

پێوەندە ئابووری ـ کۆمەڵایەتییەکانی دانیشتووانی ئەو سەردەمەی ناوچەکە، باسێکی شیرینە و سەرهەڵدانی کۆمەڵگای چینایەتی، کێشەی کۆیلەتی، نیشتەجێیی و کشتوکاڵ و... ئەو بابەتانەن وا لە مێژووی مادا کەوتوونەتە بەر لێکۆڵینەوە.

کتێبەکە لە بنەڕەتدا بە ڕووسی نووسراوە و من وەرگێڕاوە فارسییەکەیم لە بەردەستدایە. کتێبەکە، بەگوێرەی هەواڵ، لەلایەن کاک مەریوان وریا قانعەوە کراوەتە کوردی (لە فارسییەوە)، بەڵام چاوم پێی نەکەوتووە بۆ ئەوەی تایبەتمەندییەکانی بنووسم.[1]

---

۱. ا. م. دیاکونوف، «تاریخ ماد»، ترجمه کریم کشاورز، چاپ اول (۱۳۴۵)، چاپ دوم، انتشارات پیام، تهران ۱۳۵۷/ ۱۹۷۸، ۶۶۴ صفحه، فارسی.

پاشایەتیی ماد، ئیقرار عەلییێف

کتێبێکی سەرنجڕاکێشە سەبارەت بە مێژووی ماد. کتێبی بایەخداری «ئا. م. دیاکۆنۆف»ی ڕووس لەمەڕ مێژووی ماد لە ساڵی ١٩٥٧دا لە مۆسکۆ بڵاوکرایەوە، «کەریم کەشاوەرز» لە ساڵی ١٩٦٦ وەریگێڕایە سەر زمانی فارسی و لەژێر سەدێڕی «تاریخ ماد»دا لە تاران چاپی کرد،[١] کە لەو ساڵانەدا دەنگی زۆری دایەوە و ماوەیەک درەنگتر لە فارسییەوە وەرگەڕایە سەر زمانی کوردی.

ئیقرار عەلییێف نووسەری ئازەربایجانی هاوکات لەگەڵ دیاکۆنۆف، لە هەمان بواری مێژووی ماددا کاری دەکرد و خەریکی لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئەو گەلە لەمێژینەی ناوچەی خۆرهەڵاتی نێوەڕاست بوو. عەلییێف هەر لەو ساڵانەدا کتێبێکی لەسەر مێژووی ماد نووسی ناوی «پاشایەتیی ماد»ی لەسەر دانا. کتێبی عەلییێف لە ساڵی ١٩٥٦، واتە ساڵێک پێش کتێبەکەی دیاکۆنۆف نێردرایە چاپخانە، بەڵام لەبەر هۆکاری سیاسی، ساڵێک دوای ئەم لە ١٩٥٨دا چاپ کرا (ل ٦١). هەر بۆیەش، لە نێوخۆی سۆڤیەت و دەرەوە، ڕوانگەی هاوبەشی ئەو دوو مێژوونووسە زیاتر بەناوی دیاکۆنۆفەوە ناسراوە و لە ئێران و ناوچەکەش، کە وەرگێڕاوی کتێبی عەلییێف بەدەست خەڵکەوە نەبووە، پێشڕەوی و ڕچەشکێنیی بواری مێژووی ماد بە بەژنی داکۆنۆف بڕاوە و عەلییێف پەراوێز کراوە.

وا ٤٣ ساڵ دوای چاپی وەرگێڕاوی فارسیی مێژووی مادی دیاکۆنۆف، کتێبەکەی «ئیقرارعەلییێف»یش بە هیممەتی وەرگێڕێکی زانا و شارەزا لە زمانی ڕووسییەوە کراوەتە فارسی و لە تاران بڵاوبۆتەوە. ناوی فارسیی کتێبەکە «پادشاهی ماد»ە.

هێڵی فکریی عەلییێف هاوچەشن یا لانیکەم هاوتەریبی بۆچوونی دیاکۆنۆفە و هەر بۆیەش دەکرێ لە هەندێک خاڵدا لەگەڵ ئەو بە چاوێک سەیر بکرێ و لە زۆر بابەتەوە بە هاوشانی ئەو دابندرێ، بەتایبەت ڕوانگە و چوارچێوەی فکری و

---

١. ا. م دیاکونوف، «تاریخ ماد»، ترجمە کریم کشاورز، چاپ اول، تهران ١٣٤٥ بنگاە ترجمە و نشر کتاب، چاپ دوم انتشارات پیام، تهران ٢٥٣٧/ ١٣٥٧.

کەرەسەی هەڵسەنگاندنەکانی جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ دیاکۆنۆف نییە و لایەنی بەهێز و لاوازی کارەکەی ئەو، لەمیش‌دا دەدۆزرێتەوە.

ئەو خاڵە هاوبەشانە، پێش هەموو شت، ڕوانگەی چینایەتیی هەر دوو مێژوونووس دەگرنە بەر و پاشان شێوازی دابەش‌کردنی میکانیکیی مێژووی کۆمەڵگای ماد کە هەر دوو لا دەیخەنە چوارچێوەی فەرمیی مۆڵەت پێدراو لە سیستەمی سیاسیی سۆڤیەتی ستالینی‌دا بەگوێرەی ئەم ڕوانگەیە، هەموو کۆمەڵگایەکی مرۆڤایەتی لە هەموو قوژبنێکی جیهان بە چەند قۆناغی دیاری‌کراودا تێپەڕیوە و لە کۆمۆنی سەرەتایی‌یەوە گەیشتوونەتە کۆیلایەتی، ئینجا فیئۆدالی و دەسمایەداری. هەر کاتێکیش جیاوازیی زەق لەنێوان کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان‌دا هەست کرابێ، کەڵک لە «کاتالیزۆر»ی تیۆریی مارکسیستی «شێوەی بەرهەمهێنانی ئاسیایی» وەرگیراوە و لەم ڕێگەیەوە مێژووی ڕاستەقینەی گەل یا وڵات و خەڵکێک کە زۆر وا هەیە بە یەک لەو قۆناغانەدا تێپەڕ نەبووبێتن، پێی لەبار چووە. ئەوە شێوازی زاڵی هەموو توێژینەوەیەکی مێژوویی لە سۆڤیەتی سەردەمی ستالینە و هیچ لێکۆڵەرێک، بە عەلییێف و دیاکۆنۆفەوە، بۆیان نەبووە لە دەرەوەی ئەم قاڵبە بەرتەنگەدا بابەتێک بڵاوبکەنەوە و ئەگەر بۆ نموونە، لە مێژووی کۆمەڵگایەکی ڕۆژهەڵاتی‌دا سیستەمی زاڵی ئابووری «کۆیلەداری» نەبووبێ، ئەوان بۆیان داتاشیوە، تەنیا بۆ ئەوەی فۆرمووله ئەزەلی و ئەبەدییەکانیان تێکنەچن و تەنانەت سووکە هەڵاواردنێکیشیان تێدا نەبێ.

لەو سیستەمە توێژینەوەیەدا، نە جێ و شوێنی کۆمەڵگا و نە سەردەم گرنگایەتییان نییە، بڕیاری کۆتایی گرنگە، بڕیارێک کە پێش دەسپێکی کارەکە دەدرێ و دەچەسپێندرێ. کەم نەبوون ئەوانەی هەوڵی هاتنەدەر لەو جوغزەیان داوە و ترۆ کراون یا سەریان بە فەتەرات چووە. نە دیاکۆنۆف و نە عەلییێفیش لەو کەسانە نەبوون کە دژ بەو ئیرادەگەرایی‌یە نازانستییە بوەستن، هەر بۆیەش سەرەڕای ئەرک و کارێکی زۆر و توێژینەوەیەکی پسپۆڕانە و هەندێک جار سەرسوڕهێنەرانەیان، ناتوانین ئاکامی کاریان بە دڵنیایی‌یەوە وەربگرین و بە چاوی

ڕەخنەگرانە سەیری نەکەین.

هەر چۆنێک بێ، لێکۆڵینەوەی مێژووی ماد کارێکی نەفەسبڕە، بەتایبەت کاتێ ئەو ڕاستییە دەگیرێتە بەرچاو کە دەگوترێ تا ئەمڕۆ هیچ بەڵگەیەکی نووسراو بە زمانی مادی دەست نەکەوتووە و زانیاری سەبارەت بەو زمانە، ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی سەرچاوە دەستی دووهەمەکانەوە گەیشتۆتە ئێمە. هەر بۆیەش کاتێ کە توێژەرانی کورد تیۆریی یەکبوونی زمانی کوردی و مادی دەهێننە گۆڕێ، کەسێکی وەک دوکتۆر دانیەل مەکەنزی لێیان وەرناگرێ و دژیان دەوەستێ، تەنیا لەبەروەی بەڵگەیەکی سەلماو لە زمانی مادییان بەدەستەوە نییە کە پشتی پێ ببەستن.

لایەنگرانی «زمانی خۆر» لە تورکیای ئاتاتورکیش لە نەبوونی بەردەنووس و دەقی نووسراوی مادی کەڵک وەردەگرن و ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی بۆچوونێکەوە کە دەڵێ زمانی بەشێک لە شەش هۆزی سەرەکیی ماد «پەیوەندی» یا «التصاقی» بووە نەک «تەصریفی»، تورک بە دانیشتووانی کۆنی ناوچەکە لەقەڵەم دەدەن و نەک هەر مێژووی خۆیان بە مادەکانەوە دەبەستن، بەڵکوو سەرجەمی مێژووی ماد دەکەنە مێژووی تورک، ڕوانگەیەک کە بەڵگەی زانستی پشتڕاستی ناکاتەوە و هیچکام لە دیاکۆنۆف و عەلییێفیش پەسندی ناکەن. عەلییێف لە گەلێک شوێنی کتێبەکەدا دژ بە بۆچوونی پان تورکیستەکان سەبارەت بە یەکبوونی زمانی تورکی و سوومێری دەوەستێ (بۆ نموونە، لە فەسڵی ۴، لاپەڕە ۸۴ی وەرگێڕاوی فارسی بەدواوە)، پان تورکیستەکان لە ڕێگەی ئەو پەیوەندە و پەیوەندییەکی هاوچەشن لەگەڵ زمانی عیلامیدا، بۆ بنەما مێژوویییەکانی زمانی «التصاقی» لە ناوچەی ڕۆژاوای بانووی ئێران دەگەڕێن و لەوێوە زمانی تورکی بە هەندێک هۆزی مادەوە دەبەستنەوە بۆ ئەوەی لە ناوچەکەدا مێژوویەک بۆخۆیان بئافرێنن. عەلییێف لە کتێبەکەدا، بوونی هەندێک «عونسور»ی ئۆرال و ئاڵتایی لە زمانی سوومێری و عیلامیدا پشتڕاست دەکاتەوە، بەڵام دەڵێ ئەو نزیکییەی نێوان زمانی عیلامی و ئۆرال و ئاڵتایی نابێ بەیەکبوونی ئەو دووانە بزاندرێ (ل١١٠).

کتێبی ئیقرار عەلییێف لە ڕوانگەی کوردەوە دوو لایەنی سەرنجڕاکێشی هەیە:

یەکـەم، کۆمەڵـە زانیارییەکی وردی سـەبارەت بە ژیانی ئابووری ـ کۆمەڵایەتی ـ فەرهەنگیـی مـاد تێدایە کە بـۆ کوردی خۆ بە تۆرەمەی ماد زان، بەنرخە و دووهەم، ئـەوەی کـە نووسـەر ئازەربایجانییـە و تەنیـا یـەک لـە سـەرجەمی لێکۆڵینەوەکانی سەبارەت بە مێژووی ئازەربایجان، ٩ بەرگ کتێبن؛ هەر بۆیەش بە شێوەیەکی ئاسایی باسـەکانی نێو کتێبەکەی بەرەو ئازەربایجان کێشـاوە (بۆ نموونە لە باسی ئەو یەکە سیاسـی یـا وڵاتانەی وا لە هـەزارەی یەکەمی پێش‌زایین لە ناوچـەی مادا پێکهاتن، جگـە لـە زاموا، ناوی ١٠ وڵات دەبا کە دەڵێ هەموویان کەوتوونەتە ئازەربایجانەوە، (ل ٦٧). نووسەر لە هەندێک بۆچوون و ئاکام وەرگرتنی خۆی‌دا، بە شێوەیەکی زەق، مەسەلەی ئازەربایجان لە پەیوەندیی مادەکان‌دا گەورە دەکاتەوە و ناوچەکانی دیکە پەراوێز دەخا یا بەگشتی لە بیریان دەباتەوە؛ بۆ نموونە بڕواننە ئەم بۆچوونە:

«[لـە سـەدەی چوارەمـی پێش‌زایین بـەدواوە]، مادی گەورە بۆ هەمیشـە بایەخی قەومی و فەرهەنگیی خۆی لە دەسـت دا و لە ڕیزی یەکە سیاسـییە سـەربەخۆکان چووە دەرێ، بەڵام مادی بچووک ـ ئاترۆپاتێن یا ئازەربایجانی باشووری ـ لەگەڵ ئەم هەمووە بەرز و نزمییەی چارەنووسـەکەی، وا موقەدەر کرابوو کە وەک یەکەیەکی دیاری‌کراوی فەرهەنگی، ئابووری، سیاسـی و جوغرافیایی، درێژە بە ژیان بدا و لە سـەرەتای لەدایک‌بوونی مەسـیح‌دا ببێتە نیشـتمانی میللەتی ئازەریی ئێرانی‌زمان» (ل ٦٦).

ئەو چەشنە بۆچوونە و بەڵگە سازکردنە بۆ مێژووی ئازەربایجان و پەیوەندیدانی بـە مادەکانـەوە، لە گەلێک شـوێنی دیکەی کتێبەکەدا دەبیندرێ و لە هەندێک شـوێن دەگاتـە لووتکەیەکی بەئاشـکرا زێدەڕۆیانە، بـۆ نموونە لە لاپەڕە ١٣٩دا لە «پێکهاتنی ملیللییـەت مـاد ـ ئاترۆپاتێن ـ ئازەری» دەدوێ کـە واتای دووری دەبێتە ئەوەی هیچ گەل یا قەومێکی دیکەی ناوچە، جگە لە ئازەرییەکان، لەو پێکهاتە سەیروسەمەرەیەی ئەودا جێگەیان نەبووبێتەوە. لاپەڕەیەک پێشتریش کاتێ دەڵێ «زمانی مادی لە زمانی پارسی نزیک نەبووە» (ل ١٣٨)، بە ئەسپایی بەرەو ئەو بۆچوونە دەڕوا کە ئێستا لە تورکیا باوە و دەگوترێ کە زمانی مادەکان ئیلتیساقی بووە و بەو پێیە لە بنەچەکی

زمانە ئێرانییەکان سەری هەڵنەداوە، کە ئەوەش ڕێگاخۆشکەرییەکی ناڕاستەوخۆیە بۆ سەپاندنی ڕوانگەی نازانستییانەی «زمانی خۆر»ی ئاتاتورکی لە ڕێگەی زمانی ئازەربایجانییەوە. دیارە زمانی ئێستای ئازەربایجان هیچ نییە جگە لە تورکی، بەڵام عەلییێف نیازی لە زمانی ئازەربایجان «تورکی» نییە، بەڵکوو ئەو زمانەیە کە چوار سەدەیەک پێش ئێستا زمانی هەمەگیری ناوچەکە بوو و بە «ئازەریی کۆن» دەناسرێ. ئەو زمانە، بنەمای هیندوئێرانی هەیە، لە کوردی گەلێک نزیکە و پەیوەندیی بە زمانی تورکی و لقەکانییەوە نییە. [1]

نووسەر کە هەوڵێکی زۆر بۆ چەسپاندنی پەیوەندیی ماد و ئازەربایجان دەدا، لە مەسەلەی تورکیای کەمالی و «زمانی خۆر»ی ئەواندا، هەڵوێستی دژبەرانە دەگرێ و ئەوەش بۆ زەینی زانستییانەی خۆی و هەروەها بۆ سۆڤیەتی ئەو سەردەمە دیاردەیەکی چاوەڕوانکراوە. عەلییێف و هیچ کەسێکی دیکە، تەنانەت ئەگەر باوەڕیشیان بەو تیۆرە دەسکردەی تورکیای کەمالی بووبێ، کە ئەو نییەتی، لەو سەردەمەدا نەیانتوانیوە پشتگیری لە بۆچوونێکی نازانستییانە و دەمارگیرانەی ئەوتۆ بکەن لەبەروەی سیاسەتی باوی سۆڤیەتی دەرفەتی دەربڕینی پێنەدەدان. عەلییێف بۆ بەرپەرچدانەوەی «زمانی خۆر»ی کەمالییەکان، بۆ نموونە، دەڵێ: «بەتوندی دژی ئەوەم کە زمانی سوومێری بە بەشێک لە تاقمی زمانە تورکییەکان بناسرێ... هۆکارێک بەدەستەوە نییە کە سوومێرییەکان بە تورکزمان بزانین... بەهیچ شێوەیەک ناتوانین دیعایەی ئەوە بکەین کە میراتگری زمانی سوومێری «بێگومان» زمانی دایکی ئاتاتورکییەکانە... هیچکام لەم قسە بۆش و بەتاڵانە بنەمایەکی زانستییان نییە و بۆ ئەوە نابنگوێیان بدرێتێ» (ل ٨٥ ـ ٨٦).

جگە لە مەسەلەی زمانی خۆر و تورکی و ئازەربایجانی، وەک لە سەرەوەتر گوترا، کێشەی سەرەکی کتێبەکە ڕوانگەی نووسەرە لەمەڕ قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگای ماد. عەلییێف نەیتوانیوە لە جوغزی شیکردنەوەی مۆڵەت پێدراوی

---

١. بڕواننە کتێبی ئەحمەدی کەسرەوی بەناوی «آذری یا زبان باستان آذربایجان» و کارەکانی عبدالعلی کارنگ و یحیی ذکاء لەم بارەیەوە.

سۆڤیەتی بچێتە دەرەوە و لە ئەنجامدا ئەوەی لە لاپەڕەکانی کتێبەکەیدا ڕەنگی داوەتەوە بریتییە لە سەپاندنی بەزۆرەملێی هەندێ بۆچوونی زاڵی کۆمەڵگای سۆڤیەتی، وەک قۆناغە لەگۆڕیننەهاتووەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگا بەسەر هەموو کۆمەڵگایەکی مرۆڤایەتیدا هەتا دەگاتە کۆمەڵگای مادیش.

نووسەر سەبارەت بە دەوڵەتی «ماننا» کە لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆهەمی پێشزایین لە ناوچەکانی باشووری گۆلی ورمێ پێکهات،[1] دەنووسێ «ڕەوتی پێکهاتنی کۆمەڵگای چینایەتیی ماننا لە نێوەڕاستەکان یا خود نیوەی دووهەمی هەزارەی دووهەمی پێشزایین دەستی پێکردبوو، ئەو ڕوانگەیە، پیشاندەری بوونی دەورەیەکی کەموزۆر دوورودرێژی ناتەبایییە کۆمەڵایەتییەکانە» (ل ٢٩١). سەبارەت بە بەشی ڕۆژاوای ناوچەی مادیش، کە بە بۆچوونی ئەو «لەباری ئابوورییەوە لە بەشە ڕۆژهەڵاتییەکانی پێشکەوتووتر بوون»، دەنووسێ: «ڕەوتی پێکهاتنی چینە کۆمەڵایەتییەکان لە دەوروبەری کۆتاییەکانی هەزارەی دووهەم و سەرەتاکانی هەزارەی یەکەمی پێشزایینەوە دەستی پێکردبوو (ل ٣٢٣)... بەگوێرەی ئەو زانیارییانەی وا لە سەرچاوە ئاشوورییەکانەوە دەردەکەوێ، پێکهاتەی بەشی زۆری کۆمەڵگاکانی مادی ڕۆژاوا لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پ. زدا، وێنەیەک لە کۆمەڵگا چینایەتییەکانی کۆیلەداریی سەرەتایی دەخەنە بەرچاو» (ل ٣٢٤).

من هیچ دژایەتییەکم لەگەڵ بیرۆکەی چینایەتی بوونی کۆمەڵگاکانی ئەو سەردەمانە نییە، بەڵام سەپاندنی حوکم و قەراری لەگۆڕاننەهاتووی لەپێشەوە ئامادەکراو بەسەر کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی لە پانتایی جیهاندا بە ڕاست نازانم. کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان ڕەوتی پێشکەوت و پەرەسەندنی تایبەت بە خۆیان بووە کە زۆرجار لەگەڵ کلێشە ناسراوە ڕۆژاواییەکانی یۆنان و ڕۆمدا یەکی نەگرتۆتەوە، بەڵام زاڵ بوونی سیاسەت بەسەر توێژینەوە زانستییەکاندا[2] کارێکی وای کردووە

---

١. دوای دەسکەوتە کەوناراییەکانی ئەم دواییانە، دەگوترێ پێتەختی ماننا کان لە شوێنی ئێستای گوندی قەڵایچی بووبێ لە ٨ کیلۆمیتریی باکووری ڕۆژهەڵاتی بۆکان.
٢. لێکۆڵینەوەکانی عەلییێف و دیاکۆنۆف، وەک کارەکانی «سترۆوە» لە سەردەمی دەسەڵاتی ستالیندا بەڕێوە چوون. ئەم کتێبەی عەلییێف لە ساڵی ١٩٥٦دا دراوەتە چاپخانە و لە ١٩٥٨دا

کە کەسانی وەک عەلییێف نەتوانن لە چوارچێوەی بۆچوونە فەرمییەکانی سۆڤیەت و ئەوەی وا بە «وتوویژەکانی سالّی ١٩٣١ی لێنینگراد» ناسراوە و نوێنەری ناوداریان لە پەیوەندیی مێژووی ماددا، ئاکادیمیسیەن «ستروّوە»یە،[١] دەربچن؛[٢] کەسێک کە دیاکۆنۆفیش لە «مێژووی ماد»ی خۆیدا، بۆ نموونە لە لاپەڕە ٤٨ و ٧٨(ی وەرگێڕاوی فارسیدا) پشت بە بۆچوونەکانی دەبەستێت.[٣]

دوکتۆر محەممەدعەلی خونجی لە نامیلکەیەک بەناوی «توێژینەوە لەسەر مێژووی ماد»[٤] لە پەیوەندیی هەر ئەم خاڵە تایبەتەدا، ڕەخنە لە بۆچوونەکانی دیاکۆنۆف دەگرێ و دەڵێ: «دیاکۆنۆف چۆن و بە چ پێوانەیەک لە لاپەڕە ١٧٨ی مێژووی ماد [وەرگێڕاوی فارسی]دا گوتوویەتی کۆمەڵگای ناوبراو (واتە ماد) لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پ. زایینەوە پێی ناوەتە قۆناغێکی نوێ و سەردەمی دەرکەوتنی چینەکان و کۆمەڵگای کۆیلەداری لەوێوە دەستی پێکردووە؟» (ل ٣٥). بەشی زۆری ڕەخنەکانی خونجی لە کتێبی دیاکۆنۆف، کارەکەی عەلییێفیش دەگرێتەوە کە دیاردەکان بە هەمان گەز و ڕبەی ئەو دەپێوێ.

وا هەیە بەگوێرەی ئەو قسانەی من، بۆ هەندێک کەس وا بنوێنێ کە کتێبی عەلییێف کارێکی کلێشەیی و تا ڕادەیەک ڕەگەزپەرستانەیە؛ ئەوە بە هیچ شێوەیەک

چاپ بووە، کارەکەی دیاکۆنۆفیش لە ١٩٥٧دا لە چاپ هاتۆتە دەرێ. دەزانین کە ستالین لە مانگی ٣ی ١٩٥٣دا مردووە و سێبەری سیاسەتەکانی لەو سالانەی جێگەی باسی ئێمەدا هەر بە ژوور سەری کۆمەڵگای سۆڤیەتەوە مابوو تا کاتێ کە خرۆشۆف دەرەتانی ڕەخنەگرتن لە کارەکانی ستالینی پێکنەهێنابوو، کەس نەیدەوێرا بچێتە شەڕەجەنگی دوگمە دامەزراوەکانی سەردەمی ئەو.

1. V. V. Struve.

٢. دەستێوەردانی سیاسەت لە زانست و بەتایبەت زانستە کۆمەڵایەتییەکان لە وڵاتە ڕۆژاواییەکان هیچ کەمتر نییە لەوەی وا لە سۆڤیەت دەکرا. ئەوەی وەک وانەی مێژووی شەڕی دووهەمی جیهانی، دەوری سۆڤیەت لە شەڕەکەدا و کەسایەتیی ستالین بۆ نموونە لە قوتابخانەکانی بریتانیادا بە قوتابییان دەگوترێتەوە، پڕە لە هەڵە و هیچ نییە جگە لە خۆڵ کردنە چاوی قوتابییەکان.

٣. ا. م. دیاکونوف، «تاریخ ماد»، ترجمه فارسی کریم کشاورز، چاپ دوم، انتشارات پیام، تهران ٢٥٣٧ شاهنشاهی/ ١٣٥٧ خورشیدی/ ١٩٧٨ میلادی، ص ٤٨ و ٧٨.

٤. دکتر محمدعلی خنجی، «بررسی تاریخ ماد و منشأ نظریه دیاکونوف»، انتشارات حکمت، شماره ثبت ٨١١، ٨/٥/ ١٣٣٥، شوێن و ڕێکەوت ڕانەگەیەندراوە.

وا نییە! نە بۆچوونی ئەوتۆ ڕاستە و نە ئەو دوو دیاردەیە تایبەتمەندیی سەرەکیی کتێبەکەن. کتێبی عەلییێف بەوپەڕی پسپۆڕایەتی و زانایی و وردبینییەوە نووسراوە و مووقەڵێشییەکی لە ڕادەبەدەری سەبارەت بە جێگومانەکان کردووە، کە خوێنەر تا نەیخوێنێتەوە پێیان نازانێ و ئەگەر خوێندییەوە سەری لەو هەموو مامۆستایی و زانستە سوڕ دەمێنێ.

ڕاستییەکەی ئەوەیە، وەک چۆن مێژوونووسانی کورد مادەکان بە باووباپیر و تەنانەت بە «ملک و ماڵ»ی خۆیان دەزانن و لە کەم سەرچاوەی کوردیدا بینراوە باس لە پەیوەندیی گەلانی دیکەی ناوچەکە لەگەڵ ماد بکرێ، عەلییێفیش زیاتر لە گەلانی دیکە، گەلی ئازەربایجانی لەبەرچاو بووە و ئەوانی زەق کردۆتەوە، دەنا نە مافی گەلێکی پێشێل کردووە و نە کوردی بەتەواوەتی وەلا ناوە. عەلییێف گەلێک زیاتر لە دیاکۆنۆف باسی کوردستان و ناوچە کوردییەکانی وەک سەقز و کرماشانی کردووە.

بابەتی جێگەی سەرنج لە کتێبی عەلییێفدا زۆرن. نووسەر سەرنجی تایبەتی داوەتە شارستانییەتیماننا، کە ئێستا دەگوترێ شاری «نسە» یا «نسا»ی پێتەختی لە شوێنی ئەمڕۆی گوندی «قەڵایچی»ی نزیک بۆکان هەڵکەوتبێ. لە فەسڵی تایبەت بە مانناکاندا، عەلییێف هەندێک زانیاریی نەبیستراو سەبارەت بە ماننا و مادمان دەداتێ. بۆ نموونە، دەڵێ ڕەوە ئەسپی دەشتی نسا ژمارەیان دەگەیشتە ١٦٠ هەزار سەر (ل ٦٥).[١] لە باسی سەرچاوە ژێرخاکییەکانیشدا دەنووسێ، گرنگترین سامانی وڵاتی ماد، نەوت بووە (ل ٦٥) و وشەی نەوت یا نەفتیش لە «نەپتۆ»ی ئاکەدی وەرگیراوە (پەڕاوێزی ژمارە ٩، ل ٦٩) و گوایە لە ناوچەی ماد «نەفتا»یان پێگوتووە و بەگشتی لە سەردەمی کۆندا مادەیەک هەبووە کە پێی گوتراوە «ڕۆنی مادی»، کە نەوت لەو مادەیە گیراوە (ل ٦٦).

بەشی «زمان»، فەسڵی ٤، وا هەیە شیرینترین بەشی کتێبەکە بێ. لەوێدا تیۆریی

١. هەر ئێستاش پێدەشتەکانی ناوچەی نێوان بۆکان، مەهاباد، میاندواو، مەراغە و سائینقەڵا شوێنێکی گرنگی ڕاگرتن و پەروەردەکردنی ئەسپن.

«زمانی خۆر»ی کەمالییەکان دراوەتە دواوە و بۆچوونی نووسەرێکی تورک، کە تورکان بە دانەر و بڵاوکەرەوەی فەرهەنگ لە جیهان دادەنێن بە «کۆنەپەرستانە و بێواتا و بێبنەمای زانستی» داندراوە (ل ٨٤)، بەڵام لێکۆڵینەوەکانی نووسەر لەمەڕ بنەمای زمانە سوومێرییەکان و پەیوەندییان لەگەڵ زمانی گۆتی، ئۆتی، هوریایی، ئوورارتوویی و گورجی و ئەرمەنی لەوپەڕی لێزانیدان و هەندێک جار وردەکارییەکانی نووسەر لەو بوارانەدا دەگاتە ڕادەیەکی گەلێک پسپۆڕانە و داهێنەرانە. لەم فەسڵەدا «هوریایی»یەکان بە «دانیشتووانی ناوچەی وان و کوردستانی چیایی و زاگرۆس» و «گۆتی»یەکان بە خەڵکی چیاکانی کوردستان و ئازەربایجانی باشوور دادەندرێن (ل ٩٠)، واتە عەلییێف مەسەلەی کوردستان ناخاتە پشتگوێ، کارێک کە زۆربەی مێژوونووسانی تورک بە دەستەقەسد دەیکەن.

لەم فەسڵەدا هەواڵێکی گرنگ ڕادەگەیەندرێ، کە پێشتر لە کەم سەرچاوەدا ئاماژەی پێکراوە و وا هەیە بەشی زۆری کۆمەڵانی گەلی کوردیش لێی بێئاگابن. ئەوەی تا ئێستا گوترابێ و نووسرابێ ئەوە بووە کە هیچ ئاسەوارێک لە زمانی مادی نەگەیشتۆتە سەردەمی ئێمە و هیچ بەردەنووسێکی مادی نەدۆزراوەتەوە کە بەگوێرەی ئەو بڕیار لەسەر چۆنایەتیی زمانی مادی بدرێ. ئێستا با پێکەوە بە دوو لاپەڕە لە فەسڵی چوارەمی کتێبەکەی عەلییێفدا بچینەوە:

«لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا زمانی بەشی دووهەمی بەردەنووسی بێستوون بە مادی دەزانرا (ژ. سێنت مارتین و ئێی. یورنۆف)، بەڵام ماوەیەک دواتر بە لوتف و هەولی وێسترگارد، ڕاولینسۆن، دی سولسی، نوریس و ئەوانی تر، تا ڕادەیەک ڕەمزەکانی بەردەنووسەکە کرانەوە و ئیتر پەیوەنددانی بە «زمانی مادی»، وەستێنرا... زمانی بەشی دووهەمی بەردەنووسەکە، سەرەڕای ناحەزی نواندن[ی هەندێک لایەن]، لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەمیشدا ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ زیاتر بە مادی یا پرۆتۆ مادی دەزانرا... بەڵام ناوی مادی لەسەر بەردەنووسی بیستوون دانان زۆر بەردەوام نەمایەوە... و لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا زیاتر و زیاتر بە تاقمی زمانە قەوقازییەکانیان بەستەوە... ن. مارر لە دوایین شوێنەوارەکانی

خۆیدا، پێی لەسەر مادی بوونی بەردەنووسەکە داگرتووە...» (ل ١١٨ ـ ١١٩).

وەک دەبینـدرێ سـەبارەت بەخوێندنەوەکانـی بەردەنووسـی بێسـتوون شـک و گومانی بەهێز هەیە و تەنانەت بەشی دووهەمی نووسراوەکانی بۆ ماوەی سەدەیەک بـە شـوێنەواری «مادی» زانـراوە، بەڵام بەداخەوە ئەو سـەرچاوە گرنگەی کە دەکرا بنەمایـەک بـۆ ناسـینی زمانـی مادی بێ، ئێسـتا بەهۆی نەزانی یا قەسـدی تایبەت یا شوێندانانی سیاسەت لەسەر توێژینەوەی زانستی، کوێر بۆتەوە و ناسنامەی مادی بوونـی سـڕدراوەتەوە؛ لـە ئەنجامدا دەگوترێ هیچ نووسـراوەیەکی سـەردەمی ماد نەگەیشتۆتە سەردەمی ئێمە، بۆچوونێک کە لەگەڵ «مەنتیق»ی سالمدا یەک ناگرێتەوە.

ئاشـوورییەکانی باشـووری خاکـی ماد لـە چەند سـەدە پێشـترەوە کتێبخانەیان هەبـووە، پارسـییەکانی باکـووری مـاد لە جەرگـەی خاکی ماد، واتە لە کرماشـان و پەنای هەمەدانیدا بەردەنووسـی بێسـتوونیان هەبووە، بەڵام لە نێوان ئەم دووانە و تەنانەت لە ناوچەیەکدا کە سـەکایی و عیلامی و ئەنزابی و شووشـی و ئەوانی تر، شـوێنەواری نووسـراویان لێبەجێماوە، چۆنە تەنیا مادەکانن کە لە ماوەی ١٦٥ ساڵ حوکمڕانیدا تاقە دێڕێکی نووسراویان لە لاپاڵی چیایەک هەڵنەکەندووە؟ ئەو نەریتی بەردەنووسـینەی وا لەنێـو هەمـوو گەلانی ناوچەی دووچۆمـاندا باو بووە، چۆن لە ئاشـوورەوە بازی داوە و تەنانەت دوای ١٥٠ ساڵ حکوومەتی مادەکان پەڕیوەتەوە نێـو وڵاتـی پـارس و هەخامەنشـی، بەڵام مـادەکان چاویـان لێ قووچانـدووە؟ گەلۆ هەر ئەو نەبوونی سەرچاوەیە نەبۆتە هۆکار بۆ ڕەگەزپەرستە تورکەکان کە زمانی تورکی بە زمانی «جندۆکەیی» و نەزانراو و نەبینراوی مادەوە بچەسپێنن؟

خاڵێکـی دیکـەی جێگـە باسـی کتێبـی عەلییـێف ئەوەیـە گەلـۆ مـادەکان بنەچەکی ئارییاییـان بـووە یـا حکوومەتـی مـاد لـە خەڵکانی خۆجێیـی دانیشـتووی ناوچەکە پێکهاتـووە کـە بەرلـە هاتنـی ئارییەکان لـەوێ دەژیان یا خـود «مـاد» تێکەڵاوێکە لە عونسوری خۆجێیی و کۆچبەرانی تازەهاتووی ئاریایی؟

لـەم بـوارەدا عەلییـێف هێـرش دەکاتـە سـەر «توێژەرانـی بورژوایـی»ی ڕۆژاوا وەک «پراشـک»، کـە ویسـتوویانە بنەمـای ئاری بـۆ مادەکان دابتاشـن و ڕەچەڵەکی

خەڵکانی خۆجێیی مادەکان بخەنە پشتگوێ، واتە لەو خۆجێیی‌یانەی کە پێیان دەڵێ «ئەقوامی کاسی»، جیایان بکەنەوە و بە وتەی ئەو: «مێژووی ئەو قەومە وەحشییە ئێرانی‌زمانانەی وا لە دەوروبەری سەدەی نۆهەم و هەشتەمی پێش‌زایین‌دا هێرشیان کردە سەر ماد [ئارییایی‌یەکان]، بکەنە جێگری مێژووی ماد» (ل ١٢٢)؛ بەو شێوەیەش ئاکام لە قسەکانی خۆی وەردەگرێ: «بە دڵنیایی‌یەوە دەتوانین بڵێین کە هیچ چەشنە زانیاری یا بەڵگەیەکمان بەدەستەوە نییە تا دەریبخا قەومەکانی ماد خۆجێیی نەبوون... بێ‌گومان لە مێژووی ماددا دەبێ دوو عونسوری قەومی لە یەکتر جیا بکەینەوە: یەکەم، عونسوری قەومیی خۆجێیی، واتە مادەکان خۆیان (کە بەناوی ماتای، مادای یا ئامادایەوە دەناسرێن) لەگەڵ تاقمە قەومییە خزمەکانیان؛ دووهەمیش، قەومە کۆچبەرە ئێرانی‌زمانەکان» (هەمان لاپەڕە). نووسەر دەڵێ تەنانەت وشەی «ماد»یش پەیوەند بە زمانە ئێرانییەکانەوە پەیدا ناکا و بەڕواڵەت ناوێکی خۆجێیی‌یە؛ بۆ نموونە، «لە دەقە عیلامییەکان‌دا لەفزی «مەکتە» بینراوە» (ل ١٢٣) و «ناوی چوار قەوم لە شەش قەومی ماد کە هێرۆدۆت نەقڵی کردوون، ڕیشەیەکی جێگەی پەسندی ئێرانییان نییە» (ل ١٢٩). بەکورتی، لە ڕوانگەی عەلییێفەوە، دەوڵەتی ماد لە بنەمایەکی سەرەکی کە بریتی بووە لە قەومە غەیرە ئارییەکانی نیشتەجێی ناوچەکە و هەندێک کۆچەری هێرشکەری ئاری پێکهاتووە و تەواو.

ئەم هەڵوێستەی نووسەر، لاپەڕەیەک دواتر لە باسی «موغ»ەکان‌دا شێوازێکی هەندێک گوماناوی بەخۆیەوە دەگرێ. لە مەسەلەی بنەمای «موغان»دا دەڵێ «قەوم» بوون نەک «صنف» و گرووپی پەیوەندیدار بە ئیشەکەیانەوە. ئینجا دەنووسێ: «هەندێک کەس بنەمای «ئێرانی»یان بۆ دەدۆزنەوە و هەندێکی دیکە بە «توورانی» [تورک]یان دادەنێن... من نامەوێ پەسندی «توورانی» بوونەکەیان بکەم، بەڵام تەبلیغ کردنیان بۆ ئایینێک کە ئێرانی بووە ناتوانێ هۆکار بێ بۆ ئێرانی بوونی خۆشیان» (ل ١٣٠).

ئێستا پرسیاری من وەک خوێنەری کتێبەکە ئەوەیە: گەلۆ ئەو بۆچوونە پەسندی

ناڕاستەوخۆی بە توورانی دانانی موغان لەلایەن عەلییەفەوە نییە؟ گەلۆ نووسەر لە درێژەی باسی موغەکان و سەرجەمی کتێبەکەدا بەرەو کام ئەنجام وەرگرتن دەڕوا؟ کاتێ مادەکان بنەمای خۆجێییان بووە نەک ئاریایی، چوار قەوم لە شەش قەومی مادیش غەیرە ئاریایی بوون، ناوەکەشیان ئێرانی نەبووە، زمانی زۆربەیان «تەسریفی» نەبووە (کە زمانی ئارییەکان بە تەسریفی دەزانرێ) و بەپێچەوانە، وەک زمانی عیلامی «التصاقی» بووە (کە زمانی تورک و توورانییەکانیش وەهایە)، کەوابوو چی دەمێنێتەوە جگە لەوەی کە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ڕایبگەیەنێ «مادەکان توورانی بوون»؟ من نامەوێ قسە بنێمە زاری نووسەر، بەڵام شێوازی سوغرا و کوبرا دانان و ئاکام وەرگرتنەکانی نووسەر بە شێوەیەکن کە زەینی خوێنەری شارەزای تیۆریی «زمانی خۆر» بەرەو گومانێکی ئەوتۆ دەبەن و ئەم پرسیارانەی لە بەردەم قوت دەکەنەوە کە گەلۆ ئەوە هەمان هەڵوێستی خاوەنبیرانی زمانی خۆری ئاتاتورکی نییە؟ نووسەر چەند لاپەڕە دواتر، بەڕوونییەکی زیاترەوە لە مەسەلەکە دەدوێ، کاتێ کە نزیکایەتیی زمانی عیلامی لەگەڵ زمانە ئۆراڵ و ئاڵتاییەکان دەخاتە پێش چاو و دەڵێ: «ئەگەر ئەو بۆچوونە وەربگرین کە زمانە مادییەکان لە زمانی عیلامی نزیکن، دەبێ ئەوەش قبووڵ بکەین کە زمانی عیلامی لە چەند لایەنی ڕێزمانی وشەییەوە ویچووی زمانە ئوڕاڵ و ئاڵتاییەکانە» (ل ١٤٠). دیارە ئەنجامێکی ئەم بۆچوونە ئەوە دەبێ کە زمانە ئۆڕال و ئاڵتاییەکان هاوڕیشەی زمانی تورکین و بەو پێیە و بەکورتی، مادی لە زمانی عیلامی نزیکە، ئەویش ویچووی زمانە ئۆڕاڵ و ئاڵتاییەکانە، ئەوانیش هاوڕەگەز و هاوڕیشەی زمانی تورکین، ئیتر ئەنجام ئاشکرایە دەبێ ببێتە هاوڕیشەیی زمانی تورکی و مادی! ئیتر ئاو بێنە و دەستان بشۆ!

بەڵام لە کۆتایی فەسڵی ٤دا، خوێنەر تووشی گێژ و گۆمی دێ کاتێ کە دەبینێ نووسەر مەسەلەی نەتەوایەتیی مادی ئاترۆپاتێن دادەمەزرێنێ و دەڵێ: «مادەکان لەگەڵ قەومەکانی دیکەدا، دانیشتووی ئاترۆپاتێن، واتە ئازەربایجان بوون» و لە درێژەیدا دەنووسێ: «ئێمە زانیارییەکی تەواومان لە چۆنییەتیی زمانی ئاترۆپاتێنی

بەدەستەوە نییە، بەڵام وای دادەنێین کە بنەماکانی لە زمانی ئێستای ئازەربایجاندا پارێزراوە، لە عەینی کاتدا هیچ بەڵگەیەکمان بەدەستەوە نییە بۆ ئەوەی زمانی ئازەربایجانیی کۆن بە زمانی تورکی بزانین» (ل ١٤١ ـ ١٤٢). ئەگەر زمانی ئاترۆپاتێنی جێگەی باسی نووسەر، تورکی نەبێ و هەمان «ئازەری کۆن» وەک لقێکی زمانە ئێرانییەکان بێ، ئەوا ناتەبایی‌یەکی جیددی لە نێوان ئەم بۆچوونە و بۆچوونی دوو لاپەڕە پێشتری کتێبەکەدا سەرهەڵدەدا (کە من لە پاراگرافی سەرەوەتردا دەسنیشانم کردووە). زمانی «ئازەریی باستان» یەک لە زمانە ئێرانییەکانە و هاوڕیشەی زمانی کوردی و فارسییە، کەوابوو هیچ پەیوەندییەکی بە زمانی عیلامی و ئۆڕال و ئاڵتایی‌یەوە نییە و ئەگەر ئەوە ڕاست بێ، ئەوا نووسەر بە شێوەیەکی دوور لە باوەڕ، بەرپەرچی بۆچوونەکانی خۆی لە دوو لاپەڕە پێشتری کتێبەکەیدا داوەتەوە، کە ئاکامی بە خزم و نزیک و هاوڕیشە بوونی زمانی مادی و تورکی لێ‌وەردەگیرا.

تۆبڵێی یەکەمیان هەڵوێستی خۆی نەبێ و دووهەمیان لەژێر کارتێکەری یا گوشاری ڕاستەوخۆی سیاسەتی سۆڤیەتدا نەنووسرابێ، کە دەرەتانی بە بڵاوکردنەوەی تیۆرییە کەمالیستییەکانی نەدەدا؟ تۆبڵێی هۆکاری دوو ساڵ مانەوەی کتێبەکە لە چاپخانە و بڵاونەبوونەوەی (کە لە سەرەتای وتارەکەدا دەسنیشانم کرد)، هەر ئەم ڕوانگەیە نەبووبێ؟ بڵێی ئەم بەشەی دوایی لەژێر هەمان گوشار و بۆ وەرگرتنی ئیجازەی چاپ لە کتێبەکە زیاد نەکرابێ؟ ئەمانە بیرێکن کە لە بەراوردکردنی هەڵوێستە ناتەباکانی نووسەر سەرهەڵدەدەن و سەرەڕای پلەی زانستیی عەلییێف و ڕادەی بەرزی توێژینەوەکانی، گەرای گومانێک لەمەڕ زانستییانە بوون و سەداقەتی عیلمیی نووسەر لە مێشکدا دەچێنن.

سەرەڕای ئەو چەشنە گومانە، کە هەڵوێست و ئاکام وەرگرتنەکانی نووسەر دەگرێتەوە، کتێبی «پادشاهی ماد» پڕە لە هەواڵ و زانیاریی نەبینراو و نەبیسراو، کە دەتوانن یاریدەدەری خوێنەر بن لە بواری زانستی مادناسیدا. لێرە بەدواوە هەڵبژاردەیەک لە نووسینەکانی عەلییێف دەهێنمەوە کە بە شێوەیەک سەرنجیان ڕاکێشاوم و وا هەیە خوێنەری وتارەکەش بۆی گرنگ بن، بەڵام پێشتر دەبێ

ئاماژەیەک بە تەرجەمەی فارسیی کتێبەکە بکەم.

من شانازی ئەوەم هەیە وەرگێڕی بەڕێزی کتێبەکە بناسم و ئاگاداری پلەی زانست و تێگەیشتنی بم. ئەوەی ئەو لەگەڵ تەرجەمەی کتێبی ئیقرار عەلییێفی کردووە، نەک کەمتر نییە، بەڵکوو سەروگەردنێک بالاترە لە کاری کەریم کەشاوەرز بۆ تەرجەمەی کتێبی دیاکۆنۆف. کارەکە بە دیققەتی زانستی و لەوپەڕی ئەمانەتداریدا تەرجەمە کراوە، زمانی تەرجەمە ڕێک و ڕەوان و بێگرێوگۆڵە. سەرەڕای ئەستەم بوونی دەقەکە، هیچ هەڵەوپەڵەیەک بەسەر دەقی فارسییەوە نییە و تەنانەت تا لاپەڕەی کۆتاییش تاقە یەک هەڵەی چاپیی تێدا نابیندرێ، کە ئەوە هیممەتی بنکەی چاپەمەنییەکەیەتی. وەرگێڕ لە بەری باوکەوە ئازەربایجانییە، بەڵام هیچ هەڵوێستێکی ڕەگەزپەرستانەی نییە و هاندەری ئەرک و زەحمەتەکانی لەپێناو وەرگێڕانی ئەو دەقە ئەستەمەدا تەنیا خزمەتی زانست بووە و بەس.

گەلێک هیوادارم وەرگێڕی بەڕێز بتوانێ لە داهاتوودا ئاوڕێک لە کارەکانی «ئەکادیمیسیەن سترۆوە»ش سەبارەت بە مێژووی ماد بداتەوە و بواری خزمەتەکانی خۆی بە مێژووی ناوچەکە، فراوان بکاتەوە.

هەروەها و هیوادارم کەسایەتییەکی شارەزا و وردبینی کورد سەرجەمی کتێبەکە وەربگێڕێتە سەر زمانی کوردی و ئەگەر ڕوونکردنەوەیەکی لەسەر بۆچوونەکانی نووسەر هەبوو بیخاتە پەراوێزی لاپەڕەکانەوە.

**

ئەوەش هەڵبژاردەیەکی پچڕپچڕ و بێپەیوەند لەگەڵ یەکتر لە خاڵە سەرەکییەکانی کتێبەکە. ئەم هەڵبژاردەیە گەلێک ناتەواوە و من خوێندنەوەی ڕاستەوخۆی کتێبەکە بۆ هەموو ئەویندارانی مێژووی کۆنی وڵاتەکەمان بە پێویست دەزانم:

- ڕەوتی پێکهاتنی زمان بێگومان ئاڵۆز، درێژخایەن و بەپێچوپەنا بووە. نابێ بینای زمان بە بەرهەمی سەردەمێک یا دەورەیەکی تایبەت بزاندرێ. زمان بەرهەمی سەردەمانێکی دوورودرێژە (ل ١١٦).

ـ نـاوی گۆلـی ورمێ لـە ڕۆژگارانی کۆندا «ماتینا» یا «مانتینا» بووە. ئەم ناوە وا هەیـە لـە پەیوەندیی ناوی هوریایی «میتانی»دا بـێ... لەم پەیوەندییەدا نابێ حونجەی دیکەی وشەکە، واتە «مانتی» لە بیر بکەین... وا هەیە لە ڕێگەی ئەم شێوە وشەیەوە پردێک بەرەو ئەو وڵاتە لێ بدەین کە لە دەوروبەری گۆلی ورمێ بوو، ئەویش وڵاتی ماناکانە (ل ٩٩).

ـ شارستانییەتی گۆتی کەمخایەن بوو، بەڵام شارستانییەتی لوولووبی بۆ ماوەی ١٥ سەدە بەردەوام مایەوە (ل ١١٥).

ـ ڕەوتی لەبەریەکچوونی ماد [لەسەدەی شەشەمی پ. ز. دا] دەستی پێکردبوو... بارودۆخێکی لەبـار بـۆ لێدانـی مـادەکان [لەلایـەن ئاشـوورەوە] پێکهاتبـوو... لـەم پەیوەندییەدا، مەیلی مادەکان بە ژیان لەژێر سێبەری بێگانەشدا خاوەنی گرنگایەتیی زۆرە (ل ٢٩٧).

ـ ئاشوورییەکان لەم سەردەمەشدا، دوای تێپەڕبوونی ساڵانێکی زۆر، بە هەمان دروشـمی «مـاد دژی مـاد»ەوە حکوومەتیـان دەکـرد [واتـە لە گیانی یەکتـر بەردانی دوژمن] (ل ٢٩٠).

ـ ئوورارتوو چەند جار لەشکری کێشایە سەر ماناکان (ل ٢٩٤).

ـ لەبەریەکچوونی یەکییەتیی وڵاتانیماننا، کە ٢٥ سـاڵ پێشـتر وەدیهاتبوو، لە دەیەی بیستەمی سەدەی ٨ی پێشزایینیدا دەستی پێکرد (ل ٣٠٠).

ـ لەشکرکێشـانی نـاوداری سـارگۆنی دووهـەم دژ بـە مـاد و ئوورارتـوو (لەشکرکێشانی هەشتەم) لە ساڵی ٧١٤ پ. ز بەڕێوەچوو (ل ٣٠٤).

ـ گ. ئـا. ملیکشـویلی یەکەمیـن و کامڵتریـن مێـژووی دەوڵەتی ماننای خسـتۆتە ئەدەبیاتی سۆڤیەتییەوە (پەراوێزی ٨٠، ل ٣١٠).

ـ نابێ پێمـان وابـێ کە هووەخشـەترەی یەکـەم، دامەزرێنەر و «یەکەم پادشـای مادی» بووە. ئەویش وەک «دیۆک» (دیاکۆ) نابێ بە بنیاتنەری دەوڵەتی ماد بزاندرێ لەبەروەی لەو سەردەمەدا هیچ دەوڵەتێکی تاک لە خاکی ماددا نەبوو (ل ٣٢٢).

ـ شـتومەکی زێڕین، زێوین و لە ئێسـقان دروسـتکراوی سەقز لە کوردستانی

ئێران (لە چوارچێوەی ماننای کۆندا)، بە ئەگەری زۆرەوە هی چارەکی دووهەمی سەدەی حەوتەمی پێشزایینە (ل ٣٢٦).

- شاری ئیزیرتوو (زیرتا) لە ماوەی چەند سەدەدا پێتەختی دەوڵەتی ماننا بووە (ل ٣٢٦).

- لەو بابەتانەی وا سەبارەت بە کۆمەڵگاکانی مادی ڕۆژاوا گوترا، پێش هەموو شت ئەوە دەردەکەوێ کە ئەرک و کاری کۆیلایەتی لەو ناوچانەدا برەوێکی زۆری هەبووە (ل ٣٣٠).

- سەکاکان دوای زاڵ بوون بەسەر مادەکاندا، ماوەی ٢٨ ساڵ حکوومەتیان بەسەردا کردن (پەراوێزی ٧، ل ٣٤٩).

- سەدەی حەوتەمی پێشزایین یەک لە سەرنجڕاکێشترین سەردەمەکانی مێژووی ئاسیای بەرایی کۆنە... ئەوە سەدەی ڕووداوە مەزنەکانە... هۆکاری سەرهەڵدانی ئەو گۆڕانکارییانە لە بارودۆخی سیاسیی ڕۆژهەڵاتی کۆن، پەرەسەندنی وڵاتانێکی بچووک بوو کە شەڕێکی چارەنووسسازیان دژ بە ئیمپراتۆرییەتی جیهانیی ئاشوور دەست پێکردبوو (ل ٣٥٩).

- دەوڵەتی ماد لە دەیەی حەفتای سەدەی حەوتەمی پێشزایین و لە ئەنجامی بزووتنەوەی بەکۆمەڵی گەل دژ بە ئاشوور، بنیاتنرا (ل ٣٧٣).

- بەڕواڵەت، بەهێزبوونی زۆری هێزی پادشایی ماد و خواستی بۆ دەسەڵاتسەندن لەلای ڕۆژاواوە، مانناییەکانی هاوپەیمانی پێشووی خۆیانی کردە دوژمنیان. ماننا‌کان تا لێکەوتنی ئاشوور، لایکەم تا شکانی ساڵی ٦١٥ی سپاکەیان [لەلایەن مادەوە]، بە لایەنگری لە ئاشوورییەکان شەڕ[ی ماد]یان دەکرد (ل ٣٧٥).

- یەکەمین سپای ڕێکوپێکی مێژووی ماد لە سەردەمی هووەخشەترەدا بنیاتنرا (ل ٣٨٧).

- مادەکان بەبێ یارمەتی بابل، ئاشووریان داگیر کرد (ژووئیە - ئووتی ٦١٤ پ. ز.) (ل ٣٨٩).

- سێ یا چوار دەیە لە کۆتاییەکانی سەدەی حەوتەم و سەرەتای سەدەی

شەشـەمی پ. ز، خاڵێکـی وەرچەرخانـی گرنگـە لـە مێـژووی مـاددا... لە سـەرەتای ئـەو سـەردەمەدا ماد هیچ تایبەتمەندییەکـی بەرچاوی نەبوو و وڵاتێکی بچووک بوو (بەڕواڵەت لە نێوان هەمەدان و کرماشان و چۆمی سیروان)، بەڵام دوای تێپەڕکردنی ئـەو دەورەیـە... توانی لە ماوەیەکی کەمدا خۆی دەربخا و ببێتە هۆکارێکی گرنگ لە پەیوەندە نێودەوڵەتییەکانی ئەو سەردەمانەدا (ل ٣٩٦).

-سـاڵی ٥٥٠ پ. ز، لە شـوێنێکی نزیک پاسـارگاد [لە باشـووری ئێران]، شەڕێکی بێ‌فەڕ قەوما... دەوڵەتی ماد بە سەرکردایەتیی ئیشتۆویگۆ تێکشکا و حکوومەتەکەیان بەدەست کۆرش، شایەکی تیرەی هەخامەنشیی‌یەکان تێداچوو (ل ٤١٥).[١]

١. اقرار علی‌یف، «پادشاهی ماد»، ترجمه از زبان روسی: کامبیز میربهاء، انتشارات ققنوس، تهران ٢٠١٠، ٦٩٩ صفحه، فارسی.

وێنەی دوایین یاری

«وێنـەی دوایین یاریـی، ئێـران لە ڕێگـەی کامێرایەکـی ڕووسـییەوە ١٩٠١ ـ ١٩٠٤» ناوی کتێبێکە «جۆن چالنکۆ» بە زمانی ئینگلیزی نووسـیویە و باسـی ژیان و کار و مەئموورییەتەکانی «ئەلیکساندر ئەیاس»، یەکەم کۆنسوولی ئیمپراتۆرییەتی ڕووسیای قەیسەریی کردووە لە مەهاباد.

ئەیـاس بە بـەر کاروباری ئیدارییەوە وێنەی فۆتۆگرافیی هەڵگرتووە و لە ماوەی مانەوەی لە ناوچەکەدا گەلێک وێنەی شـازی لە خەڵک و شـوێنەکان تۆمار کردووە کـە ئێسـتا دوای ٩٢ سـاڵ ڕووی ڕووناکی دەبینن. کتێبەکە وێنـە و زانیاریی زۆری لەمـەڕ سـەرەکهۆزەکانی ناوچـە وەک مەنگوڕ و مامەش و دێبوکری و... خسـتۆتە بەرچاو. ئەم وێنانە و هەروەها وێنەی گەلێک خەڵکی ئاسـایی و گوند و شـارەکانی ناوچە، لەباری مێژوویی و بەڵگەنامەیی‌یەوە گرنگ و سەرنجڕاکێشـن و نیشاندەری جلوبەرگ، شـێوەی بیناسـازی، ئاژەڵداری، ڕاو، کەرەسـەی شـەڕ، کۆچ و هەوار و بەگشتی لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیی خەڵکی ناوچەی موکریانن.

لـە پەیوەندیـی بـۆکان‌دا، کتێبەکە بابەتی تایبەتی نەگرتۆتەبەر، جیا لەوەی باسـی عەشـایر و هەروەهـا سـەرداری موکری، واتە حەمەحوسـێن‌خانی سـەردار دەکا و حکوومەتەکەی لە مەهاباد. وێنەی ژمارە ٣٧ لە لاپەڕەی ١٢٦ی کتێبەکەدا، نیشاندەری ڕوخساری سێ کەسە و لەژێری نووسراوە:

«پیاوماقووڵانی خۆجێیی لە ئیدارەی ئێران‌دا، ساڵی ١٩١٢ ـ ١٤».

کەسی یەکەم لەلای چەپەوە بە جلوبەرگی سپاییەوە، سەردار حەمەحوسێن‌خانە، کە کتێبەکە دەسنیشانی ناوی نەکردووە.

بەداخـەوە بەهـۆی «مافی کۆپی‌ڕایتس»ەوە ناکرێ لێرەدا ئەو وێنە مێژوویی‌یەی سەردار حەمەحوسێن‌خان بڵاوبکەینەوە، بەڵام لە دوو سەرچاوەی جیاوازدا هەوڵی تەرجەمەی بابەتەکانی کتێبی چالنکۆ و بڵاوکردنەوەی وێنەکانی دراوە:

ڕێزدار حەسەنی قازی لە سایتی ڕێنسانس‌دا[1] تا ئێستا بەشێکی زۆری کتێبەکەی، واتە ئەو شـوێنانەی وا لە پەیوەندیی کوردسـتان‌دا بوون تەرجەمە و بڵاوکردۆتەوە. بڕواننە بەشی دۆسیەی تایبەت، «وێنەکانی گەمەی دوایی...» لە سایتی ڕێنسانس‌دا.

گیانـی شـاد بێ عەبدولکەریم خەشـایار لـە ژمارە ٦٩ ـ ٧٠ی گۆڤـاری مەهاباددا وەرگێڕاوی کوردیی بەشێک لە کتێبەکەی هاوڕێ لەگەڵ چەند وێنەدا بڵاوکردۆتەوە. بڕواننە گۆڤاری مەهاباد، چاپی مەهاباد، ژمارە ٦٩ ـ ٧٠ (دیسامبری ٢٠٠٦ و ژانویەی ٢٠٠٧).

لە ژمارە ٦٩ی هەمان گۆڤاردا، ڕێزدار عەبدوڵڵا سەمەدی وتارێکی سەبارەت بە «کوژرانی ئەلیکسـاندر ئەیاس و کوشـتاری خەڵکی سابڵاغ بەدەستی سپای ڕووس» نووسیوە. بڕواننە هەمان شوێن.

John Tchalenko, «Images From the Endgame», – Persia through a Russian Lens 1901 – 1914 Saghi Publications, London 2006, 264 pp., English, ISBN: 0 – 86356 – 072 – 5.

1. www.renesans.info.

ڕاولینسۆن

سێر هێنری ڕاولینسۆن ئەفسەری سپای بریتانیا یەکەم ئوروپایی بووە لە سەدەی نۆزدەهەمدا توێژینەوەی مێژوویی و شوێنەوارناسیی لەسەر ئاورگەی شیز لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان کردووە. ڕاولینسۆن بیرێکی تیژ و شارەزایی‌یەکی باشی لە مێژووی ناوچەکە هەبووە و تەختی سولەیمانی بە هەگمەتانەی پێتەختی مادەکان زانیوە و گەرچی دواتر لەو بۆچوونە پاشگەز بۆتەوە، بەڵام لە سەردەمی ئەودا هێشتا کێشەی پێتەختی ماد یەکلایی نەبۆوە و تەنانەت ئێستاش بابەتەکە هەر جێگەی باسی شوێنەوارناسانە و چەند ساڵ پێش ئێستاش کە شوێنەوارەماننایی‌یەکانی قەڵایچی دۆزرایەوە، بۆچوونێک ئەوە بوو ئیزیرتووی پێتەختی ماننا‌کان بێ و بۆچوونێکی لاوازتریش، بە هەگمەتانەی دەزانی.

ڕاولینسۆن، کە بۆچوونەکانی جێگەی پەسندی مینۆرسکی بوون و لە نووسینەکانی ئەودا ڕەنگیان داوەتەوە چەندین وتاری سەبارەت بە ناوچەی دەوروبەری بۆکان نووسیوە و لە گۆڤارێکی ئاکادێمیکی ئەو ساڵانەی بریتانیادا بڵاوی کردوونەتەوە. وەرگێڕانی ئەو وتارانە بۆ سەر زمانی کوردی ئەرکی هەرە گرنگی لاوەکانمانە و ئەگەر تەمەن ئیجازە بدا منیش سەریان لێ‌هەڵدێنمەوە. ڕاولینسۆن ئەفسەرێکی لێهاتوو و زانایەکی کەموێنە بووە و بۆچوونەکانی دەبێ بە هەند وەربگیرێن. ڕاولینسۆن (١٨١٠ ـ ١٨٩٥) هەروەها بە باوکی زانستی ئاشوورناسی ناسراوە و لێکۆڵینەوەی زۆری لەسەر ئاشوورییەکان کردووە، زمانی فارسیشی زانیوە. ناوی ڕاولینسۆن هەمیشە لەگەڵ ناوی بەردەنووسی بەهستان یا بەغستان (بێستوون) دێ، ئەو یەکەم کەس بوو هەوڵی خوێندنەوەی ئەو بەردەنووسەی کرماشانی دا.

هەڵسەنگاندنەکانی ڕاولینسۆن لەسەر شوێنی هەگمەتانە و پەیوەندانیان بە ناوچەی تەختی سولەیمان و دەوروبەری بۆکان، گرنگایەتیی ئاگاداربوونەوە لە نووسراوەکانی بۆ ناسینی مێژووی کۆن و شوێنەوارە مێژوویی‌یەکانی بۆکان دەردەخا. ئەوە نووسراوەیەکی ڕاولینسۆنە کە باس لە تەختی سولەیمان دەکا:

Sir Henry Rawlinson, «Notes on a Journy from Tabriz in 1838», Journal of Royal Asiatic society

جوولەکەی بۆکان

کتێبی پڕ بایەخی خاتوو «ئۆراشـوارتز بیعری» بـە زمانی ئینگلیزی سـەبارەت بە مووسـاییەکانی کوردستان، کە مۆزەخانەی ئیسڕائیل لە شاری ئوورشەلیم بڵاوی کردۆتـەوە، بەڵگەنامەیەکـی بایەخـدارە بـۆ مێژووی ژیانـی گەلی بەنی ئیسـڕائیل لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان.

گەرچـی کتێبەکـە زیاتـر شـێوازی ئاڵبۆمـی وێنـەی هەیـە تـا کتێبـی نووسـراو، بـەڵام وێنەکانیـش شـیکراونەتەوە و لـە هەمـووان گرنگتر شـوێنی جوغرافیاییان ڕاگەیەندراوە. شوێنەکان بریتین لە هەموو پارچەکانی کوردستان بە ڕۆژهەڵاتەوە.

وا هەیە ناوی کتێبەکە، ڕوونکەرەوەی باشتری نێوەرۆکەکەی بێ: «جوولەکەکانی کوردستان: ژیانی ڕۆژانە، جلوبەرگ، هونەر و دەسکردیان.»، واتە کتێبەکە ژمارەیەکی زۆری وێنـەی ژیانـی ڕۆژانـەی جوولەکە (نەک هەر ئەوان، بەڵکوو بەگشـتی خەڵکی دیکەشـی) گرتۆتەبـەر و لە وێنـەکاندا، چۆنییەتیی جلوبەرگ، دابونەریت، خشـڵی ژنان، جلوبەرگی ژن و پیاو و منداڵ، تەشـی ڕسـتن، جۆلایی، کڵاودروون، جاجم و بـەڕە و لبـاد، دیـزە و گۆزە و جگە لەوانـەش، کتێبی ئایینی و دەسـنووس و وێنەی کەنیسە (سینێگۆک)ی جوولەکەکانی لە بەشی جیاجیای کوردستان ئاڕاستە کردووە. خاتوو بیعری لە ساڵانی دەیەی ١٩٧٠دا سەردانی بەشەکانی کوردستانی کردووە و لەگـەڵ مووسـاییە کوردەکانـی ئیسـڕائیلیش وتوویـژی کـردووە و کتێبەکەی بە ئەرک و کارێکی زۆر پێکهێناوە.

بەشـێکی زۆر لـە وێنـەکان هی ناوچەی دهۆک و زاخۆ و هەروەها کرماشـان و بەتایبەت کامیارانن، بەڵام هی شارەکانی دیکەش، بۆ نموونە بۆکانیان تێدا دەبیندرێ. یەک لە وێنەکان کە بە قەبارەی گەورە چاپ کراوە، جۆگەلەئاوێکە لە شاری بۆکان، کـە لـە سـاڵی ١٩٧٧دا هەلگیـراوە و بـە بۆچوونـی من هـی گەڕەکی ماڵی مامۆسـتا شـێخ حەسـەنی کازمییە، ئەو شـوێنەی وا ئاوی حەوزەگەورە دوای ئەوەی بە ماڵی

قزڵجییەکان‌دا تێپەڕ بوو، دەگاتە نێو کۆڵانەکە و بۆ قاپ و کەوچک و جلوبەرگ شتن کەڵکی لێوەردەگیرێ. من نامەیەک بۆ مۆزەخانەکە دەنووسم و ئیجازە دەخوازم ئەم وێنەیە لە ماڵپەڕەکەدا بڵاوبکەینەوە و ئەگەر ڕازی بن دواتر دەیخەینە شوێن ئەم وتارە. وێنەکە نیشاندەری ژمارەیەکی زۆری کچ و ژنی بۆکانییە کە لەسەر ئەو جۆگەیە خەریکی جلشۆردنن و گەلێک ڕازاوە و ڕەنگاوڕەنگە.

جگە لەمە، زانیاریی دیکەش سەبارەت بە جوولەکەی بۆکان لە کتێبەکەدا هەیە، کە بەداخەوە چیتر لەوێ نەماون و هەموویان دوای دامەزرانی دەوڵەتی ئیسرائیل کۆچیان کردۆتە ئەوێ.

کتێبەکە نرخی ٤٥ دۆلارە و لە ڕێگەی مۆزەخانەکە، هەروەها دوور نییە لە ڕێگەی «ئامازۆن»ەوە دەست بکەوێ. من لە کتێبفرۆشییەکی ئێرانی لە ناوچەی Westwoodی شاری لوس ئانجلێسی ئەمریکا چاوم پێی کەوت. ئەوەش تایبەتمەندیی کتێبەکە:

Ora Shwartz – Beeri, «The Jews of Kurdistan – Daily Life, Customs, Arts and Crafts»,

The Israel Museum, Jerusalem, 2000, Jerusalem, 275 PP. ISBN: 965 278 238 6.

ئیتالیاییەکان لە کوردستان

کوردناسی ئیتالیایی خاتوو میرێلا گەلێتی وتارێکی بەکەڵکی سەبارەت بە پەیوەندیی گەڕۆک و میسیۆنێر و زانا ئیتالیاییەکان لەگەڵ کوردستان (بەگشتی) نووسیوە، کە کاک جاسم تۆفیق وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و وێڕای پەڕاوێزێکی زۆر لە شێوەی کتێبێکدا بڵاوی کردۆتەوە.

من ئەم کتێبەم بۆیە هەڵبژارد کە تێیدا زانیارییەکی زۆر لەسەر نووسراوە و پەڕتووکی ٣٨ کەس بڵاوکراوەتەوە، کە هەندێکیان سەفەری ئێران و ئەرمەنستانیان کردووە و گەرچی ڕاستەوخۆ بۆم دەرنەکەوت هیچکامیان سەردانی بۆکانیان کردبێ، بەڵام کتێبەکە بۆ زانیاریی گشتی سەبارەت بە ناوچەکە لە نێوان سەدەی ١٣ - ١٩ی زایینی سەرچاوەیەکی پڕبایەخە و نووسەرانی دواڕۆژی مێژووی بۆکان بۆ هەڵسەنگاندنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی - ئابووری سەرجەمی ناوچەکە (بۆکانیش وەک بەشێک لەو) دەتوانن کەڵکی لێوەربگرن.

بەداخەوە کتێبەکە هەندێک بابەتی تێدا ڕوون نەکراوەتەوە، بۆ نموونە لەم لاپەڕانەدا کاتێ باسی گەڕۆکەکان کراوە، دەسنیشانی شوێنی سەردانەکەیان نەکراوە و نازاندرێ ئەو کەسە تایبەتە بە کام شوێنی کوردستاندا تێپەڕ بووە یاخود ئەگەر نووسەرێکە و لە نووسینەکەیدا باسی کوردستانی کردووە، نیازی کام بەشی کوردستان و کامە ناوچە بووە: لاپەڕەکانی ٣٢، ٥٠، ٦٦، ٦٧ و ٧٢.

لەم لاپەڕانەی خوارەوەشدا باسی ئێران و ئەرمەنستان کراوە، کە دوور نییە زانیاریی سەبارەت بە ناوچەی بۆکان یاخود دەوروبەری ئەویشیان تێدابێ: ٣٧، ٤٦، ٦٤، ٦٦، ٦٩ و ٨٢.[١]

١. میرێلا گەلێتی، «کورد و کوردستان لە نووسراوەکانی ئیتالیدا لە سەدەی سێزدەم - نۆزدەم»، وەرگێڕانی جاسم تۆفیق، پێداچوونەوەی سەلاح ڕێبوار، بنکەی هەنگاو، ١٩٨٧، ستۆکهۆڵم، ١١٩ لاپەڕە، کوردی.

مێژووی کوردستان

وا هەیە لە ماوەی زیاد لە دە ساڵی ڕابردوودا هیچ کتێبێکم لە هیچ نووسەرێکی بیانی سەبارەت بە مێژووی کوردستان نەخوێندبێتەوە کە ئەوەندەی ئەم کتێبە بەکاکڵ و زانستییانە و بێلایەن نووسرابێ.

کتێبەکە ناوی «مێژووی کوردستان»ە، سێ ئاکادیمیسیەنی ڕووس هاوڕێ لەگەڵ دوو مێژوونووسی ئەرمەنی و کورد نووسیویانە و دوو دڵسۆزی گەلەکەمان کاک مەنسوور سدقی و دوکتۆر کامران ئەمین‌ئاوە کردوویانەتە فارسی و لە ئاڵمانیا بڵاوکراوەتەوە.

بەهۆی پەیوەندی‌دانی مێژووی کورد بە مادەکانەوە کە بوارێکی گشتیی مێژوونووسیی کوردییە، بەداخەوە مێژووی ڕاستەقینەی گەلی کورد و وڵاتەکەی شێوێندراوە و نەک هەر تێکەڵ بە مێژووی ئێران بووە، بەڵکوو کراوەتە کلکی مێژووی ئێران و سەربەخۆیی بۆ نەماوە، ئەوەش لە کاتێکدا کە دەزانین هیچ بەردەنووس و نووسراوەیەکی مادی تا ئێستا نەدۆزراوەتەوە و ئەو خاکەی کە ئێستا پێی دەگوترێ کوردستان پێش هاتنی مادەکانیش خەڵکی تێدا نیشتەجێ بوون و حکوومەتیان هەبووە و شوێنەواریان لێ‌بەجێماوە.

مێژووی ڕاستەقینە و سەربەخۆی کورد پێش هێرشی عەرەب پێویستی بە نووسینەوەی دووبارە و ئامێتەکردنییەتی لەگەڵ گەلانی وەکماننا و گۆتی و لووللووبی و... بەڵام مێژووی دوای ئیسلامی کوردستان گەلێک ڕوونتر و بەبەڵگەترە. ئەم کتێبەش لە قۆناغی «فتوحات»ی عەرەبەوە دەستی پێکردووە و تا سالانی کۆتایی دەیەی ٧٠ی سەدەی بیستم هاتووە. من خوێندنەوەی کتێبەکە و لەوەش زیاتر وەرگێڕانی بۆ سەر زمانی کوردی بە «ئەرک»ێکی گرنگ دەزانم و هیوادارم هیممەتدارێک ئەرکی وەرگێڕانەکە بخاتە سەر شانی.

ئەوەی بۆکان و ناوچەکەی بگرێتەوە لە کتێبەکەدا کەم نین:

لە ساڵی ١٩٢٢دا سمکۆ خۆی بە «شای کوردستانی سەربەخۆ» ناساند و گۆڤاری «کوردستان» ئۆرگانی ڕەسمیی خۆی بڵاوکردەوە (لاپەڕە ١٩١)؛ کە ئەگەر نیاز لەوە ڕۆژنامەی ڕۆژی کورد بێ، سەرنووسەرەکەی مەلا محەممەد تورجانیزادە بووە و بەو پێیە کوردێکی بۆکانی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بڵاوکردۆتەوە.

ڕێکخراوەی ژ. ک. لە ساڵی ١٩٣٩دا دامەزرا (لاپەڕە ٢٠٩)؛ دیارە بەشێک لە چالاکانی «ژ. ک»، بۆکانی بوون.

فەهیمی، نوێنەری ساعید سەرۆکوەزیرانی ئێران لە ساڵی ١٩٤٤دا سەردانی هەندێک شاری وەک میاندواو، مەهاباد و بۆکانی کردووە (لاپەڕە ٢١١).

عەزیزئاغا عەباسی و قاسمئاغا ئێلخانیزادە (لە ئەندامانی کومیتەی ناوەندیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران)، کە لە سەرەتاکانی سێپتامبری ١٩٤٦دا نێردرابوونە باکۆ، نەیانتوانی هیچ دەسکەوتێکیان لە ئازەربایجانییەکان هەبێ (لاپەڕە ٢٢٦). ئەوە یەکەم جارە دەبیسین عەزیزئاغای عەباسی لە حیزبی دێموکراتی کوردستاندا چالاک بووبێ یاخود ئەو دوو کەسە ئەندامی ناوەندیی حیزب بووبێتن.

حیزبی دێموکراتی کوردستان ڕاپەڕینی وەرزێرانی لە مەهاباد و بۆکان دژ بە باج و خەراجی لە ڕادەبەدەر و چەوسانەوەی کاربەدەستانی حکوومەتی ناوەندی ڕێبەرایەتی کرد. بزووتنەوەی وەرزێری وردەوردە بوو بە ڕاپەڕینی کۆمەڵایەتی بەربڵاوی کورد و شار و گوندەکانی گرتەوە. پادگانی مەهاباد بە یارمەتیی تاقمی چەکداری هەندێک خاوەن زەوی گەورە [کە دەبێ نیازی لە ئاغاواتی بۆکان بێ]، دژ بە ڕاپەڕینەکە هاتنە کایەوە و لە ئەنجامی کاری داپڵۆساندندا، چەند ئەندامی حیزب تیرەباران کران و زۆرێک لە بەشداربووانی ڕاپەڕین خرانە زیندانەوە (لاپەڕە ٢٢٢).[١]

---

١. م. س. لازاریف، ش. خ. محوی، ی. ای. واسیلییەوا، م. ا. حسرتیان، اد. ای. ژیگالینا: «تاریخ کردستان»، ترجمە منصور صدقی، کامران امینآوە، انتشارات فروغ، آلمان، ٢٠٠٧، ٣٤٢ لاپەڕە، ڕووسی: ساڵی ١٩٩٩، فارسی: ٢٠٠٧.

شۆڕشی نەتەوایەتیی کورد

کتێبی «بزاڤی نەتەوایەتیی کورد» نووسینی کریس کۆچێرا ڕۆژنامەنووسی فەرەنسی لە پەیوەندی کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و ساڵانی سەدەی بیستەمی مێژووی کورد، بەتایبەت لە باشوور و باکووری کوردستان خاوەنی گرنگایەتیی تایبەتە.

بەشی پەیوەندیدار بە ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان کەمتر لە بەشەکانی دیکەن، بەڵام چەشنە ئاوڕێک لەویش دراوەتەوە. ئەم کتێبە جارێک لەلایەن کاک ئیبراهیمی یۆنسییەوە کراوەتە فارسی و ناوی «جنبش ملی کرد»ی لێنراوە، جارێکیش لەلایەن کاک محەممەدی ڕەیانییەوە کراوەتە کوردی و بەناوی «مێژووی کورد لە سەردەمی ١٩ ـ٢٠دا» بڵاوبۆتەوە. وەرگێڕاوە فارسییەکەی کاک برایم وا هەیە زیاتر جێگەی پشتپێبەستن بێ، گەرچی لێرەشدا ئاغای یۆنسی جارێکی تر بەربۆتە سەروگوێلاکی کورد و لە سەرەتایەکدا کە بۆی نووسیوە، شرتوشوێی ڕێبەرانی کوردی دەرهێناوە، بەڵام تەرجەمەکەی بەگشتی بەمتمانەیە. منیش ئەم یادداشتەم لەبەر دەقی فارسیی کتێبەکە دەنووسم:

بابەتی سەبارەت بە بۆکان لە کتێبەکەدا بریتین لەوانەی خوارەوە:

- لاپەڕە ١٩٥: ئەندامی بنەماڵەی قازی محەممەد، کە خوێندەوار و ئایینی و نەتەوەپەرست بوون، خاوەنملکی گەورەش بوون و چەند پارچە ملکیان لە ناوچەی بۆکان هەبوو؛
- لاپەڕە ١٩٧: بەگوێرەی هەندێک ڕیوایەت، ڕووسەکان دوای ئەوەی زانییان کە ئینگلیزەکان لە بۆکان دانیشتنیان لەگەڵ ئەعیان و گەورەپیاوانی کورددا هەبووە، کەوتنە خۆ و دوو ئەفسەری سۆڤیەتی لە ڕاستیدا هەندێک لە ئەعیانە کوردەکانیان دزی، خستنیاننە نێو ترۆمبیلەوە... لەوێوە بردیانن بۆ باکۆ... ئەمیر ئەسعەد و حاجی بابەشێخ لە بۆکانەوە...
- لاپەڕە ١٩٨: بەگوێرەی یەک لە بانگهێشتکراوەکان، واتە ئەمیر ئەسعەد

[عەلیئاغای عەلیار]، باقرۆف پێی گوتن کە یەکییەتیی سۆڤیەتی «بە چاوی ئەرێنی دەڕوانێتە سەربەخۆیی گەلانی بچووک»، بەڵام «هێشتا کات بۆ سەربەخۆیی کوردستان لەبار نییە... و کورد دەبێ دەست ڕابگرن»؛

- لاپەڕە ٢٠٠: لە کۆتایی ساڵی ١٩٤١ و سەرەتای ساڵی ١٩٤٢دا دانیشتووانی مەهاباد لە ململانی نێوان قازی محەممەد و ئەمیر ئەسعەدی دێبوکری ڕەنجیان دەکێشا... لە مانگی فێوریەی ١٩٤٢دا ئەمیر ئەسعەد و هەندێک لە پیاوانی مەهاباد... پەیوەندییان بە سپەهبود شابەختییەوە گرت لە سەقز و ئامادەیی خۆیان بۆ دابین کردنی نەزم بەناوی دەوڵەتی ئێرانەوە دەربڕی... قازی محەممەد بۆ ناڕەزایی دەربڕین لە داندرانی ئەمیر ئەسعەد بۆ فەرمانداری مەهاباد، چوو بۆ تاران. ئەمیر ئەسعەد نەیتوانی دەسەڵاتی خۆی لە مەهاباد سەقامگیر بکا و لە مانگی ئووتی ١٩٤٢دا مەجبوور بوو خۆی لە کارەکە بکشێنێتەوە؛
- لاپەڕە ٢٠٣: ململانی و بشێوی و ناکۆکی لە نێوان سەرۆکانی کورددا هەرگیز تا ئەو ڕادەیە توندوتیژ نەببوو. لە نێو سەرۆکهۆزەکاندا، سێ کەس ڕووبەڕوی یەکتر وەستابوون: ئەمیر ئەسعەدی دێبوکری، عەبدوڵڵا بایەزیدی مەنگوڕ و قەرەنیئاغای مامەش؛
- لاپەڕە ٢٠٦، کۆمەڵە کە لە بنەڕەتدا ڕێکخراوێکی نێو شار و لە چوارچێوەی مەهاباددا بوو، لە نێو سەرۆکهۆزەکان، هەر لە «خۆی»ەوە لە باکوور، تا بۆکان و سەقز لە باشوور، ئەندامی وەردەگرت؛
- لاپەڕە ٢١٢: ڕۆژنامەی کوردستان (ژمارەی ١١ فێوریەی ١٩٤٥) ناوی وەزیرانی «دەوڵەتی میللیی کوردستان»ی بەو شێوەیە ڕاگەیاند: سەرۆکوەزیر: حاجی بابەشێخ، وەزیری ڕاوێژکار: عەبدوڕڕەحمان ئێلخانیزادە (خاوەنمڵک)، وەزیری ڕێگاوبان: سمایل ئێلخانیزادە (خاوەنمڵک)؛
- لاپەڕە ٢١٧: شەڕی قاراوا؛
- لاپەڕە ٢٢٤: ڕۆژی ١٦ دیسامبر قازی محەممەد و سەیفی قازی و حاجی بابەشێخ و چەند کەسی تر لە سەرۆکانی مەهاباد چوون بۆ میاندواو تا خۆیان

تەسلیمی سەرلەشکر هومایوونی بکەن؛

- لاپەڕە ٢٢٥: بارزانی لە بۆکان لە ١١ دیسامبری ١٩٤٦دا ڕایگەیاند: «ئەوە کورد نەبوو کە لە سپای ئێران تووشی شکست هات، حکوومەتی سۆڤیەتی بوو لە ئاست ئەمریکا و بریتانیادا شکا»؛
- لاپەڕە ٢٣٠: لە هەمان ساڵی ١٩٥٣دا ڕاپەڕین و سەرهەڵدانێک ناوچەی مەهاباد دەگرێتە خۆ و لە ناوچەی بۆکان وەرزێران دژ بە خاوەنمڵکە فیئۆداڵەکان ڕادەپەڕن.

ئەو بابەتانەی سەرەوە، لە دەقی کوردیدا کەوتوونەتە ئەم لاپەڕانەوە: ٢٤٦، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٩، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧٦، ٢٨٥، ٢٨٧ و ٣٠١.[١]

---

1. Chris Kutschera، «Le Mouvement National Kurd»، 1979; Flammarrian، Paris.

کریس کوچرا، «جنبش ملی کرد»، ترجمە ابراهیم یونسی، چاپ دوم ١٣٧٧/ ١٩٩٨، انتشارات نگاه، تهران، فارسی.

کریس کۆچێرا، «مێژووی کورد لە سەدەی ١٩ ـ ٢٠دا»، وەرگێڕانی محەممەد ڕەیانی، ناشر: وەرگێڕ (؟)، چاپی دووهەم، ٢٠٦٣ی کوردی، ١٣٦٩/ ١٩٩٠، ٥٩٥ لاپەڕە، کوردی.

کریس کۆچێرا و ناسیۆنالیزمی کورد

کریس کۆچێرا ڕۆژنامەنووسێکی فەرەنسییە کە لە ساڵی ١٩٧٩دا کتێبێکی سەبارەت بە بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد نووسی. کتێبەکە دوای ماوەیەک وەرگەڕایە سەر زمانی کوردی و فارسی.

ئەم کتێبەی جێباسی ئێستا، دووهەم بەرهەمی نووسەرە لەسەر پرسی کورد و بە ماوەیەکی کەم دوای بڵاوبوونەوە لەلایەن ڕێزدار «عەزیزی ماملێ»وە وەرگەڕاوەتە سەر فارسی و لە باشووری کوردستان بڵاوکراوەتەوە. وەگێڕانی هەموو کتێبێکی سەبارەت بە دۆزی کورد، بۆ سەر زمانی داگیرکەرانی خاکی کوردستان کارێکی جێپەسندە، بە مەرجێک کتێبەکە بە کوردیش تەرجەمە بکرێ، دەنا کورد بۆ هەمیشە دەبێ چاولەدەستی زمانی داگیرکەران بمێنێتەوە و مێژووی خۆشی بە یارمەتیی ئەو زمانانە بخوێنێ و بخوێنێتەوە! هیوادارم کاک عەزیز یا کەسێکی دیکە ئەم ئەرکە گرنگە بەڕێوە ببەن و بیکەنە کوردیش.

کتێبەکە بەسەر سێ بەشی سەرەکیدا دابەشکراوە، کە هەرکام سەبارەت بە دۆخی کورد لە عێراق، ئێران و تورکیایە. ئەوەی بۆکان بگرێتەوە دیارە دەبێ لە بەشی دووهەمدا چاوی بۆ بگێڕدرێ. ئەم بەشە، لە چاپی بەردەستی مندا سەرجەم ١٠۶ لاپەڕەی گرتۆتەبەر (ل ١٧٧ ـ ٢٨٣)، کە زۆربەی هەرە زۆری لە پەیوەندیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێراندا نووسراوە و ژیان و کەسایەتیی دوکتۆر عەبدوڕڕەحمانی قاسملوو و چۆنییەتیی وتوویژ کردنی لەگەڵ پاسدارە مرۆڤکوژەکانی ئێران کە گەیشتە ئەنجامی شەهید بوونی لە ڤیەن (سەعات دەوروبەری ٨ی ئێوارە، ڕۆژی ١٩٨٩/٧/١٣)، نێوەرۆکی سەرەکیی ئەم بەشە پێکدێنن.

بەم پێیە، کتێبەکە سەرچاوەیەکی باشە بۆ چالاکییەکانی حیزبی دێموکرات و بەتایبەت هەڵسووڕاوییەکانی نەمر دوکتۆر قاسملوو، بەڵام لە باسی حیزب و ڕێکخراوە و

لایەنەکانی دیکەی نێو بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کوردی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بەتایبەت «کۆمەڵەی زەحمەتکێشانی کوردستان»دا، کورتێ دێنێ.

سەبارەت بە بۆکان لە کتێبەکەدا چەند ئاماژەیەک هەن کە لێرەدا دەسنیشانیان دەکەم:

١. «ئەگەر مەهاباد پێتەختی مێژوویی کوردستانی ئێران [بێ]، سەردەشت و بۆکان و شنۆ شاری دیکەی کوردان دێنە هەژمار، ...» (ل ١٨٨)؛

٢. «لە ماوەی مانگەکانی کۆتایی هەرا و هەنگامەی شۆڕش[ی ساڵی ١٩٧٩]دا، ڕێکخراوی تریش [جگە لە حیزبی دێموکراتی کوردستان] پەرە دەستێنن، کە لە نێویاندا کۆمەڵە، حیزبی مارکسیست ـ لێنینیستە بە بیرۆکەی مائۆئیستییەوە، کە لە ساڵی ١٩٨٠دا مەزراوە و بە ڕێکوپێکی لە هەندێک شوێنی کوردستان، بەتایبەت بۆکان، خۆ دەردەخەن» (ل ١٨٩)؛

٣. «لەگەڵ ئەوەشدا، گەرچی حیزبی [دێموکراتی] کوردستانی ئێران لە ڕەزائیە و کرماشان لەگەڵ کومیتە ئیسلامییەکان تووشی گیروگرفت دێ، لە بۆکان، سەقز، سنە، نەغەدە، شنۆ، پیرانشار و لە کۆتاییدا مەهاباد (١ی مارسی ١٩٧٩) دەفتەری خۆی دەکاتەوە» (ل ١٩٧)؛

٤. «سپای ئێران کورد مەجبوور بەوە دەکا هێزەکانیان لێکبڵاو بکەن. لەشکری ٢٧ هاوتەریب لەگەڵ بۆکان، هێرش دەکاتە سەر پیرانشار و ئەم دوو شارە بە تەرتیب لە ڕۆژانی یەکەم و دووهەمی مانگی سێپتامبردا دەگیرێنەوە.» (ل ٢٠٩)

٥. «کۆمەڵە پەرە دەدا بە شەڕی خۆی لەگەڵ هێزەکانی دەوڵەت. ئەو شەڕانە بەتایبەت لە بۆکان (٢٨ی ئوکتۆبر) ڕوو دەدەن» (ل ٢١٦)؛

٦. «کوردستان تووشی شەڕ دەبێ. دوکتۆری نەخۆشخانەی بۆکان تەنیا فریای دەرمانکردنی بریندار، منداڵ، ژنان و گەورەساڵانی شاری سەقز دەکەون کە شەڕی توندی تێدا ڕوویداوە» (ل ٢٢٩)؛

٧. «یەک لەو ناوەندانەی بەربەرەکانی بریتییە لە سێگۆشەی مەهاباد، سەردەشت، بۆکان کە مەقەڕ و ناوەندی ڕادیۆیی و نەخۆشخانەی حیزبی دێموکراتی

کوردستان و کۆمەڵەی تێدا دادەمەزرێ» (ل٢٣٣)؛

٨. «بێگومان حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٢دا لە نێوان میاندواو و بۆکان سەرکەوتنێکی گرنگی بە دەست هێنا». (٢٤٤)؛

٨. «هاوکات، سپای ئێران لە ڕۆژانی ١٥ ـ ١٦ی سێپتامبردا هێرش دەکاتە سەر سێ گۆشەی مەهاباد ـ میاندواو ـ بۆکان، کە «ناوەندی دیفاعی موکریان» پێکدەهێنێ. ناوەندەکانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران، کۆمەڵە و شێخ عیززەددین و نەخۆشخانەکانی حیزبی دێموکرات و کۆمەڵە لەو سێگۆشەیەدان، کە لایەنەکانی ٥٠ تا ٦٠ کیلۆمیترن و لە [گوندی] قالوێ دامەزراون» (ل ٢٤٧)؛

٩. «دەفتەری سیاسی تازە بریتین لە: حەسەنی شەڕەفی، خەڵکی مەهاباد، باباعەلی میهرپەروەر، خەڵکی مەریوان و سەلامی عەزیزی خەڵکی بۆکان» (ل ٢٧٧).

جگە لەوانە، گەلێک باس و هەواڵی ڕووداوەکانی ئەو ساڵانە، وەک وتوویژی «هەیئەتی نوێنەرایەتی گەلی کورد» لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەت ـ کە تێیدا چوار کەسی خەڵکی بۆکان (٢ لە کۆمەڵە و ٢ لە فیدائییان) بەشدار بوون؛ هەواڵی شەڕەکان؛ داخرانی قوتابخانە و نەخۆشخانەکان و کەموزۆر هەموو باسەکانی تر، بۆکانیش دەگرنەوە.

لە کۆتاییدا دەبێ بڵێم تەرجەمەی فارسیی کتێبەکە پێویستی بە پێداچوونەوە هەیە، هەر لە هەڵەی ڕستە و نووسینەوە تا هەڵەی چاپ و هیوادارم ڕێزدار عەزیزی ماملێ ئەو ئەرکەش بەڕێوە بەرێ.[١]

---

١. کریس کوچرا، «چالش جنبش ملت کرد یا رویای شیفتەی استقلال»، ترجمه عزیز ماملی، چاپ دوم، کردستان، سلیمانیه ٢٠٠٨، ٣٩٠ صفحه، فارسی.

جاناتان ڕاندڵ و کۆماری کوردستان

ڕاندڵ، وەک ڕۆژنامەنووسێکی شارەزای کێشەی کورد، کتێبێکی تازەی نووسیوە کە مامۆستا ئیبراهیم یۆنسی وەریگێڕاوەتەوە سەر فارسی و بەختەوەرانە، وەک تەرجەمەکانی تری، هیچ سەرەتایەکی بۆ نەنووسیوە کە تێیدا هێرش بکاتە سەر بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد و ڕێبەرەکانی! ناوی کتێبەکە بە ئینگلیزی بەو شێوەیەیە:

After Such Knowledge What Forgiveness?

کە لە فارسی‌دا بۆتە «با این رسوائی، چه بخشایشی؟» و کوردییەکەی دەبێتە «بە زانیارییەکی ئەوتۆوە، لێبووردنی چی؟» کتێبەکە بەگشتی سەبارەت بە باشووری کوردستانە لە سالانی سەدەی بیستەمدا، بەتایبەت شۆڕشی ئەیلوول، بەلام لە پەیوەندیی کاروباری باشووردا جاروبارە ئاوڕێکیش لە ڕۆژهەلات و باکووری کوردستان دراوەتەوە.

هیچ ناوێک لە بۆکان لە کتێبەکەدا نەهاتووە، بەلام لە هەندێک ئاماژە بە ڕووداوەکانی سەردەمی کۆمار و دوای ئەودا دەسنیشانی کاروبارێک کراوە کە ناوچەی موکریان دەگرێتەوە و بەو واتایە، دەکرێ بۆ نووسینی مێژووی ناوچەی بۆکانیش کەڵکیان لێوەربگیرێ.

- لاپەڕە ١٦٧: دامەزرانی کۆماری کوردستان لە مەهاباد؛
- لاپەڕە ١٦٨: چوونی میوانانی کورد بۆ باکۆ و ئاماژە بە دامەزرانی کۆمەڵەی «ژ. ک»؛
- لاپەڕە ١٦٩: بلاوبوونەوەی دوو گۆڤاری کوردی لە سەردەمی کۆماردا [کە وا هەیە یەکیان هەلالەی چاپی بۆکان بێ]؛
- لاپەڕە ١٧٠: جگە لە بارزانییەکان تەنیا یەک عەشیرەت و نیوەی عەشیرەتێکی تر پشتگیریی کۆماریان دەکرد... بارزانی باوەڕێکی ئەوتۆی بە قازی محەممەد

نەبوو و چەند ساڵ دواتر بە خراپە باسی دەکرد [نووسەر سەرچاوەی ئەم بۆچوونەی خۆی ڕانەگەیاندووە]؛

- لاپەڕە ١٧١: ئیعدامی ڕێبەرانی کورد لە مەهاباد و شارەکانی تری کوردستان [کە دەبێ نیاز لە بۆکانیش بووبێ وا شەهید عەلیبەگی یەکشەوەی تێدا ئیعدام کرا].
- لاپەڕە ١٧٢: شەڕی باڵی شۆڕشگێڕی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لەگەڵ ڕژیمی شا و کوژرانی ٤٣ کەس... بە قسەی بارزانی، سپای ئێرانی کوردی نەشکاند، بەڵکوو ئەوە یەکییەتیی سۆڤیەت بوو لە ئاست ئەمریکا شکا؛
- لاپەڕە ١٧٣: سپای ئێرانی بە یارمەتیی عەناسری عەشیرەیی کە تا ئەو دەم هاوپەیمانی مەلا مستەفا بوون... کەوتنە ڕاونانی بارزانییەکان [کە ئەوەش ئاغاواتی دێبوکریی بۆکان دەگرێتەوە].

کتێبەکە ڕوانینێکی ژورنالیستییە بە کێشەی کورددا و بێلایەنانە نووسراوە. گەرچی لە سەرجەمی خۆیدا لایەنگری کورد و کێشەکەیەتی، بەڵام هەندێک جار هێرش دەکاتە سەر ڕێبەرانی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد و بە ساویلکە و کەمفامیان دادەنێ، سەرچاوەی هەندێک لە زانیارییەکانیشی تێدا ڕانەگەیەندراوە.[١]

---

١. جاناتان راندل، «با این رسوایی، چە بخشایشی؟ تحلیل مسائل سیاسی کردستان»، ترجمه ابراهیم یونسی، انتشارات پانیذ، تهران، ١٣٧٩/ ٢٠٠٠.

بەشی سێیەم

کەسایەتییەکان

پێشەکی

لەم بەشەدا دەمەوێ ئەگەر بتوانم هاورێ لەگەڵ خەڵکانی ناوداری ناوچە، لە کەسانێکی دیکەش بدوێم کە لە سەرچاوەکان‌دا ناویان نەهاتووە و ئەگەر بە هەموو لایەک هەوڵیان لەپێناودا نەدەین وا هەیە نەوەکانی دواتر نەیانناسن و بەتەواوەتی لە تەمتومانی مێژوودا ون بن.

دیارە تەنانەت لیستەکردنی ناوی ئەو کەسایەتییانە هەوڵ و خەباتی گشتی و کاری هەرەوەزیی دەوێ، بەتایبەت بۆ من، کە لە دەرەوەی وڵات دەژیم و تەنیا پاڵپشتم بیرەوەرییەکانی خۆمە کارێکی تەواو ئەستەمە. هیوایە نووسەرانی دوارۆژی مێژووی بۆکان کەمایەسیی کارەکەی من تەواو بکەن و شوێنە بەتاڵ و نەنووسراوەکان پڕبکەنەوە و بیاننووسن. دەزانم نووسینی مێژووی کەسایەتییەکانی نێو شار و ناوچەیەک و پێکهێنانی ژیاننامە بۆ هەرکامیان کتێبێکی پڕ لاپەڕەی پێویستە، خۆ ئەگەر نەڵێین دەیان بەرگ کتێب وەک ئەوەی مامۆستا محەممەدعەلی سوڵتانی بۆ شاری کرماشانی کرد، بەڵام ئەو لەکوێ و کاری کەسێکی وەک من لەکوێ!

لێرەدا ئاماژە بە هەندێک هێڵی گشتی بۆ کارەکە دەکەم کە نووسەرانی دوارۆژی مێژووی بۆکان بیانەوێ و نەیانەوێ ڕووبەڕوویان دەبنەوە، ئینجا بەشی خۆشم تێکەڵاو

کارەکە دەکەم و ئەوەندەی زانیاریم لەسەر کەس و کەسانێک هەبێ دەیخەمە ڕوو. دیارە کارێکی ئەوتۆ مەترسیی ئەوەی لەسەر دەبێ کە خوێنەر بە دیتنی هەندێک ناو و نەدیتنی هەندێکی تر هەست بکا لایەنگرییەک لەکاردا بووە و کاتێ باسی/ئا/ کراوە، بۆچی/ب/ و/پ/ ناو نەبراون؟ من لەگەڵ ئەو هەستە هیچم پێناکرێ جگە لەوەی بڵێم منیش مرۆڤێکم وەک هەموو تاکێک و سەدان ناتەواوی لە کەسایەتیمدا هەیە، هەر بۆیەش نابێ چاوەڕوانی کاری بێعەیبم لێبکرێ. دوای ئەوەش، من جگە لە سەردەمی منداڵی و قوتابخانەم، لە تەمەنی ٢٠ ساڵانەوە لە بۆکان نەژیاوم و ماوە ماوە نەبێ تا ئەمرۆ هەرگیز دوو ساڵی ڕەبەق نیشتەجێی بۆکان و دەوروبەری نەبووم، هەر بۆیەش وا هەیە خەڵکی سەقز و مەهاباد و سەردەشت و سنە لە بۆکانییەکان زیاتر بناسم. هەر کەسێکی دیکەش بێ دیارە هەر ئەوانەی وا لە دەوروبەری خۆی بوون دەناسێ و نابێ ئەم مەسەلەیە گەورە بکرێتەوە.

هەر چۆنێک بێ، ئەو کەسایەتییانەی وا دەبێ لە مێژووی سەرجەمی بۆکان لە دواڕۆژدا ئاوڕیان لێ بدرێتەوە بریتی دەبن لە:

١. کەسایەتییە مێژووییەکانی پێش سەردەمی قاجار، واتە مێژووی چەند هەزار ساڵەی ناوچەکە، کە بەداخەوە لە تەمتومانی مێژوودا ون بوون و وا هەیە بە یارمەتیی هەندێک مەزندە و گومانیش ئەستەم بێ لە توێی هەزارلای مێژوو دەربهێنرێن. بۆ نموونە، بەپێی مێژووی پێش هاتنی ئارییایییەکان،ماننا و ئوورارتوو و سەکاییەکان لە ناوچەی موکریان حاکم بوون. کوڕی یەک لە شاهانی ماننا ناوی «ئازا» یا «ئازاد» بووە، ئەم ناوە دەبێ سەرنجی مێژوونووس بۆ لای خۆێ ڕابکێشێ و بچێتە پێوشوێنی ژیانی کەسەکە یا لە شەڕی نێوان ڕۆم و ئێران لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا «بەراز»ناوێک سەرداری ئێرانییەکان بووە و گوندی «قوڕەبەراز» لە ڕۆژهەڵاتی بۆکان دوور نییە نیشانەیەکی ئەم ناوەی بەسەرەوە بێ. ناوی گوندی جامەردی ڕۆژهەڵاتی بۆکانیش بێپەیوەند نییە بەو سەردەمەوە. بەو شێوەیە برۆ و لاپەڕەی ئەم مێژووە تاریک و نادیارە هەڵدەوە و بەشوێن سەرەهەودادا بگەڕێ!

٢. سیاسەتمەداران، چ ئەوانەی لەگەڵ خەڵکدا بوون و چ ئەوانەی لەگەڵ حکوومەت:

وەک حاجی بابەشێخی سەیادەت، عەلی‌ئاغای عەلیار، حاجی ڕەحمان‌ئاغا و قاسم‌ئاغای موهتەدی، مەحموودئاغا و عەبدوڵلائاغا و حاجی سمایل‌ئاغای ئێلخانی‌زادە، حاجی قاسمی کەریمی، عەبدوڵلا ئێرانی، میرزا حەمەڕەئووفی خەیات، عەلی میرەبەگ، مەلا ئەمجەدی عوسمانی، عەزیزئاغای عەباسی، حەمەدئاغای عەباسی، عەلی گەلاوێژ، حەمەسالحی کەریمی، حسێنی تەهایی، حسێنی فاتحی، محەممەدی نووری، محەممەد و ئیبراهیمی ئەفخەمی، عومەری سوڵتانی، مەحموودی ڕەزایی، ئیبراهیمی حەریری، ئەحمەدی تەها، ئەنوەری حەبیب‌زادە، عوسمانی قەسیمی و...

٣. کەسایەتیی زانستی و خوێندەوار، وەک مەلا و فەقێ، پێش‌نوێژ، ئیمام جومعە، دەرس‌بێژی حوجرە یا ئەوانەی لە حوجرەکان‌دا دەرسیان خوێندووە، مەلایەتییان کردبێ یان نا، بانگدەر و مجێوری مزگەوتەکان، هەروەها مامۆستا، خوێندکار، دەرچووی قوتابخانەی کۆن، چ ئەوانەی وا نوێخواز و دژی خورافات بوون، چ ئەوانەی وا نەبوون وەک بنەماڵەی تورجانی‌زادە و قزڵجی و شەفیعی و ئەفخەمی و...

٤. شاعیران، نووسەران، چیرۆکنووسان، ڕۆژنامەنووسان، وێبلاگ‌نووس، بەڕێوەبەری ماڵپەڕی ئینترنێتی، وتەبێژ، هەڵسووڕاوی بواری میدیا، شانۆگەر، شانۆنامەنووس، تەنزنووس، شێوەکار، وێنەگر، کاریکاتیریست و پاشماوەی هونەرمەندانی بوارەکانی تر...

٥. دەرچووانی زانستگەکان، دوکتۆر و ئەندازیار و پارێزەر و پسپۆڕانی بابەتە جیاوازەکانی زانست و زانستی کۆمەڵایەتی و خوێندکارەکان، بە پێگەیشتووانی دەرەوەی وڵاتەوە.

٦. سەنعەتکار و پسپۆڕ و لێزانی بواری جیاجیای ژیان بە خوێندەوار و نەخوێندەوارەوە، واتە ئەوانەی وا لە کاری سەنعەت و تەکنیک و کاری دەسکرد و ماشێنی‌دا پێشقەدەم یا سەرکەوتوو و ناودار بوون، هەر لە کاری کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە بگرە تا دارتاشی، ئاسنگەری، بەرگدروویی، کەوشدروویی، تەنەکەسازی، تفەنگسازی، میعماری، بەننایی، شۆفیری، موسافیرکێشی،

چاککردنەوەی ماشێن و...

٧. شێخانی تەریقەت، خەلیفە، سۆفی و دەروێشی شێخەکان (نەقشی و قادری)، چ ئەوانەی وا سەر بە خانەقای نەهری یا دۆزەخدەرەی سەقز و بیارەی هەورامان بوون و چ خۆجێیی‌یەکان واتە شێخانی زەمبیل بە خزمەکانیانەوە لە تورجان و جەمیان و گەردیگلان، کە بریتی بن لە بنەماڵەی نوورانی و سەیادەت و ئیمامی و...

٨. سەرۆکهۆز، مەزن و ئاغا و خاوەن‌ملکەکانی بۆکان و گوندەکانی دەوروبەر، واتە هەر چوار سەردارەکان، پەناهی تەورێزی و ئاغاواتی ئێلخانی‌زادە و موهتەدی و عەلیار؛ چۆنییەتیی سەرهەڵدان و پەیدابوونیان لە ناوچەکە و دەسەڵاتسەندن و پاشان کڕینی شار و گوندی دەوروبەر، هەروەها سیاسەت و هەڵوێستیان بەرانبەر بە خەڵک و حکوومەتی ناوەندی و... جگە لە ئاغاواتی شار، دەبێ خاوەن‌ملک و ئاغاواتی گوندەکانی دەوروبەر بە بەگزادەی فەیزوڵڵابەگی و دێبوکری و گەورکەوە، لە بیر نەکرێن.

٩. دووکاندار و کاسب؛ لەم بوارەدا گرنگە هەوڵ بدرێ ئەو یەکەم کەسانە ناو ببرێن کە پێشڕەوی کارەکان یا سەرکەوتووترینیان بوون، بۆ نموونە یەکەم دووکانی ئاسنگەری، قەسابی، دارتاشی، زین‌دروون، کورتان‌دروون، ناڵبەندی، پینەچییەتی، قاوەچییەتی، دەللاکی و سەرتاشی، حەمامچییەتی، بەستەنی‌فرۆشی، قەپانداری، کاروانچییەتی، عارەق‌فرۆشی، دەرمان‌فرۆشی، تەبابەت، جەڕاحی، قەننادی، شۆفیریی ترۆمبیل، تراکتۆر، کۆمباین، گاراژداری، فۆتۆکپی، عەینەکسازی، یەخچاڵ و تەلەفیزیۆن‌فرۆشی، مۆبایل‌فرۆشی و چاککردنەوەیان، سینەما، تراکتۆر و کۆمباین، کاروانسەرا و خان، میهمانخانە، لێفەدروویی و... جا لە بۆکان بێ یا فڵانە گوندی دەوروبەر، یاخود باشترین دارتاش و بەننا و ئاسنگەر و بەرگدرووی فڵانە سەردەم...

١٠. مەئمووری ئیدارات؛ خۆجێیی، کوردی شارەکانی تر وەک مەهاباد و سنە و سەقز و کرماشان، عەجەمی ئازەری یا فارس؛ ئەوەی گوتم «مەئمووری ئیدارات» دیارە هەر لە دەزگای حکوومیی سەردارەکانەوە تا ئێستا دەبێ هەمووی بگرێتەبەر:

کوێخاسـجیل، دێهبـان، حاکـم، بەخشـدار، فەرمانـدار و کارمەنـدی بەخشـداری و فەرمانداری، شـارەداری، شـارەبانی، ژاندرمەری، دارایی، سـەبتی ئەحواڵ، سـەبتی ئەسـناد، دوخانیـات و... ناوی فەرمانبەرەکان، لە سـەرەوە تا خـوار، بۆ نموونە هەر ئەوەنـدە بـەس نییـە کە ناوی بەخشـدار و فەرماندار و شـارەدار ببرێن، دەبێ ناوی «سـپوور» و خاوێنکەرەوەی ڕێگاوبانیشـیان لەگەڵ بێ بە مەئمووری بەرق و ئاو و گاز و تەلەفۆنەوە...

١١. فەرهەنـگ و ئەوقـاف، ئامـووزش و پـەروەرش، سـەرۆکان و بەرپرسـانی پەیوەندیدار هەر لە ساڵی ١٣١٥ (١٩٣٦)ەوە کە یەکەم قوتابخانەی دەوڵەتی لە بۆکان کرایـەوە و ئاغـای «شـەیبانی» بوو بە سـەرۆکی ئیدارەکـە؛ مودیـری قوتابخانەکان، مامۆسـتاکان (خۆجێیی و کورد و غەیرەکورد)، پێشـخزمەت، دەرکەوان و کرێکاری ئیدارەی فەرهەنگ و ئامووزش و پەروەرش و ئەوقاف و... هەروەها لەم پەیوەندییەدا دەبـێ ئـەو قوتابخانـە غەیرەفەرمییانە و مامۆسـتاکانی لە بیر نەچن کە پێش سـاڵی ١٣٠٧ و تەنانـەت دوای ئەویـش بەتایبـەت لـە هاوینـاندا هەبـوون و ئەوەنـدەی لە بیرەوەریـی مـندا بـێ، نەمر مامۆسـتا شـێخ حەسـەنی کازمـی و سـەیزادە تووبای کچی لەپێش هەمووانەوەن. مامۆسـتا شـێخ حەسـەن ئالقەی پەیوەندیی قوتابخانەی فەرمـی و غەیرەفەرمـی بوو لە شـاری بۆکان و لە هەر دوو بـواردا کار و خزمەتی بەرچاوی هەبوو.

١٢. هونەرمەندانـی مۆسـیقار و گۆرانیبێـژ، لـە شـار و گوندەکانـی دەوروبـەر، بـە خەڵکانـی خۆجێیـی و ئەوانـەوە کـە لـە شـوێنەکانی دیکـەوە هاتـوون و لـەوێ گیرساونەتەوە؛لەم پەیوەندییەدا بەتایبەت دەبێ ناوچەی هەوشار لە بیر نەکرێ.

١٣. خەڵکانی قسەخۆش و نموونەی قسەکانیان. بۆ نموونە، نەمر عەلی خەندانی گۆرانیبێـژ و برایمئاغای ئێلخانیزادە و مەلا عومەری عەسـری و مام حەمەکەریمی باوکی و...

لـە هەمـوو ئـەم بوارانە و گەلێـک بواری دیکەدا کـە من ناوم نەبـردوون، گرنگە شـاری بـۆکان مافی گوندەکانی دەوروبەری نەخوا و ئەگـەر بۆ نموونە هەواڵێک لە

فلانە گوندی گەورکایەتی هەبێ بە حیسابی بۆکان لە بیر نەکرێ و لە قەڵەم نەکەوێ. لە زۆر گوندی ناوچەدا بەتایبەت دارتاشی چاک هەبوون و دەبێ ناویان تۆمار بکرێ یا قسەخۆش و گۆرانیبێژ و شمشاڵژەن و ئاشەوان و خاوەن پیشە و هونەری تر...

کەسایەتییە فەرهەنگی، سیاسی، کۆمەڵایەتی و...

فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد

کتێبێکی پڕ بایەخ و ڕێکوپێکە، تێیدا ناوی ٧١٧ نووسـەر، شـاعیر و ئەدیبی کورد و بەرهەمەکانیان بە ساڵی چاپ و ژمارەی لاپەڕەوە ڕاگەیەندراوە و بەو پێیە، کتێبێکی سەرچاوەییە.

نـاوەکان بـە تەرتیبی ئەلفوبێ ڕێکخـراون و لە ناویاندا هەندێکیـان پەیوەند بە بۆکانـەوە پەیـدا دەکـەن. لە ڕێگەی هەر ئەوانـەوە دەزانین بۆ نموونـە نەمر حوزنی موکریانی و گیوی موکریانی دوو جار دیوانی میسباحیان چاپ کردووە یا ئەندامێکی بنەماڵەی قزڵجی لە بەغدا دوو ڕیسالەی خۆی چاپ کردوون.

ئەوانـەی خـوارەوە ئـەو بابەتانەن وا بۆکان یا خەڵکی بـۆکان دەگرنەوە. من لەو کاتانـەدا مامۆسـتا هەژار وەک بەشـێک لـە بۆکان چاو لێدەکـەم، گەرچی دەزانم لە مەهابـاد لەدایکبـووە و لەوێش نێژراوە و هەمیشـەش هەر خۆی بە خەڵکی مەهاباد زانیوە و دیارە منیش هەر بە مەهابادیی دەناسم. هۆی ئەم کارەشم ئەوەیە هەڕەتی لاوی و ژیانی سیاسیی مامۆستا لە بۆکان تێپەڕ بووە و هەر لە بۆکانیشەوە ڕووی لـە گەرمێن کردووە. دوکتۆر ڕەحیمی سـەیفی قازیـش هەر مەهابادییە لەبەروەی لە بنەماڵەی قازییەکانی مەهابادە، بەڵام بە حیسابی ژیان لە گوێگجەلی نێوان میاندواو و بۆکان وا هەیە پێویست بێ لە سەرچاوە بۆکانییەکانیشدا ناوی ببرێ.

گرنـگ ئەوەیـە ئەو کەسـایەتییانە ئاوڕیـان لێبدرێتەوە و لە بیـر نەکرێن، دەنا چ گرنگ نییە کامیان لە کامە گوند ژیاون و ئەو گوندە چەند کیلۆمیتر لەم شار نزیکە و چەند لەوی دیکە دوورە. ئەم بابەتانە جێگەی بەرچاوتەنگی و دەمارگیری نین و من ئـەم ماندووبوونـە بـۆ کارێکی چەپەڵـی ئەوتۆ ناکەم کە ئاگری جیـاوازی و تەفرەقە

خۆش بکا.

ئەوە بابەتەکانی سەبارەت بە بۆکان:

٤٢. ئەحمەدی کۆر، موکریان (١٨٥٦):

ـ دیوانی ئەحمەدی کۆر، پاکستان ١٩٦٣، ٤٨ لاپەڕە (ل ١٣)؛

٥٢. ئەدەب (عەبدوڵڵابەگی میسباحوددیوان ١٨١٢ ـ ١٨٦٠):

ـ دیوانی ئەدەب، ڕەواندز، زاری کرمانجی، ١٩٣٦، ٥٢ لاپەڕە. دیوانی ئەدەب، هەولێر، کوردستان، ١٩٦٦، ١٢٠ لاپەڕە. مصباح‌الدیوان، بەغدا، ١٩٣٩، ١٣٠ لاپەڕە (ل ١٥)؛

٧٨. ئیبراهیم ئەفخەمی: دیوانی ئەفخەمی، مەهاباد، ١٩٧١، ١٩٢ لاپەڕە (ل ١٩)؛

١٨٥. حەسەن زیرەک: چریکەی کوردستان، تاران، ڕەنگین، ١٩٦٦، ٥٠ لاپەڕە (ل ٤٥)؛

١٨٦. حەسەن سەلاح (سۆران):

ـ دیوانی سۆران، تەوریز، قامیش [دەبێ «تابش» بێ]، ١٩٦٦، ١٥٠ لاپەڕە؛ کتێبخانەی سۆران، لەندەن، ڕۆنیۆ، ١٩٧٩، ٤٥٠ لاپەڕە (ل ٤٥)؛

١٨٩. حەسەن قزڵجی (١٩١٣ ـ ١٩٨٤): پەیمانی دوولایی (ج)، ١٩٥٩، ٣٨ لاپەڕە. پێکەنینی گەدا، بنکەی پێشەوا، ١٩٧٢، ١٤٩ لاپەڕە (ل ٤٦).

٢٤٢. ڕەحیمی قازی:

ـ پێشمەرگە (ج)، بەغدا، وەفا، ١٩٦١، ١٦٠ لاپەڕە (ل ٥٤).

٣٧٨. عەبدوڕڕەحمان هەژار (عبدالرحمن مصطفی موکریان[ی] ١٩٢٠):

ـ بۆ کوردستان (د)، بەیروت، عیتانی، ١٩٦٥، ٢٠٠ لاپەڕە؛ بەیتی سەرەمەڕ (د)، شام، ١٩٥٧، ١٦ لاپەڕە؛ خەیام، وەرگێڕان لە فارسییەوە، بەیرووت، عیتانی، ١٩٦٨، ١٠٢ لاپەڕە؛ شەرەفنامە، وەرگێڕان لە فارسییەوە، نەجەف، نەعمان، ١٩٧٢، ١٠١٦ لاپەڕە؛ هۆزی لە بیرکراوی گاوان، وەرگێڕاو لە عەرەبییەوە، بەغدا، کۆڕی زانیاریی کورد، ١٩٧٣، ١٠٨ لاپەڕە (ل ٨٠ و ٨١).

٤٠٩. عبدالهادی افخم‌زادە:

ـ مولودنامەی حضرت رسول‌الله، مهاباد، ١٩٥٠، ٣٢ صفحە (ل ٨٨).

٥٩٩. محەممەد قزڵجی (سابڵاخ ١٨٩٥ ـ بەغدا ١٩٥٩):

ـ چل فەرموودەی پێغەمبەر، بەغدا، نەجاح، ١٩٣٥، ٤٤ لاپەڕە؛ التعریف بمساجد السلیمانیه و مدارسها الدینیه، بەغدا، ١٩٣٨، ٥٣ لاپەڕە (ل ١٣١).[١]

١. مستەفا نەریمان، «فەرهەنگی ئەدیب و نووسەرانی کورد»، چاپی ئەمینداریەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان، بەغدا، ١٩٨٦، ١٥٤ لاپەڕە، کوردی.

ئافرەتە ناودارەكانی كورد

ئەم كتێبە بە كوردی نووسراوە و پاشان وەرگەڕاوەتەوە سەر فارسی. نووسەر «عەبدالجبار محمد جباری» ژیاننامەیەكی كورتی بۆ ژمارەیەكی زۆر لە ژنانی ناوداری كورد نووسیوە و وەرگێڕیش هەندێكی دیكەی داوەتە دەم، بەڵام بەداخەوە شێوازی كارەكەی زۆر ڕێكوپێك نییە و ڕوون نابێتەوە ئایا كام بەشی هی نووسەرە و كام بەشی لەلایەن وەرگێڕەوە زیادكراوە.

ڕاستیەكەی ئەوەیە ژنانی ناودار لە نێو كورددا زۆرن و بەو چەند لاپەڕەیە ناكرێ و نابێ كۆتایی بە كاری توێژینەوە لە ژیانیان بهێنین.

هەر چۆنێك بێ، كتێبەكە باسی دوو شێرەژنی كردووە كە ناوچەی بۆكان دەگرنەوە و هۆی دامەزراندنی باسەكەش لێرەدا هەر ئەم دوو كەسەن.

- عایشە تورجانی - كچی عەللامەی قزڵجی، كە خوێندەوار و زانایەكی ئایینی بەناوودەنگ بووە لە ناوچەكەدا (لاپەڕە ٦٣)؛ بۆ زانیاریی زیاتر دەكرێ خوێنەر یادداشتەكانی كاك جەعفەری قزڵجی بخوێنێتەوە لەسەر سایتی ڕۆژهەڵات/بۆكان، كە بەگوێرەی ئەو، «مەلا ئایشێ»ی قزڵجی دایكی خوالێخۆشبوو قازی موكری بووە.
- زرافشانخانم (زێڕوەشانخانم)ی موكری، كە لە هۆزی فەیزوڵڵابەگی و دایكی سێ شەهیدی گەورەی كوردستان عەبدوڵڵاخانی مەتین، ئەحمەدخانی فاڕووقی و محەممەدخانی دانیشوەر بوو، كە هەرسێكیان دوای هەرەسی كۆماری كوردستان (١٩٤٦) لە سەقز لە داری بێداد دران.[١]

١. عبدالجبار محمد جباری، «گزیدەای از زنان نامدار كرد»، ترجمە احمد محمدی، ناشر: مترجم، سنندج، ١٣٨٠/ ٢٠٠١، ١٠٢ صفحە، فارسی.

ناودارانی کورد و کوردستان

ئـەوەی لـە ڕابـردوودا پێـی دەگوترا «اعلام» یـا «رجال» یا «علم الرجال» و ئێسـتا بە «مێژووی ناوداران» دەناسرێ، بۆ شارەزایی لە کورتەی ژیانی کەسایەتیی مێژوویی گەلان بەسوودە و دەیان چەشن و شێواز بۆ نووسینی هەیە. ئەم بابەتە لە ڕابردوودا بۆ کورد نەبووە و وا هەیە بتوانین بڵێن نەمر ئەمین زەکیبەگ یەک لە پێشـڕەوانی کارەکە بووە کە کتێبی بەنرخی «مشاهیر الکرد و الکردستان»ی بە عەرەبی نووسی و بەرگی یەکەمی لە ساڵی ١٩٤٥ و بەرگی دووهەمی لە ساڵی ١٩٤٧دا بڵاوکردەوە.

لـە کتێبەکـەدا زانیاریـی ڕاسـتەوخۆ لەمەڕ بۆکان کـەم دەکەوێتـە بەرچاو، بەڵام سـەبارەت بە هەندێ کەسـایەتیی مێژوویی، سیاسـی، زانسـتی و هونەری موکریان زانیاری دواوە، کە ئاشکرایە بۆکانیش دەگرنەوە، واتە نابێ چاوەڕوان بین کەسانێک کـە لـە ناوچەکـەدا دەوری مێژوویییان بینیـوە، حەتمەن ناوی بۆکانیان بەسـەرەوە بێ. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەم سـەرچاوەیە کەمتر باسـی بۆکانی تێدایە، بەڵام گەڕانی مـن بەنێـو لاپەڕەکانـیدا لایکـەم ئـەم سـوودەی دەبـێ کـە نووسـەرانی دواڕۆژی مێژووی بۆکان پێویسـت نەکا سـەرلەنوێ بەو هەمووە لاپەڕەیەدا بچنەوە و بتوانن بە ئیعتیباری ڕاگەیاندنەکەی من، ڕاستەوخۆ بچنە سۆراغی لاپەڕەی دیاریکراو.

کتێبەکـە لـە دوو بـەرگ پێکهاتـووە و ناوی کەسـان، بەگوێرەی پیتـی ئەلفوبێ بەدوای یەکدا هاتوون. بەرگی یەکەم پیتی ئەلف تا ظ و بەرگی دووهەم، پیتی ع تا یاء دەگرێتەبەر.

لە بەرگی یەکەمدا ناوی گەلێک لە ئەمیرانی موکری وەک ئەمیرەبەگ، ئەمیرەپاشا، بوداقخان،بوداقسوڵتان،دووشێخحەیدەر،ئەمیرسلێمان،ئەمیرسەیفەددین،شێربەگو سـارمبەگی موکـری هاتـووە و ژیاننامەیەکـی کورتـی چەنـد دێڕیی بـۆ هەرکامیان نووسراوە.

لە بەرگی دووهەمدا ناوی ئەم کەسایەتییانە هاتووە کە هەندێکیان خەڵکی بۆکان

یـا دەوروبـەری بۆکانن. من ناوەکان بەگوێرەی ژمارەی پێدراوی ئەمین زەکی و بە دیاری کردنی پیت ڕادەگەیەنم:

٧٢ ع. عەبدوڵڵابەگی میسباحوددیوانی ئەدەب؛

٨١ ع. مەلا عەبدوڵڵا پیرەباب؛

١٥٩ ع. [عەللامە] مەلا عەلی قزڵجی؛

١٣ ق. قوبادبەگی موکری؛

٢٠ م. حەمەحوسێنخانی سەردار؛

٣٩ م. مەلا محەممەد الکلولانی؛

١٤٠ م. مەنسووربەگی موکری؛

سەبارەت بە مەلا محەممەد «الکلولانی» دەبێ بڵێم دەبێ گڵۆڵانی بێ کە «گڵۆڵان»یش گوندێکی گەورکایەتییە پێشتر سەر بە بۆکان بووە و ئێستا بەشێکە لە سەقز.

نووسـەر لـە باسـی حەمەحوسـێنخانی سـەرداردا دوو فـەرد شـێعری «سالارسـەعید»ی هێنـاوە کـە ئاماژەیە بـە ئیعدامی ئـەو کەسـایەتییە مەزنەی کورد لەلایەن تورکی عوسمانییەوە لە سەرەتاکانی شەڕی یەکەمی جیهانی و تاڵانوبڕۆی ماڵ و مڵکەکەی. ئاشکرایە سالارسەعید ناسناوی «عەلیبەگی حەیدەری» خاوەنملکی گوندی «سـەراو» لە باشـووری شـاری میانـدواو و نوێنەری مەهاباد لـە پەرلەمانی ئێرانی سەردەمی ڕەزاشای پەهلەوییە:

«حـەشر و واوەیلایە ئەمـڕۆ، کەربەلایە شـارمان
کوشـتن و تاڵان و یەخسـیرە کەوا دێـن و دەبەن
ئەی خودا! ئەکراد یەخسیری هەموو میللەت بوون
دەی «عەلی»، تاچاک نەفەوتاون، بڵێ فکرێ بکەن!»[١]

(ل ١٣٠، بەرگی ٢)

١. محمدامیـن ذکـی، «مشـاهیر الکرد و الکردسـتان فی الدورالاسـلامی»، الجـزءالاول، مطبعة التفیـض الاهلیـە، بغـداد ١٩٤٥، الجزء الثانی، راجعە و نقحە و اضاف الیە الاسـتاذ محمد علی عونی، مطبعة السـعادە بجواز محافظة مصر، ١٩٤٧، (عەرەبی)، بەرگی یەکەم ٢٨٩ و بەرگی دووهەم ٢٦٨ لاپەڕە، عەرەبی.

مێژووی ناودارانی کورد

لەباری گرنگایەتییەوە، پێویستە دەسبەجێ دوای «مشاهیر الكرد و الكردستان»ی ئەمین زەکیبەگ باس لە سێ بەرگ کتێبی بەنرخی بابامردوخ ڕۆحانی (شیوا) بکەین کە بە فارسی نووسیویەتی. بەداخەوە هیچکام لەو کتێبانە بە زمانی نەتەوایەتیمان نین و ئەوەش جێگەی دەرسوەرگرتنە. لە کاتێکدا دەکرێ کتێب بە کوردی بنووسرێن و پاشان وەربگەڕێنە سەر زمانی داگیرکەرانی وڵاتەکەمان، ئێستاش هەر گرنگایەتی بە زمانی بێگانە دەدەین و ئەوەش جێگەی داخە. دیارە ئەم حەسرەتخواردنە کەم تا زۆر لەو نرخە کەم ناکاتەوە کە دەبێ بە ئەرک و زەحمەتی ئەم دوو گەورە پیاوە بدرێ و لەو ڕێزەی کە بۆ ڕچەشکێنیی ئەوانی دادەنێین.

لە کتێبی «بابا مردوخی ڕۆحانی»دا گەلێک ناوی پەیوەندیدار بە ناوچەی موکریان و بۆکان هەیە و من لێرەدا لیستەیەکیان لێ پێکدەهێنم، بەو هیوایەی کە لە دواڕۆژدا ئەو لیستەیە زیاتر و گەورەتر ببێتەوە، بەڵام پێشتر با ئەوە بڵێم گەلێک سەرچاوەی گرنگ هەن کە دەتوانن بابەتی پەیوەندیدار بە کەسایەتیی خەڵکی بۆکانیان تێدابێ و پێویستە ئەوانەش سەیر بکرێن. لەوانە، یەکیان «لغتنامه دهخدا»یە بە فارسی و «قاموس الاعلام» و «اعلام كرد العراق» (بۆ ئەو بۆکانیانەی وا پەڕەوازەی باشوور بوون و لەوێ گیرساونەتەوە) بە عربی و...

بەرگی یەکەم:

١. ملا محمد كلولانی [کە دەبێ «گڵۆڵانی» بێ]، ص ٢٢٤؛

٢. ئەحمەد کور، ص ٢٦٨؛

٣. علامه ملا علی قزلجی تورجانی، ص ۴۴٦.

بەرگی دووهەم:

١. احمد ترجانیزاده، ص ۴۴٢؛

٢. ملا احمد ربانی، ص ٢١٦؛

٣. ادب مکریانی (مصباح)، ص ٢٢٣؛

٤. حافدی قزلجی، محمدسعید، ص ٣٦٥

٥. حزنی مکریانی [بە حیسابی مەوتەنی باووباپیرانی]، ص ٢٨٩؛

٦. حیدری مهابادی [عەلیبەگی سالارسەعید]، ص ٣٢٤؛

٧. سوارە ایلخانیزادە، ص ٤٠٥؛

٨. شفیعی بوکانی، ص ٣٢٧؛

٩. ملا صالح ایوبی مکریانی، ص ٣٣٤؛

١٠. حاجی عبدالرحمنآقا مهتدی، ص ٣٧٨؛

١١. ملا عبدالرحیم هەوشاری، ص ٢٦٣؛

١٢. ملا محمدحسن ترجانی، ص ١١٤؛

١٣. ملا محمدحسین ترجانی، ص ١٣٨؛

١٤. ملا محمد ترجانیزادە، ص ٣٦٣؛

١٥. ملا معروف کوکەای، ص ٢٧٥.

بەشی دووهەم (بەرگی سێهەم):

١. شاهانی ماد، ص ١ ـ ٥؛

٢. حکام مکری و سرداران، ص ٣٧١ ـ ٣٨٤؛

٣. سیفالدینخان سردار مکری، ص ٣٧١؛

٤. عباسآقا دهبکری، ص ٥٨٠؛

٥. عزیزخان سردار کل مکری، ص ٣٧٦؛

٦. محمدحسینخان سردار مکری، ص ٣٨٤؛

ڕوانین بە «تاریخ مشاهیر»ی نەمر بابامەردۆخدا دەریدەخا کە پێویستە دوارۆژ کەسانێکی تر ئەم کارە گەورەیە درێژە پێ بدەن و لە ڕێگەی پشکنینی سەرچاوەکانەوە ناوی گەلێکی تر لە ناودارانی کورد زیندوو بکەنەوە. لەم پەیوەندییەدا زۆر وا هەیە ناوی ناودارانی بۆکانیش بێتە گۆڕێ. بۆ نموونە، هەر لە بەرگی سێهەمدا باسی سێ سەرداری بۆکان کراوە و سەردار عەلیخان کە چوارەمیان بوو، ناوی نەهاتووە،

بە هەمان شـێوە شـاعیرانی وەک: ئاوات، هێدی، نووری، حەقیقی، ئەفخەمی، وەفا و عالمانی ئایینی وەک: مەلا کەریمی شاریکەندی، مەلا هادی ئەفخەمزادە و...[١]

١. بابامـردوخ روحانـی (شـیوا)، «تاریـخ مشـاهیر کـرد: عرفا، علما، ادبا، شـعرا»، انتشـارات سـروش، تهـران، جلـد اول ١٣٦٤/ ١٩٨٥، ٤٧٤ صفحه، فارسـی، جلـد دوم ١٣٦٦/ ١٩٨٧، ٤٨٩ صفحه، فارسی، بخش دوم (جلد سـوم) امرا و خاندان‌ها، بەکوشـش ماجد مردوخ روحانی، ١٣٧١/ ١٩٩٢، ٦٩١ صفحه، فارسی.
[**تێبینـی**: بەختەوەرانە کاک ماجد مەردۆخ ڕۆحانی ئەم بەرهەمەی باوکی کردۆتە کوردی و سـاڵی ٢٠١١ ـ ٢٠١٢ ئاکادیمیـای کـوردی بەنـاوی «مێـژووی ناودارانـی کـورد»ەوە چاپـی کردووە.]

زانایانی کورد

کتێبی زانایانی کورد نووسراوی مامۆستا محەممەدساڵح ئیبراهیمی (شەپۆل)، زانیاریی لەمەڕ چەند کەس لە زانایانی بۆکان گرتۆتەبەر. لە کتێبەکەدا سەرجەم ژیاننامەی ٢٩ کەسایەتی و هەروەها لیستەی ناوی ١٥ مۆسیقار و گۆرانیبێژ و بەیتچڕ لە کتێبەکەدا هاتووە، کە هەندێکیان ناوچەی بۆکان دەگرنەوە.

بەداخەوە کتێبەکە شێوازێکی ڕێکوپێکی نییە و گەلێک بابەتی بە تێکەڵاوی و شێواوی تێدا گردوکۆ کراوە، بەڵام هەر چۆنێک بێ ژیاننامەی ئەم کەسایەتییانەی ناوچەی بۆکانی تێدا نووسراوە:

- کامیلشا ئیمامزەمبیلی (ئاوات) لاپەڕە ٥٧ ـ ٧٣؛
- مەلا عەبدولکەریم مستەفاپوور (شاریکەندی) لاپەڕە ١٧٧ ـ ١٨١؛
- مەولانا مەلا مارف کۆکەیی لاپەڕە ١٩٥ ـ ٢١١؛
- خاڵەمینی بەرزنجی (پارچە شێعرێک) لاپەڕە ٢٠٩ ـ ٢١٢؛
- حەسەن زیرەک و چەند گۆرانیبێژی دیکەی موکریان لاپەڕە ٢٦٥ ـ ٢٦٦.

هەروەها لە بەشی تایبەت بە مەلا مارفی کۆکەییدا، پارچە شێعرێکی خاڵەمین بەناوی «کۆکە» چاپ کراوە، کە پێم باش دەبوو لێرەدا بڵاوبکرایەتەوە، بەڵام لەبەر هەڵەوپەڵەی گەلێک زۆر، خۆم لێبوارد. گوندی «کۆکە»ی نێوان مەهاباد و بۆکان، شوێنی لەدایکبوونی مامۆستایان مەلا مارفی کۆکەیی، خاڵەمینی بەرزنجی و عەباسی حەقیقییە و جێگەی خۆیەتی بکەوێتە بەر لێکۆڵینەوەی دواڕۆژی لێکۆڵەرانی ناوچەکە.[١]

١. محەممەدساڵح ئیبراهیمی (شەپۆل)، «زانایانی کورد»، چاپی چاپەمەنی محەممەدی، سەقز، ١٣٧٩/ ٢٠٠٠ تاران، ٢٧٥ لاپەڕە، کوردی.

بلیمەتانی کورد

لە ڕۆژانی ١٤ تا ١٦ی ڕەزبەری ١٣٧٥ی هەتاوی (١٩٩٦ی زایینی) کۆنگرەی ڕێزگرتن لە زانیارانی کورد لە شاری سنە بەڕێوەبرا. لە کۆنگرەکەدا ڕێز لە هەندێک زانا و ئەدیبی کۆن و نوێی کورد گیرا و وتاریان لەسەر خوێندرایەوە. پاشان کۆمەڵەی وتارەکان لەلایەن ئینتشاراتی سەلاحەددینی ئەیووبییەوە لە ورمێ لە دوو بەرگدا بڵاوکرایەوە (ساڵی ١٣٧٧ هەتاوی/ ١٩٩٩ زایینی).

نێوەرۆکی وتارەکان بەرز و نزمیی زۆریان تێدایە، بەڵام سەرجەمی کارەکە، بەگوێرەی بارودۆخی ئەو ساڵانە و نەبوونی ئازادی و سەربەستی، کارێکی باش و بەڕێوجێ بوو.

لە وتارەکاندا بۆکان شوێنێکی دیاری هەیە. لەو ١٣ کەسەی وا لە کۆنگرەکەدا ڕێزیان لێگیراوە و باسیان لەسەر کراوە ٢ کەسیان بۆکانین (مامۆستا ئەحمەدی تورجانیزادە و نەمر سوارەی ئێلخانیزادە)، هەروەها مامۆستا هەژاری موکریانی کە بەشێکی بە بۆکانەوە هەیە.

لەنێو ئەو کەسانەشدا کە وتاریان پێشکەش کردووە، ١٠ کەسیان بۆکانین. لە خوارەوە لیستەی ناوی ئەو کەسانە و بابەتی وتارەکەیان دیاری دەکەم:

بەرگی یەکەم:

ناو	بابەت
مەلا ڕەحمانی ناسری	مەلا ئەبووبەکری موسەنیف
عمر سلطانی (وفا)	دو نسخه خطی از مستوره کردستانی در کتابخانەهای لندن

بەرگی دووهەم:

ناو	بابەت
محەممەد نووری	شێخ محەممەد مەریوانی (قانع)
عباس ایلخانیزادە	یادی از استاد احمد ترجانیزادە
جەلالەددین شافیعی کورد	ئەحمەد تورجانیزادە
ناسر وەحیدی	مامۆستا هەژار
یۆنس ڕەزایی	هێمن، شاعیرێک لە مەیدانی سووتان و هەرماندا
عومەر ئێلخانی	سوارە
مستەفا ئێلخانیزادە	سوارە و شێعری نوێ
عومەر حیسامی	سوارە لە پێ ڕاستییەکانی ژیانی

توێژەری مێژووی ئەو کەسایەتییانە دەتوانێ بچێتە سۆراغی وتارەکان.[١]

١. کنگره بزرگداشـت فرزانگان کرد، انتشـارات صلاحالدین ایوبی، چاپ اول، ١٣٧٧/ ١٩٩٩، بەرگی یەکەم ۴۴۶ لاپەڕە، بەرگی دووهەم ٩٧١ لاپەڕە، کوردی و فارسی.

گوڵزاری شاعیرانی کوردستان

نووسینی مێژووی ئەدەبی بۆکان پێداویستییەکی گرنگە و بۆ ئەم کارە دەبێ بەڵگە و سەرچاوەی باش بدۆزرێتەوە.

کتێبی «گلزار شاعران کردستان» ئامادەکردنی «سید عبدالحمید حیرت سجادی»یە، کە ساڵی ١٣٦٤/ ١٩٨٥ بڵاوکراوەتەوە. لە کتێبەکەدا ناو و نموونەیەکی کورت لە شێعری ٢٥٠ شاعیری کوردی ڕۆژهەڵاتی کوردستان تۆمار کراوە. زۆربەی شاعیرەکان خەڵکی کوردستانی ئەردەڵان و بەتایبەت سنەن، هەندێک شاعیری ناوچەی موکریانیشیان لەگەڵ خراوە و تەنانەت چەند کەسی وەک نالی و مەلای جزیری و شێخ ڕەزاش لە ناویاندا دانراون.

بەڵام ئەوەی بۆکان بگرێتەوە، ئەم شاعیرانەن:

١. ئەدەب، مەهابادی (عەبدوڵڵا، میسباحوددیوان)، ١٢٢٧-١٣٣١ی کۆچی؛

٢. تورجانی، مەهابادی (مەلا ئەحمەد تورجانیزادە)، ١٣١٩-١٣٦٠ی کۆچی؛

٣. جەوهەری، بۆکانی (مەلا حەسەن) سەرەتای سەدەی چواردەی کۆچی؛

٤. حافیدی، بۆکانی (مەلا محەممەدسەعید حافیدی قزڵجی)، ١٢٩٢-١٣٨٣ی کۆچی؛

٥. حەقیقی، بۆکانی (عەباس)، ١٢٨١-١٣٧٥ی هەتاوی؛

٦. حەیدەری، مەهابادی (عەلیخانی سالارسەعید)، ١٢٩٠ - ١٣٢٨ی هەتاوی؛

٧. سوارە، بۆکانی (ئێلخانیزادە)، ١٣٢١-١٣٥٤ی هەتاوی؛

٨. شەفیعی، بۆکانی (مەلا عیسامەددین)، ١٣٠٠-١٣٧٤ی هەتاوی؛

٩. سیدقی، بۆکانی (مەحموود)؛

١٠. مەلا محەممەدحوسێنی تورجان (کوڕی مەلا عەلی تورجانی)، ١٢٧٨ - ١٣٣٥ی کۆچی؛

١١. مەلا مەعرووف کۆکەیی، ١٢٥٣-١٣٢٤ی هەتاوی؛

١٢. وەجدی، بۆکانی (مەلا محەممەدحەسەن قزڵجی)، ١٢٧٤-١٣٢٧ی کۆچی؛

١٣. وەجدی، بۆکانی (محەممەد)، ١٣٠٧-١٣٦٦ی هەتاوی؛

١٤. وەفا، بۆکانی (عومەر سوڵتانی) ١٣١٨-١٣٨٤ی هەتاوی؛

ساڵ و مانگەکان هەڵەیان تێکەوتووە و پێویستیان بە پێداچوونەوەیە.[١]

١. سید عبدالحمید حیرت‌سجادی، «گلزار شاعران کردستان»، ناشر: مؤلف، سنندج ١٣٦٤.

چیرۆکنووسانی بۆکان

ژمارەیـەک چیرۆکنـووس لە بۆکان هەڵکەوتوون کە بەشـێک لـە مێژووی فەرهەنگی بۆکانن، جا بابەتی نووسراوەکانیان لە بۆکان ڕووی دابێ یان نا.

پێشـڕەوانی کاروانـی چیرۆکنووسـانی بـۆکان، بێگومـان مامۆسـتا قزڵجییـە و دەسـبەجێ دوای ئـەو دەبـێ بـاس لـە بەڕێز کاک سـەلاحوددینی موهتـەدی و کاک سوارەی ئێلخانیزادە و کاک حەسەن ئەیووبزادە بکرێ.

چیرۆکی «نان و فیشەک» و چەند چیرۆکی دیکەی کاک سەلاح لە ڕۆژانی ڕەشی ڕژیمـی شـا و توندوتیژییەکانـی سـاواک لـە کوردسـتان، بەنهێنی سـەریان بە ماڵی هەمـوو خەباتگێـڕان و ڕووناکبیرانی کوردی ڕۆژهەڵاتدا کـرد. هەروەها کارەکانی کاک سـوارەی نەمـر کـە بەختەوەرانە بەشـی زۆریـان لە ڕادیۆی کـوردی تارانەوە بڵاوبوونەتـەوە و دواتـر لە کتێبی«تاپۆ و بوومەلێڵ»یشدا چاپ بوون، سـەرەتایەکی بـاش بـوون بـۆ بەرزبوونـەوەی دیواری قەڵایەک کە ئێسـتا چیرۆکنووسـیی لاوانی بۆکانە و بەختەوەرانە خەڵکانێکی لێهاتووی زۆر خۆیان تێدا حەشار داوە.

ئـەم یادداشـتانە دەرەتانی پێڕاگەیشـتن بە کاری یەکیەکەی چیرۆکنووسـەکانی بۆ نییە، بەڵام لێرەدا لیسـتەیەک لە ناو و شـوێنەواری ئەو کەسـانە دەنووسمەوە کە نووسینەکانیانم لە بەردەستدایە.

بۆ کەسـانێک کە دەسـتم بە نووسـینەکانیان ڕانەگەیشـتووە دەبێ دواتر کاتێ کە شارەزاییەکیان لێ پەیدا بکەم، لیستەیەکی جیاواز ڕێکبخەم.

نەمر حەسەن قزڵجی کۆمەڵە چیرۆکی پێکەنینی گەدا

نەمر سوارە ئێلخانیزادە دوا بەرهەمی، واتە کتێبی شەنگەسوار

سەلاحوددینی موهتەدی نان و فیشەک و...

ئەنـوەر ئێـرانزادە «تاقـەدار» و... (لە چیرۆکی تاقـەداردا ڕووداوی پێش و دوای کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژی بۆکان و ناوچەی فەیزوڵڵابەگی باسی کراوە و ناوی زۆر

کەسایەتیی خەڵکی بۆکان هاتووە). هەروەها نووسەری ئەو دوو ڕۆمانەشە بە فارسی: فقرەقا، پرستو.

حەسەن ئەیووبزادە	
عومەر حەمیدی	
فەتاح ئەمیری	هەوارەبەرە، میرزا و زیندەخەو
حسێن شێربەگی	شاربەدەر، دۆنادۆن، ئاوازی کریسمەس و...
محەممەد ڕەمەزانی	
سولەیمان فەڕشی	
ناسر وەحیدی	خەوەڕاو
بریا کاکەسووری	سیاسووت
عەلی غوەڵامعەلی	
ماپارە ئیبراهیمی	
ئەحمەد تاها	گوڵی نیشتمان
حەمەدەمین شامحەممەدی	قەڵا
مستەفا ئێلخانیزادە	
ڕەحمان سۆفی	نۆرماڵ
عومەر مەولوودی	هەزار ئەشکەوت
سولەیمان عەبدوڕڕەحیمزادە	
قادر هیدایەتی	گابۆڕ، تۆقی عەزازیل، دەنگی نوختە، بەردێک لە بەردێک

چیرۆکی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

دەقی وتووێژێک لەگەڵ ڕێزدار حسێن شێربەگی لە ماڵپەڕی «سیروان»دا بڵاوبۆوە. وتووێژەکە، گەلێک بەنێوەرۆک و ڕوونکەرەویە و لە دوو لایەنەوە پەیوەندیی بە بۆکانەوە پەیدا دەکا. لە وتووێژەکەدا ئاماژە بە هەندێک کاری شانۆیی لە بۆکان و کەسایەتیی وەک سوارەی ئێلخانی‌زادە و حەسەنی قزڵجی و ڕەحیم سەیفی قازی و سەلاحی موهتەدی و محەممەد ڕەمەزانی کراوە. وەک چیرۆکنووس هەروەها کاک حسێن خۆی بۆکانییە، واتە پەیوەندییەکی دوولایانە، ئەم وتووێژە بەو باسەوەدەبەستێتەوە. ناوی وتارەکەی ماڵپەڕی سیروان بەو چەشنەیە: «ڕەوتی چیرۆکی کوردی لە کوردستانی ئێران»، بەڕێوەبەری وتووێژەکەش هەر ماڵپەڕی سیروانە، کە خۆی سەرچاوەیەکی بەنرخ بوو بۆ هونەر و ئەدەبی کوردی و بەداخەوە وەستاندیان. هیوایە کاری دوایی کاک حوسێن ناساندنی چیرۆکنووسەکانی کورد بێ کە لە نێویاندا لاوی بۆکانی کەم نین.

چیرۆکی هونەری هەتاهەتایە، هەر ماوە و نامرێ

کاک حسێن با باسەکەمان لە دەسپێکی چیرۆکی کوردی کوردستانی ئێرانەوە بێ.

- پێشوازی لە پێشنیازەکەتان دەکەم، چونکە ئەم دەرفەتەم بۆ دەڕەخسێ تا جارێکی دیکەش سپاس و ئەمەگداریی خۆم ئاڕاستەی بناغەدانەری چیرۆکی کوردی لە کوردستانی ئێران بەڕێزی نەمر زیندەیاد مامۆستا حەسەن قزڵجی بکەم و هەروەها سپاس و ئەمەگداری و ڕێز و خۆشەویستی ئاڕاستەی تێکۆشەرانی پێشەنگی ئەم بوارە، زیندەیادانی نەمر مامۆستا سوارە ئێلخانی‌زادە و دوکتۆر ڕەحیم قازی بکەین.

بەڕاستی بێتوو«گی دۆمۆپاسان» بە ئاوێنەی باڵانوێنی کۆمەڵگای فەرەنسی و پەرەپێدەری کورتەچیرۆکی ئورووپایی و ڕۆژاوایی لەساڵەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەدا بناسین یان ئانتوان چیخۆف ویژدانی هۆشیار و بێدار و شێوەکاری

هونەرمەندی کۆمەڵگای ڕووسی بێ لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ئەوە مامۆستا حەسەن قزڵجی ئەرکی هەردووکی ئەم نووسەرانە و بەردی سەرشان و کۆڵی هەردووکیانی بە تەنهایی وەئەستۆ گرت و سەرکەوتووش بوو.

باسەکە دەگەڕێتەوە بۆ (ساڵانی ١٩٤١ ـ ١٩٤٦ زایینی)، یانی سەرەتای ڕۆنیسانسی کۆمەڵگای کوردستانی ئێران و جموجووڵی کۆمەڵەی «ژ. ک» و کۆماری کوردستان، کە لەو کاتەدا فۆرماسیۆنی ئابووری و ڕامیاریی ئێمە فۆرماسیۆنی فیئۆداڵی بوو و داب‌ونەریتی عەشایەری و خێڵەکی بەسەر خەڵک و کۆمەڵگا و کولتوورمان‌دا زاڵ‌بوو، لە بارودۆخ و بڕگەیەکی ئاوادا کە زۆربەی خەڵک نەخوێندەوارن و ئاگایان لە نووسین و خوێندنەوە و کتێب نییە، تەنانەت خوێندەوارانی پێشەنگیش زۆربەی زۆر و لە سەدای نەوەدیان سەرقاڵی شێعر دەبن (هەڵبەت ئەو خوێندەوارە پێشەنگانەی کە خەریکی خوێندنەوە و نووسینن، نەک خوێندەواری ئاسایی و ڕەشۆکی و دوور لە موتاڵا و خوێندنەوە)، لە بارودۆخێکی ئاوادا مامۆستا قزڵجی دێ و چیرۆک دەنووسێ و ئەویش چیرۆکی سەرکەوتوو، کە ئەوا لەپاش نێزیک شەست ساڵ هێشتا بۆ زۆر کەس سەرمەشق و نموونەی چیرۆکی سەرکەوتوون.

چیرۆکەکانی ئەو بڕگەیەی مامۆستا لە گۆڤاری «هەڵاڵە»دا کە لە بۆکان و لەژێر چاوەدێریی خۆیان‌دا دەردەچوو، هەروەها لە ڕۆژنامەی «کوردستان»دا کە ئۆرگانی کۆمار بوو چاپ دەبوون. ئەم چیرۆکانە و چەند چیرۆکێکی دیکەی مامۆستا پاشان لە کتێبی «پێکەنینی گەدا»دا لە چاپ دران و لە قەوارەی کتێب‌دا بڵاوبوونەوە. کاریگەریی مامۆستا قزڵجی بەسەر چیرۆک و چیرۆکنووسانی ئەم‌دیو و ئەودیوی کوردستان‌دا شتێکی سەلماوی حاشاهەڵنەگرە و هەمووان پێی پێیادەنێن.

وەکوو چۆن هەر هەموو چیرۆکنووسانی ڕووسیە لەژێر «شنیل»ی نیکۆلای گووگووڵ‌دا هاتنەدەر، ئێمەی چیرۆکنووسی کوردیش هەر هەموومان قەرزارباری مامۆستا «حەسەن قزڵجی»ن.

ئا لێرەدا ڕەنگە ئەم پرسیارە بێتە پێشێ و پرسیار بکرێ بۆچی؟ ئەوە پرسیارێکی زۆر جوان و باشی فکرییە لە ئەدەبی کوردی‌دا و مافی هەموومانە بزانین بۆچی...؟

لە وەڵامدا پێم وابێ زۆر باشە ئاماژە بە سێ هۆکاری سەرەکی بکرێ:

١. چونکە مامۆستا قزڵجی بناغەدانەری چیرۆکی کوردی لە کوردستانی ئێرانە و یەکەم کەس بووە کە لەمدیودا کورتەچیرۆکی هونەریی کوردیی نووسیوە.

٢. لەبەروەی وێڕای لەبەرچاوگرتنی بڕگە و خولی خۆی و فۆرم و ئاستی چیرۆک لەو بڕگە زەمانییەدا، چیرۆکی مامۆستا زۆر سەرکەوتوو و پێشکەوتوون. یانێ چیرۆکەکانی کتێبی «پێکەنینی گەدا» لەپاش نووسینیان بەردەوام خوێندراونەتەوە و قسەوباس و مشتومڕیان لێ ساز بووە و بە ئاسەوار و بەرهەمی باش و سەرکەوتوو ناسراون.

٣. مێژوو سەلماندوویەتی کە گەورەپیاوان زۆر جار بەپێچەوانەی ڕۆیشتنی ئاوی ڕووبار مەلە دەکەن و مامۆستاش هەر وای کرد، یانی لەجیاتی ڕوو لە شێعر کردن و شێعر گوتن، وەشوێن چیرۆک کەوت. من لە وتاری «چریکەی چیرۆکی چوارچرا»دا ئاماژەم بە بارودۆخی ئابووری، ڕامیاری، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی سەردەمی کۆماری کوردستان کردووە و دەسنیشانم کردووە کە لەو خول و بڕگەیەدا و لە فۆرماسیۆنی فێئۆداڵیدا زیاتر لە سەدای نەوەدی خەڵک نەخوێندەوار بوون و خوێندەوارانیش لە سەدای نەوەدیان، لە شێعر بەدەر خوێندنەوەیان لەنێودا باو نەبووە. جا لە دۆخێکی ئاوادا مامۆستا وەشوێن شێعر ناکەوێ، چیرۆک دەنووسی و لە نووسینی چیرۆکیشدا بەپێچەوانەی بەستێنی ڕووبار مەلە دەکات، یانێ من پێموایە بەپێچەوانەی زۆر کەس کە وای دادەنێن چیرۆکەکانی «پێکەنینی گەدا» سەر بە قوتابخانەی ڕیالیزمی سۆشیالیستی و ئەدەبی کرێکارین، من دەڵێم نا، چیرۆکەکانی پێکەنینی گەدا، سەر بەو قوتابخانەیە نین و سەر بە شێوازی ڕەخنەی کۆمەڵایەتین، چونکە وەکوو دەزانین لە ئەدەبی کرێکاری و ڕیالیزمی سۆشیالیستیدا پڕوپاگەندەیەکی دوگم و داخراوی قیرسیچمانە بۆ بیروڕا و ئەندیشەیەکی تایبەت و ئیشک و پارتخوازانە دەکرێ، کە ئێمە ئەم بیروڕا و پڕوپاگەندە حیزبی و دوگم و داخراوانە لە چیرۆکی مامۆستادا نابینین. دەیجا جارێکی دیکەش سپاس و ئەمەگداریمان بۆ بناغەدانەری چیرۆکی کوردستانی

ئێران مامۆستا حەسەن قزڵجی.

لەپاش داڕمانی کۆماری کوردستان و سەرکوتکردنی هەموو بزاڤ و جووڵەیەکی پێشکەوتنخوازانە و ویڕای سڕینەوەی هەموو چالاکییە فەرهەنگییەکان کاری مامۆستا و چیرۆکنووسینی کوردی لەم دیو تەنها و تەریک دەمێنێتەوە.

تا ساڵی ١٣٢٩ی هەتاوی (٥٠ی زایینی) یەکەم ڕۆمانی کوردیی سەرتاسەری کوردستان لە ئێرەوان پاتەختی ئەرمەنستانی سەر بە سۆڤیەت چاپ و بڵاو دەبێتەوە، ئەویش ڕۆمانی «پێشمەرگە»ی دوکتۆر ڕەحیم سەیفی قازییە. من هەر لەسەر ڕۆمانی پێشمەرگەی دوکتۆر ڕەحیم وەکوو یەکەم ڕۆمانی کوردی بە تێروتەسەلی هەر لە وتاری «چریکەی چیرۆکی چوار چرا»دا نووسیمە. لێرەشدا دووپاتی نەکەینەوە و تەنها دەسخۆشانە و ڕێز و ئەمەگداریمان ئاڕاستەی نووسەری ڕۆمانی پێشمەرگە دەکەین و بەداخەوە بزاڤی چیرۆک و ڕۆمانی کوردی لەپاش کۆمار و لەپاش مامۆستایان قزڵجی و قازی بۆ ماوەیەکی زۆر بێدەنگی و شەوەزەنگی بەسەردا دێ و سەرنێزەی دیکتاتورییەتی شۆڤینیستیی پالەوی ئیزنی چالاکی و بزاڤی فەرهەنگی و هونەری بە غەیرەفارس و بەتایبەت بە کورد نادا. بەرەبەرە دەگەینە ساڵانی ٤٠ و ٥٠ی هەتاوی (٦٠و ٧٠ کانی زایینی) و کۆڕ و کۆبوونەوەکانی ئاڵقەی زیندەیادی نەمر مامۆستا سوارەی ئێلخانیزادە و هەڤاڵانی وەکوو کاک سەلاح و چاوە و برێ جار مامۆستا نووری و ڕۆژبەیانی و... لە سەرەتاوە لە بۆکان و لە پاشان لە تاران...

ناوی بەشێک لە نووسەران، ئەدیبان و هونەرمەندانی بۆکان

١. ڕەحمان ئازەرگوشەسب: شانۆگەر

٢. عەلی ئازەرگوشەسب: شانۆگەر

٣. ناسر ئەحمەدزادە: هونەرمەندی شێوەکار

٤. محەممەد ئەحمەدی: شاعیر

٥. مەلا هادی ئەفخەمزادە: زانای ئایینی، نووسەر، شاعیر

٦. ئیبراهیم ئەفخەمی: مێژوونووس، شاعیر

٧. کامران ئەمینئاوە: نووسەر، لێکۆڵەر، وەرگێڕ

٨. ئەیووب ئەیووبزادە: لێکۆڵەر، نووسەر

٩. حەسەن ئەیووبزادە: لێکۆڵەر، وەرگێڕ، کەسایەتیی سیاسی

١٠. ماپەرە ئیبراهیمی: نووسەر

١١. فەتاح ئیسماعیلپوور: شانۆگەر

١٢. عەلی ئیسماعیلزادە: مێژوونووس

١٣. چیمەن ئێلخانیزادە: دیزاینەر

١٤. سوارە ئێلخانیزادە: لێکۆڵەر، شاعیر، نووسەر

١٥. عومەر ئێلخانی: نووسەر

١٦. عوسمان ئێلخانیزادە: نووسەر

١٧. محەممەد ئێلخانیزادە: مێژوونووس، کەسایەتیی سیاسی

١٨. مستەفا ئێلخانیزادە: نووسەر

١٩. سەید جەعفەر ئیمامزەنبیلی: لێکۆڵەر، نووسەر

٢٠. سەید کامیل ئیمامزەنبیلی (ئاوات): شاعیر

٢١. ئیسماعیل ئیسماعیلزادە: نووسەر

٢٢. ئاگری ئیسماعیلنەژاد: نووسەر، ڕۆژنامەوان

٢٣. فارووق بابامیری: وەرگێڕ، کەسایەتیی سیاسی

٢٤. شەهین بایەزیدپوور: ڕۆژنامەوان، چالاکی مەدەنی

٢٥. میدیا بایزیدپوور: نووسەر، کەسایەتیی سیاسی

٢٦. عەلی بداغی: نووسەر، ڕۆژنامەوان

٢٧. فاتمە بوداغی: شاعیر

٢٨. ئاوات بۆکانی: دەنگبێژ

٢٩. ڕەحیم بەهرامزادە: وەرگێڕ، کەسایەتیی سیاسی

٣٠. ئەحمەد بەهرامی: نووسەر

٣١. کەمال بەهرامی: گیان بەختکردووی سیاسی، شانۆگەر

٣٢. حاج سەلیمخانی بابامیری: ئەدیب، سەفەرنامەنووس

٣٣. ڕەزا بابامیری: مۆسیقار، دەنگبێژ

٣٤. سۆمانە بۆکانی: نووسەر

٣٥. سمایل جانبلاغی: هونەرمەندی شێوەکار

٣٦. شەنگەجوو: دەنگبێژ

٣٧. متەللیب چابوک: شانۆگەر

٣٨. سمایلئاغا چەوگالی: دەنگبێژ

٣٩. جەعفەر حامیدی: نووسەر، کەسایەتیی سیاسی

٤٠. سەید تاهیر حوسێنی: ئاوازدانەر، دەنگبێژ

٤١. سەعید حەسەنزادە: هونەرمەندی شێوەکار

٤٢. شۆڕش حەسەنزادە: گرافیست

٤٣. برایم حەسەنی: وەرگێڕ

٤٤. سونبول حەقیقی: شاعیر

٤٥. عەباس حەقیقی: شاعیر

٤٦. ئەبووبەکر حەمیدی: نووسەر، کەسایەتیی سیاسیی گیانبەختکردوو

٤٧. عومەر حەمیدی: نووسەر، شانۆنامەنووس، کەسایەتیی سیاسی

٤٨. خالید حیسامی (هێدی): شاعیر، کەسایەتیی سیاسی

٤٩. ناسر حیسامی: شاعیر، نووسەر، کەسایەتیی سیاسی

٥٠. کەریم حیکمەتی: شاعیر

٥١. سەلاح خوسرەوی: هونەرمەندی شێوەکار

٥٢. تاهیر خەلیلی: دەنگبێژ

٥٣. عەلی خەندان: دەنگبێژ

٥٤. حەسەن دەرزی: دەنگبێژ

٥٥. ئەرسەلان ڕۆستەمزادە: هونەرمەندی شێوەکار، گرافیست

٥٦. محەممەد ڕۆستەمزادە (نامۆ): هونەرمەندی شێوەکار

٥٧. جەعفەر ڕۆستەمی: شانۆگەر، کەسایەتیی سیاسی

٥٨. محەممەد ڕەمەزانی: نووسەر، وەرگێڕ

٥٩. بێژەن ڕەحمانی: چیرۆکنووس

٦٠. کەریم ڕەحیمی: نووسەر

٦١. محێدین ڕەزایی: دەنگبێژ

٦٢. یونس ڕەزایی: شاعیر، ڕەخنەگری ئەدەبی

٦٣. کەریم ڕەحیمی: نووسەر

٦٤. هاشم ڕەزایی: نووسەر، کەسایەتیی سیاسی

٦٥. ئومێد ڕەسووڵپوور: دەنگبێژ

٦٦. حەسەن زیرەک: دەنگبێژ

٦٧. ترووسکە سادقی: شاعیر، ڕۆژنامەوان

٦٨. لەیلا ساڵحی: شاعیر، پسپۆری مێژوو

٦٩. فەوزیە سوڵتانبەگی: شاعیر

٧٠. ڕەحمان سۆفی: شاعیر، وەرگێڕ، چیرۆکنووس

٧١. سولەیمان سۆفیساڵحی: شاعیر

٧٢. بەیان سۆفیسوڵتانی: شاعیر

٧٣. ڕەسووڵ سۆفیسوڵتانی: نووسەر، شاعیر
٧٤. لەیلا سۆفیسوڵتانی: شاعیر
٧٥. ڕووناک سوڵتانی: گرافیست
٧٦. ڕەسووڵ سوڵتانی: شاعیر، وەرگێڕ
٧٧. عومەر سوڵتانی (وەفا): شاعیر
٧٨. بەیان سۆهرابی: شاعیر
٧٩. دیمەن سوهرابی: شاعیر
٨٠. هەڵاڵە سۆهرابی: نووسەر، شاعیر
٨١. حوسێن سەعیدی (دیلان): نووسەر، کەسایەتیی سیاسی
٨٢. سەید محەممەد سەفایی: دەنگبێژ
٨٣. سەید ئیبراهیم سەقزی: دەنگبێژ
٨٤. حەسەن سەلاح (سۆران): نووسەر، شاعیر
٨٥. سەید جەلال سەیادت: نووسەر
٨٦. سەید خالید سەیادت: نووسەر
٨٧. سەید قادر سەیادەت: شاعیر
٨٨. محەممەدئەمین شاسەنەم: نووسەر
٨٩. محەممەدئەمین شامحەممەدی: نووسەر
٩٠. حەسەن شوان: نووسەر
٩١. ڕەسووڵ شوان: شاعیر
٩٢. ناسح شەریفیان: وەرگێڕ
٩٣. مەلا عیسامەددین شەفیعی: زانای ئایینی، شاعیر
٩٤. ڕەزا شەمامی: شانۆگەر
٩٥. حسێن شێربەگی: لێکۆڵەر، چیرۆکنووس
٩٦. سۆما عوسمانزادە: شاعیر
٩٧. عەلی عوسمانی: شانۆگەر، کەسایەتیی سیاسی

٩٨. ڕەحیم عەبدوڕڕەحیمزادە: نووسەر
٩٩. سولەیمان عەبدوڕڕەحیمزادە: شاعیر و نووسەر
١٠٠. قادر عەبدوڵلازادە (قالەمەڕە): هونەرمەندی شمشاڵژەن
١٠١. عومەر عەسری: نووسەر، کەسایەتیی سیاسی
١٠٢. تاهیر عەلیار: مێژوونووس، کەسایەتیی سیاسی
١٠٣. عومەر عەلیار: مێژووزان
١٠٤. ناسر عەلیار: نووسەر
١٠٥. خالید عینایەتی: نووسەر
١٠٦. عومەر عینایەتی: نووسەر
١٠٧. نیگار عینایەتی: نووسەر، کەسایەتیی سیاسی
١٠٨. ڕێبوار غوەڵامعەلی: لێکۆڵەر، ڕەخنەگری فیلم و سینەما
١٠٩. عەلی غوەڵامعەلی: چیرۆکنووس
١١٠. ئەحمەد غوەڵامی: ڕۆژنامەوان
١١١. نادر فەتحی: نووسەر، وەرگێڕ، ڕۆژنامەنووس
١١٢. برایم فەڕشی: لێکۆڵەر، نووسەر، شانۆگەر
١١٣. بەیان فەڕشی: شاعیر
١١٤. سولەیمان فەڕشی: نووسەر، تەنزنووس، شانۆگەر
١١٥. عوسمان فەرامەرزی: نووسەر
١١٦. قادر فەرامەرزی: شاعیر
١١٧. سمایلئاغای فەڕڕوخی: پیشەنگی وێنەگریی فۆتۆگراف
١١٨. مەنسوور فەڕڕوخی: نووسەر، شانۆگەر
١١٩. برایم قادری: دەنگبێژ
١٢٠. سمایل قاسمی: نووسەر
١٢١. جەعفەر قزڵجی: نووسەر
١٢٢. حەسەن قزڵجی: لێکۆڵەر، ڕۆژنامەنووس، چیرۆکنووس، کەسایەتیی سیاسی

١٢٣. محەممەد وەجدی قزڵجی: شاعیر

١٢٤. موحسین قزڵجی: لێکۆڵەر، نووسەر

١٢٥. سەید یاسین قوڕەیشی: کاریکاتۆریست، تەنزنووس

١٢٦. سەید محەممەدئەمین قوڕەیشی: کاریکاتۆریست، تەنزنووس

١٢٧. ئەبووبەکر قەرەگوێزی: دەنگبێژ

١٢٨. ئاڵیکەندی: نووسەر

١٢٩. یۆسف گوڵمحەممەدی: وەرگێڕ

١٣٠. عەلی گوڵی: فۆلکلۆرناس

١٣١. عەلی گەلاوێژ (ئاگری): لێکۆڵەر، شاعیر، کەسایەتیی سیاسی

١٣٢. ئەمین گەردیگلانی: شاعیر، وەرگێڕ

١٣٣. عەزیز محەممەدپوور (داشبەندی): نووسەر، وەرگێڕ

١٣٤. عوسمان محەممەدی (عوسمانەسوور): نایەژەن

١٣٥. ڕەحمان محەممەدیان: مێژوونووس

١٣٦. ئازاد محەممەدیانی: نووسەر

١٣٧. ڕەزا کەریم موجاور: وەرگێڕ

١٣٨. حسێن مرادبەگی: وەرگێڕ، کەسایەتی سیاسی

١٣٩. یۆسف مستەفا: دەنگبێژ

١٤٠. سەلاحەددین موهتەدی: نووسەر، چیرۆکنووس، کەسایەتیی سیاسی

١٤١. عەلی مەحموودی: شانۆگەر

١٤٢. جەعفەر مەردانبەگی: نووسەر، شانۆگەر

١٤٣. مەنسوور مەردانبەگی: شانۆگەر

١٤٤. شایستە مەعرووفی: شانۆگەر

١٤٥. ئەحمەد مەولانی: شاعیر، نووسەر

١٤٦. خەبات مەولوودی: دەنگبێژ

١٤٧. عومەر مەولوودی: نووسەر، ڕۆماننووس

١٤٨. حەسەن میراوایی: دەنگبێژ

١٤٩. محەممەد نووری: شاعیر، کەسایەتیی سیاسی

١٥٠. کامیل نەجاری بۆکانی: وەرگێڕ، ڕۆژنامەوان

١٥١. محەممەدسەعید نەجاری (ئاسۆ): شاعیر

١٥٢. سەلاح نیساری: شاعیر، نووسەر

١٥٣. ناسر وەحیدی: لێکۆڵەر، نووسەر

١٥٤. عەبدوڵڵا هۆشمەند (عەبەدەڕژێ): دەنگبێژ

١٥٥. ئەحمەد هەقناس: شاعیر، ڕۆژنامەوان

١٥٦. سەید قادر هیدایەتی: نووسەر

١٥٧. ڕەسووڵ یەکشەوە: دەنگبێژ

١٥٨. لوقمان ڕەحیمی: وێنەگر

ئەم لیستەیە بە یارمەتیی سەرچاوەکانی بەردەست و هەندێک دۆست و برادەری خۆم ئامادە کراوە. بەداخەوە دیققەتی تەواوی نییە و زیاد لەوەش، ناوی زۆر کەسی نەگرتۆتە خۆ.

تیکۆشەرانی سیاسیی خەڵکی بۆکان و ناوچەکە

کاک تاهیر عەلیار دەقی وتارێکی کورتی لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان بڵاوکردەوە کە بەگوێرەی ئەو دەبێ کاک تاهیر داوخوازی لە مامۆستای بەڕێز جەنابی مەلا حەسەنی شیوەسەڵی کردبێ بیرەوەریی خۆی سەبارەت بەو کەسایەتییە سیاسییانەی وا لە ناوچەی بۆکاندا هەڵسووڕاوییان نواندووە ڕابگەیەنێ.

نەفسی ئاوڕدانەوە لە مامۆستا مەلا حەسەن و داواکاریی ئەو بابەتە، گەلێک گرنگ و کارێکی کەموێنەیە لەبەروەی مامۆستا خاوەنی ئەزموونێکی زۆری خەباتە و خەڵکانێکی زۆر دەناسێ کە لە ماوەی ڕاپەڕینی گەلەکەمان دژ بە هەر دوو حکوومەتی داپڵۆسێنەری شا و مەلا و لەپێناو ئازادی و دێموکراسیدا خەباتیان کردووە. جا ئەگەر کەس تا ئێستا هەنگاوێکی لەم بوارەدا هەڵنەهێناوەتەوە، کەمتەرخەمی بووە و کاک تاهیر بە نوێنەرایەتی لەلایەن هەموومانەوە ئەم واجیبە کیفائیەی بەجێهێناوە.

بەهۆی بارودۆخی تایبەتیی مامۆستا مەلا حەسەن و ئەو ڕاستییەوە کە ئەو هەر دوو چاو و دەستی لە ئەنجامی کردەوەیەکی تیرۆریستیی حکوومەتی ئێرانەوە لە دەست داوە، ئاشکرایە ئەم کارە بە شێوەی نووسین لە گونجان نەهاتووە و مامۆستا لەجیاتی نووسین، بیرەوەرییەکانی خۆی لەسەر سێ ڤیدیۆ تۆمار کردوون کە ئێستا لەسەر یووتیووب دەست دەکەون. بەداخەوە ڤیدیۆی یەکەم تووشی گرفتی تەکنیکی هاتووە و تا ئەم دەقیقەیەی کە ئەم یادداشتانە دەنووسم ناتوانرێ گوێی بۆ ڕابگیرێ. هیوادارم کاک تاهیر چارەسەرێکی ئەو گرفتە بکا و بە هەر شێوەیەک بۆی بگونجێ بەشی یەکەمیش کە دەبێ بەشی گرنگی کارەکە بێ، بخاتە بەردەستی خوێنەر و بیسەر.

من هیچ شتێکم نییە لەو زانیارییە گرنگانەی مامۆستا و کاری کاک تاهیری زیادی بکەم جگە لەوەی بخوازم کاک تاهیر قسەکانی مامۆستا بهێنێتە سەر کاغەز و بڵاویان

بکاتەوە با ناوی ئەو سەربازە ونانەی خەباتی نەتەوایەتیمان زیندوو ڕابگیرێ و بگاتە نەوەکانی داهاتووش. لە ڕاستیدا من خۆم ناوی زۆرێک لەو مەزنەپیاوانەم نەبیستبوو و دەبێ زۆر خەڵکی دیکەش هەبن کە زانیارییان لەسەر ژیانی ئەو خەباتکارانە نەبێ.

سەد بریا قەڵەم بەدەستانی وەک مامۆستا سەلاحوددینی مەهتەدی و مامۆستا مەلا عومەری عەسری بە دوورودرێژی لەسەر زیندانی جەڵدیانی ئەو ساڵانە و زیندانی و زیندانبان و سەرلەشکر ئوەیسی و ژاندرمەریی ژێر فەرمانی ئەویان بنووسیایە. ئەوە بۆشایییەکی گەورەیە لە مێژووی خەباتی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی وڵاتەکەماندا و دەیان ساڵە چاوەڕێی پڕکردنەوەیە. ئەوەش بابەتەکەی مامۆستا مەلا حەسەن و کاک تاهیری عەلیار بە هەمان شێوە کە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان بڵاوبۆتەوە و بە هەمان کێشەی تەکنیکی بەشی یەکەمیەوە لەسەر یوتیووب:

وتارێک لەسەر تیکۆشەرە سیاسییەکانی خەڵکی بۆکان و ناوچەکە

پرسیاری کاک تاهیر عەلیار و وەڵامی مامۆستا حەسەنی شیوەسەڵی

پارەکە داوام لە ڕێزدار کاک حەسەنی شیوەسەڵی کرد وتارێک لەسەر ئەو تیکۆشەرە سیاسییانەی خەڵکی بۆکان و ناوچەی بۆکان ئامادە بکا کە لە دەورانی تێکۆشانی سیاسی خۆیدا ناسیونی و لە نزیکەوە هەڵسوکەوتی دەگەڵیان بووە، ئەویش وەک هەمیشە بە لوتفەوە داواکەی قبووڵ کرد و ئەو کاسێتەی پڕکردۆتەوە کە لێرەدا پێشکەش دەکرێ و دارماڵی زانیاری و ئیتلاعاتە. هەروەها هێندێک تێبینیشی هەبوو کە بە نووسراوە ناردوویەتی و ئەوەش دەقی نووسراوەکەیەتی:

لە کاتی پڕ کردنەوەی ئەو بابەتەدا باسی چەند کەسێکم کردبوو کە بەداخەوە لەسەر کاسێتەکە پاک بۆتەوە، بۆیە بە نووسینی ئەو چەند دێڕە ئەوکەمایەسییە پڕ دەکەمەوە.

١. لەگەڵ مامۆستا جەمیلی ئارام کە خەڵکی ناوچەی بۆکانە ساڵی ١٣٤٢ی هەتاوی ئاشنا بووم. کەسێکی تێکۆشەر، خاوەن شەخسیەت و لە بنەماڵەیەکی موحتەرەمی ناوچەی بۆکان بوو. بەهۆی تێکۆشانی سیاسییەوە قاچاغ ببوو؛ هاتبووە شیوەسەڵێ.

لەوێ دەگەڵی ئاشنا بووم و دوای بەربوونیشم لە زیندان هەر پێوەندی گەرممان هەبوو. برایەکی بە نێوی عەبدوڵڵا ئارام دواتر بوو بە ئەندامی ڕێکخراوی خەبات و لە ڕیزی تێکۆشەرانی ئەو ڕێکخراوەیەدا بە دەستی تاوانکارانی کۆماری ئیسلامی شەهید بوو. سەید جەمیلیش لە ڕووداوێکی نەخوازراودا بە هەڵە بە دەستی هێندێک کەسی ناشی و ناشارەزا بریندارکرا، بەڵام بەختەوەرانە برینەکان سارێژ بوونەوە و ئێستا ماوە و وەکوو ئینسانی پاک و ئەوینداری ئازادیی کورد و سەربەستیی کوردستان لە ڕیزی دڵسۆزانی گەلەکەماندایە.

٢. مەلا محەممەد کوڕی مامۆستا مەلا وەهاب کە عالمێکی ناسراوی ناوچەی بۆکان و موکریانە. لەسەر تێکۆشانی سیاسی قاچاغ ببوو. لە کوردستانی گەرمێن لە سونێ دەگەڵی ئاشنا بووم. دەگەڵ مەلا مەحموودی زەنگەنە بوو.

٣. دوکتۆر جەعفەری شەفیعی کە دەگەڵ کاک عومەری ساکار لە تەورێز دەیانخوێند و لەوێ دەگەڵی ئاشنا بووم و دۆستایەتییەکی زۆرمان هەبوو تا ئەو کاتەی کێشەکانی حیزب و کۆمەڵە دەستی پێکرد. کاتی کوژرانی هەر چەند هەردووکمان لە دوو ڕێکخراوی دژ بە یەکدا بووین، بەڵام بۆی بەداخ بووم و بەکوڵ بۆی گریام. ناوبراو خەڵکی شاری بۆکان و کوڕی مەلا ئەبووبەکری شەفیعی و نەوەی مامۆستا مەلا عیسامەددین عالمی گەورە و شاعیری توانای شاری بۆکان و ناوچەی موکریان و گەلی کورد بوو. یەکدوو شێعری مامۆستا مەلا عیسامەددینم لە بیرەکە لێرە پێشکەشی دەکەم:

لە وەسڵ و فەسڵی من ئیجاز و ئیتنابت مورەتتەب کرد
لەفونەشرت موشەوەش بێ، ئەدی کوا مەیلی جارانت؟

یا دەڵێ:

لێوی لەعلی جنێوی داوە بە من
رقی بنیادەمە، منیش گەستم

ناوداران و هۆنەرانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا

ئەم کتێبە ژیاننامەی هەندێ کەسایەتیی ناوداری پارێزگای ئازەربایجانی ڕۆژاوایە لە ئێران. زۆربەی ئەو کەسانەی وا لە کتێبەکەدا باسیان کراوە تورکی ئازەربایجانین، بەڵام کەسایەتیی کوردیش لە ناویاندا کەم نین (لەوانەش هەندێکیان هی ناوچەی بۆکانن).

ئەحمەدی کۆر، ئەحمەد تورجانیزادە، میرزا حەسەن سەیفولقوزات، عەبدوڵلابەگی میسباحوددیوان، قازی شێخ موحسین، قازی فەتاح، مەلا جامی، مەلا حوسێن تورجانی، مەلا عەبدوڵڵا بەیتووشی، مەلا عەبدوڵڵا پیرەباب، مەلا عەبدوڵڵا مەولەوی، مەلا مارفی کۆکەیی، مەلا محەممەدی یایی و... کە چەند کەسێکیان خەڵکی ناوچەی بۆکانن. کتێبەکە کە بە فارسی نووسراوە و ئێستا گەلێک نایابە.[١]

١. محمود رامیان، محمد تمدن، علاءالدین تکش، «بزرگان و سخن سرایان آذربایجان غربی»، ناشر (؟)، سال: ١٣٥٥/ ١٩٧٦، فارسی.

ئەحمەدی کۆری موکریانی

«ئەحمەدی کۆری هەژارە، موستەحەققی لوتفی یارە، یاری پێی بکاتن ئیشارە»

ئەحمەدی کۆر ئاڵقەیەکی گرنگی پێوەندی لە نێوان دوو زاراوەی سەرەکیی کوردی، واتە کرمانجی ژووروو و خوارووە. ئەحمەدی کۆر یا وەک ئەوەی لەم ساڵانەی دواییدا هەندێ کەس بەناوی شێخ ئەحمەدی کۆرەوە ناوی دەبەن، بە ئەسڵ خەڵکی ناوچەی دهۆکە، لە گوندێکی دەوروبەری شنۆ لەدایکبووە و لە ناوچەی بۆکان گیرساوەتەوە و لە گوندی عەمباری بۆکان کۆچیدوایی کردووە و لەوێ نێژراوە (١٨٤٨ ـ ١٩٠٨). لەسەر شوێنی لەدایکبوونی قسە هەیە و دەگوترێ لە ئاوایی حەمامیانی بۆکان لەدایکبووبێ، بەڵام شوێنی مردن و گڵکۆکەی کە زیارتگەی زۆر کەسانە، جێگەی گومان نییە، من خۆم چەندەها جار بینیومە.

شێعری ئەحمەدی کۆر هەر دوو ڕەگی کرمانجی ژووروو و خوارووی تێدایە و لەژێر کارتێکەریی زۆری ئەدەبی عەرەب و عەجەمدا، دارماڵی وشە و زاراوەی عەرەبی و فارسییە. ئەحمەدی کۆر نوێنەری سەردەمێک لە ئەدەبی کوردییە کە هێشتا زمانی کوردی سەربەخۆیی تەواوی وەدەست نەهێنابوو:

مەکەن مەنعی عاشقان، عیشق کارێ دژوارە
هەرچی عیشقی لەدڵ بێ، بێ سەبر و بێ قەرارە
دائیم لەبەر هیجرانێ ڕەنگ زەرد و لێوبەبارە
دە عیشقێ دا سووتاوم، خەمم لە چوار کەنارە
لەبەر دەرد و حەسرەتان، گریانم دێن هەزارە[١]

١. ئەحمەدی کۆر، «دیوان و شەرحی حاڵی شێخ ئەحمەدی کۆر (موکریانی)»، عەزیز محەممەدپوور (داشبەندی)، پێداچوونەوەی مامۆستا هەژار، ناشر: محەممەدپوور، ١٣٧٨/ ١٩٩٩، ٣٩٧ لاپەڕە.

میسباحوددیوانی ئەدەب

عەبدوڵڵابەگی میسباح (ئەدەب) لە شاعیرانی کۆتایی سەردەمی ناسراو بە «دەورەی گەڕانەوەی ئەدەبی» و سەرەتاکانی سەردەمی مەشرووتە و سەرهەڵدانی بیری عیلمانییەت لە ئێرانە. شێعرەکانی لە ناسکی خەیاڵدا وەک شێعری ناڵی و بەهۆی ئینتیزاعی بوونەوە بەتەواوەتی لەسەر ڕێچکەی شێوازی هیندین (کە بەشێک لە شاعیرانی سەردەمی گەڕانەوە ڕوویان لەو شێوازە کردبوو). ئەم شێوازە ئەدەبییانە لە شێعری گەلێک شاعیری کوردیشدا وەک نالی و وەفایی ڕەنگیان داوەتەوە.

میسباح لە بنەماڵەی بابامیرییە، لە گوندی ئەرمەنیبڵاغی سەر چۆمیمەجیدخان لەدایکبووە و دوای ٥٣ ساڵ ژیان لە گوندی باخچەی فەیزوڵڵابەگی کۆچیدوایی کردووە (١٩١٦/٥/٢٢)

سەرجەمی دیوانی ئەدەب لەلایەن بەڕێز محەممەد حەمەباقییەوە لە ساڵی ٢٠٠٥دا بڵاوکراوەتەوە و شێعرەکانی هەڵسەنگێنراون و واتا کراونەتەوە.

ئەدەب، بەبێ هیچ گومانێک بەشێکە لە گەنجینەی هونەریی ناوچەی بۆکان و دەبێ وەک بەشێک لەو مێژووە سەیری بکرێ.[١]

١. «دیوانی ئەدەب، عەبدوڵڵابەگی میسباحوددیوان»، کۆکردنەوە، بەراورد، ساغکردنەوە و فەرهەنگ: محەممەد حەمەباقی ئەندامی کارای کۆڕی زانیاریی کوردستان، چاپەمەنی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥، ٩١٧ لاپەڕە، کوردی.

میسباح و سالارسەعید

دوو برای شاعیری کورد هەن کە یەکیان خاوەن دیوان و شاعیرێکی ناسراوە، بەڵام ئەویتریان سەرەڕای ڕادەی بەرزیی شاعیرییەکەی زیاتر بە سیاسەتەوە خەریک بووە و بەداخەوە کۆمەڵە یان دیوانی شێعرەکانی تا ئێستا بڵاونەکراوەتەوە:

ـ عەبدوڵلابەگی میسباحوددیوان (ئەدەب)

ـ عەلیبەگی حەیدەری ـ سالارسەعید (حەیدەری)

سەبارەت بە میسباح زانیاریی زیاتر لە بەردەستدایە و من لە باسی پێشوودا دەسنیشانی دیوانی ئەدەب، چاپی کاک محەممەد حەمەباقیم کرد و لە ژمارە ۷۸ی گۆڤاری مەهابادا ڕەخنەیەکی مامۆستا ئەحمەدی قازیم سەبارەت بە کارەکەی کاک محەممەد خوێندەوە. هەر چۆنێک بێ، میسباح ڕوخسارێکی ناسراوی شێعری کوردییە و لە گەلێک سەرچاوەدا باسی شێعرەکانی کراوە و لێرەدا پێویست بە ناساندنی زیاتری نازاتم. ئەدەب هونەرمەندێکی خۆشنووس، وێنەکێش، تەزهیبکار و شاعیر بوو. بەڵام عەلیبەگی حەیدەری:

حەیدەری لە ڕاستیدا کەسایەتییەکی سیاسی بووە تا هونەری و ئەدەبی؛ کەسێکی جێگەی بڕوای ڕەزاشا بووە و بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ (۶ یا ۷ دەورەی چوار ساڵە) نوێنەری مەهاباد بووە لە مەجلیسی شووڕای ئێران. حەیدەری خاوەنملکی گوندی سەراو بووە لە باشووری شاری میاندواو بەرەو بۆکان و بە شەریکایەتی لەگەڵ نەمر سەیفولقوزاتی قازی چەند گوندێکی دیکەشی لە هەمان ناوچەی سەرچۆمی جەخەتوو هەبووە. من شێعری عەلیبەگم بەدەستەوە نییە، بەڵام دەزانم شێعرێکی بۆ مردنی پەروینی ئیعتیسامی ـ شاعیری تورکی فارسیوێژ گوتووە کە لە دیوانەکەی پەرویندا چاپ کراوە هەروەها دەگوترێ ئەم دوو دێڕ شێعرەش هی ئەو بێ کە بەهۆی کێشەی ملکداری لە زمان گوندییەکانی سەراوەوە سەبارەت بە نەمر سەیفولقوزاتی قازی گوتووە:

ما اینهمه اهل سراب خون می خوریم از جای آب
سیف‌القضات قاطع آب، شاها برس به داد ما!

دەڵێن حەیدەری لە مەجلیسی شووڕای تاران بەزللە لە «فرخی یزدی»ی شاعیری ناوداری ئێرانی داوە کە دژ بە ڕەزاشا دەجووڵایەوە.

ناسین و ناساندنی عەلیبەگی حەیدەری بۆ مێژووی سیاسی و هەروەها شێعری بۆکان و دەوروبەری، کارێکی پێویستە و هیوادارم لاوەکانمان پێوەی خەریک بن.

ئەوە نموونەیەکە لە شێعری کوردی و فارسیی حەیدەری کە من لە زمان ڕێزدار «عەبدوڕڕەحمان مودەرریسی»م بیستووە:

یاری وەکوو تۆم بێ من، پیری وەکوو شەمسەددین
دنیاشم ئەگەر دژ بێ، کاکیلە! چ دەربەندم؟-

نەمزانی ئەو «یار» یان دۆستەی شاعیر کێ بووە، بەڵام شەمسەدین، شێخ یۆسفی شەمسی بورهانە. ئەم شێعرە فارسییەی خوارەوەشی بۆ مردنی «پەروینی ئیعتسامی» گوتووە و میسراعی دووهەمی دواییەن فەردی، مادە تەئریخی مردنی پەروینە.

در ماتم عزایت صد نوحه می‌سرودند
بودند زنده امروز گر سعدی و نظامی
تاریخ فوت و هجرت جستم ز «حیدری»، گفت:
مرده ادیبه دهر، پروین اعتصامی

کە دەکاتە ساڵی ١٣٢٠ی هەتاوی/ ١٩٤١ زایینی.

لە بەرگی دووهەمی کتێبی «مشاهیر الکرد و الکردستان»ی ئەمین زەکیبەگ، لە بەشی ژمارە ٢٠ی پیتی میمدا، کاتێ نووسەر باسی سەردار حەمە حوسێنخانی سەرداری موکری و ئیعدامەکەی لەلایەن ترکی عوسمانییەوە لە مەراغە دەکا، ئەم دوو فەرد شێعرەی «سالارسەعید»یشی هێناوە، کە ئاشکرایە مەرحوومی عەلیبەگی

حەیدەرییە کە ئەم ناسناوەی هەبوو و تەنانەت لە کۆتایی شێعرەکەشدا ناوی «عەلی» هاتووە. من نازانم ئایا ئەمە، قەسیدە یا غەزەلێک بووە بە چەند فەردی دیکەوە، بەڵام ئەم دوو فەردە لەوپەڕی شاعیری و لێزانیدا گوتراون. گوایە شاعیر، هەم ناسناوی «حەیدەری» و هەم «عەلی»ی لە شێعرەکانیدا هێناوە:

حـــەشر و واوەیلایە ئەمڕۆ، کەربەلایە شـــارمان
کوشتن و تاڵان و یەخســـیرە کەوا دێن و دەبەن
ئەی خودا! ئەکرادیەخسیری هەموو میللەت بوون
دەی «عەلی»! تا چاک نەفەوتاون، بڵێ فکرێ بکەن

(لاپەڕە ١٣٠، بەرگی ٢)

مێژووی کۆچیدوایی میسباحوددیوانی ئەدەب

وتـاری ڕێزدار محەممەدی حەمەباقی بەناوی «مزگێنی دۆزینەوەی مێژووی مەرگی شاعیری ناودار عەبدوڵڵابەگی میسباح دیوان (ئەدەب)»م خوێندەوە. کاک محەممەد پێشتر چاپێکی تازەی لە دیوانی ئەدەب بڵاوکردبۆوە و لە سەرەتاکەیدا هەوڵی باشی دابوو بۆ دیاری کردنی ڕێکەوتی مردنی ئەو شاعیرەی ناوچەی بۆکان، لە ئەنجامدا هاتبووە سەر ئەوەی کە میسباح دەڵێ لە نێوان ساڵانی ١٩١٥ و ١٩١٧دا کۆچیدوایی کردبێ. بەگوێرەی وتاری تازەی نووسەر، دوو بەڵگەی سەلماوی بە متمانە دەریدەخەن کە:

«میسـباحوددیوانی ئـەدەب لـە ڕۆژی شـەممە ١٩ی جەمـادی دووهەمی ١٣٣٤ی کۆچـی مانگـی بەرانبـەر لەگـەڵ ١٩١٦/٤/٢٣ی زایینـی و ١٢٩٥/٢/٢ی هەتـاویدا کۆچیدوایی کردووە.»

ئـەم ڕوونکردنـەوە و دۆزینەوەیـە لەلایـەن کاک محەممـەدی حەمەباقی و ئەو بەڕێزانەی کە بەڵگەکانیان خستۆتە بەردەستی، جێگەی پێزانین و سپاسە.

بـەڵام دوای بڵاوبوونـەوەی وتـاری سـەبارەت بـە میسـباح، بـرای بەڕێزم کاک ڕەحیم بەهرامزادە ئەم یادداشـتەی خوارەوەی بۆ ناردم، کە بەوپەڕی سپاسـەوە لە کۆتایی وتارەکەی کاک محەممەد حەمەباقیدا دەیهێنم:

«ئـەو «ئەحمـەد ڕابی»یـەی وا ئـاوی جەخەتـووی بۆ میسـباح دەهێنا، لـە کۆتایی تەمەنـیدا لـە گوندی کرکرە لە ناوچـەی فەیزوڵڵابەگی دەژیا و کوڕەکەی ناوی مینە بوو. کرکرە هێندە لە باخچە دوور نییە، کە ئەدەب لە کۆتایی تەمەنیدا لەوێ دەژیا. ئەحمەد ڕابێ ژنێکی هەبوو کە بە ئەسڵ خەڵکی هەوشار بوو و لێی تۆرابوو و قەت نەهاتـەوە بـۆ لای. ئەحمەد ڕابی پیاوێکی دەنگخۆش بوو سـەرەڕای تەمەنی زۆری، گۆرانـی دەگـوت. مـن خـۆم لە بیرمـە لە مزگەوتـی گوند بە هـەوای خاڵـەی ڕێبوار دەیگوت:

شـــەرتە تەرکی کەم سێو و گردەکان
تا خـــاوەر دێتـــۆ لەنێو کـــوردەکان[١]

ئەحمەد ڕابی بینایی لە دەسـتچوو و گیانیشـی بە دوایدا و چاوی بە خاوەری خۆشـەویسـتی نەکەتـەوە. ئـەو جارەش وا فێڵی لە ئـەدەب کردبوو، ئاوی لە کانییەک بۆ بردبوو کە لە گوندی باخچە پێیان دەگوت «ئەستێر سۆفی».

گۆرانیوێـژی دەنگخۆشـی ناوچـەی فەیزوڵڵابەگـی بەنـاوی محەممەدڕەسـووڵ قارەمـان خەڵکـی باخچـە بـوو لەگـەڵ ئەحمـەد ڕابی لە تایفـەی باوکـەوە خزمایەتی هەبوو.»

١. لە ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بە هەوشارییەکانیان دەگوت کورد.

حاجی بابەشێخ

نەبوونـی ژیاننامـەی کەسـایەتییەکانمان، چ سیاسـی و چ هونـەری و ئەدەبـی....، کەمایەسـییەکی گـەورە و گرانی کتێبخانـەی کوردییە. ئێمە بۆ هیچکام لە ڕێبەرانی ڕێبـازی کوردایەتـی ژیاننامەیەکمان نییە هەر ئـەوەش دەبێتە هۆکار کە نەیاران خۆ بخزێننـە نێـو کارەکـەوە و بۆ نموونە، ژیاننامە بۆ ڕێزدار مام جەلال بنووسـن یا بۆ پێشـەوا قازی، محەممەد و هەمووشـی بە دڵخوازی خۆیان و ویسـتی داگیرکەرانی خاکەکەمان.

سـەبارەت بـە کەسـایەتییەکی مەزنـی گەلەکەمـان وەک نەمر حاجی بابە شـێخ ـ کـە گەلێـک زۆر و پێـش دامەزرانـی کۆمـاری کوردسـتانیش لە چالاکی سیاسـی و ڕێبەرایەتی‌دا بووە و بۆ یەکەم مەجلیسـی ئێران دوای ڕاپەڕینی مەشـرووتە (١٩٠٦) لـە موکریانـەوە کاندید کراوە ـ ئێمە لە ڕاسـتی‌دا شـتێکی ئەوتـۆ نازانین. تەنانەت بۆ من ڕوون نییە حاجی بابەشـێخ سـەرۆکوەزیرانی کۆماری کوردستان بووە، یاخود سـەرۆکی ئەنجومەنی نیشـتمانی (پەرلەمان) وەک شەبستەری لە حکوومەتی میللیی ئازەربایجـان؟ هەروەهـا ڕوون نییـە بۆچـی حاجـی بابەشـێخ دوابەدوای هەرەسـی کۆمار تەنیا چەند مانگێک لە زیندان ماوە لە کاتێکدا کەسانی ئەوتۆ لەلایەن ڕژیمی شاوە لە دار دران، کە پلەوپایەیان لە کۆماری کوردستان گەلێک لەو نەزمتر بوو.

وا ڕێزدار عومەری فارووقی کتێبێکی لەسەر ژیانی حاجی بابەشێخ نووسیوە و تێیـدا هەوڵـی داوە بـە یارمەتیـی چەندەهـا بەڵگەنامـەی دەسـتکەوتوو کـە لەلایەن بنەماڵەی حاجی بابەشێخەوە پێی گەیشتوون، هەوڵی وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە و گەلێک پرسیاری دیکەی لەمەڕ ژیانی ئەم کەسایەتییە مەزنەی داوە. کتێبەکە بۆ ئەو هەمـوو ڕووداوانـەی ژیانێکـی ٨٦ سـاڵەی ناوبـراو، بچووک و کـەم لاپەڕەیە، بەڵام بەپێی ئاگاداریی نووسـەر، پێشـتر، واتە پێش چاپ، قەبارەیەکی گەورەتری هەبووە. هیوادارم کاک عومەر درێژە بە کارکردن لەسـەر بابەتەکە بدا و لە پەیوەندیی نەمر

حاجی بابەشێخدا ڕووناکی بخاتە سەر ڕووداوە زۆر و زەوەندەکانی ناوچەکە، وەک: شـەڕی یەکەم و دووهەمی جیهانی؛ هاتنی سـپای ڕووس و عوسـمانی بۆ ناوچەکە؛ مەسەلەی چالاکییەکانی حیزبی ئیتیحاد و تەڕەقی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و دەیان بابەتی هاوچەشنی سەردەمی ژیانی ئەو نەمرە.

کتێبەکە سـەرتاپا سـەبارەت بە ناوچەی بۆکانە و هەر بۆیەش من دەسنیشـانی لاپەڕەیەکـی تایبـەت ناکـەم و سـەرنجی خوێنـەران بـەرەو سـەرجەمی کتێبەکـە ڕادەکێشم.[١]

١. عومـەر فارووقـی، «حاجی بابەشـێخ سـەرۆکوەزیرانی حکوومەتی میللیی کوردسـتان»، بەڕێوەبەرایەتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی، سلێمانی، ٢٠٠٨، ١٠٨ لاپەڕە، کوردی.

دیسان سەبارەت بە حاجی بابەشێخ

حاجی بابەشێخی جەمیان (سەیادەت) کەسایەتییەکی ناسراوی موکریانە. من لە نێوان ئـەو و نەمـران سـەیفولقوزاتی قازی و ئایەتولـڵا مەردۆخی کوردسـتانی‌دا هەندێک هاوشێوەیی دەبینم: هەرسێکیان شێخ و عالمێکی ڕۆحانیی تێکەڵاوی سیاسەت بوون، هەرسـێکیان جێگـەی پەنـا و هـاواری خەڵکـی لێقەومـاوی ناوچەی خۆیـان بوون و هەرسـێکیان قسـەڕەوا و ڕێزلێ‌گیـراوی لای بڵێندپایەتریـن مەئموورانی حکوومەتی پەهلەوییـەکان لـە ناوچەکە بـوون و تەنانەت ڕەزاشـا و محەممەدڕەزاشـای کوڕی خاتریان ڕاگرتوون و خەڵاتیان کردوون و تکایان لێ قبووڵ کردوون.

دیـارە ئـەم هاوشـێوەیی‌یە، بەواتـای هاوشـانی و هاوبیـری یا تەنانـەت ڕێبازی هاوبەشـی هیچـکام لەم سـێ کەسـە نییە و مـن نامـەوێ تایبەتمەندیی تاکەکەسـیی هیچکامیـان بـە قازانجـی ئـەم بۆچوونـە بکەم بەژێر لچـەوە، بەڵام هـەر دوو لایەنی باسـەکە، واتـە سـەرهەڵدانی ئـەم کەسـایەتییانە لـە ناوچـەی خۆیـان و خـۆ نزیـک کردنەوەی کەموزۆر هاوکاتی ڕێژیمی ئێران لێیان، وەک بابەتێکی جێگەی لێکۆڵینەوە دەبینم، کە هیوادارم لە دواڕۆژدا کاری لەسەر بکەم.

دیسان سەبارەت بە حاجی بابەشێخ

لـەم دواییـیـەدا دوو کتێبی گرنگ بڵاوبۆتەوە. یەکەمیان ناوی «حاجی بابەشـێخ»ە و کاک عومەری فارووقی نووسیویەتی، دووهەمیان کتێبێکە بەناوی «بۆکان لە سەدەی بیسـتەمدا»، کـە نووسـەرەکەی کاک ڕەحمـان محەممەدیانە و فەسـڵێکی سـەرەکیی تایبەت بە حاجی بابەشێخ کراوە.

جگە لەو دوو سـەرچاوە بەڵگەنامەیی‌یە بۆ ناسـینی کەسـایەتیی حاجی بابەشێخ، پێشـتر گەلێک بابەتی دیکەش لێرەولەوێ‌دا نووسـراوە، بەڵام بابەتی جێگەی باسـی ئەمجـارەی مـن، وتارێکـە کە ڕێزدار «ناسـر عەلیار» لەم دواییی‌یەدا نووسـیویە و لە ژمـارە ١٦٤ی گۆڤـاری ڕامـان چاپـی ٢٠١١/١/٥ی هەولێردا بڵاوبۆتەوە و پاشـان لە وێبلاگی «خەونباز»ی[١] کاک عەلی غوەڵامعەلی‌دا ڕاگوێزراوە.

بابەتی سـەرەکیی وتارەکەی کاک ناسـر «دانیشـتنی حەمامیان»ە. نووسـەر وەک ئەندامێکـی بنەماڵـەی عەلیـاری ئامـۆزای ئێلخانی‌زادەکانـی بـۆکان، کـە بە شـێوەی ئاسایی ئاگادارییەکی باشیان لەو دانیشتنە هەبووە وا لە گوندی حەمامیانی ڕۆژاوای بـۆکان، موڵکـی مەحموودئاغای حاجـی ئێلخانی لە نێوان پێشـەوا قازی محەممەد و حاجـی بابەشـێخ لەلایـەک و سەرلەشـکر هومایوونـی، فەرماندەی سـپای ئێرانی لە ناوچەکە لەلایەکی ترەوە، بەسترا و تێیدا بڕیاری کۆتایی هاتن بە حکوومەتی میللیی کوردسـتان و گەڕانـەوەی سـپای ئێرانـی بۆ مەهابـاد درا. دانیشـتنەکەی حەمامیان دوابـەدوای چوونـی هەر دوو کەسـایەتیی کورد بۆ میاندواو پێکهـات و لە میاندواو سەرلەشـکر هومایوونـی فەرمانـدەی سـپای ئێرانی لـە ناوچەکە پێشـنیاری چوونی حەمامیانی پێکردن و پێشەواش پەسندی پێکەوەچوونی ئەوێی کرد.[٢]

هەڵبژاردنی حەمامیان لەلایەن هومایوونییەوە بەهەڵکەوت نەبووە. ناوبراو ئاگاداری هەڵوێسـتی بنەماڵەی ئێلخانی و عەلی‌ئاغای عەلیار و قاسمئاغای موهتەدی بەرانبەر

---

1. http://www. raman media. net/164/r24. pdf.

٢. کۆبوونـەوەی حەمامیـان لـە ڕۆژی ٢٥ی سـەرماوەزی ١٣٢٥ (١٦ی دیسـامبری ١٩٤٦)دا بەسـتراوە. بڕوانە: نەوشـیروان مسـتەفا ئەمین، «حکوومەتی کوردسـتان ـ کورد لە گەمەی سۆڤیەتی‌دا»، ناشر (؟)، شوێن (؟)، ١٩٩٣، ل ٢٦٥.

بە پێشەوا و کۆماری کوردستان بوو. نەفسی ئامادەبوونی ئەوڕۆژەی شێخ ڕەحیمی کوڕی شێخی بورهان لە حەمامیان و لە دیوەخانی مەحموودئاغا، جێگەی سەرنجە و چەشنە ئامادەکارییەک لەلایەن سپای ئێران و شەخسی سەرلەشکر هومایوونییەوە دەگەیەنێ. شێخ ڕەحیم وەک ناحەز و دژبەری کۆمار دەناسرا و دەگوترێ دوای گیرانی قازییەکان، نامەی سکالا و گازندە لەوانی بەنێو خەڵکدا گێڕاوە و پێی ئیمزا کردوون و تێیدا داوای ئیعدامی پێشەوای کردووە. دەگوترێ گوایە شێخ نامەکەی بردبێ بۆ عەلیاغای عەلیار، بەڵام جوامێریی شەخسی و ڕەگی عەشیرەیی ئیجازەی مۆرکردنی نامەکەی بە عەلیاغا نەدابێ و داواکاریی شیخ ڕەحیمی دابێتە دواوە.

دیارە ئەو بۆچوونەی من لەمەڕ ئامادەکاریی پێشتر بۆ کۆبوونەوەکە، تەنیا بۆچوونێکە و هیچ فەکتێکی لە پشت نییە، جیاوازیشە لەو هەواڵەی وا کاک ناسری عەلیار لە وتارەکەیدا دەماندانێ. بەگوێرەی ئەو، مەحموودئاغا و کوڕەکانی نەیاندەزانی میوانەکانیان کێن و کێ لە ترۆمبیلەکە دێتە خوارەوە (ل ١٣٠).

هەڵسەنگاندنی نووسەر لە ڕووداوەکە و کەسایەتییەکان، گەلێک مەنتیقی و بێلایەنانەن و گەرچی هەستیارییەکی شاعیرانە و لایەنگریی ڕێبەرانی کوردی بەڕوونی تێدا دەبیندرێ، بەڵام سەرەڕای ئەوانەش دەکرێ وەک بەڵگەیەکی مێژوویی و هەواڵێکی ڕاست باوەڕی پێ بکرێ و پشتی پێ ببەسترێ، لەبەروەی نووسەر لە بنەماڵەی عەلیاری ئامۆزای ئێلخانیزادەکانە و دەکرێ ئەم هەواڵانەی لە کەسوکاری خۆی بیستبێ. سەد بریا کاک ناسر ئاماژەی ڕاستەوخۆی بە سەرچاوەی هەواڵەکانیش بکردایە و بایەخی کارەکەی خۆی پێ ببردایەتە سەرێ.

بەهۆی کورت بوونی وتارەکەوە، پێویست بە ناساندنی زیاتری نابینم و خوێنەر دەتوانێ ڕاستەوخۆ بچێتە سۆراغی هەواڵەکان و بیانخوێنێتەوە.

تێبینی: لە ساڵی ٢٠١٩دا بە ڕێگەی برادەرێکی خۆشەویستمەوە چاوم بە دەقی چاپنەکراوی لێکۆڵینەوەیەک سەبارەت بە ژیانی حاجی بابەشێخ کەوت کە یەک لە ئەندامانی بنەماڵەی خۆی نووسیبووی. لام وایە ئەم کارە هەنگاوێکە بۆ پێشەوە لە بواری ناسینی کەسایەتیی ئەو گەورەپیاوەدا و هیوادارم دەقی چاپکراوەکەشی بە چاو ببینین.

شێخ ڕەزا و شێخانی تاڵەبانی بۆکانین

«شێخانی ئیرشادی تاڵەبانی و چەند ناودارێکی تری ئەم بنەماڵەیە» ناوی نامیلکەیەکە دوکتۆر نووری تاڵەبانی نووسیویەتی. ڕێزدار دوکتۆر نووری سەبارەت بە بنەچەکی بنەماڵەکەی خۆیان ـ واتە شێخانی تاڵەبانی ـ بۆچوونێک دەردەبڕێ کە ڕاستەوخۆ دوو جار لە زمانی خۆشیم بیستووە. بەگوێرەی بۆچوونەکەی ئەو، باپیرانی ئەو بنەماڵەیە و یەک لەوان شێخ ڕەزای شاعیر، دەچنەوە سەر «کاکەسوورییەکانی بۆکان» [کە ئێستا بە «سورخی» دەناسرێن]. ئەوانەی خوارەوە دەقی نووسینی دوکتۆر نوورین لە لاپەڕە ١٢ تا ١٤ی نامیلکەی سەرەوەدا:

«... کاک چالاک تاڵەبانی لە زمانی شێخ محەممەدی قەرەداغییەوە دەگێڕێتەوە کە لە ساڵی ١٩٨٤دا پێی گوتووە: گۆڕی باپیرەگەورەی بنەماڵەی تاڵەبانی کە «ئاغا ڕۆستەم»ە، لە قەرەداغە. ئەم پیاوە لە کاتی خۆیدا لە کوردستانی ئێران ئاغا و خاوەن موڵکێکی دەوڵەمەند بووە. لە زەمانی سەفەوییەکاندا زۆریان بۆ هێناوە لە سوننیەوە ببێ بە شیعە، لەبەرئەوە ناچار باری کردووە بۆ کوردستانی عێراق [عوسمانیی ئەو دەم] و لە ناوچەی قەرەداغ نیشتەجێ بووە. ئەم بۆچوونەی شێخ محەممەد قەرداغی تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ بۆچوونەکانی تر دەگونجێ کە باپیرانی ئەم بنەماڵەیە دەبەنەوە سەر نەوەی «کاکەسوور»ی ناوچەی بۆکان لە کوردستانی ئێران. جیاوازییەکیش هەبێ لەوەدایە ئایا باپیرەگەورەیان لە سەردەمی ئاغا ڕۆستەمەوە هاتۆتە ئەم دیوی کوردستان یان لە سەردەمی مەلا مەحموودەوە. لەبەروەی من خۆم لەنێو سەرچاوەی بنەماڵەی تاڵەبانیدا چاوم هەڵێناوە کە تەکیەی تاڵەبانییە لە کەرکووک و هەر لەوێدا گەورە بووم و لە منداڵییەوە حەزم لە دانیشتنی ناو کۆڕی پیاوی گەورە و پیرانی ئەم بنەماڵەیە کردووە، دەتوانم بە پشتیوانیی هەندێ دۆکومێنت و قسەی ئەوان بڵێم مەلا مەحموود کوڕی ئاغا ڕۆستەمی کوڕی

ئاغا یۆسفە لە نەوەی کاکەسوورییی ناوچەی بۆکان لە کوردستانی ئێران. مەلا مەحمود نزیکەی ٣٠٠ ساڵێک لەمەوبەر بۆ تەواو کردنی خوێندنی بە فەقێیەتی ڕووی کردۆتە باشووری کوردستان...

شێخ ڕەزای شاعیریش لە پارچە شێعرێکدا بە زمانی فارسی کە باسی باب و باپیرانی تێدا دەکا، ئەوەی بۆ ڕوونکردووینەتەوە و وتوویەتی:

مشهور جهان به «غوث ثانی»
عبدالرحمان طالبانی
محمودش جد و احمدش باب
هرسه ولی‌اند و قطب اقطاب
محمود، مرید پیر لاهور
هرچند به زنگنه است مشهور
در اصل و نسب گلی‌ست سوری
از گلبن باغ کاکەسوری[١]

١. دوکتۆر نووری تاڵەبانی، «شێخانی ئیرشادی تاڵەبانی و چەند ناودارێکی تری ئەم بنەماڵەیە»، ناشر (؟)، سلیمانی ٢٠٠٢، ٨١ لاپەڕە، کوردی.

حوزنی و گیوی موکریانی

لە باسی کەسایەتییەکان و ژیاننامەیاندا، گەلێک جار پەیوەندەکان ڕوون و ئاشکرا نین یا خود بەهۆی هاتوچۆ و کۆچبەرییەوە تووشی ئاڵۆزی دەبن. لەم پەیوەندییەدا هەوڵ دەدەم نەبمە هۆی ئاڵۆزکاوی و بشێوی و پاشاگەردانی لەلایەک و شەڕی شار و گوند و ناوچە لەلایەکی ترەوە. هەر چەشنە بۆچوونێکی ئەوتۆ دژ بە ئامانجی ئەم نووسینانەیە. کاتێ کە لێرەشدا باسی نەمران حوسێن حوزنی و گیوی موکریانی دەکەم ئاگاداری ئەوە هەم کە خۆیان بە مەهابادی ناساندووە و نامەوێ بەرپەرچی شتێک بدەمەوە کە خۆیان گوتوویانە. ئەوان لە باشووری کوردستان ژیاون و بوونەتە خزمەتکاری بێدرێغی فەرهەنگ و ئەدەب و زمانی کوردی؛ چاپخانەیان لە حەڵەبەوە بردۆتە ڕەواندز و پاشان هەولێر، ڕۆژنامەیان دەرکردووە و گەلێک کتێبی باشی مێژوویی و زمانەوانییان هەم نووسیوە و هەم هی خەڵکی دیکەیان چاپ کردووە. ئەم دوو کەسە نموونەی هەرە بەرزی کاری فەرهەنگین لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمی کوردستاندا و ژیانیان هەڵگری ئەوەیە چەند کتێبی قەبارە گەورەیان لەسەر بنووسرێ. هۆکاری ناوهێنانیانیشیان لە «بۆکان لە مێژوودا» ئەم ڕاستییەیە کە بنەماڵەی حوزنی بە بنەچەک خەڵکی دەوروبەری بۆکانن و بۆ نووسینی سەرجەمی مێژووی بۆکان دەبێ ئاماژە بە هەموو زانیارییەکی بەردەست لەمەڕ کەسایەتی و شوێن و ڕووداوەکان بکرێ.

بەگوێرەی ڕاگەیاندنی مامۆستا هەژار (سەرەتای شەرەفنامە) و چەند سەرچاوەی تر وەک گۆڤاری «مەهاباد»، ژمارە ٩)، بنەماڵەی حوزنی خەڵکی گوندی «ئینچکە» بوون. من خۆم لە ساڵانی ١٩٦٢ و ٦٣دا، کاتێ مامۆستای قوتابخانەکانی گوندی باغڵووجە و بوغدەکەندی بووم، لە نزیک گوندی «شقۆیف»ی ئێستادا چاوم بە کەلەوای گوندە ڕووخاوێک کەوتووە کە دەیانگوت پێشتر گوندێکی ئاوەدان و ناوی ئینچکە بووە. ئینچکە لە باشووری گوندی «کۆچکی سەروو» و ڕۆژهەڵاتی باغڵووجە هەڵکەوتووە و

لـە جـادەی بۆکان بۆ سـەقزەوە دوور نییە. ئـەو گوندانە دوای سـاڵی ١٩٦٢ کەوتنە سەر سەقز، بەڵام پێشتر وەک هەموو گوندەکانی دێهستانی تورجان، سەر بە بۆکان بوون و بەو پێیە، حوزنی موکریانی بە بنەچەک بۆکانییە.

ئەو حیسابەی بۆ حوزنیمان کرد، بۆ گیوی موکریانیش زۆر جیاواز نییە. خۆی لە گوندی بوغدەکەندی لەدایکبووە کە دوور نییە لە ئینچکەوە و من شانازیم بووە لـە سـاڵی ١٣٤٣ و ٤٤ [١٩٦٥]دا لـەوێ مامۆسـتای قوتابخانـە بم، بـەڵام لاوییەتی و بێعەقڵی! کەی دەمزانی نیشـتەجێی گوندی گەورەپیاوێکی ئەوتۆم! کەسـیش باسـی ئـەوەی بـۆ نەکـردم. گیـو دایکبـرای حوزنییـە و خـات «سـەلما»ی دایکیـان خەڵکی «سـورنجداغ»ی لای خورخـورەی سـەقز بووە کـە ئەویش لەو ناوچەیـە دوور نییە. باوکی گیو ناوی ئەحمەد ئومەربل بووە، بەڵام نازانم خەڵکی کام ناوچەی کوردستان بـووە. هـەر چۆنێـک بێ، ڕەچەڵەکی بنەماڵەی حوزنیـش و گیویـش دەگەڕێتەوە بۆ گوندی ئینچکەی ئەو دەم هی بۆکان و ئێستا هی سەقز.

ئەوە ژیاننامەیەکی کورتی گیوی نەمرە کە قامووسـە کوردییەکانی بۆ هەمیشـە جێـگای کەڵـک لێوەرگرتـن دەبـن لەبـەروەی هەندێـک وشـە و زاراوەی بـۆ تۆمار کردوویـن کـە لە ژیانی شارسـتانیی ئەمـڕۆدا نەماون و یارمەتیدانی ئـەو نەبووایە وەک هەزاران وشـەی دیکەی زمانەکەمان دەفەوتان. وێنەیەکی جوانی گیویشـی تێدا دەبیندرێ. دەزانین گیو وێنەکێشی فۆتۆگرافی بووە و لە مەهاباد دووکانی وێنەکێشیی کردۆتـەوە. بابەتەکـەم لە سـایتی «جام کـوردی» هەڵگرتووە، بـەڵام بەداخەوە ناوی نووسەری بەسەرەوە نییە.[1]

1.https://jamekurdi. com/

میسریخانم

هەموومان ناوی چوار ئەفسەرە شەهیدە کوردەکەی باشووری کوردستانمان بیستووە کە بۆ یارمەتی کۆماری کوردستان لە ساڵی ١٩٤٦دا هاتنە مەهاباد و بۆکان و پاش گەڕانەوەیان بۆ عێراق، بەدەست حکوومەتی پادشاهی عێراق ئیعدام کران: محەممەد مەحموود قودسی، خەیروڵڵا عەبدولکەریم، مستەفا خۆشناو و عیززەت عەبدولعزیز، یادیان بەخێر بێ!

بەڵام وا هەیە کەم لە ئێمە بزانین کە هاوسەری یەک لەو چوار ئەفسەرە قارەمانە، خانمێکە بەناوی میسریخانم کە یەکەمین ژنە مامۆستای قوتابخانە بووە لە بۆکان! بەگوێرەی وتووێژێک کە لە گۆڤاری «مەهاباد»دا بڵاوبۆتەوە، میسریخانم دەڵێ خەڵکی مەهاباد بووە و پێشەوا قازی محەممەد لە سەردەمی کۆماردا ناردوویەتە بۆکان و لەوێ بۆتە مامۆستای قوتابخانە. ناوی تەواوی «میسری حەسەنزادە» بووە و پاشان لە بۆکان شووی بە «محەممەد مەحموود قودسی» ئەفسەری کوردی خەڵکی سلێمانی کردووە و چۆتە سلێمانی. دوای شەهید بوونی قودسیش گەڕاوەتەوە ڕۆژهەڵات و لە بۆکان شووی کردۆتەوە.

لە وتووێژەکەدا، میسریخانم کە بەختەوەرانە ئێستا لە حەیات دایە و لە تەمەنی ٧٦ ساڵیدا لە بۆکان دەژی، باسی ئەو سەردەمەی بۆکان، مەدرەسەی تێکەڵاوی کچ و کوڕ، مامۆستاکان و گەلێک مەسەلەی دیکە دەکا کە جێگەی سەرنجن و بەشێکن لە مێژووی بۆکان. ئەوەی من دەتوانم لە وتووێژەکەی زیاد بکەم ئەوەیە، بەڕێز میسریخانم لە بۆکان مێردی بە کاک حوسێن ئازەری (حوسێنەکۆڵ) کردووە و ئێستاش لەو مێردەی منداڵی هەن.[1]

---

١. گۆڤاری «مەهاباد»، چاپی مەهاباد، ژمارە ٥٦، خەزەڵوەری ١٣٨٤ (نوامبری ٢٠٠٥)، لاپەڕە ٨ ـ ١٠.

سەعیدی هومایوون و پێشەوا

کتێبی بیرەوەرییەکانی نەمر سەعیدی هومایوون لەمەڕ ژیان و کار و خەبات و مەرگی پێشەوا قازی محەممەد کە بە فارسی نووسراوە، وەرگەڕاوەتە سەر کوردی و بەناوی «پێشەوای ڕابوون» لە هەولێر بڵاوبۆتەوە. کتێبەکە لەلایەن کاک «هاشم سەلیمی»یەوە ئامادە کراوە و کاک ڕەسووڵ سوڵتانی وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی. دەقی سەرەکیی (فارسی) کتێبەکە پێشتر بڵاوکرابۆوە.

سەعیدخان خوشکەزای پێشەوا و کەسێکی بڕواپێکراوی ئەو بووە و لەلایەن ئەوەوە بۆ چەند مەئموورییەت نێردراوە یاخود لەگەڵی بووە و هەر بۆیەش بیرەوەرییەکانی لەمەڕ پێشەوا جێگەی باوەڕ و متمانەیە. بەداخەوە من دەقی فارسیی کتێبەکەم نەبینیوە، بەڵام لە تەرجەمە کوردییەکەی‌دا چۆنییەتیی نووسران یا تۆمارکرانی ئەم یادداشتانە و چۆنییەتیی ڕێکخرانیان لەلایەن ئێدیتۆرەکەی، واتە کاک «هاشمی سەلیمی»یەوە ڕانەگەیەندراوە.

هەرچۆنێک بووبێ، کتێبەکە بریتییە لە بیرەوەریی نووسەر لەمەڕ ژیانی پێشەوا قازی محەممەد (کە خاڵی خۆیەتی). من ناچمە هیچ باسێکی گشتی سەبارەت بە کتێبەکەوە و ڕاستەوخۆ ئەو خاڵانە باس دەکەم کە بۆکان یا بۆکانی دەگرنەوە بەڵام بە پێویستی دەزانم بڵێم کتێبەکە هەڵەی چاپی گەلێک زۆرن و نازانم ئەم پەتا پیسەیە کەی بەرۆکی چاپەمەنیی کوردی لە باشووری کوردستان بەردەدا؟ ئەم هەموو زەحمەتەی نووسەر و وەرگێڕ و ئامادەکار و بنکەی چاپەمەنی بۆ ئامادە کردن و خوێنەر بۆ خوێندنەوەی دەیکێشن بۆچی بەو شێوە ناحەزە بە فیڕۆ دەدرێ و کەسیش گوێی نابزوێ و لە بیری چارەسەرێک‌دا نابێ بۆی؟ مرۆڤ لە داخ و دەردی ئەم دیاردە نگریسە لەوانەیە هەر بەگشتی خوێندنەوەی کتێبی چاپی باشوور بنێتە لاوە و ئیتر وازی لێ‌بهێنێ.

ئەو بەشانەی کتێبەکە وا لە پەیوەندی بۆکان و خەڵکی بۆکان‌دان زۆرن و من لە خوارەوە ژمارەی لاپەڕەکانیان ڕادەگەیەنم:

لاپەڕە ١ تا ٤، ١٠، ٢٢، ٢٨، ٣٥، ٤٣ و ٤٤، ٥٠، ٥٨، ٦٢، ٧١، ٧٥، ٧٨ تا ٨٠، ٨٢، ٨٣، ٨٨، ٩٩، ١٠٢، ١١٧، ١١٨، ١٢٠، ١٢١، ١٢٩، ١٣٤، ١٣٥، ١٤٨، ١٨٠ و ١٨١.

نووسەر جگە لەو باس‌وخواسانەی وا هەمووان پێی دەزانین، هەندێ بابەتی مێژوویی خستۆتە بەرچاو، کە ئەگەر ئەو بۆی تۆمار نەکردایەین وا هەبوو تێدا بچوایەن و کەس بە هەواڵی نەزانیایەن. بۆ نموونە، دەنووسێ:

«پاییزی ساڵی ١٣٢٠/ ١٩٤١ بەریتانییەکان ژمارەیەک لە سەرۆک عەشیرەتەکانی بۆکان، مەهاباد، سەقز و بانەیان بانگهێشت کردبوو کە لە بۆکان بۆ وتوویژ لەسەر کاروباری ناوچەکە [کۆ ببنەوە]. هێشتا بانگهێشتکراوەکان بەتەواوی لە شوێنی دیاریکراو (میوانخانەی کۆنی بۆکان) کۆ نەببوونەوە و بەریتانییەکانیش دیار نەبوون لەناکاو هەواڵ هات ئەوە دوو ماشێن لە بەردەرکی میوانخانە وەستاوە و چەند ئەفسەری ڕووسی لێ‌دابەزیون... ئەفسەرە ڕووسەکان هاتنە سەرێ بە ڕووگەشی و میهرەبانییەوە سڵاویان لە میوانەکان کرد. ئەفسەری پایەبەرزی سۆڤیەت کە ناوی سەلیم ئاتاکیشی ئۆف بوو لەگەڵ هاوڕێ چەکدارەکەی کە کوردێک بوو بەناوی جەعفەرۆف... گوتیان ئێمە هاتووین برایانی کوردمان بۆ باکۆ و دیتنی سۆڤیەت بانگێشتن بکەین... لەو سەفەرەدا سێ کەس لە پیاوماقووڵان و سەرۆک عەشیرەتە کوردەکانی ناوچە بۆ ماوەی دوو هەفتە لەگەڵ قازی محەممەد چوونە باکۆ...» (لاپەڕە ٤٣ ـ ٤٤).

یا لە لاپەڕە ١١٥دا باسی دانیشتنی هاوبەشی کورد و ئازەربایجانی دەکا لە مەراغە بۆ ئامادەیی بەرانبەر بە هێرشی سپای ئێرانی (١٩ی سەرماوەزی ١٣٢٥/ ١٩٤٦).

لە لاپەڕە ١١٧دا باسی چوونی پێشەوا و حاجی بابەشێخ دەکا بۆ حەمامیان و چاوپێکەوتنی سەرتیپ هومایوونی.

لە لاپەڕە ١٣٤دا باسی ئاگرتێبەردانی پردی بۆکان لەلایەن «دەستەیەک لە ئاغاکانی دێبوکری»ییەوە دەکا و لە لاپەڕە ١٨١دا دەنووسێ:

«هەر کاتێک پێشەوا لە بەدقەولی و پەیمان‌شکێنیی دۆستێک یا بەڵێنیی دەوڵەتی

ئێـران نارەحـەت بووایـە زۆر لەسـەرخۆ دەیگـوت: ئـەی کوردەکـەی بێچارەکـەی بێپارەکەی بێیارەکەی بێکارەکە!»

ئەم یادداشتانە بە یارمەتیی وەرگێڕاوی کوردیی کتێبەکە نووسراون.[١]

---

١. سەعید هومایوون، «پێشەوای رابوون ـ بیرەوەرییەکانی سەعید هومایوون»، کۆکردنەوە و ئامادەکردنـی هاشـم سـەلیمی، وەرگێـڕان [لـە فارسـییەوە] ڕەسـووڵ سـوڵتانی، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر ٢٠٠٧، ٢١٠ لاپەڕە، کوردی.
سعید همایون، «پیشوای بیداری، خاطرات سعید هومایون» چاپەمەنی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٤. فارسی..

ژیان و تێکۆشانی سیاسیی ئەحمەد تۆفیق

لە چەند بەشی ئەم وتارانەدا باسم لە بیرەوەری ژمارەیەک لە ڕێبەران و ئەندامانی پێشووی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران کردووە، کە بەگشتی هەموویان دوابەدوای کۆنگرەی دووهەمی حیزب (١٩٦٤/١١/١٩) لە بەرەی دژبەری نەمر عەبدوڵڵا ئیسحاقی ناسراو بە ئەحمەد تۆفیقدا بوون و بەڕاشکاوی دژ بە هێڵی فکری و ڕێبازی سیاسیی ئەو وەستاون.

کارەکەم ناتەواو و یەک لایەنە دەبوو ئەگەر دیوی ئەودیوی سکەی پەیوەندییەکانم نەدیتبایە و ڕوانگەیەکی ئەرێنیشم لەمەڕ نەمر ئەحمەد تۆفیق وەک کەسایەتییەکی هەڵسووڕاوی گۆڕەپانی سیاسەت و حیزبایەتی و کوردایەتی نەخستبایەتە بەرچاوی خوێنەر. ئەم کارە نابێ بە لایەنگری یا دژایەتیی کەسێک و لایەنێک دابندرێ. من کەسی ئەم کارە نیم و ئەو شارەزاییەشم نییە، بەڵام لە ڕەوتی مێژوویی کارەکان و خوێندنەوەی بیرەوەرییەکانەوە، گەیشتوومەتە ئاکامێکی «مەنتیقی» کە تاکەکەسییە و وا هەیە زۆر کەس لەباری سیاسییەوە بە ناتەواوی بزانن، بەڵام من کێشەی ساڵانی پێش کۆنگرەی دووهەمی حیزبی دێموکرات و دووفاقە بوونی ئەندامان دوابەدوای کۆنگرە، لە پەیوندیی مەسەلەیەکدا دەبینم، ئەویش خۆبەستنەوەی ڕێبەرایەتی حیزبی دێموکراتە بە پارتی دێموکرات و شۆڕشی ئەیلوولەوە، کارێک کە خۆی لە خۆیدا ڕاستە و هەر تاکەکەسێکی کورد، بە بیری کوردایەتییەوە دەبووایە بیکا، بەڵام با بزانین کاتێ کار دەگاتە حیزب و ڕێکخراوەیەکی سیاسیش، ئەم کارە بە هەمان شێوە ڕاستە؟

ڕاستەقینە ئەوەیە هەرکات حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵات خۆیان بە حیزبە سیاسییەکانی باشوور و باکوورەوە بەستبێ، لە ئامانجە عەینییەکانی خۆیان دوور کەوتوونەتەوە. ئەگەر دووفاقە بوون و کێشەی نێوخۆی ئەحمەد تۆفیق لەگەڵ ڕێبەران و کاربەدەستانی دیکەی حیزب نەگەیشتایەتە ئەو ئەنجامەی کە باڵی

ئەحمــەد تۆفیــق خەباتــی نێــو حیزبەکــە بەجێبهێڵێ و بــە بۆ درێژەی خەبــات بچێتە نێــو شۆڕشــی ئەیلوولەوە؛ ئەگەر بەشــێک لەلایەنەکەی دیکەش بــە هاندانی مەکتەبی سیاســیی ئــەو دەمی پارتــی، کۆمەڵەی ڕزگاری دروســت نەکردبایە و پاشــماوەیان لــە نێــو مــەودای ئەو دووبەرەکییــەدا هەوڵی نزیــک بوونەوە لەلایەنێکیــان نەدایە، وا هەبوو ساواک بەو هاسانیانەی بۆی لوا، نەیتوانیایە لە عەمەلیاتی خۆی دژ بەوان‌دا ســەربکەوێ و ئەحمــەد تۆفیقیش مەجبوور نەبووایە ســەر لــە بەغدای بەر چنگوڕی بەعس دەربهێنێ.

لــە ڕوانگــەی منــەوە، ئەم بۆچوونــە بۆ بارودۆخی ئێســتای حیــزب و ڕێکخراوە سیاسییەکانی کورد لە باشووریش ڕاستە. خۆبەستنەوەی دوو باڵی حیزبی دێموکرات و کۆمەڵــە بــە یەکییەتــی نیشــتمانی و پارتــی دێموکراتــەوە، جگــە لــە «بێعەمەلــی» و بێحەرەکەتییەکــی بیســت ســاڵە کە هەمووی لە بەرژەوەندیــی ڕژیمی ئێران‌دا بووە، ئەوەی لێکەوتۆتەوە کە بە بەرچاوی هەموانەوە نزیکەی ٧٠٠ کەس لە پێشمەرگە و هەڵسووڕاوانی هەر دوو ڕێکخراوەکە بەدەستی پاسدار و بەسیج و بە یارمەتی جاش و خۆفرۆشی کورد لە هەولێر و بەتایبەت لە سلێمانی تیرۆر بکرێن و کەس متەقی لێوە نەیە. ئەگەر ئەم ڕێکخراوانە چەکداربوون و کاری چەکدارانەیان دژ بە ڕژیمی ئێران دەکرد، ئاشکرایە بەبێ گوشار و پەیمانبەستنی حیزبەکانی باشوور لەگەڵ سپای پاسداران و ئیتلاعاتی ئێران، لە بەرانبەر پیلانێکی ئەوتۆدا کە تا ئەمڕۆش درێژەی هەیە، بێدەنگ دانەدەنیشــتن و ڕەنگدانەوەیەکیان هەر دەبوو. خەباتی چەکدارانە مەنتیق و ڕێباز و شــوێن و کاتی خۆی هەیە و نوێنەرانی سیاســیی هەموو گەلێکی شۆڕشگێڕ وا هەیە لە برگەی پێویستی زەمانی‌دا دەست بۆ چەک بەرن، بەڵام ئەم حاڵەتە نەخوازراوەی ئێســتای ڕێکخراوە سیاســییەکانی ڕۆژهەڵات لە باشــوور تێیکەوتوون و بریتییە لە چەکــدار بــوون و لــە عەینــی کات‌دا چەکدارنەبوونیش! ئاکامی خۆ بەســتنەوەیانە بە حیزبەکانــی باشــوورەوە، کارێک کە هیچ ســەڵاح و مەســڵەحەتێکی گەلی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی وڵات تێدا نییە.

ئەگــەر ئەمــڕۆ پــژاک خــۆی بــە سیاســەتەکانی «پ. ک. ک»وە نەبەســتێتەوە، وا

هەیـە پێش بە گەلێـک خوێنڕژانی ناپێویسـت و ئیعدامـی ڕۆڵەکانی گـەل بگیرێ و گورگەبۆرەکانـی تورکیـاش لەنێـو ئازەربایجانییـەکاندا نەتوانن پێگەیـەک بۆخۆیان بکەنـەوە و بانگـی «مـرگ بـر کرد» لـە گەرووی هەشـتا هـەزار بینەری سـتادیۆمی فوتباڵی تەورێز بەرز نەبێتەوە. ئەگەر حیزبی دێموکرات و کۆمەڵە خۆیان لە کێشەی پارتـی و یەکییەتـی لەگـەڵ «گـۆڕان» و دوو حیزبـە ئیسـلامییەکان دوور ڕانەگـرن، مەترسـیی ئـەوە دێتـە پێشـەوە کە بـە قەڵەم یا قەدەم لە سـەنگەری مـەلا کرێکار و عەلی باپیری ئەندامی بەقسـە ئۆپۆزیسـیۆنی هەرێمدا بیاندۆزینەوە کە شانبەشـانی «برادەرانی پاسدار» دژ بەحکوومەتی هەرێم دەجەنگن!

وا هەیـە ئـەم بۆچوونە، بـە دژایەتی لەگەڵ بیری «کوردسـتانی» و «پان کوردی» لە قەڵەم بدرێ. من هەر لێرەدا ڕایدەگەیەنم کە هەتا مۆخی ئێسقان خۆم بە کورد و لایەنگـری یەکگرتوویی خاک و گەلەکەم دەزانم، بەڵام چەواشـەکاری و تێگەیشـتنی بەرئاوەژوولەچەمکی«یەکگرتوویی» و«یەکییەتی» و«کوردستانیبوون»دەدەمەدواوەو دژی خوێنڕژانـی بێئاکامـی ڕۆڵەکانـی گەلـی کوردم بەنـاوی خەباتێکـی چەکدارانە کـە زیـاد لە بیسـت سـاڵە وەک عەنقا و کیمیا تەنیـا ناوی هەیە، بەڵام لەسـەر کورد کەوتـووە و لـە کۆمەڵـگای جیهانـیدا گەلێک زیانـی لێداوین و ئیعتیبار و سـومعەی شـکاندووین. ئـەوە چ خەباتێکـی چەکدارانەیـە کە ٧٠٠ کەس لـە ئەندامانت بکوژن و تۆ متەقت لێنەیەت؟ چ خەباتێکی چەکدارانەیە کە بە ڕۆژی ڕۆشـن بۆمبا لە بنکە و مەنزڵگا تەریککەوتووەکەت دابنێن و بتکوژن، بەڵام هیچ ڕەنگدانەوەیەکت نەبێ؟

من هاندەری کەس نیم بەرەو چەک هەڵگرتن و توندوتیژی، بەڵام ئەم ئەلفوبێیەی کارەکەش دەزانم کە ئەگەر ڕێکخراوەیەک چەکی هەڵگرت و بە چەکدار ناسرا، دەبێ کردەوەی چەکدارانەشی هەبێ. چەک «سیربەترش» نییە دایبنێی و بڵێی دوای حەوت سـاڵی دیکـە کەڵکی لێوەردەگرم! ئەگەر ئەمڕۆ کاری چەکـداری ناکەین با ئازایەتی ئەوەشمان بێ بە خەڵکی بڵێین لەم قۆناغەی کارماندا شێوازی چەکداری بەجێدەهێڵین و کاری سیاسـی دەکەیـن، هـەر کاتێکیش پێویسـتی بـە چەکهەڵگرتنـەوە کـرد و گەلەکەمان بە سەلاحی زانی، سەرلەنوێ چەکی شەڕەف هەڵدەگرینەوە و دەچینەوە

شەڕەجەنگی دوژمنان.

**

بۆنەی ئەم قسانە، دەرچوونی کتێبێکە بەناوی ژیان و تێکۆشانی سیاسی ئەحمەد تۆفیق (عەبدوڵڵا ئیسحاقی)، کە دوکتۆر یاسین سەردەشتی نووسیویەتی و لە سلێمانی بڵاوی کردۆتەوە. نووسەر ژیاننامەیەکی تێروتەسەل، بەڵام لایەنگرانەی بۆ نەمر ئەحمەد تۆفیق پێکهێناوە، کە ڕەنگە لە باری سیاسی و بۆچوونی شەخسییەوە تەواو بێ، بەڵام لە باری «لێکۆڵینەوەی بێلایەن» و ئەمڕۆیی‌یەوە هەندێک دەلەنگێ. لایەنداربوونەکە هەر لە یەکەم لاپەڕەی پێشەکی کتێبەکەدا خۆدەنوێنێ:

«ئەحمەد تۆفیق یەکێکە لە گەورەترین غەدرلێکراوانی مێژووی هاوچەرخی گەلی کوردمان. مێژووی پڕشنگدار و خەباتی سیاسیی ئەم کەسایەتییە بە دەستی نەیارانی تووشی شێواندن هاتووە...» (ل ٧).

خوێنەر هەر لێرەوە دەتوانێ بزانێ کە نووسەر لە لاپەڕەکانی کتێبی خۆیدا بەشوێن «سەلماندن» و «ئیسبات»ی بڕیار و بۆچوونێکی لە پێشەوە دانراودا دەگەڕێ نەک توێژینەوە لە بابەتێکی جێگەی مشتومڕ. ئەم چەشنە هەڵوێستگرتنە، وا هەیە لە کۆمەڵگای کوردستاندا دیاردەیەکی ئاسایی بێ، بەڵام لە دەرەوەی کوردستان و بەتایبەت لە ڕۆژاوا کەمایەسییەکی گەورەی کاری توێژینەوەیە، کارێک کە دەبێ لە «پێشداوەری» و بڕیاردان بەدوور بێ.

هەر چۆنێک بێ، کتێبەکە گەلێک بەکاکڵە و بۆ ناسینی کەسایەتی و چالاکییەکانی ئەحمەد تۆفیق و ئیعتیباربەخشین بە کەسایەتییە بەرهێرشەکەی، زۆر بەکەڵکە: لە ساڵی ١٣١٠ی هەتاوی (١٩٣١ی زایینی) لە مەهاباد لەدایکبووە، ئەندامی ڕێکخراوی لاوانی کۆمەڵەی «ژ. ک» و پاشان حیزبی دێموکراتی کوردستان بووە؛ لە مەهاباد و پاشان لە تاران دەرسی خوێندووە و چۆتە ڕیزی کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە تاران؛ بۆ درێژەی کار و خەبات چۆتە باشووری کوردستان، لەوێ وەک پاشماوەی خەباتکارانی ڕۆژهەڵات بۆ ماوەیەک

لـەم گونـد و ئـەو گونـد ماوەتـەوە و لـە نامـەی ڕۆژی ١٩٦٠/٥/٢٦ی خـۆی‌دا بـۆ نەمـر بارزانـی ئامـاژە بـە بارودۆخـی خەباتكارانـی ڕۆژهـەڵات لە باشـوور دەكا و دەنووسێ: ٨ ساڵە لێرە ئاوارەین (ل ٩٦). دوابەدوای بەسترانی كۆنگرەی دووهەمی حیـزب لـە گونـدی سـونێ (ل ١٢٦)، دووبەرەكیـی نێـوان ئەندامانـی ڕێبەرایەتیـی حیـزب زەق بۆتـەوە و ئەحمـەد تۆفیـق بەیەكجـاری هاڤاڵەكانـی ڕۆژهەڵاتیـی خۆی بەجێ‌هێشـتووە و لە ڕیزەكانی شـۆڕشـی ئەیلوول‌دا درێژەی بـە خەبات داوە؛ ئینجا لەژێر گوشاری ساواكی ئێران‌دا بە خواستی ڕێبەرانی پارتی دێموكرات، لە ناوچەكە دوور خراوەتەوە و درەنگتر بە شێوازێكی هەندێک نادیار و ناڕوون، گەیوەتە بەغدا كـە گیـران و شـەهید بوونی بەدەسـت بەعسـەوەی لـە دەوروبەری مانگـی چواری ١٩٧٣ی بە شوێن‌دا هاتووە. یادی بەخێر بێ.

لێرەدا ئاماژە بەخاڵێكی گرنگی ژیانی ئەحمەد تۆفیق دەكەم. زۆرێک لە ناحەزانی ئەحمەد تۆفیق، ئەو كەسایەتییە هەڵسووڕاوەی خەباتی كوردایەتی بە نۆكەری ئەمریكا و ئەمپریالیزم و دژبەری بیری پێشكەوتنخوازی چەپ دەزانن و «بەیاننامەی كومیتەی سـاغكەرەوەی حیـزب لەمـەڕ ئاكارە گلاوەكانـی ئەحمەد تۆفیـق» (٢٧ی جۆزەردانی ١٣٤٣) ئـەوە و گەلێـک تۆمەتـی سیاسـیی دیكـەی داوەتـە پاڵـی (ل ١٧٣). یـەک لەو تۆمەتانـە پەیوەندییەتـی بـە سیاسـەتی حكوومەتـی ئەمریـكاوە، بـەڵام نووسـەری كتێبەكـە لەگـەڵ ئەو تۆمەتانـەدا نییە و بـۆ بەرپەرچدانەوەیـان، بۆچوونێكی ڕێزدار سەلاحوددینی موهتەدی ڕادەگوێزێ كە تێیدا دەڵێ:

«مەڕحومـی مـەلا مسـتەفا نامـەی بۆ هـەر پێنج دەوڵەتـی گەورە نووسـیبوو [و دابـووی بـە ئەحمـەد تۆفیـق بیانبا لە تـاران بیانگەیەنـێ]... ئەحمەد تۆفیـق گوتی بۆ دەوڵەتەكانـی دیكـە، خـۆم خەڵكـم هەیە، بـەڵام هی ئەمریـكا و ئینگلیزم نییـە. ئەگەر ئێـوە وەک خوێنـدكاری كـورد كارهاسـانیمان بۆ بكـەن و ئەو نامانـە بگەیەنن زۆر باش دەبێ. ئێمە چووینە لای دوكتۆر ئیسماعیلی ئەردەڵان و من خۆم نامەكانم پێدا [دیارە بۆ ئەوەی بیگەیەنێتە دەست باڵوێزخانەكانی ئەو دوو وڵاتە]». واتە بەگوێرەی ئـەو بۆچوونـە، ئەحمـەد تۆفیق وەک دەگوتـرێ، پەیوەندییەكی ڕاسـتەوخۆی لەگەڵ ئەمریكادا نەبووە و تەنانەت نەیتوانیوە نامەیەكیشیان بگەیەنێتە دەست (ل ١٥٩).

گەلێـک خاڵـی گرنگی دیكەی ژیانی ئەحمەد تۆفیق وەک تاوانی كوژرانی هەندێک

لە هاوسەنگەرەکانی بەدەست ئەو یا بە پیلان و فەرمانی ئەو، لە کتێبەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە کە ئەم وتارە شوێنی پێداچوونەوەی بابەتی وای نییە و خوێنەر دەتوانێ ڕاستەوخۆ بچێتە سۆراغی کتێبەکە.

بەڵام بابەتی پەیوندیدار بە بۆکان لە کتێبەکەدا:

١. باسی نەمر میرزا حەمەڕەئووفی خەیات (ڕەئووفی مەلا حەسەن) وەک یەک لە یارانی وەفاداری ئەحمەد تۆفیق و بۆچوونەکانی لەمەڕ ئەو و ڕووداوەکانی ئەو سەردەمانە، ل ٩، ١٠٥، ١٠٦، ١٣٩و ١٥٢؛

٢. باسی کاک سەلاحی موهتەدی، وەک یەک لە بنیاتنەرانی کۆمەڵەی خوێندارانی کورد لە تاران (ل ١٦)؛ وەک ئەندامی نوێی کومیتەی بەڕێوەبەرایەتیی حیزبی دێموکراتی کوردستان (ل ١٣١)؛ بەگوێرەی بەڵگەیەکی ساواکیش، وەک لایەنگری مەکتەبی سیاسی و دژی بۆچوونی ئەحمەد تۆفیق بۆ ئەنجامدانی کاری چەکداری (ل ١٣٢)؛ وەک دامەزرێنەری کۆمەڵەی ڕزگاری، (ل ١٣٣)؛ لە مەسەلەی پەیوەندیگرتنەکانی ئەحمەد تۆفیق لەگەڵ باڵوێزخانەی وڵاتانی گەورەشدا، کە لە سەرەوەتر باسم کرد، وەک یاریدەدەری ئەحمەد تۆفیق (ل ١٥٩)؛

٣. نەمر محەممەدی ئێلخانیزادە، وەک ئەندامی نوێی کومیتەی بەڕێوەبەرایەتی حیزبی دێموکراتی کوردستان، (ل ١٣١)؛

٤. ئیبراهیم ئاغای عەلیار (کە بەگوێرەی بەڵگەیەکی ساواک، لەگەڵ بیرۆکەی خەباتی چەکداری لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بووە).

٥. حیزبی ڕزگاری، (ل ١٣٣ ـ ١٣٤، ١٣٨)؛

٦. دامەزرانی حیزبی موسلیمین لە مەهاباد و بۆکان، (ل ٣٤)؛

٧. چاپخانەی بۆکان، (ل ٦٩)؛

٨. جەغەتوو و تەتەهوو، (ل ١١٢).

هەروەها لەم لاپەڕانەی کتێبەکەشدا ئاماژە بە بۆکان کراوە، بەڵام بابەتێکی گرنگیان تێدا نییە: ١٩، ٣٦، ٤١، ١٢٩ و ١٣٠.[١]

---

١. د. یاسین سەردەشتی، «ژیان و تێکۆشانی سیاسیی ئەحمەد تۆفیق «عەبدوڵڵا ئیسحاقی» (١٩٣٧ ـ ١٩٧٣)، بنکەی بڵاوکەرەوە (؟)، سلێمانی ٢٠٠٧، ٢٥٢ لاپەڕە، کوردی.

حەمەڕەشیدخانی بانە

باس لە کتێبی «حەمەڕەشیدخانی بانە»یە کە کاک کەیوان ئازاد ئەنوەر نووسیویەتی و تێیدا ژیانی حەمەڕەشیدخانی لە منداڵییەوە تا کۆچیدوایی بۆ گێڕاوینەتەوە. بەشێکی بەرچاو لە کتێبەکە پشتئەستووره بە کتێبی جمهووری کوردستانی کاک مەحموودی مەلا عیززەت، بەڵام ژمارەیەک بەڵگەنامەشی تێدایە کە لەودا بەرچاو ناکەون.

بەگوێرەی ئەو ڕاستییەی کە حەمەڕەشیدخان لە ماوەی تەمەنی کۆماری کوردستاندا بەرپرس و فەرماندەی هێزی ٣٥٠٠ کەسیی بۆکان و ناوەندی فەرماندەیەتیشی گوندی سەرا بووە، کتێبەکە پڕە لە باس و بابەتی سەبارەت بە شاری بۆکان و دەوروبەری. بۆ نموونە، حەمەڕەشیدخان لە ڕێوڕەسمی هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لە گوندی یەکشەوە بەشداری کردووە؛ حەمەدئاغای سەرای لە گوندەکەی دەرکردووە کە ئامادە نەبووە ئاڵای کوردستان لە سەرا هەڵبکا و سەرپەرشتی کاری سپای ناوچەکە و پارێزگاریی سنووری باشووری کۆماری کردووە دژ بە هێزی سپای ئێران لە سەقز. بەڵگەنامەی لاپەڕەی ١٤٤ی کتێبەکە، گەلێک بەنرخە بۆ هەڵسەنگاندنی بارودۆخی دارایی کۆمار و نەبوونی سەرچاوەی داهات بۆ ئەو هەموو سپایەی وا حەمەڕەشیدخان کۆی کردۆتەوە، بۆ نموونە، تەنیا گوندی ١٠ ماڵیی «ئاڵتوونی سەروو» دەبووایە بژیوی ١٢٠ سوارەی سپای کۆمار دابین بکا، کە دیارە گوشارێکی زۆری خستۆتە سەر دانیشتووانی گوندەکان.[1]

---

١. کەیوان ئازاد ئەنوەر، «حەمەڕەشیدخانی بانە»، وەزارەتی ڕۆشنبیریی حکوومەتی هەرێمی کوردستان، سلێمانی ٢٠٠١، ٣٣٠ لاپەڕە، کوردی.

مامۆستا سەید سەلام عەزیزی

من «مامۆستا سەید سەلام عەزیزی»م لە ساڵی یەکەمی شۆڕشی ١٣٥٧ی گەلانی ئێراندا ناسی، گەرچی دۆستایەتی و هاتوچۆم لەگەڵیدا نەبوو. ئەو سەرۆکی دادگای بۆکان بوو و منیش تازە گەڕابوومەوە سەر ئیشوکاری مامۆستاییم لە بۆکان.

دوای گیرانی شارەکانی کوردستان و هاتنەوەی پاسدار و بەسیجی، کە ناوچەی بۆکان بۆ ماوەیەک لە ئازادیدا ژیا و سێبەری قورسی مەلاکان بەسەر خەڵکەکەیەوە نەبوو. کاروباری ئیدارات بەدەست خەڵکی خۆیی بەڕێوە دەچوو و بێگانە پێیان ڕانەگەیشت. دیارە ژیانی ئابووریی خەڵک باش نەبوو و گەمارۆی مەلاکان کە نەیاندەهێشت قەند و شەکر و بەنزین و گازۆڵ و بەگشتی هیچ شتێک لە میاندواو تێپەڕ بێ و بگاتە کوردستان، بڕستی لە خەڵک بڕیبوو. ڕێکخراوە سیاسییەکانی کوردیش بۆ ئەم مەسەلەیە و گەلێک مەسەلەی تری سیاسی و کۆمەڵایەتی کارێکی ئەوتۆیان لە دەست نەدەهات.

من ئەو دەم لەگەڵ ڕێکخراوی فیدائییانی خەڵق کەوتبووم، کە دواتر بوو بە دووبەشی «ئەکسەرییەت» و «ئەقەلییەت»ەوە. لەو قۆناغەدا من لەگەڵ ئەکسەرییەت کەوتم. ئەگەر هەڵە نەکەم، لە ساڵی ١٣٥٩دا بوو کە ڕێبازی سیاسیی ڕێکخراوی فیدائییانی ئەکسەرییەت تووشی گۆڕان هات و کاری چەکدارانە وەلانرا، دەفتەری ڕێکخراوەکە لە بۆکانیش لەقوتەق بوو و گەیشتبووە ئەوەی ئەمڕۆ یا سبەی دەرگای دابخرێ.

ڕۆژێکیان دەستەیەک خەڵکی ئاسایی شاری بۆکان وەک خۆ پیشاندان لەنێو شارەوە وەڕێکەوتن و هاتنە بەردەمی دەفتەری ڕێکخراوەکە لە ساختمانی دوخانیات. مستیان بەرز دەکردەوە و دژ بە هەڵوێستی نابەجێی ئەکسەرییەت لەمەڕ چەکدانان، دروشمیان دەدا.

مـن لـە دەفتەر بـووم، لە پەنجەرەکەوە خەڵکم دەدیت و گوێم لە دروشـمەکانیان دەبـوو. «بەرپرسـی نیزامـی»ی دەفتـەر هاوڕێیەکـی ئازەربایجانیـی خەڵکـی شـاری خـۆی بـوو بەنـاوی لوتفوڵـڵازادە، کـە ئێمە بـە «ڕەفیق سـەعید» دەمانناسـی و هەر بـەو نـاوەش بانگمان دەکرد. سـەعید لە هاوڕێیانی فەلەسـتین، واتە ئـەو ئەندامانەی ڕێکخـراوی فیدائییـان بـوو، کە لـە فەلەسـتین دەورەی چریکیی دیتبوو و کەسـێکی لێهاتـوو و بـە پێوانەی ئەو ڕۆژانە، شـارەزای کاروباری سـپایی بـوو. چەکەکانمان ماوەیـەک بوو شـاردبۆوە، بـەڵام تاکوتەرایەک چەکمان بۆ پاسـەوانیی بەردەرگا و دەفتـەری ڕێکخراوەکـە، هەر مابوو. سـەعید، کە بەداخەوە دواتر کۆماری ئیسـلامی لەگەڵ هاوڕێ جەواد و کاک مینەی شێرخانیدا ئیعدامی کرد، بەگوێرەی ئەرکەکەی خـۆی، کەوتـە جووڵە و پاسـەوان دامەزراندن لە چەند شـوێنی دەفتەرەکە و ئامادە بوو ئەگەر خەڵکەکە هێرش بکەنە نێو ساختمانی دەفتەر، داکۆکی بکا و نەیەڵێ.

من کەوتبوومە بارودۆخێکی خراپەوە، بەرپرسی دەفتەر و لە ئەنجامدا بەرپرسی هـەر کارەسـاتێکی ناحەز و ناخۆش بووم کە بهاتبایەتـە ئاراوە. لایەک خەڵکەکە، کە نەمدەزانی دەیانەوێ چی بکەن و ئایا بەتەمان بێنە نێو بینایەی دەفتەوەرەوە یان نا؟ لایەکیش ئەرک و وەزیفەی پاراسـتنی گیانی ئەو ئەندام و پێشـمەرگانەمان وا لەنێو بینایەکەدا بوون.

تەلەفۆنـم بۆ دەفتـەری حیزبی دێموکرات کرد و لەگەڵ بەرپرسـی دەفتەر قسـەم کـرد، بـەڵام وەڵامەکەیانـم بەدڵ نەبوو، واتە هەسـتم کرد نایانەوێ خۆ بە سـاحێبی خۆپیشـاندانەکە بکەن. دەمزانی کاک سـەید سـەلام عەزیزی، کە سـەرۆکی دادگای شـارەکە بوو، لە پێوەندیی حیزبی دێموکراتی کوردسـتانی ئێرانیشدایە. تەلەفۆنم بۆ کـرد و تـکام لێکرد بارودۆخەکـە کۆنترۆڵ بکا و گوتم ئەگـەر ڕووداوێکی دڵتەزێن ڕووبدا هەموو لایەکمان بەرپرسی دەبین و لە سەرمان دەکەوێ. گوتم چەکدار لەنێو بینایەکەدایە و دەست دەکەنەوە. خۆپیشاندان باشە، بەڵام هێرش بۆ نێو ساختمانەکە شتێکی مەترسیدارە و دەبێ بەری بگیرێ. چی کرد و چۆن جووڵایەوە، نازانم، بەڵام وەڵامدانەوەی بە تەلەفۆنەکەی من، بەرپرسـانە بوو و بەشـوێنیدا هیچیش نەقەوما.

ئـەوە تاقـە بیـرەوەری شـەخسـیی خۆمە لە نەمر سـەید سـەلام. دەزانـم دواتر وەک پێشـمەرگە کەوتە چیا و تا پلـەی ئەندامییەتی کومیتەی ناوەندیی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانیش بەرز بۆوە.

مامۆستا هێمن (هەواری خاڵی)

ئـەم کتێبـە لە ڕاسـتی‌دا گەنجینەیەکی بەنرخی هونەرە و هەر کوێیەکی سـەیر بکەی زانسـت و زانیاریـی لەمـەڕ مێـژوو و هونـەری کوردیی تێـدا دەبینی، لـە چیرۆک و شێعر و زمانەوانییەوە تا ڕۆژنامەگەری و بیرەوەری.

مـن بـۆ جـاری دووهـەم خوێندمەوە و ئـەو بابەتانەی وا سـەبارەت بـە بۆکان بـوون هەڵمبـژاردن بـۆ ئەم بەشـەی «بۆکان لە مێـژوودا». جگە لە بـاس و هەواڵ و قسەی ئێرەوئەوێ سەبارەت بە بۆکان و ناوچە و خەڵکەکەی، دوو بەشی سەرەکیی کتێبەکە ڕاستەوخۆ بۆکان دەگرنەوە:

وتاری دووهەم و سـێهەم کە بابەتێکی پێکەوە لکاون و باسـی بڵاڤۆکی «ڕۆژی کـورد»ی سـەردەمی سـمکۆ لە ورمـێ، وەک یەکەم ڕۆژنامـەی کوردیی ڕۆژهەڵاتی کوردسـتان دەکەن و مامۆسـتا هێمن لەو ڕۆژنامەیەوە هەواڵی چۆنییەتیی کوژرانی خاڵۆ قوربان ڕادەگوێزێ (لاپەڕە ۱۳ تا ۱۹)؛

وتاری شـازدەهەم، پێشـەکییەک بۆ «پێکەنینی گەدا»ی مامۆستا حەسەنی قزڵجی (لاپەڕە ۱۰۰ تا ۱۰۵)؛ مامۆستا هێمن لە سەرەتاکەی‌دا دەنووسێ: «لە موکریان باوە دەڵێن بنەماڵەی قزڵجی وەک بێچووە مراوی وان، هەر لە هێلکە هاتنەدەر، مەلەوانن!» واتە زانا و خوێندەوارن.

بەڵام وتاری دووهەم و سـێهەم بابەتێکی مێژوویی گرنگی سـەرەتاکانی سەدەی بیستەمیان لەخۆگرتووە، کە مامۆستا هێمن لە کتێبی محەممەدی تەمەددون بەناوی «اوضـاع ایـران در جنـگ اول یـا تاریـخ رضائیـە»ی ڕاگواسـتووە و لە فارسـییەوە وەریگێڕاوەتـە سـەر کـوردی. مـن لێرەدا هەڵبژێـرراوی ئەو شـوێنانەی وتارەکە کە بۆکان دەگرنەوە دەهێنمەوە. شـایانی باسـە نوسـخەی ڕۆژنامەی جێگەی باس، واتە «ڕۆژی کورد» یا «ڕۆژی کورد، شەوی عەجەم» لەم ساڵانەی دواییدا دۆزراوەتەوە و من نوسـخەیم لەلایەن برادەرێکی خۆشەویسـتەوە گەیشـتۆتە دەسـت. پێشـتر تەنیا

سـەرچاوەیەک باسـی کردبێ، محەممەدی تەمەددون، ئازەربایجانییەکی دژی کورد بـوو، کـە خاوەنی چاپخانەکە بـووە و لەلایەن کوردانەوە مەجبـوور کراوە ڕۆژنامە کوردییەکەیـان بـۆ چـاپ بکا. دیارە دەزانین سـەرنووسـەری ڕۆژنامەکـە، نەمر مەلا محەممەدی تورجانیزادە، برای ئەحمەدی تورجانیزادەی بە ئەسڵ تورجانی بووە.

ئـەوە گوڵبژێـری نێوەرۆکـی وتارێکـی ڕۆژنامـەی ڕۆژی کـوردە کە بـە کوردی نووسراوە، محەممەدی تەمەددون تەرجەمە فارسییەکەی لە کتێبی خۆیدا هێناوە و مامۆستا هێمنیش لە فارسییەوە کروویەتەوە کوردی؛ شیردا بۆ داپیر دا! بەڵام باسی شەڕی کورد لەگەڵ سپای عەجەم بە سەرکردایەتیی خالۆ قوربانی هەرسینی:

«لەشـکری کـورد بـە فەرماندەیی «سـەید تەها ئەفەنـدی» لە گونـدی «قۆزلوو»ی هەوشار بوون و خۆیان بۆ هێرش بردنە سەر ساینقەڵا ئامادە دەکرد، کە خەبەری دەسـدرێژیی خالـۆ قوربـان لـە میانـدواوەوە بۆ شـاروێران و سـابڵاغ، بەهۆی دوو سواری [عەلیخانی] سەرداری موکرییەوە گەیشت.

[سوپای سەید تەها] دەسبەجێ بەرەو سابڵاغ گەڕایەوە. شەوی ۲۹ی ڕەمەزان[ی سـاڵی ۱۳۴۰][1] لە بۆکان مانەوە و بەیانی زوو ڕۆیشـتن... وایان دانا: جانگیربەگ لە عێلـی هەرکـی، ئەسـکەندەرخان خەڵکی برادۆسـت، هەمزاغا لە عێلـی مامەش، ئەمیر ئەسـعەدی دێبوکـری و سالارسـەعید لە خەتی لاچینـەوە بچن... ئەمیرولعەشـایر و ئەمیر ئەسـعەد و سالارسـەعید سەرلەبەیانی لەسەر کێوی «زاوا و بووک»ڕا کە لێی دامەزرابـوون، لەشـکری خالۆ قوربانیان لەسـەر «داشـامەجید» دایە بەر دەسـڕێژ... سـوارەکانی ئەمیر ئەسـعەد و سالارسەعید هەرکام مەترەلیۆزێکیان دەست کەوت... لـەو شـەڕەدا خالۆقوربـان و چەنـد ئەفسـەر و سـەرباز کـوژران. هێندێـک دەڵێـن سـوارەی ئەحمەدی گولاویئاغای مەنگـوڕ و هێندێکیش دەڵێن ئەحمەدخانی هەرکی خالۆ قوربانیان کوشتووە.

کۆلۆنێل نەسروڵلاخان زۆر بە فیزەوە لە ساینقەڵاوە بەرەو بۆکان هات... ئەمیر

---

۱. ۲۹ی ڕەمەزانی ۱۳۴۰ی مانگی، بەرانبەرە لەگەڵ ۱۹۲۲/۰۵/۲۶ی زایینی.

ئەسـعەد ئەو خەبەرەی بیسـت و زۆر بەپەلە خۆی گەیاندە میراوای تەنیشت بۆکان. کۆلۆنێل کە دەگاتە بۆکانێ و خەبەری خالۆ قوربان دەزانێ، فیزمالکی دەداتێ و بۆکان بەجێدێڵێ و بەرەو ساینقەڵا دەگەڕێتەوە. سوارەکانی بەگزادە و سەرداری موکری ڕەدوویـان دەکەون. ئەمیر ئەسـعەد و ئاغاکانی دیکـەی دێبوکری بە ڕکێفکوت خۆ دەگەیەننە [یاریدەی] سوارەکانی موکری و بەگزادە. ئۆردووی ژاندرمەری لە کێوی پشت ئالبلاغ گەمارۆ دەدەن، زۆرێک دەکوژن و بەدیل دەگرن، دەسکەوتیش گەلێکە. لەو پەلامارەدا «سوڵتان عەبدولحەمیدخان» ئەفسەری ژاندرمەری کوژراوە. کۆلۆنێل دەگەڵ پاشـماوەی لەشـکرەکەی شـەوانە لە کێـو دێتە خواری و بـە لاڕێدا هەڵدێ. ئاغایانی بەگزادەی فەیزوڵلابەگی تۆپێکی گەورەیان گرت و ناردیان بۆ چەهریق...»

لـە درێـژەی هەواڵەکە و لە پەڕاوێـزی کۆتایی وتارەکـەشدا وردەزانیاریی دیکە سـەبارەت بە بۆکان هەن، بۆ نموونە نووسـیویەتی: «سـەرداری موکری، عەلیخانی کوڕی حەمەحوسـێنخانی شـەهیدە، سالارسەعید هەمان عەلیبەگی حەیدەری برای میسـباحوددیوانی شاعیرە، ئەمیر ئەسـعەد، عەلیئاغای عەلیار سەرۆکی عەشیرەتی دێبوکرییـە و فەیزوڵلابەگـی عەشـیرەتێکی بەناوبانگـن کەوتوونەتـە نێوان سـەقز و بۆکان.»[١]

١. هێمن موکریانی، «هەواری خاڵی، سـەرجەمی نووسـینی هێمن»، بە سەرپەرشـتی بەدران ئەحمـەد و عوسـمان دەشـتی، چاپـی یەکـەم، دەزگای ئـاراس، هەولێـر ٢٠٠٣، ٣٠٤ لاپـەڕە، کوردی.

مامۆستا حەسەن قزڵجی (ژیان و بەرهەمەکانی)

بابەتی ئەم کتێبە بریتییە لە ژیاننامەیەکی کورتی مامۆستای نەمر حەسەنی قزڵجی بە پێنووسی کاک موحسینی قزڵجیی خوارزای نووسەر، سەرجەمی چیرۆک و وتارەکان و پارچەیەک شێعر، ئینجا چەند وتار و ڕەخنە و لێکۆڵینەوە و چەند وتاری زمانەوانی و ژمارەیەک بابەت و چیرۆکی وەرگێڕاو لە زمانەکانی دیکەوە؛ پاشان وتارێک سەبارەت بە زانستی مارکسی ـ لێنینی، کە هەموویان مامۆستای کۆچکردوو نووسیونی. پێش بەشی کۆتایی کتێبەکە چەند نووسراوی سەبارەت بە ژیان و ئاسەوارەکانی قزڵجی و لە کۆتاییش‌دا دەقی هەر ٣ ژمارە ناسراوەکەی گۆڤاری هەڵاڵەی چاپی بۆکان، چەند ژمارە ڕۆژنامەی «مەردوم»ی کوردی و ڕۆژنامەی «ڕێگا» لە کتێبەکەدا جارێکی دیکە چاپ کراونەتەوە.

پەیوەندیی کتێبەکە بە بۆکانەوە گەلێک زۆرە. نووسەر و هەروەها ئامادەکاری کتێبەکە هەردووکیان بۆکانین، گۆڤاری هەڵاڵە لە بۆکان دەرچووە، هەندێک لە چیرۆکەکان لە ناوچەی بۆکان ڕوویان داوە و لایەنی زمانەوانیی نووسینەکانی قزڵجیش کە بنزاراوەی ناوچەی بۆکان بێ، لایەنێکی دیکەی ئەو پەیوەندییانەیە. بۆ نووسینی مێژووی سیاسەت و ئەدەب و زمانەوانیی بۆکان، ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی سەرەکی دەبێ.

کتێبەکە کاک موحسین قزڵجی ئامادەی کردووە و دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم بڵاوی کردۆتەوە.[١]

---

١. حەسەن قزڵجی، «سەرجەمی بەرهەمی حەسەن قزڵجی»، ئامادەکردنی موحسین قزڵجی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٣، ٥٤٠ لاپەڕەی قەبارە A4، کوردی.

حەسەنی قزڵجی (پێکەنینی گەدا)

مامۆستای نەمر حەسەنی قزڵجی نەک هەر خۆی خەڵکی بۆکان بوو، بەڵکوو وەک مێژوولکەیەکی چڕوپڕی شارەکە، زمانی خەڵکەکە و ڕووداو و کەسایەتییەکانی بۆکان و دەوروبەری چاوی لێدەکرێ. قزڵجی وەک بەرپرسی یەکەم چاپخانەی بۆکان لە سەردەمی کۆماری کوردستان (١٩٤٦)، چەندین ژمارەی گۆڤاری هەڵاڵەی چاپ و بڵاوکردەوە.

توێژینەوە لە مێژووی بیر و زانست لە بۆکان بەبێ ئاوڕدانەوە لە حەسەنی قزڵجی و بەگشتی لە بنەماڵەی قزڵجی نەگونجاو و ناتەواو دەبێ. من لێرەدا باسی کۆمەڵە چیرۆکی «پێکەنینی گەدا»ی مامۆستا دەکەم و ئاوڕدانەوە لە کارەکانی دیکەی و هەروەها وتارەکانی ڕادیۆی «پەیکی ئێران» و «ڕۆژنامەی مەردوم» بە زمانی کوردی دادەنێم بۆ مەجالێکی تر، ئەگەر تەمەن ئیجازەی دا! هیوادارم لاوانی کورد بەتایبەت خەڵکی موکریان و بۆکان بە جیددی بچنە سۆراغی ئەم بلیمەتە هەڵکەوتووەی شاری بۆکان و بە چاپکردنەوە و هەڵسەنگاندنی ئاسەوارەکانی گەنجینەی ئەدەب و مێژووی کوردی دەوڵەمەند بکەن.

سەبارەت بە کتێبی پێکەنینی گەدا دەبێ بڵێم کۆمەڵەی ١٤ وردەچیرۆکە، کە تێیدا بە زمانێکی پاراو باسی ڕووداوەکانی گوند و شار و ناوچەی جۆربەجۆری ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان و بەغدا دەکرێ. بۆکان و گوندەکانی دەوروبەری وەک زەمبیل، نۆبار، قاجر، سەرکەل، کانی تۆمار، کانی پانکە و ئاجیکەند، هەروەها مەلا و شێخ و ڕەعیەتی دانیشتووی شار و گوندەکانی بۆکان شوێن یان پاڵەوانی ڕووداوەکانی نێو چیرۆکەکانن. زوڵم و زۆری ئاغا و ژاندرمە لە خەڵکی هەژار و بێدیفاع نێوەرۆکی سەرەکیی بابەتەکان و لە قاودانی هەندێ نەریتی کۆنی وەک دۆعا و نوشتەنووسی و شتی دیکەی هاوچەشن گەوهەری نووسینەکانی پێکەنینی گەدان. کتێبەکە مامۆستا هێمن سەرەتای بۆ نووسیوە و چاپی دووهەمی کە لە بەردەستی مندایە،

سـەرەتایەک و فەرهەنگۆگێکـی لەلایەن بەڕێز محەممەدی مـەلا کەریمەوە بۆ ئامادە کراوە.[1]

---

١. حەسەنی قزڵجی، «پێکەنینی گەدا، کورتەچیرۆک» چاپی دووهەم، بەغدا (چاپخانەی علاء) ١٩٨٥، ١٦٠ لاپەڕە.

شێخ شەمسەدینی بورهان

گوندی بورهان لە نیوەڕێی بۆکان و مەهاباد هەڵکەوتووە و لە دەوروبەری نێوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا سێ چارەکی سەدەی بیستەم بەهۆی خانەقایەکی تەریقەتی نەقشبەندییەوە کە جەنابی شێخ یۆسف و دوای ئەو «مەولانا محەممەدسادق» و کەسانی تر بەڕێوەیان بردووە ناوی دەرکردووە و زۆرێک لە کەسایەتییە سیاسی ـ کۆمەڵایەتی ـ هونەرییەکانی ناوچەی موکریان وەک سەیفولقوزاتی قازی و عەلیبەگی حەیدەری و عەزیزئاغای عەباسی موریدی شێخی بورهان بوون.

بەڕێز «ابوبەکر خوانچەسپهرالدین» کتێبێکی لەمەڕ ژیانی شێخی بورهان نووسیوە و دوای ١٥٠ لاپەڕەی سەرەتا، کە باسی گشتییە سەبارەت بە سوفیایەتی، پاشماوەی لاپەڕەکانی تەرخانی ژیانی شێخ و موریدان و خەڵکانی ناوداری دەوروبەری خانەقا کردووە، کە زۆرێکیان بە شێوەیەک لە شێوەکان، بۆکان دەگرنەوە هەر لە شێخی بورهان خۆیەوە هەتا مامۆستا هەژار و سەیفولقوزات و ساداتی کولیجە و مەلا «عصامالدینی شەفیعی» و «مصباحالدیوان»ی ئەدەب و براکەی واتە عەلیبەگی حەیدەری و زۆری تر.

بە پێویستی دەزانم بڵێم زۆرێک لەو کەسایەتییانە لە پێوەندیی شاری مەهابادیشدا بوون، بۆ نموونە عەلیبەگی سالارسەعید (حەیدەری) لە ئاغاواتی گوندەکانی باکووری بۆکان و باشووری میاندواو بووە، بەڵام بۆ ٦ یا ٧ دەورە نوێنەری شاری بۆکان بووە لە پەرلەمانی ئێران کە ئەو سەردەمە بەشێک بووە لە شارستانی مەهاباد.[١]

١. ابوبکر خوانچە سپهرالدین، «زندگینامە عارف ربانی حضرت شیخ یوسف ملقب بە شمسالدین برهانی، قدس سره»، انتشارات صلاحالدین ایوبی، ارومیە، ١٣٦٨/ ١٩٨٩، فارسی، ٤٥٢ صفحە.

مەلا عصام‌الدین شەفیعی

لــە درێــژەی ناوی شــاعیرانی ناوچــەی بۆکان‌دا، بێ‌گومان گەلێک نــاو هەن کە دەبێ باسیان بکرێ و هەواڵیان ڕابگەیەنرێ. بەداخەوە دوورەوڵاتی و دەست ڕانەگەیشتن بــە ســەرچاوەی گرنگی ئــەم کارانە، واتــە کۆمەڵانی خەڵک، دەرەتانی ئــەوەم پێ‌نادا شوێنی شاعیرانی تر بەباشی هەڵبگرم.

ئــەوەی ئاشــکرا بێ و بزانــدرێ ئەوەیە کە مەلا عیســامەددینی شــەفیعی یەک لە کەڵەشاعیرانی ناوچەکە بووە. مەلا عیسامەددین کوڕی «مەلا شەفیع»ە کە لە گوندی عەمباری نزیک بۆکان دەرسی بە فەقێیان گوتۆتەوە و بۆ نموونە، نەمر سەیفولقوزاتی قــازی فەقێــی ئەو بووە. بنەماڵەی «ســیدقی»یەکانی مەهاباد و ســەلامییەکانی بانە لە برای مەلا شەفیع کەوتوونەتەوە و دەگەنەوە هەمان بنەماڵە. بۆ نموونە، مەرحوومی مەحمــوودی ســیدقی (١٣٠٦ ـ ١٣٥٥) کــە ماوەیەکیش ســەرۆکی ئیــدارەی فەرهەنگی بۆکان بوو، هەروەها دوکتۆر عەبدولکەریم سەلامیی بانە، کە لە ماوەی خوێندکاریی زانکــۆی پزیشــکی تەورێز و پاشــان لــە بانە و مەهابــاد خزمەتێکی لــە ڕادەبەدەری خەڵکی کردووە، لەو بنەماڵەیەن.[١] ناوی مەلا عیســامەددین لە «ســاڵنامەی مەهاباد» چاپی ســاڵی ١٣٣٥ی کۆچــی و هەروەهــا لــە کتێبــی «تاریــخ مشــاهیر کــرد»ی نەمر بابامــەردۆخ ڕۆحانــی (بەرگــی ٢ لاپــەڕە ٣٢٧) و کتێبی «گلزار شــاعران کردســتان» ئامادە کردنی «سید عبدالحمید حیرت سجادی»دا ئاماژەی پێکراوە.

مــەلا عیســامەددین، باوکــی خوالێخۆشــبوو مــەلا ئەبووبەکــری شــەفیعی ئیمــام جومعــەی پێشــووی بــۆکان و باپیری شــەهید دوکتۆر جەعفەر شــەفیعییە، لە ١٣٠٠ کۆچــی مانگــی لــە گونــدی عەمبــار لەدایکبــووە و لــە ١٣٧٤/ ١٩٥٤ ـ ٥٥ لــە بــۆکان کۆچی‌دوایی کردووە. شــێعری کوردی و فارســیی شــاعیر هێشــتا گردوکۆ نەکراون و لــە توێــی کتێبدا بڵاونەکراونەتەوە، کارێک کە پێویســتە لــە داهاتوودا بکرێ. مەلا

١. سپاسی ڕێزدار مەنسوور سیدقی دەکەم بۆ ئەم زانیارییانە.

عیسامەددین لەو شێعرە کەمانەیدا کە دەست دەکەون، وەک شاعیرێکی خۆشمرخ و توانا خۆ دەنوێنێ و بیروردی و ناسکخەیاڵی لە تایبەتمەندییەکانین.

ئەوەش هۆنراوەیەکی سەنگین لەو شاعیرە بۆکانییە:

ڕوح وا لە سەری لێومە بۆ ماچی دەمی تۆ
ناڵێم ئەوە سەودایە، کەمی من، کەرەمی تۆ
باڵات وەکوو ئاڵایە لەژێر پەرچەمی زولفت
کێ بێ کە بەپێی خۆی نەیەتە ژێر عەلەمی تۆ
من کوردم و خزمەت دەکەم و تۆش لە جەزادا
خوێنم دەڕژێنی، بە نیشانە عەجەمی تۆ

کاک برایمی فەڕشی لە کتێبی ئینترنێتی «سەفەری خەیاڵی بۆ بۆکان»دا ئەم دێرانەی سەبارەت بە مەلا عیسامەددین نووسیوە:

مەولەوی فارس دەڵێ:

بشنو از نی چون حکایت می‌کند
وز جدائی‌ها شکایت می‌کند

مەلا عیسامەددین دەڵێ:

مشنو از نی، ناله‌اش از بی‌دلی است
بیدلان را عاقبت، بی‌حاصلی است
بشنو از من شور عشقم در سر است
ناله عاشق نوای دیگر است

[مەلا عیسامەددین] لەگەڵ سەماوەریشدا ئاوا دەدوێ:

مرا با سماور از آن سر خوش است
که چون من درونش پر از آتش است
دو همدرد و هم‌صحبت و هم‌نشین،
بنالیم از سینه‌ی آتشین

هەروەها سەبارەت بە چایی دەڵێ:

بهار اسـت و شـادی لـب جویبار
اگر مـی حرام اسـت، چایـی بیار!

میرزا عەلی سەمیمی (خێروێژ)

یەک لە ئەرکەکانی نووسەرانی مێژووی بۆکان لە دوارۆژدا ئەوە دەبێ کەسایەتییە گرنگ، بەڵام کەمتر ناسراوەکان بدۆزنەوە، پەیوەندییان بە مێژووی شارەکەوە دیاری بکەن و ژیاننامەیان بۆ پێکبێنن. وا هەیە ئەو کەسایەتییانە لەدایکبوو یا خەڵکی شار و ناوچەکە بن و وا هەشە لە شار و ناوچەی دیکەوە هاتبنە ئەوێ، بەڵام دەورێکیان لە ژیانی ئابووری، سیاسی یا فەرهەنگی و هونەری ناوچەکەدا بینیبێ، جا کورد بووبێتن یا نا گرنگ نییە؛ گرنگ دەوربینیانە. بۆ نموونە، یەکەم سەرۆکی ئیدارەی فەرهەنگ (پاشان ئامووزش و پەروەرش)ی بۆکان مرۆڤێکی بەڕێزی تورکی ئازەربایجانی بوو بەناوی «شەیبانی»، کە من ساڵانێکی درەنگ دوای ئەوەی لە بۆکان ڕۆیشتبوو و لە تاران گیرسابۆوە، واتە چەند ساڵێک پێش کۆچیدوایی کردنی، لەگەڵ خوالێخۆشبووی خاڵم (حاجی محەممەدڕەشیدی محەممەدیان)دا چەندین جار چوومە ماڵی و تەنانەت بەشداریی سەرەخۆشییەکەشیم کرد. ئەگەر بۆم بلوێ زۆرم پێ خۆشە ژیان و بەسەرهاتی بنووسمەوە و سەبارەت بەو، پرسیار لەو کەسانە بکەم کە ئەو دەم لە بۆکان دیتوویانە و ناسیویانە. لەو نموونانە یەکجار زۆرن و نووسەر یا نووسەرانی دوارۆژی مێژووی بۆکان نابی لێیان غافڵ بن. لە گۆڤاری «مەهاباد»ی ژمارە ٨٠دا وتارێکی کورت، بەڵام سەرنجڕاکێشم لە کاک عومەری فارووقی خوێندەوە کە باسی یەک لەو ڕوخسارە گرنگ، بەڵام کەمتر ناسراوانەی سەردەمی سەردارەکانی بۆکانی کردبوو و من لێرەدا هەڵبژاردەیەکی وتارەکە دەهێنمەوە:

میرزا عەلی سەمیمی خەڵکی سنە و نووسەری حەمەحوسێنخانی سەردار، حاکمی ئەو دەمی موکریان بوو. دوای ئیعدامی سەردار لەلایەن عوسمانییەکانەوە [ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانی]، میرزا عەلی وەک مامۆستایەک چوو بۆ گوندی «قەڵەندەر» و لەوێ قوتابخانەی کردەوە و هەر لەوێ لە ڕۆژی ١٣٣٢/١/١٧

[١٩٥٣/٤/٦] کۆچی‌دوایی کرد. میرزا عەلی شاعیر و نووسەرێکی قەڵەمڕەوان بوو و لە شاعیری‌دا ناسناوی «خێروێژ»ی بۆخۆی هەڵبژاردبوو. لە شێعرەکانی‌دا دژ بە ملهوڕی شەڕی دەکرد. مامۆستا خالید حیسامی (هێدی) لە کتێبی «ئاوێنەشکاو»ی خۆی‌دا هەڵبەستێکی دوورودرێژی خێروێژی چاپ کردووە. ئەوەش نموونەیەک لە شێعری ئەو نەمرە:

خزمینە! وەرن با لە غەرەز سەرفەنەزەر کەین
ڕیشەی حەسەد و کینە لە دڵ زیر و زەبەر کەین
تا بوو، بەشی مە ناحەقی و قوربەسەری بوو
تا کەنگێ دەبێ ئەم قور و ئەم خاکە بەسەرکەین؟

کاک عومەری فارووقی هەروەها لە کتێبی «نظری به تاریخ و فەرهەنگ سقز کردستان» بەرگی یەکەم‌دا ئەم شێعرەی خێروێژی هێناوە، کە بەگوێرەی نووسینی ئەو، بارودۆخی کوردی ڕۆژهەڵات لەژێر حوکمی ڕەزاشا دەردەخا، بەڵام من دووری نازانم لەدوای شەهریوەری ١٣٢٠ و سەرەتاکانی حوکمی محەممەدڕەزاشا، واتە سەروحەدی دامەزرانی کۆماری کوردستان‌دا گوترابێ. خێروێژ لەم شێعرەدا وەک لایەنگری سەربەخۆیی کوردستان خۆی دەردەخا:

بە شەکر و پارچە و چایی فریو مەخۆن ئەی خزمان!
نەوەک دیسان پەیدا بێ نافەک‌بڕین و لێدان
زوڵم و زۆر و جەریمە، لەگەڵ زنجیر و زیندان
شەق و شەپ و پەت‌پەتی بۆمان دێتەوە مەیدان
لە ئەفرادی نیزامی تا سەرجۆخە و گرووبان
لە وەکیل و داباشی، تا ئیستوار و ستوان
لە ڕوئەسای دەوائیر، تا بە سپوور و ئاژان
دەمێکە گوێقوڵاخن بۆ ماڵ و مڵکی کوردان
ئێوە قەت مەبن ئەمین لە فێڵ و فەننی مشکان

چارەی ئا ئەو دەعبایە، هەر مەرگەمووشە و دەرمان!

لە ژمارە ٥ی ڕۆژنامەی کوردستان (٢٩/ ٢/ ١٣٢٤ = ٢٠/ ١/ ١٩٤٦) لاپەڕە ٤یش‌دا، ئەم ئاگادارییە بڵاوکراوەتەوە:

«بۆ زانین، دەستەشێعرێک بەناوی «خێرویژ» بە ئێمە گەیشتووە. لەبەر وەی کە نێو و جێگای خێرویژ نەنووسرابوو چاپمان نەکرد. تکامان وایە نێونیشانی خۆی بنووسێ تا چاپی بکەین.»[1]

١. عومەر فارووقی، «نظری به تاریخ و فرهنگ سقز، کردستان»، انتشارات مهری، سقز، سال ١٣٦٩/ ١٩٩٠، لاپەڕەی ٨٩ ـ ٩١.
عومەر فارووقی، «خێرویژ کێ بوو؟»، گۆڤاری «مەهاباد»، ژمارە ٨٠، مهاباد، خەزەڵوەری ١٣٨٦/ نوامبری ٢٠٠٧، لاپەڕە ٢٩.

ژیاننامەی نەمر عەلی گەلاوێژ

نووسینی دوکتۆر کامران ئەمین‌ئاوە

نەمر دوکتۆر عەلی گەلاوێژ لە سەرەتای مانگی ڕەشەمەی ١٣٠١ (١٩٢٣/٢/٢٠) لە گوندی سارووقامیشی سەر چۆمی جەغەتووی ڕۆژهەڵاتی بۆکان لە بنەماڵەیەکی ئازادیخوازی ئەویندار فەرهەنگ هاتۆتە جیهان. نەمر ئیبراهیم سەلاح فەرماندەی هێزی پێشمەرگەی سەردەمی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) و لە بنەماڵەی بوداق سوڵتانی حاکمی موکریان بوو. ئامینەخانمی دایکی گەلاوێژ کچی فەیزوڵڵابەگ سەرۆکهۆزی فەیزوڵڵابەگییەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆکان و سەقز و خوشکەزای سەردار سەیفەددین‌خانی ئەردەڵان حاکمی سەقز بوو، کە تورکی عوسمانی لە ساڵی ١٩١٤دا هاوڕێ لەگەڵ سەردار حەمەحوسێن‌خانی بۆکان لە مەراغە ئیعدامیان کرد.

گەلاوێژ خوێندنی ناوەندیی لە شاری تەورێز کۆتایی پێ‌هێنا و ساڵی ١٣٢٥ (١٩٤٦) هاوڕێ لەگەڵ ٦٠ لاوی دیکەی کورد بۆ درێژەی خوێندن نێردرایە باکۆ پێتەختی ئازەربایجانی سۆڤیەتی، بەڵام بەهۆی هەرەس‌هێنانی کۆمار و ئیعدامی ڕێبەرانییەوە هاوڕێ لەگەڵ زۆر کەسی دیکەی وەک ڕەحیمی سەیفی قازی، عەزیزی شەمزینی، حەسەنی حیسامی، حەسەنی گەرمیانی و کەریمی ئەیووبی لەوێ مایەوە و درێژەی بە خوێندن دا، وەک ئەوانی دیکەش تا وەرگرتنی شەهادەی دوکتۆرا لە خوێندن نەوەستا. بواری خوێندنی گەلاوێژ ئابووری بوو و نامەی دوکتۆراکەی بەناوی «پەیوەندە ئەرزییەکان لە کوردستان، هەرەس‌هێنانی نیزامی عەشیرەتی»،[1] درەنگتر وەرگەڕایە سەر زمانی فارسی و لە تاران چاپ کرا، بەڵام کۆماری مەلاکان بەرگر بوون لە بڵاوبوونەوەی و ئێستا ژمارەیەکی کەم لە کتێبەکە لەسەر ئینترنێت دەستاودەست دەگەڕێ، بەگوێرەی هەواڵێکیش، برادەرێکی کورد وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی کە تا ئێستا بڵاونەکراوەتەوە.

1.https://www. kurdipedia. org/files/books/2016/95032. PDF?ver=131074537611563960.

مامۆستا گەلاوێژ ئەندامێکی هەڵسووڕاوی لقی «پێشکەوتی گەلانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژهەڵاتی ناوین» لە باکۆ بوو و لە پێگەیاندنی کادرە لاوەکانی ئەوان‌دا چالاکانە بەشداریی دەکرد. هەروەها لە ماوەی هەڵسووڕانەکەی لە ئەکادیمیای زانستیی کۆماری سۆڤیەتیی ئازەربایجان‌دا وتارێکی زۆری لە پەیوەندیی کێشە ئابوورییەکانی وڵاتانی جیهانی سێهەم نووسیوە. ناوبراو نووسەر و وەرگێڕ و وێژەری ڕادیۆ پەیکی ئێران و ئەندامی کومیتەی ناوەندیی حیزبی توودەی ئێران بوو، زمانی کوردی، ئازەری، ڕووسی، فەرەنسی و ئاڵمانیی بەباشی دەزانی.

دوکتۆر عەلی گەلاوێژ دوای سەرکەوتنی ڕاپەڕینی گەلانی ئێران، یەک لە ڕێبەرانی کۆچکردووی حیزبی توودەی ئێران بوو کە ساڵی ١٣٥٧ لەسەر خواستی خۆی گەڕایەوە ئێران و بوو بە بەرپرسی کومیتەی ئەیالەتیی کوردستانی حیزب، لە هێرشی دووهەمی کۆماری ئیسلامی بۆ سەر حیزبی توودەی ئێران لە بەهاری ١٣٦٢دا، لە تاران گیرا و لە کارەساتی ئیعدامەکانی گەلاوێژی ١٣٦٧دا هاوڕێ لەگەڵ گەلێک ڕۆڵەی شۆڕشگێڕی وڵاتەکە، لە زیندانی ئێڤینی تاران ئیعدام کرا و چووە ڕیزی شەهیدانی ڕێگای ئازادییەوە.

مامۆستای نەمر هەژار، کە لە سەفەری خۆی‌دا بۆ باکۆ، چاوی بە گەلاوێژ کەوتبوو، لە بیرەوەرییەکانی‌دا وەک «مەولانای ڕۆمیی سەردەمی شەمسی تەبرێزی» یادی دەکا. هەروەها نووسەر و وەرگێڕی ناوداری ئێرانی «محمود اعتمادزاده م. به آذین» کە ماوەیەک لە زیندان‌دا لەگەڵ مامۆستا گەلاوێژ پێکەوە بوون، سەبارەت بەو دەنووسێ: «عەلی گەلاوێژ... من لێرە، زیاتر لەگەڵ ئەو هاودەمیم هەیە. حیکایەتێکی زۆری سەردەمی منداڵی و لاوییەتیی خۆی لە مەهاباد و تەورێز دەگێڕێتەوە، هەر لە یاری‌کردنی لەگەڵ هاوتەمەنەکانی خۆیەوە تا ڕاوە کەو، سوارچاکی و بەشداری کردن لە دەستەی تفەنگچییانی قازی محەممەد و ناسیاویی لەگەڵ مەلا مستەفا بارزانی، حیکایەتی ڕەنگاوڕەنگ و بەسوودی، بەنێوەرۆکی خۆشەویستیی کورد و کوردستانەوە هەیە.»

**

لە وێبلاگی «ڕوانگە»، مامۆستا حەسەنی قازی لە کۆتاییەکانی ساڵی ٢٠٠٧ەوە دەستی بە بڵاوکردنەوەی هەندێ بەڵگەنامە کردووە کە بریتین لە نامەگۆڕینەوە و نامە نووسینی هەندێ کەسایەتیی کوردی دانیشتووی سۆڤیەتی پێشوو لە ساڵانی ١٩٥٠دا.[1] ئەو دەم نەمر مەلا مستەفای بارزانی لە سوڤیەت بوو و هێشتا نەگەڕابۆوە بۆ عێراق.

لە نامەکاندا هەندێ ئاماژە بە ژیانی نەمر دوکتۆر عەلی گەلاوێژ کراوە کە ئەو دەم لە ئازەربایجانی باکوور (سۆڤیەتی) دەژیا. نەمر دوکتۆر ڕەحیمی سەیفی قازیش ئەو دەم لە هەمان شوێن دەژیا و پێکەوە ڕۆژنامەی «کوردستان»یان بڵاوکردەوە کە لاپەڕەیەک بوو لە چوار لاپەڕەی ڕۆژنامەیەکی تورکیی ئۆرگانی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجانی ئێران.

نیاز لە کردنەوەی ئەم باسە، ڕووناکی خستنە سەر ژیان و چالاکییەکانی گەلاوێژ و پێداویست بوونی دەست ڕاگەیشتن، شیکردنەوە و ئەگەر بکرێ لەچاپدانەوەی هەموو ژمارەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان»ی چاپی باکۆیە، کە بەداخەوە کەسێکی ئەوتۆ لە دەرەوەی سۆڤیەت چاوی پێی نەکەوتووە. بەگوێرەی زانیارییەک کە لە کاک حەسەنی قازیم وەرگرتووە، دوکتۆر «توورەج ئەتابەکی» مامۆستای زانستگە لە هولەند هەموو ژمارەکانی لە لایە و دوکتۆر ئەمیری حەسەنپووریش لە کەنەدا، کۆپیی ٥٠ ژمارەیەکی لە بەردەستدایە. ئەم ڕۆژنامەیە، ڕوونکەرەوەی هێڵی فکریی گەلاوێژ و دوکتۆر ڕەحیم و بەگشتی، باڵێکی حیزبی دێموکراتی کوردستانن (گەرچی لە بارودۆخی ئەو دەمی سۆڤیەتدا، کەس خۆی نەبوو و نەیدەتوانی لە جوغزی دەسنیشانکراوی دەزگای پاراستن و ئاسایش لا بدا!)

هەروەها ئەو نامە و وەڵامانەی وا لە نێوان نەمران بارزانی و مستەفا شەڵماشی و ئەوانی تری دانیشتووی سۆڤیەتدا ئاڵوگۆڕ کراون و ئێستا لە وێبلاگی ڕوانگەدا بڵاو دەبنەوە، تیشکێکی باش دەخەنە سەر ژیانی ئەو کەسانە و هەموو پەنابەرانی کورد لە سۆفیەتی ئەو دەم.

---

1. http://ruwange. blogspot. com/2008/02/9. html
http://ruwange. blogspot. com/2008/01/

مەلا ئەمجەدی عوسمانی (کاک)

مـەلا محەممـەد ئەمجـەد کوڕی خەلیفـە مـەلا محەممەدحەسـەن و فاتمەخانم بووە، سـاڵی ١٢٧٢ی هەتـاوی (١٨٩٣ی زایینـی) لـە گوندی قەڵای ڕەسووڵەسـیت لەسـەر چۆمی مەجیدخان و سـەر ڕێگای بۆکان بۆ میاندواو لەدایکبووە. دەگوترێ حەوت پشت پێشتری بنەماڵەکە لە ناوچەی شنۆوە هاتبنە شوێنەکە. ژیانی لە قەڵایە بردۆتە سـەر و هـەر لەوێـش لـە مانگـی بەهمەنـی ١٣٤٥/ ١٩٦٧ کۆچیدوایی کـردووە و لە گۆڕستانی ساربابا لەلای باوکی خۆی نێژراوە.

مـەلا ئەمجـەد ئەندامـی کۆمەڵـەی «ژ. ک»، هەڵسـووڕاوێکی سـەردەمی حیزبـی دێموکرات، شـاعیر، خۆشـخەت و حەکاک بووە و مۆری جوانی هەڵکەندووە. چەند کێلی قەبری گۆڕستانی حەمامیان ئەو نووسیونی و هەڵیکەندوون. مەلا ئەمجەد هەتا مابـوو، بـە ئاواتی سـەربەخۆیی کوردسـتان و ڕەنج و ئازاری هەرەسـی کۆمارەوە سووتا و ناڵاندی:

خۆشەویسـتی کوردەکان، جۆشی داوە هەناوم
دنیـای سـاڵی نەهاتوو، وەها دێتـە بەر چاوم:
سوڵحی دەوڵەتان دەکرێ لە پاتەختی لەهستان
بە کوێری چاوی دوژمن، سەربەخۆ دەبن کوردان

مەلا ئەمجەد لە سەردەمی کۆماردا چالاک و پێشتریش وەک سوێندخۆری کۆمەڵەی «ژ.ک»، ناوی نهێنیی «کاک»ی بۆخۆی هەڵبژاردبوو. مامۆستا هەژار لە «بەرەوموکریان» و یـادی بۆکاندا حەسـرەتی سـەردەمی کۆمـار و هاوڕێیانی ئەو سـاڵانەی خۆی ئاوا دەخوا:

«ئەمجەد» و «قازی»، «مەلاڕیشی حەسار»
کێ بەداخ و کۆڵە بۆ ڕەنجی خەسـار؟

ناسین و ناساندنی نەمر مەلا ئەمجەد کاری زۆری دەوێ و هیوادارم کەسانێک ئـەم ئەرکـە ڕاپەڕێنن. ئێسـتاش لە هەندێ ماڵـە بۆکانی‌دا دەبێ تابلۆی «بسـم الله...» مابێ کە مەلا ئەمجەد لە بیچمی باڵندەیەکدا دەیکێشانەوە و من زۆریانم لە بۆکان و یەکیانـم لـە ماڵـی خۆماندا دیتبـوو. دووری نازانـم باوکم، کە بە قسـەی مامەقالەی دەبباغـی سـوێندخۆری کۆمەڵە بوو، دۆسـتایەتی لەگەڵ مەلا ئەمجـەد بووبێ. دەبێ مـۆری هەڵکەنراویشـی لێرەولـەوێ لای خەڵکی ناوچەکـە مابێتن. لـەم پەیوەندییەدا ئەرکی بنەماڵەی بەڕێزی مەلا ئەمجەد قورسـترە و پێویستە نەهێڵن شوێنەوارەکانی ون بن.

من ئەو زانیارییانەی سەرەوەم لە ڕێزدار عەلی عوسمانی وەدەست کەوتووە، کە ئەویش لەسەر بنەمای نووسینەکانی جەنابی مەلا ڕەحمان کوڕە گەورەی مەلا ئەمجەد و برای خۆی ئامادەی کردوون. سپاسیان دەکەم.

شێعرێکی نەمر مەلا ئەمجەدی عوسمانی (کاک)، (١٢٧٢ ـ ١٣٤٥ی هەتاوی/ ١٨٩٣ ـ ١٩٦٧ی زایینی)

ئەم پارچە شێعرەم لە کەشکۆڵی مەلا ئوەیسی عوسمانی (١٢٨٢ـ١٣٣٩ی هەتاوی/١٩٠٤ ـ ١٩٦٢ی زایینی)دا[1] دۆزیوەتەوە. شێعرەکە مەلا ئەمجەدی عوسمانی هۆندوویەتەوە، کە مەلا، خۆشخەت، حەکاک، هونەرمەند و سیاسەتکارێکی ساڵانی دەوروبەری کۆمەڵەی «ژ. ک» (١٩٤٢ ـ ١٩٤٥) و کۆماری کوردستان (١٩٤٦) بوو، لە کۆمەڵەی «ژ. ک»دا بەناوی نهێنیی «کاک»ەوە دەناسرا، ناسناوی شێعریی «ئەمجەد» بوو و لە گوندی قەڵای ڕەسووڵەسیتی سەر چۆمیمەجیدخان لە نێوان میاندواو و بۆکان دەژیا.

مەلا ئوەیس ناسراو بە «مەلا بابەوەیسی»، برای مەلا ئەمجەد و مەلایەکی دڵسۆزی گەل و نیشتمان بوو و وێدەچێ ئەویش، وەک مەلا ئەمجەد، ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک» بووبێ.[2]

کۆپییەکی ناتەواوی کەشکۆڵە شێعرێکی مەلا بابەوەیسی ئێستا لەلای ڕێزدار حەسەنی قازییە و چەند ساڵێک پێش ئێستا کە پێکەوە خەریکی ساغکردنەوەی شێعرەکانی نەمر سەیفولقوزاتی قازی بووین فۆتۆکۆپییەکی کەشکۆڵەکەی پێدام.

---

١. بەگوێرەی زانیارییەک کە لە ڕێزدار عەلی عوسمانی کوڕی نەمر مەلا ئەمجەد و برازای مەلا بابەوەیسیم وەرگرتووە، مەلا بابەوەیسی کوڕی مەلا محەممەدحەسەن لە ٢٤ی زیحەججەی ١٣٢١ی مانگیدا لەدایکبووە و لە ساڵی ١٣٤١ی هەتاوی لە گوندی باخچەی فەیزوڵڵابەگی کۆچیدوایی کردووە. من دەبووایە ئەو ساڵە مانگی و هەتاویانەم ڕێک بخستایە و بمکردنایەتە یەک. بەگوێرەی هەڵسەنگاندنی من، ٢٤ی زیحەججەی ١٣٢١ی مانگی بەرانبەرە لەگەڵ ١٢ی ڕەشەمەی ١٢٨٢ی هەتاوی، گەرچی وا هەیە چەند ڕۆژێک ئەملاوئەولاشی هەبێ.

٢. نەمر کەریمی حیسامی لە بەرگی یەکەمی بیرەوەرییەکانیدا (لاپەڕە ١٥٤)، مەلا ئەمجەد بە «یەکێک لە ئەندامە تێکۆشەرەکانی کۆمەڵە و پاشان حیزبی دێموکرات» ناودەبا و بۆ سەرهەڵدانەوەی خەباتی دوای هەرەسی کۆمار دەوری ئەو بە گرینگ دەنرخێنێ و هەر لە پەیوەندیی ئەودا دەڵێ چووینە ماڵی مەلا بابەوەیسی... دانیشتین و هاتینە سەر باسی کۆمار...» واتە ئەویش لە دڵسۆزانی دۆزی کورد بووە.

سەرجەمی کەشکۆڵەکە ٨٨ پەڕەیە و لەبەروەی ٨٠ پەڕیان لە لاپەڕەی دووانەدا کۆپی کراون، دەقەکەی بەردەستی من سەرجەم بۆتە ٤٨ پەڕەی ئەلفوبێ زۆربەی لاپەڕەکان لە ٣ ستووندا نووسراون و شێعرەکان بەگشتی کوردین... زۆربەی لاپەڕەکان تەرخانی شێعری شاعیرانی هاوچەرخ و هاوسەردەمی خۆی کراوە کە لە ناویاندا سەیفولقوزات، هەژار، هێمن، قازی کاکەحەمەی بۆکان (قزڵجی)، مەلا ئەمجەدی قەڵایە و شەخسی خۆی، بەرچاون. ناسناوی شێعریی مەلا بابەوەیسی بەپێی شێعرەکان، «سابیر» بووە.

ساڵی نووسرانی کەشکۆڵەکە، بەگوێرەی دەربڕینی ڕاشکاوی نووسەر خۆی (لاپەڕە ١٠ و ٤١ی کەشکۆڵەکە)، ١٣٣٩ی هەتاوی واتە ١٩٦٠- ١٩٦١ی زایینییە و لە سەردەمی ئێمە گەلێک نزیکە.

من بابەتێکم لەسەر مەلا بابەوەیسی و کەشکۆڵەکەی نووسی و وێڕای چەند پارچە شێعری خۆی و مەلا ئەمجەدی برای لە سێ ژمارەی گۆڤاری مەهاباددا بڵاوم کردەوە[1] و هەروەها چەند شێعری نەمر قازی کاکەحەمەی قزڵجیشم لەسەر بنەمای کەشکۆڵەکە لە هەمان گۆڤاردا چاپ کرد.[2]

بەداخەوە پارچە شێعرێکی گرنگی مەلا ئەمجەد لە گۆڤارەکەدا بە ناتەواوی چاپ کرا و هەر بۆیەش بە پێویستم زانی لێرەدا بە سەرجەمی بڵاوی بکەمەوە.

شێعرەکە هاوشێوە و هاونێوەرۆکی پارچە شێعرێکی مامۆستا هێمنە و لە هەردووکیاندا دژ بە ئاغاوات و سەرۆکعەشیرە کوردەکانی ناحەزی کۆمار هەڵوێست گیراوە و هێرشیان کراوەتە سەر. هەر دوو شاعیر شانازی بەوە دەکەن کە «بێباک» و «نەترس»ن و دەوێرن قسەکانیان بکەن، جا گرنگە بزاندرێ ئەو نەترسی و بێباکییە بەرانبەر بە کێیە:

دیارە شاعیرەکان لە حکوومەتی ناوەندیی ئێران نەترساون لەبەروەی لە ساڵانی

---

١. گۆڤاری مەهاباد، چاپی مەهاباد، ژمارە ٦٥ تا ٦٧، پووشپەڕ تا خەزەڵوەری ١٣٨٥ی هەتاوی/ ٢٠٠٦ی زایینی.
٢. هەمان سەرچاوە، ژمارە ٧١ ـ ٧٢، ڕێبەندان و ڕەشەمەی ١٣٨٥ی هەتاوی/ ٢٠٠٧ی زایینی.

دوای شەهریوەری ۲۰ و ڕووخانی حوکمی ڕەزاشا و هەڵاییسانی شەڕی دووهەمی جیهانیدا گوتراون و لەو سەردەمەدا ناوچەکە ئازاد و بێملۆزم بوو و کەس لە ژاندرمەی ترياکيی ڕژیمی محەممەدڕەزاشایی نەدەترسا. ڕووسەکانیش ڕووسی قەیسەری نەبوون کە قەتڵیعامی خەڵک بکەن، عوسمانی و تورکیش تاقەکەسیان لە ناوچەکە نەبوو. ئازەربایجانییەکانیش بە شێوەیەک هاوکار و هاوپشتی کۆمار بوون و دەسەڵاتێکی بەکردەوەی ئیداری و سپاییيان لە کوردستان نەبوو. دەمێنێتەوە کۆماری کوردستان خۆی: هەر دوو شاعیرەکان ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک» و پاشان ئەندامی حیزبی دێموکراتی کوردستان و سەربازی گیانفیدای کوردستان و دڵسۆزی خاک و نیشتمانی کوردان بوون و نەک هەر ترسێکیان لە دەسەڵاتداریێتیی کورد نەبوو، بەڵکوو جێگەی متمانەی بەرپرسانی کۆمار و لە ڕاستیدا بەشێک لە بەڕێوەبەرایەتی و کارگێڕایەتیی کۆماریش بوون.

بەم پێیە، ترسێک ئەگەر بمێنێ دەبێ لە دەسەڵاتدارانی خۆجێیی، واتە ئاغاوات و سەرۆکهۆزەکان بووبێ، بەتایبەت بەشێک لە ئاغاواتی دێبوکری کە هەرکام لە ناوچەی خۆیاندا دەسڕۆیشتوو و خاوەن زەبروزەنگ و تفەنگچی و نۆکەر و دەستوپێوەند بوون. بە بۆچوونی من مەلا ئەمجەدیش وەک هێمن شانازی بەوە دەکا کە لە ملۆزمانی کۆمار و سەرۆکهۆز و ئاغاکان ناترسێ و بوێریی ئەوەی هەیە بە قەڵەم هێرش بەرێتە سەر ئەو ئاغاواتەی وا «بە نەسەب کورد»، بەڵام «عەجەمخوا»ن و «لە سوێی قەند شێت بوون» و «کۆیلەی کارخانەی قەند[ی میاندواو]ن»، «دەست لە تورک هەڵناگرن» و «هیچ قسەیەکی خێر بۆ کورد ناکەن».

ئەو ئاکامەش کە شاعیر لە قسەکانی خۆی وەریدەگرێ هەر سەرنجڕاکێشە:

«هەتا سەرگەورەی میللەتی کورد خان و ئاغا بن؛ هەتا کورد لەگەڵ یەک پاک و برای ڕاستەقینە نەبن؛ هەتا لە جوابی خواستی دوژمن و نەیاردا نەڵێن «نا»؛ هەتا تەرکی تورکان نەکەن؛ هەتا سەرۆکهۆزی مەنگوڕ و مامەش و دێبوکری و گەورک و بەگزادە غەیریان لە خۆیی پێ چاکتر بێ؛ هەتا مەلا و شێخ و قازی و ئاغا فریوی تایەک قەند و تۆپێک چیت بخۆن؛ هەتا کورد یەک نەگرن و لەویش گرنگتر

هەتا «ئاغا»، واتە سیستەمی فیئۆداڵی لەنێو نەبرێ و «هەژار» و «گوردوون»، واتە کۆمەڵانی خەڵکی زەحمەتکێش دەسەڵات بەدەستەوە نەگرن و هەوڵی ئیستیقلال و سەربەستیی کورد نەدەن، خەباتی گەل بەئەنجام ناگا. بۆ ئەم کارەش پێویستە هەڵەی سمکۆ دووپات نەکەنەوە(؟) و کەڵک لە بارودۆخی نێونەتەوەیی و جیهانی وەربگرن و بەو شێوەیە ببنە خاوەنی «شا»یەکی کورد، هەموو ئەو شتانەش بە یارمەتیی «حق الله» و «رسول‌الله»، واتە ئایین.»

ئەوە دەقی تایپ‌کراوی شێعرەکەی مەلا ئەمجەد، هەروەها کۆپیی لاپەڕەی پەیوەندیداری کەشکۆڵەکە (٣٠ ب و ٣١ ئەلف):[١]

کەلامی «کاکە»[٢]

قسێکی دیم لەبیر ماوە بەقاو دەیڵێم و ناترسم
لە بابەت کورد و ئاغاوە بەقاو دەیڵێم و ناترسم[٣]

---

١. ژمارەی پەڕەکان من دامناون.
٢. لە کەشکۆڵەکەدا ئەم دوو وشەیە بە شێوەی فارسی نووسراون: «کلام کاکە». نووسینە فارسییەکە دەتوانرێ بە دوو شێوە بخوێنرێتەوە:
کەلامی «کاک»ە یان کەلامی «کاکە»یە.
من بە شێوازی یەکەمم خوێندۆتەوە لەبەروەی نەمبیستبوو مەلا ئەمجەد «کاکە»ی پێ‌گوترابێ، گەرچی هەر لەم شێعرەش‌دا جارێ بە «کاکە» بانگی خۆی دەکا.
٣. وەک لە وتارەکەی گۆڤاری مەهابادا ئاماژەم پێکردووە، ئەم شێعرەی نەمر مەلا ئەمجەد هاوشێوە، هاوواتا و هاوکێش و هاوسەروای شێعرێکی نەمر مامۆستا هێمنە و لەباری واتا و نێوەرۆکەوە هەردووک سیاسین و هی سەردەمی کۆماری کوردستان و دژایەتیی بەشێک لە ئاغاوات و سەرۆکهۆزەکان لەگەڵ کۆماری کوردستانە. نموونەی ئەو هاوچەشنییە:
هێمن:
خودای ئاغاوەتان قەندە، لەبۆ قەندن هەموو بەندە
بەحاڵی وان دەکەن خەندە، ئەمن دەیڵێم و بێ‌باکم...
کاک:
ئەوی ئاغای موکریانە، لە سوێی قەند بوونە دێوانە
وەکوو عەبدن لە کارخانە، بەقاو دەیڵێم و ناترسم...
بەڵام بڕیار لەسەر ئەو خاڵەی کە کام شاعیر پێش ئەویتریان شێعری خۆی گوتووە و کامیان ئیستیقباڵی شێعری ئەویتری کردووە، بۆ من لە گونجان نایە و دەبێ ڕێکەوتی گوتران یا چاپی هەردووکیان ڕوون ببێتەوە جا بڕیار بدرێ.

زمانــم ڕووی لــە ئاغایــە، ئەڵێــم بێتــرس و بێپایــە،
لەگــەڵ کرمانــج قســەم نایــە، بەقــاو دەیڵێــم و ناترســم
زمانی کورد دەبێ پاک بێ، برای ڕاســت و برای چاک بێ،
زمانــی مــاری زەححــاک بــێ، بەقــاو دەیڵێم و ناترســم
ئــەوی ئاغــای موکریانــە، لە ســوێی قەنــد بوونــە دێوانە
وەکوو عەبــدن لــە «کارخانە»،[1] بەقــاو دەیڵێم و ناترســم
ئەڵێــن ئاغــا لــە خەودایــە، قســەی کوردانــی لا بایــە
نەســەب کــوردە، عەجەمخوایــە، بەقاو دەیڵێم و ناترســم
قــوڕی دنیا بەســەردا کە، لــە حەیفی کــوردەکان «کاکە»!
هەمووی هــەر غەیری پــێ چاکە، بەقاو دەیڵێم و ناترســم
هەتاکــوو گەورە بێباک بێ، خراپەی پــاک لەلا چاک بێ،
بچــووک مەجبوورە غەمنــاک بێ، بەقاو دەیڵێم و ناترســم
کە ئاغا و ســاحێبی ئەملاک، نەیانبیست «اترکوا الاتراک»،
دەبێ کــورد ڕێککەون ســەرپاک، بەقاو دەیڵێم و ناترســم
بە مڵــک و ماڵ و زێــو و زێــڕ، عموومیان بوونــە ملیۆنێر
نەیانکــردۆ قســێکی خێــر، بەقــاو دەیڵێــم و ناترســم
هەتا سەرگەورەمان خان بێ، دەبێ کورد شوان و گاوان بێ،
ئەســیری تورکــی ئێــران بــێ، بەقــاو دەیڵێــم و ناترســم
هەموو مامەش لەگەڵ ئاغا، لەســەر کوردان نەیانکوت «نا»
نەیانکــرد دوو قســەی بێجــا، بەقــاو دەیڵێــم و ناترســم
کە مەنگوڕ بوونە ســەرکردە، دەڵێن هەر قوڕ بەســەر کوردە
ئــەوی بووش چوونــە ناو پــەردە، بەقاو دەیڵێم و ناترســم
هەتا دێبوکری ســەردار بێ، دەبێ کورد ڕووت و بێکار بێ،

---

١. کارخانەی قەندی میاندواو. ئەوەش ئاماژەیەکە بە قاتی و گرانی قەند لەو ساڵانەدا.

ئەسیری دەستی ژاندار بێ، بەقاو دەیڵێم و ناترسم
گەورک و ئێلی بەگزادە، لە ترسا بەو دڵی سادە
گەلی کوردیان بەئاودا دا، بەقاو دەیڵێم و ناترسم
بە شێخ و قازی و ئاغا، کە چوون بۆ بادکوبە و جولفا،
چییان کرد بۆ مە؟ ماشەڵڵا! بەقاو دەیڵێم و ناترسم[١]
بە تۆپێ چیت و بارێ قەند، لە ئاغاکانی دەوڵەتمەند[٢]
ڕەشادەتیان کڕی و لێسەند، بەقاو دەیڵێم و ناترسم
ئورووپا و ئاسیا سووڕا، بۆ کوردان سەد وەرەق گۆڕا،
نەیانکرد «امرهم شورا»، بەقاو دەیڵێم و ناترسم
کە ئاغاکان لە نێو لاچن، «هەژار» و «هورمز» و «گوردوون»[٣]
لەوان زۆر چاتر و وێچوون، بەقاو دەیڵێم و ناترسم
وەرن کوردان بە تەڕدەستی، بۆ ئیستیقلال و سەربەستی
بە هەویای کەس مەکەن سستی، بەقاو دەیڵێم و ناترسم
وەرن کوردان وەکوو «سمکۆ»، مەکەن، ڕاکەن هەتا ژینۆ[٤]
لەوێ کارتان بکەن یەکلۆ، بەقاو دەیڵێم و ناترسم
بە یاری زاتی «حەقوڵڵا»، بە هەویا[ی] تۆم ڕەسوولوڵڵا!
کە ئەمجارەش نەبین بێ شا، بەقاو دەیڵێم و ناترسم.

تەواو بوو

١. دەسنیشانکردنی دوو سەفەریساڵی ١٣٢۴ی چەند کەس لە پیاوماقووڵانی ناوچەی موکریان بە نوێنەرایەتی گەلی کورد بۆ باکۆ.
٢. لە گەڕانەوەی باکۆدا چەند تا قەند و چەند تۆپ کوتاڵیان باربووی نوێنەرەکانی کورد کردبوو.
٣. سێ ناوی ئاسایی کوردی، بە نیشانەی خەڵکانی ڕەش وڕووتی کورد، لە بەرانبەر ئاغا و دەسەڵاتدارانی کورددا.
٤. ژنێڤی پێتەختی سویس.

مەلا بابەوەیسی

نەمر ئوەیس عوسـمانی، کوڕی مەلا محەممەدحەسەن زانای بەناوبانگی موکریان و بـرای بچووکـی مـەلا ئەمجـەدی عوسـمانی لـە ٢٤ی زیحەججـەی ١٣٢١ی کۆچـی/ ١٩٠٤ی زایینـی لـە گونـدی قـەڵای ڕەسووڵەسـیتی سـەر چۆمیمەجیدخانـی نێـوان بـۆکان و میانـدواو لەدایکبـووە. لـە زۆر گونـدی ناوچەکە مەلایەتی کـردووە و بۆ ماوەیەکیش لە میاندواو دووکانی کردۆتەوە، ئینجا لە ساڵی ١٣٤١ی هەتاوی/ ١٩٦٢ لـە گونـدی باغچـەی فەیزوڵڵابەگـی کۆچیدوایـی کـردووە و هەر لەوێـش نێژراوە. من فۆتۆکۆپیی کەشـکۆڵە شـێعرێکم بینیوە کە مەلا بابەوەیسـی ئامادەی کردووە و تێیدا ٧ پارچە شـێعری خۆی هاوڕێ لەگەڵ شـێعری شـاعیرانی دیکەی کورد تۆمار کردووە. شێعرەکان سەبارەت بە ڕووداو و کەسایەتییەکانی ناوچەن و ئێستا لەلای ئەندامانی بنەماڵەی بەڕێزی قازی ڕاگیراوە.

سـەبارەت بەو کەشـکۆڵە و مەلا بابەوەیسـی، بابەتێکیشـم لە گۆڤاری مەهاباددا بڵاوکردۆتەوە (ژمارە ٦٥، پووشپەڕی ١٣٨٥/ ٢٠٠٦)

مەلا بابەوەیسـی ناسـناوی شاعیریی «سـابیر»ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە. ئەوەش چەنـد فـەرد لـە شـێعرەکانی، کـە وێدەچـێ مەلایەکی خـاوەن هیممەت، بـەڵام وەک زۆربەی مەلا کوردەکان دەستەنگ بووبێ:

ئەوەی ماڵـی هەبێ سـاحیب کەماله
دراودار خاوەنـی حوسـن و جەماڵە
لەلای ئاغـاش مەلا وشـک و بەتاڵە
لەکـن کرمانجەکانیش ئەهلی سـواڵە
ئیـتر بێدەنگ بـە، هیچ تامـی نەماوە
لە ئەغڵەب جێ، خلە خۆی تێیڕیاوە!

هیـوادارم هەتا بیرەوەریی ئەو زاتە ماوە و کەسوکاری زیندوون، ژیاننامەیەکی

باشــی بۆ پێکبێ. مەلا ئوەیس باوکی مەرحوومی مەلا جەســیمی عوســمانی، مەلای گوندی داشــبەندی بۆکان و باپیری ڕێزدار قەســیمی عوســمانی نوێنەری پێشــووی شاری بۆکان لە مەجلیسی شووڕای ئێران بوو.

ئــەم زانیارییانــەم لە ڕێزدار عەلی عوســمانی، برازای مــەلا ئوەیس وەرگرتوون. بە سپاسەوە.

میرزا ئەسەدوڵڵا غوەلامعەلی

کەسایەتییەکی ناسراو، شاعیرێکی نەناسراو

لە وێبلاگی «خەونباز»دا،[1] کاک عەلی غوەلامعەلی ژیاننامەیەکی کورت و چەند پارچە شێعری نەمر میرزا ئەسەدوڵڵای غوەلامعەلی، باپیری خۆی بڵاوکردۆتەوە. عەلی کوڕی نەمر میرزا حوسێنی غوەلامعەلی و نەوەی میرزا ئەسەدوڵڵایە و بەو کارە واجبێکی کەفایی بەجێهێناوە کە لەمێژساڵ بوو دەبوو بکرایە و لە ڕاستیدا من یەک لەوانە بووم کە بۆ ئەم وەدرەنگ کەوتنە بەرپرس و تاوانبارم.

کاک حوسێن چەند ساڵ پێش ماڵاوایی لە جیهان لەسەر داخوازیی من ژیاننامەیەکی کورتی میرزا ئەسەدوڵڵا و چەند پارچە شێعری فارسیی ئەوی بۆ ناردم. من کەسایەتیی میرزام دەناسی، بەتەما بووم زانیاریی زیاتر و نموونەی زۆرتری کارەکانی کۆبکرێنەوە و وەک کتێبێک بڵاویان بکەینەوە، هەر بۆیەش کارم لەسەر ئەو چەند لاپەڕەیە نەکرد و هەروا مانەوە تا بەداخەوە نەخۆشی و کۆچیدوایی میرزا حوسێنی بەشوێندا هات و ئیتر کارەکە تەگەرەی تەواوی تێکەوت و بەیەکجاری لە بیری منیش چوویەوە.

خۆشحاڵم کە کاک عەلی کارەکەی جووڵاندووە و هیوادارم بە هیممەتی ئەو و یارمەتیی هەندێک زیادکراوی خۆم، بەشێکی کەم لەو قەرزە فەرهەنگییە بدرێتەوە کە لە ئەستۆی بۆکان و ناوچەی موکریانە، قەرزی میرزا ئەسەدوڵڵای غوەلامعەلی کە بە ئەسڵ سنەیی و خزمەتگوزاری فەرهەنگ و خوێندەواریی ناوچەی بۆکان بوو. هیوای زۆرم ئەوەیە ڕێزدار سەلاحوددینی موهتەدی وەک پاشماوەی ئاغایانی ئێلخانیزادە و موهتەدی کە ڕاستەوخۆ قوتابیی میرزا بوون و لە فەیزی وجوودی ئەو بەهرەیان وەرگرتووە، بێتە قسە و میرزای ڕاستەقینەمان پێ بناسێنێ. من کەسی دیکە ناناسم لە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی میرزادا بووبێ و بتوانێ وەک ئەو ئەرکەکە بەڕێوە ببات.

1. http://xewnbaz. blogfa. com/

ئاشکرایە بۆ ناسینی کەسایەتی و بنەچەک و بنەماڵەی میرزا، جگە لە کاک سەلاح، زانیاریی خەڵکانێکی تریش پێویستن. دەبێ کاک عەلی هەوڵی ئەوە بدا لەگەڵ دوو کوڕی بەڕێزی مام میرزا، واتە میرزا محەممەد و میرزا حەسەن، ماڵی میرزا قادر و میرزا عەبدوڵڵای بەهرامی کە ئامینەخانمی هاوسەری مام میرزا لە بنەماڵەی ئەوان بوو، دایکی خۆی (حەلیمەی خوشکم)، کەسانی هاوتەمەن، دراوسێ ماڵ، دراوسێ دووکان، بەساڵاچووانی گوندی قوڵقوڵە و قەرەگوێز و خوەڵاماڵی و شاری بۆکان، مەلا و هاوحوجرەیی سەردەمی فەقێیەتی، بنەماڵەی باباعیرفان لە سنە و بەگشتی هەموو ئەو کەسانە کە بەشێوەیەک لە پەیوەندیی میرزادا بوون وتوویژ بکا و زانیارییان لێوەربگرێ. لە ئەنجامدا، بتوانێ ئەم بابەتانە لەگەڵ بەرهەمی ئەدەبی و نموونەی خەت و وێنەکانی خۆی و بنەماڵەکەی، بەسەر یەکەوە بکاتە بەرگێک کتێب و قەرزێک بدرێتەوە کە لە ئەستۆی خۆی و کاک سەلاح و هەموو خەڵکی بۆکانە، بە منی تەمبەڵی تەوەزەلەوە کە تا ئێستا مشووریم نەخواردووە.

با سەرەتا پێکەوە نووسینەکانی کاک عەلی بخوێنینەوە، ئینجا من هەندێک تێبینی و زانیاریی خۆمی لێ زیاد بکەم:

کەسایەتییەکی ون

میرزا ئەسەدوڵڵا غوەڵامعەلی (ئەسەد)

خوالێخۆشبوو میرزا ئەسەدوڵڵا عوەڵامعەلی (١٢٦٨ سنە ـ ١٣٤٨ بۆکان) کوڕی مەرحوومی «باباعیرفان» لە ساڵی ١٢٦٨ی هەتاوی لە شاری سنە لەدایکبووە. خوێندنی سەرەتایی لە زادگای خۆی تەواو کردووە، بەڵام لە پۆلی چوار یان پێنجدا دایکی ئەمری خودای بەجێهێناوە و باوەشی پڕ لە میهری دایک بووە بە جەحەندەمێکی سارد و پڕ لە مەینەتی. عەزیەتی زڕدایک وای کردووە وەتەن بەجێبهێڵێ و بێتە بۆکان.

لە قەسەبەیەک نیشتەجێ بووە و وەک مامۆستای تایبەتی منداڵانی یەکێ لە ئاغاکان بەناوی حاجیبایزئاغای ئێلخانیزادە دامەزراوە و پتر لە سێ ساڵ تەمەنی

جوانـی و جحێڵـی خـۆی وەک مامۆسـتا لای ئـەوان تێپەڕکـردووە. چـاوی لـە ماڵی دنیـا هـەر نەبـووە و بە شـوێن ئۆقرەی دڵی پەرێشـانی‌دا کەوتۆتە بارەگای شـێخی حیسـامەددین (ق) و بۆتـە یەکێـک لـە نزیکانـی بـارەگای ئـەو زاتە پیـرۆزە و چەند سـاڵ لـە نێو کـوڵ و حاڵ و جەزبـەی ئەودا ژیانی بەسـەر بردووە. لە بـۆکان بۆتە زاوای ماڵی بارامئاغا و لەگەڵ ئامینەخانمی خوشکی سۆفی قادر و میرزا عەبدوڵڵای بەهرامپوور زەواجی کردووە.

مـاڵ و سـەروەت بـۆی مانایەکـی نەبـووە و تیشـکی پـڕ تەوژمی جانانـە، چەند جاری بەرەو هەورامان و لای مورشیدی ڕاکێشاوە. وای لێهاتووە هەستی خاوێن و دڵـی عارفانـەی لای هەمـوو کـەس دەرکەوتـووە و چونکە لەو سـەردەمە لە ئاوایی قوڵقوڵە ژیاوە، ناسـناوی شـێخی قوڵقوڵەشی پێدراوە. بەهۆی خۆشەویستیی شێخی حیسـامەددینەوە کـە نـاوی «عەلـی» بـوو، شـۆرەت و سـجیلی «غوەلامعەلـی»ی بۆ وەرگیراوە. لە پاشان لەبەر هۆیەکی نادیار ماڵی هێناوەتە بۆکان و دووکانی داناوە و تاوتاو و بەپێی دەرفەت چۆتە هەورامان و سەری پیری خۆی داوە.

ئێسـتاش بیرەوەریی میرزا لای قەدیمییەکانی بۆکان هەر هەیە و شـتی سـەیر لە ڕاسـتی و پیاوچاکیـی دەگێڕنـەوە. لە کاک «جەعفـەری قزڵجی»م بیسـتووە کە کاتێ کەسێک نیسک یان لەپەی لێ‌دەکڕی و دەیپرسی چۆنە و بە چەندە؟ دەیکوت: دایکی حسێن دەڵێ ئەوەیان ناکوڵێ هەڵێنەگری باشترە، بەڵام ئەمەیان خۆش‌کوڵە و قڕانێک گرانتر.

میـرزا دایمـە لـە حـاڵ و جەزبەی خـۆی‌دا بـووە و تەنیا بـە هێنانی نێوی شـێخ حیسـامەددین جـەزم بـووە. نەیهێشـتووە وێنـەی لێ‌بمێنـێ و تەنیـا بەدزییـەوە و بێ‌ئەوەی بزانێ، وێنەیەکی لێ‌گیراوە.

نەک بڵێی شاعیر بووبێ، بەڵام هێندێکی موناجات و چەن غەزەلێکی لێ‌بەجێ‌ماوە.

بـە نەخۆشـی بڕۆنشـیت دوچـار بـووە و لـە ٢٥ی جۆزەردانـی ١٣٤٨ لـە بۆکان وەفاتی کردووە.

ئەوە نموونەی چەند غەزەلی کوردیی میرزا ئەسەدوڵڵا عوەلامعەلی:

دڵبەر! چ دەبێ ڕەحمێ بە مەی بێسەروپا کەی؟
بەو شەهدی لەبەت دەردی دڵی خەستە دەوا کەی
هەرچەندە کە یەکسانە وەفا و جەوری تۆ بۆ من
چەن خێرە کە تەرکی ستەم و ڕەسمی جەفا کەی
بیســتوومە کە فەرمووتە دەبــێ جەرگی توا کەم
ئەو تالیعە کوا گەر تۆ بە ئەو عەهدە وەفا کەی؟
ئەو گیان و ســەر و ماڵە کەوا مــن هەمە دەیدەم
بەو شــەرتە کە زوڵفت لە دولا هەر دوو بڵاکەی
چەن لوتفە کە جارێ بە کەرەم کەشفی ڕوخت کەی
مســکین و گەدایان، بــە یەکبارە بە شــا کەی
ســووتاوە سەراســەر لە فیراقت «ئەسـﻪدوڵڵا»
وا چاکــە کە ڕۆحی بــە نیگاهێکــی فەنا کەی

پرسیار و وەڵام

گوتم: دەفعێک تەکەللووم کە، گوتی: شەککەر بە با نادەم
گوتم: جارێک تەبەسووم کە، گوتی: قەت گوڵ حەوا نادەم
گوتــم: لادە نیقابــی ڕووت، جەماڵت با تەماشــا کەم
گوتی: بەس کە قســەی بێجێ، خەلایق بەرفەنا نادەم
گوتم: پەرچەم پەرێشان کە، ســەبا با عەنبەرئەفشان کا
گوتی: چۆن ئەژدیها بەردەم؟ هەموو کەس بەربەڵا نادەم!
گوتم: چــۆن بچمە مەیخانــە، لەبەر ئــەو چاوەکاڵانە
گوتــی: بــۆ مەســتی؟ بڕوانە، لــەوە زیاتــر ڕەزا نادەم
گوتم: چەن چاوەچاو کەم تا هیلالی نەو تەماشــا کەم؟
گوتی: هەرچەن تەماشا کەی، سەری زولفم وەلا نادەم

گوتم: ئـەو نازی چاوانـە، بە مەی بفرۆشـە بەو جانە
گوتـی: مەجنوونـی دێوانـە! نیـگا وا بێبەهـا نادەم
گوتم: ڕۆح هاتە سەر لێوم، گوتی: چارەی بەچی دەکرێ؟
گوتم: قەندی لەبی لەعلت، گوتی: بەخودا دەنا نادەم!
گوتـم: قوربان کەرەم کـە پێم، لە باخی سـینە لیمۆیە
گوتی: لیمۆیـی تازەڕەس، بە سـەد لیرەی تـەڵا نادەم
گوتم: ئیزنە لە باخی ڕووت، کە سەیری سێوی سوورت کەم
گوتی: گەر مـاری ڕەش بێڵێ، ئەمن لێت لە هەرا نادەم
گوتـم: بینایـی چاوانـم، وەرە بینـا کـە چاوانـم
گوتی: بە نەشـتەری موژگان، لە دۆسـتی باوەفا نادەم
گوتم: با بێمە گوڵزارت، ئەگەر شـەوبۆیی شەو بۆ کەم
گوتی: غەیری سـەحەرگاهان، ئەمن عەتـرم بە با نادەم
گوتم: تۆ هێندە مەحبووبی، بەشـەر نازانێ وەسفت کا
گوتی: زانا بەسـە! خۆ من بە کەس مەدح و سەنا نادەم
گوتـم: بێ تۆ دڵـم تاریکـە، ڕازیت بێ چـرا بێ وا؟
گوتی: نووری سـەری کوڵمم بەسـە، ئیدی چرا نادەم
گوتم: باڵات ئەگەر سـەروە، تورنجـی بۆچی هێناوە؟
گوتـی: تۆ زۆر دەڵێی، من دەس لە کرداری خودا نادەم
گوتم: ئاخـر عیلاجی کە، بەسـە، کاریگـەرە دەردم!
گوتی: ئەمری خودا وایە، «ئەسـەد» بمری شەفا نادەم!

هیلالی ئەبرووان

هیلالـی ئەبرووانـت پێـم دەدەن ماهانـە، ماهانـە
دە ئـەو مانگە بـە قوربانم کە قوربـان، جەژنی قوربانە

پیاڵـەی چاوەکانـی تـۆ ئەڕێـژن مـەی بەسـەر دڵما
دڵـم هێنـد مەسـتە نازانـێ بـە مـوژگان تیرەبارانـە
وەرەخواهیش دەکەم ڕووحم! قبووڵ کەلێم سەر وڕووحم
بەهای عەتری وەنەوشـە و شـەوبۆیی ئەو وردەخاڵانە
بـەوە مەعلووم بـووە ئاوی حەیاتـە لەعلەکەت، دیدەم
کە نامرێ هەر کە مـاچ کا یەک کەڕەت، ئەو لێوەئاڵانە
دەڵێـن بیمار سـەیری بـاغ و ئەکلی میوە بـۆی چاکە
عەتـا کە سـا لـە باغی سـینە ئـەو دوو لیمـۆ کاڵانە
بە شەوقی نووری سەر کوڵمەت، دڵ ئارامی نییە یەکدەم
وەکوو منداڵ گڕووی گرتۆ، بۆ ئەو دوو سێوەسـوورانە
تەبیب چارەی دڵم چـۆن کا، دڵم لای خۆم نەماوە من
لەمێـژە حەبسـە، زنجیـرە، بە تـای ئەو زولفـە خاوانە
جەماڵـت کەعبەیـە قوربـان! مەتافـی عالەمـە، بۆیە
تەماشـای ڕەنگ و ڕوخسارت نیشـانەی دین و ئیمانە
ئەگەر بەو نێرگسـە کاڵـە، نیگاهێکی بە مـن کەی تۆ
بـە مەجنوونـی دەبێ ڕوو کـەم لە ئەو چـۆڵ و بیابانە
«ئەسەد» ڕووح و سەروماڵی ئەگەر مەتڵەب بێ، بۆیێتی
نیسـاری کا لـە مەیخانـە بـە یـادی چـاوی جانانـە

سوبحانە!

سـوبحانە چەن غەریبە، ئەو قەدد و شـکڵ و شـێوە
کـێ دیویـە داری عەرعـەر، جووتێ شـەمامە پێوە؟
وامزانـی ڕۆژی حـەشرە، غەوغـا کەوتۆتـە عالـەم
نەمزانـی مانگ دەبینن، شـۆخ دەرکەوتـوە لەو کێوە

ئەو ڕووحە گەرچی هیچە، تەقدیم دەکەم بە شــەرتێ
عەتــا بە خەســتەدڵ کات، یەک‌دوو لەو شلکەســێوە
دەمێکــە مــن نەخۆشــم، بــە تەشخیســی تەبییــان
دەوای دەردم دووانــە: یــەک غەبغەبــە و دوو لێــوە
«ئەســەد» ڕووحــی هێنــاوە، قبووڵــی کــە عەزیزم!
ڕایخــە لە جێگەی کەوشــان، بچنە ســەری بــە پێوە

ئەوەش یادداشت و پێشنیارەکانی منن:

ئەگەر کاک عەلی بتوانێ، باش وایە بچێتە سەردانی بنەماڵەی نەمر «باوەعیرفان» لە شــاری ســنە و زانیاریی پێویســت ســەبارەت بە ئەندامانی بنەماڵە و بنەچەکیان، دایک و باوک، خوشک و برای مام میرزا گردوکۆ بکا.

دیارە کێشەی نێو بنەماڵە و پەیوەندیی زڕدایک و زڕکوڕ ڕاستەقینەیەکی ژیانە و هۆکاری گەلێک ئاوارەیی کەسانیش هەر ئەو پەیوەندییە نالەبارە بووە و هەیە، بەڵام لە مەســەلەی خوێندن و فەقێیەتی و گەڕانی ئەم شــار و ئەو گونددا تەنیا مەسەلەی زڕدایک دەور نابینــێ و بەگشــتی فەقێ و پاشــان مــەلا هەر لە کۆنەوە شارەوشــار گــەڕاون و لــە هەرکــوێ وەرگیرابێتــن لــەوێ دەرســیان خوێنــدووە یــا مەلایەتــی و پێشــنوێژییان کردووە. ئەو «وەرگیران»ە بۆ فەقێ و «موســتەعید» شــتێک بووە وەک ئەوەی ئێستا لە زانکۆکاندا پێی دەگوترێ «پذیرش».

چۆنییەتیی هاتنی مام میرزا بۆ موکریان و قوڵقوڵە و بۆکان دەبێ ڕوون بکرێتەوە و بزانــدرێ پەیوەندیــی میــرزا و بنەماڵــەی ئێلخانــی‌زادە چــۆن و کــەی دامــەزراوە و ئــەو چــۆن ڕێــی کەوتۆتە موکریان. من کە هیچ شــارەزایی‌یەکم لەو مەســەلەیە نییە، بــە حیســابی موریدایەتیــی شــێخی حیســامەددین کــە هــەردوولا بوویانــە، دووری نازانــم هــەودای ئــەو پەیوەندییە لە خانەقای بیارەوە ســەری هەڵدابــێ کە هەردوولا هات‌وچۆیــان دەکــرد. هەروەها پێویســتە ڕوون بکرێتەوە گەلۆ موریدایەتیی میرزا و هات‌وچۆی بیارەی پێش ئەو ئاشنایەتییەی بنەماڵەی ئێلخانی‌زادە بووە یا دواتر.

ئەوە ڕاستە کە مام میرزا لەگەڵ ئامینەخانمی بەهرامی کچی بارامئاغا و خوشکی میرزا عەبدوڵڵای بەهرامی، خۆشخەت و ئەدیب زەواجی کرد، بەڵام باش وایە کاک عەلیساڵی ئەو زەواجە ڕوون بکاتەوە و هەندێک سەبارەت بە منداڵەکانیان بنووسێ. ئەوەندەی من ئاگادارم ئامینەخانمی ڕەحمەتی و مام میرزا کچێک و سێ کوڕیان بوو هەموویان مرۆڤی پاک و چاکی ئەوتۆ کە خەڵک سوێندیان بە سەریان دەخوارد:

میرزا محەممەد، کوڕە گەورەی مام میرزایە و بەختەوەرانە ئێستا لە حەیاتدایە و لە بۆکان دەژی. مرۆڤێکی هێدی و بێئازار و نموونەی پاکڕەوشتییە. هیوایە کاک عەلی ناوی هاوسەر و منداڵەکانی میرزا محەممەد دیاری بکا و چەشنە شەجەرەنامەیەکیان لێ پێکبێنێ؛

- میرزا حەسەن، کوڕی دووهەمی مام میرزایە، لە بۆکان دەژی و لەگەڵ برا گەورەکەی گرەوی پاکی و چاکی لە یەکتر دەبەنەوە. کاک عەلی هیممەت دەکا ئەگەر ناوی هاوسەر و منداڵانی میرزا حەسەنیش دەسنیشان بکا؛

- دادە فاتم، منداڵی سێهەمی مام میرزا و ژنێکی خاوەنشەخسیەت و تێگەیشتوو بوو. سەرەتا مێردی بە میرزا عەبدوڵڵای ئیسماعیلزادەی کتێبفرۆشی بۆکانی کرد و دوو منداڵی لێی هەبوو. پاش جیابوونەوە، دادە فاتم مێردی بە کوردێکی دووکانداری خەڵکی میاندواو کرد کە ناوی نازانم و چەند ساڵێک پێش ئێستا ماڵاوایی لە جیهان کرد؛ ڕوون بوونەوەی ژیانی دادەفاتمیش هیممەتی کاک عەلی دەخوازێ؛

- میرزا حسێن (باوکی کاک عەلی)، کوڕی بچووکی مام میرزا و جێگەی ڕێزی کۆمەڵانی خەڵکی بۆکان بوو. وەک مامۆستا و مودیری قوتابخانە لە بۆکان خزمەتێکی زۆری بە خەڵکی شارەکە کرد و لە داوێنپاکی و ئەمانەت و سەداقەتدا نموونە بوو. ماوەیەکیش مودیری قوتابخانەی کچانی بۆکان بوو و متمانە کردن بە میرزا حسێن بووە هۆی ئەوەی گەلێک کەس کچەکانیان بنێرنە بەر خوێندن، کە بەبێ ئەو وا هەبوو ئەو کارە نەکەن. میرزا حسێن مێردی حەلیمەی خوشکم بوو، عەلی و سیوەیل و سەرگوڵ و ڕێبوار دوای مەرگی بێوادەی ئەو، لەگەڵ حەلیمە لە بۆکان دەژین. کارێکی باش دەبێ ئەگەر کاک عەلی سەبارەت بە باوکیشی ئەوەندەی بۆی

دەکرێ زانیاریمان بداتێ، کە لە ڕاستی‌دا ئوستوورەیەک بوو و نابێ لە بیر بکرێ. یادی بەخێر بێ!

من لەسەر ئەو بۆچوونەی کاک عەلی قسەم هەیە کە گوتوویەتی میرزا ئەسەدوڵڵا شاعیر نەبووە. ئەم بۆچوونە لە شوێنی خۆی‌دا نییە لەبەروەی مام میرزا شاعیر بووە و شاعیری چاکیش بووە، مەگەر کەسێک نەزم و شێعر لێک جیاواز دابنێ و شێعری عەرووزی بە شێعر دانەنێ! ئەم نموونە شێعرانەی کە هەر کاک عەلی خۆی بڵاوی کردوونەتەوە و شێعرەکانی دیکەشی کە لەلای منن و هەوڵ دەدەم بڵاویان بکەمەوە، دەریدەخەن کە لە هونەری شاعیری‌دا دەستێکی بەرزی بووە، جا با بەپێی ڕوونووس کرانەوەش لە جێ‌جێ تووشی «شیرین‌شەل»ی بووبن؛ لەلایەکی دیکەشەوە هەر بەگشتی دیوەخانی حاجی بایزاغا و بوونی کەسانی وەک حاجی ڕەحمان‌ئاغا و کاک سەعد و دواتر کاک سەلاح و کاک سوارە لە یەک شوێن‌دا، داروبەردیشی کردۆتە شاعیر چ بگا بە مامۆستا و ئەدیب و نوکتەزانێکی وەک میرزا ئەسەدوڵڵا!

ناسناوی شێعریی میرزا هەر ناوی بچووکی خۆی بووە، واتە بەپێی گونجاویی شوێن، «ئەسەد» یا «ئەسەدوڵڵا»ی لە مەقتەعی شێعرەکانی‌دا هێناون.

ئەوەی کاک عەلی گوتوویەتی مام میرزا لە بۆکان ماڵاوایی لە جیهان کردووە ڕاستە و من تەنیا یەک خاڵی لێ زیاد دەکەم: مام میرزا لە قەبرستانی کۆنی بۆکان، نزیک گومبەزی سەردار نێژرا، شوێنێک کە باوکی منیش میرزا عەبدوڵڵای سوڵتانی لەوێ نێژراوە و گوایە ئێستا بۆتە دارستان و پارک. من هەر جارێک چووبێتمە شوێنەکە، هەمیشە زیارەتی هەر دوو قەبرەکانم پێکەوە کردوون.

با لە کۆتایی‌دا بیرەوەرییەکی ڕاستەوخۆی خۆشم لە مام میرزا بگێڕمەوە:

ئێمە لە بۆکان و لە گەڕەکی سەر حەوزەگەورە دوای ماڵی ئیسماعیل‌زادە و نزیک ماڵی حاجی برایمی حەبیب‌زادە، بۆ ساڵانێکی زۆر دراوسێی دیواربەدیواری ماڵی میرزا ئەسەدوڵڵا بووین. خەڵکی گەڕەک ڕێزێکی تایبەتیان بۆی هەبوو و هەر بە مام میرزا بانگیان دەکرد. خۆی و منداڵەکانی وەک پەپوولە بێ‌ئازار بوون و

کەس نە خراپەی لێدیتن نە بیستیان. باوکم ئەخلاقێکی سەیری هەبوو، هاتوچۆی ماڵی خەڵکی کەم دەکرد. بەیانی ڕۆژانی جەژن دوای مزگەوت و قەبران و نانی جەژن پێش ئەوەی خەڵک بێنە ماڵمان زوو دەچوو بۆ ماڵی مام میرزا و ئەوە دابی هەمیشەیی بوو.

من منداڵ بووم و تازە چووبوومە قوتابخانەی ناوەندی. بەیانییەکی جەژن بابم لەگەڵ خۆی بردمی بۆ ماڵی مام میرزا. دانیشتین و چاییان بۆ هێناین. ئەو دەم هێشتا ڕەسم نەبوو لە ڕۆژانی جەژندا میوە و شیرنیات بە میوان بدرێ، تەنیا چایی بوو. دوای چایی خواردن، مام میرزا لێی پرسیم پۆلی چەندی قوتابخانەی؟ وەڵامم دایەوە (وا بزانم پۆلی دوو و سێی ناوەندی). ئینجا ئاماژەی بە سێ تابلۆی عەرەبی کرد کە بە دیواری ماڵەکەیانەوە درابوو و گوتی بیانخوێنەوە. خوێندمنەوە! وام لە بیرە شتێک بوون وەک «بلغ العلی بکمالە، کشفت الدجی بجمالە، صلوا علیە و آلە». خێرایەک بانگی میرزا حسێنی کوڕی کرد؛ میرزا حسێن هات. گوتی ئەو تابلۆیانە داگرە. من نەمزانی بۆ وای گوت هەتا فەرمووی بیاندە بەو کوڕە چاکە! باوکم زۆری هەوڵ دا مام میرزا ئەو کارە نەکا یا تاقە یەک دانەیانم خەڵات بکا، بەڵام دەستئاواڵەیی مام میرزا سنووری نەدەناسی و هەر باش بوو مافوورەی ژێر پێی خۆی پێنەپێچانەوە بمداتێ! هەر سێ تابلۆ و تمەنێک جەژنانەم هێناوە و گەڕامەوە ماڵێ! ئەو سێ تابلۆیە بە دەسخەتی نەمر مەلا ئەمجەدی عوسمانی، مەلا ئەمجەدی قەڵا نووسرابوون کە کەس لە خەتخۆشی و تابلۆنووسی و مۆرهەڵکەندندا دەسکی لەدوو نەدەکرد و لە بیرمە لایکەم تا پازدەبیست ساڵ دواتریش هەر لە ماڵماندا مابوون.

مام میرزا مەلایەتی نەدەکرد و دوای ئەوەی لە گوندەوە هاتبووە بۆکان، بۆ ماوەیەک لەلای دووکانی ماڵی ئیسماعیلزادە و قەپانی قاسمئاغا دووکانێکی بەقاڵی هەبوو، بەڵام دووکانەکەی چاکی کار نەدەکرد. یەکەم، دەسمایەیەکی وای نەبوو شتی زۆر بکڕێ و دابنێ، دووهەمیش لەبەر ڕاستگۆیی و بێفێڵییەکەی. کەم کەس هەیە بەبێ فێڵ و فەرەج لە کاسبیدا سەرکەوتوو

بێ. ئەوەی وا عەلی لە زمان کاک جەعفەری قزڵجییەوە گێڕاویەتەوە ڕاستە و زۆرێک لە خەڵکی بۆکان ئەوەیان بیستووە وەک نوکتەش دەیگێڕنەوە. دیارە تۆ لەپە و نۆک بفروشی و بە کڕیارەکەت بڵێی ئەوە خۆشکوڵ نییە مەیکڕە، ئەویش لێت ناکڕێ! بەڵام مام میرزا ئەوە بوو، ئەو لە جیهانی خۆیدا دەژیا و بەداخەوە نە جیهانەکە و نە زەمانەکە هی ئەو نەبوون و لەگەڵ ئەودا نەدەسازان، گەرچی ئەو تاسەر کۆڵی نەدەدا و ئوسوولی باوەڕەکانی خۆی نەدەکردە قوربانیی لەپە!

زۆرجاران لەسەر ڕێگای ماڵێ تووشی دەهاتم و سڵاوم لێدەکرد. ئەوەندەی پیاوان، ژنانی گەڕەکیش هەموو ڕێزیان لێدەگرت و کاتێ بەلایدا تێدەپەڕین سەریان دادەخست. عابایەکی شۆڕ و سوخمەیەکی لەبەر دەکرد و مێزەری سپی لەسەر دەنا. باشم لە بیر نییە، بەڵام ئەگەر هەڵە نەکەم هەندێک خەڵک منداڵی خۆیان دەنارده ماڵێ دەرسی قورئانی پێدەگوتنەوە. ئاغاکانی بۆکان ڕێزی زۆریان لێدەگرت، دووکانەکەی زۆرجاران پڕ بوو لە خەڵکانی ناوبەدەرەوەی بۆکان و دەوروبەر، دادەنیشت و قسەی بۆ دەکردن، هەر بە بۆنەی ئەم قەرەباڵغییەوە بوو کە مشتەری ئاسایی و خەڵکی گوندەکان کەمتر دەچوونە ژوورێ و کەمتریان شت لێدەکڕی، ئەنجامەکەشی بوو بە سەرنەکەوتوویی لە کاسبیدا.

یادی میرزا ئەسەدوڵڵا غوەڵامعەلیی سنەیی بە بۆکانی بوو، بەخێر بێ!

مەلا هادی ئەفخەمزادە

بنەماڵـەی ئەفخەم، لانیکەم لە سـەردەمی سـەردار حەمەحوسـێنخانی سـەرداری موکرییەوە (١٨٨٠-١٩١٤) لە کاری «دیوانی»دا بوون. میرزا مەحموودی ئەفخەم کاتبی سـەردار و جێگـەی بـڕوای ئەو بوو. سـەردار عەلیخانیش زاوای «نەسـیری»یەکان بووە، کە ئەوانیش خزمی تایفەی ئەفخەم بوون.

جگە لە پەیوەندییان لەگەڵ دەسەڵات، کوڕانی ئەفخەم بەگشتی خاوەنفەرهەنگ و خوێنـدەوار بـوون. میـرزا عەبدوڵـڵای ئەفخـەم لە خۆشـخەتیدا کەم کـەس گرەوی لێدەبـردەوە و هەروەها لە کاری لاسـاییکردنەوەی شـێوە خەتـی خەڵکانی دیکە و کۆپی کردنیاندا وەستا بوو. میرزا برایمی ئەفخەمی شاعیر، نوکتەباز و مێژوونووس بوو و شوێنەوارە بەنرخەکەی، واتە «تاریخ فرهنگ و ادب مکریان» (بەرگی ١ بۆکان، بەرگی ٢ مەهاباد و شنۆ) یەکەم کاری جیدی بوو کە بۆ پاراستن و زیندووڕاگرتنی مێژووی ناوچەکە، بەتایبەت بۆکان بەڕێوە چوو و تێیدا دەیان بەڵگەنامە و وێنەی بەنرخ پارێزرا. میرزا محەممەدی ئەفخەمی خەباتکارێکی ڕێگای مافی وەرزێران لە گوندەکانی دەوروپشتی بۆکان بوو و لە ساڵانی دوای ١٣٤١ و ئیسلاحاتی زەویوزاردا هاوڕێ لەگـەڵ نەمر محەممەدی نووری، سـەفی گوندنشـینانی دژ بـە ئاغاواتی ناوچەکەیان ڕێکدەخست. نەک هەر ئەو، هەموو ئەندامانی بنەماڵەکە دژ بە ئاغا و دەرەبەگ بوون و دوور نییـە ئـەوە ڕەنگدانەوەیەکـی ئاسـایی بارودۆخـی بنەماڵەیەک بـێ کە دوای لە دەسـچوونی دەسـەڵاتی سـەردارەکانی بۆکان، لە دەسـەڵاتدا نەمان و کەوتنە بەر ڕق و غەزەبی خاوەنملکە تازەکان.

نەمـر مـەلا هـادی ئەفخـەمزادەش کـوڕی ئەفخـەم و وا هەیـە خەڵکیتریـن و ناسـراوترین کەسـی بنەماڵەکـە بـێ لەلای نـەوەی تازەتـر. مەلا هـادی دەرسبێژی مەدرەسـەی سـەرا لە نێوان بۆکان و سـەقز و مامۆسـتای ژمارەیەکی زۆر فەقێ و مـەلا بـووە کە هەموویانی بـە وانەی دژایەتیکردنی خورافـات و بۆ خزمەتی خەڵک

پەروەردە کردوون. مامۆستا مەلا هادی خاوەنی چەندین بەرگ کتێبە بە کوردی و فارسی و عەرەبی، کە هەندێکیان لەلایەن خۆی و کوڕە گەورەکەی، مەرحوومی کاک ناسیح ئەفخەمزادە و دووسێ کتێبیشیان درەنگتر لەلایەن د. عەبدورڕەحیمی کوڕە چکۆلەکەیەوە بڵاوکراونەتەوە. مامۆستا، هەروەها بە دیاردەی دژایەتی‌کردنی شێخایەتی و نوشتەنووسین و چاکەپەڕۆ بەناوبانگە و لە ساڵانی دەوروبەری ١٣٤٠/ ١٩٦١دا، بە بڕینی دارێکی چاکی لە ناوچەی فەیزوڵڵابەگی بۆکان، بەردی خستە حەوزی لیخن و مەندی باوەڕی پڕوپووچ و بەوەش کۆتایی بە مێژوویەکی دوورودرێژی خورافات هێنا کە تان‌وپۆی وڵاتی داگرتبوو، ئەگەر کۆماری ئیسلامیی مەلاکان سەرلەنوێ زیندووی نەکردایەتەوە!

بە هیوای ئەوەی لە دوارۆژی نزیک‌دا سەرجەمی کتێبەکانی مامۆستا بە ژیاننامەی تێروتەسەلی خۆیەوە بڵاوبێتەوە.

ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان پارچە شێعرێکی کوردیی مامۆستا مەلا هادی بڵاوکردۆتەوە کە ساڵی ١٣٢٤/ ١٩٤٥ بۆ پێشەوای نەمر قازی محەممەدی گوتووە و هەڵوێستی نیشتمانپەروەرانەی خۆی بەرانبەر بەو و حکوومەتی میلليی کوردستان دەربڕیوە. بەگوێرەی شێعرەکە، ناسناوی شێعریی مامۆستا، «خێرخوا» بووە.

شێعرەکە ئاوا ددەست پێدەکا::

«موددەتێکە وام تەمایە مەحزی زیارەت واوە بێم
دەستی تەقدیر دەمگرێ توند نایەڵێ تاکوو هەڵێم...
خۆشەویستیی تۆ بەڕاستی بۆتە ئاڵقە، چۆتە گوێم
هەر دۆعایە بۆ وجوودت باسی ڕۆژ و یا شەوم...
توورەیی و ترس و درۆ و دەعیە و تەماعت قەت نەبێ
موخلیست «خێرخوا» لەبۆ تەڕویجی دین زۆر چاوەڕێم

محەممەدسەدیق مەحموودی

نەمر مەلا محەممەدسەدیق مەحموودی، مامۆستای ئایینی و مامۆستای قوتابخانەکانی کوردستان، شاعیر بووە و شێعرە فارسی و کوردییەکانی لە گۆڤارە فارسییەکانی تاران و هەروەها ڕۆژنامەی کوردستان چاپی تاران (١٣٣٨ ـ ١٣٤٣)دا بڵاوبوونەتەوە (ل ١٤٤). کاک سوارەی ئێلخانیزادە لە یەک لە بەرنامەکانی تاپۆ و بوومەلێڵی سەر ڕادیۆ کوردی تاراندا باسی کردووە و ئەوەندەی لە بیرم بێ وەڵامی پرسیارێکی داوەتەوە یا شێعرێکی لێخوێندۆتەوە.

مەحموودی سەر بە سەردەمێکە کە بیری نوێگەریی شێعر تازە بە ناوچەی موکریان و بەگشتی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا گەڕابوو و کەسانی وەک ئەو و کاکم (وەفا) لە نێوان شێعری کۆن و نوێدا قەتیس مابوون و شێعرەکانیان شەقڵی هەر دوو شێوازیان پێوە دیار بوو. ئەوە لە «سوارە»دا وا نەبوو و ئەگەر شێعری نوێی دەگوت هەموو تایبەتمەندییەکی نوێگەریی سەردەمی خۆی بەسەر بەرهەمەکەیەوە دیار بوو. لە شێعری مەحموودیدا ئەگەر تەرجیعی عەرووزی عەرەب تێکشکاوە، هێشتا مۆرکی دیاردەیەکی دیکەی عەرووزی عەرەب، واتە سەروا و تەنانەت کێشیش بەسەر شێعرەکەوە ماوەتەوە باوەکوو کێشەکە ئەو نەزمە ستاندارده کۆنەی نەپارێزرابێ. هەروەها شوێنی شێعری بڕگەییش لە کارەکانیدا هەڵدەگیرێ.

شاعیر لە سەرەتای کتێبەکە، بەشی «من کێم» لاپەڕە ١٤١دا دەنووسێ:

«لە ٢٥ی مانگی ڕێبەندانی ١٣١٦ی هەتاوی لە پاشبڵاغ، کە دێیەکە لە نزیک بۆکان، بەڵام لەسەر ناوچەی مەهابادە، لە بنەماڵەیەکی ئایینیدا لەدایکبووم. بابم نێوی مەلا برایم کوڕی مەلا ساڵحی سەرا، لە بنەماڵەی زانستپەروەری مەلایانی شەمۆڵەی ناوچەی سەردەشت بوو... لە سابڵاغ ئیجازە[ی مەلایەتی]م وەرگرت و لە گوندەکانی «جەمۆغە»ی بۆکان و «تاڵەجەڕی»ی سەقز دەستم کرد بە دانەوەی دەرس... ناچار دەستم [لە مەلایەتی] هەڵگرت و بووم بە مامۆستای قوتابخانە دەوڵەتییەکان.»

بەم پێیە، پەیوەندیی مەحموودی لەگەڵ بۆکان دەردەکەوێ و باسی کتێبەکەشی لەم باسەدا جێی خۆیەتی. شێعرەکان ساکار و بێگرێوگۆڵ و نیشاندەری ئەوەن شاعیر بیرێکی ساکار و دوور لە ئاڵۆزیی ژیانی ئەمڕۆی هەبووە. لە سەرەتای چیرۆکەشێعری «مشکی نەترس»دا کە لە فارسییەوە وەریگێڕاوە، دەنووسێ: «بیر کەرەوە بیر، کە بیرکردنەوەیەک چاترە بۆت لە هەزار ساڵ عیبادەت کردن.» ئەمە، تەنانەت ئەگەر وتەی خۆشی نەبێ و لە قسەی زانا و بلیمەتێکی بێگانەشی وەرگرتبێ، کارێکی بوێرانە و ڕووناکبیرانەیە ئەویش بۆ مەلا و کەسایەتییەکی ئایینی کە لە بنەماڵەیەکی ئایینیش‌دا پەروەردە کرابێ.

کتێبەکە چەند شێعری فارسی و چیرۆک و پەخشانی نووسەر و بۆچوونی چەند شاعیر و نووسەری کوردی سەبارەت بە کارەکانی ئەوی گرتۆتەبەر.

وا هەیە لە باری بەڵگەنامەیی‌یەوە چەند لاپەڕەی کۆتایی کتێبەکە گەلێک گرنگ بن. لەو بەشەدا نموونەی دەسخەت و نامەی چەند مەلا و کەسایەتی ناوداری ناوچەی موکریان تۆمار کراوە: مامۆستایان هێمن، سەید کامیل ئیمامی (ئاوات)، مەلا خالید دەربەندی، مەلا هادی ئەفخەمزادە، مەلا عەلی ڕەببانی، مەلا عەبدوڵڵا مودەرریسی، مەلا محەممەد وەلزی، حاجی ڕەحمان‌ئاغای موهتەدی و مەلا برایم مەحموودی. بەڵگەنامەی دیکەی نێو کتێبەکە، چەند نموونە خەتی شاعیرن کە لەوپەڕی جوانی‌دا نووسراون و نموونەیەک لە خەتی «ئازاد»یش خراوەتە دوالاپەڕەوە، کە وێدەچێ هەمان ئازاد مەحموودی کوڕی شاعیر و ئامادەکاری کتێبەکە بێ؛ بێچووە مراوی مەلێی گەلێک باش زانیوە![1]

---

۱. محەممەدسەدیق مەحموودی، «وەنەوشە، سەرجەمی بەرهەمەکانی محەممەدسەدیق مەحموودی، شێعر و پەخشان ۱۳۳۷ تا ۱۳۵۸ دەگەڵ لێکدانەوە و بیروڕای شاعیران و نووسەران»، ئامادە کردنی ئازاد مەحموودی، چاپی ئیحسان، تاران ۱۳۸۸/ ۲۰۰۹.

یادی کاک ئەنوەر ئێرانزادە بەخێر بێ!

کاک ئەنوەری ئێرانزادە، پارێزەر و نووسەری کورد، ڕۆژی ٢٠١١/٦/١١ لە شاری تاران کۆچیدوایی کرد و ڕۆژی چوارشەممە ٢٠١١/٠٦/١٥ لە مەهاباد و گردی شاعیران و نووسەران ئەسپاردەی خاک کرا.

ئەوە بۆ من کە لە نزیکەوە دەمناسی، هەواڵێکی دڵتەزێن بوو. خۆشەویستیی ئەنوەر لای من لە چەند سەرەوە بوو: کەسایەتییەکی هەڵسووڕاوی کورد لە مەهاباد و تاران بوو؛ لە سەرەتای شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ی ئێراندا خۆی وەک کاندیدی پەرلەمانی ئێران پاڵاوتبوو: چەند بەرگ کتێبی بە فارسی نووسیبوو کە هەمووی لە پەیوەندیی کوردستان و کورددا بوون؛ دوای هەموو ئەوانەش، برای کاک ئەسعەدی جێگەی ڕێزم و کوڕی خەباتکار و شۆڕشگێڕێکی ناوداری ناوچەی بۆکان بوو.

نەمر عەبدوڵڵا ئێرانی، باوکی کاک ئەنوەر، لە ڕێبەرانی سەرەکیی ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ی شاری بۆکان دژ بە زوڵم و زۆری ئاغاکان بوو، کە دوابەدوای کودەتای ٢٨ی گەلاوێژی ئێران و دەسەڵاتسەندنەوەی شا و ئیرتیجاع، کەوتە بەر هێرشی ڕاستەوخۆی بابنۆکەرانی ئاغاواتی بۆکان و لە ترسی گیان، بۆکانی بەجێهێشت، لە مەهاباد گیرسایەوە و تا کۆتایی ژیانە پڕ لە شانازییەکەی (زستانی ساڵی١٣٥٥ی هەتاوی، ١٩٧٦ی زایینی) نەگەڕایەوە بۆکان.[١] نەمر میرزا حەمەڕەئووفی خەیات (ڕەئووفی مەلا حەسەن)، هاوکار و هاوسەنگەری خەباتی عەبدوڵڵا ئێرانی لە ساڵانی پێش کودەتای ٢٨ی گەلاوێژ، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا، نەمر عەبدوڵڵا ئێرانی وەک ئەندامی حیزبی دێموکراتی کوردستان لە بۆکان ناودەبا. لەو ساڵانەدا نەمر حاجی قاسمی کەریمی لە پەیوەندیی «جیبهەی میللی» و حیزبی ئێراندا بوو، بەڵام بەگوێرەی قسەکانی میرزا حەمەڕەئووف، ئەو و کاک عەبدوڵڵا ئێرانی سەر بە حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئەو دەم بوون.[٢]

---

١. ئەم زانیارییانە لە نووسراوەیەکی ڕێزدار ئەسعەدی ئێرانزادە، برای کاک ئەنوەر، وەرگیراوە، کە لە کتێبی «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا»ی کاک ڕەحمانی محەممەدیان، لاپەڕە١٤٧ تا ١٥٤دا چاپ کراوە.

٢. بیرەوەرییەکانی میرزا حەمەڕەئووف، لەلایەن کاک ئیسماعیل ئیسماعیلزادەوە ئامادە کراوە و هیوایە بەو زووانە لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکاندا بڵاوببنەوە.

دایکی کاک ئەنوەر، تووباخانمی ڕۆستەمپوور، هاوسەری دووهەمی عەبدوڵڵا ئێرانی، لە ساڵانی پێش کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژدا مودیر و مامۆستای یەکەم قوتابخانەی سەرەتایی کچانی بۆکان بوو. تووباخانم خوشکەزای نەمر عەزیز زەندی خەباتکار و کەسایەتیی سیاسی ناوچەی موکریانە، کە بنەماڵەیان لە گوندی «قالوێ زەندان»ی ناوچەی گەورکانی نێوان بۆکان و سەقز و سەردەشتەوە هاتبوونە مەهاباد. عەزیز زەندی هاوڕێ لەگەڵ غەفوور مەحموودیان بە دامەزرێنەری حیزبی «آزادیخواهان» لە مەهاباد (١٩٣٩ ـ ١٩٤١) دەناسرێ.[١] هەروەها ڕێزدار سەید محەممەدی سەمەدی لە لاپەڕە ١١٢ی کتێبی «تاریخ مهاباد»دا لە زمان ویلیام ئیگڵتۆنەوە عەزیز زەندی بە یەک لە بناغەدانەرانی کۆمەڵەی «ژ. ک» ناودەبا.[٢]

کاک ئەنوەری کوڕی ئەو دایک و باوکە و بەو خاڵوانەوە، هەر دەبووایە سەری لەنێو سەراندا بووایە، کە بوو. ئەنوەر جگە لە ئەرک و کاری پارێزەری، نووسەرێکی خۆشمرخیش بوو و کتێبی «تاقەدار»ەکەی لە ئێراندا ناوبانگێکی باشی دەرکرد. خوێنەر بە خوێندنەوەی کتێبەکە، هەست بە قەڵەمی بەهێز و توانای بەرزی نووسەر و لێهاتوویی سەرنجڕاکێشی بۆ پەروەردەکردنی گەڵاڵەی بنەمای سەرەکیی ڕۆماننووسی دەبا. ئەو پێچ و گرێ ئاڵۆزەی وا لە ڕۆمانەکەدا بە ڕووداوەکان دراوە، چاوی خوێنەری تامەزرۆ تا دوایین لاپەڕە، بە شوێن کارەساتەکەدا دەگێڕن و دەیخەنە هەوڵی دۆزینەوەی سەرەهەودای ڕووداوەکان، کارێک کە ڕۆمانەکانی ئاگاتا کریستی لەگەڵ خوێنەری دەکەن.

بەداخەوە من بەختی ئەوەم نەبووە ڕۆمانەکانی دیکە و ئەو چیرۆکی منداڵانەیە ببینم کە کاک ئەنوەر نووسیونی و بەگوێرەی هەواڵی کاک مەنووچێهر جیهانی لە ماڵپەڕی «پەیامنێر»دا، لە ئێران چاپ کراون.[٣]

هیوایە کەس‌وکاری نەمر کاک ئەنوەر دەسنووس و بەتایبەت کارە بڵاونەکراوەکانی بپارێزن و هەوڵی چاپ و بڵاوکردنیان بدەن.

یادی نەمر ئەنوەر ئێرانزادە بەخێر بێ!

---

١. بڕوانە: فریدون حکیم‌زاده، «ساوجبلاغ مکری (مهاباد) تاریخ تحولات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی مهاباد به روایت اسناد»، انتشارات رهرو، مهاباد ١٣٨٩/ ٢٠١٠، ص ٥٦ و ٨١.

٢. بڕوانە: سید محمد صمدی، «تاریخ مهاباد»، انتشارات رهرو، مهاباد ١٣٧٧/ ١٩٩٨، فارسی.

3.http://www. peyamner. com/details. aspx?l=1&id=236853.

ئەم کەسایەتییانەی بۆکانم چۆن دیون؟

«ئەوە ڕوانینی تاکەکەسیی خۆمە. هەوڵ دەدەم بیرەوەریی ڕاستەوخۆی خۆم لە هەندێک کەسایەتی ناسراوی سەردەمی ژیانم لە بۆکان و دواتریش لێرەدا بنووسمەوە. زانیارییەکانی من لەچاو ژیاننامەیەکی بەڕێوجێ گەلێک ناتەواوە و لێم ڕوونە خەڵکانی نزیک بەو کەسایەتییانە، زانیارییان دەیان قات زیاتر لە من هەیە. جا ئەگەر ئەو چەند دێڕانەی من ببنە هۆی ئەوەی کەسانی شارەزا دەست بدەنە قەڵەم و ژیاننامەی ئەو خەڵکانە بە تێروتەسەلی بنووسن ئەوا کارێکی مەزن کراوە و ئاواتی منیش هاتۆتە جێ. بەداخەوە من هەر ئەوەندەم پێیە کە دەینووسم!»

١ - ٣. قازی کاکەحەمەی بۆکان (قزڵجی)، سەیزادەی گەورە و مەلا سەدیقی قزڵجی

منداڵ بووم و هەمیشە لە گەڕەکی ماڵی خاڵم لەسەر «گۆلی مەردانبەگ»ی بۆکان لەگەڵ خاڵۆزاکانم دەخولامەوە و یاریم دەکرد. بۆ یاری کردن لەگەڵ ئەوان و منداڵانی دیکەی گەڕەک، زۆرجار دەچووینە حەوشی گەورەی ماڵی «مامەقازی». ئێمەش وەک خەڵکی دیکەی بۆکان، «قازی کاکەحەمەی قزڵجی»مان هەر بە «مامەقازی» بانگ دەکرد وەک چۆن «سەیزادەی گەورە»ی دایکی مامەقازیمان بە «دایەسەیزادە» ناودەبرد.

سەیزادەی گەورە لە سەیدەکانی زەمبیل، هاوسەری مەلا محەممەدحەسەنی قزڵجی و خوشکی حاجی بابەشێخی سەیادەت بوو، ئەرکێکی زۆری بۆ کچان و ژنانی بۆکان دەکێشا هەر لە وەعز و نەسیحەتەوە تا دەرسگوتنەوە و خوێندەوارکردنیان، ئەویش لە سەردەمێکدا کە هێشتا قوتابخانەی فەرمی بۆ کچان لە شاردا نەبوو. دایکم لای سەیزادەی گەورە ئەلفوبێ و دەرسی قورئانی خوێندبوو و گەرچی دواتر لە بیری چووبوونەوە، بەڵام هەمیشە باسی ئەو خوێندنەی لای سەیزادەی گەورەی دەکرد و وەک ئەولیا و ڕێبەرانی ئایینی ناوی دەبرد و ئەوپەڕی ڕێزی لێدەگرت. دیار بوو سەیزادەخانم هەروا لەخۆوە نەببووە «گەورە»ی لای خەڵک و ئەم ناسناوە بنەمای عەینی هەبوو. دایکم باسی میهرەبانی و دڵسۆزی و زمانخۆشیی سەیزادەی

گەورەی لەگەڵ خۆی و کچانی دیکەی شـار دەکرد و هەر لەو دەمانەوە سـەیزادەی گەورە بۆ منیش کەسایەتییەکی مەزن بوو و ناوی تا ئەمڕۆش لە زەینمدا ماوە.

مامەقازی کە لە ساڵی ١٢٧٩ی هەتاوی (١٩٠٠ی زایینی) لە بۆکان لەدایک ببوو؛ شاعیر، ئیمامی جەماعەتی مزگەوتی بۆکان، سەردەفتەری دەفتەری ئەسنادی ڕەسمی شـارەکە، ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک» و پاشـان لە سـەردەمی کۆماری کوردسـتاندا بەرپرسی لقی حیزبی دێموکراتی کوردستان لە بۆکان بوو. دوو شێعری شینگێڕیی بۆ کۆچی‌دوایی نەمر سەیفولقوزاتی قازی گوتبوو، کە یەکیان کاک جەعفەری قزڵجی لە گۆڤاری «سروە»ی چاپی ورمێ‌دا بڵاوی کردەوە و ئەویتریشیان من لە کەشکۆڵی مەلا بابەوەیسـی‌دا دۆزیمەوە و سێ‌چوار ساڵێک پێش ئێستا لە گۆڤاری «مەهاباد»دا بڵاوم کردەوە.

دوای هەرەسـی کۆمـاری کوردسـتان، مامەقـازی لەگەڵ مەلا سـەدیقی کوڕی‌دا (مەلا سەدیقەگڕوێ) چووبوونە باشووری کوردستان و ماوەی ٩ ساڵ لە ماڵی نەمر شێخ مەحموودی مەلیک و شێخ لەتیفی کوڕی مابوونەوە.

مـەلا سـەدیقی قزڵجـی کـوڕی مامەقازی بوو و لە باشـووری کوردسـتان ناوی خـوازراوەی «مەلا شـەریف»ی بۆ خۆی هەڵبژاردبـوو،[١] بەڵام نازانم ناوی مامەقازی لەوێ چی بووە، گوایە شیخی بەردەقارەمان مامەقازیی بە «مامۆستا» بانگ کردووە.

دیـارە مـن ئەمانەم هەر بیسـتبوو و هیچـم بەچاوی خۆم نەدیبـوو لەبەروەی لە سـەردەمی کۆماردا دوو سـاڵم زیاتر تەمەن نەبوو، بەڵام گەڕانەوەی هەردووکیانم بـاش لـە بیرە، بـە کۆڵانەکەدا ڕاماندەکرد و دەمانگوت مامەقـازی هاتەوە، مامەقازی هاتەوە!

دیارە هەموومان دەزانین کاتێ مامۆستا هەژار لە بەرەو موکریاندا دەنووسێ:

١. ئـەم مـەلا سـەدیقە جیاوازە لە مەلا سـەدیقێکی دیکە کە ئەویش هـەر قزڵجی و لە هەمان بنەماڵـە بـوو. ئەمیـان زاوای مامۆسـتا شـێخ حەسـەنی کازمـی و لێخـوڕی ئامبوڵانسـی نەخۆشـخانەی شێروخورشـیدی بۆکان بوو و لە شـەڕەکانی نێو شـاری بۆکان و لە کاتی ڕاگواسـتنی بریندارادا، بەبێ تاوانی شـەهید کرا. مەلا سـەدیق خۆشەویسـتی هەموو خەڵکی شار بوو و هیچ پەیوەندییەکی بە هیچ لایەنێکی ئەو شەڕانەوە نەبوو، هەر بۆیەش کوژرانی خەسارێکی گەورە بوو. یادی بەخێر بێ!

«ئەمجەد» و «قازی»، «مەلا ڕیشی حەسار»
کێ بەداخ و کوڵە بۆ ڕەنجی خەسار؟،
نیازی لە «قازی»، هەر قازی کاکەحەمەیە.

ئەوەشم لە بیرە چەند ساڵ دواتر کاتێ کە مامەقازی کۆچی‌دوایی کرد (١٣٣٨/٦/١٧ ١٩٥٩/٩/٨)، قوتابخانەکانی بۆکان بۆ ماوەی ڕۆژێک داخران، بەڵام ئاگام لە ئیداراتی دەوڵەتی نییە داخران یان نا.[1]

١. بەشێک لەو زانیارییانەم لە وتارێکی ڕێزدار جەعفەری قزڵجی وەرگرت کە چەند ساڵ پێش ئێستا لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکاندا بڵاوبۆوە و بەشێکی دیکەشیم لە ڕێزدار موحسین قزڵجی پرسی، بەڵام بابەتی سەرەکی و هەواڵی سەبارەت بە مەلا سدیق لە پەڕاوێزی سەرەوەدا، هەر بیرەوەریی و بۆچوونی خۆمن. سپاسی مامۆستا جەعفەر و کاک موحسینی بەڕێز دەکەم.

٤. مامۆستا حەسەنی قزڵجی

من مامۆستا مەلا حەسەنم دوای گەڕانەوە لە هەندەران لە ساڵی ١٣٥٨ (١٩٧٩)دا لە بۆکان بینی. هیچ زانیارییەکم سەبارەت بە ژیانی سەردەمی پێشتر، واتە ساڵانی پێش کۆماری کوردستانی مامۆستا نییە ئەوەندە نەبێ کە وەک هەموو کەسی دیکە دەزانم لە ماوەی تەمەنی کۆمار و ساڵانی پێش ئەودا، ئەندامی کۆمەڵەی «ژ. ک» و پاشان حیزبی دێموکراتی کوردستان، سەرپەرشتی چاپخانەی بۆکان و سەرنووسەری گۆڤاری هەڵاڵەی چاپی بۆکان بووە،[١] دوای هەرەسی کۆمار پەڕیوەی باشوور بووە و ساڵانێک لە ماڵی شێخ لەتیفی شیخ مەحموود ژیاوە و ساڵانێکی دیکەش لە کوردستان و بەغدا لەگەڵ مامۆستایان هەژار و زەبیحی پێکەوە ژیاون و درەنگتر چۆتە ئوروپای ڕۆژهەڵات و لە بولغاریا ئەرکی نووسەری، وەرگێڕی و وێژەریی ڕادیۆی کوردی «پیک ایران»ی حیزبی توودەی ئێرانی لەسەر شان بووە؛ ئینجا دوای شۆڕشی گەلانی ئێران لە ساڵی ١٣٥٧دا گەڕاوەتەوە بۆکان و دوای چەند مانگێک چۆتە تاران و هەر لەوێش گیراوە و لە زیندانی ئێڤین شەهید کراوە.

کاتێ مامۆستا دوای ٣٣ ساڵ ئاوارەیی وڵاتان، لە بولغاریاوە گەڕایەوە بۆکان، لە ماڵی یەک لە ئامۆزاکانی خۆی دادەنیشت و هەر لەوێش پێشوازیی لە میوانان دەکرد. ئەو ڕۆژەی وا بۆ بەخێرهێنانەوەی چوومە خزمەتی، قاوەڵتوونێک بوو. بەختی من، لەو سەعاتەدا میوان کەم بوو و گەلێکی قسە بۆ کردم و وەڵامی پرسیارەکانمی دایەوە. پاشان فەرمووی مەڕۆ، بۆ نانی نیوەڕۆ بمێنەوە میوانم دێ، گوتم بەسەر چاوان. زۆری پێنەچوو کاک سەلاحوددینی موهتەدی و کاک محەممەدی برای و

١. دەفتەری چاپخانە و گۆڤارەکە لەسەر حەوزەگەورە و ڕووبەڕووی خورێنک بووە. بە تەنیشت چاپخانەکەوە چاپخانەی حەمەحوسێنی خاتسافیە (ڕەوشەنفکر) بووە. دواتر لەو شوێنەدا کارگەی قەندی حاجی قاسمی کەریمی دانرا کە لە ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢دا ئاغاکانی بۆکان بەستیان و حاجی قاسمیش پەرەوازەی باشووری کوردستان بوو. دواتر بینایەی تازەی لێ دروستکرا و دەرمانخانەی مورادی و دووکانی ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنفرۆشی عەلی حەڵەبی لە قاتی سەر زەوی و مەیخانە سەید حەمەدەمینی کەریمیش لە ژێرخانەکەی داندرا.

چەند کەسی دیکەی ماڵی ئاغاکان هاتن، وا بزانم نەمر محەممەدی ئێلخانیزادەشیان لەگەڵ بوو.

ماموستا لە نێو قسەکانیدا فەرمووی بۆ سبەی بانگ کراوم بچم بۆ مەهاباد بڕیارە «کۆڕی زانیاریی کوردی» لە مەهاباد بکرێتەوە. کۆڕی زانیاری خەریک بوو بە دەستپێشخەریی حیزبی دێموکراتی کوردستان دەست بەکار بێ. دوای نیوەڕۆی ئەو ڕۆژە، کاتێ لە خزمەت ماموستاوە چوومەوە ماڵێ، دەعوەتنامەی کۆڕ گەیشتە دەستی منیش و ڕۆژی دوایی چووم بۆ مەهاباد بۆ بەشداری کردن. کەسی دیکەم نەدیت لە بۆکانەوە هاتبێتن، جا دەعوەت نەکرابوون یا کرابوون و نەهاتبوون، نازانم.

پاشان کۆڕی زانیاری، سیمینارێکی بۆ دانانی کتێبی پۆلی یەکەمی قوتابخانە بە زمانی کوردی بەڕێوەبرد. لە بۆکانەوە چوار کەس تێیدا بەشدار بوون کە یەکیان من بووم. هەر چوار کەس چەند ڕۆژێک کارمان لەسەر کرد و لە ڕۆژی سیمینارەکەدا من پێشنیارەکانی بۆکانم خوێندەوە. دواتر لە دانانی کتێبەکەشدا بەشداریم کرد کە تا هەڵگیرسانی شەڕ لە سنە و پاوە درێژەی کێشا و پاشان وەستێنرا. دەزانم دواتریش شوێنی کارەکە گیرا و کتێبیش چاپ کرا، بەڵام ئیتر من لەو قۆناغەدا لەگەڵ نەبووم.

جارێکی دیکە لە تاران و لە دەفتەری حیزبی توودەی ئێران چاوم بە ماموستا کەوت. چوونم بۆ دەفتەری حیزب کارێکی نابەجێ و بیر لێنەکراوە بوو. لەگەڵ دوو کەسی کوردی ئەندامی فیدائییانی ئەکسەرییەت بووم، گوتیان با بچین بۆ دەفتەری حیزب و سلاوێک لە ماموستا قزلجی بکەین. من لە چاوپێکەوتن و سەردانی کەسان زۆر چێ نیم و ئەگەر مەجبوور نەبم ناچمە ماڵ یا شوێنی کاری خەڵک. ئەو ڕۆژە بێعەقڵیم کرد و چووم. ماموستا دیار بوو کاری هەبوو و هەندێک درەنگ هاتە لامان. نە قسەیەکی حیسابیمان بوو لەگەڵیدا بکەین و نە کارێک و نە بەرنامەیەک، هەر بۆیەش هەستمان کرد خەریکین بەردەستی دەگرین و کاروبارەکەی دەفەوتێنین، ئیتر کاتێ برادەرێکی کوردی توودەیی دەرگای کردەوە و لە کەلەبەری دەرگاکەوە سەیرێکی کردین و ڕۆیی، زانیمان دەبێ بڕۆین! ماڵاواییمان لە ماموستا کرد و ڕۆیشتین. بارانی گلەیی و گازندەی منیش بەسەر دوو برادەرەکەمدا باری، کە بۆچی

کاری وا ناپێویست و ناسیاسیمان کرد، بەڵام کارلەکار ترازابوو و ئەوانیش لە کارەکە خۆشحاڵ نەبوون. پاشانیش ئیدی تازە بە خزمەت مامۆستا نەگەیشتمەوە و سەرەنجام لە زیندانی کۆماری ئیسلامیدا شەهید کرا.

بەگوێرەی زانیاریی من، مامۆستا لە زیندانی ئێڤینی تاران کۆچیدوایی دەکا و لە شوێنێکی نادیار کە دوور نییە گۆڕستانی خاوەران لای مەیدانی خوراسانی تاران بێ دەنێژرێ، بەڵام گۆڕەکەی وەک هەزاران شەهیدی دیکەی دەستی کۆماری ئیسلامی، نادیارە و نازاندرێ کامەیە. بۆ ئەو شەهیدانە، کە ناحەزانی سیاسیی ڕژیمی ئێران بوون، نە کێل و بەردێک هەیە و نە نیشانەیەک. تەنانەت ئەوانەش کە پێشتر لەو شوێنە نێژرابوون و بنەماڵەکانیان کێلیان بۆ دانابوون، دێو و جرجی حکوومەت کێلەکانیان شکاندن و بەردەکانیشیان بردن!

یادی مامۆستامان وەک ئەو هەموو شەهیدانەی دیکەی ڕێگای ڕزگاری، بەخێر بێ!

٥. مامۆستا مەلا هادی ئەفخەمزادە و یەکەم بانگ‌کرانم بۆ ساواک

پێشتر باسم لە مەلا هادی ئەفخەمزادە کردووە و هۆکاری هێنانەوەی لێرەدا ڕووداوێکە کە لە پەیوەندیی ئەودایە و گەیشتە ئەنجامی بانگکرانی هەردوو لامان بۆ ساواکی شاری سەقز.

مامۆستا مەلا هادی کوڕی میرزا مەحموودی ئەفخەمە کە کاتب (مونشی)ی سەردار حەمەحوسێن‌خان و سەردار عەلی‌خانی سەردارموکری بوو. مەلا هادی زانایەکی ڕووناکبیر، مەلایەکی دەرس‌بێژ و کەسایەتییەکی دژی خورافات بوو، کە لە کۆمەڵگای ئایینی بۆکان و دەوروبەری‌دا بۆ ڕوونکردنەوەی زەینی خەڵکی سەردەم دەورێکی گرنگی بینی و گەلێک فەقێی تێگەیشتووی پەروەردە کرد.

ئێمە لەگەڵ مامۆستادا خزمایەتیمان هەبوو، ڕابیعەخانمی هاوسەری یەکەمی مامۆستا خوشکی باوکم بوو، بەڵام لە ڕووداوێکدا گیانی لە دەستدابوو و دادە ئامینە و کاکە ناسیح و دادە زێنەبی لێ بەجێمابوون. منداڵەکان لە گوندی «سەرا» دەژیان و جاروبارێک هاموشۆی ماڵی ئێمەیان لە بۆکان دەکرد، بەڵام مامۆستا خۆیم نەدی بێ بۆ ماڵمان. دوای مەرگی پوورم ژنی هێنابۆوە و لەویش چەند منداڵی خوێندەوار و زانای هەبوون.

یەکەم جار کە چوومە ماڵی مامۆستا ساڵی ١٣٤١ یا ٤٢ بوو. تازە ئیسلاحاتی ئەرزی دەستی پێکردبوو، ڕادیۆی کوردی هەبوو و ڕۆژنامەی کوردستانیش لە تاران دەردەچوو. من لە گوندی باغڵووجە، کە ئەو دەم لەسەر بۆکان بوو، مامۆستاییم دەکرد و ڕۆژنامەی کوردستانم دەخوێندەوە و لە ڕێگەی ئەوەوە فێری کوردی‌نووسین ببووم. کە چووم بۆ ماڵی مامۆستا، لەنێو کتێبەکانی‌دا ٤٠ ـ ٥٠ ژمارەیەکی ڕۆژنامەی «کوهستان»ی نەمر دوکتۆر «ئیسماعیل ئەردەڵان»م بینی کە ١٥ ساڵێک پێش ئەو کاتە لە تاران دەرچووبوو و پاشان وەستێنرابوو. تکام لێ‌کرد ئیجازەم بدا بەئەمانەت بیانبەم، فەرمووی باشە. بردم و لە باغڵووجەم دانان.

ع. ق. کە مامۆستا و هاوڕێی خۆم بوو، هاوکاریی ساواکی دەکرد و ڕاپۆرتی لە خەڵک و لە منیش دەدا، بەڵام من نەمدەزانی. جارێک هات بۆلام و ڕۆژنامەکانی بینی،

هەڵەم کرد پێم گوت لە کێم وەرگرتوون. بە ماوەیەکی کەم دوای ئەوە، مامۆستا بە کاک ناسیحی کوڕیدا گلەیی بۆ ناردبووم و گوتبووی بۆچی ڕۆژنامەکانی پیشانی خەڵکی خراپ داوە و بۆچی گوتوویەتی لە منی وەرگرتوون؟ وا منیان بانگ کردۆتە ساواکی سەقز و پرسیاری مەسەلەکەیان لێکردووم، منیش ناعیلاج گوتوومە بەڵێ هی من بوون و داومەتێ، بەڵام ژمارەکەیانم بە٢۴ ڕاگەیاندووە، جا ئەگەر ئەویان بانگ کرد با ڕاستییەکەی نەڵێ و ئەگەریش داوایان کرد ٢۴ ژمارەیان بداتێ، پاشماوەکەی بنێرێتەوە بۆ خۆم؛ زۆرتریش ئاگای لە خۆی بێ.

گەلێک خەجاڵەتی مامۆستا بوومەوە و ئەو دەم نەمدەزانی کێ ئەم ڕاپۆرتەی لێداوم، بەڵام دواتر بەڵگەی ڕوونم دەست کەوت و پێم زانی جەنابی سەید ع. ق. بووە. چەند ڕۆژێک دواتر کاک عەبدوڵڵای هەمزەیی خەڵکی بۆکان کە لە سەقز مامۆستایی دەکرد گوتی ئەمڕۆ لە ئیدارەی پەروەردەی سەقز بووم، سەرۆکی ئیدارە (ئاغای فەییازی) گوتوویەتی پێت بڵێم سبەی بەیانی بچی بۆ ساواکی سەقز کاریان پێتە. ماڵی وێرانم! سبەینێی ئەو ڕۆژە شاییمان هەبوو و کاکم ژنی دەهێنا!

چ کەردەن؟ نەدەکرا بە باوکم ڕابگەیەنم لەبەروەی پێی ناڕەحەت دەبوو و ڕۆژی شایی براش ناکرێ خۆت بشارییەوە! هەر چۆنێک بێ، حوکمی حاکم و مەرگی موفاجا! مەسەلەکەم بە کاکم ڕاگەیاند، زۆری پێناخۆش بوو و بەیانی ڕۆژی دواتر بەبێ ئاگاداریی دایک و باوک چووم بۆ سەقز و گەیشتمە ساواک. ماوەیەک لە ژوورێکی تەنیا دایاننام. یەکەم جارم بوو دەچوومە ساواک. پاشان بردیانمە لای سەرهەنگ مونشی سەرۆکی ئیدارەکە. ناویم بیستبوو و دەیانگوت سنەییە و لەگەڵ کوڕانی حەمەدئاغای عەباسی ـ سمایلئاغا و ئەمیرئاغا ـ دۆستە، کە مامۆستا مەلا هادیش مەلای گوندەکەی ئەوان (سەرا) بوو.

سەرهەنگ مونشی گوتی تۆ ڕۆژنامەی چی دەخوێنییەوە، گوتم ئیتلاعات و کەیهان. گوتی هی قەدیمی چی؟ گوتم «کوهستان»م خوێندۆتەوە. گوتی لە کێت وەرگرتووە؟ گوتم لە مامۆستا مەلا هادی! گوتی ئەو شتانە بۆ دەخوێنییەوە و بۆچی خۆت تووشی گرفت دەکەی؟ برۆ جارێکی دیکە لەم کارانە مەکە و ڕۆژنامەکانیش بێنە بۆ ئێرە بیاندە بە ئێمە. گوتم باشە دەیانهێنم و مەرەخەس! دووسێ ڕۆژ دواتر

٢۴ ژمارەیانـم بەناتـەواوی برد بۆ ئەوان و پاشـماوەکەیانم بە کۆڵێک خەجاڵەتییەوە ناردەوە خزمەت مامۆستا.

جارێکـی دی برادەرێکـی خـۆم لـە بـۆکان ڕقـی لە هاوسـەرەکەی هەسـتابوو و سـێتەڵاقەی کردبـوو. لەگـەڵ برادەرێکـی هاوبەشـماندا هات و گوتـی قەلی وام لێ هەڵفڕیـوە و گرێـی کارەکـە بە مەلا هادی نەبێ بە کەس ناکرێتـەوە؛ مەلاکانی دیکە دەڵێن دەبێ بە جاشی بکەی، منیش نایکەم!

بـە سـێقۆڵی چووین بـۆ سـەرا و چووینە ماڵـی مامۆسـتا. فەرمـووی کارتان؟ برادەرەکەمان نەقڵ و حیکایەتی بۆ گێڕایەوە. لێی پرسی بۆ وات کرد؟ گوتی تووڕە ببـووم. گوتـی بەڵێـن دەدەی جارێکـی دیکـە وا لـە ژنەکەت تووڕە نەبـی و کاری وا دووپات نەکەیتەوە؟ گوتی بەڵی قوربان. گوتی دە برۆ ئەوە چاکم کردەوە!

برادەرەکەمـان بـاوەڕی نەدەکرد وا بەهاسـانی ڕزگاریی بووبێ. بە سـەربڵیندی گەڕاینەوە بۆکان!

مامۆستا مەلا هادیم گەلێک جاری دیکە بینی و جارێکیش لە تەورێز بە خزمەتی گەیشـتم لـە ماڵـی وا بزانـم کاک ناسـیحی کـوڕی. دوکتۆر حسـێنی خەلیقیش لەوێ بوو و پێکەوە باسوخواسی ئایین و سیاسەتی سەردەمیان دەکرد.

دواجارێک کە بە خزمەت مامۆستا گەیشتم، ماوەیەک پێش کۆچیدوایی و کاتێک بـوو کـە لـە جێگەدا کەوتبوو. لەگـەڵ دایکم چووینە خزمەتی، ڕێـزی زۆری لە دایکم گرت و لەبەری هەستا و لە ڕۆیشتنیشدا تا بەردەرگای ژوورەکە لەگەڵمان هات.

سـەرجەم ئـەوەی وا لە مامۆسـتا مـەلا هادیم لە بیـرە، دژایەتیکردنییەتی لەگەڵ خورافـات و بڕینـی داری چاکـی لە گوندێکـی ناوچەی فەیزوڵڵابەگـی و چاپی چەند نامیلکـەی ڕوونکەرەوە. کاک ناسـیحی کوڕی مامۆسـتا و پـوورزای من، لە تەورێز نەخۆش بوو تەلەفۆنی ئەحواڵپرسیم بۆ کرد و تکام لێکرد یەکدوو کتێب و نامیلکەی مامۆستام بۆ بنێرێتە لەندەن، بەڵێنیشی پێدام، بەڵام بەشوێنیدا ئەویش کۆچیدوایی کرد. یادی هەردووکیان بەخێر بێ!

٦، ٧، ٨. مامۆستا شێخ حەسەنی کازمی، سەید عەبدوڵڵا کازمی و سەیزادە تووبا کازمی

خەڵکی بۆکان مامۆستا مەلا شێخ حەسەنیان هەر بە «مامۆستا» بانگ دەکرد و منیش لێرەدا وا دەکەم. هۆکاری ئەم ناسناوە ئەم ڕاستییەیە کە مامۆستا بناغەدانەری فەرهەنگی بۆکان و ئاڵقەی پەیوەندیدەری پەروەردەی کۆن و نوێ لە شارەکە بوو. وەک مەلا لە مەکتەب دەرسی بە منداڵانی بۆکان گوتبۆوە و دوای کرانەوەی یەکەم قوتابخانەی ڕەسمیی دەوڵەتیی بۆکان لە ساڵی ١٣٠٧ (١٩٢٨)یش وەک «موعەللیم» دەرسی دەگوتەوە.

مامۆستا خاوەنی کەسایەتییەکی چەندلایەنە بوو: مەلا و خوێندەوار، لە بنەماڵەیەکی خۆشناو، خزمی نزیکی بنەماڵەی قزڵجی و تورجانیزادە و سەیادەت بوو کە هەموویان مەلا و عالم و ئەهلی مەعریفەت و تەریقەت و جێگەی ڕێزی خەڵک بوون.

مامۆستا بڕوایەکی لەبننەهاتووی بە پەروەردە و خوێندن هەبوو و هیچ شتێکی لە ژیانی مرۆڤدا لە ژوور ئەوەوە نەدەدی. هەر ئەوەش کردبوویە مرۆڤێکی یەکبوعدی، کە ڕۆحی ناسکی منداڵ و قوتابیی نەناسێ و وەک مەکینەیەک لەگەڵیان هەڵسوکەوت بکا. لێدان و شووڵکاری و فەلاقەی منداڵان، کاری ڕۆژانەی مامۆستا بوو و بەبێ هیچ گومانێک، نەبوو قوتابییەک کە ڕۆحی لە مامۆستا نەتۆقیبێ و بە بیستنی ناوی ئەو ترسی لە دڵ نەنیشتبێ.

هەندێک کەس لە سەردەمی ئەو و لە ترسی ئەو، قوتابخانەیان بەجێهێشت و چیتر درێژەیان بە خوێندن نەدا، بەڵام ئەوانە لەچاو ئەو سەدان و هەزاران قوتابییەی کە مامۆستا پێی گەیاندن و پەروەردەی کردن قەترە بە دەریا بوون.

ئێستا لە قوتابییەکانی سەردەمی مامۆستا، زۆر کەسمان ماوین و هەندێک کەس هەن کە مامۆستا بە توندوتیژی نواندن تاوانبار دەکەن. بە بۆچوونی من، مامۆستا شێخ حەسەن تاکێک نەبوو، دیاردەیەک بوو، ڕاست وەک هەموو دیاردەیەکی خاوەن یاسای کۆمەڵایەتی. ئەو لە پەروەردەی کۆن و حوجرەی فەقێیەتیدا دەرسی خوێندبوو و لە ماڵی خۆی لەسەر هەمان شێواز وانەی بە منداڵان گوتبۆوە. کاتێکیش

کـە بـۆ یەکـەم جـار قوتابخانـەی دەوڵەتیـی کـوڕان لـە بـۆکان کرایەوە، بەشـێوەی سروشتی، مامۆستا یەکەم کەس بوو بانگ بکرێتە قوتابخانە و بەبێ هیچ ڕاهێنان و کـۆرس و فێرکردنێـک وانـەی پێ بگوترێتـەوە. پەروەردەی ئەو دەمیـش تەنانەت لە قوتابخانـە فەرمییـە حکوومەتییـەکان‌دا بەشـی زۆری بە گوشـار و لێدان و سـزا و ئازاری جەستەیی منداڵ بەڕێوەدەبرا. مامۆستا ئەو پسپۆڕایەتییەی تێدابوو و هەموو ئـەو کارانـەی دەکـرد، بـەڵام هەمووی بـە ئامانجـی پێگەیاندن و خوێنـدەوار کردنی منداڵان کارێک کە بەڕاستی تێیدا سەرکەوتوو بوو.

مـن لـە قوتابخانەی پەهلەوی (یا شـاپوور؟) لە قەڵای سـەردار قوتابی مامۆسـتا بووم و لە پۆلی یەکەم‌دا دەرسـی پێ گوتبوومەوە، تا پۆلی شەشـەمی سـەرەتاییش «ناظـم»ی قوتابخانەکەمـان بوو و لە حەوش و حەسـار و داڵان بە دەورمانەوە بوو؛ هەروەها لە قوتابخانەی هاوینان‌دا لە حەوشـی ماڵیان یا لە باغەکەی خۆی لەسـەر ئاشـی خانـم (نزیـک دەبیرسـتانی کەمالـی ئێسـتا) دەرسـم لا خوێندبـوو. مامۆسـتا دۆسـتایەتیی زۆری لەگـەڵ بابـم هەبـوو و ڕۆژانە دوای داخرانی قوتابخانە لەسـەر کورسـییەک لەبەر دەم دووکانەکەی ئەو و چەند کەسـی دیکە دادەنیشـت و سەیری شـەقام و هاتوچۆی منداڵانی دەکرد؛ چەند سـاڵ دواتریش، کە من لە دەبیرسـتان، واتە لە دەرەوەی دەسەڵاتی ئەودا دەرسم دەخوێند، ماڵمان چووبووە گەڕەکی ئەوان لە خوار حەمامی کۆن و ببووینە هاوسای دیواربەدیواری ماڵی یەکتر. پەنجەرەیەکی ژووری دانیشتنی ماڵی مامۆستاش ڕاست لە نێو حەوشەکەمان‌دا بوو.

کاتێ کە لە ساڵی ١٣٤١دا لە گوندی باغڵووجە بوومە مامۆستا، چوومە خزمەتی، فەرمووی من لە حوجرەی مزگەوتی باغڵووجە دەرسـم خوێندووە و باسـی ئەوێی بـۆ کـردم. کاتێکیش نەخۆش بوو و لە جێگەدا کەوتبوو، چەند جار بۆ ئەحواڵپرسـی دەچوومە دەست ماچکردنی.

بنەماڵـەی مامۆسـتا هەر لە سـەیزادەخانمی هاوسـەرییەوە تا کـوڕ و کچەکانی، هـەرکام بـە شـێوەیەک لـە خزمەتکردنـی پـەروەردە و ئەخـلاق و دابونەریتـی کۆمەڵـگای بـۆکان‌دا دەوریـان بینیـوە و خەڵکـی شـارەکە قەرزداریانن، بـەڵام دوو کەسیان ڕاستەوخۆ مامۆستایەتییان کردووە و وانەیان بە منداڵان گوتۆتەوە:

یەکـەم، ڕێـزدار سـەید عەبدوڵـڵای کازمـی کوڕی مامۆسـتا شـێخ حەسـەن، کە مامۆسـتایەکی جێگـەی ڕێـز و خزمەتـکاری ڕاسـتەقینەی فەرهەنگ و پـەروەردەی شـارەکە بوو. مەند و لەسـەرخۆ و هێمن و بێفیز، لە دەبیرستان دەرسی بیرکاریی دەگوتەوە. من چەند ساڵێک شانازیی ئەوەم هەبوو خوێندکاری بم. ئاغای کازمی بۆ ماوەیەکیش بوو بە شـارەداری بۆکان. لە ماوەی تەمەنمدا کەم کەسـی دیکەم بینیوە وەک ئەو بەسوود، بێزیان، زەحمەتکێش و بێئیددیعا بێ.

دووهەم، بەڕێز سـەیزادە تووبای کازمی کچی گەورەی مامۆسـتا شێخ حەسەن، وەک دەرس‌بێـژ و مامۆسـتای منداڵانـی بۆکانـی (کچ و کـوڕ)، خزمەتێکی بەرچاوی بە خەڵکی شـارەکە کرد و جێگەی ڕێزی هەموو خەڵکی شـار بوو. سـەیزادە تووبا سـاڵانێکی زۆر دەرسـی بـە منداڵـە بۆکانـی گوتۆتـەوە و خوێنـدەواری کـردوون. بەختەوەرانـە ئەم کەسـایەتییە جێگەی ڕێزە ئێسـتا ماوە و لە بـۆکان دەژی. تەمەنی درێژ بێ.

ئـەوەش بەڵگەیەکـی کۆنی سـەبارەت بە ژیانی مامۆسـتا شـێخ حەسـەن. نامەی نێوەڕاسـتی مانگـی ٧ی سـاڵی ١٣٢٧ی هەتـاوی/ ١٩٤٨ی مامۆسـتا بـۆ ئیدارەی فەرهەنگی مەهاباد سـەبارەت بە شـێواوییەک کە لە فایلەکەی‌دا بووە و بۆتە هۆکار بۆ دواکەوتنی پایە و ڕوتبەکەی:

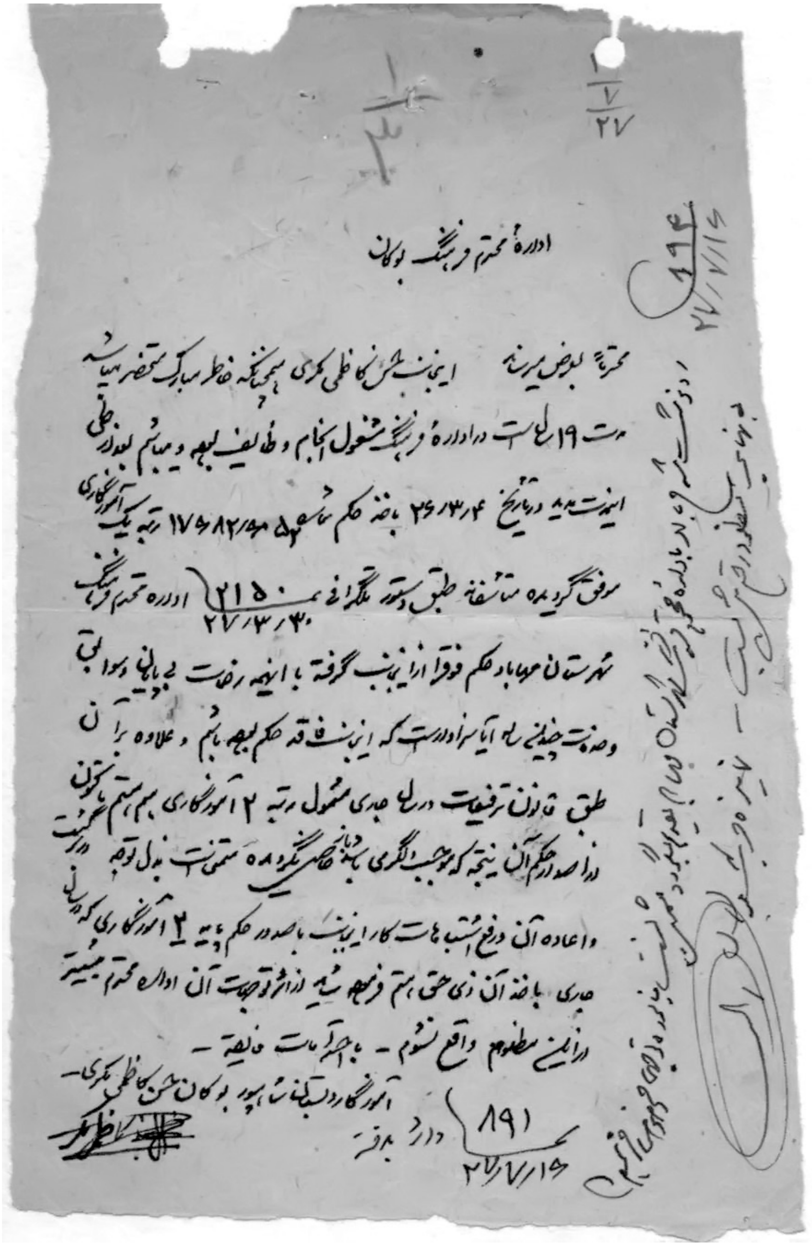

اداره محترم فرهنگ بوکان

محترماً بعرض میرساند اینجانب حسن کاظمی بکری همچنانکه خاطر مبارک مستحضر میباشد
مدت ۱۹ سال است در اداره فرهنگ مشغول انجام وظایف بوده و میباشم بعد از طی
این مدت مدید در تاریخ ۲۶/۳/۴ باخذ حکم شماره ۱۷۶۸۲/۵۳ رتبه یک آموزگاری
موفق گردیده متأسفانه طبق دستور تلگرافی ۲۱۵۰ – ۲۷/۳/۳۰ اداره محترم فرهنگ
شهرستان مهاباد حکم فوق را از اینجانب گرفته با اینهمه زحمات بی پایان و سوابق
و صداقت چندین ساله آیا سزاوار است که اینجانب فاقد حکم بوده باشم و علاوه بر آن
طبق قانون ترفیعات در سال جاری مشمول رتبه ۲ آموزگاری بوده هستم که در گذشته
در اصدار حکم آن نتیجه که موجب دلگرمی باشد حاصل نگردیده [illegible] بذل توجه
و اعاده آن در رفع مشتبهات کار اینجانب با صدور حکم رتبه ۲ آموزگاری که در سال
جاری باخذ آن ذیحق هستم فرمایند شاید در اثر توجهات آن اداره محترم بیشتر
در [illegible] واقع نشوم – با احترامات فائقه –

آموزگار دبستان شاهپور بوکان حسن کاظمی بکری –

۱۹۱ وارده دفتر ۲۷/۷/۱۶

٩. حاجی مەهدی شەیبانی

ئەوەندەی من بزانم «شــەیبانی» مامۆســتایەکی ئازەربایجانی بوو، کە ساڵی ١٣٠٧ و ســەرەتای دامەزرانــی ئیــدارەی فەرهەنگــی بــۆکان و کرانەوەی یەکــەم قوتابخانەی فەرمیــی بــۆکان، لــە بینایەکــی لە نزیــک قەپانی قاســمئاغا، وەک ســەرۆکی ئیدارەکە نێردرابووە بۆکان و هەر لە بۆکانیش ژنی هێنابوو.

شــەیبانی و مامۆستا شێخ حەسەن و چەند کەسێکی دیکەی وەک عەبدوڵلابەگی ئەیــووبزادە و عەبدوڵلای فەیزی و عەلی حەبیبزادە و عەلی زیایی و حەمەدبەگی ئەیــووبزادە و مــام میرەی دەربانی و کاک حەمەســاڵحی کوڕی، لــە بناغەدانەرانی فەرهەنگی ڕەسمی و پەروەردەی دەوڵەتی بوون لە بۆکان.

من باش ئاگاداری ســاڵانی ئیشوکاری شــەیبانی لە بۆکان نیم و لەوێ نەمبینیوە لەبــەروەی لــەو ســاڵانەدا نەهاتبوومــە جیهان! بەڵام دواتر کە ڕۆیشــت و ســاڵانێکی گەلێــک درەنگتــر بەســەری پیــری و خانەنشــینی لە تاران گیرســایەوە، لــەوێ بینیم. خاڵــم ـ نەمــر حاجــی حەمەڕەشــیدی محەممەدیــان ـ قوتابیی شــەیبانی ببوو و وەک ئەمەکــداری و پێزانــی، کاتــێ دەهاتــە تاران، لەوێ ســەری ماڵی شــەیبانی دەدا و لە بۆکانەوە دیاریی بۆ دەبرد.

لە ساڵی ١٣٤٢دا هاوڕێ لەگەڵ زۆرێک لە مامۆستایانی قوتابخانەکانی کوردستان، منیش کە ئەو دەم لە قوتابخانەی گوندی بوغدەکەندی، سەر بە شاری سەقز دەرسم دەگوتەوە، شــاربەدەر کرام و نێردرامە شــاری ئەراک لە ناوەندی ئێران. دوو ســاڵ دواتر ڕاگوێزرامە «شەهریڕەی»ی نزیک تاران.

لــەو ڕۆژانــەدا کە گەیشــتمە تاران و شــەهریڕەی، خاڵم لە تــاران بوو و هەوڵی دا ژوورێکــم بــۆ بەکرێ بگرێ. پێکەوە چووین بۆ ماڵی شــەیبانی لە کۆڵانێکی پشــت سینەما «مەیامی» لە مەیدانی فەوزیە (دواتر شەهناز و ئێستا ئیمام حوسێن!) لە تاران. شــەیبانی، ســەرەڕای پیری و نەخۆشــی، زۆر بەتێڕادیوی لەگەڵمان هات ســەردانی

چەند ئاژانس (وەکالە)ی ماڵ بەکرێدانمان کرد و چەند ژوورمان پێکەوە بینی، ئینجا لە خوار مەیدانی ناوبراو لە کۆڵانێکدا ژوورێکیان بۆ بەکرێ گرتم.

لەو ماڵەدا ماوەیەک ژیام و جاروبارە سەردانی ماڵی شەیبانیم دەکرد، جاری وا بوو خاڵم لە بۆکانەوە دیاری بۆ دەنارد، منیش بۆم دەبرد. کاتێ کە بابم لە بەهاری ١٣٤٦دا کۆچی‌دوایی کرد، من تەلەفۆنم نەبوو، خاڵم بە تەلەفۆن مەسەلەکەی بە شەیبانی، کە ئەو دەم ببووە حاجی، ڕاگەیاندبوو ئەویش هاتبووە ماڵەکەی من، بەڵام من لە ماڵ نەببووم، جا یادداشتێکی دانابوو کە خێرا تەلەفۆنی بۆ بکەم. کردم؛ گوتی دایکت نەخۆشە و دەسبەجێ بچۆوە بۆکان. زانیم مەسەلەی باوکمە کە شێرپەنجەی گورچیلەی هەبوو و چوومەوە بۆکان. ڕۆژی سێهەمی کۆچی‌دوایی باوکم بوو، لەگەڵ خاڵم و کاکمدا چووینە سەر خاکەکەی لە گۆڕستانی شار لە نزیک گومبەزی سەردار. یادی ئەو باوکە زەحمەتکێشە خێر و خۆشی نەدیتووەم بەخێر بێ!

دواتر هات‌وچۆم بۆ ماڵی شەیبانی هەر هەبوو. کوڕێک لە کوڕەکانی شاعیر بوو و شێعری فارسیی دەگوت. کاتێکیش کەوتمە زیندان و لە ئێڤینەوە بردیانم بۆ زیندانی قەسر، دوو کوڕی بچووکتری شەیبانیم لەوێ بینییەوە و لە چوونە دەرێم لە زیندانیش چوومە ماڵیان و هەواڵی کوڕەکانیانم بە شەیبانی و هاوسەرەکەی ڕاگەیاند. کاک عەبدوڵڵای موهتەدیش لە زیندان ئەو دوو برایەی دیتبوو.

لەبیرم نییە چ ساڵێک بوو، بەڵام وا هەیە بە دووسێ ساڵ دوای شۆڕشی ١٣٥٧ بوو، کە لە تاران لەگەڵ خاڵم چووینە پرسەی مردنی شەیبانی و بۆ نانی شێویش لەوێ ماینەوە. شەیبانی، بەدرێژەی ئەو ساڵانە بۆکانی لە بیر نەچووبۆوە و هەر باسی دەکرد و ناوی خەڵکەکەی دەبرد. جارێکیش کوڕە شاعیرەکەی بە جلوبەرگی کوردییەوە هاتبووە بۆکان و میوانی ماڵی خاڵم ببوو، دیارە دەبێ ناسیاوی کوردی دیکەشی لە سنە و سەقز یا مەهاباد هەبووبێ کە ئەو جلوبەرگەیان پێدابێ. کوڕەکانیشی لە زیندان ناسیاوی ناوی بۆکان بوون، بەڵام نە دیتبوویان نە هەستێکی تایبەتیان بۆی هەبوو. ئەوان هەموویان لە ژنی عەجەمی شەیبانی بوون و ئەوەندەی بزانم لە ژنە بۆکانییەکەی منداڵی نەبوو.

١٠. مامۆستا محەممەدی نووری

محەممەدی نووری لە سەردەمی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) وەک میرزا و کاتبی ئاغاواتی گەورکایەتی ئیشی دەکرد و بەناوی «عەتری گلۆلانی»یەوە شێعری لە ڕۆژنامەی کوردستانی سەردەمی کۆماردا بڵاودەبۆوە. باسی ئەو سەردەمانە لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا کراوە. دواتر هەواڵێکی ئەوتۆ نە لە عەتری و نە لە نووری نەدەبیسترا تا ئەوەی سەردەمی ئیسلاحاتی ئەرزی سەردەمی شا گەیشت.

لەساڵانی ١٣٤١ و دواتری ئێراندا، مەسەلەی دابەشکردنی زەویی ئاغاوات بەسەر جووتیاران گۆڕانکارییەکی زۆری لە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی وڵاتدا پێکهێنابوو و باڵانسی هێزە سوننەتییەکانی کۆمەڵگا تێکچووبوو. خەڵک دەیانوێرا قسە بکەن و لە ئاغاوات و زەبروزەنگیان، کە لە ناوچەیەکی وەک بۆکان لە هەڕەشەی گرتن و لێدانی ساواکیش زیاتر بوو، نەترسن.

لەو سەردەمانەدا، دوو کەس لە بۆکان ناویان دەرکرد: نەمران محەممەدی نووری و محەممەدی ئەفخەمی، کە هەردووکیان لە دەوروبەری گوندی وشتەپە و داشبەندی موڵکی ئاغاواتی عەلیار دەژیان. ئەوان بە لەخۆبوردوویی‌یەکی زۆرەوە دژ بە ئاغاکانی بۆکان و ناوچەکە دەوەستان و لە کۆبوونەوە و خۆپیشاندانەکانی وەرزێراندا وتاریان دژ بە ئاغاوات دەدا، ئەوەش نە کارێکی هاسان بوو و نە بێ‌مەترسی.

دژایەتیی ئاغاکان لەو بڕگەیەدا سکەیەکی دووڕوو بوو و ڕووەکەی دیکەی لایەنگریی لە شا و ڕژیمی ئێران بوو کە ئاڵای دابەشکردنی زەوی‌وزاری ئاغاواتی هەڵگرتبوو و خەڵکەکە، جیا لە ڕووناکبیرانی چەپ، بەگشتی یا لە بەرەی ئاغاواتدا وەستابوون و داکۆکییان لە ئیرتیجاع و فیئۆدالیزم دەکرد یا بەرەو حکوومەتی شاکشابوون و بە شان و باڵی ئەوانیاندا هەڵدەگوت.

لە بۆکان، کە شارەکەشی وەک گوندەکان بەدەست ئاغاواتەوە بوو، خوێندەوار و ڕووناکبیر و شاعیر و نووسەرانیش لە دژایەتی‌کردنی ئاغاواتدا بەرەو لایەنگریی

ڕژیم کشابوون و لەچاو شارێکی وەک مەهاباد یا سەقز، شاپەرستی زۆری لێهەڵکەوتبوو. بۆ نموونە کاکم عومەری سوڵتانی (وەفا) کە دوای کودەتای ٢٨ی گەلاوێژ لەلایەن ئاغاکانی بۆکانەوە گیرابوو و لە سابڵاغ خرابووە زیندانی شارەبانییەوە، دوژمنایەتییەکی دوور لە ئاشتبوونەوەی لەگەڵ ئاغاکان و سیستەمی فێئۆداڵیدا هەبوو و هەر لە سەرەتای مەسەلەی ئیسلاحاتی ئەرزییەوە بە شان و باڵی شا و ئیسلاحاتی ئەرزیدا هەڵدەگوت و دژ بە ئاغاکان چووبووە سەنگەری قەڵەمەوە.

کاکم تەنیا نەبوو و مامۆستایان عەباسی حەقیقی، محەممەدی نووری و برایمی ئەفخەمیش کە شاعیر بوون و هاتوچۆی دووکانی کاکمیان دەکرد، هەڵوێستی کەموزۆر هاوشێوەیان هەبوو و لە کۆبوونەوەکاندا شێعریان بەسەر شا و ئیسلاحاتی ئەرزیدا دەگوت.

دوای دەرکەوتنی خەسڵەتی چینایەتیی ڕژیمی شا، هەرکام لەو کەسانە وەک خەڵکانی دیکەی ئێران، لە قۆناغێکدا کشانە دواوە و پشتگیریی ڕژیمیان وەستاند و تەنانەت پشتیان تێکرد، بەڵام نووری لەسەر ئەو ڕێبازە مایەوە و بوو بە نوێنەری بۆکان لە پەرلەمانی ئێران.

من مامۆستا محەممەدی نووریم لە گەلێک دەرفەتدا بینیبوو، بەڵام یەک ڕووداوم هەرگیز لە بیر ناچێ. نووری بە وەفاداریی زۆر بۆ ڕژیمی شا ناسرا بوو و ئێمەی چەپ خۆشمان نەدەویست، بەڵام هەر ئەو کەسە بەڕواڵەت شادۆستە، کاتێ من لە زیندان ئازاد کرام و پێش گەڕانەوەی بۆکانم، لە هوتێلی شەڕافەت لە شەقامی ناسرخوسرەوی خوار تۆپخانەی تاران لە خزمەت خاڵمدا ـ حاجی حەمەڕەشیدی محەممەدیان ـ بووم کە ئەو کاتە لە تاران بوو. شەوی دووهەمی ئازادبوونم مامۆستا هاتە هوتێلەکە. دیارە هاتنەکەی بۆ لای خاڵم بوو، بەڵام دەشیزانی من لەوێم و تازە لە زیندان ئازاد کراوم. گەرچی ئەو شەوە باسێکی جیددیی سیاسی نەهاتە گۆڕێ، بەڵام دەریخست کە لە دڵەوە لەگەڵ ڕژیم نییە و مەترسییەکی وەک بینینی منی بۆخۆی کڕی کە هەرگیز چاوەڕوانم نەدەکرد و بۆ پاراستنی ئەو، تا

ڕووخانـی ڕژێمـی شـا، هەرگیز لای هیچ کەسـێک جگە لـە هاوڕێیانـی نزیکی خۆم، باسی سەردانەکەیم نەکرد.

بە قەدرایی سێچوار ساڵێک پاش ئەوە بوو، کە ڕژێمی شا لە گرێژەنە چوو و لە پەرلەمانی ئێرانیش هەندێک نوێنەر دژ بەحکوومەت وەستان و هاتنە ڕیزی خەڵکەوە. نـووری، کـە لـە قۆناغەکانی دیکـەی ژیانیدا هـەل و دەرفەتەکانی باش ناسـیبوو و باشـیش جووڵابۆوە، لەم بڕگەیەدا تووشـی هەڵە هات، خۆی لەبەرەی شـا و ڕژیمە شلوشـەوێقەکەدا هێشـتەوە و نامەیەکی نووسـی و لە ڕۆژنامەی ئیتلاعاتدا چاپی کـرد. لـە نامەکـەدا داوای کردبـوو نوێنەرانـی مەجلیسـی شـوورا چەکیـان بدرێتـی بـۆ ئـەوەی دژ بـە ڕاپەڕیـوان داکۆکـی لـە خۆیـان بکـەن. مـن کۆپیی ئـەو نامەیە و نوسـخەی لاپەڕەی ڕۆژنامەکەم لەلایە، بەڵام بۆ ڕێزگرتن لە کەسـایەتیی مامۆسـتا بڵاوی ناکەمەوە. دەزانم بەدەسـت خەڵکانی دیکەشـەوە هەیە با ئەوان بیکەن. باسـی مەسەلەکەش بۆیە دەکەم کە نووسەرێکی بەڕێز چەند مانگ پێش ئێستا لە وتارێکی سەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان ئاماژەی پێکردبوو و لە بنی کوولەکەی دابوو.

هـەر چۆنێـک بێ، نـووری ئەو هەڵەیەی کرد و زیانەکەشـی بینی. هەموو ماوەی ژیانـی دوای ئـەو ڕووداوەشـی لـە بێدەنگـی یـا کـەم دەنگـیدا مایـەوە و تووشـی چەرمەسـەرییەکی زۆر هات، کە لە بیرەوەرییەکانیدا ڕەنگیان داوەتەوە. لە سـاڵانی کۆتایـی ژیانـیدا، محەممـەدی نووری گەڕابۆوە سـەر ڕێبازە کۆنەکەی سـەردەمی کۆمار و کوردایەتی دەکرد، واتە ببوویەوە عەتریی گلۆڵانییەکەی سەردەمی کۆماری کوردستان و هەر ئەوەشی لێدەکاڵایەوە. یادی بەخێر بێ!

١١ - ١٢. نەمران حاجی قاسم کەریمی و میرزا حسێنی برای

حاجی قاسم کەریمی قارەمانی ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ی بۆکان دژ بە ئاغاکان یەک لە دەوڵەمەندترین و دەسەڵاتدارترین کەسانی نێو شاری بۆکان بوو. من دژایەتیی ئەو و هەندێک لە بازرگان و دووکاندارانی بۆکان لەگەڵ ئاغاکان، وەک دژایەتیی سەرمایەداریی تازە سەرهەڵداوی شار لەگەڵ فێئۆداڵیزمی ڕەگ و ڕیشە داکوتاوی ناوچەکە دەبینم؛ فێئۆداڵیزمی پشتئەستوور بە هێزی سپایی عەشیرەتەکان. بۆیەش دەڵێم عەشیرەت، کە ئاغاواتی بەری دێبوکری بە کەڵک وەرگرتن لەو هێزە دەستەمۆ و شەڕکەرە دەیانتوانی و توانیشیان بەگژ ڕاپەڕیوانی شاردا بچنەوە لە حاڵێکدا ئاغاواتی بەری ڕۆژهەڵاتی شار، واتە فەیزوڵڵابەگییەکان کە عەشیرەتیان لە پشت نەبوو، نەیانتوانی لە بەرانبەر ڕاپەڕینی گوندنشینەکاندا، کە هاوکات و هاوتەریبی ڕاپەڕینەکەی بۆکان بوو، خۆڕابگرن و لە هەندێک گوندی وەک ئاڵبلاغ و گۆل و یەکشەوە و جامەرد و تیکانتەپە تووشی شکان و هەڵاتن و چۆڵ کردنی ماڵ هاتن و ئەگەر کۆدەتای ٢٨ی گەلاوێژ و گەڕانەوەی حوکمی شایەتی بە هانایانەوە نەهاتایە، وا هەبوو لە گوندەکانی دیکەش مەیدانیان پێ چۆڵ بکرایە.

سەرمایەداریی لاوازی شاری بۆکان کە تازە خەریکی دارەدارە بوو، دەبوو ایە هەندێک کۆسپ لەسەر ڕێگەی خۆی لابەرێ و هەندێک نەزمی دامەزراوی فێئۆداڵی تێکبدا. گەورەترین گرێپووچکەیەک کە لەو سەردەمانەدا کێشەی ئاغاوات و دووکاندارانی شاری بۆکان چەقی لەسەر بەستبوو، کێشەی مافی خاوەنایەتیی مڵک بە ماڵ و دووکان و باغ و زەوییەوە بوو. خاوەنمڵک، واتە ئاغاکانی بۆکان لە سەردارەکانەوە تا پەناهی و ئێلخانیزادەکان مافی عەرسە، واتە تاپۆی مڵکەکانیان لە دەستی خۆیاندا هێشتبۆوە و خەڵکەکە تەنیا خاوەنی ئەعیانی، واتە چوارچێوەی دروستکراوی سەر زەوییەکە بوون. بەو پێیە، ئاغاکان دەیانتوانی لە هەموو قۆناغێکدا داوای خاوەنایەتیی عەرسە بکەنەوە و

خەڵکەکە لەسەر ماڵ و دووکانیان وەدەربنێن.

ئەم بارودۆخە لە هەلومەرجی پەرەئەستێنی سەرمایەدا جێگەی قبووڵ نییە و سەرمایەدار بۆ گەشە پێدان بە کەسبوکار و بازرگانیی خۆی پێویستی بە قایم بوونی زەویی ژێر پێی خۆی هەیە بۆ ئەوەی دڵنیا بێ کە ئەگەر هات و کاسبییەکەی سەرکەوتوو بوو، ئیتر کەس نەبێ لە دەستی دەربهێنێ و لەسەر ملک و ماڵەکەی دەری‌بکا.

کێشەی عەرسەی ملکەکانی بۆکان کێشەیەکی کۆنی چارەسەرنەکراو بوو کە لە پەناهیی وەک خاوەنی پێشووی بۆکانەوە بۆ خاوەنە تازەکانی، واتە بنەماڵەی ئێلخانی‌زادەو موهتەدی، مایەوە و لە بڕگەی ساڵی ١٣٣٢ و حکوومەتی میللیی دوکتۆر موسەددیق‌دا وەک بورکانێک تەقییەوە. خەڵکی شار، کە کێشەیان لەگەڵ ئاغاکان کۆن کەوتبوو، لەژێر کارتێکەریی بەرنامەی چاکسازیی جیبهەی میللی و دوکتۆر موسەددیق‌دا کە مافی ئاغاوات و خاوەن‌ملکی گوندەکانیان لە چوارچێوەی «دەودوو»دا بەربەست دەکرد و دروشمی داکۆکییەکی ڕێژەیی‌یان لە مافی ڕەعیەت هەڵگرتبوو، دەرەتانێکی زیاتریان بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لە ئاغاکان بۆ ڕەخسا و بە ڕێبەرایەتیی کەسانی وەک حاجی قاسم کەریمی، عەلی میرەبەگ، عەبدوڵڵا ئێرانی و میرزا حەمەڕەئووفی خەیات (حافظ القرآن) دژ بە ئاغاکان ڕاپەڕین.

لێرەدا بڕیار نییە مێژووی ئەو ڕووداوانە بنووسم. چۆنییەتیی ڕاپەڕینەکە لە کتێبی بەڵگەنامەیی کاک ڕەحمان محەممەدیان بەناوی «بۆکان لە مێژوودا» ڕەنگی داوەتەوە و خوێنەر دەتوانێ بۆ زانیاریی زیاتر سەیری ئەو سەرچاوەیە بکا.[١] ئەوەی جێگەی باسی ئەم وتارانەیە بیرەوەریی شەخسی منە لە کەسایەتییەکان.

من «کارخانەی قەند»، واتە ئەو کارگایەم لە بیرە کە حاجی قاسم خاوەنی بوو و نیوەڕویان و ئێواران بۆ مەرەخەس بوونی کرێکارەکان ئاژیرێکی دوورودرێژ لێ‌دەدرا کە تا فاسیلەیەکی زۆر دەبیسترا. نازانم کارگاکە چەند کرێکاری هەبوو،

١. بڕوانە: ڕەحمان محەممەدیان، «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا کۆمەڵەی ٨١ بەڵگەنامە»، پەخشانگای کۆڵەپشتی، تاران ١٣٨٩، ل٨٩ تا ١٦٣.

بەڵام شوێنەکەی هەر ئەو شوێنەی سەر حەوزەگەورە و ڕووبەڕووی «خورێنک» بوو کە دواتر بوو بە شوێنی دەرمانخانەی مورادی و دووکانی عەلی حەڵەبی و ڕێستورانی سەید حەمەدەمینی کەریمی.

حاجی قاسم بە پشت کارگاکەوە لەسەر کۆڵانی ماڵی مامۆستا شێخ حەسەن و دیواربەدیواری ماڵی سەید عەبدوڵڵای کازمی ماڵێکی دووقاتی دروستکردبوو، کە لەلای سەرەوەی بینایەکە سەعاتێکی گەورە لەنێو دیوارەکەی نەسب کرابوو و کاری دەکرد. چەند میتر ئەولاتر، لەوبەری کۆڵانەکە و نزیک بە حەمامی کۆنیش دەستەیەک خانووبەرەی هەبوو. ئەوانە لەلایەک، لەلایەکی ترەوە لە کتێبەکەی کاک ڕەحماندا (بڕواننە پەراوێزی ئەم وتارە) گوتراوە لەو ساڵانەدا کە مووسایییەکان بۆکانیان بەجێهێشت و بەرەو ئیسرائیل وەڕێکەوتن (١٣٢٨ ـ ٢٩ی هـ/ ١٩٤٨ی ز)، باس لە فرۆشرانی ماڵی جوولەکەیەک بە حاجی قاسم و حاجی بایزی ئیسماعیلی کراوە (بە شەریکایەتیی هەردوو لا).

بەو حیسابانەدا دەزانرێ کە حاجی قاسم کەسێکی دەوڵەمەند و دەسەڵاتداری نێوشار بووە و ئەو ئازادییانەی بازرگانی و سەقامگیریی سیاسی و ئابووریی نێوشاری بۆ گرنگ بووە. ئاغاکانی بۆکان دوای سەرکەوتنی کۆدەتای نگریسی ٢٨ی گەلاوێژ کاتێک خانوو و کارگای حاجی قاسمیان ئاگر تێبەردا کە ئەو خۆی دوای شکایەت و سکاڵاکردن لە ملهوڕیی ئاغاواتی ناوچە لەلای دەوڵەتی موسەددیق، لە تارانەوە گەڕابۆوە تەورێز و بەرەوە بۆکان دەهاتەوە، بەڵام بە بیستنی هەواڵی کۆدەتا، ئیتر نەگەڕایەوە بۆکان و لە ڕێگەی ماڵی حاجی سەید عەبدوڵڵا ئەفەندی لە دزەی مەرگەوەڕەوە چوو بۆ باشووری کوردستان و تا ساڵی ٢٠٠١ کە لە هەولێر کۆچیدوایی کرد، هەرگیز نەگەڕایەوە بۆکان.

من هیچ بیرەوەرییەکی شەخسیم لە حاجی قاسم نییە و تەنیا وەک تارماییەک لە بەرچاومە کە کەسێکی کورتەباڵا و زیت و زیندوو بوو، بەڵام ئەو ڕۆژەی جەژنی قوربانەم باش لە بیرە کە بابنۆکەری ئاغاکان دوو ماڵ و کارگاکەی ئەو و ماڵی نەمر عەلی میرەبەگیان ئاگر تێبەردا. من منداڵ و لە ماڵی حاجی حەمەساڵحی

محەممـەدی بـووم کـە گڕی ئاگرەکان بـەرز بۆوە و کەموزۆر لە هەموو شـوێنێکی شـارەوە دەبینران، ئێمەی منداڵیش لە سـەربانەوە سـەیرمان دەکردن، پاشـانیش لە نزیکەوە بینیم.

ئەگەر حاجی قاسمم باش لە بیر نییە، بەڵام میرزا حسێنی برا چکۆلەیم بەباشی لە بیرە. میرزا حسێن مامۆستای قوتابخانە بوو لە بۆکان. من لە ساڵی ١٣٢٩دا چوومە قوتابخانە. ئەو دەم پۆلێک هەبوو پێش پۆلی یەکەم، کە منداڵ ساڵێک لەوێ دا دەیانخوێند و پاشان دەچوونە پۆلی یەکەم، بەو پۆلەیان دەگوت «تەهییە». پۆلی تەهییە دوای ئێمە هەڵگیرا و نەما، بەڵام لە سـاڵانێکی درەنگتردا سـەرلەنوێ ئەمجار بە ناوێکی تازەوە دامەزرایـەوە؛ وشـەی عەرەبـی «تهیـە» گۆڕا و بوو بـە «ئامادەگی»ی فارسـی، بەڵام بیرۆکەکـەی هـەر هەمـان بیرۆکـەی ڕاهێنان و ئامـادە کردنی منداڵ بـوو لە تەمەنی پێش قوتابخانەدا.

میـرزا حسـێن لـەو پۆلی تەهییەیەدا مامۆسـتام بوو و من بیرەوەریی شـیرین و پـڕ ڕێـز و خۆشەویسـتیم لێـی هەیە. دوای کۆدەتـای ٢٨ی گەلاوێژی سـاڵی ١٣٣٢، میرزا حسێنیش بۆکانی بەجێهێشت و ئیتر نەمزانی لەکوێ گیرسایەوە.

١٣. کاک سوارەی ئێلخانیزادە

کاک سوارە سێ چوار ساڵێک لە من گەورەتر بوو. کاتێ کە نەخۆش کەوت و بۆ ماوەی سێ ساڵ لە جێگەدا مایەوە هەموو کەس لە بۆکان باسی نەخۆشییە گرانەکەیان دەکرد، بەڵام من تا کاتێ کە لە نەخۆشییەکە هەڵنەستابۆوە و بۆ درێژەی خوێندن نەگەڕابۆوە دەبیرستانی بۆکان، نەمدەناسی. ئەگەر هەڵە نەکەم، پۆلی یەکەم یا دووهەمی دەبیرستان بووم کە گەڕایەوە سەر دەرس و خوێندنەکەی و بووین بە هاوپۆلی یەکتر. هەموومان لە قوتابخانەدا بە «کاک سوار» بانگمان دەکرد و دواتر لە تارانیش کە دەمدیت هەروام بانگ دەکرد، ئێستاش پێم خۆشە هەر بە کاک سواری ناو بەرم.

هاوپۆلەکانی ئەو دەمی خۆم باش لە بیر نین کێ بوون، بەڵام بێگومان کاک حەسەن ئەیووبزادە، کاک عەزیز محەممەدی، کاک خالید ئێلخانیزادە (موهتەدی)، کاک باقی یا کاک ڕەئووفی زیایی، کاک جەعفەر عەلیار و کاک خدر و کاک تاهیر و کاک نادری ئێلخانیزادە هەبوون. وا بزانم خاڵۆزاکانم کاک متەللیب و کاک ڕەحمان محەممەدیان لە پۆلی ئێمەدا نەبوون و لە دەبیرستانی کەشاوەرزی دەیانخوێند. لە مامۆستاکان، تەنیا نەمر سەید عەبدوڵڵا کازمی و کاک ئەحمەدی قازی و کاک حەبیبوڵڵا تابانیم لە بیرماون.

کاک سوار زۆر لە ئێمە زیاتری دەزانی و بەتایبەت لە دەرسی ئینشادا کەس دەسکی لە دوو نەدەکرد. هەمیشە نمرەی ٢٠ بوو. جارێک کاکم ئینشایەکی بۆ نووسیم کە باسیماڵێکی هەژار بوو لە زستاندا. ئاغای تابانی ٢٠ی بە منیشدا، نمرەیەک کە هەمیشە هی کاک سوار بوو! دیارە ئەگەر بیانگوتایە دانیشە ئینشایەکی دیکەی وەک ئەوە بنووسەوە، وەها لە قوڕ دەچەقیم بە تراکتۆری فێرگوسنیش نەیەمە دەرەوە!

کاک سوار ئەو دەم دوو دارشەقەی لە بن باغەڵدا بوو؛ هەموو ڕۆژێک بەیانی و

دوای نیوەڕۆ لە ماڵی خۆیانەوە، کە نزیک ماڵی قاسمئاغا و لە دەرەوەی شار بوو، دەهاتە سەر قەڵای سەردار کە دەبیرستانی پەهلەوی لەوێ هەڵکەوتبوو. ئێستاش پێم سەیرە کەسێک دوای سێ ساڵ نەخۆشی چۆن ڕۆژی دوو جار بە دوو دارشەقەی بن باغەڵەوە بەو قەڵا بەرزەدا هەڵدەگەڕا، ئەویش بە زستان و بەفر و بەستەڵەک!

وا بزانم یەکدوو ساڵێک لەگەڵ ئێمە لە بۆکان دەرسی خوێند و ئەمجار چوو بۆ تەورێز، هەر لەوێش دیپلۆمی وەرگرت، پاشان لە زانستگەی تاران لە ڕشتەی حقووق وەرگیرا و چوو بۆ ئەوێ. لەو ماوەیەی وا لە تاران و تەورێز بوو ساڵێ یەکدوو جار دەهاتەوە بۆکان و گەلێک ڕۆژان سەردانی دووکانی کاکمی دەکرد. کاکم کتێبفرۆشیی هەبوو و مامۆستا و قوتابی و خوێندکاری بۆکانی هەموویان سەری دووکانەکەیان دەدا و هەمیشە بازاڕی قسەوباس لەوێ گەرم بوو. باسی سەرەکیش هەر شێعر بوو، ڕەنگە لەبەروەی کاکم خۆی شاعیر بوو و چەمکی شێعری نوێی هێنابووە بۆکان و ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بە چەند ساڵ پێش ئەوەی کاک سوار و کاک فاتح و کاک عەلی حەسەنیانی شێعری نوێ بڵێن، ئەو شێعری نوێی فارسی دەگوت و لە گۆڤارەکانی تاراندا چاپی دەکردن؛ کەموزۆر هاوکات لەگەڵ ئەم سێ کەسەش شێعری نوێی کوردیی لە ڕۆژنامەی «کوردستان»ی چاپی تاراندا بڵاو دەکردەوە. ئێستا بەداخەوە هەموو ئەو ڕاستییە بەڵگەدارانە دەکرێن بەژێر لچەوە و لە یادی پێشڕەوانی شێعری نوێی کوردیی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا تەنیا ناوی ئەم سێ کەسە دێنن، وەک ئەوەی وەفایەک هەر نەبووبێ. ئێمە چەند زاڵمین! کاک سوارم لە دەرەوەی بۆکان کاتێک بینی کە لە هاوینی ساڵی ١٣۴٢دا لە بۆکانیان تەبعید کردم و ناردیانمە شاری ئەراک، ئینجا دوای دوو ساڵ لە ١٣۴۴دا ڕاگوێزرامە «شەهریڕەی» لە نزیک تاران، ڕۆژانە لە گوندی دەوڵەتئابادی نێوان ڕەی و تاران کارم دەکرد، بەڵام ماڵم لە تاران بوو.

هەواڵی ماڵی نەمر «حاجی ڕەحمانئاغای موهتەدی»م لە کاکم بیستبوو کە دەیانگوت لاوان و خوێندکارانی کورد ڕۆژانی جومعە لەوێ کۆدەبنەوە، شێعری کوردی دەخوێننەوە و هەڵیدەسەنگێنن. جارێک لەگەڵ خاڵم، نەمر حاجی حەمەڕەشید محەممەدیان چووم

بۆ ماڵی حاجی ڕەحمانئاغا. کاک سەلاحوددینی کوڕی حاجی ڕەحمانئاغا بە میهرەبانی وەریگرتم و ئیجازەی پێدام جاری دیکەش سەردانیان بکەم؛ چیرۆکی «نان و فیشەک» و چیرۆکێکی دیکەشی پێدام بیخوێنمەوە. خوێندمنەوە و بۆیم بردنەوە، بەڵام پێی نەگوتم نووسەرەکەی کێیە، منیش ئەلفوبێی سیاسەت فێر ببووم و پرسیاری وام لێنەدەکرد. درەنگتر زانیم خۆی نووسیبوونی.

وا بزانم هەر ئەو جارە یا جاری دواتر لە ماڵی حاجی ڕەحمانئاغا چاوم بە کاک سوار کەوت. ناسیاوی پێشوو، ئەمجار بووین بە دۆست. کە دەڵێم دۆست وا هەیە ڕاست نەبێ و باشتر بێ بڵێم بووین بە قوتابی و مامۆستا. کاک سوار مامۆستایەکی میهرەبانم بوو کە زۆر شتی لەسەردەست فێر بووم. دەچوومە ماڵیان و بە ڕووخۆشییەوە وەریدەگرتم... زووزوو ماڵی دەگۆڕی وا بزانم سەردانی سێ ماڵیم کرد کە هەموویان لە دەوروبەری خیابانی سەلسەبیل و نەووابی تاران بوون. کتێبێکی پێدام بەناوی «سیر تاریخ» کە لە ئینگلیزییەوە تەرجەمە کرابوو. کتێبەکە گۆردون چایڵد، فەیلەسووف و کەوناراناس و مێژوونووسی ناسراوی ئوسترالیایی نووسیبووی و ئەحمەد بێهمەنیش، کە دواتر لە زانکۆی ئەدەبیاتی تاران بوو بە مامۆستام، وەریگێڕابووە سەر فارسی. کتێبەکە شوێنی زۆری لەسەر بیر و زەینم دانا و بنەمایەکی ماتریالیستیی لە هزرمدا پەروەردە کرد.

کاک سوار، کە خۆی هەڵگری بیری چەپ و پێشکەوتنخواز بوو، هەوڵی دەدا لەگەڵ ئوسوولی بیری ماتریالیستیدا ناسیاوم بکا. کتێبەکەی گۆردون چایڵد لەو دەگمەن کتێبە ماتریالیستییانە بوو کە ئەو دەم دەست دەکەوت و من وەک گەنجینەیەکم دۆزیبێتەوە وا بوو. دەتوانم بڵێم دوای کاکم هیچ کەسێک بە ڕادەی کاک سوار یارمەتی نەداوم لە هەیتوهووتی سیاسەتی بازاڕییانە دوور بکەومەوە و خەریکی خوێندنەوە بم. خوێندنەوەی سیاسیی ئەو دەمیش لە بابەتی تەیاری چەپدا خولاسە دەبۆوە.

ئاگام لە بەرنامەی «تاپۆ و بوومەلێڵ»ی سەر ڕادیۆی کاک سوار هەبوو؛ بەڵام کەڵەی گەرمی ئەو دەممان کوا ئیجازەی دەدا گەوهەری بیری سوارە لە کەلەوای

ڕادیـۆ تـاراندا بدۆزینـەوە. هیچکام لە هاوڕێ و دۆسـتەکانم بە لای ڕادیۆی ڕژیمی شادا نە دەڕۆیشتن و گوێیان نەدەدایە و لە ڕاستیدا هەندێک شەرم و شوورەیی بوو باسیشـی بکرێ! کاک سـوار یەکدوو جاری پێ گوتم نامە بۆ بەرنامەکە بنووسـم و پرسـیار دامەزرێنـم ئەویش وەڵامم بداتـەوە، بەڵام منی بێعەقڵی کەللەگەرم نەمکرد، لـە کاتێکدا ئێسـتا دەزانم سـوارە چی دەنووسـی و لـەو هەلومەرجـە نالەبارەدا چ گەوهەرێـک لـە قەڵەمـی دەبـاری. جارێک لە خۆیم بیسـت گوتی فڵانە پرسـیارت کە فلانە ڕۆژ لە ماڵی خۆمان لێکردم، لەسەر ڕادیۆ، لە بەرنامەی «تاپۆ و بوومەلێڵ»دا وەڵامـم دایـەوە و ناویشـم هێنای. دیارە ئەو دەم ئـەوەم پێ خۆش نەبوو لەبەروەی نرخی کارەکەی سەر ڕادیۆیم نەدەزانی و هەر ڕقم لە ڕادیۆکە بوو.

جارێکیـان لـە ماڵـەوە بەرنامەیەکـی تاپـۆ و بوومەلێڵـی بۆ خوێندمـەوە و گوتی ئەگـەر قەڵەمـم ئـازاد بووایە، ئاوام دەنووسـی، پاشـان هەمـان ئـەو بەرنامەیەی بۆ خوێندمـەوە کە بە شـێوەیەکی نووسـیبوو بـۆ ڕادیۆی تۆمار بکا؛ زەوی و ئاسـمان جیاوازییـان هەبـوو! سـوارە گەلێک لەوە زیاتر بوو و لـەوەش زیاتری پێبوو کە لە بەرنامە ڕادیۆییەکانیدا دەردەکەوتن.

لـە سـاڵی ١٣٥٢دا گیـرام و کاتـێ لـە ١٣٥٤دا ئـازاد کـرام، ئیتر چەنـد مانگێک لە بـۆکان بـووم، تا ئەوەی کاک جەلیل گادانی کاری ڕاسـت بـێ، کارێکی لە تەورێز بۆ دۆزیمـەوە و لـە ماوەی نێـوان ١٣٥٤ و ١٣٥٧دا لەوێ کارم دەکرد. لەو ماوەیە، کاک سـوارم نەدیتـەوە و هـەر لەو ماوەیـەشدا بوو کە لە تـاران کۆچیدوایی کرد و من کاتێک هەواڵی لە دەسـچوونیم بیسـت، کە لە حەمامیانی بۆکان ئەسـپاردەی خاکیان کردبوو.

یادی کاک سوارەی مامۆستام بە خێر بێ!

١٤. کاک محەممەدی ئێلخانیزادە (کاوە)

کاک محەممەد لە ئەندامانی کۆنی حیزبی دێموکراتی کوردستان و لەو یەکەم کەسانە بوو کە لەگەڵ کاک سەلاحوددینی موهتەدیدا لە ناوچەی بۆکانەوە بە هانای شۆڕشی ئەیلوولەوە چوون. ئەوان لەلایەن «یەکییەتیی خوێندکارانی کوردی زانستگاکانی ئێران» سەر بە حیزبی دێموکراتی کوردستانەوە چووبوونە باشووری کوردستان؛ بەڵام گیروگرفتی نێوخۆی حیزب و کێشە و دووبەرەکیی سەردەمی کۆنگرەی دووهەم لە نێوان کاک عەبدوڵڵای ئیسحاقی و بەشێک لە ئەندامانی کومیتەی ناوەندی، هەروەها نفووزی ساواک لە باشوور و جیابوونەوەی دەفتەری سیاسی لە پارتی، گەیشتە ئەنجامی ئەوەی ئەو دوو کەسە بەرەو لایەنگری کردنی دەفتەری سیاسی کشان و درەنگتر ڕێکخراوێکی سیاسیی تازەیان بەناوی «حیزبی ڕزگاری» دروستکرد، ئینجا گەڕانەوە ئێران و لە بۆکان و تاران نیشتەجێ بوون.

کاک محەممەد کوڕی حاجی سمایلئاغای ئێلخانیزادە بوو، بەڵام خۆی ئاغایەتی نەدەکرد و لە بۆکان گەلێک خۆشناو بوو. وێدەچێ لە ماوەی ساڵانی ژیان لە باشوور و دوای گەڕانەوەی ئێرانیشدا هەر خەریکی کتێب خوێندنەوە و کتێب نووسین بووبێ، لەبەروەی کاتێ کە من لە سەرەتاکانی شۆڕشی ١٣٥٧ی گەلانی ئێراندا بینیم بەرگێک کتێبی مێژووی کوردستانی نووسیبوو، بەئامادەیی لە ماڵەوە دابنابوو و لە بیری چاپ کردنیدا بوو.

نەمر محەممەدی ئێلخانیزادەم تەنیا دوو جار لە بۆکان بینی. یەکەم، لە ماڵی مامۆستا مەلا حەسەنی قزڵجی، کە لەگەڵ چەند کوڕەئاغای دیکە بۆ خواردنی نیوەڕۆ بانگهێشتن کرابوو و منیش بەهەڵکەوت چوومە خزمەت مامۆستا و کەوتمە مەجلیسی ئەوانەوە.

لەو دیدارە ٢ ـ ٣ سەعاتییەی ئەو ڕۆژەدا ماوەیەک بەکورتی لەگەڵ یەکتر دواین و باسی کتێبەکەی بۆ کردم کە گوتی لەسەر مێژووی کوردستان نووسیویەتی. چەند

ڕۆژ دواتریـش لـە ماڵـی خـۆی چاومـان بە یەکتر کەوتـەوە و کتێبەکەی پێ نیشـان دام و گوتی لە کەسێک دەگەڕێم بۆم تایپ بکا خەرجەکەشی دەدەم.

ئەو دەم من لە دەبیرستانی کەمالیی بۆکان دەرسم دەگوتەوە و یەکدوو قوتابیم دەناسی کە تایپیان دەزانی. لە پۆلەکاندا باسی مەسەلەکەم کرد و یەک لە قوتابییەکان کە ئێسـتا ناویم لە بیر نەماوە، ئامادەیی خۆی بۆ کارەکە دەربڕی. هەردووکیانم بە یەکتر ناسـاند و ئیتر بە ماوەیەکی کەم دوای ئەوە، شـەڕی داسـەپاوی پاسـدارانی خومەینـی دەسـتی پێکـرد و من لە بیری کتێب و نووسـین و تایپ و چـاپدا نەمام! دواتریـش نەمزانی کارەکە گەیشـتە کوێ و گەلـۆ کاک محەممەد کتێبەکەی دایە ئەو برادەرە یان نا و ئایا ئەویش تایپی کرد یان نا؟

دوای ئـەوەی مـن کوردسـتانم بەجێهێشـت و لە تـاران دەژیـام، هەواڵی ئەوەم بیست کە دەستێکی چەپەڵ کۆتایی بە ژیانی ئەو کەسایەتییە خزمەتگوزار و دڵسۆزە هێنابـوو. من ئێسـتاش نەمزانی بۆ و لەسـەر چی؟ کاک محەممەد نـە ئاغایەکی زاڵم بوو و نە کەسێک بوو ناوی بە خراپە دەرچووبێ؛ بەپێچەوانە هیچی لە خزمەتکردنی گەلەکەی کەم نەبوو.

لـەو دوو دیـدارە و هەروەهـا بەگوێـرەی ئـەو هەواڵانـەی وا سـەبارەت بـە هەڵسـووڕاوییەکانی باشـووری کوردستانی لێرەولەوێ بیسـتوومە و لە بیرەوەریی ئەندامانـی ئـەو دەمی حیزبی دێموکراتیشدا دەردەکـەوێ (بۆ نموونە ئەمیری قازی، مـەلا محەممـەدی خـزری و سـەعید کوێسـتانی)، کاک محەممـەدی نەمر لـە ماوەی کارکردن لەگەڵ حیزبی دێموکراتی کوردستاندا، بەرپرسی کاروباری پێشمەرگەیی حیـزب بووە و سـەرەڕای پێگەی چینایەتی، کەسـێکی بێفیز و لەبـەردڵان و گەلێک خۆشەویستی ئەندامانیش بووە.

یادی هەمیشە بەخێر.

١٥. کاک محەممەد ئەشعەری

کاک محەممەد تەمەنی چەند ساڵێک لە من زیاتر بوو. کوڕە هەژارێک، کە بە هیممەت و زەحمەت دەرسی خوێندبوو و خۆی پێگەیاندبوو. ئەوەندەی لە بیرم بێ ساڵانێکی زۆر لەگەڵ کاک عەلی زیایی و کاک عومەری قزڵجی دۆست بوو و پێکەوە دەبینران کە بە شاردا پیاسەیان دەکرد، بەڵام درەنگتر کە بەرەو سیاسەت چووبوو، دۆستی دیکەی گرتبوون و کەمتر لەگەڵ ئەوان دەبینرا. ئەوی ڕاستی بێ، نازانم گۆڕانکاریی ژیان و ئاوێتەبوونی لەگەڵ سیاسەت کەی و چۆن و لەژێر کارتێکەریی چ کەس و کەسانێکدا ڕووی دا، بەڵام بێگومان پێگەی چینایەتییەکەی دەوری لەوەدا بینیبوو. دەزانم قانعی شاعیری لە بیر بوو کە لە سەردەمی کۆماری کوردستاندا بۆ ماوەیەک لە بۆکان ژیابوو و زۆرجاران باسی دەکرد. ئایا بیرەوەرییەکانی ئەو سەردەمە لەسەر ڕێبازی سیاسەتی ڕاگرتبوو یا چ هاندەرێکی دیکە کاری تێکردبوو، نازانم.

من کاتێک لە نزیکەوە ناسیم کە ساڵی ١٣٤٢/ ١٩٦٣دا لەگەڵ گەلێک مامۆستای قوتابخانەکانی موکریان، بەتایبەت مەهاباد ئێمەش تەبعید کراین. باسی ئەو تەبعید کرانە دواتر دەنووسم. وەک مامۆستای خەڵکی بۆکان، ئێمە سێ کەس بووین کە کەوتبووینە بەر شەپۆلی ڕاگوێزرانەکە: ئەو و کاک عەبدولواحیدی سەعیدی و من. ئەوان لە بۆکان مامۆستا بوون و من لە دەوروبەری سەقز. کاک محەممەد کەوتبووە شارۆچکەی «دلیجان»ی سەر بە شاری «مەحەللات» لەسەر ڕێگای تاران بۆ ئیسفەهان. کاک عەبدولواحید هەڵدێردرابووە قەزوێن و منیش فڕێدرابوومە ئەراک. ئەو، جارێک هات بۆ ئەراک بۆ لام، بەڵام من گەڕاڵ بووم و زیاتر دەچووم بۆ لای ئەو. جارێکیش پێکەوە لەگەڵ ئەو و کاک عەبدولواحید بۆ گەڕان چووینە ئیسفەهان.[1]

---

١. لەو سەفەرەدا بەهەڵکەوت تووشی نەمر «طه اقل‌الطلاب» بووین کە لەوێ، کاری دەکرد یا دەورەی سەربازیی دەبینی. ڕۆژێکی تەواو پێکەوە بووین چ مرۆڤێکی لێهاتوو، چ ڕۆحێکی گەورە. دوای شۆڕشی ساڵی ٥٧ دەسەڵاتدارانی ئێران کاک تەهایان چەند ساڵ لە زیندانی ئێڤین ڕاگرت و پاشان ئیعدامیان کرد، ئەو چەپکەگوڵە، هەروا سووک و هاسان هەڵوەری. هەرگیز لە بیری ناکەم. یادی بەخێر بێ.

کاک محەممەد ئەرکی سەرشانی لە ئێمە قورستر بوو و هەمیشە لە خەمی کەس‌وکاری‌دا بوو کە لە بۆکان مابوونەوە، هەر بۆیەش هەوڵی گەڕانەوەی بۆکانی دەدا، بەڵام کێ گوێی بۆ ئەو و ئێمە شل دەکرد! ڕۆژێکیان چووم بۆ لای، گوتی کابرایەکی بازاڕیی خەڵکی دلیجان گوتوویەتی ئەو مامۆستایە سوننییە، بۆ دەبێ لێرە دەرس بە منداڵی ئێمە بڵێتەوە. ئەوە دەرفەتێکی چاکە، ئێستا تۆ شکایەتێک بنووسە و ناوی ١٠ ـ ١٢ کەسیشی لە خۆتەوە لێ زیاد بکە کە گوایە خەڵکی دلیجانن و بڵێ ئەم کابرا سوننییە نابێ لێرە بمێنێ، هەر لە ئەراکیشەوە بینێرە بۆ ئیدارەی فەرهەنگی دلیجان.

کە چوومەوە ئەراک، دانیشتم و دەستم کرد بە عەریزە نووسین! هەر لە شاوە تا وەزیر و وەکیل و وەزارەتی فەرهەنگ و ئیدارەی فەرهەنگی مەحەللات و دلیجان نامەم بۆ ناردن. نووسیبووم ئێوە چۆن وێراوتانە لە بنگوێی حەزرەتی مەعسوومەی قومدا، سوننییەکی لەعینی واوا لێکراو بکەنە مامۆستای منداڵەکانمان کە لە ڕێیان لابدا و کافریان بکا! ئیتر لەو شتانە زۆر. ئینجا نووسیم ئەگەر لە ماوەی هەفتەیەکدا ئەو مەلعوونە ڕانەگوێزن و پاکی نەکەنەوە، دووکان و بازاڕ دادەخەین و چی‌وچی دەکەین. ئیمزا: «الحقیر» فڵان و کەربەلایی فیسار و حاجی کێ و مەشەدی کێ!

ڕۆژی جومعەی دوایی چوومەوە بۆ لای. گوتی هەتیو ئەوە چیت کردووە؟ ڕەئیسی فەرهەنگ بانگی کردووم گوتوویەتی تۆ پێشتر داوات کردبوو لێرە ڕابگوێزرێ، ئێستا وەرە با بتنێرم بۆ هەر شارێک پێت خۆشە جگە لە کوردستان. دەیگوت گوتوومە نەخێر پەشیمان بوومەتەوە ئێستا نامەوێ بڕۆم! دەیگوت ڕەئیسی فەرهەنگ کەوتبووە پاڕانەوە، نەخێر بە کێ و کێ من ڕازیم، تەنانەت ئەگەر بتەوێ دەتنێرمە خودی تارانیش، کە کەسی ئێمەیان نەدەنارد! لە من ئیسرار و لەو پاڕانەوە، بابە وەڵڵا بیللا ناتوانم بتنێرمەوە کوردستان، ئەوە لە دەستی من‌دا نییە، هەرکوێیەکی دیکەت دەوێ دەتدەمێ، ئاخری بە لالووتێکەوە قبووڵم کرد بچمە تاران کە هەفتەیەک پێشتر دەیگوت مەحاڵە و ناگونجێ! کاک محەممەد لە ماوەی چەند ڕۆژدا بەبێ تەشریفاتی ئیداری، نێردرایە تاران و لە ڕۆژهەڵاتی شارەکە ناوچەی کۆکاکۆلا دامەزرا! موعجیزەی حەزرەتی مەعسوومە بوو یا قەڵەمی منی نامەعسووم یا بیری

تیژی کاک محەممەد، ئەو ئیعجازەی لێکەوتەوە، ئیتر خوا دەزانێ!

دوای ساڵێک منیش لە ئەراکەوە ڕاگوێزرامە «شەهرىڕەی» و ماڵم لە تاران گرت. زۆر هەفتە ڕۆژانی هەینی دەچوومە ماڵیان و سەرودڵم دەگرتن. هاوسەری کاک محەممەد، ملووکخانمی هۆشمەند خەڵکی سەقز و خزمی ئێمە بوو، خانمێکی جێگەی ڕێز. لەو ساڵانەدا زۆری زەحمەت بۆ کێشام. ئەو دەم تاقە یەک منداڵیان بوو. جارێکیان ڕاگەیەندرابوو مامۆستایانی قوتابخانەکانی تاران مان بگرن و لە بەردەمی مەجلیسی شوورا لە مەیدانی بەهارستان کۆببنەوە. من چووم. کاک محەممەدیش کوڕە چکۆلەکەی لە باوەش‌دا، هات. خەڵک کەم بە دەم بانگەوازەکەوە هاتبوون و زیاتر مامۆستایانی کوردی تاران هاتبوون! چووین بۆ بەردەرگای وەزارەتی فەرهەنگ لەو نزیکانە، هەندێک هەراهەراشمان کرد، هیچ نەبوو لەبەروەی خەڵکەکە کەم هاتبوون.

کاک محەممەد لەگەڵ نەمر سەروان عەبدوڵڵا ئەفشین فەرماندەی دواتری «هێزی بەیان»ی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران‌دا دۆستایەتی و هاتوچۆی هەبوو. ئەویش ئەو کاتە لە تاران دەژیا، گرووبانی ئەرتەش بوو و دەرسی دەخوێند تا دیپلۆمی وەرگرت و لە سەردەمی پەهلەوی‌دا بوو بە ئەفسەر. کاک محەممەد دەوری بینی لە ڕاکێشانی ئەفشینی نەمر بەرەو سیاسەت. وا بزانم ئەو دەم ناسناوی شتێک بوو وەک عەرب‌زادە، کە دواتر گۆڕی کردی بە ئەفشین. منیش چەند جارێکم بینیبوو و سووکە دۆستایەتییەکمان هەبوو، بە کاک محەممەدی گوتبوو ئەوە ئەنوەر نییە بیبارە هێندە توندوتیژە!

دوای ماوەیەک کاک محەممەد گەڕایەوە بۆکان و من هاوینان کە دەچوومەوە بۆکان دەمدیت. هاتوچۆمان گەرموگوڕ بوو. شێعر و چیرۆک و بابەتی کوردیمان دەست بکەوتایە دەماندا بە یەکتر. هاوینی ساڵی ١٣٥٢ چەند نامیلکەیەکی «ستارە سرخ»یان لە تاران پێدام، لە هاوین‌دا بردمنەوە بۆکان و لەوێ دام بە چەند کەس خوێندیاننەوە، یەکیان کاکم بوو و ئەویتر کاک محەممەد، ناوی کەسەکانی دیکە ناهێنم. هەر ئەم نامیلکانە بوونە هۆی گیرانم لە پاییزی ئەو ساڵەدا.

لـە زینـدان نـاوی هیـچ کەسـێکم نەدرکاند و بـەوە بەختەوەرم کە هیـچ کەس بە شـوێن مندا نەگیرا. کاتێ دایکم لە زیندانی قزڵقەڵا لەگەڵ نەمر قادری سـالمی (کە خـۆی لەجیاتـی کاکـم لە قەڵـەم دابوو!) هاتـە چاوپێکەوتنـم، لە کاتی مـاچ کردنی بە بنگوێیـمدا سـرتاند و گوتـم ناوی کەسـم نەبـردووە. ئەو هەواڵە گەیشـتبۆوە گوێی کاک محەممەدیش.

لـە مـاوەی ڕاپەڕینەکانـی سـاڵی ١٣٥٧دا کاک محەممـەد لـە بـۆکان گەلێـک هەڵسـووڕاو بـوو، گەرچـی من لە بۆکان نەبـووم بە چاو ببینم، بەڵام دەمبیسـتەوە لـە خۆپیشـاندان و کۆبوونەوەی مزگەوت و سـالۆنی دەبیرسـتاندا چالاکیی زۆری دەنواند. شـەوێکیان سـەعات ٢ی بەیانی تەلەفۆنیان بۆ کردم، لە خەو هەسـتام کاک محەممەد بوو. گوتی من لە «جەمعییەتی زەحمەتکێشان»ەوە تەلەفۆن دەکەم هەندێک کۆرسـمان بۆ لاوەکان داناوە دەمەوێ تۆ دەرسـی مێژووەکەی بڵێیەوە. گوتم باشـە جـا بـۆ بەو بەیانی زووە، گوتی دەبێ بەرنامەکان ئەمشـەو ڕێکبخرێن و تەواو بێ. دواتـر بەشـداریی یەکەم دانیشـتنم کرد و برادەرێکی ئازەریشـم لـە تەورێزەوە هێنا دەرسـی فەلسەفە بڵێتەوە، بەڵام کابرا توودەیی بوو و جەمعییەتی زەحمەتکێشانیش مائۆئیسـت! دانوویان پێکەوە نەدەکوڵا و وا بزانم کۆرسـەکە وەسـتێنرا یا خود ئێمە وەلانراین و کەسانی دیکەیان بۆ کارەکە دۆزییەوە.

لەم یەکدوو سـاڵەی داوییدا بیرەوەریی کەسـێکم لەسـەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان خوێندەوە کە بەداخەوە ناوی نووسەرەکەیم لە بیر نەماوە. نووسەر، قوتابی کاک محەممەد ببوو و باسـی هەڵوێسـت گرتنی سیاسـی و دڵسـۆزیی و پەیوەندیی چاکـی ئـەوی لەگـەڵ قوتابییـەکان کردبـوو. کاتـێ ئەم لایەنـەی ژیانـی دەخەمە پاڵ ناسـیاویی خۆم لە کاک محەممەد، دەگەمە ئەنجامی ئەوەی کە ئەو نەمرە لە عەینی هێمنـی و بێدەنگـیدا بورکانێکـی خەبات و شـۆڕش بوو و ئەوەنـدەی بزانم یەک لە کوڕەکانیشی لە ڕێگەی گەلدا شەهید بوو. یادیان بەخێر بێ!

ئەم بەڵگەیەی خوارەوە، نامەیەکە سەرۆکی ئیدارەی فەرهەنگ و ئەوقافی مەهاباد بۆ ئیدارەی کوللی فەرهەنگی ئوسـتانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا لە ورمێی نووسـیوە و

داوای کردووە قەباڵەیەک کە کاک محەممەد لەلای ئەوانی داناوە بنێرنەوە بۆی. من نامەکەم لەمێژساڵە لەلایە و وا بزانم کاتێ دەچووم بۆ ورمێ کاک محەممەد پێیدام بیبەم بۆ ئیدارەی کولل بۆ کار و داواکارییەک.

وێدەچێ بۆ وەرگیران لە دانیشسەرای عەشایریی شاری ورمێ کە لە شوێنی دانیشسەرای کەشاوەرزیی ورمێ و بەگشتی بۆ لاوانی کورد دامەزرابوو، زامنی ملکییان لە کاک محەممەد وەرگرتبێ کە مەجبوور بێ دوای تەواو بوونی خوێندنەکەی لای‌کەم ۳ ساڵ وەک مامۆستای قوتابخانە کار بکا. لە نامەکەدا، ئیدارەی فەرهەنگی مەهاباد (دیارە لەسەر داوخوازیی فەرهەنگی بۆکان) بە ورمێی ڕاگەیاندووە کە ماوەی سێ ساڵەکە کۆتایی هاتووە و پێویستە سەنەدی ماڵەکە ئازاد بکرێ و بنێردرێتەوە بۆ خاوەنی، واتە کاک محەممەد. بە حیسابی ڕێکەوتی نامەکە، دەبێ لە پاییزی ساڵی ۱۳۳۸ [۱۹۵۹]دا خوێندنی دانیشسەرای عەشایەریی ورمێی تەواو کردبێ و بە مامۆستایی وەرگیرابێ. وا بزانم ماوەی خوێندن لە دانیشسەرای عەشایریش وەک دانیشسەرای کەشاوەرزی و موقەددەماتی، دوو ساڵ بوو.

ناوی بنەماڵەی کاک محەممەد، «ئەشعەری قورئان» بوو. ئەوە کۆپیی بەڵگەنامەکەیە:

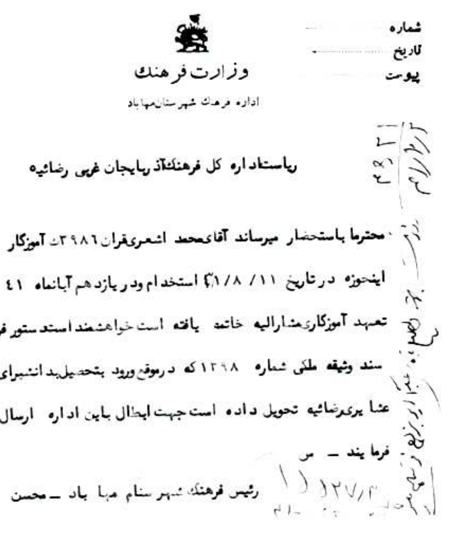
شماره
تاریخ
پیوست

وزارت فرهنگ

اداره فرهنگ شهرستان مهاباد

ریاست اداره کل فرهنگ آذربایجان غربی رضائیه

محترما باستحضار میرساند آقای محمد اشعری قران ۲۹۸۶ آموزگار اینحوزه در تاریخ ۱۱/ ۸/ ۴۱ استخدام و در یازدهم آبانماه ۴۱ تعهد آموزگاری مشارالیه خاتمه یافته است خواهشمند است دستور فرمایند سند وثیقه ملکی شماره ۱۲۹۸ که در موقع ورود بتحصیل بدانشسرای عشایری رضائیه تحویل داده است جهت ابطال باین اداره ارسال فرمایند. ـ س

رئیس فرهنگ شهرستان مهاباد ـ محسن

١٦ - ١٧ بەڕێزان عەبدوڵڵا و ئەحمەد سامبەگی

مـن و ئەحمـەد هاوپۆلـی قوتابخانـە بووین و لە سـاڵانی دەبیرسـتانەوە دەمناسـی، کـە هەردووکمـان «پێشـاهەنگ» بوویـن! کوڕێکی قسـەخۆش بوو و هـەر لەبەر ئەم ڕووخۆشـییەی و ئـەوەی لەگـەڵ هەمـووان گاڵتـەی دەکـرد، دەرگای زۆر ماڵـی دۆست و برادەری خۆی بۆ کرابۆوە. هەر منداڵ بوو لەگەڵ چەند کوڕی مێرمنداڵی هاوتەمەنی، خۆیان بە دوای ماشـێنێکی جادەسـازی‌دا هەڵواسیبوو، کابرای شۆفیری سـەگباب بە عەمد یا بە هەڵە، دەسـتیانی دابووە بەر مقەسـتێ ماشـێنەکە و لە یەک کاتدا چـوار پێنـج منداڵ قامکیان پەڕیی بوو. یەکیان ئەحمەد بوو و ئەویتریان نەمر حەسـەن حەڵەبـی، کـە دواتر بوو بە حەسـەن دیاکۆ. ئەحمەد یەک و حەسـەن سـێ قامکیان پەڕیبوو.

ئەحمـەد لـە دەورەی دەبیرسـتانەوە خەریکـی وەرزش کـردن بـوو، وا بزانـم ژیمناسـتیکی دەکـرد یـا هەڵدەهـات. دواتریـش هەر لەسـەر ئـەو پێ‌ودانە ڕۆیشـت. کاتێکیـش کـە ڕێکخـراوی «پیش‌آهنگـی» بـۆ یەکـەم جـار دەوروبەری سـاڵی ١٣٣٧ لـە بـۆکان دامـەزرا و کاک عەلـی حەبیـب‌زادە بـوو بـە بەرپرسـی، ئەحمەدیش بوو بـە پێشـاهەنگ. کـە گـەورە بوویـن و ببووینـە مامۆسـتا، زۆر لەگـەڵ کاک ڕەحمان محەممەدیان دۆست بوو و جاروبارە منیش کە هاوینان دەهاتمەوە بۆکان، لەگەڵیان دەکەوتم.

ئەحمەد کوڕی حاجی حەسەن‌بەگ بوو، کە وا بزانم لەگەڵ نەمر عەلی میرەبەگدا بـرا یـان ئامـۆزا بوون. عەلی میرەبەگ یـەک لە قارەمانانی ڕاپەڕینی سـاڵی ١٣٣٢ی بۆکان دژ بە ئاغاکان بوو و دوابەدوای کۆدەتای نگریسی ٢٨ی گەلاوێژ و دەسەڵات پەیداکردنەوەی ئاغا و خاوەن‌ملک، باب‌نۆکەری ئاغاکان ماڵی ئەویشیان لەگەڵ دوو ماڵی نەمر حاجی قاسم کەریمی ئاگر تێبەردا، بەڵام کاک عەلی توانی گیان دەربەرێ و لە بۆکان دەرچێ. وا بزانم دواتر لە سەقز گیرسایەوە و تا کۆتایی تەمەن نەگەڕایەوە

بۆکان. حاجی حەسەنبەگیش، کە لەسەر شەقامی سەرەکیی بۆکان و نزیک قەپانی حەمەدەمینئاغادووکانی کووتاڵفرۆشی هەبوو، لە باری سیاسییەوە خاوەن هەڵوێست و دژبەری ئاغاکان بوو. ئیمزای ئەو لەسەر هەندێک بەڵگەنامەی ئەو ساڵانە دەبیندرێ.[١]

کاک عەبدوڵڵای کوڕی حاجی حەسەنبەگ و برا گەورەی ئەحمەدیش ئاوێتەی سیاسەت ببوو و لەو شەپۆلانەی دەسبەسەرکرانی ئەندامان و لایەنگرانی حیزبی دێموکراتی ئێران لە ساڵانی ١٣٣٨ تا ١٣٤٢دا، ئەویش لەگەڵ حاجی حەمەڕەسووڵ ئیسماعیلزادە و میرزا حەمەساڵحی کەریمی کوڕی حاجی بابەخان گیرا و چەند ساڵێک لە زینداندا مایەوە، گەرچی دەگوترا بە هەڵە تووشی گیران هاتوون و بە درۆ ئیعتیرافیان لەسەر کردوون، بەڵام بە دڵنیایی میرزا حەمەساڵە و حاجی بابەخانی باوکی خەڵکانی سیاسی بوون و ئەوەندەی لە بیرم بێ لە بیرەوەرییەکانی نەمر میرزا حەمەڕەئووفی خەیات (ڕەئووفی مەلا حەسەن)دا هاتووە کە میرزا حەمەساڵە ئەندام یا لایەنگری حیزبی دێموکرات بووبێ.[٢] جا ئەگەر ئەو هەڵسووڕاوێکی سیاسی بووبێ و کاک عەبدوڵلاش لە ماڵی حاجی حەسەن بەگدا گەورە بووبێ، ئەگەری چالاک بوونی سیاسیی هەردووکیان بەهێزە، بەتایبەت کە ساڵانی درەنگتر و دوای شۆڕشی ئەیلوولی باشووری کوردستان (١٩٦١)، کاک عەبدوڵڵا دووکان و کار و کاسبییەکەی بەجێهێشت و گوایە لەگەڵ «قالەتەگەرانی» کەوتبوو و هاوردە و هەناردەی شتومەکی دەکرد لە نێوان باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا. یەککەوتنی لەگەڵ قالەتەگەرانی بۆ من جێگەی پرسیارە. قالەتەگەرانی مرۆڤێکی حەوتخەتی جاسووسی سێسەرەی ئێران و عێراق و شۆڕشی ئەیلوول پێکەوە بوو! بەڵام کاک عەبدوڵڵا مرۆڤێکی سەلیم و بێدەنگ و فەقیر. دەبێ هەر لێرەدا ئەوە ڕابگەیەنم کە یەک کەوتنی کاک عەبدوڵڵا لەگەڵ قالەتەگەرانی گەلێک ساڵ دوای ئەوە بوو کە گوایە قالەتەگەرانی نەمر «سولەیمانی موعینی»ی گرتبێ و

---

١. بڕوانە: ڕەحمان محەممەدیان، «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا کۆمەڵەی ٨١ بەڵگەنامە»، پەخشانگای کۆڵەپشتی، تاران ١٣٨٩/ ٢٠١٠، ل ٧٦.

٢. ئەم بیرەوەرییانە هێشتا چاپ نەکراون و گەلێک هیوادارم ئەمساڵ بکەونە بەردەستی خوێنەران.

تەحویلی بەرپرسانی شۆڕشی دابێ. لەو کاتانەدا کاک عەبدوڵڵا لە بۆکان و لەسەر دووکانەکەی خۆی بوو، بەڵام درەنگتر، بۆ ساڵانێکی زۆر لە بۆکان نەدەبینرا و دەیانگوت لەلای سلێمانییە.

ئەحمەد زۆرجار دەهاتە ماڵی ئێمە، بەڵام من تەنیا دوو جار چوومە ماڵی ئەوان. جارێکیان ئێوارە بوو و پێکەوە لەسەر شەقامی بۆکان پیاسەمان دەکرد. زۆری پێداگرت و گوتی با بچینەوە ماڵی ئێمە. چووم؛ بە عادەتی خۆی شووشە عارەقەکەی هێنا و دەستمان کرد بە خواردنەوە. یەکدوو ئیستیکانمان خواردبۆوە، دەرگای ژوورێک کرایەوە و کاک عەبدوڵڵا هاتە ژووری. زۆرم پێ سەیر بوو و واقم وڕما. نە چاوەڕوانی ئەوەم دەکرد لە بۆکان بێ و نە پێم وابوو خۆی لای من ئاشکرا دەکا. زۆرمان قسە کرد و من کە هەرگیز عارەقخۆرێکی چاک نەبووم، جەووەکە گرتبوومی و زۆرم خواردەوە، حاڵم تێکچوو و بە شوێنیدا گەڕامەوە ماڵێ.

ساڵی ١٣٥٢ لە تاران دەژیام. ئەحمەد لە بۆکانەوە هاتبوو و میوانی من بوو. شەوێک پێش ئەوەی ساواک بمگرێ بڕیار بوو لەگەڵ ئەحمەد بچین بۆ ڕێستوورانێک بۆ عارەقخواردنەوە. کاتێ لە مەدرەسە گەڕامەوە، ئەحمەد لە ماڵ نەبوو. زۆر چاوەڕوانی بووم، هەر نەهاتەوە. شەو ببووە نزیک سەعات ٩، برسییەتی زۆری بۆ هێنام یادداشتێکی کورتم نووسی، بۆم دانا و چوومە دەرەوە. لەبەر تووڕەیی و بەهۆی ئەوەوە کە گاڵتەمان لەگەڵ یەکتردا هەبوو، نووسیبووم «ئەحمەدئاغای واوا لێکراو!» وا چوومە دەرەوە، ئەگەر هاتییەوە دابنیشە تا دێمەوە با بچین بۆ عارەقخواردنەکەمان.»

درەنگتر، ئەحمەد هاتەوە و چووین بۆ ڕێستوورانێک لە نزیک مەیدانی ئێستای ئینقلاب، دانیشتین و سەیرم کرد نەمر سەعید سوڵتانپوور، شاعیری شۆڕشگێڕیش لەگەڵ هاوڕێیەکیدا هاتن و لەسەر مێزێک دانیشتن. لە کاتی نانخواردنەکەدا سەعید چاوێکی گێڕا و منی بینی گوتی وەرن بۆ سەر مێزەکەی ئێمە. چووین. گوتی ئەو مێزەی پەنامان دوو ساواکیی لەسەر دانیشتوون، لەکۆڵمان نابنەوە و هەر گوێقوڵاغن بزانن دەڵێین چی. دوو زەلامی پڕووو بوون دەستیان هەڵنەدەگرت. سەعید گوتی

فەرمووون لە خواردنەکەی ئێمەش بخۆن! هیچیان نەگوت.

خواردنەوە تەواو بوو و چووینەوە ماڵێ. سبەینێی ئەو ڕۆژە، من چووم بۆ سەر کارەکەم لە دەبیرستانێکی جنووبی تاران و هەر لەوێ گیرام. چوار ساواکی هاتبوون بمگرن، (دەبێ لە شوێنێکی دیکەدا باسی ئەوەش بکەم). بردیانمەوە ماڵێ بۆ پشکنین و پاشان بردیانمە «کمیتە ضد خرابکاری» لە حەوشی شارەبانی کولل لە نزیک تۆپخانە. کاتێ کە ماڵەکە دەگەڕان، ئەو یادداشتەیان چاوپێکەوت کە شەوی پێشتر بۆ ئەحمەدم نووسیبوو. گوتیان ئەو «ئەحمەدئاغا واوا لێکراو»ە کێیە؟ جنێوەکەشیان دەدا! گوتم میوانمە و چۆتە دەرێ. ئیتر شوێنیان نەگرت، بەڵام کاغەزەکەیان لەگەڵ هەندێک وردەوپردە تەحویلی کومیتە دا. لەوێش پرسییان ئەحمەدئاغای واوا لێکراو کێیە و گوتم میوانمە. دوای سەد و یەک ڕۆژ لە کومیتەوە بردیانمە زیندانی قزڵقەڵا. لەوێش بە هەمان شێوە کاغەزی گۆرین هاتەوە بەردەست و پرسیاری ئەحمەدئاغای واوا لێکراویان کرد و جنێوەکەشیان دووسێ جار دووپات دەکردەوە! لە کورتی ببڕمەوە، یادداشتی ئەحمەدئاغا لەوێوە تا زیندانی ئێڤین و قەسریش لەگەڵم هات. قەسر ئیدی بازداشتگا نەبوو و زیندان بوو، واتە جلوبەرگ و کەلوپەلی شەخسییان دەداوە بە زیندانی. هەر شتومەکەکەیان پێدامەوە یەکەم کارێ کە کردم ئەوە بوو یادداشتی ئەحمەدئاغام دڕاند و خۆم لەو هەموو ڕوونکردنەوە و سوێند و قورعانە ڕزگار کرد!

دواجارێک کە ئەحمەدم دیتبێ، دوای شۆڕشی ١٣٥٧ بوو. ئەحمەد بەرپرسی «تربیت بدنی» بۆکان بوو و وا دیار بوو هەندێک تۆپ و جلوبەرگی وەرزشیی بەسەر هەندێک ڕێخکراوەدا دابەشکردبوو، بەشی ڕێکخراوەکەی ئێمەشی ناردبوو. دیتم و سپاسم کرد.

لە ساڵانی دوورەوڵاتیدا جاروبارە لە دایکم و کاکم و دۆست و برادەر هەواڵی ئەحمەدم دەپرسی، گوتیان خانەنشین بووە و بنکەی کڕین و فرۆشتنی ماڵی داناوە.

ئیتر ساڵی ٢٠١١ بوو کە هەواڵی کۆچیدواییم بیست و زۆری پێ تێکچووم. ساڵانێکی پێشتریش کاک عەبدوڵڵای برای کۆچیدوایی کردبوو.

یادیان بەخێر بێ!

١٨- ١٩ بەڕێزان عەبدوڵڵا و عەلی شەرەفکەندی

کاک عەبدوڵـڵا شـەرەفکەندی خزمایەتییەکی لەگەڵ ماڵی مامۆسـتا هـەژاردا هەبوو، بـەڵام برایـان نەبوو. نە کاک عەبدوڵڵای برای مامۆسـتا مـاوە و نە کاک عەبدوڵڵای جێگەی باسی ئێستای من و هەر دوو کۆچی‌دوایی‌یان کردووە.

خەڵکی سابڵاغ بوو و لە دەوروبەریساڵی ١٣٣٥دا هاتبووە بۆکان، سەردەفتەری ئەسنادی ڕەسمی بوو. مرۆڤێکی کورتەباڵا و خوێندەوار و زانا و بڕوامەندی ئایینی بـوو. زۆری کتێـب خوێندبـۆوە و ئەدەبـی کۆنی فارسـیی باش دەناسـی. نەمزانیوە شـاعیر بێ، بەڵام شـێعرناس بوو و بە دەنگێکی نزم و نەرم و لەسـەرخۆ شـێعری دەخوێندەوە. لە بۆکان ڕێزی زۆری لێ‌دەگیرا.

لە سەرەتاکانی هاتنی بۆکانی‌دا، ڕەبەن بوو و ژوورێکی لە ماڵی «کەڕەی خاتوونە کورد» لەسەر تەقتەقە بەردەکانی لای ماڵی حاجی حسێنی قوڕەیشی بەکرێ گرتبوو، ئێمەش ئەو دەم ماڵەکەی خۆمان لە گەڕەکی ماڵی حەبیب‌زادە فرۆشتبوو و ماڵێکمان لە حاجی حسێنی قوڕەیشی بەکرێ گرتبوو، واتە ببووینە دراوسێ.

شـەرەفکەندی لەگـەڵ بابـم و کاکـم هەردووکیـان دۆسـت بـوو و هاتوچـۆی دووکانەکـەی دەکـردن. لـە ڕێگـەی بابیشـمەوە خوازبێنیی دادە ئامینـەی کچی نەمر مەلا هادی ئەفخەم‌زادەی کرد و لە بیرمە میوانداریی شایی‌یەکەش هەر لە ماڵی ئێمە بەڕێوەچوو. دادە ئامین کچێکی خوێندەواری زانا و خوشکەزای باوکم بوو و پوورە ڕابیعەی پووری من و دایکی ئەو، پێشتر کۆچی‌دوایی کردبوو، مامۆستا مەلا هادیش ژنێکی دیکەی هێنابوو.

شەرەفکەندی برایەکی هەبوو ناوی محەممەد و لە مەهاباد مامۆستای قوتابخانە بـوو. نازانـم ئـەو بوو یا برایەکـی دیکەی، کـە کۆچی‌دوایی کردبـوو و چەند منداڵی لەپاش بەجێمابوو. دادە ئامینەی خوێندەواری شێعرناسی عاقڵ و هێمن و لەسەرخۆ، هەموویانی لە ماڵی خۆیان‌دا بەخێو کرد و پێی‌گەیاندن.

شــەڕەفکەندی و دادە ئامینە خۆشـیان چەند منداڵیان هەبوون، هەمووی عاقڵ و تێگەیشـتوو و خوێنـدەوار. تەربیەتـی نێوماڵیـان ئایینـی بـوو لەبـەروەی بنەچەکـی هەردووکیان مەلا بوو. کوڕە گەورەکەیان ناوی عەلی بوو.

مـن کـە دوابەدوای زیندان لەسـەر کاری مامۆسـتایی لابرابووم، دوای شـۆڕش بەگوێرەی حوکمی دەوڵەتی بازرگان کە ئیجازەی بە هەموو زیندانییە سیاسـییەکان دەدا بگەڕێنـەوە سـەر ئیشوکاریـان، کاتێ لە سـەرەتای بەهـاری ١٣٥٨دا گەڕامەوە سـەر ئیشوکاری مامۆسـتایەتیم و خۆم ڕاگواستەوە بۆکان، لە دەبیرستانی شەهید کەمـال مـاوەی سـێ مانگێک دەرسـی مێژوو و ئەدەب و فەلسـەفە و شـتی ئەوتۆم دەگوتەوە. عەلی شەرەفکەندی یەک لە قوتابییەکان بوو. لێزانی و خوێندەوارییەکەی لە من زیاتر بوو، بلیمەتێک بوو کەمتر قوتابخانەیەک قوتابیی وا هەڵکەوتەی دەبێ و کەمتر دایکێک کوڕی وا دەبینێ.

شەڕی دەسەڵات بەسەر کوردستاندا سەپا و ئاداری کاروبار بەسەر پاداریەوە نەما. قوتابخانە و نەخۆشـخانە بەسـتران، مامۆسـتا و دوکتۆر و پەرسـتار لەسـەر کار لابـران؛ ئیعـدام و زیندان و تەبعید و ماڵوێرانی و ئابڵۆقە و هەرەسـی ئابووری بوو بە بەشـی کورد لە شـۆڕش. بەگشـتی، ئەوە کرا کە ئەگەر نەوەی دواڕۆژ وەک حیکایەتیـش بـۆی بگێڕییـەوە وا هەیە بـاوەڕ بەو هەمـوو جینایەتانە نـەکا. داخرانی قوتابخانە و تاقە نەخۆشخانەی شار و ناوچەکە یەک لەو جینایەتانە بوو.

خەڵکـی کوردسـتان مەجبوور بوون بـە گەورە و بچووکـەوە داکۆکی لە خۆیان بکـەن. هـەر کـەس بەرەو ڕێکخراوەیەکی سیاسـی چوو. عەلی شـەرەفکەندی لەگەڵ موجاهیدینـی خەڵـق کەوتبوو. موجاهیدین کە بنەمای فکرییان مەزهەبی شـیعەیە، لە ناوچەی ئێمەدا لایەنگریان نەبوو. خەڵکەکە بە شـێوەی سـوننەتی یا نەتەوەیی بوون یـا چـەپ یـا چەپی نەتەوەیی. عەلی لەژێر چ کارتێکەرییـەکدا و لە ڕێگەی کێوە بوو بـە موجاهیـدی خەڵق، نازانـم. گەرچی دڵنیام بنەمای فکریـی ئایینی خۆی و بنەماڵە، هەروەها وردبینییەک کە لەسـەر ئەو ئەساسـە بێ، دەکرێ دەوریان لە مەسـەلەکەدا بینیبێ.

هــەر چۆنێـک بـێ، عەلی لەگـەڵ موجاهیدینی خەڵـق کەوتبـوو و زۆری پێنەچوو هەواڵـی جوانەمـەرگ بوونـی گەیشـت و مـن زۆری پـێ تێکچووم. وا بزانـم هەر لە تەورێز گیرا و ئیعدام کرا یا لە شـوێنێکی دیکە گیرا، بەڵام بیسـتمەوە دەسـەڵاتداران لە تەورێز ئەو دەستەگوڵەیان ئیعدام کرد.

ماڵی کاک عەبدوڵڵای شـەرەفکەندیش لەو حەیس‌وبەیسـەدا لە بۆکان ڕۆیشـت و لـە تەورێـز گیرسـایەوە. جارێـک لەگـەڵ دایکـم و کاکـمدا چووین بۆ سەرەخۆشـی لـە دادە ئامینـە لـە تەورێـز. ئـەو هەژارانە لە ترسـی چەتەی دەسـەڵات نەیاتوانیبوو سەرەخۆشـیش بـۆ عەزیزەکەیـان دابنێـن. جا بزانـە ئەم خەڵکە هـەژارەی ئێمە لە چ بارودۆخێـکدا ژیاون و دەژین. چەند سـاڵێک دوای عەلـی، خودی کاک عەبدوڵڵاش کۆچی‌دوایی کرد.

یادی هەردووکیان بەخێر!

٢٠. نەمر حسێن فاتحی

من کاک فەتحوڵڵای باوکیانم لە بیر نییە، بەڵام کاک حسێن خۆی و کاک حەمەساڵحی برای لە خیابانی کۆنەی بۆکان دووکانیان هەبوو، ماوەیەکیش هاوردە و هەناردەی شتومەکی لە باشووری کوردستانەوە دەکرد. بارودۆخی ئابووریی بنەماڵەکەیان باش بوو. من کە دیبێتم وەک دووکاندارێکی ڕووخۆش و دەم بەپێکەنینی ئاساییم دیتووە، بەڵام ئەو بەڕواڵەت دووکاندارە ئاساییە، لە ژیانی خۆیدا ئوستوورەیەکی خەبات و بەرخۆدانی نەتەوایەتی بوو، کە لە منی منداڵ و مێرمنداڵی ئەو دەم ئاشکرا نەبوو.

مامۆستا هەژار لە لاپەڕە ٤١ی چێشتی مجێوردا باسی شەریکایەتیی خۆی و حسێنی فاتحی و کڕینی تووتن و قازانجی چوار هەزار و پێنسەد تمەنیی هەردووکیان لە بۆکان دەکا. ئەوە هی سەردەمی کۆماری کوردستانە.

لە بیرەوەرییەکانی نەمر میرزا حەمەڕەئووفی خەیاتدا، کە چاوەڕوانی چاپ و بڵاوبوونەوەیە، چەند جار باسی کاک حسێنی فاتحی کراوە. بەگوێرەی هەواڵی مامۆستا حەمەڕەئووف، لە برگەی ساڵی ١٣٣٢ و ڕاپەڕینی خەڵکی بۆکان دژ بە ئاغاکاندا، کاک حسێن بەرپرسی ڕێکخراوی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران لە بۆکان بووە، واتە یەک لە ڕێبەرانی ڕاپەڕینەکە بووە، بەڵام مامۆستا باس لەوە ناکا بۆچی ئەو ئەرکە دواتر بەو واتە بە مامۆستا حەمەڕەئووف سپێردراوە، ئایا کاک حسێن خۆی دەستی لە کار کێشاوەتەوە یان لە ڕێگەی هەڵبژاردن و شتێکی ئەوتۆوە لەسەر ئەرکەکەی لابراوە. ئەوەش هی ساڵی ١٣٣٢یە.

ماوەیەک لەمەو پێش، ڕێزدار تاهیر عەلیار بەشێک لە بیرەوەرییەکانی خۆی لە برگەی شۆڕشی ساڵی ١٣٥٧ی گەلانی ئێران لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکاندا بڵاوکردەوە. لە وتارەکەدا سەبارەت بە نەمر میرزا حسێن نووسراوە:

«... خەڵکی بۆکان و ئەندامی قەدیمیی حیزبی دێموکرات بوو... ساڵها تێکۆشانی

سیاسـی... پوختـە و خارای کردبـوو... تەنیا بۆ کۆبوونـەوەی کومیتەی حیزب یا بۆ کاری گرنگ دەهاتە دەفتەری حیزب و هەوڵی خۆ نیشـاندان و هاتنە پێشـی نەدەدا... قەت پشـتی لە جووڵانەوەی ڕزگاریخوازانەی گەلی کورد نەکردبوو و هەر لەسـەر بیروباوەڕی خۆی بوو...»[١] ئەوەش هی ساڵی ١٣٥٧ە.

کاتێ ئەو سێ بیرەوەرییانە دەخەینە سەریەک، ڕوخساری مرۆڤێکی خەباتکار و خاوەن هەڵوێسـتمان بۆ دەردەکەوێ کە لە سـەردەمی کۆمار (١٣٢۴ و پێشـتر)ەوە تـا ڕاپەڕینـی سـاڵی ١٣٣٢ و شۆڕشـی ١٣٥٧ و دوای ئەو، واتە نزیک بە چل سـاڵ، لـە کـۆڕی خەبـاتدا بووە. ئـەوە کارێک نییە هەموو کەس بتوانێ بیـکا، بەتایبەت کە ئەوەنـدەی لـە بیرم بێ و بزانم، سـاڵانێکی زۆریش لە سـەردەمی پەهلەویدا کەوتە زیندانەوە.

مـن لەگـەڵ کاک محەممـەدی کـوڕیدا هاوپۆلـی قوتابخانـە بـووم و بـە منداڵی هاتوچۆی ماڵیشـیانم کردبوو. لە سـاڵی شۆڕشـی ١٣٥٧دا لە بۆکان چەند جارێکم بینی و هەموو جارێک لەگەڵمدا میهرەبان و قسەخۆش بوو، لە کاتێکدا ئەو سەردەمە سەردەمی حیزبحیزبێن و بەربەرەکانی و ڕکەبەرایەتیی ئەم لایەن لەگەڵ لایەنەکەی تر بوو. وا بزانم لەو سـەردەمەدا ئەندامی شـووڕای شۆڕشـی شاری بۆکانیش بوو، کە منیش ئەندامێکی دیکەی بووم.

لـەم سـاڵانەی دوورەوڵاتیدا هەواڵی کۆچیدوایی کاک حسـێنم بیسـتەوە. یادی بەخێر بێ!

١. تاهیر عەلیار، «ئەو ڕۆژانەی پڕڕەنگتر بوون، بەشی ١، پەراوێزی ٢»، ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/بۆکان، بەشی ئەدیبان، نووسەران و وەرگێڕانی بۆکانی.

٢١. نەمر حسێن مەجیدی

من زانیارییەکی زۆرم لەسەر ئەو کەسایەتییە مەزنەی شاری بۆکان نییە، بەڵام لە ڕێگەی بیرەوەرییەکانی نەمر «میرزا حەمەڕەئووفی خەیات»ەوە دەزانم لە برگەی ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٣٢ی خەڵکی بۆکان دژ بە ئاغاکان، گەلێک هەڵسووڕاو بووە، هەڵسووڕاوێکی سیاسی. مامۆستا ڕەئووف بەڕاشکاوی دەڵێ میرزا حسێن ئەندامی چالاکی حیزبی دێموکراتی کوردستان و هاوڕێ و دۆستی نزیکی ئەو بووە.

ئەوەی من لەو کەسایەتییەم لە بیر بێ ئەوەیە خۆی و کاک سمایلی برای لە «گوزەری خەیاتەکان»ی بۆکان دووکانێکی بەرگدروونیان هەبوو، هێدی و لەسەرەخۆ و دەم بەپێکەنین و لەگەڵ خەڵک گەلێک میهرەبان بوو، لە ساڵانی دوایی تەمەنیدا وەک زۆربەی بەرگدرووەکانی بۆکان و زیاتر لەوانیش، دەستەنگ بوو.

وا بزانم سەرهەڵدانی جلوبەرگی عەجەمی، واتە کۆتوشەڵوار شوێنێکی گەلێک نەرێنیی دانابووە سەر بارودۆخی کاروکاسبی بەرگدرووەکانی بۆکان و ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ کاریان بەرەو کەسادی دەچوو. بۆ نموونە باوکم میرزا عەبدوڵڵا، کە خەیاتێکی باشیش بوو و زۆربەی مشتەرییەکانی ئاغاوات بوون، لە کۆتاییەکانی تەمەنیدا کاری بەرگدروونی وەلا نا و بۆ ماوەیەکی کەم پێش نەخۆشی و کۆچیدوایی کردنی، برنج و ڕۆن و سووکە بابەتی بەقاڵیی دەفرۆشت.

میرزا حسێن کە مرۆڤێکی میهرەبان و خێرخوا بوو، چەند ساڵێک پێش کۆچیدوایی، وەک یارمەتیی خەڵک و وا هەیە خێری ئایینیش، بەبێ چاوەڕوانیی پووڵ و پارە، ئەرکی شۆردنی مردووی خەڵکی شاری بۆکانی بەڕێوە دەبرد. جا کەسێک یارمەتیی ئەویشی دەدا و پارەیەکی بەسەردا دەبڕی یان نا، نازانم، بەڵام ئەم کارە، ئەوپەڕی لەخۆبوردوویی و فیداکاریی بوو و هەر لە مرۆڤێکی بەرپرس و خەمخۆری گەلی وەک ئەو دەوەشایەوە.

میرزا حسێن لەگەڵ زۆر خەڵکی بۆکان دۆستایەتیی هەبوو؛ هاتوچۆی دووکانی باوکم و کاکمیشی دەکرد و من لە هەرکوێیەک تووشی بووایەم ڕێزم لێدەگرت.

یادی بەخێر بێ!

٢٢ - ٢٣. نەمران هەمزاغای حەمیدی و ڕابیعەخانمی هاوسەری

هەمزاغا کوڕی سلێمان ئاغای حەمیدی، لە ئاغاواتی دێبوکری و خاوەن‌مڵکی گوندی «تازەقـەڵا» لـە ڕۆژاوای بۆکان بوو. من سـلێمان‌ئاغام گەلێک جـار لە بۆکان بینیبوو، مرۆڤێکی کورتەباڵای هێدی و هێمن و بێدەنگ و کەم‌قسە. مشتەریی دووکانی باوکم بوو و جلوبەرگەکەی ئەو بۆی دەدروو. ئەوەندەی بزانم تا کۆتایی تەمەن ماڵی هەر لە تازەقەڵا مایەوە و نەهاتە شاری.

سلێمان‌ئاغا شەش کوڕ و کچێکی بوون: هەمزاغا، قادرئاغا. ڕەحیم‌ئاغا، حەسەن‌ئاغا و کاک عوسـمان. بەداخـەوە نـاوی کوڕەکەی دیکە و کچەکەی نازانـم. چوار لەو پێنج کوڕە بە بیرەوەریی من ماڵیان لە بۆکان بوو و حەسەن‌ئاغا، کە دەرەجەداری ئەرتەش بـوو، لـە مەهاباد یا شـارەکانی دیکە دەژیـا. ڕەحیم‌ئاغا فەرمانبەری نەخۆشـخانەی شێروخورشـیدی بـۆکان بـوو. قادرئاغـا و کاک عوسـمانیش مامۆسـتای قوتابخانە بوون. کاک عوسـمان ئێسـتا خانەنشـینە و لە بۆکان دەژی، گەلێکیش قسـەخۆش و لەبەردڵانـە. قادرئاغـا بەداخەوە لـە ڕووداوێکی دڵتەزێن‌دا، هەندێک لە سـەرەوەتری گۆمی سەرسـەکۆی ڕووباری تەتەهوو گیانی ئەسـپارد. لە ڕۆژی ڕووداوەکەدا من لـە نێـو قۆرغی لای سـەرووی ئاشـی باشـی دەرسـم دەخوێند کاک سـەلاحوددینی موهتەدیـم بینـی بە هەڵاتنێکـی گەلێک خێرا و نائاسـایی بەرەو چۆمـی هەڵدەهات و پاشـان یـەکدوو کەسـی دیکـەش بـە هەمان چەشـن. گوتیـان قادرئاغا لـە چۆمی‌دا بەردی لە لاقی خۆی بەستووە و خۆی خنکاندووە. یادی بەخێر بێ.

وا بزانم کاک هەمزە برا گەورەی براکان بوو و ئەوەندەی لە بیرم بێ هەر ماڵی لە بۆکان بوو، لای‌کەم لە سەردەمی کۆماری کوردستان‌دا لەوێ ژیاوە و بەگوێرەی هەواڵێـک «خەزێنـەدار»ی کۆمـار بـووە. مـن لام وایە نیـاز لـەو خەزێنەدارییە دەبێ ئەرکی خەزێنەداریی کۆگا یا لقی کۆمەڵەی «ژ. ک» یا حیزبی دێموکراتی کوردستان لە بۆکان بێ نەک لە مەهاباد. مامۆستا هەژار لە کتێبی چێشتی مجێوردا کاتێ باسی

هەرەسی کۆمار و چوونی خۆی لە سەقزەوە بۆ بۆکان دەکا، لە مەسەلەی هاتنەوەی هێزی ئێران بە سەرۆکایەتیی سەرتیپ هومایوونی لە سەقزەوە بۆ بۆکان و پاشان مەهاباد، جوامێریی هەمزاغا دەردەخا و دەنووسێ:

«نوێژی شێوان لە بۆکان تووشی سەرتیپ هومایوونی بووینەوە. گوتی با هەژار لە ماڵی قاسمئاغا [ی موهتەدی] بێ، سبەی هەمووومان دەچینە مەهاباد. چوومە مەنزڵی قاسمئاغا کە لە ماڵە عەبدوڵڵای بارامی بوو. کاک هەمزەی [حەمیدی] کۆنەهەواڵم هات. گوتی وەرە لە ماڵی من بخەوە. گوتم وا بزانم قاسمئاغا ڕێ نادا چونکە وا دیارە منی پێ سپێردراوە بە هیچ کوێدا نەچم. هەمزە داوای لە قاسمئاغا کرد کە من بەرێتە ماڵە خۆی. قاسمئاغا گوتی لێرەش نوێن هەیە بۆ بێ؟ هەمزە گوتی من بەڵێن دەدەم کە سبەی بیهێنمەوە لای تۆ و ئەگەر وا نەبوو با من ئیعدام کەن. قاسمئاغا گوتی قەیدی نییە بابێ. هەر چووینەوە، هەمزە هەڵیپێچام کە ڕاکە و خۆت خەلاس کە. زۆری حەول دا. گوتم چونکە تۆ بوویە زامنم هەرگیز ڕاناکەم، با بزانین چۆن دەبێ... بەیانی زوو لەگەڵ هەمزە هاتینەوە لای قاسمئاغا. شەیپووری سەفەر لێدرا. لەشکر[ی ئێران] بەرەو سابڵاغ دەچوو، عەشایریشیان لەگەڵ دەچوون. لە قاسمئاغام پرسی کوا کاکە ڕەحمان[ی موهتەدی]؟ گوتی نەخۆشە و لە گوندی شێخلەرە. گوتم ناتوانم بیبینم؟ لەپاش تاوێک بێجواب مانەوە گوتی من وام پێ باشە بچییە لای کاکە ڕەحمان و پێی بڵێی بتنێرێتە [گوندی] قەرەگوێز لای ئەحمەدئاغا[ی ئێلخانیزادە] و هەرگا بە مەسەلەحەتمان زانی دەتوانی بێیە سابڵاغ. ئەمڕۆ دەگەڵ لەشکر مەیە... سوار بووم هەر لە کۆلانی حەمامەوە کردمە غار، لە شار دەرچووم و تەقڵەکوت ڕووم کردە شێخلەر» (لاپەڕ٨٤ ـ ٨٥).

مامۆستا هەژار لە لاپەڕە ١٠٧ی کتێبەکەدا جارێکی دیکەش باسی هەمزاغا دەکا و بیرەوەریی سەردەمی ئاوارە بوون و گیرسانەوەی خۆی لە ماڵی شێخ لەتیفی شێخ مەحموودی نەمر دەگێڕێتەوە کە خۆی و قازی کاکەحەمەی قزڵجی و مەلا حەسەنی قزڵجی و هەمزاغا لەوێ داڵدەیان گرتبوو:

«قزڵجی و من و لە بیرم نەماوە کێی تریش (پێم وایە هەمزەی سلێمانئاغا) بوو،

ناوی خۆمان گۆڕی.»

واتە هەمزاغاش دوابەدوای هەرەسی کۆماری کوردستان لە گیرانی خۆی ترساوە و هەڵاتۆتە باشوور. ئەو سەفەرەی نازانم چەندی خایاندووە، بەڵام دواتر گەڕاوەتەوە بۆکان. هەر بەبێ نووسینەکەی مامۆستا هەژاریش من دەمزانی کاک هەمزە دووجار چۆتە باشووری کوردستان. ئەوە جاری یەکەمییەتی و جاری دووهەمیش لە سەرەتاکانی شۆڕشی ئەیلوول، واتە دەوروبەری ١٣٤١ی هەتاوی و ١٩٦٢ی زایینیدا بوو. ئەو ساڵانە، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا هیوایەکی گەورە بە سەرکەوتنی شۆڕشی کورد خولقابوو و گەلێک کەسانی شۆڕشگێڕ و دڵسۆزی مەسەلەی کورد ڕوویان کردبووە باشوور. هەمزاغا لەگەڵ کاک سەعدی موهتەدی و ژمارەیەکی زۆری لاوان و خوێندکارانی کوردی شارەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، چووبوونە نێو شۆڕشەوە.

لە ماوەی دوورکەوتنەوەی کاک هەمزە لە بۆکان، ڕابیعەخانمی هاوسەری ئەوپەڕی ئازایەتی و لەخۆبوردوویی پیشاندا و منداڵەکانی بە دەستەنگی و نەداری بەخێو کرد، نەک هەر بەخێو کردنی ساکار، بەڵکوو بە گیانی کوردایەتی پەروەردەی کردن. منداڵەکان، بریتی بوون لە کاک عومەری حەمیدی، شەهید ئەبووبەکری حەمیدی و خوشکە نەسرین حەمیدی. کاک عومەر و کاک ئەبووبەکر چەند ساڵ لە زیندانی شادا مانەوە ئینجا لە ساڵی ١٣٥٧ [١٩٧٩]دا بە شۆڕشی گەلانی ئێران پەیوەست بوون و ئەبووبەکر بەدەست خەڵخاڵیی جەللاد لە سەقز ئیعدام کرا و هاوسەری نەسرینخانمیش، واتە کاک جەعفەر بەدەست حکوومەت شەهید کرا.

کاک هەمزە مرۆڤێکی سیاسی و خاوەنهەڵوێست و ناسیۆنالیستێکی کوردی بێخەوش بوو. مێژووی کوردستان و ئەدەبی کوردی زۆر باش دەناسی و گەلێک شێعری شاعیرانی کوردی لەبەر بوو. لە سەردەمی کۆماری کوردستان و ئازەربایجاندا ئێزگەیەکی ڕادیۆ لە تەورێز دامەزرا کە بە تورکی قسەی دەکرد و ڕۆژانە نیوسەعاتیش بەرنامەی کوردی هەبوو؛ وێژەری کوردیی ڕادیۆکە، شەهید عەلی گەلاوێژ بوو. لە ساڵانی دوای هەرەسی هەر دوو کۆمارەکە و هاتنەوەی هێزی ئێرانیشدا ئەو ڕادیۆیە هەر ما، بەڵام حکوومەتی ئێران بەڕێوەی دەبرد و

بەرنامەیەکی کوردیشی هەر هەبوو، بەڵام ئەمجار وێژەرەکەی ئاغای «تابانی» خەڵکی سابڵاغ بوو.

هەمزاغا، کە گەلێک دەنگخۆش و مۆسیقاناس بوو لە هاتوچۆی تەورێز و میوان بوونی ماڵی کاک سەعدی موهتەدیدا کە ئەو دەم ماڵی لە تەورێز بوو، چووبووە سەر ڕادیۆکە و چەند گۆرانیی تۆمار کردبوو. من گۆرانییەک لەو گۆرانییانەم زۆر پێخۆش بوو و هەر لە بیرم بوو تا ئەوەی کاک هەمزە و ڕابیعەخانم بۆ سەردانی کاک عومەری کوڕیان لە دەوروبەری ساڵی ١٩٩١دا هاتنە لەندەن و نیوەڕۆیەکیش میوانی ماڵی ئێمە بوون. کاک محەممەدی حەمیدیش کە لە ئاڵمانیاوە هاتبووە سەردانیان، لەوێ بوو. کامێرایەکی کۆنی فیلم هەڵگرتنمان بەکرێ گرتبوو. ئەو دەم هێشتا کامێرای دیجیتال باو نەبوو و دەبووایە فیلم، واتە شریت بخەیە سەر کامێراکە. تکام لە کاک هەمزە کرد گۆرانییەکەمان بۆ بڵێ ئێمەش بە کامێراکە تۆماری بکەین. بەداخەوە، دواتر کە سەیری کامێرای گۆرینمان کرد تەنیا بەندێکی تۆمارکرابوو و دەستی شکاوم فیلمەکە لەوێدا کۆتایی هاتبوو.

هەمزاغای نەمر گوتی ئەمما چ گوتنێک! دەنگێک بوو لە بەهەشتەوە هاتبوو:

«ئەرێ خەجێ خەزێنە/ پا بنێ لە سەر گڵێنە/ زەردە لیمۆت وا بێنە/ بەفراوی سەر تەزێنە ئەرێ دیدەم نەونەمام/ ئەی هاوار دیدەم نەونەمام/ ئەی خرێ دیدەم نەونەمام/ ئەرێ هەتاکوو مردەن/ ئەی خرێ من هەر بەتەمام/ جوانێ گیان من هەر بەتەمام...»

نازانم شریتی سەر ڕادیۆ تەورێز ماوە یان نا و گەلۆ منداڵەکانیان هیچ دەنگێکی ئەو هونەرمەندە مەزنەیان تۆمار کردووە؟ بەڵام من تووشی ئەو خەسارە گەورەیە هاتم و لەکیسم چوو. گۆرانییەکە بە هەندێک جیاوازییەوە نەمر محەممەدی ماملێش گوتوویەتی و من تکام لە هونەرمەندی خۆشەویست کاک حەسەنی دەرزی کردووە بەڵکوو جارێکی دیکە بەدەنگی خۆی بیڵێتەوە. کاک حەسەن ڕۆح و گەوهەری گۆرانییەکانی موکریان بە جیاوازیی ناوچەکانەوە باش دەناسێ.

کاک هەمزە ماوەیەک فەرمانبەری نەخۆشخانەی شێروخورشیدی بۆکان بوو و لە بیرمە کاتێ کە باوکم لە نەخۆشخانەی کۆنی شێروخورشید عەمەلیات دەکرا، ئەو

لە ژووری عەمەلیات بوو و هەواڵی تەواو بوونی کارەکەی پێدابن. کاک هەمزە دوای ئەوەی لە نەخۆشخانە هاتەدەرێ لە ماڵی خۆی کە لە شەقامی کەمالی حەمیدی و دراوسێی گەلێک نزیکی ماڵی کاکم بوو، دەرزی لە نەخۆشان دەدا و کاری پانسمان و خزمەتی ئەوتۆی دەکرد. دوای کۆچیدوایی ئەویش ڕابیعەخانم درێژەی بە کارەکە دەدا. هەردووکیان لەو بوارەدا خزمەتێکی زۆریان بە خەڵکی شار و گوندەکانی دەوروبەری بۆکان کرد.

کاک هەمزەش و ڕابیعەخانمیش کەسانێکی ئازا و بەجەرگ و خۆڕاگر و ئامادەی فیداکاری لە ڕێگای کوردستاندا بوون. ئاوارەیی، گیرانی منداڵەکان و تەنانەت شەهیدبوونی کوڕ و زاواکەیان شلوێی نەکردبوون و ورەی خەباتیان تا دوارۆژی ژیان هەر بەرز بوو. دووسێ ڕۆژ دوای ئیعدامی شەهید ئەبووبەکر بەدەست خەڵخاڵیی جەللاد، لەگەڵ کاک هەمزە و کاک عومەر چووینە زیارەتی گڵکۆکەی لە گۆڕستانی بۆکان. کاک هەمزە و کاک عومەر کێلەکەیان ماچ کرد و منیش ئەم سێ فەرد شێعرەی کاک موسلیح شێخولئیسلامیم خوێندەوە کە لە سەردەمی ژیانی تاراندا خوێندبوومنەوە و لە بەرمکردبوو:

«سوێند بە خوێنی گەش و سووری دڵی تۆ
لەجیای دەست و چەکی ژێر گڵی تۆ
بە هەزاران و هەزار دەست و تفەنگ
هەڵدەگیرسێنینەوە مەشخەڵی جەنگ
تا ئەگەینە ئەوی ڕۆژی واڵا
شەنگەباڵا بشەکێنن ئاڵا!»[1]

بەداخەوە کاک هەمزەش، وەک هەزاران خەباتکاری دیکەی کورد، پێش ئەوەی ئەو ڕۆژە واڵایە بەچاو ببینێ، سەری نایەوە و بەشوێن ئەودا دوای چەند ساڵ ڕابیعەخانمیش کۆچیدوایی کرد کە قارەمانێک و خەباتکارێک بوو لە ژوور گەلێک پیاوانەوە. یادی هەردووکیان بەخێر بێ!

١. بەپێی نووسینی کاک موسلیح (ڕێبوار)، بەیتی ئاخریی ئەم هۆنراوەیەی لە هۆنراوەی «بۆ مەهاباد»ی کاک فاتیحی برای خواستۆتەوە.

٢٤. میرزا حسێن غوڵامعەلی و کوڕەکانی

میرزا حسێن (١٣١٨ - ١٣٨٣ی هـ) کوڕی میرزا ئەسەدوڵڵای بە ئەسڵ سنەیی و ئامینەخانمی بەهرامی، خەڵکی بۆکان و برای بچووکی دوو برا و خوشکێک بوو. پێش ئەوەی ببێ بە هاوسەری حەلیمەی خوشکم، دەمناسی. نموونەی پاکی و چاکی بوو. نە دیتم و نە لە کەسم بیستەوە گلەیی و گازندەیەکی لێی بێ. ماوەیەک مامۆستا و پاشان مودیری قوتابخانەی کچانی بۆکان بوو. مودیر و نازمی مەدرەسەی ڕاهنمایی «ابن سینا» بوو. کچ و کوڕ و دایک و باوکەکان متمانەیان پێدەکرد. بێدەنگ و هێدی و هێمن بوو. باوەڕێکی قورس و قایمی ئایینی هەبوو و منداڵەکانیشی بەو ڕۆحەوە گەورە کرد، بەڵام بە دڵفراوانییەکی زۆرەوە لەگەڵ خەڵکانی غەیری خۆی هەڵسوکەوتی دەکرد و نموونەکەشی خزمایەتی کردن لەگەڵ بنەماڵەی ئێمە بوو، بەباشی ئاگاداری هەڵوێست و پێگەی باوەڕی کاکم و من بوو و لە هەموو ماوەی خزمایەتی و هاتوچۆماندا بە دڵفراوانییەوە لەگەڵمان دەکەوتە باسوخواس و هەرگیز تووڕەیی و دڵڕەنجییەکم پێوەنەدیت. منیش کە لەو ساڵانەدا تۆفانێک لە خەیاڵات و ئاواتی لەکردننەهاتوو لە مێشکمدا هەڵیکردبوو، هەرگیز پەرژینم نەشکاند و هەردوولامان توانیمان خۆمان بین و وەک خۆمان بمێنینەوە، بێ‌ئەوەی گوشارێکمان لەسەر لایەنەکەی دیکە هەبێ و کاتێکیش کە هەواڵی مەرگی لەناکاویم بیست، وەک برایەکی خۆم پێی خەفەتبار بووم؛ دڵنیاشم من تاکە کەس نەبووم و هەر هەموو قوتابییەکانی پێشووی و دایک و باوکەکانیان و بەشێکی زۆر لە خەڵکی شارەکە هەستێکی هاوشێوەی منیان بووە. یادی بەخێر بێ!

میرزا حسێن و حەلیمەی خوشکم دوو کچ و دوو کوڕیان بوون، ئەوانیش هەرکام لە شوێنی خۆیان و بواری کاری خۆیاندا کەسانێکن.

عەلی بە تەنیشت وەزیفەی ئیدارییەوە، چیرۆکنووسێکی توانایە. من دوو چیرۆکم لێ‌خوێندۆتەوە کە لە بەرگی ١ و ٣/٢ی کۆمەڵە چیرۆکی «خۆر»دا بڵاوبوونەتەوە.

لـەوێدا وەک نووسـەرێکی ناتورالیسـت خـۆی نواندووە. لە چیرۆکـی ١٣٧ چرکە + ١٢٠ هەنگاو = صفردا ڕستەیەکی هەیە هەر دەڵێی بۆ من و نەسلی ئێمە نووسراوە: «بە تەمای گۆڕینی دنیا بووم، خۆم جووڕیام!»

- خـۆر، گەلەچیـرۆک، بەرگـی یەکەم، بە هاریکاریی ١٠ نووسـەر، گردوکۆی بریا کاکەسووری، انتشارات پژوهنده، بۆکان ١٣٨٧، ٨٠ لاپەڕە، کوردی.
- خۆر، گەلەچیرۆک، هەڤپەیڤین، شێعر، وتار، بەرگی دوو و سێ، ناشر انتشارات صلاح‌الدین ایوبی، ارومیه ١٣٨٠، ٢١٥ لاپەڕە، کوردی.

ڕێبـوار (اسـدالله) بـرای بچووکـی عەلییـە و وەک ڕەخنەگـر و توێـژەری فیلم و سینەما، لە زانکۆیەکی تاران مامۆستایە.

من دوو کتێبی فارسییم لەلایە کە کاری هاوبەشی ڕێبوار و هاوکارێکی زانکۆی ئەون، هەر دوو کتێبەکە پسپۆڕانە و لە بابەتی پیشەیی فیلم و سینەمادا نووسراون.

یەکەمیـان، کۆمەڵـەی ٢٤ وتاری هونەرییە سـەبارەت بە فیلمـە ئێرانییەکان و ١٦ وتار سـەبارەت بە سـینەمای وڵاتانی ڕۆژاوایی و ١٠ وتار لەسـەر سیناریۆی فیلمە تەلەفیزیۆنییە ئێرانییەکان:

- اسدالله غلامعلی و سید بدرالدین احمدی، «نقد و تحلیل هنری بر فیلم و فیلمنامه»، نشر مهر نوروز، تهران ١٣٩٠، ٣٨٢ صفحه، فارسی.

دووهەمیان لە پەیوەندیی میعماری و سینەما لە شاری ڕۆمای پێتەختی ئیتالیا و کارتێکەریـی ئـەو دوو دیاردەیە لەسـەر یەکتر نووسـراوە و لە سـەرەتایەک و پێنج فەسڵ پێکهاتووە:

- اسـدالله غلامعلی و سـید بدرالدین احمدی، «شـهر رم پس از جنگ جهانی دوم»، نشر مهرنوروز، تهران ١٣٩٠، ٣٠٢ صفحه، فارسی.

٢٥. عەباس‌ئاغای بێهداری

هێدی و هێمن بە خیابان‌دا دەهات و سەری بە دووکانی دۆستێکی‌دا دەکرد؛ دادەنیشت و بە هێمنی دەدوا، قسەی هەڵبژاردە. شارەزای سیاسەت و ئاگاداری ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکان بوو. بێ‌فیز و خاکی، بە جلوبەرگێکی ئاساییەوە، ڕووخۆش لەگەڵ خەڵک و لەگەڵ نەخۆشی بێهداری. وەک «پزیشکیار» (برینپێچ) لە بێهداریی بۆکان کاری دەکرد و بۆ دەرزی لێدان دەچووە ماڵی خەڵکیش. گەلێک جێگەی متمانەی خەڵکی شارەکە بوو. زۆرێک لە دووکاندارەکانی بۆکان دۆستی بوون و خۆشیان دەویست.

«عباس امین‌آوە» لەدایکبووی شاری «باکۆ»ی ئازەربایجانی باکووری و گەورەبووی شاری تەورێز بوو، ئەو کەسانە لە ئازەربایجان بە «موهاجیر» ناودەبران، کەسانێک کە باوک و باپیریان لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بە شوێن کار دۆزینەوەدا لە ئازەربایجانی ئێرانەوە چووبوونە ئازەربایجانی ڕووسیا و دوای شۆڕشی ئوکتۆبری ١٩١٧ گەڕابوونەوە ئێران. عەباس‌ئاغا درەنگتر سەری لە بۆکان دەرهێنابوو، کە بەشێک بوو لە ئازەربایجانی ڕۆژاوا. هەر لە بۆکانیش لەگەڵ سەڵتەنەت‌خانمی وەتەن‌پەرەست (١٣٢٥ ـ ١٣٨٥) زەماوەندی کرد. سەڵتەنەت‌خانم بە ڕەچەڵەک مەهابادی و گەورەبووی بۆکان بوو، لە سەرەتادا وەکوو مامۆستا لە قوتابخانە کاری دەکرد و پاشان بوو بە هاوکاری عەباس‌ئاغا لە بێهداریی شارەکە. منداڵەکانیشیان لە بۆکان گەورە بوون و هەر هەموویان بە کوردی قسەیان دەکرد.

عەباس‌ئاغا جگە لە تورکی، کوردیشی دەزانی، بەڵام زۆر جار بە فارسی لەگەڵ خەڵک دەدوا. دۆستایەتییەکی گەرمی لەگەڵ کاکمدا هەبوو، وا بزانم دۆستایەتییەکەیان دەگەڕایەوە بۆ سەردەمێک کە کاکم دووکانی کتێبفرۆشی و ڕۆژنامەفرۆشیی هەبوو و ئەویش کە سەری لەنێو کتێب‌دا بوو، زۆرجار دەهات و دادەنیشت و

لەگەڵ مامۆستا و قوتابییانی مشتەریی دووکانەکە دەکەوتە قسەوباس. بەئاشکرا ڕوانگەیەکی چەپی هەبوو و شەیدای یەکسانی و دادپەروەریی کۆمەڵایەتی بوو، بەڵام بەگوێرەی خووخدە هێمنەکەی لەگەڵ کەس نەدەکەوتە چەلەحانێ و باوەڕ ناکەم کەسیش دیتبێتی قسەیەکی توند یان هێرشێک بکاتە سەر لایەنەکەی دیکەی وتوویێژ. دواتر کە کاکم کتێبفرۆشییەکەی بۆ کاک کەریمی سالمی بەجێهێشت، عەباسئاغا کورسیی نێو دووکانەکەی بۆخۆی پاراست و دوای تەواوبوونی ئیشوکاری بێهداری دەهات و لەوێ دادەنیشت.

من زۆرم ڕێز لێدەگرت و ئەویش خۆشیدەویستم. کاتێ خەریکی تەرجەمەی شێعری «حەیدەربابا»ی شەهریار بووم، زۆری یارمەتیی دەدام، لە ڕاستیدا عەباسئاغا وەرگێڕی سەرەکیی شێعرەکان بوو و من تەنیا ڕێکمدەخستن. کاتێ کە تۆفانی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٣٥٧ی ئێران هەڵیکرد و هەرکام لە ئێمەی وەک تووی هەرێز بە لایەکدا برد، من پشت لە دۆست و ڕوو لە دوژمن پەڕیوەی ئەم لایانە بووم، بەڵام ژنەفتم عەباسئاغا و بنەماڵەکەی لە گەورەشاری تەورێز گیرسابوونەوە. تەورێزێک کە ڕەچەڵەکی باووباپیرانی لەوێوە هاتبوو، بۆ ئەو نامۆ بوو و لەوێ هاتوچۆی کەمتر کەسێکی دەکرد و ئەگەر هاتوچۆیەکیشی ببوایە لەگەڵ کورد و بۆکانییەکانی دانیشتووی تەورێز بوو. لە کۆتایی ڕێگای ژیانیشدا، بەداخ و حەسرەتی بە لاڕێدا ڕۆیشتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و دووریی منداڵەکانی و خەم و خەفەتی هەڵکەندران لە بۆکان و شێوانی ئەو هێلانە بچووکەی وا لەوێ پێکەوەی نابوو، سەری نایەوە. ئەوە سێ قۆناغی سەرەکی ژیانی عەباسئاغای ئەمینئاوەیە: لە ساڵی١٣١٠دا لە باکۆ هاتۆتە جیهان، لە ١٣٤٠دا لە بۆکان زەماوەندی کردووە و لە ١٣٨١دا لە تەورێز سەری ناوەتەوە؛ ژیانێکی٧١ ساڵەی کار و خزمەت لە ڕیزی خەڵک و لە دژایەتیی دوژمنانی خەڵکدا. یادی بەخێر بێ!

٢٦. مامۆستا گۆران

حەسەن ئەیووبزادە (مامۆستا گۆران) ساڵی ١٣٢٢ (١٩٤٣) لە گوندی کەرێزەی ئەییووبیی نزیک بۆکان لەدایکبووە، لە بۆکان چۆتە خوێندنگە. لە قوتابخانەی قەڵای سەرداری بۆکاندا پێکەوە دەمانخوێند. دوو ساڵێکیش لەگەڵ نەمر سوارە ئێلخانیزادە، کە دوای نەخۆشییەکەی گەڕابۆوە سەر دەرس و خوێندن، هاوپۆل بووین. دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی چۆتە دەبیرستانی کەشاوەرزی کە بۆ ماوەی چەند ساڵ لە بۆکان دانرابوو، پاشانیش چۆتە دانیشسەرای کەشاوەرزیی ورمێ، ئینجا بۆتە مامۆستای قوتابخانە لە گوندەکانی دەوروبەری بۆکان و درەنگتر لە زانستگای تاران بەشی ماف و زانستە سیاسی و ئابورییەکاندا، فەوقی لیسانسی لە بواری مافە تایبەتییەکان وەرگرتووە و لە شارەکانی کوردستان و ئێران وەک دادوەر خزمەتی خەڵکی کردووە.

لە ژیانی شەخسیدا لایەنگری دادپەروەریی کۆمەڵایەتی و یەکسانی بووە و وەک کوردێکی خاوەن بڕوا داکۆکیی لە مافی گەلی کورد بۆ دیاریکردنی چارەنووسی خۆی کردووە. لە ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٥٧ی گەلانی ئێراندا چۆتە نێو ڕیزەکانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانەوە و دوای هێرشی کۆنەپەرستانی ئێران بۆ سەر کوردستان، لەگەڵ پێشمەرگەی حیزبدا شاری بەجێهێشتووە و ساڵانێکی زۆر لە بەشی دادوەریی حیزب لە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان هەڵسووڕاو بووە.

دوای هاتنە دەرەوە لە وڵات، کاری حیزبایەتیی وەلا ناوە و بە نووسین و لێکۆڵینەوە و وەرگێڕانەوە خەریک بووە. مامۆستایەکی کەموێنەیە لە نووسینی کوردیی پەتیدا، جگە لە فارسی، زمانی ئینگلیزی و فەرەنسی و ئاڵمانی دەزانێ. سەبارەت بە تیرۆری نەمران دوکتۆر عەبدوڕڕەحمانی قاسملوو و دوکتۆر سادق شەرەفکەندی لەلایەن کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە، لێکۆڵینەوەی کردووە و کتێبی «ئیسکۆرت بەرەو تاران»ی پیتر پیلچ پەرلەمانتاری ئوتریشی (نەمساوی) لە

ئاڵمانییـەوە وەرگێڕاوەتە سـەر کوردی کە تا ئێسـتا چەندەها جـار چاپ کراوەتەوە. نووسەر و شاعیر و وەرگێڕ و چیرۆکنووسە. خاوەنی دەیان کورتەچیرۆک، ڕەخنەی ئەدەبی، بابەتی سیاسـی و شـێعر بۆ زاخاوی مێشـکە. کتێبی «شـازدە بچکۆلانە»ی سـێنت ئیگزۆپێریی لە فەرەنسـی، «شێعر چیە»ی نزار قەبانی لە عەرەبی، شێعرەکانی هاینریش هاینە، فاوست و بەرهەمەکانی «گۆتە»ی لە زمانی ئاڵمانییەوە وەرگێڕاوەتە سـەر زمانـی نەتەوایەتیمـان و زۆر بەرهەمی دیکەش لە کارنامەکەیدا نووسـراون، بەڵام بەداخەوە بەشێکیان هێشتا لە نێوخۆی وڵات بڵاونەکراونەتەوە

ئەوە نموونەیەک لە قەڵەمی بەپێزی مامۆستایە:

من و دارەبەن [1]

کات دەمـەو زەردەپـەرە، دارەبـەن لـە ئامێـزی دۆڵـی چـۆڵ و کـراڵدا بـە شـنەی شـەماڵ، پرچی ئاڵۆزی بەشـانە دەکا و لیزگەلیزگە دەیهۆنێتەوە. لە شـادیی ژوان و شەوڕاموەسـانێکی خەیـاڵاوی لەگـەڵ تریفـەی مانگەشـەو، تەزوویەکـی سـارد بـە سـەرتاپای لەشـیدا دێ. شـەو زرینگاوەتەوە، ئارەقی ئەوین دڵۆپدڵۆپ دەتکێتە نێو هەنـاوی دارەبـەن و پەنجەکانـی هێدیهێـدی بە سـروە دەلەرن و شـەوباش لەگەڵ ئەسـتێرە دەکەن. تریفەی بێئارام تارمایی شـەوەزەنگ وەلادەنێ و ئامێزی فێنکی لە باڵای دارەبەن وەردێنێ و لە نێو یەکتردا دەتوێنەوە.

کات بەرەبەیانـە، گزنگ ئەنگوتووە، دارەبەن سەرمەسـتی ئەو ژوانەیە، کە قەڵتی تەشوێی کاسبکارێک لەو خەوە یەزدانییە ڕایدەپەرێنێ. ئەو خەوپەڕێنە دەستوەشێنە سـەرتاپای دارەبـەن بەبێ بەزەیی زامـدار دەکا و بۆ هەر زامێ گۆمیلکەیەکی قوڕین وەکوو قاپێلکەی چاوی برسی بە لەشییەوە دەلکێنێ. زامەکان دەبن بە چاو و هەموو ئەسرینیان لێدەبارێ. فرمێسک دەڕژێنە نێو گۆمیلکە قوڕینەکەوە و دەبن بە ئاوێنە. لەو ڕۆژەوە کە زامەکانی دارەبەن دەبن بە چاو و چاوەکانیش ڕۆندکیان لێدەبارێ ئاهی سـاردی، لە بەندی هێشـووی قەزوانی شـلک و بۆنخۆشدا دەمێنێتەوە، کە لە

---

١. کوردستان، ئۆرگانی حدکا، ژمارە ١١٧، وەرگیراو لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان.

هــەر دەسپێداهێنانێـکدا دەڵێی دایکی ڕۆڵە کوژراوە کە بە ڕانی خۆیدا دەکێشــێ و پەککوو پەککوویەتی!

منیـش ئـەو کـوردەم کـە لــە بەرەبەیانــی خەوێکـی یەزدانــیدا وەکـوو دارەبەن، زامـداری بێتاوانــی ئەو وڵاتەکاول کراوەم. هەر دوو لەشــمان بە ئاوریشــمی ئەوین چنراوە و پێبەستراوی ئەو لێڕەوار و چۆڵ و چڕەین.

بەندی دڵی دارەبەن بە ناخی زەویدا چووە و من بە پانایی و درێژایی ئەو وڵاتەدا بە تای کەزی و بە تیری مژۆڵی نازداران بە سینگی ئەردەوە هەزارهەزار مێخەکراوم و کێوی یادگاری باووباپیرانیان لەسەر سینگ داناوم.

ئێمە دوو ئەویندارى لەمێژینەین و دوو پێ لە زنجیرکراوی دێرینە. بەســەرهاتی ئێمە لە بلوێری شوانەوێڵە و لە قاسپەی کەو و چریکەی بولبولدایە. داخوا کەس هەیە ئەو بەسەرهاتەی ئێمەی بەگوێ نەگەیشتبێ؟ بەشێک لە کارە سیاسی ـ هونەرییەکانی لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان (بەشی نووسەران) دەست دەکەوێ.

٢٧. کاک برایم فەڕشی

کاک برایم لەو دەگمەن کەسانەیە بەختی ئەوەی بووبێ دوای هاتن بۆ ئورووپا لەسەر پیشەی هونەریی پێشووی خۆی مابێ و درێژەی بە هەمان ئەو کارانە دابێ کە لە نێوخۆی وڵات پێیانەوە خەریک بووە: شانۆگەری، لێکۆڵینەوە و دەرس گوتنەوە. نەک هەر ئەوەندەش، بەڵکوو لەم لایانە بابەتەکانی بە دەرس خوێندبێ و ڕادەی زانستی پیشەیی خۆی بردبێتە سەرێ و لەوەش زیاتر، فێرگەی دانابێ و بە زمانی ئاڵمانی بە دەرسیشی گوتبێتەوە. ئەم بەختە و لە ڕاستی‌دا ئەم هیممەتە، زۆرێک لە ئێمە نەمانبوو!

خۆی دەڵێ: «لە بۆکان لەدایکبووم و لە کۆڵن سەردەنێمەوە. تەرمەکەم بە گڕی ئاگر دەسووتێنرێ و هەرچێم لێ‌دەمێنێتەوە بە ئاوی چۆمی تەتەهووی بۆکان‌دا دەدرێ، ئەگەریش نەکرا، خۆ چۆمی ڕاین ئامادەی میوانداریمە!»

لە بۆکان بۆتە فەرمانبەری ئیدارەی «ئامووزش و پەروەرش». دوای هاتنە دەرەوەی، لە بواری جیاجیای وەک دراما، ئەدەبیاتی نوێی ئاڵمان، شانۆپێداگۆگی، کامپیۆتێر، داڕشتنی سیستەمی فێربوون، مێتۆدی نووسین‌دا دەرسی خوێندووە. جگە لە بەرهەمی شانۆ و فیلم ٢٩ کتێب و هەژمارێکی زۆر وتار و بابەتی شانۆیی، فەرهەنگی بڵاوکردۆتەوە.

ئەندامی شانۆی لاوی بۆکان، شانۆی تەلەویزیۆنی کرماشان، ئەنجومەنی تیاتر، سەندیکای شانۆکاران، کارگەی هونەر، بەرپرسی شیرکەتی فیلم و نمایش لە تاران، دامەزرێنەری شانۆی کۆچەر، ئەندامی کۆمەڵەی خوێندکاران (KSSE)، ڕێداکسیۆنی «Kurdistan Heute» و ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان، دەزگای شانۆپێداگۆگاکانی ئاڵمان (BUT) و بەرپرسی بەشی شانۆی نێونەتەوەیی و فرەکولتووری بووە.

وەک شانۆگێڕ، دەرهێنەری شانۆ و فیلم، کاری کردووە و ساڵی ٢٠١١ ئەنستیتۆی «Lernhaus»ی بۆ پرۆسەی فێر بوون بەپێی زانستی نۆیرۆلۆژی، پێداگۆگی و

سروشتی تاک دامەزراندووە، کە ساڵانە خوێندکاری فێرگە و زانستگاکان لە ئیتاليا و فەرانسە و ئاڵمانیاوە دەبنە میوانی و مێدیای ئاڵمانیا بە چڕیی ئاوڕی لێیان داوەتەوە.

بەرهەمەکانی:

بابەتی شانۆیی و شانۆنامە:

- شانۆ (ساڵی ٢٠٠٢، لێکۆڵینەوە)؛
- ماندانا (شانۆنامە١٩٩٦)؛
- زەوی (شانۆنامە، ١٩٩٥)؛
- دایکی نیشتمان و کۆشکی ئاوات (لێکۆڵینەوە/ شانۆنامە ١٩٩٤).

مۆسیقا:

- مۆسیقای کوردی لە نێوان هاوار و هیوادا (کۆمەڵەی وتوویژ ٢٠٠٢ کوردی، ئاڵمانیا)؛
- زمانی دوولا (وتوویژ سەبارەت بە زیرەک، محەممەد ڕەمەزانی ٢٠٠٢)؛
- زیرەک هونەرمەندی نەتەوەیەکی بندەست (باس و لێکۆڵینەوە ١٩٩٦).

دەرسنامە:

- تەکنیک و هونەری ئاخافتن (ئاراس، هەولێر ٢٠٠٧، وەرگێڕان لە ئاڵمانییەوە بۆ سەر زمانی کوردی)؛
- پڕۆژە فرەکولتوورییەکانی شانۆی پێداگۆگی (نامیلکە بە زمانی ئاڵمانی، ٢٠٠٢)؛
- دەرسنامە بۆ مامۆستای باخچەی منداڵان (نامیلکە بە زمانی ئاڵمانی، ساڵی٢٠٠٣، Spielpädagogik)؛
- مێتۆدی پێوەندییەکانی نێوان مرۆڤ (نامیلکە بە زمانی ئاڵمانی، ٢٠٠٤، Kommunikation Training)؛
- دەرسنامەی پرۆگرامەکانی (Word, Excel, PowerPoint بە زمانی ئاڵمانی ٢٠٠٢)؛
- وێنە، دەنگی دڵ و بێدەنگی مێشک (کۆمەڵە تێکست بۆ ڕاهێنانی دەنگی شانۆگێڕ،

کوردی و ئاڵمانی، ٢٠٠٢)؛

کتێب، فیلم:

- تەلەفیزیۆن لە نێوان دامەزراندن و داڕزاندندا (هەڵسەنگاندنی تەلەفیزیۆنەکانی کورد، ساڵی٢٠٠٦)؛
- کردستان سرزمین رنجها و تجربەها (کۆمەڵەی وتار و ڕاپۆرتی سیاسی بە زمانی فارسی، ١٩٨٩)؛
- سەفەرێکی خەیاڵی بۆ بۆکان (کتێبی دەنگ و چاپ ١٩٨٤ و ٢٠٠٠)؛
- هەڵەبجە و کۆسار، مەهاباد و گوڵەباغ لە وڵاتی چنار و هێمن، ساڵی ١٩٩٤؛
- ڕۆژهەڵاتی کوردستان و پرسی سیاسەت (کۆمەڵە بابەتی سیاسی، ساڵی ٢٠٠٨)؛
- لە خودا و پێغەمبەر و دەوڵەت دەترسم (کۆمەڵە بابەتی تایبەت بە فەرهەنگ و سیاسەت، ساڵی٢٠٠٧)؛
- سەدەی کارەسات (وتوویژ لەگەڵ مامەغەنی بلووریان، ساڵی ١٩٩٦، چاپی ساڵی ٢٠٠٨)؛
- پازڵی کوردبوونی کورد (لێکۆڵینەوە ٢٠١٨ ـ ١٩)؛
- لە نێوان دوو وێنەدا (کوردی/ئاڵمانی ٢٠١٨ ـ ١٩)؛
- فیلمی Die Schule zwischen Hoffnung und Aufbruch ساڵی ٢٠١٨ بە زمانی ئاڵمانی.

٢٨. کاک نادر فەتحی (شوانە)

کاک نـادر خزمەتکارێکـی بێدیعایەی میللەتەکەیەتـی. من ئەوە بەگوێرەی ئەزموونی کارکردنـی ڕاسـتەوخۆ لەگەڵـیدا دەڵێـم و هیـچ زیادەڕۆییەک نابـێ ئەگەر ئەوەی لـێ زیـاد بکەم کـە خەڵکێکی کەمم بینیوە وا پڕ بەدڵ خەریکـی کار و خەبات لەپێناو بەختەوەریـی گـەل و نیشـتمانەکەمان بن، بێئـەوەی ئـارەزووی ناودەرکردن و «بە مامۆسـتابوون» بکەن! ئەوەی نادر لە ماوەی دەپازدە سـاڵی ڕابردوودا کردوویەتی ئەگەر خەڵکانی دیکە بیانکردایە ئێسـتا دەیان جار بانگ کرابوونە سـیمینار و کۆڕ و کۆبوونەوە و سەر شاشەی تەلەفیزیۆنەکان، بەڵام ئەو بەبێ چاوەڕوانی لە کەس و بێئـەوەی بیـەوێ ناودەربـکا، کار و خزمەتـی خۆی درێژە پێـداوە و هەتا ئەمڕۆش هەر لەو ڕێگا پیرۆزە لاینەداوە.

کاک نـادر وەرگێڕ، نووسـەر و بەڕێوەبـەری ماڵپەڕێکی پێشـکەوتنخوازی وەک «ڕۆژهـەڵات/ بـۆکان»ە و ئەرکـی بەڕێوەبردنـی سـایتەکە خسـتوویەتە پەیوەندیـی بـەردەوام لەگـەڵ ژمارەیەکـی زۆر لـە نووسـەران و خوێنەرانـەوە. سـەرەڕای کاروبـاری ژیانـی ڕۆژانـە و بەڕێوەبردنـی ماڵپەڕەکـەش، خەریکـی نووسـین و وەرگێڕانـی چەندەهـا بابەتـی زانسـتییە، بوارێک کە کەمتر کەسـی دیکـە خۆی پێوە ماندوو دەکەن. ئەو بە باوەڕێکی پتەوەوە دژ بە خورافات و دیاردە دواکەوتووەکانی کۆمەڵگا وەستاوە و ئەوەی نووسیویە و لە ئاڵمانییەوە وەریگێڕاوەتە سەر کوردی، هەمووی ڕوونکەرەوەی زەین و چرای ڕێگای ژیانی سەربەسـت و کۆمەڵگای ڕەها لە خوڕافە و نەریتی داڕزیوی کوردەوارییە.

بـۆ ناسـینی زیاتری ئەم کەسـایەتییە هەڵکەوتـووەی کۆمەڵگاکەمان، با سـەرەتا سەیری لیستەی نووسراوە و وەرگێڕاوەکانی بکەین کە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان بڵاوبوونەتەوە:

١. دیموکراسی؛

٢. دیالۆگ؛

٣. مافی مرۆڤ و تولەرانس؛

٤. گەڕان بەدوای ماکەی پێکهێنەری ژیان؛

٥. لە تەقینەوەی مەزنەوە تا گەورەبوونەوەی حەشیمەتی سەر ئەم هەردە؛

٦. مێژووی کورتی کات و گەڕان بەدوای وەڵامی پرسیاری سەبارەت بە کاکەشان؛

٧. پرسیار و وەڵام لەسەر زانستی گشتی؛

٨. مرۆڤ؛

٩. تیۆریی نیسبییەتی (ڕەوایی) ئەنشتاین؛

١٠. مێشکی مرۆڤ؛

١١. ڕاستییەکانی گەشەسەندن (داروینیزم)؛

١٢. پشتڕاستکردنەوەی تیۆری «گەشەسەندن»ی داروین؛

١٣. کورتە مێژووی مرۆڤ؛

١٤. مێژووی دوارۆژی مرۆڤ؛

١٥. ئەرک و ئەزموونەکانی سەدەی بیست و یەکەم؛

١٦. دیاردەی ئایین؛

١٧. مێژووی درۆیینی ئایین؛

١٨. ئایا مرۆڤ خودای خولّقاندووە؟

١٩. ئیسلامی فاشیستی؛

٢٠. محەممەد و «تۆڵەسەندنەوە»؛

٢١. قورئان، محەممەد و ئیسلامی فاشیستی؛

٢٢. ئایا هومێدی ڕزگارکردنی ئایینی ئیسلام هەر ماوە؟

٢٣. قورئان، پەیامی خۆشەویستی، پەیامی ڕق و کینە؛

٢٤. ئێزدییەکان و ئایینی زەردەشت؛

٣٥. شارستانییەت و ئاکام و ئاسەوارەکانی بۆ جیهان؛

٣٦. فریدریش نیچە و جیاوازیی لەگەڵ فەیلەسووفانی دیکە؛

٢٧. پێکهاتنی زمان لە بنەڕەتەوە و نزیکیی زمانەکانی جیهان لەگەڵ یەکتر؛
٢٨. کرۆنۆلۆژی ئەدەبیی جیهان؛
٢٩. کارتێکەریی کۆمەڵگا و بنەماڵە لەسەر منداڵ؛
٣٠. ئینتیگراسیۆن یان یەکگرتنی مرۆڤی بیانی لەگەڵ کۆمەڵگا ڕۆژاواییەکان؛
٣١. شەڕی سەیروسەمەرە؛
٣٢. هەڵاتن بۆ لای خودا، نووسراوەیەکی تراژیدییە سەبارەت بە دوایین ڕۆژەکانی ژیانی «لیۆ نیکۆلاڤیچ تۆلستۆی»؛
٣٣. وتەی ناوداران؛
٣٤. دنیای مودێرنی ئێمە «وزەی ئەتۆمی»؛
٣٥. فێربوونی زمانی ئینگلیسی؛
٣٦. باشترین خواردەمەنییەکانی دژ بە نەخۆشیی شێرپەنجە؛
٣٧. ١٢ هەنگاو بۆ گەیشتن بە لەشێکی سالم و ئیدئال؛
٣٨. شەکر، وزەی وەڕێخستنی مێشکە یا ژارە بۆ لەشی مرۆڤ؛
٣٩. بیرەوەرییەکانی خەزاڵ؛
٤٠. ١٠ نهێنیی گرینگ لە ژیانی مرۆڤدا؛
٤١. وگتاریزم و وگانیزم؛ ژیانی سالم لە لەشی سالمدایە؛
٤٢. وەڵامی هەندێک پرسیار سەبارەت بە دووگیانیی ژنا؛ن

چاوخشاندنێک بە لیستەکەدا هەندێک ڕاستیمان بۆ دەردەخەن:

ئـا. هەڵبژاردنـی ئـەم وتارانە و نووسـین یـان وەرگێڕانیـان بەهەڵکـەوت نەبووە، بەڵکـوو بیرێکـی تیـژ و ڕوانگەیەکـی ڕوونـی سیاسـی ـ کۆمەڵایەتیی لە پشـت هەڵبژاردنی بابەتەکان و تەرکیز لەسەر نێوەرۆکی هاوبەشیان بووە؛

ب. خاوەنـی ئـەم ڕوانگەیـە، بەختەوەریـی مـرۆڤ و سـەرکەوتوویی کۆمەڵـگای بـە ئامانـج گرتووە و هـەر بۆیەش توانیویەتـی لەنێو سـەرقاڵیی ژیان و کاری ڕۆژانەدا کاتی پێویست بۆ خوێندنەوە و وەرگێڕانیان تەرخان بکا؛

پ. خاوەنی ئەم ڕوانگەیە ئاگاداری ئەم ڕاسـتییەش هەیە کە بەربەرەکانی کردنی

ئیرتیجاع لە سەردەمی برەوی ئیسلامی سیاسیدا کارێکی هاسان نییە، بەڵام ئەو بوێرانە بەگژ کۆسپەکانی سەر ڕێگای ژیانی ئازاددا چووە و نەترسانە زیانەکانی خورافاتی خستۆتە ڕوو، کارێک کە زۆربەی ئێمە دەیزانین، بەڵام چاوی لێدەپۆشین!

هیچکام لە بابەتی نووسراو و تەرجەمەکراوی ئەو قەڵەمە، عەوامپەسند و بازاڕی نین، بەڵکوو لە هەموویاندا بنەما و ماکی باوەڕە ئیرتیجاعییەکان کراوەتە ئامانج و کۆمەڵگای لە مەترسییەکانی ئاگادار کردۆتەوە. باوەڕی قایم بە ڕێبازەکە وای کردووە لە خۆدەرخستن و ناودەرکردن دوور بکەوێتەوە و سەری تەنیا بە ئەرکە کۆمەڵایەتییەکەوە گەرم بێ، هەر ئەوەش درێژەدان بە ڕێبازەکەی بۆ گونجاوتر کردووە.

ڕوانین بە نموونەیەکی کەم لە کارەکانی نادردا ڕاست بوونی بۆچوونەکانی سەرەوە دەردەخا.

لە سەرەتای کتێبی «ڕاستییەکانی گەشەسەندن»، نووسینی ئۆلریش کوتچێرادا وەرگێڕ بەرپرسایەتیی خۆی بە نیسبەت خەڵک بەو شێوەیە دەردەبڕێ:

«دوای خوێندنەوەی ئەم کتێبە، بە ئەرکێکی گرنگم زانی بۆ زانیاریی لاوانی کورد وەریبگێڕمە سەر زمانی کوردی.» لە درێژەیدا بەرپرسایەتییەکی دیکە لە خۆی پیشاندەدا، ئەویش بە نیسبەت نووسەری کتێبەکە و مافی کۆپیڕایتسی ئەو: «نامەیەکم بۆ نووسەری کتێبەکە لە زانستگەی فرایبۆرگی ئاڵمانیا نووسی و داوای ئیزنی وەرگێڕانی کتێبەکەم لێکرد. ڕێزدار کووتچێرا بە میهرەبانییەوە قبووڵی کرد، منیش لەلایەن خوێنەرانی کورد و خۆمەوە سپاسی دەکەم. هیوادارم نێوەرۆکەکەی شایانی کەڵک لێوەرگرتنی خوێنەران بێ.» ئینجا وەڵامی نووسەر ڕادەگەیەنێ کە بۆی نووسیوە: «... سپاس. ئێوە دەتوانن نووسراوەکەم وەرگێڕن. خۆشحاڵم لەوەی کتێبەکەی منتان پێ باشە، بەهۆی ڕەخنەی توندی من لە هێزی خوڵقێنەر، کتێبەکەم لەلایەن ژمارێک لە خوێنەرانەوە پەسند نەکراوە...»

باوەکوو هەر ئەو چەند وشەیەی نووسەر نێوەرۆکی کتێبەکەمان بۆ دەردەخا،

بـەڵام بـا سـەیرێکی کتێبەکـەش بکەیـن و چەند دێڕێکـی پێشـەکییەکەی بخوێنینەوە بـۆ ئـەوەی گرنگایەتیی کتێبەکەمـان بۆ دەربکەوێ: «لە پەنا کتێبـی ئایینیی ئینجیل و لـە کولتـووری دنیای مەسـیحیدا، هیچ پەڕتووکێـک بە ڕادەی کتێبی «سـەبارەت بە سـەرچاوەی چەشـنەکان» (On the Origin of Species)ی چارڵـز دارویـن (١٨٠٩ ـ ١٨٨٢) نەیتوانیوە کارتێکەریی لەسـەر بۆچوون و تێگەیشـتنی مرۆڤ سـەبارەت بە سروشت و دنیای دەوروبەری مرۆڤ هەبێ...»

ئەوە ڕاسـت ئەو شـتەیە کە وەرگێڕ بە شـوێنیدا دەگەڕێ: کارتێکەریی زانایانە لەسەر مرۆڤ و بەتایبەت مرۆڤی کورد، بۆ ئەوەی لە گێژاوی خورافەی ئایینی بێتە دەر و ڕاستەڕێی زانست و ئەندێشە بگرێتەبەر. بۆ ئەم کارەش کتێبێکی دیکە ئامادە دەکا: «کورتـە مێـژووی مرۆڤ» و لەوێدا هۆکاری پەرەسـەندنی «مرۆڤی سـاپیەن» لـە نێئاندرتاڵەکانـی نێـو ئەشـکەوت و لـە ئەنجامدا باڵاکـردن و گەیشـتنیان بە پلەی مرۆڤی خاوەن بیری ئەمڕۆیی، بەو شـێوەیە دەناسـێنێ: «گەورەیی قەبارەی مێشک، خاڵێکـە کـە مـرۆڤ لە هەمـوو گیانلەبەرەکانـی دیکەی ئـەم جیهانە جیـا دەکاتەوە... تایبەتمەندییەکی تر، لەسەر دوو قاچ ڕاوەستان، ڕاست بەڕێدا ڕۆیشتن و ئازادبوونی دەسـتەکانییەتی... کـە کردوویەتـە مـرۆڤ»، ئینجـا باسـەکە دەگەیەنێتـە مەسـەلەی سـەرهەڵدانی ئاییـن لە کۆمەڵـگای مرۆڤی خاوەن بیر (سـاپیەن)دا و دەڵێ مەرگ بۆ مرۆڤـی سـاپیەن دیاردەیەکـی نەناسـراو بـوو و لە ئەنجـامدا هێزێکـی ئەبەدییان بە ڕۆحی مردووەکان دەبەخشـی، ئینجا ئەم ئاکامە لە قسـەکانی وەردەگرێ: «ئانیمیزم یـان بـاوەڕ بە ڕۆح لەلایـەن مرۆڤی ڕاوکـەر و کۆکەرەوە، دەبێ وەک سـەرەتایەک بۆ دروسـتبوونی هـەزاران باوەڕ، بۆچوون، فەرهەنگ، داب‌ونەریت و ئایین سـەیر بکـرێ» (ل ١٤ و ٤٥)، واتـە ئاییـن و کەسـایەتییەکی خوڵقێنـەر هەردووکیـان ئاکامی بیرکردنەوەی ساپیەنە سەبارەت بە قۆناغی دوای مردن کە بەهۆی نەبوونی زانستی ئەمڕۆییەوە لە مێشکی خۆیاندا جێگریان کردووە و تا ئەمڕۆش درێژەی هەیە.

شوێنی ئەم ڕەوتە لە کتێبەکانی دیکەشیدا هەڵدەگیرێ. لە کتێبی «مێژووی دواڕۆژی مرۆڤ»دا، پرسـی ڕابردووی مرۆڤی خاوەن‌بیر شـوێنی خۆی دەداتە چارەنووسـی

دوارۆژی ئـەو مرۆڤـە و ئەو جیهانەی وا لە بەردەسـتیدایە: «ئایا هۆمۆسـاپیەنەکان دەکەونـە چ دۆخێکـەوە ئەگەر لە داهاتوودا بە هێزی تیکنۆلۆژی، بوونەوەرێکی نوێ (هۆمـۆی نـوێ) بخولقێ کـە بە ڕادەی جیاوازیـی نێوان هۆمۆسـاپیەن و نێئاندرتاڵ، جیاوازیی ڕوونی لەگەڵ مرۆڤی ئەمڕۆییدا هەبێ؟»

بۆ کەسێک کە بەو شێوەیە خەمی مرۆڤایەتی دەخوا و سەیری جیهانی دوارۆژی بـە تیکنۆلـۆژی ڕێبەرایەتیکـراو دەکا، ئاشـکرایە لـە دواکەوتوویـی کۆمەڵگاکـەی خـۆی ڕەنـج بکێشـێ و لـە بیری پێشـکەوتنیدا دەبـێ. سـەرەکیترین نیشـانەی ئەو دواکەوتوویی‌یـە، وا هەیـە دوورمانـەوە لـە زانسـتی ڕۆژ، درێـژەی پەیوەنـدە کۆنە عەشـیرەتییەکان و بەهێزبوونی ئایین بێ. مەسـەلەی ئایین و ئەو بەربەسـتانەی وا لەسـەر ڕێگەی بەرەوپێش‌چوونی کۆمەڵگای کوردەواری داناون، گەلێک هەسـتیار و بـۆ هەندێـک کـەس بڤە دەنوێنن، هـەر بۆیەش خۆ لـە قەرەی نادەن. هۆکارەکەشـی ڕوونە: کۆمەڵانی خەڵک بە درێژایی ١٤ سەدە لەگەڵیدا ژیاون و خوویان پێگرتووە و بەهۆی بیرکردنەوە لە بەسەرهاتی نادیاری دوای مردن و ئەو ترسەی کە خورافات لە دڵی خستوون و مەترسیی گۆڕەوشار و پردی سیڕات و مالیکی دۆزەخ، دەرەتانی بیرکردنەوە و هەڵسەنگاندنی زانستییانەی دیاردەکەی بەتەواوەتی لێ‌سەندوون.

باشە، لە دۆخێکی ئەوتۆدا دەبێ چی بکرێ؟ بۆ ڕووناکبیرێکی بێ‌دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتـی، ئەویـش لـە دەرەوەی وڵات، جگـە لـە ئەرکـی ڕوونکردنـەوە و هەوڵ لەپێناو بردنی زانست بۆ نێو کۆمەڵانی خەڵک، چی دیکە لە کردن دێ؟

ڕاست لەم بوارە تایبەتەدایە کە کاک نادر ٨ کتێبی لە زمانی ئاڵمانییەوە وەرگێڕاوەتە سـەر کـوردی: «دیـاردەی ئاییـن»، «مێـژووی درۆیینی ئاییـن»، «ئایا مـرۆڤ خودای خولقانـدووە؟»، «قورئـان، پەیامی خۆشەویسـتی، پەیامی ڕق و کینـە»، «ئایا هومێدی ڕزگارکردنی ئایینی ئیسلام هەر ماوە؟»، «ئیسلامی فاشیستی»، «قورئان، محەممەد و ئیسـلامی فاشیسـتی» و «محەممەد و تۆڵەسـەندنەوە». ئەو، کە خـۆی و بنەماڵەکەی پێشـینەیەکی ئایینییان هەیە، هیچ کێشـەیەکی تاکەکەسیی لەگەڵ باوەڕی تاکەکەسیی ئیمانـدارانـدا نییـە و ئـەو کتێبانەش کـە تەرجەمەی کردوون لە ڕاسـتیدا بۆچوونی

خەڵکانی دیکەن، بەڵام ئایا ئەرکی ڕووناکبیرێک ئەوە نییە کە سەرچاوەکانی بیر و هزری پێشکەوتووی ڕۆژەڤ بخاتە بەردەستی کۆمەڵگا و بڕیاردانی کۆتایی بسپێرێتە دەستی خەڵکەکە خۆیان؟

ئایا کەسانی وەک حاجی قادری کۆیی، کەمال فەوزی، قانع، موفتی پێنجوێنی، شێخبابای غەوساباد، جەمیل سیدقی زەهاوی، سەیفولقوزات، لاهووتیی کرماشانی و گۆرانیش کە پێشڕەو بوون بۆ هێنانی خوێنی تازە بۆ نێو دەمارە ویشکهەڵاتووەکانی کۆمەڵگاکەمان و هەتا ئێستا و بۆ هەمیشەش کۆمەڵگای کوردەواری بە ڕێزەوە سەیریان دەکا، جگە لە بەڕێوەبردنی ئەو ئەرکە مەزنە کارێکی دیکەیان کردبوو؟ ئەگەر مەلای گەورەی کۆیە «هەتا مردن بۆ کوردان دەناڵی» و هاواری دەکرد: «هەتا شێخی لە کوردستان بمێنێ/ ئومێدی زیندەگانیت قەت نەمێنێ» و ئەگەر جەمیل سیدقی زەهاوی خۆی بە فیدای حەکیمی «عەقڵ» دەکرد و دەیگوت: «تەنیا فەرمانی سروشتە من دەجووڵێنێتەوە و هەرگیز لە تاریکایی ڕێگای جیهاندا جگە لە عەقڵ، پشت بە هیچ چرایەک نابەستم و فریوی حۆری و مەعادی مەلایانیش ناخۆم»، ئایا هەمان ئەو کارەیان نەکرد کە نادر ئێستا دەیکا؟ ئایا وەرگێڕان و نووسینی بێهەستوخوستی ٨ بەرگ کتێبی زانستی لە بواری سەرچاوەکانی سەرهەڵدانی ئاییندا نایسەلمێنێ کە نادریش چۆتە ڕیزی ئەم پێشڕەوانەی کۆمەڵگای کوردەوە؟ ئایا هیچکام لە نووسەران و وەرگێڕانی کوردی هاوسەردەمی ئێمە ئەوەندە بوێر بوون بتوانن لەجیاتی شەڕەپەڕۆ و سووکایەتی کردن بە یەکتر، نەک هەشت، بەڵکوو دوو کتێبی ڕوونکەرەوە لەو بوارە گرنگەدا تەرجەمە بکەن؟ کێی دیکە تا ئەم ڕادەیە سەرەکیترین ئەرکی ڕووناکبیریی کوردی سەردەمی ئێمەی بەڕێوەبردووە و پەنجەی ناوەتە سەر ئەم هۆکارە بنەڕەتییەی دواکەوتوویی کۆمەڵگاکەمان؟

سەرەڕای ئەم ئامانجە بەرزە، من کە زۆروکەم، ڕۆژانە یان هەفتانە لەگەڵیدا پەیوەندیم هەیە، هەرگیز نادرم نەبینیوە بە ڕق و کین و نەفرەتەوە سەیری دیاردەیەک و کەسایەتییەکی کۆمەڵگا بکا و لە پشتەسەر سەبارەت بە کەسێک بدوێ، ئەوەش خاڵێکی بەهێزی دیکەی کەسایەتیی ئەو گەورەپیاوە هەڵکەوتووەیە. تەنانەت کاتێ

ئەو کتێبانە وەردەگێڕێتە سەر زمانی نەتەوایەتیمان کە بەرپەرچی کۆنەپەرستی و باوەڕی خوڕافیی نێو کۆمەڵ دەدەنەوە، هەرگیز هەڵوێستێکی توندوتیژ بەرانبەر بەو باوەڕانە و بانگەدەرەکانیان ناگرێ و سووکایەتییان پێناکا؛ بەپێچەوانە کتێبێکی وەک «ئایا هومێدی ڕزگارکردنی ئایینی ئیسلام هەر ماوە؟» تەرجەمە دەکا، کە وتووێژێکی دوو لایەنەی نێوان لایەنگرێک و دژبەرێکی ئایینەکەیە و لەوێدا بایەخ و مافی یەکسان بە مەلای خاوەن ئیمانی موسوڵمان دەدا چی دەیهەوێ بیڵێ، بێئەوەی دوور و نزیک بەرگریی لێبکا. ئەوە ئەو دەرسەیە کە من و زۆر کەسی دیکە دەبێ لە شێوازی کارەکانی نادر فێر بین و لەجیاتی دەمارگیری و لایەنگری کردنی توندوتیژانە، مەنتیق و عەقڵ بکەینە داوەری نێوان خۆمان و ناحەزانی بیروباوەڕمان.

**

من ئەم چەند دێڕە وەک واجبێکی کەفایی سەبارەت بە کەسایەتییەکی خزمەتگوزاری گەل دەنووسم کە ساڵانێکی زۆر، دوور لە هاتوهاواری ڕووناکبیرانە، هێمن و لەسەرەخۆ، خەریکی نووسین و وەرگێڕانی ئەم هەموو کتێب و وتارە گرنگانە بووە و لەسەر ماڵپەڕێکیش بڵاوی کردوونەتەوە کە خۆی کارگێڕ و بەڕێوەبەریەتیی. من ساڵانێکی زۆرە لە پەیوەندیی ڕۆژانە و هەفتانەی کاک نادردام، زۆر وتار و زنجیرەبابەتم سەبارەت بە نووسراوە و کتێبی خەڵکانی جۆربەجۆر لەسەر ماڵپەڕەکەی ئەو بڵاوکردۆتەوە بێئەوەی ئاماژەیەک بە کارەکانی ئەو بکەم و بێئەوەی ئەو کەسایەتییە هەڵکەوتەیەش لێم بڕەنجێ و جارێک پێم بڵێ ئاخر جەنابی نامامۆستا! تۆ کە پێتوایە عەرشوقورش دەگەڕێی بۆ ئەوەی سەرچاوەیەکی سەبارەت بە بۆکانی تێدا بدۆزیتەوە، بۆچی لە بنگوێی خۆتدا کارەکانی من نابینی!

ئێستا کە تاقەتی نووسینم کەم بووە و بەرەو ئەوە دەچم بەتەواوەتی بیوەستێنم، دەمەوێ بە چەند دێڕێکیش بێ پێ لەو هەڵەیە و ئەو ناتەواوییە گەورەیەی کارەکانم بنێم و لەو و لە خوێنەرانی بابەتەکانم داوای لێبووردن بکەم. نادر شایانی ڕێزلێنانی

زۆر لەلایـەن کۆمەڵگاکەمانەوەیـە و مـن بـەو چەنـد دێڕە بەشـێکی کەم لـەو ئەرکە بەجێدەهێنم، ئیتر دوای من چی دەبێ و چی دەکرێ، دەوەستێتە سەر ڕووناکبیرانی بەرپرسی کورد و ئەوانەی وا چێژیان لە نووسراوە و تەرجەمەکانی ئەو وەرگرتووە، دیارە لە پێش هەمووشـیاندا نووسـەران و هاوکارانی ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان؛ بەڵکوو ئەوان لە من واقیعیتر بڕواننە دەوروبەریان.

٢٩. کاک کامران ئەمین‌ئاوە

کامـران و کاک نـادر فەتحـی پێکـەوە، بـەڵام هەرکام لە بـواری خۆیان‌دا، شـێواز و ڕێبازی ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکانیان گەیاندۆتە ئاستێک کە جگە لە باری ئەدەبی و هونەری و مێژوویی، سـەرچاوەیەکی باش بێ بۆ بابەتی زانسـتیش. کارەکانی کاک نادرم لە بەشـی پێشـتردا ناسـاند. لێرەدا ئاماژەیەک بە نووسـینەکانی کاک کامران دەکەم.

کامـران دوکتۆری پزیشـکییە و لە سـەردەمی یەکییەتیی سـۆڤیەتی‌دا لە زانکۆی پزیشـکیی شـاری مینسکی بێلاڕووس دەرسـی خوێندووە و شەهادەی دوکتۆراشی هەر لەوێ وەرگرتووە، بەڵام ئێستا لە خەستەخانەکانی ئاڵمانیا کار دەکا.

باوکـی کامـران «عەباس‌ئاغـای بێهـداری»، وەک موهاجیرێکـی ئازەربایجانـی، سـاڵانێکی زۆر بـوو لـە بـۆکان گیرسـابۆوە و لە بێهداریی شـارەکەدا پزیشـکیاریی دەکرد، کەسایەتییەکی هێدی و جێگەی ڕێز و لەباری سیاسییەوە خۆی بە دەرووەست دەزانـی، بـە شـێوەیەک کـە هەمـوو خەڵکـی شـارەکە ڕێزیـان دەگـرت و خۆشـیان دەویسـت. سـەڵتەنەت‌خانمی دایکیشـی بە ئەسـڵ مەهابادی بوو کە ماڵە بابی زووتر هاتبوونـە بـۆکان و دوای تەواوکردنـی خوێندنەکـەی لە هەمان بێهداریی شـارەکەدا ئەرکی پەرستاریی بەڕێوە دەبرد. کامرانیش هەر لە بۆکان لەدایکبوو و تا سێهەمی دەبیرستان لە بۆکان دەرسی خوێند و دیپلۆمی لە شاری تەورێز وەرگرت.

دوای ئەوەی ئایەتوڵلاکان شۆڕشـی ئێرانیان دزی و هێرشـی پاسـدار و سـپای ئێرانی بۆ سەر کوردستان لە ساڵی ١٩٧٩دا دەستی پێکرد، کامرانیش وەک زۆرێکی دیکە لە هەڵسـووڕاوانی نێو ڕێکخراوە سیاسـییەکان، کوردسـتانی بەجێ‌هێشت و لە کۆتایی ڕێگادا لە شاری باکۆ و درەنگتر لە شاری مینسک گیرسایەوە و ئینجا دوای تەواو بوونی خوێندنەکەی، گەیشتە ئوورووپای ڕۆژاوا.

کامـران بـە کوردی و فارسـی دەنووسـێ و بابەتیش لە چوار زمانی ڕووسـی،

ئینگلیزی، ئاڵمانی و ئازەرییەوە تەرجەمە دەکاتە سەر کوردی و فارسی. نێوەرۆکی بەرهەمەکانی بریتین لە دوو بواری:

- پزیشکی و تەندروستیی گشتی؛
- سیاسی، کۆمەڵایەتی، هونەری و ئەدەبی.

ڕەنگە چاوخشاندنێک بە لیستەی کارەکانی‌دا مەسەلەکە باشتر دەربخا:

کتێب بە کوردی:

- بنەماکانی نەخۆشیی دڵ و ڕەگەکان، چاپی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، ٢٠٢٠؛
- بنەماکانی شێرپەنجەی گەدە، ڕیخۆڵەیی، تیرۆئید، مەمک و پرۆستات [بە هاوقۆڵی لەگەڵ د. حەسەن شەتەوی]، دەزگای غەزەلنووس، سلێمانی ٢٠١٨؛
- زانستی پزیشکی بە زمانێکی ساکار، چاپی یەکەم، دەزگای سپیرێز، دهۆک ٢٠٠٧، چاپی دووهەم، دەزگای موکریانی، هەولێر ٢٠١٣؛
- نەخۆشییەکانی هەناو، دەزگای موکریانی، هەولێر ٢٠١٣؛
- شوانی کورد، عەرەب شامیلۆڤ، تەرجومە لە ڕووسییەوە، کۆمەڵگای فەرهەنگی ئەحمەدێ خانی، سۆران، ٢٠٢٠.

کتێب بە فارسی:

- واژەنامە پزشکی روسی بە فارسی، نشر انوشە، مینسک، بلاروس ٢٠١٤؛
- فرهنگ پزشکی روسی - لاتین بە فارسی؛ فرهنگ روسی بە فارسی، زیست‌شناسی، نشر انوشە، مینسک، بلاروس، ١٩٩٦؛
- کردستان معاصر، لازاریف، محوی و... ترجمە از روسی، نشر روشنگری، آلمان، ١٣٩٥/ ٢٠١٦؛
- تاریخ کردستان، لازاریف، محوی و دیگران، ترجمە: منصور صدقی، کامران امین‌آوە، نشر فروغ، کلن، آلمان ٢٠٠٧؛
- چپ سنتی و جنبش ملی کرد در ایران، نشر روشنگری، آلمان ١٣٩٥/ ٢٠١٦؛

- سالم زیستن آموختنی است! چاپ اول ١٣٩٠/ ٢٠١١، انتشارات زانکو، بوکان، چاپ دوم، نشر روشنگری، آلمان ٢٠١٦؛
- افعال و مبانی زبان دستور زبان آلمانی، چارلز جی. جیمس، ترجمه از انگلیسی، نشر روشنگری ١٣٩٥/ ٢٠١٦؛
- پێشەکی و وەرگێڕانی بەشێک لە چیروک و بابەتەکانی مامۆستا حەسەن قزڵجی کە لە کتێبی «مجموعە داستان خندەی گدا»، نشر دوستی، ئاڵمانیا ١٣٩٥/ ٢٠١٦؛[1]

لێکۆڵینەوە بە کوردی:

- کوردستان لە سەرەتاکانی سەدەی ١٩ی زایینی هەتا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی؛
- بیری چەپ و دۆزی سەربەخۆیی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان؛
- حیزبی توودەی ئێران و بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە ئێراندا؛
- دێموکراسی و چەشنەکانی؛
- هەڵسەنگاندنی لیبرالیزم لە ڕوانگەی سوسیالیستییەوە؛
- نیولیبرالیزم لە ئاوێنەی مێژوودا؛
- گەڕانەوەیەک بۆ چەمکی سوسیالیزم؛

وتاری دیکە بە کوردی:

(سەبارەت بە کێشەی نەتەوەیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان)

---

١. ئەم کتێبە کاری هاوبەشی بەڕێزان تاهیر بەرهون، تاهیر حیکمەت، مەنسوور سدقی، ناسر باباخانی، ناسر ئەمیننژاد، نەمر ناسر ئێرانپوور و کامران ئەمینئاوەیە کە بە بۆنەی سەدەمینساڵی لەدایکبوونی مامۆستا ئامادە کرابوو.
- مقدمە: جان شیفتە
- تاج و تخت کدخدا عمر
- قرآنخوانی بەجای رشوە
- احساس داشتن ممنوع است!
- آیا ادبیات کردی عقب ماندە است؟
- عبا و روبند لباس زنان کرد نیست!
- جاشنامە

- خەباتی ڕزگاریخوازانەی کورد و هۆیەکانی سەرنەکەوتنی؛
- کورتەباسێک لەسەر ڕەمزی سەرکەوتنی بیری سەربەخۆییخوازیی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان؛
- کێشەی کورد و دروشمی سەرەکی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان؛
- کورد و ناسیۆنالیزم و ئاواتی بەدەوڵەتبوون؛
- بزووتنەوەی نەتەوەیی - ڕزگاریخوازانەی کورد لە ئێران؛
- هەلومەرجی ئێستا و شەڕی چەکداری؛
- کورد لە ئەگەری ڕووخانی حکوومەتی ئیسلامیی ئێراندا؛
- خەمۆکیی سیاسیی؛
- بنەواشەی هەڵبژاردنەکان لە حکوومەتی ئیسلامیی ئێراندا؛
- چل و یەک گەورەتر لە پەنجا و یەکە؛
- بزووتنەوەی ڕزگاریخوازانەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە نێوان فیدرالیزم و بنێشتەخۆشەی «عەقلییەتی سیاسی»؛
- دروشمی ڕووخاندنی حکوومەتی تاران و ئێمەی کورد؛

سەبارەت بە حیزبە کوردستانییەکان و کێشەی بەرە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان:

- گرینگیی بەرەی یەکگرتووی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بەربەستەکانی پێکهێنانی بەرە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان؛
- حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و کێشەی پێکهێنانی بەرە؛
- گرینگیی بەرەی کوردستانی و کاری هاوبەش؛
- ڕەخنەگرتن بۆ کام مەبەست؟
- کورد و ناتەبایی نەتەوەیی؛
- حیزبەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بیر و فەرهەنگی خێڵەکی؛
- حیزبە سێکولارەکانی کوردستان و ئایینەکان؛
- لەتبوونی حیزبی دێموکرات و شانتاژە سیاسییەکان؛

- پرسی یەکگرتنەوەی دێموکراتەکان و چەند تێبینییەک؛
- چەند سەرنجێک بۆ سەر حیزبی دێموکراتی کوردستان لە یادی ٧٢ ساڵەی دامەزرانیدا؛
- پێکهێنانی شووڕای دێموکراسیخوازنی ئێران لەپێناوی چیدا؟
- تیرۆری شەوی یەڵدا؛

سەبارەت بە کوردی ڕۆژهەڵات و هەرێمی کوردستان:

- تام و چێژی زیندانی کوردان؛
- از ماست که برماست؛
- میدیای باشووری کوردستان؛
- گشتپرسی بۆ سەربەخۆیی باشووری کوردستان و ئێمەی ڕۆژهەڵاتی

سەبارەت بە موجاهیدینی خەڵق و نمایشە تەلەفزیۆنییەکانی ئێران:

- ئاکامی هێرشی دەوڵەتی ئێراق بۆ بنکەی ئەشرەف؛
- ئاش بە نۆرەیە؛
- ئابڕووبەرەی ئابڕووچوو.

بابەتی مێژوویی، کۆمەڵایەتیی و فەرهەنگی:

- یادگاری شیرین؛
- کورتەیەک بۆ ناساندنی فیلمی«استاد»، ژیان و بەسەرهاتی شاعیری شۆڕشگێڕی کورد لاهووتیی کرماشانی؛
- ئەفسانەی دەوری یەکییەتیی سۆڤیەت بۆ پێکهێنانی کۆمەڵەی ژ. ک؛
- کورتەباسێک لەسەر کەموکورتییەکانی وەرگێڕانی پەڕتووکی مێژووی کوردستان؛
- ژنکوژی، شەرەف و ناmووس و یاسا لە باشووری کوردستان؛
- مرۆڤ لە بەرزەکی وتە و کردەوەدا؛
- دادپەروەریی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە «حکوومەتی بەڕاست ئیسلامیی

ئێران‌دا»؛

- مادەی سڕکەر و قەیرانی ئینسانی لە ئێران؛

وەرگێڕان بۆ سەر کوردی:

- زمانی کوردی، گرووپی ئێرانی لە نێوان بنەماڵەی زمانەکانی هیند و ئورووپایی‌دا (لە ڕووسییەوە)؛

- فاتمەڕەش، شێرەژن (لە ئینگلیزییەوە)؛

- لە بارەی ڕۆڵەی بەناوبانگی کورد «قاچاغ نەبی» (لە ڕوسییەوە)

پزیشکی:

- تازەکانی پزیشکی؛

- دڵ و چالاکی سێکسی؛

- نەخۆشیی کۆرۆناڤایروسی ٢٠١٩، پەتایەکی تازەی جیهانیی؟ (تەرجومە لە ئینگلیزییەوە)؛

وتار بە فارسی در رابطە با مسالە ملی کرد:

- احزاب کردستانی و کاربست شیوەی مبارزە مسلحانە؛

- مذاکرە احزاب کردستانی با حکومت اسلامی ایران؛

- مسالەی کرد و شعار اصلی در شرق کردستان؛

- کردها، ناسیونالیسم و آرزوی استقلال کردستان؛

- آنی کە باد می‌کارد، طوفان درو می‌کند؛

- زایشی نو؛

- پاسخ کوتاە یک ناسیونالیست کرد؛

- زایشی پردرد، اما نویدبخش؛

- «کوردستان یەک وڵاتە، کۆبانی ڕۆژهەڵاتە»؛

- گارد آزادی حکمتیست، توهم یا واقعیت؛

- پاسخی کوتاە بە سرمست از فدرالیسم قومی؛

- تخریب شخصیت یا نقد اندیشه؛
- ملی‌گرایی یا دگر ملت‌ستیزی؛
- وقتی که اراذل و اوباش سلحشور خوانده می‌شوند؛
- جنبش رهایی‌بخش کرد، علل ناکامی‌های آن؛
- متن کامل مصاحبه با سایت اتحادیه میهنی کردستان؛
- احزاب شرق کردستان و فکر و فرهنگ عشیره‌ای؛
- احزاب سکولار کردستان و ادیان؛
- تاملی بر نوشته آقای محسن قائم‌مقام در رابطه با تاملی بر بیانیه حزب دمکرات کردستان؛
- نقدی کوتاه بر حملات گلادیوتورها برای تخریب شخصیت ملت کرد؛
- نقدی کوتاه بر ما، ایران ما و ادبیات چند زبانی؛
- کنفرانس پراگ و مساله ملی در کردستان؛
- آلزهایمر سیاسی؛
- ایرانی کمونیست یا کمونیست ایرانی؛
- زنده‌باد کرد تجزیه‌طلب، بخوان استقلال‌طلب.

یادبودها:

- مرضیه فریقی بانوی موسیقی کردی درگذشت؛
- قلب شاعر برجسته کرد عمر سلطانی (وفا) از طپش باز ایستاد؛
- نوای سحرآمیز شمشاڵ؛
- قلب استاد حسن صلاح (سوران) از تپش باز ایستاد؛
- سرزمین من کردستان؛
- آسمان غمزده کردستان؛
- من کی‌ام؟!
- مامه غنی هم درگذشت؛

- تیر، ماه خونین؛
- بدرود «نگار»، مبارز کرد؛
- ناصر هم رفت.

ترجمەها:

- شرکت کردهای عراق در تشکیل دولت جدید (ترجمه از روسی)؛
- برخی از مسائل کردهای ترکیه و عراق (ترجمه از روسی)؛
- کشتار دهقانان (منطقه بوکان) توسط فئودالها (ترجمه از کردی)؛
- نامەی یک دختر جنگجوی کرد از کوبانی به مادرش (ترجمه از کردی)؛
- لباس سنتی کردهای ایران و عراق (ترجمه از روسی)؛
- زبان کردی، گروه ایرانی در میان خانوادەی زبان‌های هند و اروپایی (ترجمه از روسی)؛
- منظومه کورها (ترجمه از آذری)؛
- من و کلارا و پونی بالدی (ترجمه از آلمانی)؛
- درخت یاسمن (ترجمه از آذری)؛
- سه برادر (ترجمه از آذری)؛
- روباه و بز و چاه (ترجمه از آذری)؛

نقد کتاب:

- نگاهی به «مروارید»، اثر جان اشتاین بک؛
- اوژنی گرانده، اثر بالزاک؛
- نظری به اسپارتاکوس، اثر هوارد فاوست.

وەک دەبینـدرێ، تەنانـەت بەشـێکی کەم لەو کار و خزمەتانـە بۆ هەموو تەمەنی مرۆڤێک زۆرن، بەڵام مەکینەی بەرهەمهێنانی کامران ئێستاش وەک جاران لە گەڕان و هەڵسووڕاندایە و هیوایە ساڵانێکی زیاتریش هەر بەو شێوەیە بەردەوام بێ.

ئەزموونـی مـن لـە کارکردن لەگەڵ کامران پیشـاندەری ئەم ڕاسـتییەیە کە وەک

تاکەکەس، مرۆڤێکی پاک و بێگەرد و خزمەتگوزاری گەلەکەیەتی، بیرێکی مووقەڵێش، چاوێکـی وردبیـن، مەنتیقێکی سـەلامەت و لەخۆبوردوویی‌یەکی بێ‌ڕادەی بۆ کاری کۆمەڵایەتی هەیە و بەختەوەر ئەو نووسـەرەیە کە نووسـینەکانی پێش بڵاوبوونەوە بخاتە بەرچاوی ئەو![١]

١. من خۆم یەک لەو بەختەوەرانەم!

٣٠. خاتوو نیگار عینایەتی، کەسایەتییەکی کورد لە ئورووپا

بە حیسابی ئەو عینوانەی سەرەوە، وا هەیە خوێنەر چاوەڕوان بکا باس لە کەسایەتییەکی بەساڵاچووی خاوەن مێژووی دووورودرێژی خەبات و بەرخۆدان لەگوێن کامران بەدرخان و دوکتۆر عیسمەت شەریف بکەم، بەڵام بەپێچەوانە لە کیژۆڵەیەک دەدوێم کە بەگوێرەی تەمەن، گەنج و بە حیسابی پێشینەی خەبات و باوەڕی بێسنوور بە دوارۆژی ڕووناکی تێکۆشانی گەلەکەی و ورەی بەرز و فیداکاری و لە ژوور هەمووانەوە کارامەیی سیاسی، وەپێش گەلێک ناوی گەورەی گۆڕەپانی سیاسەتی کورد کەوتووە و ئەوەی ئەو بەتەنیا کردوویەتی وا هەیە بە گرووپ و تەنانەت ڕێکخراوەیەکی سیاسیش نەکرێ. نیازم «نیگار عینایەتی»یە.

من نیگارم جارێک لە لەندەن بینی و جارێکیش بەختی ئەوەم هەبوو کە لە چل و دووهەمین ڕۆژی مانگرتنی ئەو و چواردە کەسی هاوڕێی لە بەردەم دادگای ستراسبورگی فەرانسەدا بە تەلەفۆن قسەی لەگەڵ بکەم. لە چاوپێکەوتنی لەندەنمدا سەرم لە ورەی بەرز و ڕادەی دڵسۆزیی ئەو بۆ گەلی کورد، سوڕمابوو.

کاتێکیش مانگرتنەکەی ئەو و هاوڕێکانی لە ستراسبورگ گەیشتە قۆناغێکی مەترسیدار و هەواڵی ئەوە گەیشت کە مۆڵەتی عیلاجی خۆی بە دوکتۆرەکان نەداوە و لە نەخۆشخانەوە گەڕاوەتەوە شوێنی مانگرتنەکە، نیگەرانیم لەمەڕ بارودۆخی تەندروستیی ئەو و هاوڕێکانی زیاتر بوو و ویستم وەک برایەک تکای لێبکەم ژیانی خۆی بپارێزێ؛ هۆکاری ئەم خواستەشم نەک دژایەتیکردنی ئەو و ڕێکخراوەیەک و سیاسەتێک، بەڵکوو هەوڵدان بوو بۆ پاراستنی گیانی ئەو خەباتکارە لەخۆبوردووە. دڵنیا بووم لە داهاتوودا گەلەکەمان پێویستی بە شۆڕشگێڕێکی وەک ئەو زیاتر دەبێ. جا، لە ڕێگەی برادەرێکی خۆشەویستەوە ئیجازەم لێوەرگرت بە تەلەفۆن قسەی لەگەڵ بکەم، دەمویست هانی بدەم ئاگای لە گیانی خۆی بێ و لەوە زیاتر خۆی نەخاتە مەترسیی مان و

نەمانــەوە. ئەوە هەســتێکی ئینســانی بــوو و بە ئەرکی خۆم دەزانــی دەریببڕم، بەڵام کاتــێ قســەکانمان دەســتی پێکرد و هەڵوێســتی قــورس و قایمی ئەوم بینــی کە لەو هەلومەرجــە ناســکەدا باســی خــۆی نــاکا و لــە خەباتــی سیاســی و دواڕۆژی گەل دەدوێ، ئیتــر ئیجــازەم بــە خــۆم نەدا تەنانــەت بابەتەکــەی پێ ڕابگەیەنــم. گەورەیی ڕۆحی هەندێک مرۆڤ دەگاتە بەرزایی ئاسمان و دەستی کەسێکی وەک منی پێ‌ناگا.

نیــگار بۆکانییــە و لــە نۆروێــژ دەژی، ئەندامی حیزبێکی سیاســیی ئەو وڵاتەیە و هەمــوو ژیانی خۆی تەرخانی کاری سیاســی کــردووە. هەروەها ئەندام یا لایەنگری «پارتیا کرێکارێن کوردســتان»ە، لــە ڕیزەکانی ئەو حیزبەدا خەبات دەکا و بڕوایەکی لەبن‌نەهاتووی بە دادێی خەباتی کوردی باکووری کوردستان هەیە.

با خەباتی نیگار سەرمەشــقێک بێ بۆ هەموو ئێمەی دانیشــتووی وڵاتانی ڕۆژاوا، کە بە پەنابەری هاتووینەتە ئەم لایانە و منداڵەکانمان کە لە بارودۆخی ئێرەدا گەورە بوون؛ بۆ نەوەی دووهەم و سێهەمی ئێمەش.

٣١. هونەرمەندی کورد کاک سولەیمان فەڕشی

تەنزی مامەعەزۆ

مامە عەزۆ ناسناوی هونەرمەندی کورد کاک «سولەیمان فەڕشی»یە. مامەعەزۆ وەک زۆرێک لە ئێمە، دوای ئەوەی مەلاکانی قوم شۆڕشی گەلانی ئێرانیان دزی و کردیانە هی خۆیان، ئێرانی بەجێهێشت و بە پەنابەری هاتە ئاڵمانیا. ئەوەی مامەعەزۆی لە زۆربەی نەسلی یەکەمی کوردی بازرەبووی وڵاتانی ڕۆژاوا جیا کردۆتەوە ئەوەیە زمانی ئەو وڵاتەی وا لێی دەژی (ئاڵمانیا) بەباشی فێر بووە و لە کۆڕ و کۆمەڵی ئەوان، بۆ نموونە لە تەلەفیزیۆنەکانیاندا، دەرکەوتووە و بە قسەی خۆش و بەتام، خەڵکە خانەخوێیەکەی هێناوەتە پێکەنین. مامەعەزۆ هەم وەک تێکست، شێعر، کلیپ و هەمیش وەک شۆمەن و کابارەتیست بە زمانی کوردی و فارسی و ڕووسی و ئاڵمانی و ئازەری و جارجار ئینگلیسی بەرهەمی هەیە و لە کێبەرکێیەکی تەنزی چەند ساڵ پێش ئێستادا لەسەر ئاستی ئاڵمانیا یەک لە چوار کۆمێدینی ساڵ بوو.

زۆرترین نووسینی مامەعەزۆ بە زمانی کوردی بووە و سەردەمێک لە «ناوەندی شانۆ» لە کۆڵن بەرنامەیەکی تەلەفیزیۆنیی بەناوی کاناڵی ٢٠٠٠ تۆمار کرد، کە کۆی کۆمەڵێک کاری نوێ لە زمانی کوردیدا بوو، ئەم بەرهەمە تۆمار کراوە هێشتا بڵاونەبۆتەوە. ماوەیەک هاوکاری بەرنامەکانی تەنزی تەلەفیزیۆنەکانی ئاڵمانی دەکرد. جگە لە کاری شانۆگێڕی و ئاکتۆریی فیلمی تەلەفیزیۆن، کۆمەڵێکی زۆر شێعر و تێکستی تەنزی هەیە کە بەشی هەرە زۆری بڵاونەکراونەتەوە. بەداخەوە کەسانی وەک ئەو کەوتوونەتە دەرەوەی مێدیای کوردی، کە کەمتر وا هەیە ئاوڕ لە هونەرمەندی ڕاستەقینە بدەنەوە.

تەنز لە ڕوانگەی مامەعەزۆوە:

«قاوغێک بۆ تەنز و تەنزی بێقاوغ: پێم وایە ئەگەر بمانەوێ قاوغێک بۆ تەنز

دابنێین و چوارچێوەی بۆ دروست بکەین، لە ڕاستیدا تەنزمان یەخسیر کردووە و هەڵبەزودابەزەکەیمان لێوەرگرتووە ووەک مریشک زمانیمان لەژێر دندووکی خستووەو چەقۆمان لەسەر ڕاگرتووە و هەر ماوە سەری ببڕین. تەنز ماسییە و دەریای دەوێ نەک قەفەس و چوارچێوە.»

ئەوەش نووسینێکی مامەعەزۆ:

«تەنزی کۆمەڵایەتی لەوڵاتانی پێشکەوتوو و دیموکراتیی ئەمڕۆ وا جێگەی خۆی کردۆتەوە، دەتوانین بڵێین بەشێکی ژیانی خەڵکەکەیە و پێداویستییەکی گرنگە و بەبێ ئەوە لەنگەری تەرازووی کۆمەڵگا لاسەنگ دەبێ.

تەنز و کاباری و یۆمر (هۆمۆر) بە هەزار جۆر و شێوە خۆی دەنوێنێ و خەڵکەکە لەباری دەروونییەوە ئەهوەن و ئارام دەکاتەوە. لە وڵاتێک کە قسەکردن قەدەغەیە و پێکەنینیش کفر و حەرامە. کۆمەڵگا لەپێش‌دا دەبێ هێندێک ژیانی ئاسایی هەبێ و هەناسەهەڵکێشان دەبێ ئازاد بێ، تاوەکوو خەڵکەکە بتوانن بە دڵێکی گەورە و هەناسەیەکی دووردرێژ بە ناکۆکییەکان پێبکەنن و کەماسییەکان چارەسەر بکەن.

بە داخ و کەسەرێکی زۆرەوە دەبێ بڵێین کۆمەڵگای ئێمە قەت ژیانی ئاسایی نەبووە هەتا شتە ئاسایی‌یەکان وەکوو خۆیان وەرگرێ و لە باوەشی گەرمی خۆی‌دا بیخەملێنێ. هەتا ئێستا هەموو شتێک بە شەڕ چارەسەر کراوە (؟؟) بۆیە هەر چارەسەرکردنێکی ئاساییش بە شەڕ ڕەد دەکرێتەوە و بە مۆری شەڕ بەتاڵ دەکرێ.

ئەگەر بەخێرا چاوێکی لێبکەین، دەبینین کۆمەڵگاکەمان تاقەت و حەوسەلەی تەنزی نییە و زوو پشووی سوار دەبێ و وە هەناسەبڕکە دەکەوێ و خەڵکەکە لە ترسی شەڕ و بەبۆنەی ئاشتی دوورەپەرێزی لێ‌دەکەن. ئێمە ئێستا فێر نەبووین بە کەم‌وکووڕییەکان پێبکەنین و بیانخەینە بەر باس و لێکۆڵینەوە. هەموو شتێک و هەموو کەسێک بۆ ئێمە دەبنە متفەڕک و موقەددەس، ناوێرین خۆمانی لێ‌دەین. نەکا قەڵاوباڵەخانەی کۆمەڵگاکەمان تێکبچێ و تێکبقرمێ.

لە بیرمان چۆتەوە هەر شتێک درز و قەڵشتی هەبوو دەبێ کونبڕی بکەین. هەموو دەمەتەقەیەک و پێکداپڕژان و هەڵچوونێک ڕەد دەکەینەوە، چون لە شەڕ

بێزارین. دیارە ئەم باسە بە باسکردنی یەکودوو دوایی نایە و خەلاس نابێ. لێکدانەوەی قووڵ و لەسەرەخۆی دەوێ. بۆ زار و دەم خۆشکردنیش بێ، با ئەوە بڵێم: کۆمەڵگایەک لە تۆقیسەر هەتا بەرێپێ خۆی نەداتە بەر باسوخواس و لێکۆڵینەوەی بەمانا، ئەو کۆمەڵگایە قەت سەرناکەوێ و هەر لە جێی خۆیدا دەمێنێتەوە.»

ڕەنگە بپرسی مامەعەزۆ کێیە؟

«مامەعەزۆ کەسێکە وەک خۆت و ڕەنگە خودی خۆت بێ، تەنیا جیاوازیی نێوان تۆ و مامەعەزۆ لەوەدایە کە ئەو داخ و کەسەر و ژان و ئازارەکانی خۆی و خۆت و وڵاتەکەمان لە وشە و دەنگ و وێنەدا نیشان دەدا و دەریدەبڕێ. ئەو کراسە چڵکنەکان ناشارێتەوە، بەڵکوو هەڵیاندەواسێ بۆ ئەوەی خاوێن کرێنەوە؛ ئەو ئاکارە دزێو و ناشیرنەکان پشتگوێ ناخا، بەڵکوو دەیانخاتە بەرچاو و دیدەی هەمووان بۆ ئەوەی دزێوی و ناشیرنی نەمێنێ؛ ئەو سیاسەتە چەپەڵ و چەوت و لاڕێکان کە چەواشەکارانە بە سیاسەتی نەتەوەیی بە خەڵک دەفرۆشرێن لەقاو دەدا، تەنیا بۆ ئەوەی داهاتوومان ڕوون و جوان و شیرین و دوور لە شەڕ و ناکۆکی و چەوسانەوە و داگیرکاری بێ؛ بۆ ئەوەی ئێمەش بە شادی بژین و پێکەنین بەشێک لە ژیانی خورت و جوان و پیروکاڵمان بێ؛ بۆ ئەوەی نیشتمانەکەمان ئازاد و نەتەوەکەمان سەربەست بێ.»

٣٢. وتارە بەنرخەکانی مامۆستا جەعفەر قزڵجی

ڕێزدار جەعفەر قزڵجی کوڕی مەلا محەممەدسادق قزڵجییە کە بە قازی کاکەحەمەی بۆکان ناسراو بوو. قازی، ئەندامێکی بنەماڵەی زانستپەروەری قزڵجی و تورجانیزادە بوو کە لە بۆکان و گوندی تورجان دەژیان و دەژین.

مامۆستا جەعفەر بە شێوەیەکی سروشتی لە ڕووباری زانستی بنەماڵەکەیاندا پەروەردە بووە و ئۆگری شێعر و ئەدەب و مێژووە و لە ژوور ئەوانەشەوە، مرۆڤێکی قسەخۆش و خوێنگەرم و لەبەردڵانە، کە زۆر کەم وا هەیە کەسێک لە بۆکان نەیناسێ و قسەی خۆشی لەگەڵدا نەکا.

کاک جەعفەر کە مامۆستای خانەنشینی قوتابخانەیە و منداڵانێکی زۆری بە چێژی زانست گۆچ کردووە، لەم ساڵانەی دواییدا چەند بەرهەمێکی ئەندامانی بنەماڵەی خۆیانی لە فەوتان ڕزگار کردووە و لە گۆڤارە کوردییەکانی چاپی نێوخۆدا بڵاوی کردوونەتەوە. هەروەها زانیاریی بەنرخی لەسەر مێژووی مزگەوتی بۆکان و قەڵا و گومبەزی سەردار خستۆتە بەردەستی خوێنەر، کە وا هەبوو ئەگەر ئەرک و زەحمەتی ئەو و خەڵکانی وەک نەمران برایمی ئەفخەمی و ڕەحمانی محەممەدیان نەبووایە، لە پەردەی فەرامۆشیدا بماینەتەوە و نەوەکانی دواڕۆژ بە هەواڵیان نەزانیایەن.

کارە نایابەکانی کاک جەعفەر لەمەڕ مێژووی بۆکان بەداخەوە پچڕپچڕ و تاکتاکن، هەر بۆیەش من، کە بەختی ئەوەم بووە وێنەی کارەکانیم بۆ بنێرێ، بەهۆی گرنگایەتییانەوە، سێ‌ودووم لێنەکردووە و هەوڵم داوە گەورە و بچووکیان بەبێ هەڵاواردن لە چەند وتارێکدا کۆ بکەمەوە و پێشکەشی خوێنەر و بینەری ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکانی بکەم. هەروەها ئەگەر بە فارسی نووسرابێتن کردوومنەتە کوردی و هەر وێنەیەکیشیان لەگەڵدا بووبێ بڵاوی بکەمەوە. تکایە سەیری بەشی نووسەرانی ماڵپەڕەکە بکەن.

بەهـۆی پێوەندێکی دوور و ناڕاسـتەوخۆ کە لەگـەڵ کاک جەعفەرم هەیە، ڕەنگە نەتوانـم ڕوونکردنـەوە و پەڕاوێزی پێویسـت بـۆ زۆرێک لە بابەتەکان بنووسـم یا سەرچاوەی زانیارییەکان رابگەیەنم، بەڵام هەوڵ دەدەم لە قۆناغێکی کارەکەدا تکا لە خۆی بکەم زانیاریی زێدە و ڕوونکردنەوەی پێویسـتمان بۆ بخاتە توێی وتارێکەوە ئەویش لە درێژەی کارەکەدا بڵاوبکەینەوە.

ئەم بابەتانەی وا لە بەردەستی مندان، بریتین لە:

١. ژیاننامەیەکی کورتی سەردار حەمەحوسێنخانی بابامیری؛

٢. ژیاننامەیەکی کورتی سەردار عەلیخانی بابامیری؛

٣. ژیاننامەی خوالێخۆشبوو قازی کاکەحەمەی قزڵجی؛

۴. ژیاننامەی مەولانا مەلا محەممەد حەسەن قزڵجی؛

۵. ژیاننامەی خوالێخۆشبوو سەید محەممەد موحسین قازی موکری؛

۶ ـ ٩. وێنەی بەردەنووسی سەر گڵکۆی چوار کەسی یەکەم؛

١٠. وێنەی بەردەنووسی گڵکۆی خوالێخۆشبوو مەلا عەلی قزڵجی؛

١١. ژیاننامە و پارچە شێعرێکی خوالێخۆشبوو مەلا محەممەدی قزڵجی؛

١٢. پارچـە شـێعرێکی قـازی کاکەحەمـەی بۆکان لـە شـێوەنی کۆچیدوایی نەمر سـەیفولقوزاتدا؛ (پێویسـتە بڵێم ئەم شـێعرەی گەیشـتۆتە دەسـتی من تەنیا ٩ فەردە، بەڵام من سەرجەم ١۶ فەردەکەیم لەلا هەیە).

١٣. پارچە شێعرێکی فارسیی نەمر قازی کاکەحەمە بۆ بەردی گڵکۆی باوکی، واتە مەلا محەممەدحەسەنی قزڵجی؛

١۴. پارچـە شـێعرێکی سـەربازێکی ونـی خەباتـی کوردایەتی، واتە نەمـر «کەریم موکرییار» کە بۆ شـەهادەتی پێشـەوا و سەدر و سەیفی قازی گوتووە و تێیدا هێرشـی کردۆتـە سـەر فەتـوادەران، بەتایبـەت مـەلا خەلیلی گۆڕۆمـەر، کەدوا بەدوای خەباتی دژ بە ڕژیمی ڕەزاشای پەهلەوی بایدابۆوە و لایەنگریی ڕژیمی پەهلەویی دەکرد.

١۵. مێژووی دروست بوونی مزگەوتی جامعی بۆکان؛

١٦. وێنەیەکی تاکەکەسیی خوالێخۆشبوو مەلا محەممەدسادق قزڵجی (قازی کاکەحەمە) بە یادداشتێکی کورتی پشت وێنەکەوە؛

١٧. وێنەیەکی گومبەزی سەردار لە بۆکان.

بە داخ و کەسەری زۆرەوە مامۆستا جەعفەری قزڵجی ماوەیەک دوای بڵاوبوونەوەی ئەم بابەتە لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان، کۆچیدوایی کرد، یادی بەخێر بێ!

٣٣. مامۆستا ڕەحمانی محەممەدیان (١٣٢٢ - ١٣٩٥)

کەسایەتییەکی گەورە لە توێی چەند لاپەڕەی بچووکدا

دوو مانگێک لە من گەورەتر بوو، بەڵام ئەوەندەی دوو دەیە لەپێش منەوە بوو؛ تێگەیشتووتر، دووربینتر، دەستودڵ پاکتر، هێدی و هێمنتر و لەگەڵ خەڵک میهرەبانتر. ڕووخۆش و دەم بەپێکەنین بوو، خەڵکی خۆش دەویست و ڕق و کینەی کەسی لەدڵدا نەبوو؛ ئەوە دەرسێکی گەورە بوو بۆ من و زۆری دیکەی وەک من: ئەگەر خەڵکت خۆش بوێ ناتوانی تووڕە و تۆسن و ڕقئەستوور بی، ئەم ئاو و ئاگرە پێکەوە ناحاوێنەوە؛ تەنانەت لەگەڵ دوژمنیش ئەگەری پێکهاتن و ئاشتبوونەوە هەیە ئەم وانەیە لە دۆستایەتی ڕەحمانی محەممەدیان فێری بووم، جا ڕەچاوم کرد یان نا، مەسەلەیەکی دیکەیە.

لە بۆکان، ئەو و سەید عەبدوڵڵای کازمی سەرمەشقم بوون. دەمویست وەک ئەوان بم، وەک ئەوان هەڵسوکەوت بکەم و وەک ئەوان هێمن و لەسەرخۆ بم. ئاغای کازمیش هێدی‌هێدی، جگەرە بەلای لێوەوە دەهات و دەچوو بێ‌ئەوەی هەست بە بوونی و ڕابردنی بکەی، بەڵام ئەم بوونە، لە قوتابخانەدا بەباشی هەستی پێدەکرا: مامۆستایەکی دڵسۆز و کەسێکی شوێندانەر؛ ڕەحمانیش وا بوو.

ڕۆژی ١٣٢٢/٩/١١ لە بۆکان لەدایکبوو. لە شەش ساڵی‌دا چووە قوتابخانە، لە ١٣٣٤دا چووە دەبیرستانی کەشاوەرزیی بۆکان، کە بۆ ماوەی چەند ساڵێک لە قەڵای سەردار دامەزرا و دواتر داخرا.

هەر لە مێرمنداڵییەوە سەری لە نێو ڕۆژنامە و کتێبدا بوو، بەڵام خۆی وا پیشان نەدەدا. کتێب لە بن‌باخەڵ نەدەچووە خیابان و خۆی پێ هەڵنەدەکێشا. کاتێ من لە ساڵی ١٣٥١دا هەندێک نامیلکەی چەپیم لە تارانەوە هێنایە بۆکان و دام بە پێنج کەس بیخوێننەوە، یەکیان ئەو بوو. پاشان کە گیرام و لە زیندانی کومیتەی دژی خەرابکاریی تاران شوێنی شاردنەوەی نامیلکەکانم درکاند، زۆر

بـە تەنگـی ئـەوەوە بووم ئەو چەند کەسـە تێوە نەتلێن و نەگیرێن، باسـم نەکردن و «تاوان!»ەکـەم لـە ئەسـتۆی خـۆم و کاکـمدا هێشـتەوە. لـە یەکـەم چاوپێکەوتنـی حزووریـمدا لەگـەڵ دایکم لە زیندانی قزڵقـەڵا، کاتێ چووم ماچی بکەم لە بنگوێیدا بـە ئەسـپایی گوتـم «نـاوی ڕەحمانـم نەبـردووە». هەمـان کارم کاتی خـودا حافزی کرد و گوتم «ناوی ئەشـعەریم نەبردوووە». ڕەحمان و محەممەدی ئەشـعەری دوو لـەو پێنـج کەسـە بـوون وا جوزوەکانـم پێدابـوون؛ یادیـان بەخێـر بێ! یـادی دایکی هەژاریشـم بەخێـر، کـە پەیامەکانـی گەیاندبووە جێ و سـاواکی هـاری پەهلەوی بە مەسـەلەکەی نەزانـی و نەچـووە سـۆراغیان، دەنـا لـە ئازادبوونـمدا شـەرمەزار و سەردانەویوی هەردوو لا و کەسوکاریان و خەڵکیش دەبووم.

ڕەحمان مرۆڤێکی پێشکەوتنخواز و خاوەنبڕوای سیاسی بوو، بەڵام لایەنگریی لە ڕێکخراوەیەکی تایبەتی سیاسی نەدەکرد. لە ساڵانی دەسەڵاتی حیزبە سیاسییەکاندا لـە بۆکانی دوای شـۆڕش، لەگـەڵ هەموویان بە ڕێـزەوە دەجووڵایـەوە و دژایەتیی هیچکامیانـی نەدەکـرد. باوەڕ ناکەم ئەوانیش هەرگیز کێشـەیەکیان لەگەڵیدا بووبێ. لـەو سـاڵانەدا هەڵوێسـتێکی ئەوتـۆ بۆ کەسـانی بەرپرس هاسـان نەدەچووە سـەر، کارێک کە ئەو کردی، نیشانەی تێگەیشتوویی و لێزانی لە ڕاستیدا هونەرێکی گەورە بـوو کـە نواندی، بـەڵام هونەری گەورەتری ڕەحمان ڕاگرتن و پاراسـتنی پەیوەندی باشی کۆمەڵایەتی لەگەڵ خەڵکی ئاسایی شار و دێ بوو:

تازە لە قوتابخانە و دانیشسەرای کەشاوەرزیی ورمێ هاتبووە دەر، کە لە ساڵی ١٣٤١دا بوو بە مامۆسـتای قوتابخانەی گوندی «دونگوز» و سـاڵێک دواتر، بۆ یەکەم جـار قوتابخانـەی لـە گونـدی «کولتەپـەی» بنگوێی بـۆکان کردەوە و چەند سـاڵێک دەرسی تێدا گوتەوە. مامۆستایی قوتابخانەی گوند ئەزموونێکی باشی بۆ پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و هەڵسوکەوت لەگەڵ منداڵ و گەورە پێدابوو و جگە لە دایک و باوکی قوتابییەکان، لە مزگەوت و ماڵە ئاغادا کەوتبووە پەیوەندیی ڕاسـتەوخۆی کۆمەڵانی خەڵکەوە.

ئـەم پەیوەندییـە کاتـێ بەرفراوانتـر بۆوە، کە لـە دەرس گوتنـەوەی قوتابخانەوە

گەیشتە کارکردن لە ئیدارەی ئامووزش و پەروەرشی بۆکان و لەوێدا بوو کە خونچەی نەریتە ئەخلاقییە باشەکانی کەوتە گوڵگیری. کەسایەتیی شامیلی ئەو بواری فراوانتر لە گوندی دەویست: کار لە نێوشار. سەرەتا وەک «ڕاهنمای تعلیماتی سپاه دانش»، لەگەڵ خەڵکی ناوچە و خەڵکانی غەیرە خۆجێیی کەوتە پەیوەندییەوە و لای سپای دانیشی باکوور و باشووری ئێران کە نێردرابوونە بۆکان و کەس‌وکاریان کە سەردانیان دەکردن، بوو بە نوێنەری سەلامەتی ئەخلاقی و دەستودڵ پاکی، نەک هەر خۆی، بەڵکوو ئیدارەیەک و بەگشتی خەڵکی کوردستان. کەم نەبوون ئەو بێگانانەی وا ئەو ساڵانە لە هاتنی کوردستان و ژیانی نێو کوردان دڕدۆنگ بوون و تەنانەت لێی دەترسان.

لە سەفەرێکی دوو کەسیماندا بۆ ئیسفەهان و شیراز و ئابادان (نەورۆزی ساڵی ١٣٤٨)، پێش ئەوەی بگەینە ئیسفەهان، ئەندامێکی پێشووی سپای دانیش لە بۆکان کە خەڵکی ئیسفەهان بوو، لە قاوەخانەیەکی سەر ڕێگای هەردوو لامان، بەهەڵکەوت چاوی بە ڕەحمان کەوت و ئیتر دەستی لەکۆڵ نەکردینەوە. نەک هەر لە ئیسفەهان هاتە هوتێلەکەمان و بانگهێشتنی ماڵی خۆیانی کردین، بەڵکوو، سەرەڕای دژایەتی‌کردنی ڕەحمان، کە لە هەموو ژیانی‌دا بە تەوازوع و چاوتێری و بێ‌تەوەققوعی ژیا، یەک ڕۆژی تەواو ترۆمبیلێکی خۆیانی بە شۆفیرەوە خستە بەردەستمان بۆ ئەوەی هەموو ئیسفەهانمان بگێڕێ و بمانگەڕێنێتەوە هوتێلەکەمان. کابرای ئیسفەهانی چیتر لە بۆکان نەمابوو و لە بەرانبەر ئەو خزمەتەدا ئەرکێکی لە ڕەحمان نەدەخوازی، تەنیا میهرەبانی و دڵسۆزییەکانی ڕەحمان نمەک‌گیری کردبوو و خۆی و بنەماڵەکەی دەیانویست بە شێوەیەک پاداشی چاکەکانی بدەنەوە. کەس‌وکاری کابرا بۆیان دەگێڕاینەوە چۆن پێش هاتنی کوڕەکەیان بۆ کوردستان ترسیان لە دڵ نیشتبوو و تەنانەت لە سەلامەت‌مانەوەی دڵنیا نەبوون، بەڵام یارمەتی و پشتگیریی ڕەحمان و دڵفراوانیی فەرمانبەرانی ئیدارەی ئامووزش و پەروەرشی بۆکان و میوانداریی خەڵکی گوندەکە، بۆچوونی گۆڕیبوون بە شێوەیەک کە دوای گەڕانەوەی کوڕەکەشیان ڕێزیان لە خەڵکی کوردستان دەگرت و ئەوەیان بە میوانداری‌کردنی ئێمە پیشان دەدا. من هەروەها شاهیدی میهرەبانییەکی

هاوچەشن بووم کە دایکی سپای دانیشێکی گوندی یەنگیجەی بۆکان دەرحەق بەو و خەڵکی گوندەکە دەریدەبڕی، ئەوان خەڵکی گێڵان بوون.

جگە لە کاری سپای دانیش، کە چوار ساڵی خایاند، خزمەتی سەرەکیی ڕەحمان لە ئیدارەی ئامووزش و پەروەرشدا بە خەڵکی شار و گوندی ناوچەی بۆکان بوو چ وەک بەرپرسی دارایی «کومیته پیکار با بیسوادی» (١٣۴٨) و چ وەک بەرپرسی «ئیمتیحانات»ی ناوچەی بۆکان ئەرکێک کە تا ساڵی ١٣٧٣ درێژەی کێشا و تێیدا زیاترین خزمەتی بە خەڵک کرد.

لە ماوەی کار لە ئیدارەی ئامووزش و پەروەرشدا بوو کە لەگەڵ خاتوو مریەم ئیسماعیلی پەیمانی هاوسەری بەست (١٣۴٩) و لە ساڵی ١٣۵١ و ۵۵دا بوو بە باوکی دوو کوڕی میهرەبان و دڵپاک (ئازاد و ئەمجەد).

لە بشێوی و ڕەشبگیرییەکانی دوای شۆڕشی ١٣۵٧دا، ڕەحمان گیرا و بەناحەق وەک هەزاران کوردی دیکە، خرایە زیندانەوە. سێ مانگی ساڵی ١٣٦١ی لە زیندانی بۆکان و مەراغە تێپەڕکرد. ڕاست لەو ڕۆژانەدا خەڵخاڵیی جەللاد تەشریفی ناشەریفی هێنایە بۆکان و تەنیا بەخت و ئیقباڵ بەفریایەوە هات کە نەکەوتە بەر تیغی ئەو خوێنمژە ناپاکە. من ئەو ڕۆژە ڕەشانەم لە بیرە کە چۆن هەموو بنەماڵە و دۆستەکانی بە نیگەرانییەوە دەیانڕوانییە چارەنووسە نادیارەکەی و دەیانزانی مەرگ و ژیانی ئەو و زۆرێکی دیکەی دەسبەسەرکراو، بە ئاماژەیەکی ساکاری ئەو نامرۆڤەوە بەستراوە.

قۆناغێکی نوێی ژیانی ڕەحمان ئەو دەمە دەستی پێکرد کە لە کار و خزمەتی فەرهەنگی خانەنشین کرا (١٣٧٣) و لە هەڕەتی کامڵی و تواناد‌ا نێردرایەوە ماڵی خۆی. ئەوینی خزمەت و باوەڕ بە خەڵک لەلایەک و ئیعتیمادی مامۆستایان و هاوکارانی لە ئیدارەی ئامووزش و پەروەرشی بۆکان لەلایەکی تر، نەیانهێشت تەسلیمی ئەو خانەنشینییە نەخوازراوە بێ. ئەمجار گۆڕەپانێکی تازەی بۆ کار و خزمەتی خەڵک دۆزییەوە و هەتا دوارۆژەکانی ژیانی وەک بەرپرسی «کانون بازنشستگان آموزش و پرورش بوکان» (١٣٧٨ ـ ١٣٨۴) و «مدیرعامل شرکت تعاونی اعتبارات

فرهنگیان بوکان» (١٣٨٤ ـ ١٣٩٣) بە شێوەی خۆبەخشیانە، کار و خزمەتی بێدرێغی بە فەرمانبەرانی خانەنشینی ئامووزش و پەروەرشی شار و دێ کرد.

لە سالانی کۆتایی ژیاندا، ڕەحمان بەرهەمی ئەم هەموو ئەزموونە تاکەکەسییەی کردە کارێکی گشتگیر و هەمەلایەنی. ئەو کە لە سالانی سەرەتای کارکردن لە ئامووزش و پەروەرشی بۆکاندا، وتارێکی لەسەر گوندەکانی دەوروبەری بۆکان نووسیبوو و هاوڕێ لەگەڵ نەخشە و ڕێگاوبانی گوندەکان ئاراستەی ئیدارەی ئامووزش و پەروەرشی ورمێ و وەزارەتخانەی تارانی کردبوو، چەند سالێک پێش کۆچیدوایییەکەی کەوتە بیری بڵاوکردنەوەی بەڵگەنامە ئیداریی و کۆمەڵایەتییەکان و لە ماوەی پێنج ساڵدا دووبەرگ کتێبی بەڵگەنامەیی سەبارەت بە ژیانی سیاسی ـ کۆمەڵایەتی ـ فەرهەنگیی شاری بۆکان و ناوچەی دەوروبەری نووسی (بۆکان لە سەدەی بیستەمدا)، چاپی بنکەی بڵاوکردنەوەی کۆڵەپشتی، تاران، بەرگی یەکەم ساڵی ١٣٨٩ و بەرگی دووهەم ساڵی ١٣٩٤.

لە کتێبەکاندا بە چاویلکەی چینایەتی سەیری مێژووی ڕووداوەکانی کردبوو و گەلێک چەواشەکاریی سەبارەت بە ڕاپەڕینی خەڵکی بۆکان و وەرزێرانی ناوچەی فەیزوڵڵابەگیی سالانی ١٣٣١ ـ ١٣٣٢ی بۆکانی ڕاست کردبوویەوە. هەر ئەم هەڵوێستگرتنەشی بووە هۆی دژایەتی نواندنی لایەنگرانی سیستەمی کۆنی دەرەبەگایەتی، بەڵام ئەو کۆڵی نەدا و بە شوێن بەرگی یەکەمدا بەرگی دووهەمیشی بڵاوکردەوە.

ڕەحمان گەلێک بەرنامە و پلانی بۆ کارەکانی دواڕۆژ بەتایبەت بەرگی سێهەمی کتێبەکە داڕشتبوو و بە تەما بوو ڕووناکی بخاتە سەر هەندێک لایەنی تاریکی دیکەی مێژووی شارەکە، بەڵام بەداخەوە عیفریتی مەرگ قەڵەمە خزمەتگوزارەکەی شکاند و بە لە دەسچوونی ڕەحمانی محەممەدیان، کوردستان مێژوونووسێکی ڕاستگۆ و کەسایەتییەکی جێگەی ڕێزی خۆی لە دەست دا. هیوادارم دایکی نیشتمان جێگەی بەتاڵی ئەم بە ڕۆڵەی خزمەتگوزار و دڵسۆزی تر پڕ بکاتەوە.

دوایین کاری فەرهەنگیی مامۆستا ڕەحمان، ئامادە کردنی کتێبی «مشاعرەنامە»ی فەیلەسووفی کورد «شێخ حەسەنی مەولاناوایی» بوو. دەقی شێعرەکان لە دەسنووسی باوکی کاک ڕەحمان، واتە نەمر حاجی محەممەدڕەشید محەممەدیان وەرگیرابوو و لە بەرگی دووهەمی کتێبی «بۆکان لە سەدەی بیستەمدا» بەڵێنی بڵاوکردنەوەی بە خوێنەران دابوو. کاک ڕەحمان ئەم کتێبەی لەگەڵ چەند کەسی شارەزای دیکە گەیاندبووە قۆناغەکانی کۆتایی و سەرەتای بۆ نووسیبوو، کە نەخۆشی شێرپەنجە بەربینگی پێگرت و کاتێ دوایین دەقی ئامادەکراوی لە بەردەستدا بوو، ئیتر هەتاوی ژیانیشی گەیشتبووە خۆراوا و نەیتوانی کتێبەکە بە چاپکراوی ببینێ. هیوادارم کەسوکاری کاک ڕەحمان دەرەتانی پێویست بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە بەنرخە پێکبێنن کە یادگاری کاری هاوبەشی باوک و باپیرە هونەرمەندەکەی خۆیانە.

من کە ئێستا سی ـ چل ساڵێکە لە بۆکان نەماوم، دووراودوور هەواڵی خزمەتە پاک و بێگەردەکانی دەبیسمەوە. لە ماوەی نەخۆشی تا کۆچە بێوادەکەشیدا چەندەها نموونەی باشی کاری ئەوم لە زمانی خەڵک بیستەوە. ئاگاداریش بووم کە ئەو خەڵکە بەئەمەکە چۆن بۆ مردنەکەی بەداخەوە بوون و فرمێسکیان بۆ ڕشت. ڕەحمان بێئیددیعا خزمەتی نیشتمان و خەڵکەکەی دەکرد و پاداشی خۆی لە خەڵک وەرگرتەوە.

نیشتمان هەر کەسێ بۆی بمرێ، نەمرد
لەشی سەر دۆشەگە کە هیچ بەهری نەبرد

(مامۆستا هەژار)

کۆتایی قسە: لە هەموو ئەو ٧٢ ساڵەدا کە ڕەحمان و من خزم و هاوڕێی گەلێک نزیکی یەکتر بووین، لەگەڵیدا نەچوومە شوێنێک کە ڕێزی لێنەگیرێ و بە ئیحترامەوە هەڵسوکەوتی لەگەڵ نەکرێ. ئەو بێئەوەی هەوڵی لەپێناو بدا، ڕێز و ئیحتیرامی خەڵکی بەرەوخۆی ڕادەکێشا. هۆکاری ئەم دەسکەوتە مەزنە کۆمەڵایەتییە هیچ نەبوو جگە لە دڵسۆزی و دەسپاکی و خۆشەویستیی خەڵک. ئەو بە تەنگی هەموو

کەسێکەوە بوو و خەمی هەموو کەسی دەخوارد بێئەوەی چاوەڕوانی پاداشێک بێ. خەڵکیش پیشانیان دا کە پێزانییان هەیە و ڕێز لە خزمەتەکانی دەگرن.

لەبیرمە کاتێ لە ساڵی ۱۳۴۴دا وێڕای چەند کەس لە مامۆستایانی کوردستان شاربەدەر کرام و نێردرامە ئەراک، هەبوون کەسانێک کە تەنانەت خۆیان لە قەرەم نەدەدا، بەڵام ڕەحمان بە ترۆمبیلی خۆی هاوڕێ لەگەڵ چەند برادەری خۆشەویستی دیکەمان تا شاری تەورێز لەگەڵم هات، شەو پێکەوە چووینە ڕێستوورانێکی خۆش و لە هوتێلێک ماینەوە، ڕۆژی دواتر منیان بەڕێکرد بۆ تاران و خۆیان گەڕانەوە بۆکان. ئەمە و سەدان شتی دیکەی هاوچەشن یادگار و بیرەوەریی بەجێماوی ڕەحمانن لای من. زۆربەی ئەو کتێب و گۆڤارانەی چاپی نێوخۆ کە ئێستا لە ماڵمدان، ئەو لە ئێرانەوە بۆی ناردووم. مەرگی ئەو دوای مەرگی کاکم گەورەترین بۆشایی لە ژیانمدا پێکهێناوە. پێم سەیرە چۆن بەرگەی ئەم دوو خەمەم گرتووە و تا کەنگێ دەتوانم بەو بارە گرانەوە بمێنم و نەکەوم. هیوادارم زۆر نەبێ.

یادی مامۆستا ڕەحمانی محەممەدیان، نووسەر، مێژوونووس و کەسایەتیی گەورەی کۆمەڵایەتی بەخێر بێ!

٣٤. نووسەری ئەم دێڕانە، قسەیەک بۆ دز!

بەگوێرەی ناسنامە، ناوم «محمدانور سلطانی بوکانی»یە، بەڵام کورتم کردۆتەوە و بە «ئەنوەری سوڵتانی»یەکی ڕووت قانعم! نازانم کەی لەدایکبووم، بەڵام بەگوێرەی ناسنامە بۆر، دەبێ لە ١٣٢٣/١/٢ (١٩٤٤/٣/٢٢) ساڵێک پێش دامەزرانی کۆماری کوردستان لە بۆکان کەوتبێتمە جەنگەڵی جەنجاڵی جیهانەوە! دایک و باوکم ئامۆزا و لە بنەماڵەی محەممەد سەقزی بوون، دایکم لەلایەن دایکەوە خەڵکی ئاڵتوونی لای سەقزە کەوابوو بە بنەچەک سەقزیم.

باوکم، میرزا عەبدوڵڵای خەیات، کوڕی حاجی ئەحمەد پیاوێکی هێدی و بێدەنگ بەڵام دژ بە ئاغا و دەرەبەگ! ئەوە چارەنووسێکی سەیرە، میرزا عەبدوڵڵا، بەرگدرووی تایبەتی هەر ئەو ئاغاواتە بوو کە ئاوا خۆشی دەویستن! دایکیشم، ئامینەخانمی محەممەدیان گەرچی لە ماڵە بابێکی دەوڵەمەند بوو، بەڵام هەست و بۆچوونێکی هاوچەشنی هەبوو، وا هەیە شوێنی باوکم و کاکمی لەسەر بووبێ. کاکم عومەری سوڵتانی (وەفا) شاعیرێکی داهێنەر و کەسایەتییکی چەپی دژی دەرەبەگ بوو، بۆکانیش بە دووسێ شت دەناسرا، حەوزەگەورە و حەسەن زیرەک و ئاغاواتی زاڵمی زۆردار و ناڵەشکێنەشیان لەگەڵ!

بنەماڵەکەمان لەوپەڕی هەژاریدا بوو. باوکم بە منداڵی باوکی لە دەست دابوو و ببووە سەرپەرشتی سێ خوشک و گەورەی ماڵ، پاشانیش خاوەنی ژن و منداڵ، ئەویش نەک یەک و دوو، بەڵکوو چوار: کاکم، من، حەلیمە و ڕووناکی خوشکم. ئێستا لەو هەمووە، هەر خوشکێکم بۆ ماوە و دڵم بەو خۆشە گەرچی ٣١ ساڵە لە دەرەوەی وڵاتم و تەنیا چوار ساڵێک پێش ئێستا لە هەولێر چاوم پێی کەوت. لێرە لە لەندن لەگەڵ هاوسەرم (نەسرین بورنا) و دوو منداڵم (ئالان و جوان) دەژیم. نەسرین گەلێک لەگەڵم باشە و جێگەی کەسوکاری لە دەستچووی بۆ گرتوومەتەوە. ئالان ٢٧ ساڵان و جوان ٢۴ ساڵانە. هەر ئەوەندە و ئیتر هیچ!

خوێندنی سەرەتایی و ناوەندیم لە بۆکان بووە و تا پۆلی ١٠م لەوێ خوێندووە، ئەو دەم لە پۆلی ١٠ زیاتر لە بۆکان نەبوو، ئەویش تەنیا بۆ کوڕان. پاشان ساڵی ١٩٦٠/١٣٣٩ چوومە دانیشسەرای موقەددەماتی ورمێ و ساڵی ١٩٦٢/١٣٤١ بووم بە مامۆستای قوتابخانە و نێردرامە گوندی «باغڵووجە»، کە ئەو دەم سەر بە بۆکان بوو، پاشانیش گوندی سەرا و بوغدەکەندی. هاوینی ساڵی ١٣٤٤/ ١٩٦٥ لەگەڵ زۆرێک مامۆستای کوردی بۆکان، مەهاباد، سەردەشت، بانە و سەقز بە فەرمانی خانم «فرخرو پارسا» جێگری وەزیری پەروەردەی ئێران، لە کوردستان شاربەدەر کرام و بۆ ماوەی ٨ ساڵ لە وڵات دوور خرامەوە (دوو ساڵ لە ئەراک و ٦ ساڵ لە شەهریڕەی، نزیک تاران). ساڵی ١٣٤٧/ ١٩٦٨ بە بەر دەرسگوتنەوە چوومە زانکۆی ئەدەبیی زانستگەی تاران و لیسانسی مێژووم وەرگرت. لەو ماوەیەدا لە ناحیە ١٣ی پەروەردەی تاران کارم دەکرد و ماڵیشم هەر لە تاران بوو. ساڵێک دوای زانستگە گیرام و لە کۆتایی ساڵی ١٣٥٣/ ١٩٧٤دا ئازاد کرام. ئەو ماوەیە لە زیندانی «کومیتەی ضد خرابکاری» و «قزڵقەڵا» و «ئێڤین» و «قەسر» بووم، کە هەر چواریان لە تارانن. ئێمە دوایین کەسانێک بووین کە لە قزڵقەڵا زیندانی کرابووین. ڕۆژێک هەموومانیان سواری ئۆتوبووس کرد و بردیانین بۆ ئێڤینی تازە کە ئەویش تازە دروستکرابوو، قزڵقەڵای پشت خیابانی ئەمیرئابادیشیان بە قوڕ گرت و کردیانە مەیدانی میوە و سەوزەفرۆشتن. لە زیندان گەلێک کەسایەتیی ناسراوی سیاسیی ئێرانم ناسی.

دوای زیندان و مەحکووم بوون لە دادگای نیزامی، نەیاندەهێشت بچمەوە سەر کاری مامۆستایی. چەند مانگێک لە بۆکان و لە دووکانی کاکم کارم دەکرد، پاشان کاک جەلیلی گادانی، کاری ڕاست بێ، کارێکی لە شیرکەتی «انبارهای عمومی ایران»لقی تەورێز بۆ دیتمەوە و لەوێ بووم بە جەنابی مودیری ئیداریی بەشی ئازەربایجانی کۆمپانیاکە وەک کۆنتەراتچیی گوومرگی ئێران، هەتا ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٥٧ بەسەردا هات.

هۆی گیرانم برادەرێکی سنەیی بوو پێکەوە لە زانستگە دەرسمان دەخوێند، هەندێک نامیلکەی سیاسیی پێدابووم و منیش بردبوومنەوە بۆکان و دابوومن بە کاکم و چەند کەس بیخوێننەوە، پاشان لەگەڵ کاکم لە ماڵی ئەودا شاردبوومنەوە.

ئـەو بـرادەرە ئیعترافی لەسـەر کردبووم و منیش دوای ١٠ ڕۆژ شـەق و شـەلاق و «دەزگای ئاپۆلۆ»، پێم لێنا و گوتم لەماڵی کاکم شـاردوومنەتەوە. کاکی هەژاریشـم کـە بـە هەواڵـی گیرانـی منـی زانیبـوو، ڕایگوێسـتبوونە شـوێنێکی تر. بەو شـێوەیە ئەویش کەوتە کێشـەکەوە و سـاواکی سـەگباب لێی بوون بە ملۆزم و تا لە زیندان هاتمـە دەرێ دەرگای دووکانەکەیـان لـە گرێژەنە بردبوو، ئەویـش نەیدەزانی چ بکا، نـە خۆشـی دەویسـتن و نـە دەیوێـرا دەریانبکا، خەڵکیـش بەو گێرە و کێشـەیەیان نەدەزانی و دیارە بەو هاتوچۆیەی سـاواکییەکان بۆ دووکانەکەی ناڕەحەت بوون. هەر چۆنێک بێ، من بۆ ئەم بەڵایەی ئاوقای ملیم کرد بۆ هەمیشە شەرمەزاری کاکم مامەوە، گەرچی ئەو بە گەورەیی خۆی گەردنی ئازاد کردم.

دوای ئازاد بوون گەلێک ترسابووم و خۆم لە کاری سیاسی دوور دەخستەوە نەکا بکەومەوە بەر پەلاماری ساواک و سەر لە کومیتەی دژی خەرابکاری و خزمەت ئاڕەش و ڕەسووڵیی بازجوو دەربێنمەوە، بەڵام لە سەروحەدی ڕاپەڕینی ساڵی ١٣٥٧ و لەژێر تەوژمی هەستان و ڕاوەستانی کۆمەڵانی خەڵک دژ بە ڕژیمی شادا، کەمێک جووڵابوومەوە و ورەیەکم هاتبۆوە بەر، دەموێرا لێرەولەوێ قسەیەک بکەم و پەیوەندییەک بە دۆست و هاوبیرانی سیاسـییەوە بگرم. لە تەورێز یارمەتیی بەڕێوەچوونی سـیمینارێکم دا، کە «چریک‌های فدائی خلق» بەناوی «همبستگی با خلق کرد» لە زانستگەی شارەکە بەڕێوەیان بـرد و لـەوێدا وتارم دا. پاشـانیش کە فیدائییـان دەفتەریان لە مەهابـاد و بۆکان و شـارەکانی دیکەی کوردسـتان کردەوە و منیش گەڕامەوە بۆکان، هاوکارییانم کرد، کاک عومـەری حەمیـدی لە نزیـک کردنەوەی من لە فیدائییان دەوری ڕاسـتەوخۆی بینی.

پێشـتر هێشـتا لـە تەورێـز بـووم لـە بۆکانیـش وەک شـارەکانی دیکـەی ئێـران «کومیتەی ئینقلاب» دروسـت ببوو و منیشـیان وەک ئەندامی کومیتەکە هەڵبژاردبوو. کە گەڕامەوە بۆکان، زیاد لە ١٣ ساڵ بوو لە کوردستان دوور بووم و خەڵک و هێڵە سیاسـییەکانیان و حیزبەکانم بەباشـی نەدەناسـی، لەگەڵ فیدائییان کەوتنم جگە لەو ناو و شۆرەتە باشەی وا ئەو دەم لە ئێراندا بوویان، کۆمەڵی چەند هۆکاری دیکەش

بوو: خۆم بە چەپ دەزانی و بەو پێیە وا هەبوو لەگەڵ حیزبی دێموکراتی کوردستان نەکەوم؛ مائۆئیست نەبووم؛ ببڕابڕا لەگەڵ جەرەیاناتی ئایینیش نەدەکەوتم؛ دەی خۆ کەسێکی وەک من لەو بارودۆخەدا، کە بەرد و داری کوردستانیش ببوونە هەڵسووڕاوی سیاسی، لە ماڵەوە دانەدەنیشت سەیری ڕووداوەکان بکا! ئیتر بە پڵتۆکێکی کاک عومەری حەمیدی بەو لایەدا کەوتم و بووم بە فیدایی هەی فیدایی!

لە درێژەی کاردا، لەلایەن ئەوانەوە کرامە کاندیدی مەجلیسی خیبرەگان (دەوری یەکەم) لە ئوستانی ئازەربایجانی ڕۆژاوا و گەرچی ٣٤ هەزار دەنگم هینایەوە، بەڵام لە بەرانبەر گەورەپیاوانی وەک دوکتۆر قاسملوو و مامەغەنی بلووریان کە کەسایەتیی ناسراوی سیاسیی ناوچەکە بوون یا لە بەرانبەر شەلاتێکی وەک «حەسەنی» ئیمام جومعەی ورمێ، من کێ بووم و چیم بۆ دەکرا! دواتر هەر فیدائییان کردیانمە کاندیدی مەجلیسی شووڕا لە بۆکان و لەوێشدا لە بەرانبەر کاندیدی حیزبی دێموکرات (شەهید ئەبووبەکری هیدایەتی) و کاندیدی کۆمەڵە (شەهید دوکتۆر جەعفەری شەفیعی) تووشی شکست هاتم، گەرچی لە نێو شاری بۆکان ببووم بە دووهەم کەس، بەڵام نە حیزبەکەم دەرەقەتی حیزبیان دەهات و نە خۆم دەرەقەتی ئەو گەورەپیاوانە! شێعرێکم بە تەنز بۆ بەزم و هەرای ئەو ساڵانە گوتووە، کە لەبەروەی ناوی خەڵکی تێدا هاتووە و وا هەیە «مەلاگیربن»، بۆ بڵاوکردنەوە نابێ.

دوای هەرەسی شۆڕش و دەسەڵاتسەندنی مەلای لابەلا لە ئێران، پشت لە دۆست و ڕوو لە دوژمن، هەلاتم بۆ شارێکی دیکە و پاشان تاران و چەند ساڵێک لەوێ خۆم شاردەوە. جارێک بەهەڵکەوت لەگەڵ دوو کوڕی خزممان و برادەرێکیاندا لە تاران گیراین، بەڵام ئێمەیان بە «موجاهید» تەشخیس دابوو و گەشتی کومیتە گرتبووینی کە دوای ١٠ ڕۆژ مەعلووم بوو موجاهید نین، ئیتر بەربووین. ڕێکخراوی فیدائییان لە ئازادبوونەکەمدا دەوری زۆری بینی، بەڵام دوایی هاوکاریم لەگەڵ بڕین. وا بزانم سەرجەم ماوەی دوو ساڵێکیان لەگەڵ بووم و گەیشتبوومە پلەی ئەندامییەتی، بۆ ماوەیەکی کەمیش دوای هەلاتنمان لە کوردستان، کاتێ لە تاران بووم بوومە بەرپرسی ڕێکخراوی فیدائییانی ئەکسەرییەت لقی کوردستان، بەڵام

زوو خـۆم کێشـایە دواوە لەبـەرەوەی توانـای ڕاپەڕاندنی کارێکـی وا گەورە و گرانم نەبـوو، ئـەوان ئەرکەکەیـان دوای ئەوە بە من سـپارد کە شـەهید مینەی شـێرخانی بەرپرسـایەتییەکی گرنگتریان خسـتبووە ئەسـتۆی. من لەکوێ و جێگرایەتیی ئەو و ئەوانی پێش ئەو لەکوێ!

هەر چۆنێک بێ، نە من و نە هاوڕێیانی کوردستانمان لە وەرچەرخان و گۆڕانی سیاسـەتی ڕێکخراوەکـە و نزیـک بوونەوەیـان لـە کۆمـاری مـەلاکان‌دا دەورێکمان نەبـوو و زۆرێکیشـمان هەبـوون کە کارەکەیان پێ هەڵە بوو و کشـانە دواوە، بەڵام من وەک ئەنوەر نامەوێ ناسپاس بم. ئەوان منیان گەیاندە ئەو پلەیەی ببمە کاندیدی مەجلیسـی خیبـرەگان و مەجلیسـی شـوورا و ئەندامـی هەیئەتـی نمایەندەگیی گەلی کـورد، دەنـا من کێ بووم ئـەم ئەرکانە بەڕێوەبەرم! من ئەگەر ناوێک و شـۆرەتێکم هەبـێ لەوانەوەیـە و زوڵمێکـی گـەورە دەبێ ئەگەر بـۆ ئەو خزمەتانەیان سپاسـیان نەکەم؛ هەروەها یادی ئەو قارەمانانە نەکەم کە بۆ ماوەیەک هاوڕێ و هاوسەنگەریان بـووم و لـە ڕێگـەی باوەڕ بـە ڕێبازەکە و خزمـەت کردنی چەوسـاوەکان‌دا گیانیان بەخت کرد، کەسانی وەک بێهرووز سولەیمانی، یۆسف کیشی‌زادە، مینەی شێرخانی، یەعقـووب تەقدیـری (خـۆی و باوکە خەباتکارەکەی، کە دۆسـتی چاکـی گەلی کورد بـوو)، عەلـی‌ڕەزا ئەکبەری شـاندیز (جەواد)، تەهای پارسـا و ئیبراهیـم لوتفوڵڵازادە (سـەعید). ئـەوە هەڵوێسـتێکی تاکەکەسـی خۆمە و هیـچ پەیوەندیی بـەوەوە نییە کە ئێستا سی و شەش ساڵە لێیان جیا بوومەتەوە و لە ڕێکخراوەکە هاتوومەتە دەر.

پێـش ئـەوەی بێمـە دەرەوەی وڵات بۆ مـاوەی چەند مانگێـک وەک میوان لەلای برادەرانی ئەکسـەرییەت و توودە و کۆنگرەی چوار لەلای حاجی ئۆمەران و لۆلانی باشـووری کوردسـتان مامەوە. ئەوان خۆیان میوانی حیزبی شیووعیی عێراق بوون کە تازە یەک‌دوو مانگ دەبوو کۆمەڵەی یەکسانیی کوردستانی باشوور و یەکییەتیی نیشـتمانی، لـە قەندیـل لێیـان دابـوون و شـەهید و بریـنداری زۆریـان هەبـوو و لە بـاری کەرەسـەی ژیان و مەسـرەفی ڕۆژانەوە زۆر دەسـتەنگ بـوون، بەڵام ئەرکی کۆمۆنیسـتییان بەجێ‌دەهێنـا و لـە دەمی خۆیـان دەگێڕاوە و دەیاندایـە ئەم هەموەو

میوانەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، کە وا هەیە لە ٢٠٠ کەسیش زیاتر بووین. ئەوەندەی بزانم پارتی دێموکراتی کوردستان لەو تەنگانەیەدا یارمەتیی حیزبی شیووعیی دەدا.

لەوێ، لەو شاخ و کێوە، نە ژیان هەبوو، نە نان و نە بەرنامەیەک بۆ ئەم کۆبوونەوە بێحیسابە کە خەڵکەکە لەژێر گوشاری ڕژیمی مەلاکان و نەبوونی دەرەتاندا خۆیان گەیاندبووە ئەوێ. ناچار گەڕامەوە ئێران و چوومەوە لای دایکم و خوشکم لە تاران. دوای یەکدوو ساڵی تر، کاک عومەری حەمیدی چوو بۆ ئورووپا و بۆی ڕێکخستم منیش بێم بۆ بریتانیا. کاری ڕاست بێ ڕێگا و شوێنی کارەکەی پیشاندام و گەیاندمییە ئێرە، دەنا خۆم وا هەبوو هەرگیز نەمتوانیایە کارەکە ڕاپەڕێنم.

لە بەهاری ١٩٨٦ بەدواوە لە لەندەن دەژیم. لە ١٩٩٠دا زەماوەندم کردووە، پێشتر خەریک بووم بە دووکانداری دەوڵەمەند بم، دوو جار دووکانم کڕی و زەرەرم کرد، لە تاجریی بیلامانیی تایەکەی چوو و ئەویترم بۆ ما! لێرە دەڵێن هەر کەس لە هیچ کوێ ڕێگایان نەدا یا دەبێتە شۆفیری مینیکاب (تاکسی) یا دەبێتە وەرگێڕ. بەندەش بوومەتە وەرگێڕ! بە کوردی و فارسی تەرجەمە دەکەم. بە بەریەوە خەریکی نووسین و تەرجەمەی بێپارە و پووڵیش هەم و لەو چەند ساڵەدا چەند کتێبم نووسیوە یا تەرجەمەم کردوون و زۆریان چاپ کراون، هەروەها بابەتی زۆرم بۆ گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی و ڕادیۆ و تەلەفیزیۆن نووسیوە.

ئەوەی لە دەستم هاتووە کردوومە. دەزانم باری کورد کەوتووە و هەڵگرتنەوەی کار و زەحمەتی دەوێ. بەشبەحاڵی خۆم ئەوەی توانیومە کردوومە، بەڵام ئەگەر جارێکی دیکە بگەڕێمەوە ١٩٨٦ و تازە بگەمە بریتانیا لەجیاتی کوردینووسین و خوێندنەوە ئینگلیزییەکی باش فێر دەبم و لە میدیای ئێرەدا بابەتی سەبارەت بە کورد دەنووسم، بەڵام تازە درەنگە، چوو و ڕابرد، ئەم هەڵەیەش لەپاڵ سەدان هەڵەی دیکەی ژیانم!

وا ئێستا لە لەندەن چاوەڕێی کۆتایی سەفەرێکم کە ٧٣ ساڵی پێچووە و دەڵێی هەر نەبووە! ماوەیەکە تووشی نەخۆشیی دڵ و شەکرە هاتووم و بارودۆخی

تەندروستیم باش نییە، زۆریش خەمی ناخۆم، وەک مرۆڤێکی ئاسایی چەرمەسەریی زۆرم بینیوە و بەگوێرەی توانا خزمەتیشم بە گەلەکەم کردووە. وا هەبوو ئەگەر هەڵوپەڵە لێم بگەڕایە لەوە بەسوودتر بووایەم بۆ گەلەکەم و بۆ بنەماڵەکەشم، بەڵام چیم پێدەکرێ، من پەروەردەی سەردەمێکی گێژ و گومی و بەرچاوتاریکیم و ئەگەر کوردستان و ئێران لە ماوەی منداڵی و گەنجییەتی من لەژێر دیکتاتۆرییەتدا نەیانناڵاندبایە و تۆزقاڵە ئازادییەک هەبووایە، دوور نەبوو منیش بە ڕێبازێکی باشتر و دەراوێکی ڕوونتردا بڕۆیشتایەم، نە ئەوەندەم چەرمەسەری بدیایە و نە ئەوەندەش بێخێر بووایەم. بەدڵ خزمەتکاری گەلەکەمم، بەڵام بە توانا هەر ئەوەندەم لە دەست دێ.

ئێستا چەند ساڵە ڕۆژانە ١٦ سەعات دەخوێنمەوە و دەنووسم، بەشێکی زۆریشی بۆ وڵات و گەلەکەم، ئەگەر ڕەنجم کێشاوە، ئەرکم بووە و منەتم لەسەر کەس نییە، ئەگەر بەرهەمم کەم بووە، لەوە زیاترم پێنەکراوە، خۆم خۆم باشتر دەناسم، بەهرە و توانام هەر ئەوەندەیە، هەرگیز خۆم هەڵنەکێشاوە و درۆم بە خەڵک نەگوتووە.

ئێستا لە کۆتایی سەفەرەکەمدا حەسرەت و داخم سەربەخۆ نەبوونی کوردستانە و دڵنیگەرانی دواڕۆژی کوردم بە دەست حوکمی داگیرکەران و بەتایبەت تورکیاوە، کە خەریکە هاوپشتیی مێژوویی کورد و ئازەربایجانی تێکدەدا و بەگژیەکیان دادەکا. بەگیان و دڵ پشتگیریی حکوومەتی هەرێمی کوردستان لە باشووری وڵات دەکەم و هیوادارم شتێکی بۆ کورد لێ بەرهەم بێ. ئەمشەو کە بە وتارەکەدا دەچمەوە، دوو هەفتە بەسەر گشتپرسییەکەی باشووری کوردستاندا تێدەپەڕێ و ئێران و حکوومەتە داردەستەکەی لە عێراق بە هاوکاریی گورگە بۆرەکانی تورکیا شەڕیان بەسەردا سەپاندووین. دوێنێ و ئەمڕۆ حەشدی شەعبیی مەلاکانی ئێران هەموو ناوچە جێناکۆکییەکانی گرتۆتەوە و پێشمەرگە پاشەکشەی کردووە. نازانم ئەنجامی کارەکە دەگاتە کوێ، بەڵام هەر شتێک بێ ئەم قۆناغەمان دۆڕاندووە و دوژمن بەبێ تەقە و زەحمەت بەشێکی گەورەی خاکی کوردی داگیر کردۆتەوە. حیسابی سەرکردایەتیی کورد بە هەڵە دەرچوو، بەتایبەت لەوەدا کە نەیتوانیبوو نێوماڵی کورد یەکبخا، ئینجا بە گژ دوژمندا

بچێ؛ ئەوەش ئەنجامەکەی.

هەروەها شەرمەزاری کەسوکارەکەی خۆمم کە هیچ خێرێکم بۆیان نەبووە. باوکم دوای شاربەدەرکرانی من نەخۆش کەوت و هەڵنەستایەوە. دایکم کە لە تەنیایی و بێکەسیدا کۆچی خۆی کرد و دیدارەوئاخری بووم، لەگەڵ خۆی دەرد و خەفەت و ئازاری برد، کاری سیاسی کردنی کاکم و پاشان من، ژیانی لێ تێکدا و هەموو تەمەنی لە دڵەتەپێ و خەفەتی ئێمەدا بردە سەر. کاکم خۆی دەردی کەم بوو، منیش تووشی ئاوارەیی و لە بۆکان ڕۆیشتنم کرد، لە ماوەی نەخۆشییەکەشیدا نەمبینی و تەنانەت نەمتوانی قسەی لەگەڵدا بکەم، شەرمەزاری ئەویش مامەوە، وەک شەرمەزاری خوشکەکانیشم هەم، کە بوومە باعیسی بەخت و ژیانی ئاساییان، ئەوانیش بە ئاگری کارەکانی من سووتان و بێئەوەی چاوم پێیان بکەوێ، کۆچیدواییان کرد، تەنیا یادی شیرینیان لام ماوە. ئێستا تاکەباڵ کەوتوومەتەوە و چاوەڕوانم درەنگ و زوو بچم بۆ لایان، بەڵام چ بکەم ئەوە چارەنووسی کوردە لە ژێردەستیدا.

من، وەک ملیۆنەها کورد و چەوساوەکانی دیکەی ئەم جیهانە، لە بێعەداڵەتی و نابەرابەریداژیام ووالەهەمانباروودۆخیشداسەردەنێمەوە،بەڵامئاواتیدادپەروەریو بەرانبەری و ماف، ئەمڕۆش وەک دوێنێ هەیە و هیوایە سبەی ڕۆژ بێتە دی. بە دواڕۆژی مرۆڤ و لەنێوچوونی بێداد و جیاوازیی چینایەتی گەلێک هومیدەوارم. بەهیوام گەلەکەم هەورازی بەردەمی ببڕێ و سەربەخۆ بێ، بەڵام هیچ گومانم لەوەدا نییە کە سەربەخۆیی بە تەنیا ناتوانێ وەڵامدەری هەموو شت بێ، ئەگەر دادپەروەریی کۆمەڵایەتی لەگەڵدا نەبێ، هیوایە ڕێبەرانی کورد لە باشوور ئەو ڕاستییە جیهانییە بناسن و ئیجازە نەدەن ژێرپێیان هڵۆڵ و کۆمەڵگا کلۆڵ بێ و هەر ئەم خەڵکەی کە ئەوانیان گەیاندۆتە پلەوپایە، پشتیان تێبکەن یا لە بەرانبەریاندا بوەستن، کارێکی ئەوتۆ کاخی ئاواتەکانمان دەڕووخێنێ.

خەمی ئەوەشمە کورد لە دەرەوەی وڵات هیچ دامەزراوەیەکی سەربەخۆی نییە. کوردی دەرەوەی وڵات لە مزگەوت دەچنە ژێر باڵی عەرەب و تورک و لە دیسکۆدا بە

مۆسیقای فارسی هەڵدەپەڕن! پەنابەری کورد سەرلێشێواو و بێبەرنامەیە، سەرپێچی و خراپەکارییان زۆرە و ناوی کورد بۆ نموونە لە هەندێک شوێنی بریتانیا بە چاکە نابرێ و تێکەڵاوی قاچاغ و سەرپێچی و قاچاخچییەتی بووە، هەر خۆم لە کەیسی پێنج مرۆڤکوژی کورددا یا ڕاستەوخۆ تەرجەمەم کردووە یان بەڵگەنامەکانی دادگایانم بۆ وەرگێڕاون. کورد پێویستی بە ناوەندێک هەیە سیاسەت و بەرنامەی بۆ ڕێکبخا؛ کورد لە دەرەوەی وڵات بێپشتوپەنایە، لەشێکی بێسەرە و دەبێ کارێک بۆ ئەوە بکرێ. دۆخی بەهاییەکان و ناوەندی «دارالعدل»یان نموونەیەکی باشە بۆ ڕەچاو کردنی ئێمە. ئەوان ڕێبەرانی خۆیان هەر دووسێ ساڵ جارێک هەڵدەبژێرن و ئەگەر لە خزمەتکردنی کۆمەڵانی خەڵکەکەیاندا سەرکەوتوو نەبوون جارێکی دیکە هەڵیاننابژێرنەوە.

ئیتر با مەوعیزە نەکەم، بەکورتی خەمی دواڕۆژی کورد دەخۆم و دەزانم هەر بەو خەمەوە سەر دەنێمەوە، بەڵام چ کەردن؟ سەری کورد سلامەت! ئەم دوو فەردەی خوارەوە بەشێکن لە شێعرێکی خۆم:

بەڵام کاکە، سەری کووپە سڵامەت
ئەگەر هات و شکابێ ئیستیکانێک
گەلە وهەوڵ وخەبات وئیستیقامەت
لە ڕێگە لابدا گەر ڕێنەزانێک!

کتێبی چاپکراو:

- ٢٠١٩، «نزای دەریا»، خالید حوسێنی، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، چاپەمەنیی مانگ، بانە؛
- ٢٠١٨، «مەکەنزی و کورد»، کۆمەڵەی چوار وتاری د. ن. مەکەنزی لەسەر کورد، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، چاپەمەنیی مانگ، بانە؛
- ٢٠١٤، «کتاب المعارف»، شەرحی شێخ عەبدوڕڕەحمانی تاڵەبانی لەسەر سەرەتای مەسنەویی مەولەویی ڕۆمی؛ وەرگێڕان لە فارسییەوە بۆ سەر

کوردی، شــەرحی عیرفانی لەلایەن دوکتۆر محەممەدعەلی ســولْتانییەوە، چاپی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر؛

ـ ٢٠١٤، «جذبـە عشــق»، کۆمەڵـەی شـێعرەکانی شـێخ عەبدوڕڕەحمانـی تاڵەبانی، وەرگێڕان لە فارســی و تورکییەوە بۆ ســەر کوردی، شەرحی عیرفانی لەلایەن دوکتۆر محەممەدعەلی سولْتانییەوە، چاپی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر؛

ـ ٢٠١٠، «کوردســتان ئەی خۆشەویســتم!»، بیرەوەرییەکانی بەهیەخانم فەرەجوڵڵا زەکی مەریوانی، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، چاپی بنکەی ئاراس، هەولێر؛

ـ ٢٠٠٩، «ژیـان و بەسـەرهاتی نەمـر سـەیفولقوزاتی قـازی»، بـە هاوکاریـی کاک حەسەنی قازی، بنکەی ژین، سلێمانی؛

ـ ٢٠٠٨، «مێژووی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدیللای شەمزینی (١٨٨٠)» نووسینی میرزا عەلی ئەفشاری ئورومی؛ دەسنووسێکی پارێزراو لە کتێبخانەی سواسی لەندەن؛ کاری هاوبـەش لەگـەڵ کاک سـەلاحەددینی ئاشـتی و دوکتـۆر محەممەدعەلـی سولْتانی، چاپی بنکەی ژین، سلێمانی؛

ـ ٢٠٠٦، «ژیـان و بەسـەرهاتی ئەبولقاسـم لاهووتیـی کرماشـانی، شـاعیری شۆڕشگێڕی کورد، بنکەی ژین، سلێمانی؛

ـ ٢٠٠٦، هـۆز و تیـرە و تایفـەی کـورد لە کوردسـتانی ئەردەڵان، دەسنووسـێکی فارسـی، نووسـینی میرزا شـوکروڵڵا سـەنەندەجی (فخرالکتاب)، بە وەرگێڕانی کوردییەوە، بنکەی ژین، سلێمانی؛

ـ ٢٠٠٦، «سـڵاو لە حەیدەربابا»، وەرگێڕاوی کوردی، شـێعری محەممەدحوسـێن شـەهریار شـاعیری ئازەربایجانـی لە تورکییـەوە، بە هاوکاری کاک حەسـەنی ئەیووبزادە، کتێبفرۆشی ئەرزان، سوید؛

ـ ٢٠٠٦، «مینۆرسـکی و کـورد»، کۆمەڵـەی شـەش وتاری ڤیلادیمیر مینۆرسـکی، وەرگێـڕان لـە ئینگلیزییـەوە، چاپی موکریانـی، هەولێر؛ چاپی تـازەی چاپەمەنی مانگ، بانە ٢٠١٨؛

ـ ٢٠٠٦، ـ «ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا»

وەرگێڕانی ١٣٠ بەڵگەنامە لە ئینگلیزییەوە، بنکەی ژین، سلێمانی؛
- ٢٠٠٥، «درایڤر و کورد»، کۆمەڵەی پێنج وتاری ج. ر. درایڤر، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، بنکەی ژین، سلێمانی؛ چاپی تازەی چاپەمەنی مانگ، بانە ٢٠١٨؛
- ٢٠٠٥، «دوو ذەیلی شەرەفنامە»، دوو دەسنووسی فارسی و تورکیی شەرەفنامەی بدلیسی، بنکەی ژین، سلێمانی؛
- ١٩٩٨، «کەشکۆڵە شێعرێکی کوردیی گۆرانی» کۆمەڵەی شێعری ٤١ شاعیری هەورامی، (دەسنووس)، ترەستی سۆن بۆ کوردستان، لەندەن؛ چاپی دووهەم بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠١٠
- ١٩٩٧، «مێژووی ئەردەڵان»، دەسنووس، دەقی فارسی بە هاوکاریی نەسرین بورنا، لەگەڵ وەرگێڕانی کوردی، چاپەمەنیی نەورۆز، سوید؛
- ١٩٩٧، «٣٥ دەسنووسی شەرەفنامە لە کتێبخانەکانی جیهان»، کتێبفرۆشی ئەرزان، سوید؛
- ١٩٩٧، «هێلکەی دۆڕاو، لێکۆڵینەوەیەک لە ژیانی ئەبولقاسم لاهووتی کرماشانی»، پاشکۆی ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەی پەیام، لەندەن؛
- ١٩٩٦، ٢١ دەسنووسی کوردی (یا فارسی سەبارەت بە کورد) لە کتێبخانەکانی بریتانیا، کتێبفرۆشی ئەرزان، سوید؛
- ١٩٩٦، «ئەلفوبێی کوردی بەپیتی لاتینی»، کۆمەڵەی سێ وتاری مینۆرسکی و ئیدمۆندز، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، کتێبفرۆشی ئەرزان، سوید.

جگە لەوانە، چەند کتێبیشم بەناوی خوازراوەوە لە بریتانیا و ئاڵمانیا چاپ کردوون، بەڵام خۆم لەقاو نادەم، با هەروا لێفەیان بەسەرەوە بمێنێ!

کتێبی دووزمانەی منداڵان

٢٠٠٥ - ٢٠٢٠ وەرگێڕانی زیاد لە ٤٥ کتێبی منداڵان لە ئینگلیزییەوە بۆ سەر کوردی و فارسی، کە هاوڕێ لەگەڵ دەقی ئینگلیزییاندا لەلایەن بنکەی چاپەمەنیی «مانترا لینگوا»ی لەندەنەوە چاپکراون. ئەوە کارێکی بازرگانی بووە و پارەم لەم

شـەریکەیە وەرگرتـووە و کتێبـم بـۆ تەرجەمە کـردوون، بەڵام لـە ئەنجامی خۆیدا کارێکی فەرهەنگی بووە و ئێستا گەلێک کتێبی کوردی و فارسی منداڵان بە تەرجەمەی مـن لـە لەنـدەن چاپ بوون و کوردییەکانیان بە دەنگی من و فارسـییەکان بە دەنگی هاوسـەرەکەم نەسـرین بورنا تۆمار کراون، کە لە ئورووپا و ئەمریکا و ئوسـترالیا دەفرۆشـرێن. تەکنۆلۆجیـی چـاپ و دەنـگ پێکـەوە لـەو کارانەیـە کە دەبێ درەنگ یـان زوو لـە کوردسـتانیش بێتـە بازاڕەوە. منداڵێک کە هێشـتا نەچۆتـە قوتابخانە و خوێندەواریشـی نییە دەتوانێ لاپەڕەی کتێبەکە هەڵبداتەوە و بەبێ سـی. دی و شتی ئەوتۆ گوێیان لێڕابگرێ.

وتار

چاپی سەدان وتار (تەرجەمە یا نووسین) لە چاپەمەنییە کوردییەکانی باشوور و ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان یـا دەرەوەی وڵات سـەبارەت بـە دەسـنووس، ئـەدەب و مێژووی کورد.

ڕانانی کتێب

١٩٩٦ـ ٢٠٠٧، ڕانانی کتێب بۆ دەنگی کوردی ڕادیۆ ئەمریکا، ڕۆژ تی. ڤی، تیشک تی. ڤی و چەند ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردیی دەرەوەی وڵات.

کاری چاپ نەکراو

- «بۆکان شوێنەوارێکی میترایی و یادگارێکی ماخوای ئاناهیتا»؛
- «دیوانی شـرۆڤەکراوی سـەید کامیلی ئیمامی (ئاوات)، کە پێشتر لەسەر ماڵپەڕی ڕۆژهـەڵات/ بـۆکان بڵاوبۆتەوە، ئێسـتا وەک کتێب، لە ١٣٠٠ لاپـەڕەدا ئامادەی چاپە؛
- «وردە فەرمایشـت، کۆمەڵـەی ١٦٥ وتـاری هەفتانـە لەسـەر ڕووداوە سیاسـی ـ کۆمەڵایەتـی ـفەرهەنگییـەکان»، پێشـتر بـە شـێوەی هەفتانـە لەسـەر ماڵپـەڕی ڕۆژهەڵات/ بۆکان بڵاوبوونەتەوە؛
- «٢٦ وتاری وەرگێڕاو لە زمانی ئینگلیزی و فارسییەوە» (سەبارەت بە کورد)؛

- «جەیمز جۆیسی شاعیر»، وەرگێڕانی ٥٠ شێعری جەیمز جۆیس؛
- «کاچوو، ما دانی!» کە بریتین لە بیرەوەرییەکانم.

BOKAN
IN THE COURSE OF HISTORY
BY ANWAR SOLTANI

Vol. II

A collection of 481 essays detailing history, literature and life accounts of people of Bokan (Bukan), a Kurdish town in north-west Iran, from the earliest written record to present. The accounts of historic sites around the town give details of continuous story of three thousand years of civilizations in the region, including the time of Mannaean, Medes, Urartian, Scythians, Parthians, Sassanids, Greeks, Romans and Arabs who governed the region at different points in time. Readers will embark on the journey through the historic sites of Zewiyeh, Izirito, Takht-e Soleiman (Shiz) and Faqreqa, the tomb of a Median king in neighbouring towns of Saqiz and Mehabad, while meeting past and present religions such as Mithraism, Zoroastrian and Islam.

Bokan is also a land of great Kurdish poets and authors; important contributions to Kurdish literature are documented in the book through the life and fortunes of H. Qizilji, A.Haqiqi, K. I. Awat, S. Ilkhanizadeh, E. Afkhami, O.S. Wefa and many others. Two further sections of the book will account for development of economy in Bokan during the time, along with the exciting political memoirs of the author in both prisons of the previous and current Iranian regimes.

Readers can also find detailed history of the region through the time, from Assyrian invasions (first millennium BC) to the first and second world wars, Republic of Kurdistan (1946), Peasants Uprising (1952-3) and Kurds defending harsh aggression of the Islamic republic of Iran in 1979.